

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

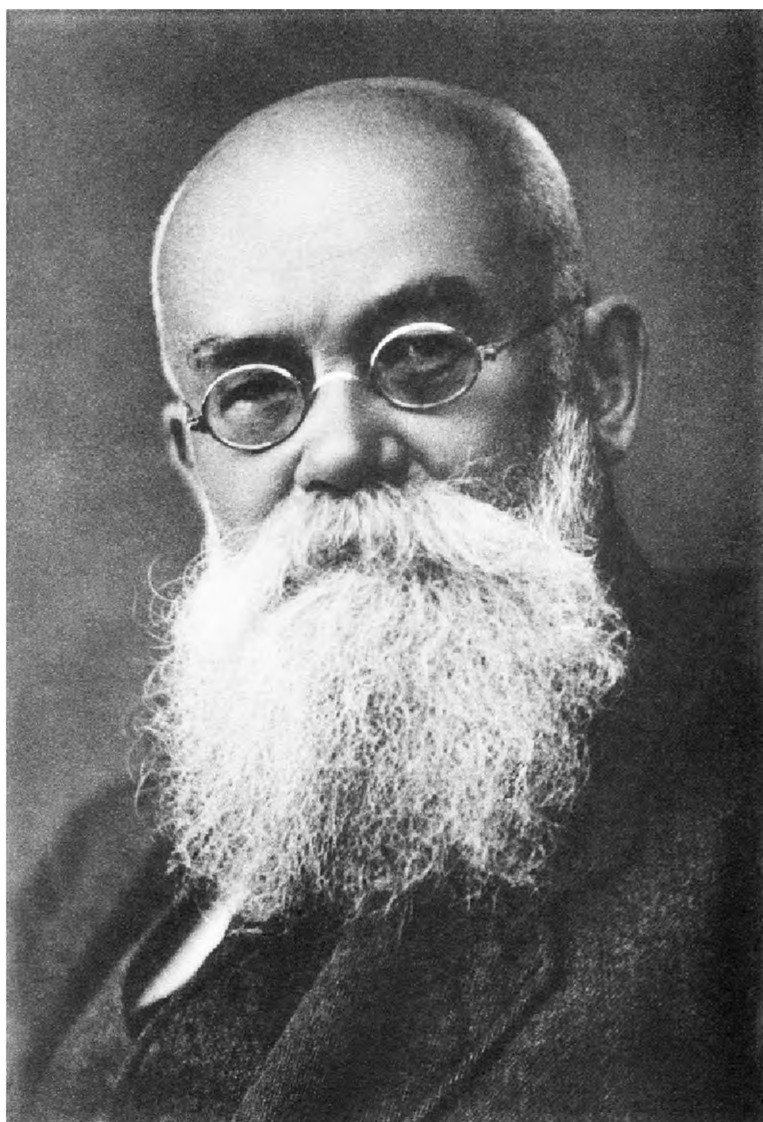

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В., упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

Михайло Грушевський

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

“...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”

“...в березні 1924 вернувся на радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу...” — так писав в “Автобіографії”, опублікованій у 1926 р. з нагоди 60-річчя з дня народження та 40-річчя наукової праці, визначний український історик Михайло Грушевський¹.

Справді, можливість повноцінної наукової праці була чи не найголовнішою причиною² повернення М.Грушевського в Україну після п’ятилітньої еміграції. “Я прийшов до того переконання, що робота за кордоном стає все менше продуктивною, корисною з національно-го становища і на Україні вже можна працювати з більшою користю, — тож я і прийняв заклик Української академії наук, щоб приїхати і зайняти катедру історії українського народу”, — повідомляв вчений одного зі своїх кореспондентів у вересні 1924 р. І далі додавав, що він дуже задоволений з того, що вже в Україні та може тут пра-

¹ Грушевський М. Автобіографія (1926) / Публ. та редакція Л.Винара // Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1980. — № 1–4 (65–68). — С. 88.

² Причини та обставини повернення М.Грушевського з еміграції неодноразово обговорювались ще за життя вченого на сторінках закордонних та радянських українських часописів, а також згодом у низці публікацій. Див.: Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. — К., 1966. — № 11. — С. 13–30; Стахів М. Чому М.Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? (Жмут фактів і уривок зі спогадів) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. — Т. СХСVII. — С. 109–147; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Інститут української археографії АН України, 1993. — 321 с.; Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К.: Інститут української археографії АН України, 1993. — 199 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Видавництво “Україна”, 1996. — 335 с.; Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму й надія на дію // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К., 2002. — С. 45–54; Ульяновський В. Чому не було створено “празької історичної школи” М.Грушевського? // Український історик. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2002. — № 1–4 (152–155). — С. 209–256 та ін.

цювати, хоча “життє тут трудне, і праця теж трудна”¹. “Працюю виключно науково”, — писав він іншому кореспонденту після приїзду до Києва².

М.Грушевський повернувся в Україну академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН), до якої раніше ставився досить упереджено і від участі в якій до того часу ухилявся. Втім, посада в Академії як вищій науковій державній установі давала можливість більш-менш нормальної наукової праці та невеличку платню.

Влітку 1923 р. історик звернувся до очільників Академії наук з приводу його можливого повернення та бажаного академічного членства. Але лише 31 грудня 1923 р. на Спільному зібранні ВУАН таємним голосуванням більшістю проти одного М.Грушевський був обраний дійсним членом ВУАН по кафедрі української історії³. Отже, сталося це через півроку після звернення історика, тобто аж тоді, коли були узгоджені всі деталі його повороту з більшовицькими очільниками УСРР. “Не заперечувати проти приїзду професора Грушевського”, — ухвалило політбюро ЦК КП(б)У 2 листопада 1923 р.⁴ під час розгляду листа науковця до “київського комісара”, в якому історик писав про своє бажання “наукову роботу повести в українських бібліотеках і архівах для обробітку XVI і XVII вв.”. Дозвіл на наукову працю був підтверджений “охоронними листами” від ВУЦВК, Раднаркому УСРР та ДПУ УСРР, які М.Грушевський отримав наприкінці 1923 — на початку 1924 рр. Втім, це не завадило українським чекістам після повернення М.Грушевського до України завести на нього “справу-формуляр”, постійно наглядати за вченим і перлюструвати його кореспонденцію.

У Києві М.Грушевський одразу став до напруженої роботи. Своїм завданням він визначив активізацію роботи існуючих академічних установ історичного профілю (як, наприклад, самої кафедри історії українського народу, по якій він був обраний академіком) та створен-

¹ З листа М.Грушевського до Т.Починка від 16 вересня 1924 р. Див.: Листи М.Грушевського до Т.Починка з додатком двох листівок до Д.Островського. З матеріалів Музею-архіву ім. Д.Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / Коментар і примітки М.Антоновича // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. — № 1–3 (25–27). — С. 180.

² З листа М.Грушевського до В.Кузіва. Цит. за.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. — С. 63.

³ Див.: Історія Академії наук України. Документи і матеріали. 1918–1923. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 502.

⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 135-зв.

ня нових організаційних структур відповідно до завдань, які, як бачив Михайло Сергійович, поставали перед тогочасною українською історичною наукою. Широко закроєний план історичних, археографічних, соціологічних та етнологічних студій передбачав такі основні напрями діяльності:

— перенесення з-за кордону створеного М.Грушевським у 1919 р. Українського соціологічного інституту для студіювання, за словами вченого, “соціологічного процесу в його найбільш ранніх стадіях, примітивної культури, та освітлення за допомогою цих дослідів початків української історії, соціальної і культурної, та пережитків їх в сучаснім фольклорі”;

— всебічне розроблення історії України по районах (йшлося про історію Лівобережжя, Правобережжя, Полудневої (Степової) та Західної України);

— дослідження новітньої історії України, особливо історії останнього століття;

— забезпечення видавничої діяльності Археографічної комісії, на голову якої був обраний акад. М.Грушевський¹.

Розпочавши організацію історичних досліджень у ВУАН, М.Грушевський одразу відчув брак підготовлених наукових кадрів та водночас на проведених ним засіданнях побачив “дуже цінний матеріал” на аспірантів. Академік звернувся до Наркомату освіти УСРР із пропозицією створити при ВУАН Науково-дослідну кафедру історії України, яка мала б готувати “методично вишколених” (відповідно рівню західної науки — підкреслював історик) і “всебічно освічених дослідників історичного життя”, і домігся ухвали про її заснування².

У 1924 р. М.Грушевському, крім організації Науково-дослідної кафедри, яка одразу, попри хронічні проблеми із фінансуванням, почала свої заняття³, вдалось забезпечити регулярну роботу Археографічної комісії, а також створити ще цілу низку установ. Тоді постали Комісії порайонного дослідження історії України — Комісії Київщини і Правобічної України, Лівобережжя і Слобідської України, Запо-

¹ Див.: [Грушевський М.] Хроніка. Катедра історії українського народу Всеукр[аїнської] акад[емії] наук (ВУАН) // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 222–223.

² Див.: Грушевський М. Проект організації Науково-дослідної кафедри історії України в Києві // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К.: Наш край, 1991. — С. 384.

³ Детальніше про Кафедру див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 432 с.

ріжжя і Степової України. А отримавши від урядових кіл відмову у справі перенесення до України Українського соціологічного інституту, історик організував у ВУАН Культурно-історичну комісію та Комісію історичної пісенності, що функціонально мали замінити Інститут. Організований через рік у складі Науково-дослідної кафедри Кабінет примітивної культури та її пережитків в побуті й фольклорі України на чолі з донькою вченого Катериною Грушевською разом із Комісіями культурно-історичною та Історичної пісенності склали потужну Асоціацію культурно-історичного досліджу.

Крім організаційних заходів щодо утворення нових академічних наукових установ М.Грушевський велику увагу приділяв налагодженню зв'язків з науковими працівниками на місцях. Лише у 1924 р. він сам кілька разів відвідав Харків, побував також у Чернігові, Москві та Ленінграді, його співробітники їздили до Харкова, Чернігова, Кременчука, Катеринослава, Запоріжжя, Вінниці, Житомира, Полтави, були на Волині та Переяславщині, де зустрічалися з місцевими істориками, залучаючи їх як позаштатних співробітників. Інтенсивне листування, розсилка програм, анкетних листів тощо дозволили М.Грушевському вже у перший рік після свого повернення в Україну утворити велику мережу наукових кореспондентів¹.

Надзвичайно плідною була робота М.Грушевського у видавничій діяльності. Знову-таки, незважаючи на численні фінансові та організаційні перешкоди, що поставали на його шляху, дослідник відновив науковий тримісячний часопис “Україна”, заснований ним у 1914 р. як орган Українського наукового товариства у Києві. “Україна” стала першим в радянській Україні академічним науковим журналом з української історії, археології, мистецтва, літературної мови, етнографії та краєзнавства.

Відкриваючи перше число часопису, що вже своєю появою давав “імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства”, М.Грушевський як редактор чітко визначив його структуру. Відділ (розділ) “Розвідки і замітки” передбачав публікацію досліджень з соціальної, культурної і політичної історії, археології, мистецтва, мови, літератури, етнографії і краєзнавства України. Другий відділ призначався для матеріалів з літературного і громадського життя України XIX — початку XX століття, “всього того

¹ Див.: Рубльов О.С. Михайло Грушевський: Перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 50–71; № 6. — С. 3–24.

матеріалу, який ілюструє... ті соціальні, політичні й культурні умови останнього передреволюційного століття, що з історичною неминучістю революцію підготовляли”. Водночас історик робив застереження, що до сфери інтересів “України” не входить історія комуністичної партії та революції, а також статті з “сучасного громадського життя” — цієї настанови часопис дотримувався до кінця 1930 р. Наступні відділи — критики, бібліографії, наукової хроніки, некрології — мали доповнювати, за словами М.Грушевського, “орган наукового єднання і планового дослідження минулого й сучасного України”¹.

Завдяки невтомній праці М.Грушевського (а також його вмінню влаштовувати фінансові справи) у 1924 р. у Державному видавництві України вийшло 3 випуски (4 книги) “України”. Часопис готувався надзвичайно швидко: перше подвоєне число було закінчено 30 червня, книга 3 — 1 вересня, а книга 4 — 15 листопада.

Історичні установи Михайла Грушевського — а саме таку назву отримали створені та очолювані вченим інституції — також далі розрослись. У 1925 р. розпочала роботу ще одна комісія порайонного дослідження — Комісія Західної України (вона передбачала вивчення Волині, Холмщини, Галичини, Буковини, Бессарабії та Закарпаття), також почала працювати Комісія Заходо- та американознавства. У 1926 р. були організовані Комісія новітньої історії України та Бібліографічна комісія, у 1927 р. — Комісія для дослідження нової української історіографії та Комісія старої історії України, у 1928 р. — українсько-молдавська комісія, у 1929 р. — Комісія історії Полісся.

З 1926 р. вчений послідовно ставив питання про перетворення Кабінету примітивної культури Науково-дослідної кафедри історії України на Інститут для досліду пережитків примітивної культури і народної творчості України, а у 1928 р. розробив ґрунтовний план Українського історичного інституту, що мав розвинути з Відділу історії тієї ж кафедри².

Видавничі здобутки М.Грушевського також вражали. З 1925 р. журнал “Україна” став двомісячником; по шість книжок часопису виходило щороку до 1928 р. включно. У 1929 р. було опубліковано

¹ [Грушевський М.] Від Редакції // Україна. — 1924. — № 1–2. — С. 5.

² Детальніше див.: Юркова О. Український історичний інститут: Проект М.С.Грушевського 1928 року // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Ч. 5. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об’єднаний випуск: Зб. наукових праць на пошану акад. В.А.Смолія: У 2 ч. — Ч. 2: Історіографія. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 314–326.

7 книг часопису, у 1930 р. планували оприлюднити 8 книг, а згодом перетворити журнал на щомісячник. Втім, у 1930 р. замість запланованих 8 номерів світ побачили лише 5. Шоста книга за жовтень 1930 р. була надрукована, але невдовзі розсипана, сьома книга (за листопад) набрана, але також розсипана, восьма книга (за грудень), практично готова до набору, так і не була підписана до друку. Загалом у 1924–1930 рр. за редакцією акад. М.Грушевського вийшло 36 книг “України”¹.

Крім “України”, що була періодичним органом Історичної секції ВУАН, М.Грушевський, продовжуючи задуману у дореволюційні роки серію “Записок Українського наукового товариства у Києві”, заснував ще кілька серійних видань, справедливо вважаючи видання збірників праць співробітників однією з умов нормального функціонування наукових установ.

Вже 15 листопада 1924 р. неодмінним секретарем ВУАН А.Кримським був підписаний до друку впорядкований істориком “Науковий збірник за рік 1924”. “Наукові збірники” були щорічними; у 1924–1929 рр. вийшло 6 книжок.

У 1926–1929 рр. під маркою Культурно-історичної комісії, а згодом Науково-дослідної кафедри історії України побачили світ 8 випусків часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”². Він жодним чином не дублював ані орган Етнографічного товариства — “Записки Етнографічного товариства”, ані орган Етнографічної комісії ВУАН — “Етнографічний вісник”, а був оригінальним етнографічним і соціологічним виданням. Виокремлював його з-поміж інших передусім підзаголовок “Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні”. Цією назвою підкреслювалась думка М.Грушевського про те, що “преісторія мислі і словесної творчості,

¹ Детальніше про часопис “Україна” див.: Юркова О. “Україна” на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 16: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В.Кульчицького: В 2 ч. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 327–355; Савчук І. Михайло Грушевський та журнал “Україна” (проблемно-тематичний аналіз публікацій) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. 14–15. — Дрогобич, 2011. — С. 274–285.

² Див.: Матяш І.Б. “Первісне громадянство” — перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 1996. — Вип. 3. — С. 213–220; Її ж. Катерина Грушевська: життя і діяльність. — К.: Видавництво “Україна”, 2004. — 240 с.

обряду, моралі та права повинна бути так само розроблена, як і пре- історія техніки і пластичного мистецтва, до того ж як у житті окремих народів, так і великих комплексів людства — рас чи континентів”¹.

Весною 1927 р. світ побачила перша книга “Студій з історії України” Науково-дослідної кафедри історії України (на титулі стояв 1926 рік), ще два томи вийшло у 1929 та 1930 роках. У них були оприлюднені 16 праць тринадцяти аспірантів та наукових співробітників Кафедри, не рахуючи звідомлень про діяльність Кафедри, написаних самим її керівником.

Заходом Археографічної комісії були підготовлені 3 томи “Українського археографічного збірника” (1926—1930) та 3 томи “Українського архіву” (1929—1931). У 1927—1930 рр. Історична секція ВУАН також видрукувала 6 книжок серійного видання “За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.”, а також кілька порайонних збірників (“Київ та його околиця в історії і пам’ятках” (1926), “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали” (1928), “Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва” (1930)) та наукові збірники праць Миколи Костомарова (“Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” (1928), “Етнографічні писання Костомарова” (1930)) та Івана Джиджори (“Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки” (1930)). За редакцією Ф.Савченка та Є.Тимченка вийшли два томи “Збірника заходознавства” (1929—1930).

Під редакцією М.Грушевського та О.Грушевського у 1925—1931 рр. вийшли друком 6 книжок офіційного академічного органу “Записок Історично-філологічного відділу ВУАН”, які М.Грушевським були названі “Працями Історичної секції”.

Тобто загалом за 1924—1931 рр. М.Грушевському вдалось опублікувати 79 книжок періодичних та серійних видань, знаковими ризиками яких були високий науковий рівень опублікованих статей та матеріалів, простота і доступність викладу, досить високі наклади (від 1200 до 5000 примірників, у середньому — 2000 примірників). Безперечно, видання Історичних установ М.Грушевського виконували наукову, просвітницьку та науково-популяризаторську функції, а також подвійну функцію зв’язку з європейськими науковими установа-

¹ *Грушевський М.* Вступне слово // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 1—2. — С. III.

ми та дослідниками (у виданнях аналізувалися й викладалися нові методи і відкриття та, з іншого боку, містилися праці європейських вчених).

Утім, розпочатий більшовиками у 1928/1929 рр. наступ на українську історичну науку в цілому та Історичні установи М.Грушевського зокрема призвів до того, що практично всі Історичні установи у 1929–1930 рр. припинили своє існування. Звісно, був припинений і вихід видань Історичних установ. Не побачили світ готові до друку книжки “України”, “Науковий збірник за рік 1930”, збірники “Полуднева Україна” та “Західна Україна”, сьома книга серійного видання “За сто літ”¹.

Крім переведення великої науково-організаційної та редакційно-видавничої діяльності, у 1924–1930 рр. М.Грушевський надзвичайно інтенсивно працював і над власними науковими проектами. Він далі обробляв матеріали для чергових томів справи свого життя — багатотомних “Історії України-Руси” (у 1928 та 1931 рр. вийшли дві частини IX тому, X том був надрукований вже після смерті вченого у 1936 р.) та “Історії української літератури” (у 1925 р. надрукований IV том, у 1926–1927 рр. — два випуски V тому, останній підготовлений вченим VI том уперше побачив світ аж у 1995 р. вже в незалежній Україні).

З-під пера вченого у цей час також вийшло чимало статей з історії, історіографії, етнології, соціології, літературознавства, мовознавства, художніх творів, рецензій та рецензійних оглядів, некрологів, інформаційних звідомлень, передмов та післямов до численних редагованих ним видань Історичних установ.

Розгром Історичних установ ВУАН та вимушений виїзд акад. М.Грушевського до Москви у так зване “почесне заслання” у березні 1931 р. загальмував, проте не зупинив наукові студії визначного історика. Однак після 1930 р. до самої смерті вченого, що сталась 24 листопада 1934 р. у Кисловодську, жодної праці М.Грушевського в Україні опубліковано не було. Натомість з’явилося кілька його праць

¹ Детальніше див.: Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1991–1992. — № 3–4 (110–111), 1–4 (112–115). — С. 147–168; Стеблій Ф. Збірник “Західна Україна” — нездійснений проект М.Грушевського й І.Крип’якевича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. — Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — Львів, 2001. — С. 765–778; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941. Т. 2. — Дрогобич: Коло, 2013. — С. 680–682, 733–737 та ін.

у виданнях Академії наук СРСР, дійсним членом якої М.Грушевського було обрано у 1929 р.

* * *

У десятому томі 50-томного зібрання Творів Михайла Грушевського в рамках серії “Історичні студії та розвідки” заплановано вмістити праці історика за останнє десятиліття його життя. З огляду на їх різноплановий характер вони були поділені за формальними ознаками на:

- історичні та історіографічні дослідження;
- передмови, післямови, редакційні статті;
- рецензії та рецензійні огляди;
- некрологи;
- мовознавчі замітки;
- інформаційні звідомлення, виступи, інтерв’ю.

Зважаючи на великий обсяг написаного вченим у 1924—1934 рр., 10 том складатиметься із трьох книг. До першої книги 10 тому увійшло 28 історичних та історіографічних досліджень вченого, опублікованих ним у 1924—1930 рр. Ці роботи побачили світ у періодичних та серійних виданнях Історичної секції ВУАН, зокрема в “Україні” (13 статей), “Первісному громадянстві” (3 статті), збірниках порайонного дослідження України “Київ та його околиця в історії і пам’ятках”, “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали”, “Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва” (4 статті), виданнях творів М.Костомарова (2 статті), “Українському археографічному збірнику”, що був присвячений О.Лазаревському (1 стаття). Ще 2 статті були опубліковані у львівських “Записках Наукового товариства імені Шевченка”, по одній — у збірнику на пошану проф. Я.Бідла у Празі, славістичному збірнику у Загребі та у випуску доповідей дійсних членів АН СРСР у Ленінграді. За винятком двох праць, що були надруковані чеською та російською мовами (у Празі та Ленінграді), всі інші вийшли українською.

Як видно з тематики опублікованих статей, зацікавлення М.Грушевського були надзвичайно широкими — історія України XVII ст., українська історіографія, археологія, етнологія, літературознавство, фольклор, археографія та методологія історичних досліджень тощо.

Працюючи над своїми багатотомними виданнями, історик часто викладав важливі, на його думку, документи або факти не лише в “Іс-

торії України-Руси” або “Історії української літератури”, а й в окремих студіях. Так, приміром, стаття “Впливи чеського національного руху XIV—XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду: Кілька заміток і дезидерат” (1925) була підготовлена М.Грушевським під час роботи над п’ятим томом “Історії української літератури” (1926). Про це, до речі, він зазначив у розділі “Відгомони чеського релігійно-національного руху” п’ятого тому. Показово, що тексти статті й розділу тому не збігаються, та й цитати у багатотомнику наведені більш розлогі.

У підготовленій для збірника на пошану відомого чеського історика Я.Бідла статті “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654—1655 роках” (1928) вчений подав уривки з документа, що був щойно знайдений співробітниками Історичної секції ВУАН у московському “Древлехранилищі” (таку назву у 1920-ті роки мали об’єднані колишні архіви Міністерства юстиції та закордонних справ, нині це Російський державний архів давніх актів). Пізніше цей документ був повністю викладений вченим у другій частині IX тому “Історії України-Руси” (1931).

Подібне можна зауважити і щодо статті “Сулиминє військо в 1654 році” (1929), де історик прямо пише, що планує подати згаданий у статті матеріал докладніше у VIII розділі IX тому “Історії України-Руси”. Якщо ж пильно подивитись на IX том багатотомника, то стає зрозумілим, що у М.Грушевського це вийшов не VIII розділ, а X. Зрозуміло, що науковець у процесі роботи вніс зміни до тому; прискіпливим дослідникам творчої лабораторії вченого це стане у пригоді при вивченні історії написання багатотомника.

А стаття “До історії Переяславської Ради 1654 року” (1929) взагалі доповнює “Історію України-Руси”. У цій розвідці М.Грушевський наводить уривки із присяжних списків царю Олексію Михайловичу, що знов-таки були щойно віднайдені у Древлехранилищі співробітниками Археографічної експедиції серед матеріалів Посольського приказу. Однак у статті, цитуючи документ та оголошуючи про скору підготовку списків до видання Археографічною комісією, М.Грушевський не дає археографічної легенди віднайдених списків. Між тим він чітко позначає цю легенду (“Приказные дела старых лет”, в’язка 286 № 77: “7162/1653 окт. 9. Список именам запорожских казаков приведенных с их гетманом Б.Хмельницким на верность... в городе Переяславле”) у першій половині IX тому. Там же, наводячи висновки, зроблені на підставі цих списків, М.Грушев-

ський долучає пригадку, що він друкує тимчасову замітку з приводу цих реєстрів в “Известиях Академии СССР” (хоча насправді йшлося про публікацію у серійному всесоюзному академічному виданні “Доклады Академии наук СССР”).

На жаль, анонсовану публікацію наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років через погром Історичних установ здійснити не вдалось, і лише через десятиліття присяжні списки були повторно виявлені у московському архіві (без прив’язки до чіткої “архівної підказки” М.Грушевського) та повністю опубліковані у 2012 р.¹.

Раз по раз у студіях 1920-х рр. М.Грушевський повертається до проблем методології наукової праці історика, соціолога, етнолога, археолога. Наприклад, у статті “Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками” (1926) він дуже детально, покроково пояснює, як збирати етнологічний матеріал, які питання варто ставити. Говорячи про археологічні досліди у статті “Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань” (1928), М.Грушевський застерігає, що археологічні розсліди мають вестись обережно і планово, і він “менш усього” має “охоту отсими стрічками будити руїну гарячку копачів-добровольців! Не видобування сенсаційних находок, не викриття ефектних сховків, а дослідження мало яскравих в окремішності, але незвичайно важких в своїй цілості вказівок на старе розселення, його концентрацію, розвій комунікаційних зв’язків і акумуляцію засобів старої української людності в часах її розселення і по ній, — от що потрібне нам” (див. с. 336, тут і далі вказані сторінки даної книги). У статті “Етнографічне діло Костомарова” (1930) дослідник звертає увагу на те, що, оцінюючи доробок того чи іншого вченого, необхідно не лише давати оцінку його праць “з становища методологічного, наукового”, а й треба “мати на увазі, як приймалися вони сучасниками суб’єктивно, як ними оцінювалися, який вплив на них мали” (див. с. 385).

Деякі студії М.Грушевського взагалі є проблемними. Вони, хоча й написані чи не століття тому, досі актуальні, а питання, поставлені істориком, до цього часу потребують відповідей. Найяскравіше це виявляється у статтях, вміщених М.Грушевським до так званих порайонних збірників. Зокрема, у статті “Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла” (1926) історик говорить про проблему районізації та нагадує про принцип історизму:

¹ Див.: Присяга у Переяславі 1654 р. // Переяслав. 1654 рік / Упоряд.: В.В.Кривошея, С.М.Горобець, Б.О.Вакка. — К.: Пріоритети, 2012. — С. 31–147.

“Що раз мало своє місце, не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завсіди рахуватись у всякого роду планах і комбінаціях” (с. 151). А у вже згаданій статті “Чернігів і Сіверщина...” деякі місця — це суцільні питання (див., приміром, с. 349).

Та найбільше уваги у студіях 1920-х рр. М.Грушевський приділив українській історіографії. “Се річ велика, — писав він у статті “«Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці” у 1927 р. — Історіографія взагалі відіграє велику роль в культурнім і спеціально — в національнім житті. Недурно її називали “самосвідомістю народу”. Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією — як от нашого, українського, — історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того самого діла) відіграла роль прямо-таки колосальну” (с. 250).

М.Грушевський використовував численні ювілейні дати, щоб поговорити про значення таких велетнів української історіографії, як Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Володимир Антонович, Олександр Лазаревський. Так було у 50-ліття виходу у світ першого тому праці “Исторические песни малорусского народа” (стаття “П’ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова”, 1924), у 40-річчя смерті М.Костомарова (“Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини”, 1925), у 50-річчя виїзду М.Драгоманова на еміграцію та 30-ліття його смерті (“Місія Драгоманова”, 1926), у 10-ліття смерті І.Франка (“Апостолові праці”, 1926), у 30-ліття смерті П.Куліша (“Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, 1927), у 25-ліття смерті О.Лазаревського (“В двадцять п’яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження”, 1927), у 100-ліття видання М.Максимовичем збірника українських пісень (“«Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці”, 1927), у 20-ліття смерті В.Антоновича (“З соціально-національних концепцій Антоновича”, 1928).

Його зусиллями для вшанування істориків улаштовувалися урочисті засідання Історичної секції ВУАН та зв’язаних з нею установ, на них зачитувалися доповіді, присвячені тим або тим вченим. Спеціально до цих дат відкривалися книжкові та документальні виставки. Потім зачитані доповіді й інші матеріали (здебільшого документального або мемуарного характеру, а також фотографії) друкувались у

спеціальних числах часопису “Україна” в окремих розділах або — як у випадках із присвяченим О.Лазаревському томі “Українського археографічного збірника” чи у виданнях “Науково-публіцистичних і полемічних писань” та “Етнографічних писань” М.Костомарова — у спеціальних виданнях.

Це була свідомо політика М.Грушевського. “Взагалі, я сподіваюсь, — писав він у 1927 р., — що розбудження інтересу до наукових заслужених наших істориків, досягнене нашими науковими поминками, справленими протягом останніх двох літ: засіданнями й збірниками, присвяченими Костомарову, Кулішеві, Драгоманову, Франкові, — до котрих в наступному академічному році мають іще прилучитися подібні ж зібрання, присвячені Максимовичу й Антоновичу, вплинуть на більш інтенсивний, ніж досі, дослід над історією нашої історіографії. Досі вона сорозмірно мало студіювалась — далеко менше, ніж того заслуговувала. Не треба забувати, що наша історіографія се разом історія політичної української мислі; великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства. З сього погляду дослід історії нашої історіографії має ширше громадське значіння” (с. 237).

Не залишались поза увагою М.Грушевського й інші ювілеї. Не забув він знову нагадати про Емський указ, видрукувавши у 1926 р. статтю під тією ж назвою, що і у 1906 р. (“Ганебний пам’яті”, 1926). Стаття вийшла більш ніж актуальною, хоча Емський указ давно вже став історією. Думається, назву статті М.Грушевський повторив не випадково, особливо зважаючи на те, що незадовго перед тим у Москві на другій сесії ЦВК СРСР третього скликання під час обговорення доповіді голови Раднаркому УСРР В.Чубаря про діяльність українського уряду член ЦВК СРСР Ю.Ларін заявив про наявність в Україні так званого “російського питання” та навів приклади росіян, незадоволених українізацією як в офіційному, так і громадському житті. Це, на його думку, свідчило про “ненормальне ставлення до росіян на Україні”¹. Секретар ЦВК СРСР А.Єнукідзе, оголошуючи про результати роботи комісії по доповіді українського уряду та вироблену нею резолюцію, підтримав точку зору Ю.Ларіна. Він, зокрема, зазначив, що “національна політика, мова і культура в значній мірі можуть розвиватись лише на основі культури та мови велико-

¹ Известия. — Москва, 1926. — 17 апреля.

руської народності”¹. Звісно, М.Грушевський не міг не відреагувати на “примару великоруського імперіалізму, що висунулась в виступах Ларіна—Єнукідзе” (с. 109).

Не обійшов увагою історик також ювілейні дати наукових українських інституцій, в яких працював. З нагоди двадцятиліття “Записок Українського наукового товариства у Києві” у 1928 р. він виголосив доповідь “Велике діло” (однойменна стаття опублікована у 1929 р.), до виходу 150 тому “Записок Наукового товариства ім. Шевченка” опублікував студію “Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук” (1930), а з приводу десятиліття ВУАН підготував статтю “Три академії” (1930). Ці статті, хоча і дещо розірвані хронологічно, безсумнівно формують єдиний історіографічний комплекс. Ними не лише складався вдячний спомин “будівничим українського життя”, не лише підбивалися підсумки зробленому, а й ставилася програма дальших академічних дослідів.

Насамкінець звернемо увагу на невеличку та, на жаль, маловідому розвідку, написану М.Грушевським у 1927 р. й опубліковану у Загребі у 1930 р. Історик вважав за потрібне висловитися з приводу виступу польського славіста В.Ледніцького, який поставив питання, а чи існує спільний ґрунт у слов’янських студій. Фактично ж йшлося про “чистоту науки” та “незалежність” її від політики. М.Грушевський сформулював свою візію дуже чітко: “Наука не відповідає за надуживання її вислідів на практиці і вона не може відмовлятися від заняття певними проблемами з огляду на се, що з її висновків хтось може робити ненауковий вжиток. Се річ наукового сумління дослідника — по силі відмежовуватися від можливого ненаукового використання його наукових висновків, можливо паралізувати таке використання підчеркуванням моментів, які можуть нейтралізувати політиканські надуживання його висновків. Але зрікатися досліду моментів культурної спільності слов’янських народів і їх кооперації на полі культурної творчості, тому що се може бути використане для політичних завдань, дослідникам-славістам чи історикам окремих національних літератур — ніяк не годиться. Мета кожної науки, кінець кінцем, завжди синтез...” (с. 239—240).

* * *

Тексти, що публікуються у першій книзі десятого тому у серії “Історичні студії та розвідки”, були надруковані за життя М.Грушев-

¹ Известия. — Москва, 1926. — 27 апреля.

ського. У даному виданні вони подані за першодруками та розміщені відповідно до хронологічної послідовності їх написання.

Два тексти, що були вперше опубліковані іноземними мовами (чеською — “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” та російською — “До історії Переяславської Ради 1654 року”) подані у перекладі на українську та одночасно у коментарях наведені мовами оригіналів.

У книзі відтворено ілюстрації, що були використані М.Грушевським у першодруках; підтекстові до ілюстрацій також подано відповідно до першодруків. Нові ілюстрації до книги не включались.

У коментарях у кінці книги вказані вихідні дані першопублікацій та передруків, наведені підписи та за можливості вказані дати написання статей. Також наведено відомості (із зазначенням архівних шифрів) про наявні рукописи та/або машинописи та/або машинописні копії студій, подано короткий опис їх стану. Оскільки всі виявлені матеріали зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, застосоване стандартне скорочення назви Інституту — ІР НБУВ.

У текстах М.Грушевського астериском позначені місця, до яких подано коментар. Коментар наведений у кінці книги з позначенням сторінки видання, де знаходиться відповідний коментований текст, та поданням цього коментованого тексту, виділеного напівжирним курсивом. Коментарі здебільшого мають бібліографічний, джерелознавчий та уточнювальний характер. Загальновідомі факти упорядником не коментувались.

Імена прокоментовані у поодиноких випадках, натомість упорядником складено анотований іменний покажчик, де подані прізвища, ім’я та по-батькові згаданих М.Грушевським та у передмові й коментарях осіб, вказані роки їх життя і подана коротка характеристика.

Упорядником під час опрацювання статей М.Грушевського виявлена чимала низка авторських помилок та друкарських похибок у датах, іменах, назвах видань, номерах часописів чи томів, а також у посиланнях на сторінки. В опублікованих текстах вони зазвичай виправлені, відповідні місця прокоментовані.

Назви праць, неправильно наведені М.Грушевським у тексті, залишені без змін, натомість дана правильна назва у коментарі бібліографічного характеру. Написання назв видань подано в авторському варіанті (крім великої літери у другому слові).

Назви творів та періодичних видань взято у лапки, пропущені сторінки та частини назв додані у квадратних дужках.

Усі розкриті скорочення подані у квадратних дужках.

Окремо слід зупинитися на цитуванні. Як видно з опублікованих текстів, М.Грушевський цитував щедро, інколи кілька сторінок поспіль у його статтях ідуть суцільні цитати. Вчений подавав цитати як мовою оригіналу, так і у власному перекладі, а також часто давав цитату у переказі, причому в одній і тій самій статті ці способи цитування поєднував (принципу такої специфічної мовностильової передачі цитат виявити не вдалося).

У цитуванні М.Грушевський не був акуратним, часто подавав “залапковані” цитати із пропусками або помилками, причому пропуски не позначав. Разом з тим він був уважний до деяких мовних зворотів цитованих ним авторів, інколи вважав за потрібне навести окремі слова мовою оригіналу у дужках після поданого власного перекладу. Інколи він “покращував” тексти, як, наприклад, при поданні текстів В.Антоновича, і сам у цьому зізнавався: “переклад мій трохи свободний, бо ранні писання покійного Антоновича визначаються не дуже прозорим російським стилем” (с. 276).

Виправлення до поданих у текстах М.Грушевського цитат не вносились, за винятком відкоригованих російських слів, поданих вченим за дореформеною російською орфографією (ѣ, і, ѳ змінені відповідно до сучасної російського правопису на е, и, ф; а ѣ (єр) знятий).

До перекладів цитат, зроблених істориком, застосовувалися загальні правила мовної редакції, водночас цитати, подані мовою оригіналу, мовної редакції не зазнавали.

У виданні повторена вживана М.Грушевським графічна подача цитат меншим кеглем із відступом, сторінки звірені з виданнями, на які посилався вчений, у потрібних місцях у квадратних дужках наведені правильні сторінки.

Мовна редакція текстів зроблена редактором Іриною Савлук відповідно до основних методичних рекомендацій, розроблених О.Рибалком. Як відомо, після повернення в 1924 р. М.Грушевського з еміграції його праці друкувалися спочатку чинним тоді в УСРР правописом 1921 р., що відповідав східноукраїнській правописній традиції, а потім правописом 1929 р., який значною мірою поєднував східно- і західноукраїнські традиції. Проте норм обох цих правописів М.Грушевський послідовно не дотримувався, у тогочасних

його автографах і публікаціях наявні також деякі елементи давнішої желяхівки.

Втручання в авторський текст було мінімальним. Тексти подані без купюр чи стилістичного редагування. Без виправлень залишена позанормативна нині лексика, діалектні, застарілі слова й форми. Пунктуація узгоджена із сучасними нормами українського правопису без застережень. Правопис наближено до сучасних літературних норм з максимальним збереженням лексичних форм автора. Редакційні правописні правки стосувалися здебільшого таких випадків:

— у деяких словах на місці давнього **о** пишеться **а**, головню перед постійно наголошеним **а** (**я**) (*богатий* замінено на *багатий*);

— у словах, що мають групи **-ри-**, **-ли-**, між приголосними пишеться **и** (*трєвати* замінено на *тривати*);

— на початку слова пишеться **і**, а не **и** (*инакше, инший, иноді, иноплемєнный* замінено на *інакше, іний, іноді, іноплемєний*);

— етимологічний **о** в коренях та суфіксах слів виправляється на **і** (*конець, торговля, ріжнородний* замінено на *кінець, торгівля, ріжнорідний*);

— літера **ї**, вживана згідно з правилами желяхівки після приголосних для позначення їх м'якості, замінюється на **і** (*всі, гнів, діяльність* замінено на *всі, гнів, діяльність*, але *мусїв* замінено на *мусив*);

— літера **ї** вживається в іншомовних словах після голосної (*архаїчність, єгоїзм, інтуїція* замінено на *архаїчність, єгоїзм, інтуїція*);

— вживання **апострофа** увідповіднюється із сучасними правописними нормами (*зв'язок, зїзд, імя* замінено на *зв'язок, з'їзд, ім'я*);

— **йо** пишеться на початку слова й після голосної, а також після приголосної (переважно в іншомовних словах) (*боєвий, воєвничий, привілегіований, Матвієвич* замінено на *бойовий, войовничий, привілейований, Матвійович*);

— чергування голосних **о—і**, **е—і** подається згідно з сучасними правилами (*голов, особ, молодіжю, викорінити* замінено на *голів, осіб, молодежі, викоренити*, але замість *гніт, гнету, загибель, загибілі* — *гніт, гніту, загибель, загибелі*);

— іншомовні **і**, **у** передаються літерою **і** після приголосного перед голосним (*матеріал, варіант, соціялізм* замінено на *матеріал, варіант, соціалізм*); після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** перед наступним приголосним (*привилей, ювилей* замінено на *привілей, ювілей*);

— іншомовні **і, у** передаються літерою **и** у загальних назвах після приголосних **д, т, з, с, ц, ж (дж), ч, ш, р** (дифференціяція, принципальний, цивілізаційний замінено на диференціяція, принципальний, цивілізаційний);

— написання **ж і дж** подається відповідно до сучасних правил (жерело, попереджають замінено на джерело, попереджають);

— у вищому ступені прикметників і прислівників **г, ж, з** перед суфіксом **-ш(ий)** змінюється на **-жч(ий)** (близший замінено на ближчий); при утворенні вищого ступеня прикметника *легкий* **г** основи не змінюється (лекий замінено на легий);

— на письмі відображається спрощення в групах приголосних **-стл-, -стн-** (вістник, дійстний, перстнем замінено на вісник, дійсний, перснем);

— двома літерами позначається подовження приголосних **д, т, л, н, ж, ч** у усіх відмінках іменників середнього роду II відміни (крім родового множини), при цьому в називному відмінку однини закінчення **-є, -а** замінюється на **-я** (житє, знанє, знарядє, питаннє, укладаннє, означеннє, поняттє замінено на життя, знання, знаряддя, питання, укладання, означення, поняття);

— вживані перед глухими приголосними префікси **з-** і **рос-** виправляються на **с-** і **роз-** (зформований, розпоряджати замінено на сформований, розпоряджати);

— замість двох префіксів **роз- + с-** вживається один (розказувати замінено на розказувати);

— префікси **ві-, відо-, підо-** замінюються на фонетичні варіанти **вві-, віді-, піді-** (відогнати, відогравати замінено на відігнати, відігравати);

— розрізняється вживання суфіксів **-ик і -ік** (академик замінено на академік);

— суфікси **-н(ий)** і **-н(ій)**, а також **-ічн(ий)** вживаються за сучасними нормами (народній, східній, західній, академічний замінено на народний, східний, західний, академічний);

— суфікс **-ова-** у дієсловах виправляється на **-ува-** (обґрунтованнє, скасованнє, консервованнє, заснованнє замінено на обґрунтування, скасування, консервування, заснування);

— разом пишуться складні прикметники, утворені від сполучення іменника та узгоджуваного з ним прикметника (західньо-європейський, східньо-слов'янський замінено на західноєвропейський, східнослов'янський);

— за сучасними нормами подаються складні прийменники (*в супереч, по за, споміж* замінено на *всупереч, поза, з-поміж*); прислівники (*на разі, що йно, як найбільше* замінено на *наразі, щойно, якнайбільше*); частки (*буцім то, навить* замінено на *буцімто, навіть*);

— послідовно зберігаються ряд уживаних автором іменників (*запись, літопись, часопись, класа, людность*); передавання автором літерою **т** грецького **θ** (*катедра, Атени*);

— дифтонги **аи, ео, еи, єі** передаються за чинними правописними нормами (*авдіторія, февдалізм, павза* замінено на *аудиторія, феодалізм, пауза*);

— водночас вживана М.Грушевським форма іншомовного слова зберігається (*авантюра*).

За сучасним правописом подані географічні та історичні назви. Назви народів, племен, етнографічних груп, що М.Грушевський згідно з правилами желехівки писав з великої літери, виправлені на малу.

Власні імена та прізвища подані за сучасним правописом. Іншомовні імена та прізвища, відтворені М.Грушевським фонетично точно, зауважені у коментарях.

* * *

На вклейці до першої книги 10 тому Творів М.Грушевського вміщено фотопортрет М.Грушевського 1926 р. з видання: Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1866—1926. І. Ювілейні засідання. ІІ. Привітання. — К.: Видання ювілейного комітету, 1927. — 142 с.

* * *

Упорядник з великою приємністю висловлює щиру вдячність директору Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України Любові Дубровіній та співробітникам очолюваного нею Інституту за сприяння в опрацюванні архівних матеріалів М.Грушевського; доктору історичних наук, завідувачу відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України Ігорю Гиричу за довголітні слушні поради та організаційну допомогу; завідувачці Історико-меморіального музею М.С.Грушевського у Києві Світлані Паньковій та колективу

очолюваного нею Музею за кваліфіковану поміч у виявленні праць М.Грушевського, бібліографічні вказівки та ненав'язливі, але надзвичайно вагомі підказки інформативного плану; доктору історичних наук, професору Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка Віталію Тельваку за надання копії виявленої ним невідомої упоряднику праці М.Грушевського; музейнику, філологу, перекладачу Олені Третьяковій за вдумливий переклад статті М.Грушевського з чеської мови; редактору книги Ірині Савлук за надзвичайно уважне і шанобливе ставлення до текстів М.Грушевського під час їх мовної редакції; верстальнику Костянтину Качуровському за ретельну та акуратну роботу, а також усім причетним до видання працівникам видавництва “Світ” за всебічне сприяння виходу даної книги.

Оксана ЮРКОВА

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

П'ЯТДЕСЯТ ЛІТ “ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСЕН МАЛОРУССКОГО НАРОДА” АНТОНОВИЧА І ДРАГОМАНОВА

Сього року кінчиться півстоліття від появи одної з найзаслуженіших, найславніших українських наукових праць — “Исторических песен малорусского народа”, виданих під редакцією Антоновича і Драгоманова. Цензурна дата на першому томі — 10 серпня 1874 р., в грудневій книжці “Вестника Европы” за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу*. Сі дві дати орієнтують нас в часі фактичної появи. 1874 рік стоїть на її титуловій сторінці; 1875-м роком датована перша частина другого тому, на котрій ся публікація перервалася (цензурний дозвіл 4 квітня т[ого] р[оку]). Більш її не виходило.

В довгій ряді етнографічних українських публікацій ся книга займає зовсім окреме, виїмкове місце. Се не був звичайний собі збірник етнографічного матеріалу — хоч би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, розповіджена ним самим в поетичній формі. Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи “Запорозьку старину”*, тільки він і весь той гурток молодих українських романтиків* ставивсь до сього діла занадто свobodно, не спиняючись перед свідомим власним компануванням та поправлюванням автентичного матеріалу. Київська ж громада 1860-х рр.* хотіла мати історію автентичну, свobodну від усяких фальсифікатів, вповні науково зроблену, провірену, зведену і об'яснену найкращими своїми науковими силами.

“Треба звести тексти і варіанти пісень; далі треба об'яснити їх — відповідно тому ступневі, на котрий тепер піднялась наука історії малоруської; треба, нарешті, й відлучити те, що єсть автентичного, народного в тім, що вважалося і видано за таке в часах раніших, менш перебірчивих, — а що підроблене. Тільки після такої роботи історична поезія малоруського народу стане вповні зрозуміла, і стане сама певним джерелом для історії народу, що її витворив і затримав в пам'яті протягом віків” (с. II)*.

З яким зацікавленням, а навіть ентузіазмом ставилось тодішнє українське громадянство до сього плану, дасть нам поняття отсей лист одного з молодих галицьких народовців з Станіслава*, котрого Драгоманов, як редактор видання, закликав до участі в збиранні матеріалів:

“Над усе звістка про збірник історичних пісень після Вашої програми усіх порушила, бо оце видним ділом стають замисли й наші далекі. Отже, скрізь у нас одна думка й о однім мови: слати наші записки докладом до сього видання та й записувати далі серед співучого народу — щоби як уже

не дорогоцінними думами, то множеством матеріалів додержати Вам рівновагу, — щоб зробити народну (поправлено на: громадську) повинність як ще не накладом у грошах, то бодай у праці: — доки за рік-два видання ліричних пісень нашою участю нам припаде. Ото й нема мови нині між станіславцями як о піснях історичних, пісні сортуються і переписуються, казки лагодяться, а тимчасом гімназисти-громадяне, що на селі, — при жнивях записують далі, а по храмах та ярмарках на лірваків полюють завзято. От і в Станіславі підмовили ми іногді двох лірваків до себе; та лихо — бояться сліпці співати про Морозенка і Нечая (мусимо дізнатись, через що і кого саме, бо ляцька рука видима), ото й не поприходили оба, хоть обіцялись. Зате сими днями за другими заповнюють на храму у Лисці. За їх помочезю збракований (перебраний) вже мій збірник, і вже нині для Антоновича готово у мене 126 пісень і співанок історичних, решту від збирачів по селах сподіваємося, той тогди висилаємо, щоб ще перед 1 вересня настали. Дотолі у мене фабрика правдива. Не маємо чого жалувати на брак історичних пісень в Галичині. Нарід в нас єсть, отже й був — жив, і має він свою історію, хоть і правда, що пасивну”.

А посилаючи 22 серпня 1871 р. сей перший транспорт історичної поезії на руки Антоновича, той же співробітник писав на його руки:

“Слава вам, мужі кияне, що ділом дбаєте за святу спадщину народу, за будучності його поруку, за ниву словесну українську, що видавши твори й прислів’ями й казками, нині зуповний збірник пісень наших історичних лагодите, живу літопись України з писаною поруч ставите! Приймайте в добру годину і сей доклад до вашого видання, що вам з-під Карпатів шлеся, доклад невеличкий і тому, що давнина наша по історії пасивна, у юнацькі пісні не багата, і тому, що за короткий час від липня до вересня годі нам було більше записок побракувати крім тих, що ми у Станіславі на похваті найшли. Та за перепискою і за порозумінням з тими людьми, що по жнивях назад до Львова і Відня повернуть, маємо всю надію живо і не одну ще таку посилку, як теперішня, на руки засилати, доки наблизиться за пару літ і до нас черга, і видамо збірник всіх ліричних пісень українських — нашою причиною і на власну руку, — віддамо довг народові нашому, та й будем вмирати”¹.

Живо захоплювала громадянство ся праця і на Великій Україні. Редактори збірника перечисляють довгу низку осіб, котрі передавали їм для використання свої раніші збірки, робили нові спеціальні розшукування за новими текстами й варіантами, брали участь в спорядженні сього корпусу, вибирали й зводили варіанти. Поруч ветеранів українського народництва, як Максимович, Костомаров, Куліш, Оп. Маркович, М.Білозерський, бачимо тут і представників молодших генерацій, як М.В.Лисенко, Руданський, Новицький, Чубинський, Ів. Рудченко, Ніговський, Ніс, Мартинів,

¹ Переписка М.Драгоманова з Мелітоном Бучинським. — “Збірник філол[огічної] секції Н[аукового] т[овариства] ім.Ш[евченка]”, [т.] XIII, 1910, с. 3—[4] і [примітка] 7 [на с. 3, с. 7—8].

О.Русов, Сіницький, Штангей, Стоянів, Шиманів*, Андрієвський, Лоначевський, Судовишків, Ільницький, Залюбовський, Лободовський, Ганенко, Зайкевич*, Симашкевич, Кропивницький, С.Ф.Ліндфорс — потім дружина О.О.Русова, Олена Косачева — сестра Драгоманова й ін. Було се дійсно громадське, всенародне діло, ведене з завзяттям і захопленням, в почутті обов'язку перед народом: дати йому змогу сказати своє слово про минушину, проголосити своє право на історію сього краю, на котрий заявляли претензії російські й польські імперіалісти, і осудити їх політику. Пояснюючи політичну вагу задуманої публікації, Драгоманов так розшифровував її потім, за кордоном: провідники боротьби за всенародне визволення мусять знати, з якого боку підійти до мас, щоб підняти їх на сю боротьбу. "Проби показали, що так — простою зміною уряду — не можна скасувати стару неволю* і неправду в громадах... для цього треба, щоб коли не всі люде, то більша їх частина розуміла сама, що треба так, а не інакше жити. Так, значить, і виходить, що ніхто не може увільнити громади від неволі й неправди, як не вони самі (люде)". І тут не раз народна творчість, і зокрема народні пісні, дають найкращий ключ до соціально-політичного світогляду мас. "Пісня для неписьменного чоловіка все одно, що книга для письменного, та часом ще важніша, бо, власне, через те, що пісню неписьменний держить в пам'яті, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її пам'ятав, — та ще й не один чоловік, а цілі тисячі". "З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим, хто хоче битись з неволею на їхній землі"¹.

Таке було всенародно-політичне, революційне значіння сього історично-літературного діла. Безсумнівна річ, що подібно — хоч, може, не так ясно, як се висловив Драгоманов, було воно усвідомлене й громадянством. На чолі сього діла поставлено не тільки з наукового, але і з політичного боку найвизначніші сили, котрими розпоряджала ся генерація, і вони виконали своє завдання з великим хистом, зрозумінням і тактом.

Маючи на меті дати можливо широкий образ того, як історичні (соціальні і політичні) зміни відбивалися в народній пісні, вони вийшли за межі історичної поезії у властивім значінні слова:

"Хід роботи в виборі, об'єднанні і толкуванні пісень, котрі з першого ж погляду приймаються за історичні — себто пісень з іменами осіб і подій, записаних в літописах, поволі привів нас, — писали вони потім в передмові, — до неминучої потреби прийняти термін "історичні пісні" дещо ширше, ніж приймали його інші видавці. Названі поіменно особи й події можуть бути зрозумілі тільки в зв'язку з усею обстановою, що їх оточувала; вони тільки зовнішні показчики тих процесів, що переходять в загальнонароднім житті. Тому ми спинились на гадці видати під звичайним, хоч і не зовсім докладним через свою загальність, іменем *Історичних пісень малоруського народу* всі пісні, на котрих відбилися зміни соціального устрою

¹ Нові пісні про громадські справи, 1881, с. 3*.

сього народу, — як інші відбили на собі історію його релігійно-обрядового життя, інші — родинного й економічного. Вибравши з друкованих і рукописних збірників пісні історичні в такім розумінні — як би вони не називались щодо форми, матимемо *поетичну історію соціальних явищ в Полудневій Русі*¹ щонайменше від IX в. до таких сучасних подій, як скасування панщини і угорське повстання в Австрії в 1848 році і визволення селян та польське повстання в Росії в 1863 р. Багатство сього роду пісень і та яскравість, котру заховують в них риси такої довгої історії, вражає тим більше, що всі наші пісні записані останніми часами в XIX віці і всі заховані в пам'яті неписьменного сільського люду”^{*}.

Супроти сього, редактори збірника своє завдання, як укладчики і коментатори, покладали в тім, щоб вияснити, “наскільки пісні, заховані пам'яттю малоруського селянина протягом стількох віків, дають поетичну репродукцію реальних образів дійсності сих віків, що змінювались послідовно”, — виявити “реальний художній характер пісенної творчості малоруського народу” (с. XVI)^{*}.

Відповідно сьому завданню редактори тримаються хронологічного порядку в розкладі свого поетичного матеріалу. Слідять за “поетичними репродукціями” різних епох життя українського народу, за відгомонами ситуацій і подій в їх хронологічній послідовності, і наводять твори народного репертуару різних форм і різного характеру — але тільки передані в пісенній формі: пісні обрядові (величальні пісні й веснянки), балади — або як їх звуть тепер часом: “низші епічні пісні”, пісні історичні у властивім розумінні сього слова про особи і події, і нарешті — так звані думи, але тільки ті, які сильніше закрашені історичною закраскою, яскравіше відбивають на собі епоху (козацьку в данім разі).

Таким способом згруповані спочатку пісенні твори, в яких відбивається “вік дружинний і княжий”, по термінології редакторів. Се переважно величальні колядки й щедрівки, але також і веснянки про воротаря і князя Романа, весільна танечна співанка про Чурила^{*}; легенда-співомовка, *captefable*^{*}, про Михайлика й Золоті ворота^{*}, котру редактори вважають останками колишньої “думи” про Батіїв погром, що затратила свій колишній “віршовий епічний характер” — захований тільки в одній чотиристишній строфі; і, нарешті, кілька балад з іменем “князя Михайла” та згадками “княжого боярина”. По гадці редакторів ці останні характеризують епоху виродження дружинної верстви: “дрібної феодальної боярщини” XV—XVI в.

Разом сей дружинний відділ займає несповна п'ять аркушів друку і містить 20 номерів по систематизації редакторів.

Далі йдуть “пісні віку козацького”, поділені на кілька відділів. Перший, що обіймає часи до повстання Хмельницького, має заголовок “Боротьба з татарами й турками”; в величезній більшості згруповані тут думи і пісні,

¹ Курсив в оригіналі.

що займаються темами татарської та турецької неволі; поруч того кілька пісень про походи козацькі на татарські й турецькі володіння, степову війну, смерть козака в степу. Тут маємо 10 (по класифікації редакторів) номерів дум в більш-менш повнім виді і два фрагменти, решта — 37 номерів — се історичні пісні й балади; разом 16 аркушів друку. Редактори при тім виключили 14 номерів, котрі вони вважали підробленими (між ними славну "думу" про трьох ватажків, що так довго парадувала по різних антологіях та історіях літератури як найкращий взірць української народної поезії); дві явно підроблені пісні (про Лянскоронського і Сверчовського) вмістили в своїм збірнику, але виразно зазначивши свої сумніви¹; одну (про Івана Богуславця) згнали вже в дальшій випуску, доставши нові варіанти; при деяких також одмічені сліди "рук грамотної людини". Головна увага коментаторів була звернена на вияснення історичного підкладу творів — тих подій і обставин, з котрих вийшла та чи інша пісня; се було ділом Антоновича. Драгоманов же дав до деяких пісень цінні екскурси в бік фольклорних порівнянь. Чисто літературна, стилістична сторона лишилась здебільшого не рушеною — се потім підніс як слабшу сторону збірки Костомаров, рецензуючи її зараз по виході на сторінках "Вестника Европы".

Другий том мав, по плану укладчиків, обіймати II і III відділ "пісень віку козацького": II відділ містив пісні "про боротьбу з поляками за Богдана Хмельницького", III мав принести пісні про Гетьманщину від 1657 до 1709 року. По словам редакторів (передм[ова] до II т.) се все було приготовлено до друку вже восени 1874 р. Але вість про вихід першого тому корпусу, очевидно, розворушила громадянство, і звідусіль стала напливати сила нового матеріалу (редактори називають нові збірки Максимовича, Оп. Марковича, С.Носа, Манджури, Мацієвича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького)*. Вони давали особливо багато для 2-ї пол. XVII в. і пізніших часів, тому редактори порішили нашвидку доповнити тільки матеріал про Хмельниччину і випустити його окремо, як I випуск II тому, додавши до того деякий матеріал книжного походження: уривки з віршів на смерть Сагайдачного, опубліковані свого часу Максимовичем* (повний текст Петерб[урзької] публіч[ної] бібліотеки, з котрого черпав Максимович, видав Голубев*), деякі вірші про Хмельниччину і пізнішу драму "Милость Божая Україну от обид людських свободившая". З народних творів сюди ввійшли 6 дум більш-менш суцільних і два фрагмента та 10 пісенних номерів — з котрих однаке тільки дві або три підходять під категорію дійсно історичних пісень, інші — механічно зв'язані з історичними йменнями пісні різних категорій або невеличкі фрагменти. Цілий ряд пісень на тему боротьби козаків з Польщею з часів перед Хмельницьким, почасти друкованих в раніших збірниках, почасти одержаних в рукописах, знов був редакторами висортований, а "опорочені" тексти з критичними увагами обіцяно було подати в кінці видання.

¹ Нові українські пісні про громадські справи, с. 127.

Друга частина тому — “Пісні з часів Гетьманщини під московським підданством од смерті Б.Хмельницького до першої руїни Січі й кінця Мазепи в 1709 р.”, як їх потім характеризував Драгоманов^{1*}, — для котрої прийшло стільки нового матеріалу, мала вийти слідом — але не вийшла. Драгоманов в передмові до одного з своїх пізніших видань* толкував се тим, що з початком 1876 р. він виїхав за кордон (а ладитись до виїзду став ще з осені з планами закордонного політичного видавництва), літом же 1876 р. вийшов звітний заборонний указ*. Друку етнографічних текстів він одначе не забороняв; але Драгоманов та, мабуть, і Антонович також уважали неможливим дати відповідний коментарій до сих пісень, рахуючись з новими цензурними вимогами. На сім пункті потім виникла цікава дискусія між Драгомановим і Київською громадою, коли Драгоманов став планувати продовження сього видання за кордоном, а Київська громада доводила безхосенність* такого закордонного видання, не допущеного цензурою до Росії. Драгоманов на цензурних прикладах доводив, що в межах Росії збірник міг би пройти тільки в такому покаліченім вигляді, з таким однобоким коментарем (пропущенням всього, що зверталось би против російського режиму, і допущенням того тільки, що зверталось би проти Польщі), що про народні настрої давалось би зовсім невірне поняття. Се може нам пояснити, чому видання третьої книжки козацьких пісень так загаялось.

В кожному разі Драгоманов категорично пише (1883 р.), що, виїздячи за кордон, він розділив “зведені докупі спільною працею списки пісень” з Антоновичем так, що Антоновичеві зістались пісні від Хмельницького до Мазепи і цикл гайдамацький, а з собою Драгоманов узяв інші пісні XVIII віку і весь матеріал XIX (пісні рекрутські, кріпацькі, пісні про волю, “про найми і здирство”). Він потім і опублікував значну частину свого матеріалу з початку, в 1881 р. — загальний огляд пісенних мотивів від скасування Гетьманщини до смерті Олександра II, з багатьма цитатами, а далі — серію пісень про першу руїну Січі, 1709 р., про Палія і Мазепу, про роботи на лінії і на каналах, про московську службу в Гетьманщині — се зложилось на дві книжки “Політичних пісень українського народу”*, випущені в Женеві в р. 1883 і 1885 (перший і другий розділ першої частини, продовження не було).

Таким чином, первісний план не був сповнений. “Повна історія нашого народу в його власних піснях” не справдилась. Лишилась невиданою вся серія пісень, зарахована до другої половини XVII в., в тім числі й кілька дум; пісні історичні й балади з польського володіння XVIII в. — в тім числі весь цикл гайдамацький; “козацтво по руїні нової Січі: запорожці в Туреччині і чорноморці”, по класифікації Драгоманова; нарешті — пісні на соціально-політичні теми XIX в., тільки сумарично оголошені Драгомановим.

¹ Нові пісні про громадські справи, с. 127.

Нинішнє п'ятдесятиліття нагадує нам про сю недокінчену працю, про сей несповнений обов'язок перед народом і його творчістю.

Він повинен сповнитись.

Приймаючи катедру історії українського народу у Всеукраїнській академії наук*, — що зійшлося з отсим п'ятдесятиліттям, я поставив собі в обов'язок, між іншим, і відновлення сеї недокінченої попереднім поколінням істориків праці — з деякими неминучими змінами в її переведенні, які диктуються змінами в напрямках і методах наукового досліду і в потребах наукового й культурного життя.

Ті мотиви, які водили сею працею в 1860—1870-х рр., розуміється, в значній мірі стратили свою гостроту, що надавала сьому поетичному корпусові значіння національної, революційної маніфестації.

Ті критерії, з якими підходилось тоді до сього матеріалу, не можна сказати щоб не мали в собі правди для того часу, але ми не потребуємо їх *тепер* так висувати на перший план. Ті соціально-політичні завдання, до котрих приладжувано сю працю тоді, нині розв'язані чи розв'язуються іншими методами і засобами.

Ми й *тепер* не заперечимо, що сей писаний матеріал дуже цінно відбиває в собі соціальні ідеї й змагання народних мас в давньому і не дуже давньому минулому й варт з сього боку уваги історика соціального життя — хоча народні маси за сей час виявили своє соціальне обличчя далеко виразніше іншими способами.

Але студіювання сього самого й іншого поетичного матеріалу переконало нас, що надія подати "повну історію нашого народу в його власних піснях" була перебільшена; що поетична творчість і традиційна пам'ять народу не спиняється скільки-небудь повно і рівно на його історичних переживаннях, і їх більша або менша сила чи яскравість зовсім не дають міри інтенсивності колишнього вражіння чи зацікавлення сих мас тою чи іншою особою чи подією. Тут, очевидно, мають впливи дуже складні психологічні й естетичні фактори, до котрих треба підходити не тільки з історичною, але і з літературною мірою. Тим не менш, розуміється, не втрачають сього інтересу просліджування, які саме факти відбилися в поетичній уяві і як вони переломилися в традиції. Але виключно історична точка погляду, з котрої розглядались ці поетичні твори в старім корпусі, нинішньому дослідникові не може не здаватись однобічною. Бажання його укладчиків — взяти від них все для *історичного* толкування — мусять бути признані за перебільшені.

Се те корисне, оправдане перебільшення, яке віддає сьою прислугу, вказуючи, через вичерпання певного методу досліду, необхідність підійти до сього матеріалу з іншими мірами й критеріями.

Се й робили пізніші дослідники, які звертались до сього матеріалу. Тимчасом як пок[і́йний] Франко задумав і дійсно почав був в своїй капітальній, на жаль, недугою перерваній праці ("Студії над українськими народними піснями

ми”, 1907—1913) нову ревізію пісенного матеріалу з історичного становища, пок[і́йний] П.Г.Житецький поставив питання про думу як *літературний* рід: зв’язав разом думи історичні, включені в корпус Антоновича — Драгоманова з думами моралістично-побутовими, що зістались поза сим корпусом, і як літературну цілість піддав історично-літературному і стилістичному аналізу. Сею дорогою пішли потім інші, молодші, дослідники, як Ткаченко-Петренко, Єрофеїв, а львівський фольклорист-музик Філарет Колеса рядом цінних студій вияснив формальну сторону думи з боку метричного і музичного, як цілком окремішнього літературно-музикального роду.

З другого боку, ряд дослідників — почавши від нині покійних Веселовського, Драгоманова, Дашкевича, Сумцова і кінчаючи нині працюючими, як Гнатюк, Полівка, Кузеля, Яворський й ін., — присвятили чимало праці виявленню тем дум і балад, їх міжнародним розгалуженням, зв’язкам мотивів дум і пісень, переходам пісень “іменних” і зв’язаних з історичними йменнями й подіями до категорії пісень історично-побутових безіменних, і навзаєм. Класична праця Френсиса Чайльда про пісенні теми*, хоч не доведена до кінця і не освітлена загальною студією, котру він відкладав на кінець, дала свого часу дуже цінний перегляд інтернаціонального європейського матеріалу і отсього неустанного процесу, так би сказати, історіозації і деісторіозації поетичних тем: прив’язування новелістичних, побутових, анонімних тем до історичних імен і подій та наверстовування певних історичних подробиць на таких мандрівних інтернаціональних новелістичних чи баладних темах, і навпаки — оголювання історичної пісні з історичних акцесорій та переходу її до категорії анонімних, так званих “нижчих епічних пісень”. З сього боку праця Чайльда послужила — можна сказати — школою, яка вчила, як належить підходити до історично-літературного толкування таких епічних пісень, і нашої української етнографії й історичній поетиці — яка, на жаль, в останніх десятиліттях не виявляла бажаної енергії досліду, ще належить багато взяти з сеї інтернаціональної лабораторії. Належить взяти і нам, приступаючи до відновлення недокінченої праці над виданням і дослідом скарбниці української історичної пісні.

Принцип історично-літературний, полишений на далекім плані при укладанні старого корпусу, тепер мусить бути взятий під увагу в повній мірі. Укладання по хронологічній схемі різних категорій пісенних творів мало свою рацію тоді, але повторяти його ще раз нема причини. Поновляючи завдання можливого повного корпусу *історичних пісень, дум та історично-побутових, “бродячих пісень”*, як їх називали редактори старого корпусу, або нижчих епічних пісень, як їх часто звуть нинішні дослідники, а ми за Чайльдом будемо називати для короткості *баладами*, ми мусимо підходити до сього матеріалу не з виключно історичного, тим менше — хронологічного становища, але також і з історично-літературного. Сим разом мусимо угрупувати матеріал власне з сього становища, а не розбивати й розпорошувати по хронологічній схемі, так, як се робилось тоді.

Виходячи з цього принципу, пісні обрядові всіх категорій мусимо лишити на боці, так само як і вірші книжного походження. Мусимо зайнятись виключно *епічною піснею*.

Серед неї на першому місці стоять *думи*, так, як були в центрі уваги й укладчиків старого корпусу як найбільш оригінальний в формі й змісті, спеціально український рід. До їх корпусу вони ввійшли тільки частинно й губились серед іншого пісенного матеріалу. І так з того часу і досі, як се не дивно, ми не маємо повної збірки дум — сеї найкращої й найхарактернішої, найоригінальнішої категорії нашої усної поезії. Нинішнє п'ятдесятиліття нагадує ще раз сю прогалину.

Треба нарешті дослідникам і громадянству мати можливо повний науковий корпус сих творів.

Наукові досліди, серед котрих перше місце після праць П.Гн.Житецького мушу віддати творам згаданого вже львівського ученого Філарета Колесси, вияснили вповні, що ми маємо тут ясно визначену певними мелодичними, ритмічними, стилістичними і настройовими позначками літературний рід, вповні оригінальний, органічно розвитий на нашій словесній ґрунті.

Назва *думи*, котрою його стали означати за прикладом Максимовича, що перший вказав на сі твори як на особливу літературну категорію, як відомо, вповні умовна, конвенціональна. Вона не зв'язна ні в народній ужитку, ані — здається мені — навіть в нашій українській літературній традиції не прикладалась ніколи до поетичного твору, пісні абощо. Пішла вона, по всякій правдоподібності, з польської літератури: Максимович, подаючи першу дефініцію думи, цитує при тім характеристику польського літературного критика К.Бродзінського, який одначе вжив се слово не в нашій розумінні дум, а так, як уживалось воно в польській літературі — в значінні елегічних пісень¹.

Найстарший факт того роду — се згадка Сарницького в 2-й половині XVI віку про "елегії, quos dumas Russi vocant"*, причім треба мати на увазі, що се Russi може означати не тільки українців по національності, але й "людей з Руси" як означення провінції і географічного розповсюдження цього терміна — "думи". У інших польських письменників він прикладається не до польських пісень, а головню до тих епічних творів, які розносилися в XVI—XVII в. популярними сербськими співцями й спеціалізувались кінцем кінцем як означення українських пісень. Саме се слово могло бути принесене "сербами" в значінні епічної пісні (в болгарській мові дума зна-

¹ В передмові до першого видання пісень ("Малороссийские песни", 1827), с. VI, Максимович пише*: "Особенно замечательны думы — героические песнопения о былинах, относящихся преимущественно ко времени гетманства — до Скоропадского. Их и ныне еще поют слепцы-бандуристы, коих можно назвать малороссийскими рапсодами. Восемь таковых дум издал князь Цертелев под названием: "Опыт собрания старинных малороссийских песней". Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзінського* (з російського перекладу): "Малороссийские думы известнее сербских песней. В них гораздо более сладкой меланхолии; в песнях же военных более силы и картин пиитических".

чить “слово”). Ділом Максимовича було се, що він спеціалізував сей вираз в приложенні до кобзарських пісень, котрі ми називаємо сим іменем: нерівноскладових творів епічного змісту. Його дефініція була прийнята Срезневським в “Запорозькій старині” й утрималась в нашій фольклористиці, неважаючи на різні пізніші вагання, спричинені, в ґрунті речі, тим же польським уживанням сього слова. Так, Лукашевич вернувся був до вживання “думи” як терміна для кожної елегічної чи взагалі лірично-закрашеної української пісні*, в розумінні Бродзінського й інших польських романтиків. Натомість Метлинський, розвиваючи характеристику Срезневського¹, хоч не ставив собі завданням дати зовсім точне означення думи, підійшов досить близько до сучасного розуміння її. “Пісні моралістичні, — каже він в передмові до своєї збірки*, — іноді з’являються в формі думи або стихів вільного, нерівного розміру, близького до благозвучної прози, з римами, і сим наближаються до відділу пісень билевих, що представляють зовнішні події народного життя”. Житецький, характеризуючи думу з формального боку багато пізніш (1892) в першій праці, що ставила собі завданням дослідити її як літературної форми, — як свого часу Срезневський — підкреснув замислування думи в римуванні — не дуже добірним, але, можливо, якнайбагатшим, і вплив сього римування на строфічну будову, або періодизацію думи (“як тільки з’являється в розвою оповідання рим, він зараз же відокремлює стих”). Але поза тим підніс іще й тісний зв’язок ритмічної будови з синтактичним укладом:

“Кожен стих думи, який би не був його обсяг, — пише він, — містить в собі оден риторичний акцент. Звідси ясно, що в стиху думи нема стіп, бо кожен з них рівний окремій стопі (розуміємо стопу тонічно-ритмічну, а не тонічно-метричну, прийняту в літературній версифікації). В поміч акцентів, для яснішого відрізнєння одного стиха від другого приходить ритм — і один той самий ритм сполучає іноді більш десятка стихів. Стих думи іноді зростає до тої міри, що ми маємо в нім вповні розвинену і закінчену гадку. Стих сей зв’язується з кількома меншими стихами здебільшого однородним римом, тому від цілого ряду таких стихів одержується вражіння текучої плавної мови, що притягає увагу читача не стільки зовнішньою конструкцією, скільки змістом своїм. Давно вже звуть сей розмір ритмічною (“мерною”) прозою, і дійсно, відсутність в нім дрібних одиниць звичайного віршового розміру і повна свобода в конструкції наближають його до натхненної промови оратора, що непомітно для себе почув у своїй вимові ритмічний хід мови. Само собою зрозуміло, що се така віршова (стихотворна) міра, яка не може стояти в повній залежності від музичного ритму. Відомо, що всі думи співаються одним способом (напевом), дуже типовим,

¹ Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші, а як прозу, відзивався про них так: “Дума не песня, хотя и поется, подобно песне, под звуки бандуры; рифмы в думе не составляют необходимости, а суть только роскошь, служащая к большому украшению благозвучия. Чем более рифм, чем чаще рифмы, тем лучше слог думы”*.

але в музичнім рисунку дуже нехитрим. Напів сей не що інше, як мелодійний речитатив, котрому надається експресія, згідна з змістом стиха — то жвава і швидка, то спокійна і повільна. Крім того, користуючися з рухомості стиха, для котрого не обов'язкова симетричність частей, зв'язаних одностайною правильністю музикального такту, виконавець думи являється інтерпретатором стиха, надаючи йому той чи інший вираз, згідно з настроєм його власного почуття. Відси ліричний, патетичний тон, що вносить особливу інтимність в музикальне виконання думи"¹.

До сеї досить повної характеристики кілька суцільних рис додав як спеціаліст в ритмиці й музиці Філарет Колесса, котрого дефініцію можна вважати останнім дотеперішнім словом в означенні думи як музикального і літературного типу: "Дума се мелодичний речитатив із свободним ритмом і змінною формою імпровізації, рецитація, достосована до синтактичного укладу і ритміки слів у тексті, виказує поділ на симетрично збудовані, однак різновидні періоди, без повторювання сталих відношень строфи. Мелодично-ритмічні акценти, розділені дрібними, неакцентованими нотами, визначають грама-тичні наголоси підходячих віршів у приблизно однакових відступах.

Віршова будова дум ґрунтується головнo на паралелізмі, що проявляється аналогічним по значінню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свободним, найчастіше дієсловним римом"².

Отже, при всій конвенціональності назви думи самий сей рід словесної творчості вирисовується перед нами дуже виразисто і твердо, як з музичного, так і з літературного погляду, і повинний бути нарешті представлений в усій цілості і повноті, як з своєї музичної, так і літературної сторони, як об'єкт дальших дослідів, котрих він в високій мірі заслугоє своєю національною і загальною вартістю.

При всій своїй оригінальності і сорозмірно новій фактурі наші думи і в своїй літературній і в музичній структурі стоять в дуже інтереснім зв'язку з різними архаїчними формами, як українськими, так і іноплеменними, і через се, власне, мають великий інтерес: не тільки для українського громадянства — як одна з дійсних перлин нашого народного життя, але й для дослідника творчості взагалі як дуже інтересна і своєрідна її категорія.

Та оскільки можна орієнтуватись по дотеперішнім студіям, найбільш історичні верстви сеї творчості — ті, що найбільш цінилися дослідниками-

¹ "Мысли о народных малорусских думах", первісно в "К[иївській] старині", 1892, [кн.] I, с. 26—29*. До влучних помічень шан[овний] дослідник додав замітку менше влучну і характеристичну тим, що вона показує, як часто забувається припадковість і конвенціональність самої назви дума, з котрої не допустимо що-небудь брати для характеристики сього літературного роду: "Таким образом, стихотворная форма думы находится в полном соответствии с ее внутренним строем, который выражается самым названием ее". Назва "думи" нічого не може виражати з її істоти, бо цілком довільно зв'язана з нею.

² Мелодії українських народних дум, [серія] I, с. XXXIII (1910)*.

істориками, — мусять уважатись верствами не тільки найновішими, але й найменш характеристичними для цього літературного роду. Ліризм і патетична експресія, що характеризують музичну й словесну будову дум, очевидно, мали служити для відповідного віддання глибоко схвилюваного почуття іншого порядку, ніж побідні настрої циклу Хмельниччини — найбільш історичної частини репертуару дум. Невільницький плач, “невільницька псалма”, — як старі кобзарі називали “настоящі” пієси цього репертуару, — се, по всій очевидності, таки дійсно перша підстава, основний тон його. Зовнішня будова думи — се степенювання виразу і настрою через наверстовування паралельних, симетрично наголошених і спільним римом закінчених стихів, очевидно, утворилась не для іншого завдання, як для того, щоб дати відповідну музикально-поетичну форму такому плачу-голосінню. Опублікування першого корпусу українських голосінь, довершене недавно працею галицьких дослідників*, дало змогу ближче приглянутись сій — до нині ще захованій архаїчній галузі патетичної лірики й перевірити раніше вже зроблені помічення над аналогіями українського голосіння з ріжними формами української лірики. Філарет Колесса свою новішу працю про походження дум* спеціально присвятив їх аналогіям з голосіннями за помершим і збирає свої помічення в такій тезі:

“В думах бачимо лише вищу стадію того самого речитативного стилю, який виступає в голосіннях на давніших ступнях розвою, у примітивнішому складі: відси й беруться деякі ріжницї між одними й другими. Та голосіння споріднені з думами не лиш музичною формою і віршовою будовою, але також мотивами, поетичними образами та глибоким ліризмом”*.

Автор на потвердження посилається на виводи дослідників про примітивне сполучення похоронного обряду з співами і хороводами, користуючись передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовського*. Він вказує на генетичний зв’язок початків героїчної епіки з похоронним голосінням, власне з епічним елементом його: прославленням діл помершого. Можна вказати на ще яскравіше представлення справи з цього боку в звісній праці американського історика поетики Френсіса Гаміра (Gummere) про “Початки поезії”*, що свого часу була прийнята з великою повагою західними науковими кругами як певного роду заміна недоробленої праці Чайльда, але, на жаль, мало відома нашим дослідникам. Розслідуючи колективні зав’язки епічної пісні-балади, він дає дуже інтересні вказівки на зв’язок її з весільним і похоронним обрядом, з оплакуванням помершого і прославленням його прикмет і діл, що мало метою підняти родичів на помсту за нього. Без сумніву, в “плачі” треба справді шукати зав’язку того патетичного тону, що характеризує музичну й словесну будову думи*.

В нинішнім репертуарі ми знаходимо його в найбільш ясно і сильно вираженій формі в невільницькім плачу, котрого маємо два варіанти — плач невільників і плач невільника, і в описах смерті козака чи невільника в степу, не оплаканої і не відомщеної: сей мотив приходить в думах про “рубаних

козаків" (Федора Безрідного), про самарських братів, утечу братів з Азова. Укладчики нашого старого корпусу цілком вірно, хоча й побіжно, зазначили се, що "найстарші взірці думи, певно, се дума про неволю турецьку і утечу трьох братів з турецької неволі з Азова" (передм[ова], [с.] XV), і вказали на аналогії сеї невольницької думи з "Словом о полку Ігоревім", — що "на добрую долю есть сказание о неволе братьев Игоря и Всеволода у половцев", і щодо форми може бути назване "южнорусскою думою XII в., не имевшею только рифмы новейшей украинской думы". В своїм аналізі "Слова" (в "Історії української літератури") я мав нагоду піднести той патетичний, афектований тон, що дійсно зближує його дуже яскраво з невольницькими думами, з одного боку, з голосіннями — з другого. В нашій словесності се були, очевидно, тони такі ж старі, як похоронний обряд. Але коли ми питаємо себе, коли і в яких обставинах ці мотиви мусили дістати останнє літературне оброблення, се дасть нам відповідь і на питання, до якого часу належить та форма дум, в яких ми маємо ці теми, інакше сказавши — коли остаточно сформувалась нинішня форма думи.

Сей момент, знов-таки, правильно вказали й покійні укладчики корпусу, і новіші історичні та літературні досліді вповні потверджують їх гадку. Останній момент, коли ще раз обгострилися напади степовиків на Україну, забирання її людності до неволі розвинулось в страшних розмірах, і плач над долею невольника, мотиви боротьби за його визволення і голосіння над тими борцями, що зложили свої голови в безлюднім степу, не оплакані й не похоронені, — се кінець XV в. і перша половина XVI, почавши від обгострення відносин Польсько-Литовської держави з Кримською ордою, з Менглі-Гераєм, що, ставши васалом Туреччини і союзником Московщини, звертає всю хижацьку енергію своєї орди на руйнування України як провінції Литви-Польщі. Тоді от, в першій половині XVI в., до того часу, поки козащина не зломилася до решти ординської сили, незвичайну гостроту здобули такі теми, як масове забирання у неволю, відірвання бранців від роду і краю, страждання на турецьких каторгах, невольне і вільне ренегатство, щасливі й нещасливі утечі з неволі та блукання в степовій пустині, лицарська козацька боротьба за визволення бранців, її успіхи й невдачі, трагічний кінець козака, що кличе до помсти його товаришів, і т. д. Вони й були, очевидно, оброблені в експресивнім, патетичнім, піднесенім тоні, за поміччю загальних місць чи мальовничих засобів народної поезії свійської і тої героїчної сербської, спопуляризованої в тім часі мандрівними "сербамі", що теж додала не одно з своєї скарбниці. Ті теми сучасної думи, які своїм характером і способом представлення найближче підходять до сих вихідних обставин, повинні бути положені в основу розсліду сього літературного роду і мусять почати собою будучий корпус, побудований на принципах історично-літературного досліді — еволюції сеї поетичної творчості. Се невольницькі плачі і плачі над долею невольника, про котрі я сказав. Але тимчасом як самі невольницькі плачі дійшли до нас в такій свіжості і безпосередності,

як вони могли співатись на українських базарах XVI в., інші елементи сеї первісної невольницької думи бачимо лише епізодично включені в теми епічного характеру, з побутовою або моралістичною закруткою, як дума про утечу азовських братів, Марусю Богуславку та Івана Богуславця, про сокола й ін. Моралістичний елемент, впроваджений до сих тем, продовжується далі в суто моралістичних творах, в обстанові або історичній, козацькій, або загальнопобутовій, як думи про Олексія Поповича, Івана Канівченка, вдову і трьох синів. Елемент же епічно-романтичний знаходить свій вираз в такій поемі на невольницьку тему, держаний уже не в елегантному, а в триумфальному тоні, яку дає дума про Самійла Кішку.

Тема гіркої самотньої козацької смерті — далеко від роду і батьківщини — так само розроблюється в різних напрямках, то комбінуючися з елементами моралістичними (дума про самарських братів), то розроблюючи ту чи іншу мальовничу деталь козацького життя (прощання козака з бандурою — цікаве особливо своїми полудневослов'янськими аналогіями), то підносить престиж козацького війська (Федір Безрідний). Іншим разом розвиває поетичні мотиви на тему гіркої розлуки з родом (прощання козака з сестрою, прогнання пасинка з дому вітчимою). Переходить в сумовиту іронію над гірким горюванням козацької сім'ї, полишеної козаком на власне призволення. Але, з другого боку, переводячи свою повість з тону мінорного в мажорний, оповідає про поєдинок обідранця козака над пишним татариним. А звертаючи вістря сеї антитези замість турецьких дуків до своїх доморадних, дає соціальну поему про Ганжу Андибера та його глузування з дуків-срібляників.

В цих трансформаціях, набираючи епічного елементу, дума часто і залюбки, для більшої документальності прикрашає свої оповідання географічними та історичними йменнями. Сі нібито документальні інкрустації викликали велике зацікавлення. Наші дослідники витратили немало праці й дотепу, щоб на підставі їх означити історичну епоху, в котрій розвивається тема тої чи іншої думи, помітити анахронізми, які виникають з недорічного комбінування сих імен, і под.

Але треба признати, що се було здебільшого марна робота. Автори й перерібщики дум набирали імена з послуху, видумували від себе фантастичні, quasi-історичні* прізвища і ситуації, і надавати їм якесь серйозне значіння не годиться. Розуміється, трапляються часом реальні подробиці того часу або відбиття дійсних географічних, економічних або культурних обставин дуже цінні для історика. Але номенклатура їх дуже часто така ж мало історична, як номенклатура Шекспірових драм. Думи сеї групи тільки підкрашені історично, але не історичні в основі. Вони повинні студіюватися з становища історично-літературного, порівняно-фольклорного. Під ними може знайтись і якась історична подія, але зовсім незалежно від тої номенклатури, котрою прибрана кінець кінцем тема думи. Так, під думою про Самійла Кішку викрито історію невольницького бунту 1642 р., котра не має нічого спільного з Кішкою й його часом, і под.

Дійсно історичні думи про Хмельниччину, що являються одною з пізніших верств в нашій репертуарі, і в історії розвою думи се, без сумніву, одна з новіших стадій. Поруч неї могли бути ще інші пізніші верстви, які не дожили до наших часів так, як дожила дума про Хмельниччину. Дума про Сірчиху і Сірченків, що стала звісною з запису Ломиковського*, дає взіреть таких пізніших композицій, збираних з різних загальних місць, для поетичного оповідання про пізніші події. Вона становить явище, аналогічне з такими ж пізнішими контамінаціями билинними і думами на теми побутово-моралістичні, й дає здогадуватися про цілу пізнішу історичну верству, очевидно, затрачену в традиції XIX віку. Правдоподібно, тут були думи про різні події другої половини XVII в. Але оскільки вони не побрали загальноінтересного епічного змісту, вони мали шанси дуже скоро забуватися, коли затиравсь інтерес до оспіваної особи чи події, і тому вигинули.

Так представляються головні розгалуження нинішнього репертуару дум. Невважаючи на великі спустошення, пороблені в нім часом, він ще визнається різнородністю, багатством різних течій і мотивів — особливо коли взяти під увагу, що нинішні тексти в переважній більшості не віддають своїх архетипів, а самі являються контамінацією, сполученнями різних загальних місць, взятих почасти з тих дум, які ми маємо, почасти — з нині вже затрачених. Історично-літературному дослідові зістається ще велика, цікава, вдячна робота на сім полі.

Але передусім мусить бути дана для того збірка текстів.

Я вважаю, що се повинно бути зроблене якнайскоріше. За тим може прийти згодом історично-літературний, порівняно-фольклорний коментар, збірка музичних записей з відповідними поясненнями ритмічно-музичальної структури. За збіркою текстів дум пішов би корпус історичних пісень, далі — балади. Розуміється, я не хочу недооцінювати всіх трудностей переведення сього плану в нинішній розбитті наукової праці, розпорошенні колишніх збірок матеріалів і т. д. Я даремно розпитую за різними рукописними матеріалами: текстами, зібраними для старого видання, і под. Бажаю дійти й тих рукописних записей, з котрих друкувалися всі видані тексти; може бути, що з часом, при заінтересованості сим громадянства, се й удасться, бодай почасти. Але відкладати до того часу видання, скажимо, отсього корпусу дум я вважаю недопустимим. Дуже можливо, що та збірка, яку ми зараз зробимо, буде мати характер тимчасовий, "робочий", і тільки згодом буде заступлена виданням дефінітивним, "ne varietur"*. Але таке робоче видання сильно потрібне зараз, і чим більше воно викличе заінтересування, руху на сім полі, відкриття нових матеріалів і под. — тим краще і корисніше буде для науки.

Сим, як я вже сказав, має, між іншим, зайнятися катедра, яку я маю честь зайняти, і я користаю з сеї нагоди, щоб поставити деякі питання:

Чи не відомо, де переховуються тексти, вжиті для старого корпусу дум і пісень, особливо матеріали, не вивезені за кордон Драгомановим, — тексти другої половини XVII в. і цикл гайдамацький?

Чи не відомо, де знаходиться копія записі Ломиковського, з його іменем, котру привозив до Києва в 1870-х рр. пок[ійний] Маслов, і з неї зняв тоді копію Драгоманов, але без права опублікування, як се він потім розповів в “Житті і слові” 1895 р.?*

Хто знає, де взагалі переховуються які-небудь записі дум, хоч не використані, хоч і використані вже до друку?

За всякі такі вказівки катедра буде дуже вдячна. Ще більше тим, хто уділить свої записки для скопіювання. Бо при виданні бажано взяти до уваги всякі записі, хоч би й малоцінні і вже використані до друку.

Квітень 1924 р.

*Читано на прилюднім засіданні
Історичної секції 11 травня 1924 р.*

БЕРЕЖЕННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБУТОВОГО І ФОЛЬКЛОРНОГО МАТЕРІАЛУ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНЕ ДЕРЖАВНЕ ЗАВДАННЯ

Між завданнями і обов'язками цивілізованої держави звичайно рахується також і береження та роблення приступними для досліду і вивчення культурних вартостей, які служать або можуть послужити до пізнання краю та її людності, їх сучасного і минулого життя. Іще з часів “просвіщеного абсолютизму” ввійшло в звичай і державний обов'язок творення музеїв і обов'язкове збирання до них усяких природних та історичних раритетів і курйозів, котрі можуть придатись до науки, охорона вимираючих родів звірят та рослин. Пізніше з сього розвиваються ідеї охоронних парків, нерушених працею людини заповідників і т. д. — включно до визначних своєю красою і оригінальністю феноменів природи і краєвидів. Американська унія системою резервованих для тубільців територій зберегла до наших часів в життєвім стані фрагменти примітивного населення, їх мову, культуру й побут і зробила їх приступними для всебічного соціологічного і історично-культурного дослідження і т. д.

Від старої держави сю спадщину приймає нова соціалістична, прикладаючи всі старання не тільки до того, щоб в цілості заховати перебрані збірки і пам'ятки, але й зробити їх приступнішими трудящому народові, а з другого боку — поширити їх круг і зміст відповідно розвиткові і поглибленню завдань соціологічного і історичного досліду, дослідження природи, її багатств, продукційних засобів та технічного їх опанування. Значні часті бюджету йдуть, з одного боку — на організацію екскурсійного вивчення і популяризації, а з другого — на збирання науково цінного матеріалу, на охорону і дослідження пам'яток старовини, на вивчення розвою техніки, консервування пам'яток культу, документів старого соціального і політичного ладу і под. Саме тепер видвигнуто і поставлено на чергу організацію охорони монументальних пам'яток старовини в найширшім розумінні слова¹, а за сим мусить прийти і зроблення їх приступними для вивчення, дослідження і т. д.

Се дійсно справа пекуча і невідкладна, щоб після довговікового розхапування пам'яток матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольного вивожування їх до всяких столичних і закордонних збірок (де вони ставали фактично неприступними ні українським дослідникам, ні українським масам) нарешті бодай тепер, бодай те, що ще зісталось на місці, перейшло під контроль і нагляд публічних українських органів. Щоб пам'ятки не руйнувались, щоб могили, городища і руїни не розкопувались і не грабувались. Щоб ніякі наїзники не нищпорили по них і не

¹ “Положення про охорону пам'яток мистецтва, старовини та природи” було ухвалено пленумом Укрголовнауки* в червні с[ього] р[оку].

вивозили з краю пам'яток нашого старого життя. Щоб все, що земля закрила і охоронила від остаточного знищення, не витягалось з неї і не нищилось безплановими, не досить науково підготовленими і технічно не організованими розвідками і розкопками!

Стільки вже пограбовано і безповоротно втрачено для науки всякими “копачами”: грабителями, любителями і навіть quasi-дослідниками*, що принаймні вже про останки треба подбати, аби вони не марнувались і не нищились! В середині XVI в. люстратори державних маєтків В[еликого] кн[язівства] Литовського записали скарги канівських міщан на сих “копачів” — як вони їх і називали, — вояків замкової залоги, що вони розкопують старі могили, шукаючи в них “обручів і перснів”, викидають останки мерців і тою профанацією могил накликають всякі біди на людність. Скільки ж перед тим і по тім понищено всяких дорогоцінних останків старого побуту задля марної плати від перекупщиків чи з простої цікавості під впливом оповідань про закопані скарби і включно до того аматорського захоплення археологією, що стало розвиватися в старій Росії особливо з 1870-х рр. під впливом археологічних з'їздів, виставок, лекцій і всяких популяризацій, — які, на жаль, забували додати, що археологічна розкопка, переведена не досить обережно і науково, і в результатах своїх не збережена і не використана відповідно, являється ненагородимою шкодою — каригідним порушенням краєвого, всенародного культурно-наукового фонду! Жах бере подумати про се злочинне нищення наукового матеріалу: се просто кошмарні сторінки в історії нашого життя.

Але припустім, що в сій сфері культурна політика державних установ може бути консервативною: може покладати головну увагу на те, щоб культурні цінності не терпіли від непокликаних рук, доки не прийде змога використати їх відповідно. Краще, мовляв, не розкопувати, не відкривати з-під охоронного покрову матері-землі захованого нею, не реставрувати того, чого не можна зараз дослідити і законсервувати цілком бездоганно; ліпше лишити се пізнішим часам, багатшим технічними і науковими засобами. Зате існують знов-таки сфери, де всяке гайнування часу, відкладання на пізніше збирання, дослідження та консервування останків старого життя безсумнівно являється непростимою провиною перед будучими поколіннями, і вона всім тягарем своєї відповідальності лягає на державні установи, — оскільки вони в своїх руках концентрують всяку культурну ініціативу, всі засоби і можливості науково-дослідчої праці!

Таким от добром являються всякі пережитки старої техніки, продукції і господарства, які ще тримаються на поверхні землі в різних глухих кутах нашої території, ще не вповні захоплених більш інтенсивними, краще удосконаленими формами й методами продукції, або випадком доживають свій вік серед новіших знарядів і приладів як підсобний елемент в інвентарі, зберігаються з піетизму до батьківських пам'яток чи просто через не догляд криються де-небудь в купах старого зужитого, непотрібного госпо-

дарського терміття. Кожде десятиліття, кожний навіть рік робить тут жахливі спустошення, котрі нічим не можуть бути заступлені ні нагороджені, особливо після того великого струсу, пережитого народним життям в останніх роках — під час світової війни і виходу на фронт мільйонів нашої людності, однаково з культурніших і найбільш відсталих місць, і за пізніших революційних бур, горожанських війн і нового соціального й економічного будівництва. Пробування на фронтах, в полонах, в концентраційних таборах, на роботах в різних краях вищої культури, праця чужих полонених на наших ланах, фабриках і майстернях, революційна і соціалістична агітація, участь в радах, комітетах, колективах — поставили навіть найбільш консервативний елемент нашої людності навч з новими формами господарства, поліпшеними технічними методами, удосконаленими знаряддями, поступовішими поняттями і поглядами. Вони наповнили їх уяву, думку і досвід безконечним рядом нових ідей, аспірацій і планів, і під їх натиском летить в огонь старе знаряддя, касуються перестарілі форми техніки і господарства, давні навички і методи праці, зв'язані з нею обряди, вірування і практики, і разом з корисними здобутками витворчої енергії жалісно гине цінний з культурно-історичного погляду матеріал технічної археології, останки старого господарства, документи пройдених, перейдених і засуджених на забуття, але важних для історії матеріальної й інтелектуальної культури примітивніших форм продукції й економіки.

Очевидно, що державні органи, які, з одного боку, повинні підтримувати всі змагання нашого люду до досконаліших і видатніших форм і методів продукції й господарства, — так, з другої сторони, мають обов'язком підхопити останки старої техніки і форми старого господарства, щоб зафіксувати і зберегти в можливо повних і докладних взірцях для наукового досліді і для свідомості нових поколінь пройдені форми господарства, окази сих вислужених, але й заслужених помічників людської праці, сих інвалідів техніки, які стають непотрібними в організації праці, але повинні мати своє місце в історичній галереї, в музеї нашої краєвої культури і продукції.

На превеликий жаль, ми досі не маємо чогось такого, навіть в приближенні, хоч декотрі з наших етнографів чимало потрудились над збиранням українського матеріалу для чужих збірок, за недостатчею своїх. Так, в 1880 і 1890-х рр. пок[іийний] галицький етнограф Вол. Шухевич, знавець Гуцульщини, зібрав колекцію гуцульського побуту, техніки і народного мистецтва для Львівського музею краєзнавства ім. графів Дзедушицьких, заложенного гр[афом] Вол. Дзедушицьким¹. Пок[іийний] Ів. Франко, спільно з Мих. Зубрицьким, прегарним знавцем Бойківщини, й іншими місцевими знавцями народного життя зібрав колекцію пережитків сільського господарства для Віденського музею народознавства, фундованого одним з австрійських принців і організованого німецьким етнографом Габерляндтом*. Пок[іийний] Ф.К.Вовк,

¹ Дзедушицькі, властиво Дідушицькі, старинний боярський український рід, давно спольщений, носить се ім'я від свого старого маєтку села Дідушиць, в околиці Галича.

при підмозі членів львівського Наукового т[овариств]а ім. Т. Шевченка, зібрав прегарну колекцію для етнографічного відділу Петербурзького, теп[ер] “Русского” музею, в котрім був консерватором. Інший заслужений наш етнограф Мик. Янчук працював для етнографічного відділу (т. зв. Дашковської колекції) Московського Румянцевського музею, котрим завідував, і т. д. По наших же музеях існували, або й не існували, тільки невеличкі колекції, доволі випадкового характеру, різної господарської археології — котрим найчастіше бракувало ще й відповідного приміщення, як найменш показному і модному матеріалові, котрому не надавалось майже ніякого наукового значіння, а в кожному разі — не надавалось такого, якого він варт.

Розуміється, те, що могло бути в якійсь мірі витолковано умовинами нашого життя 20–30 чи навіть 10 років тому, — являється кричущою аномалією, що ми і досі, в Українській Рад[янській] Республіці, де дослід робітничої і селянської праці повинен займати центральне місце, не маємо такого “Музею праці” чи “Музею народного побуту”, де на тлі розвитку засобів техніки і форм господарства був би представлений розвиток народного життя в його побутових формах. Я вважаю, що се крайній час, аби на місці скромного Етнографічного кабінету Академії наук, де силами співробітників, без усяких спеціальних засобів і дотацій, збирається ріжний матеріал нашої сільськогосподарської археології, повстав відповідно за-кроений, на широку ногу поставлений такий-от музей-городок, який би не в вітринах (а ще гірше — в неприступних звичайному смертному оку коморах та складах, де найчастіше досі спочивали такі речі), а в відповідній обстанові була б представлена еволюція людської страви, одєжі, житла, знарядів і техніки праці. Аби екскурсант побачив перед собою і ріжні форми захисту — почавши від примітивного шалашу, прихапцем споруженого для охорони від спеки чи дощу, від огорожі від звіря, призначеної для себе чи худоби, до деревляної хижі чи колиби, землянки, бурдея, глиняної ліп'янки і нарешті — до вповні культурної хати. І сортимент ловецьких приладів — знов-таки не на музейнім столику, а так, як та лапка чи принада стояла в натурі. І примітивне вогнище, і сховок для припасів. Мусить бути показана модель — натуральної великості — і печери, виконаної в лесі, котрих класичним осередком був і зістається Київ, з останками їжі, вогнища і з усім знаряддям. І глиняна мазанка т. зв. трипільської культури, з своїми робітнями, святощами, похоронними коморами, з сортиментом своєї мальованої і різьбленої кераміки, і з самою робітнею, де той посуд робивсь і випалювався, — все, що так добре стало звісно завдяки розкопкам 1890-х рр.* Дякуючи новішим відкриттям в техніці кам'яної доби, зробленим американськими етнологами на живих індіанських пережитках¹, тепер може бути в усій повноті розгорнена картина неолітичної техніки, ілюстрована багатими прикладами, напр., Овруцького Полісся, а в бідніших формах і

¹ Вони описані в доповіді К. Грушевської: Початки заселення і культури Америки, в збірці “З примітивної культури”, 1924*.

палеолітична техніка Гонців, Мізиня, Кирилівської [в]ул[иці]. Повинно бути реконструйоване і мандрівне шатро чужоземного металіста-бронзівника, сортимент повного знаряддя, рухомий горн і майстерня напровок. Має бути дана і модель примітивної шахти, і образ добування і перероблення металу, і поліська залізна рудня з картиною добування металу з місцевих торф'яників, і тогочасна кузня з усім набором струменту. Між місцевий ловецько-хліборобський побут вріжеться й ятка мандрівного купця з грецьким чи арабським крамом, і пристанок північних вікінгів з арсеналом скандинавської зброї, з взірцями північних виробів, включно до рунічного монументу на згадку якого-небудь страченого в дорозі товариша зброї — хоч би модель могили на о[строві] Березані. А раз пущена в сім напрямі реконструкційна праця, певно, приведе незадовго і до реконструйованого городища, з його укріпленнями і будинками боярського двору, княжого терему. Київ з його околицею настільки багатий такими останками різних епох, що тут можна б реставрувати й печеру, і городище, і княжий двір; але, я думаю, що було б вандалізмом реставрувати для сього старі будівлі! Моделі мусять бути дані нові, можливо типові, і вже по огляді їх екскурсія огляне автентичні останки пам'яток тої чи іншої категорії: після реставрованої будови сі бідні автентичні останки оживуть в її уяві в своїх колишніх барвах, об'їдені віками тощі скелети обростуть м'ясом і покроями, і встануть в усій яскравості колишнього життя.

Тим самим методом повинні були б бути представлені й пізніші епохи в їх найбільш типових і яскравих взірцях побуту, пластики і монументальних пам'яток, — не ганяючись за розкішшю чи мальовничістю і не забуваючи в інтересах зовнішньої декоративності менш показного, але більш важного і суцього для пізнання дійсних підстав побуту і культури, та не поминаючи і того, що дає собою найвищі верхи творчого досягнення даної доби.

В 1911 р. я мав нагоду оглядати в Римі історичну панораму Італії, споряджену під час світової вистави*. Вона мала на меті доповнити пам'ятки мистецтва Риму моделями всього найбільш характеристичного і цікавого, що знаходиться в Італії поза Римом, а ілюструє історію її культури й мистецтва. Зроблено се було незвичайно ефектно, мальовничо, а при тім — інформативно і переглядно. Екскурсант в сім історичнім городі на кількох гектарах ґрунту справді міг в типових образах побачити найважливіше, що дає Італія для пізнання розвою її культури і мистецтва. Гарно зроблені моделі запечатували в його уяві в яскравих, виразистих образах сю величаву історію безмірно краще, вимовніше і тривкіше, ніж се могли зробити якісь атласи, музеї і навіть оглядання на місці, — бо там дуже часто найбільш характеристичні і важні риси пам'ятки губляться серед пізніших додатків і сторонніх деталей. От чогось такого, тільки в ширше взятій історичній перспективі, хотів би я й для України. Те, що на римській виставі зроблено було протягом кількох місяців для кількох місяців, — тут для такого постійного музейного городка, як я вище сказав, може робитись поволі,

роками і на роки, для постійного вжитку! Ставитись основно і фундаментально, в рамках, поставлених ширше, — аби лише був для того уставлений постійний бюджет і вироблений постійний план.

Може б, і якась вистава могла пришпорити і прискорити таку реконструкційну роботу! Була б се дуже ефектна панорама, цікава не для самих тільки українців, але і для всього культурного світу: побачити в такій виставі історію матеріальної культури, техніки і господарства, з його історично-мистецькою надбудовою, як се все розвивалось на такій інтересній ділянці світового життя, як наша Україна, від найдавніших слідів людського життя до наших часів. Тому думається мені, що коли будуть пройдені і переможені нинішні економічні і всякі інші труднощі, нічим би іншим не можна було б краще показатись нам перед цивілізованим світом, як таким історичним образом своєї цивілізації: історії техніки, господарства, побуту і мистецтва, від найраніших пам'яток палеоліту до першого розцвіту української культури в київській добі, і далі, через часи литовсько-польські і козацькі до нинішнього державного, культурного і економічного будівництва. Побачити було б що! Пам'ятки візантійських і романських впливів, готики і відродження, бароко і рококо в їх українських перерібках: вплетеннях в барвисту течію українського народного мистецтва, давнішого і новішого, включно до сучасної етнографії, з усім їх незрівняним багатством, многостороннім синкретизмом і оригінальними народними досягненнями, дали б панораму незвичайного інтересу!

Але під сею ефектною, барвистою надбудовою, відповідно нашому нинішньому розумінню, мусили б бути з усею виразистістю і мнозначущістю розгорнені її менш показні скромні і сірі в вигляді, але тверді і міцні, основні в своїм значінні, підвалини розвою господарства, техніки і хазяйства сільського і міського, форми сільськогосподарської продукції і ремесла, далі виробництва міського, торгівлі, класового розподілу продукту, контрасти різних соціальних типів ужиткування і споживання: розкоші і комфорту владущих, убожества і невгасимих культурних потреб владомих, їх культурного голоду, — та й самі побутові форми панування і володіння.

Так взята і освітлена історія господарства, побуту і культури дала б дійсно не в абстрактних словесних образах, а на конкретних матеріальних предметах і доказах історію народного життя, її нерва і душі: праці, — різнорідних її відмін і змін продукції. Аж у такій живій перспективі історії побуту й історії праці знайшли б відповідне пояснення і виступили у всім своїм значінні багаті монументальні пам'ятки Києва, культурно-історичні та мистецькі вартості, згромаджені тепер в київських та столичних музеях, вирвані в них з суцільного зв'язку і відокремлені з реального історичного процесу.

Коли поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастиря, Лаври, Братства, подільської старої катедрі, академії стануть моделі Чернігівського Спаса, П'ятниць, Іллі, канівського св. Юрія, овруцького св. Василя, галицького св. Пантелеймона; поруч реставрованої моделі Ки-

ївських Золотих воріт — вежі Холма і Камінця на Лосні, луцькі і камінецькі фортифікації; коло ренесансових і барочних будов львівських — Богданова церква суботівська, чернігівський “Мазепин дім”* і все інше монументальне багатство України, аж тоді знайде воно своє історичне освітлення і разом проречисто засвідчить культурно-історичну єдність Української землі й її народу. І з другого боку — визначиться відповідне місце сій культурі “верхніх десятків тисяч” в масовім економічнім і культурнім процесі сеї землі: досягання десятків і сотень на тлі праці мільйонів.

Тільки вже тепер, зараз і негайно, треба приложити енергію, працю і засоби до того, щоб сю — досі тільки загально зачеркувану на підставі літературного та юридичного матеріалу — схему еволюції народного господарства, техніки і культури мас виповнити таким же реальним, ріжностороннім і багатим матеріалом, як досі се робилося головнo тільки для історії мистецтва, монументального і практичного.

От я й повертаю тут до того, з чого почав. З огляду на швидке зникання останків старого хазяйства і техніки, їх знаряддя і методів, держава та її органи повинні негайно приступити до обслідування сих пережитків і збирання останків старого знаряддя. Всі державні апарати, зв’язані з селом, повинні поучити своїх представників і агентів про вагу і негайність сеї справи, вложити на них обов’язок допомогти її переведенню і по змозі самим брати в тім участь. З участю їх і всякого роду культурних робітників села: учителів, агрономів, кооператорів, лісового, водного, дорожнього, фабрично-заводського і всякого іншого персоналу — з людей хоч трохи освічених, але головнo відповідно розвинених і охочих до такої роботи, при участі інтелігентнішого селянства, робітництва і всякого стану людей, мусить бути утворена густа сіть кореспондентів-збирачів, обсерваторів і записувачів, заінтересованих ідейно, а в деякій мірі і матеріально в успіхах своєї роботи. За поміччю спеціальних інструкторів, періодичних курсів по дослідженню народної техніки і культури та спеціальних підручників, інструкцій і квестіонарів ся сіть місцевих кореспондентів повинна неустанно виховуватись, підійматись в розумінні завдань, ширини і глибини обслідування. Спеціалісти-етнографи, історики культури, техніки й мистецтва, соціального побуту і права за поміччю світового соціологічного досвіду мають намічати головні завдання сього обслідування і крок за кроком його деталізувати. Заразом та спеціальна технічна комісія, що вестиме організацію музейного городка, з свого боку даватиме спеціальні завдання дослідникам і збирачам на заповнення прогалин в наявнім запасі матеріалу, який виявиться при укладанні перспективи типових взірців продукції, господарства і побуту, котру вона буде конструювати для загального образу історії життя і праці.

Робота велика, і завдання — аби його порядно виповнити, так щоб не стягнути від будучих поколінь докору за злочинне занедбання його, —

доволі-таки тяжке і складне. Воно вимагає інтенсивної помочі державних органів, і не тільки грошової й організаційної, але і науково-дослідної, популяризаційної, і знов-таки агітаційної. Правда, наші старші етнографи, економісти й історики культури, як Зібер, Єфименко, Чубинський, Русов, Вовк й ін., вже від початків 1870-х рр. почали роботу на сім полі і виладили дуже цінні, особливо як на свій час, інструкції по деяким галузям історії техніки, побуту і соціальної економіки. Проте одно зісталось таки недоробленим, інше потребує тепер ґрунтового доповнення, або й перероблення, з огляду на поступи, зроблені загальною наукою в останніх десятиліттях. А й те, що заховало свою вартість (як, напр., показчики, виготовлені Вовком для Львівської етнографічної комісії*, або вказівки, дані ним в огляді укр[аїнського] побуту в II т. видання “Украинский народ в прошлом и настоящем”*), все вимагає передруку і розповсюдження в загальноприступних виданнях, бо ж ті видання, де воно свого часу з’явилося, тепер стали зовсім або майже неприступними, а кореспондентам на місцях інструктивний і інформативний матеріал мусить бути даний до рук в дарових виданнях. Отже, все доцільне повинно бути переглянене, передруковане і доповнене наново всім потрібним.

Щоб все се могло бути підняте і пущене в рух, неминуcho потрібно, щоб в свідомість керуючих державних органів ввійшло переконання, що мова йде про справу державного значіння: про один з культурних обов’язків перед своєю суспільністю, нинішньою і будучою, від котрих держава не може ухилитись. При тім — що се обов’язок такий, що гаятись і відкладати його ніяк не можна, супроти швидкого зникання матеріалу. Тому при недостатчі у держави матеріальних засобів на негайне переведення цілого плану в його широті, приблизно як я його зачеркнув, може бути дискусія над тим тільки, що з того мусить переводитись зараз, а що може бути розложено на роки.

Очевидно, праця збиральна і досліднича мусить бути переведена негайно, а так само і вся інструктивно-інформативна робота. Приготовлення відповідної літератури й підготовки інструкторських і кореспондентських кадрів стає на найближчу чергу і вимагає дотації й організації тепер же, зараз.

Але поруч дорогоцінних документів до історії матеріальної культури, в народній масі, особливо в верствах і місцевостях, слабше захоплених новою міською культурою, залягає не менш цінний, але ще більш крихкий і зникомий, без порівнення делікатніший і на культурні зміни чутливіший матеріал по історії культури інтелектуальної. Се передусім сільськогосподарський календар і зв’язана з ним емпірична агрономія: космічні поняття, почасти випроваджені колись нею ж таки, почасти піддані іншими процесами примітивної психології; далі — обрядовість, що супроводить всі моменти господарського, родинного й суспільного життя людини; саги і легенди, що об’яснюють і санкціонують її; мораль і право, що нормують відносини колективу; нарешті поетичні: ліричні, епічні і драматичні (сі в

зародкових, розуміється, формах) перетворення індивідуальних і колективних переживань і уявлень. Загалом уся інтелектуально-естетична надбудова, яка виростає з економічних господарсько-продукційних відносин, але в вищих верствах своїх, чим далі, тим більше і ширше комбінується не тільки з пережитками попередніх стадій життя свого колективу, а і з міжнародним обміном, по аналогії і асоціації, і дістає в сих комбінаціях свої власні опорні точки, які надають їй існуванню і розвою деяку самостійність від продукційних змін. Загальносоціологічне помічення (чи як то звуть часто — соціологічний закон) говорить, що ця інтелектуально-естетична надбудова завдяки отсій частинній самостійності не йде в парі з економічно-соціальними змінами, відстає від них і через те в своїй ідеології відбиває не раз давно перейдені економічні стадії свого оточення, а з другого боку — такі ж давні стадії переживань інших впливових колективів. Але, з другого боку, з тим як одмирає соціально-економічна база такої надбудови, її спадщина схематизується, скорочується, тратить поволи свій багатий зміст і зводиться до тощого і бідного кістяка — який нарешті кришиться і руйнується під тими різнородними наверхствованиями нових тем і мотивів, своїх і чужих, що на нім осідають.

Бачили ми, напр., як ті різкі політичні й соціально-економічні зміни, пережиті українським народом протягом століття XVIII/XIX: скасування гетьманщини, Січі і козацького устрою, розділ Польщі, ліквідація кріпацтва, — ослабили і до найзагальніших мотивів звели всю безконечно багату, барвисту і незвичайно розгалужену поезію козаччини, що була захопила, перетворила і почасти покрила і приглушила, почасти змінила старіші поетичні верстви і цикли. У другій половині XIX в. майже без останку вимер козацький епос: з дум зісталися тільки деякі моралістичні теми, з історичних пісень — головню т. зв. нижчі епічні пісні, або балади; майже перевелися пісні гайдамацькі, пісні про зруйнування Січі, пісні чумацькі; козацькі мотиви взагалі ледве живі, зведені до чисто декоративних мотивів. Така ж редукція традиційних мотивів відбувається в репертуарі обрядовім, в епосі-сазі і казці. Безмірно збідніла обрядовість — ритуали, скажім, новорічні, весняні, великодні, весільні, похоронні; страшенні спустошення поніс весь святочний річний народний круг (Festjahr). Порівнюючи етнографічні образки, схоплені в Центральній або Східній Україні в першій половині XIX в., з нинішнім станом, знаходимо тільки слабкі фрагменти! По аналогії мусимо думати, що той величезний економічний й ідеологічний переворот, які маси пережили протягом останнього чвертьстоліття, в Центральній і Східній Україні приведе майже до повного знищення стару народну поезію, обряд і світогляд, і поробить величезні спустошення навіть в найбільш законсервованих, найменш приступних місцях — в Північній і Західній Україні. Всяке затягання, проволікання стає небезпечним: нема часу!

Бо треба мати на увазі, що в порівнянні навіть з побутовим матеріалом: по історії господарства і матеріальної культури взагалі, матеріал фольклор-

ний дуже легко підпадає коли не повному знищенню, то такому обдіннню, котре межує з повним обезціненням його. Кінець кінцем якийсь господарський знаряд або держиться — або пропадає, але поки держиться, то він говорить про себе і про певний продукційний процес чи певну форму матеріальної культури ясно і повно. Фрагмент орнаменту чи твору народного мистецтва може говорити так же виразно, як і цілість. Але обряд, переказ, пісня, збідніла, деградована, зведена до голої схеми, уже не скаже того, що говорили її поетичні деталі, її оповідальні подробиці, її варіанти. Бо важний не факт існування обряду, чи переказу, чи пісні, а те, як вони виглядали колись, як оповідали свою тему, в якій формі. Не раз така подробиця оповідання, деталь форми раптом відкриває перед нами цілу складну, широко розгалужену, не знати як давніми обставинами чи зв'язками витворену чи передану систему: філіацію, комбінацію мотивів, і являється першорядним культурно-історичним документом, незамінимим і неоцінним в своїй вартості. Коли даний фольклорний акт чи поетичний твір буде схоплений не з сею подробицею, а пізніше, коли ся подробиця відпаде і забудеться, а зістанеться позбавлена сих деталей схема, кістяк, рудимент, — можливо, що він і не дасть ніяких натяків на ці культурно-історичні факти, котрі він відкривав перед дослідником ще сорозмійрно недавно!

З другого боку, отся обставина, що тут в поетичних творах в широкім значінні слова особливо важно не *що*, а *як*, вимагає переведення збирання сих пам'яток в особливо широкіх розмірах, особливо густою сіттю. Коли варіанти мають не раз таку самостійну вартість або тільки зібрані разом в великім числі дають можливість реконструкції напівзабутого, знищеного, до крайності схематизованого архетипу, то, ясна річ, що тут ніяким чином не можна вдоволитися тим, що от, мовляв, такий чи інший фольклорний документ уже вхоплений в своїм типовім вигляді, тому можна про варіанти його й не дбати. Ми в сім моменті навіть не можемо знати, які подробиці сього обрядового акту чи поетичного твору будуть мати вартість, з якого погляду вони будуть оцінені колись істориком поетичної творчості, чи істориком мислі, чи істориком інтернаціональних впливів. Досліди в сім напрямі, які ведуться в світовім зв'язку, можна сказати — з дня на день відкривають все нові перспективи, все нові точки погляду, і те, що десять-двадцять літ тому могло здаватись простою "грою уяви", тепер стає не раз дорогоцінним зв'язком в яким-небудь ланцюгу культурної еволюції або інтернаціональних взаємовідносин. Річ зрозуміла, що дальші студії в сім напрямі, які власне тепер подекуди тільки починають розгортуватися, обіцяючи незвичайно важні придбання нашому розумінню еволюції людської мислі, творчості, естетичного відчуття (згадати, напр., працю Леві-Брюля по історії примітивного мишлення*, досліди Дюркгеймової школи соціологів в сфері історії культу і релігійної гадки і под.), — відкриють в нашій матеріалі такі елементи, установлять для його студіювання і використання такі точки погляду, котрі для нас навіть і не існують. Тому було б помилкою

ставити завдання так: зібрати все, що може мати вагу для наукового досліджу, так, як він ставить свої проблеми в нинішнім часі. Ні, очевидно — треба збирати все, що скільки-небудь характеризує стару психіку, старий світогляд, стару словесну творчість, хоча ми в даний момент не могли б знайти наукового вжитку для цього матеріалу. Се так, як з матеріалом архівним. Його звичайно викартовувано: вибірано матеріал з наукового погляду інтересний, а решту продавано на фабрики і в крамнички “на масло”. Тим способом зберегано, може, яку десяту, соту частину, а решту нищено — як невжиточну для науки. Але ж бо критерії сеї ужиточності змінювались! Сто літ тому важним для науки матеріалом уважавсь той, що говорить про політичні події, державні справи, високі особи; завдань історії побуту, господарства, економіки, життя трудящих класів, масових обставин їх існування “наука” не знала, і матеріал, безмірно цінний для нас тепер з цього становища, тоді нищився без усякого вагання. Річ очевидна, що те саме може бути і з матеріалом фольклорним: те, що тепер нічого не говорить уяві дослідника і принотовується заподадливим збирачем часу тільки хіба “для повноти”, може з часом заговорить сильно й проречисто для дослідників, узброєних новими методами фольклорного досліджу, новими підходами до історії людської мислі, чуття, творчості. Так, напр., як набирають незвичайної ваги які-небудь ізуїтські місіонерські записки або адміністраційні звідомлення XVII—XVIII в. для сучасного фольклориста, який вишукує в них відбиття, фрагменти, вказівки на давно завмерлі тепер, віджиті й забуті факти життя — іноді цілком вимерлих уже племен.

Треба зберегти для будучого досліджу якнайбільше фольклорного матеріалу, взятого якнайширше, з різних точок погляду, можливо найчисленніших. Але тут не можна поставити питання так, як з матеріалом архівним: зберігаймо по можливості *все*! Се *все* не лежить реально, готове і придатне до збереження, так що тільки його треба зложити в сухім приміщенні, охоронити від шкідників і повісити на дверях велику колодку. Фольклорний матеріал треба зібрати, вибрати, висіяти з плінного потоку життя. Кадри збирачів мусять бути ще більш докладно й тонко, ніж при збиранні останків старої матеріальної культури і народного мистецтва, відчувати в словеснім і фольклорнім матеріалі, який пливе перед їх очима і слухом, присутність цінного: вибрати те, що може відбивати в собі пережите, старе: вимираючу психіку, мораль, уяву. Інтуїтивно, на підставі відповідного наукового підготовлення, відчуті, що як не тепер, то з часом зможе придатись для дослідження, і його вхопити. Сих збирачів треба незмірно більше, щоб вони могли відсіяти сей безконечно тонкий, непомітний словесний матеріал, і вони мусять бути далеко краще підготовлені — обзнайомлені з сучасним станом фольклорних дисциплін, з їх точками погляду, проблемами і перспективами. Мусять бути зараз же пороблені енергійні заходи для підготовлення таких збирачів, інструкторів і дослідників; мусить бути дана їм в руку, для власного вжитку і для розповсюдження, для популяризації інтересу для цього

матеріалу, відповідна література — почасти деякі старі інструкції й квестіонарі, відповідно перероблені і доповнені (як, напр., пок[ійного] М. Дикарева про організації молодіжі)*, почасти наново зложені, відповідно новим підходам і точкам досліду фольклорного матеріалу.

Особлива увага при тім, як я вже зазначив, повинна бути звернена на північний: полісько-підляський і гірський, карпатський район — найбільше консервативні в народній традиції і найменше захоплені змінами життя в останнім столітті, а з них найбільше обіцює найменше досліджене і найбільш неприступне і консервативне київсько-волинсько-підляське Полісся: поріччя Прип'яті і сумежні краї. Ся територія повинна бути в найближчій часі прорізана етнографічними екскурсіями для дослідження матеріальної культури, мистецтва, фольклору і діалектології, і сотворена на місці якнайгуштіша сіть дослідників і кореспондентів, заінтересованих збиранням матеріалу. Заінтересувати їх треба як мотивами науковими, так і більш реального характеру: невеликими гонорами, преміями, одержуванням літератури, якогось періодичного видання, присвяченого інтересам дослідження народного життя і краєзнавства, і под. Приклад того ж пок[ійного] Дикарева, що вмів витворити таких незвичайно цінних кореспондентів: обсерваторів життя і збирачів матеріалів, щиро відданих сьому ділу і перейнятих любов'ю до нього, серед сільської і міської інтелігенції, з самих же селян і робітників, може переконати, як се корисно для досліду народного життя — і який цінний елемент воно вносить в саме сільське життя, в селянські та робітничі круги, формуючи людей з одвертими очима і розкритим розумом, які ставляться уважно і поважно, свобідно від конвенціональної моралі і “доброго тону”, до людської мислі і психіки, до життя в усіх його проявах, “приемлють” його реально: студіюють, “нічого не пропонуючи, а тільки викладаючи”.

Підносячи ще раз з усім притиском, що я вважаю збереження і дослідження сього матеріалу за один з обов'язків державної організації, які випливають з самої її ідеї, я позволю собі на закінчення підчеркнути кілька конкретних побажань, котрі мали б вести до зазначеного завдання:

При науково-дослідчих катедрах історії, літератури і краєзнавства повинні бути заведені секції фольклору і матеріальної культури* (передісторичної археології, історії господарства і техніки і народного мистецтва), щоб підготовляти дослідчі сили в сій сфері.

Якнайскорше повинен бути перенесений на Україну і відповідно дотований Український соціологічний інститут*, що ставить своєю метою на студіях примітивної культури вияснити пережитки примітивного побуту, мишлення і творчості в побуті і фольклорі України, і дійсно дав цінні почини на сім полі.

Для обзнайомлення з сучасними методами наукової праці на Заході, з кращими етнографічними музеями, фольклорною й етнологічною літера-

турою, котрої нема змоги в ближчій будучині зібрати у нас, треба відповідно підготовлених наукових робітників висилати до найбільших центрів соціологічних та історично-культурних студій, як Париж, Лондон, Вашингтон, Берлін тощо.

По різних вищих школах, а особливо по інститутах народної освіти, повинні бути заведені курси етнографії й історії матеріальної культури, щоб розвинути інтерес до сих дисциплін серед людей, яким доведеться працювати безпосередньо серед народу або мати діло з сільською молодіжжю тощо.

Якнайскорше повинна розпочатись планова робота по організації “Музею праці” в дусі висловлених вище побажань і збирання для нього матеріалу.

Організація екскурсій і кореспондентської сіті, інструкціювання кореспондентів і збирання матеріалу повинні одержати зараз по підготовчих заходах тверду і постійну дотацію в бюджеті Республіки на ряд літ.

Повинна бути заложена популярна часопись — місячник або ще краще — двотижневик інформативно-заохочуючого характеру по краєзнавству, історії культури і фольклору, загальному і спеціально українському. Ся часопись розсилалась би безплатно кореспондентам тих центральних установ, які вестимуть організаційну дослідчу роботу, подавала б інструкції, квестіонарі й містила б кращі відповіді на анкети — як взірці для кореспондентів. За кращі відповіді на квестіонарі й анкети добре було б уставити невеличкі премії.

Обзнайомлення з народним побутом і фольклором, виявлене отакими відповідями та збірками матеріалу, мусить прийматись на увагу при всяких призначеннях на посади, де приходится мати діло з селянською та робітничою людністю.

Думаю, що сі заходи, переведені в відповідних розмірах, не тільки забезпечили б збереження многоважного наукового матеріалу, але і в життя громадське і державне внесли б елементи сильні, здорові, правдиво конструкційні, дуже корисні для розвою Республіки.

1924, вересень

КОСТОМАРОВ І НОВІТНЯ УКРАЇНА

В сорокові роковини

19 квітня цього року скінчилося сорок літ з дня смерті Миколи Костомарова, що вмер 1885 року, 7 квітня тодішнього числення*. Ся хронологічна дата нагадує нинішнім поколінням про неоплачений довг перед одним з найбільш заслужених борців против феодального, бюрократично-самодержавного режиму старої Росії, ідеолога українського відродження і визволення, — і про незаповнену прогалину в історії нашого громадського руху, на чолі которого покійний історик, публіцист, етнограф і поет стояв протягом цілого ряду десятиліть. Невважаючи на велике значіння його діяльності й індивідуальності, досі Костомарову щастило далеко менше, ніж іншим українським діячам такої міри, як він. Через умови нашого життя ні один з попередніх юбилейних років його не дав змоги розгорнути вповні його образу як політичного діяча й ідеолога; я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерті*, не міг з'ясувати вповні одверто і повно найбільш інтересні сторони його діяльності — мусив говорити про нього тільки як про історика¹. З його літературної спадщини теж тільки головніші історичні писання та українська белетристика були зібрані в окремих виданнях і зроблені приступними читачам і дослідникам. Писання ж більш публіцистичного характеру — на теми соціально-політичні і національні, якраз найбільш інтересні для історії соціального і ідеологічного руху, зістаються розкидані в різних, здебільшого мало приступних виданнях і, мабуть, нікому не відомі в цілості.

А тим часом Костомаров уже в Кирило-Методіївській добі був, безсумнівно, ідеологічним провідником України; се стало зовсім ясно аж з хвилиєю опублікування “Книг битія українського народу”*, перед тим тільки більш інтуїтивно відчувалось. Пізніш, після десятилітнього “из'яття” і пробування “под спудом”, Костомаров з моменту появи його “Богдана Хмельницького” (1857)* знов став загальнопризнаним ідеологом українства, майже до смерті, напевно в кожному разі — до появи його “Задач украинофильства” (1882)*, котрими він відмежував себе від тодішніх провідників укр[аїнського] національного руху. Чим він був протягом повного чверть століття, 1857—1882, дають поняття відзиви про нього Драгоманова, що при всіх кардинальних розходженнях в поглядах признавав в нім людину, яка була дійсним заслуженим авторитетом українського громадянства — “найбільше скидалася на українського бога”. Розкрити секрети впливу і провідного значіння Костомарова для цього покоління будівничих Новітньої України, інакше сказати — вияснити, в чім він був носієм бажань і змагань провідних українських груп, що вносив сюди свого і впливав теж на них, а в чім розходився з ними і через що, кінець кінцем, стратив своє провідне

¹ Українська історіографія і Микола Костомаров. — “Л[ітературно-]н[ауковий] вісник”, 1910, кн. V.

значіння, — се важно і конче потрібно для самого українського руху. Не ставлячи своїм завданням дати на сі питання вичерпуючу відповідь, бо се й не можливе при нинішнім розпорошенні його писань і дуже малій кількості опублікованого інтимного матеріалу, я хочу в кількох словах намітити деякі моменти сеї історичної ролі Костомарова та нагадати про сю неодложну справу — видання досі неприступних частин його літературної спадщини, листування та всяких інших матеріалів, що лишились по нім.

Що робило Костомарова ідеологічним провідником українських народовців 1840-х, 1860-х, 1870-х років? Що горнуло до нього молодіж, робило його її улюбленцем і, не вважаючи на хвиливі непорозуміння і кардинальні розходження, таким лишило його до смерті? Що дало йому єдине в своїм роді становище історика, популярного у всій поступовій Росії — популярного не наслідком тільки літературного таланту, а певного духового споріднення?

Я думаю, се тепер ясно. Се була спільна ненависть до самодержавія і бюрократизму, котрому противставлялась свободна громадська самодіяльність; до аристократії й соціальних привілеїв, котрим противставлялись демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому противставивсь федералізм з деякою анархістичною закраскою.

В сій закрасці українське і російське поступове громадянство толерантно приймало від Костомарова його український націоналізм і заплещувало очі на його вихватки проти єврейства, против поляків, його правовірну церковність і неохоту до радикальних раціоналістичних кличів. Та, кінець кінцем, і не помилялась, бо сі слабі сторони зіставались персональною справою великого історика, без якого-небудь громадського значіння. Ті ж революційні сторони, схарактеризовані вище, впливали могутньо, робили його писання агітаційною літературою, що робила велике вражіння як силою таланту, глибокого переконання, художнього переведення, так і самою ідеєю історичного обґрунтування. Такі його писання, як “Бунт Стеньки Разина”, “Начало единодержавия”, “Личность Ивана Грозного”*, служили завданням соціал-революційної агітації. На них виховувались покоління революційної молоді, тимчасом як “Две русские народности”* служили каноном української національної свідомості! Коли в поглядах на релігію, моральність, церкву Костомаров виявляв сильний консерватизм, а навіть і реакціонерство, — на що часом з спочуттям вказують консервативні українські елементи (і з жалем, що воно зісталось без впливу на український загальний), а в своїй тактиці загнавсь був до крайнього опортунізму (гасло “помирнення правительства з украинством” — за всяку ціну), — то в поглядах соціальної політики він був протестантом різким, непримиренним, неблаганним, і ся сторона впливала всесильно і діяльно, наперекір консервативним і опортуністичним потягам старого письменника в інших сферах. В сім покійний Костомаров був і зістанеться батьком Нової України, так само, як і

в своїй проповіді окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій.

З того тільки часу, як стали приступними його “Книги битія”, можемо ми оцінити, як глибоко залягала в Костомарові ся ненависть до автократизму, аристократизму, бюрократизму, і як щиро він був нею перейнятий! Через те вона так сильно давала себе відчувати, під усіма цензурними недовоговореннями й приписами історичної об’єктивності, і в його пізніших історичних писаннях — після того, як навчений тяжкими переживаннями в жандармських лапах, він уже не насмівсь висловляти своїх політичних поглядів в більш одвертій формі, публіцистичній чи агітаційній. Гаряче почуття, влите так безпосередньо і одверто в тім молодечім писанні (що могло б відіграти ролю незрівнянного агітаційного твору і мати незвичайно сильні наслідки, коли б не було сховане царською жандармерією!), інтуїтивно відчувалось потім в сих здержливих, сильно розважених і уміркованих його історичних творах. Вони поривали, гіпнотизували, сугестіювали силою укритого, затаєного, але не пережитого почуття, що його покійний історик носив, очевидно, до смерті, хоч і не здужав перетворити в ясно поставлену, послідовно переведену програму громадської роботи, а навіть підчеркував навпаки, що його історичні висновки не мають ніякого практичного значіння, та відмежовувався від громадської акції. Невважаючи на се, його історична і літературна творчість була від початку до кінця громадською акцією в повній мірі, і не дурно царський уряд, по перших його виступах на кафедрі, забив і запечатав йому дорогу до сеї кафедри на всі пізніші часи!..

В “Книгах битія” з незвичайною силою і прозорістю Костомаров висловив се своє основне ісповідання: автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і аристократизм викривляють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від [н]их.

Два найдотепніші на світі народи — євреї і греки*, на його погляд, звихнулись і загинули, не розвинувши вповні Божої Правди, тому що спіткнулись на сім. Євреї відійшли від Божого Заповіту — бути рівними, правитись виборними суддями і знати одного царя — Бога небесного. Вони настановили собі самодержавного царя і через се пропали, щоб дати всім людям науку, “що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє...” “Бо хто скаже сам на себе: Я луччий од усіх і розумніший над всіх, усі мусять мені коритися і за пана мене уважати і робить те, що я здумаю, той зогрішає первородним гріхом... той подобиться самому діаволу, котрий хотів стати в рівню з Богом і упав у пекло”.

Греки завдячували свій високий культурний розвиток тому, що відкинули монархічні і соціальні привілеї: “Греки сказали: “Не хочем царя, хочемо бути вільні і рівні”. І стали греки просвіщенні над усі народи і пішли від них науки і скуства і умисли, що тепер маємо — а сталося затим, що не було у них царей”. Але “вони не дізнались правдивої свободи”, не пізнавши царя небесного і впавши в ідолопоклонство, — через се вони о половину

знищили свої досягнення, а ще ж допустили рабство й порушили соціальну свободу: “царів не було, а панство було, а то все рівно, як би у їх було багато царів. І покарав їх Господь: бились вони між собою і попали в неволю ізпершу під македонян, а вдруге до римлян”.

В їх особі покарав Господь весь рід людський — тим, що якраз найцінніша, найпросвіщенніша частина людства “попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора”. “І став римський імператор царем над народом і сам нарік себе богом. Тоді возрадувався диявол і все пекло з ним, і сказали в пеклі: “От тепер уже наше царство: чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарік себе царем і богом вкупі!” Християнство прийшло як рятунок з сеї загибелі: на прикладі Христа воно мало навчити людей рівності і братства — що “найбільша шана від Бога, хто душу свою положить за други своя, а хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою”. Пани і невільники, філософи і невчені утворили одну громаду, “ставши свободними кровію Христовою і просвященними світом правди”.

Монархічний і панський лад — “імператори римські і пани, і чиновні люде, і вся челядь їх, і філософи” — піднялись на християн всіми своїми засобами, щоб знищити християнство, а коли се не вдалось, постарались його зфальшувати:

“І почали царі приймати християнство і кажуть: “От, бачите, можна бути і християнином і царем вкупі”. І пани приймали християнство: “От, бачите, можна бути і християнином і паном вкупі”... і піддурили архиєреїв і попів і філософів, а ті і кажуть: “Істинно так воно єсть, аже ж і Христос сказав: “Воздадите кесарево кесареві, а Божіє — Богові”, і апостол говорить: “Всяка власть од Бога” — так уже Господь установив, щоб одні були панамі і багатими, а другі були нищими і невольниками. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: “Воздадите кесарево кесареві”, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти і незгоди, а хотів, щоб мирно і люб’язно розійшлась віра і свобода. Бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареві кесарево — платить подать, сповнять закон, то кесарь, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би один царь — Господь Ісус Христос. І хоча апостол сказав: “всяка власть од Бога”, а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правління повинні бути на землі: так Бог постановив, і єсть то власть і власть та од Бога, але урядник (в рос[ійському] тексті: начальник) і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судитись перед сонмищем. І так як урядник і правитель — перші, то вони повинні бути слугами, і недостойть їм робить те, що здумається, а те, що постановлено, і недостойть їм величатся та помпою очі одводити, а достойть

їм жити просто, і працювати для общества пильно. Бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люде і самі послідніші, бо усім слуги.

А сьому ще гірша неправда, буцім установлено од Бога, щоб одні панували і багатілись, а другі були у неволі і нищі. Бо не було б сього, скоро б приймали щире Євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробиться їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті. Як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б, бо хто любить кого, той хоче, щоб тому було также хорошо, як і йому”.

Рим і Візантія, романські й германські народи, прийнявши таке “зіпсоване християнство”, не могли розвинути у себе ні правдиво-свобідного ладу соціального, ні справжньої просвіщенності. “Греки, прийнявши благодать, покаляли її”, — “оставили при собі імператорство, і панство, і пиху царську, і неволю”, і тим стягли на себе кару Божу — попали в неволю до турків. Романські народи теж впали в сю помилку, “оставили і королів, і панство”, а ще крім того звихнули церковний лад — “вимислили голову християнства — папу”. “Племено німецьке” устами Лютера справило сю помилку, але лишило соціальну неволю — “зоставили у себе королів і панів, і ще гірше — дозволили замість папи і єпископів орудувати церквою Христовою королям і панам”. Крім того, на останок, ті і сі, народи романські і народи германські, пішли за раціоналістичними кличами, поставили за мету свого життя інтереси державні та меркантильні, а без “Духа Божого” даремні були їх революції та визвольні зусилля: “про свободу кричать, і немає в них свободи, бо нема свободи без віри”.

Натомість, якнайкращі задатки мали народи слов’янські — тому що у них здавна, з одного боку, не було ні царів, ні панів, а всі були рівні; а з другого боку, не було у них ідоцького служення — “кланялись одному Богу вседержителю, ще його не знаючи” (Костомаров тут використовував оповідання Прокопія). Але й вони від німців перейняли королівство, панство, невільництво, і за те попали в неволю сусідам. Самостійні зісталися Польща, Литва (себто Україна з Білоруссю) та Московщина. Та поляки знівечили свій лад панством — “і одурів народ польський”. Так само пропала “Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна” — “за те, що і там завелось панство”. “Одурів народ московський” — тому що “попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарік Богом і усе, що цар скаже, те уважав за добре — так що царь Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христілюбивим”. А царь їх дійшов своєї влади, “кланяючись татарам, і ноги цілував ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимий народ московський християнський”.

Тільки українці заховали в чистоті старий слов’янський лад, очистивши й просвітивши його християнством:

“Не любила Україна ні царя, ні пана, скомпанувала собі козацтво, єсть то істое братство, куди кожний пристаючи був братом других — чи він був преж того паном чи невільником, аби християнин. І були козаки між собою рівні, і старшини вибирались на раді, і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титулу не було між козаками. І постановили вони чистоту християнську держати — тим старий літописець говорить об козаках: “Татьби же і блуд ніже іменуються у них”¹.

Тоді польське панство і московське царство завзялися знищити козацтво, щоб звідти те братство християнське не обхопило й їх країв. Пани польські всякими способами мучили своїх підданих, щоб забити в них всякий образ людський; коли ж Україна через се відірвалась від Польщі й пристала до Московщини, опинилась в неволі царській — бо “царь московський усе рівно було, що ідол і мучитель”. Щоб легше знищити Україну, вони розділили її між собою — “лівий бік буде московському царю на поживу, і правий бік польським панам на поживу”.

“І билась Україна літ п’ятдесят, і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганше діло, яке тільки можна знайти з історії”.

В сій боротьбі вона знемоглась і упала, підпала панству польському і “неключимій неволі московській”. І все-таки Україна не пропала —

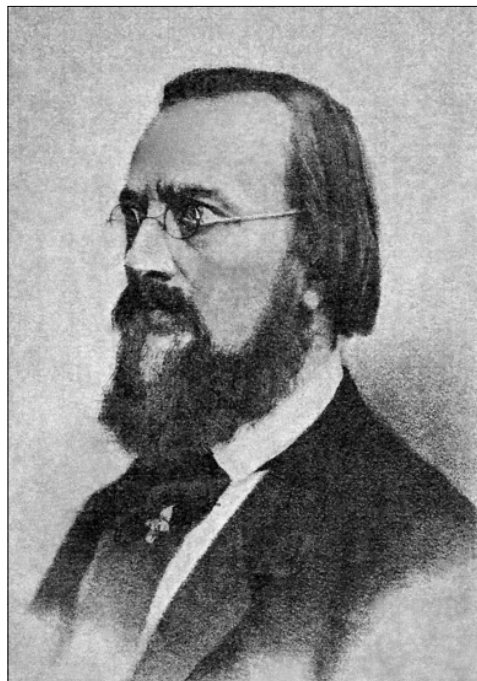
“бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана! а хоч і був цар, та чужий; і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псували своїми губами мерзенними української мови, і самі себе не називали українцями. А істий українець, хоч би він був простого, хоч панського роду, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам’ятувати одного Бога — Ісуса Христа”.

І справді — “України голос одізвався в Московщині після смерті царя Олександра”, — в змові декабристів. І знов встане Україна, —

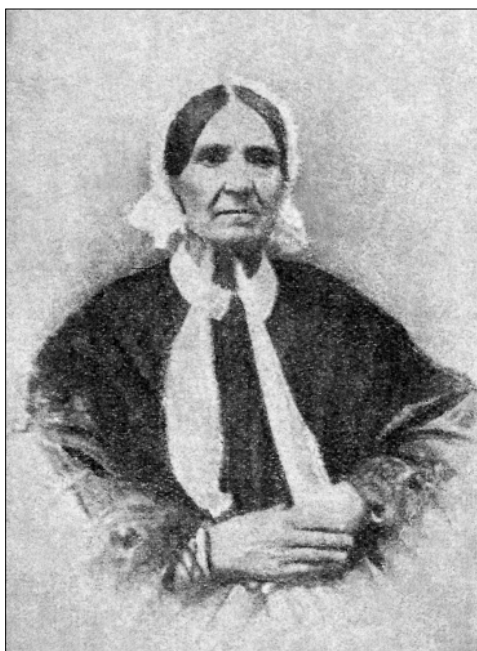
“і знову озветься до всіх братів своїх слов’ян, і почують крик її, встане слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським”.

Я вважав потрібним вибрати ці тексти, щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору — скільки революційного запалу вложив молодий київський ад’юнкт,

¹ Цитую з видання в “Голосі минулого”, 1918, кн. 1*.

Два портрети Костомарова 1860-х років (1860—1861 рр. і дещо пізніший)

Мати Костомарова Тетяна Петрівна і дружина Аліна Леонтіївна (фото 1875 р.)
(З колекції акад. О.П.Новицького)

і яке дійсно пророче провидіння виявив в нім! Ідучи за взірцями польських революційних писань, за творами “проклятого попа” Лямене й італійського визвільника Гвєраццї, — котрих він називав учителями кирило-методіївців, він розгорнув на тлі історії біблійної, всесвітньої і української свою соціал-революційну концепцію дуже сильно і в значній мірі влучно і оригінально, так що вона б дійсно мусила вдарити з небувалою силою по українських серцях — коли б була дійшла до них! І в кождім разі сим твором Костомаров здобуває собі визначне місце серед предтеч Нової України!

І от що я хочу тут підчеркнути — що, неважаючи на всі тортури, перенесені в жандармськім застінку за сей твір (жандарми дійсно довели були його до повної непочитальності, до справжнього божевілья своїми катівськими штуками, доходячи авторства сього твору), Костомаров і далі, тільки під іншими, більш обережними і відповідальними формами, проводив, властиво, ті самі ідеї революційного протесту і агітації, спеціально в приложенні до України, Великоруси і Польщі, котрі різко і безцеремонно, в рисах більш схематичних і грубих начеркнув в своїх “Книгах битія”.

З сього боку особливо интересно порівняти з ними інший, новіший, але теж безцензурний твір Костомарова, хоч призначений до друку і підписаний його іменем. Се його лист до Герцена як редактора “Колокола”, написаний з приводу гадок Герцена про польське питання і надрукований в ч. 61 “Колокола” за 15 січня 1860 р.

Костомаров мусив висловлювати тут свої гадки, відповідаючи за них як історик і як професор. Се, розуміється, давало їм зовсім інший стиль і зміст. Але провідні ідеї і тут, властиво, ті самі, що висловив він в “Книгах битія”, тільки що обмежуються, з огляду на тему, головню антитезою української свободолюбності, егалітарності і толеранції з польським шляхетським, пансько-ксьондзівським класовим ладом. Як і там, підчеркує він тут з натиском безпанськість українства¹:

“Дворян українців нема, з виїмком небагатьох, що останніми часами, разом із пізнанням безпідставності дворянської інституції, звертаються до чистого народного джерела. І перше не було в нас дворян; вони були чужі, хоча й походили з нашої крові; перше робились вони поляками, тепер росіянами. Малоросійська нація, як її звикли називати, все зіставалась добром пригніченого класу, що годувала своїм потом і кров’ю і Вишневецьких, і Розумовських”.

Сю свою нинішню соціальну структуру Україна завдячає козащині, що відновила одвічні слов’янські прикмети соціального ладу:

“Козацтво, якого слав’янське значіння ви дуже добре признали, було розсадником свободи і перешкодою для двоякого деспотизму,

¹ Цитую в українським перекладі “Літературно-наукової бібліотеки” Львівської видавничої спілки (1902, ч. 33), місцями дещо справляючи його*.

з одного боку, для зовнішнього, напівдикого, східномусульманського, з другого — для внутрішнього, аристократичного, делікатного, цивілізованого, розвинутого, у поляків під впливом старих римських і папських понять... Народ бажав увесь користуватись правами свободних людей; всі хотіли бути козаками, а самі реєстровці бажали також поділитися своїм званням з усіми. Народ не бажав мати над собою панів; народ домагався самоуправи, самосуду, рівноправного сповнювання громадських обов'язків і вільного вибору життя для кожного. По розумінню народу, в Україні вільно було жити всякому, і ледве де-небудь шановано так у XVII ст. людські права щодо віри, породи, народності, переконань. Козаки, лицарі віри, невтомні вороги всього неправославного на війні, у себе дома приймали радо і католика і мусульманина. І тепер у українця далеко менше релігійності ніж у росіянина, хоч непорівняно більше внутрішньої побожності.

В XVII ст. український народ, не вважаючи на вішню подобу в багатьох рисах свого побуту з поляками, в своїх поняттях виявив повне протиріччя до них. Коли поляки під впливом ідей, вироблених пієтизмом до Римської республіки, і взагалі під впливом західно-європейським, говорячи про свободу, уявляли її собі не інакше як добро “людей шляхетського стану”, які топтали всю масу рабів, хлопів, людей підлого класу, — українці, навпаки, ненавиділи всяке вивіщування і привілеї; домагаючись від поляків прав і вільності, вони хотіли і ждали їх не для горстки, але для цілого свого народу. От із якої причини поляки полишали радо права вільного чоловіка п'яти-шести тисячам козаків, а ті п'ять-шість тисяч, замість вдовольнятися своїм виїмковим положенням, приймали в свої ряди [у] три рази більше і підіймали зброю не за себе, але за них, що їм не давано прав, якими вони самі користувалися.

Аби забезпечити своїй землі відповідне місце в наміренім перевороті (об'єднанні Польщі й Москви під властю царя Олексія), українці в 1658—1659 рр. зложили Гадяцьку умову, котрою Україна під назвою В[еликого] кн[язівства] Руського як незалежна республіка, з окремішністю і самостійністю своєї внутрішньої управи, судівництва, релігійного, громадського, фінансового і військового устрою, сполучалася в одну республіку з Польщею. Таким чином повставав союз слов'янських держав: Польщі, В[еликого] кн[язівства] Литовсько-Руського, В[еликого] кн[язівства] Руського. І коли завершилось з'єднання з Московією — то й Московського царства. То була перша проба слов'янського союзу, про який ми думаємо тепер так, як і ви...

Пробудження слов'янських народностей відгукнулося скоро в Україні й підняло з летаргічного сну народну думку й почуття. З'явилося стремління відродити народність, що вмирала під москов-

ським кнутом і петербурзьким багнетом, та утворити самостійну літературу. Та ідея панславізму була принята на Україні зовсім інакше, як у Москві. На Україні ся ідея зараз прибралася в ясну форму федеративного союзу слов'ян, де кожна народність заховувала б свої окремішності при загальній особистій і громадській свободі. Разом з тим витворилось переконання, що сею і єдино сею дорогою Україна може піднятися з упаду і зберегти свій власний, стільки разів несправедливо і безжалісно потоптаний, вигляд”¹.

В серії статей, друкованих в “Основі” 1861–1862 рр. (“Мысли о федеративном начале в древней Руси”, “Две русские народности”, “Черты народной южнорусской истории”)*, Костомаров постарався ширше, докладніше і документальніше представити глибокий і непережимний контраст понять і змагань українського громадянства з автократичним, бюрократичним і дворянсько-крепацьким ладом Московського царства і Російської імперії, в коротких лапідарних рисах начеркнених в його молодечих “Книгах битія”. Притім, як і в них, він виходить з принципіального заложення, що той соціальний лад, що розвивався в українських землях свobodно і не примушено, се єсть старий справжній слов'янський лад; українські змагання виходять з одвічних, корінних слов'янських прикмет сеї народності. Московський же лад, його формалізм, бюрократизм, централізм і всі неприємні національні прикмети, що давалися знаки українцям в їх стрічах з сим ладом: зарозумілість, нетолерантність, схильність до насильства, грубості й некультурності в поведженні, особливо з залежними і підвласними, се наслідок, перш за все, того фінського ґрунту, на котрий була пересаджена з полудня слов'янська культура і соціальний лад; далі — впливи татарського завоювання, котрому Костомаров надавав значіння незви-

¹ Наскільки взагалі сей лист близько передає ідеї “Книг битія”, для ілюстрації, крім вище поданого, наведу ще, напр., отсі паралелі:

“Книга битія”: “Бачуть ляхські пани і московський цар, що нічого зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив...”

Лист: “Польща, і Москва, видячи, що не можна заспокоїти упертого народу, постановили розірвати Україну на дві половини. Се чортівське діло розділу народу зроблено перший раз в Андрусівським договорі 1667 р.”

Лист: “Чадолубива мати отечества Катерина II скасувала козацькі порядки, а щоб заспокоїти і прив'язати до себе урядників, уже давніш деморалізованих московським впливом, завела на Україні кріпацтво і уярмила вільний народ, що так уперто визволився від нього колись — в його польській формі”.

“Книги битія”: “А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, встанє доконала козацтво і волю, бо одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками”.

Розуміється, в 1859 р., коли Костомаров писав свого листа, він “Книг” під рукою не мав. Паралельність ідеї обох писань показує, наскільки глибоко сиділи в Костомарові ці ідеї. Се було його ісповідання, висловлене тільки ріжче і запальніше в 1840-х рр. і здержливіше в 1850–1860-х.

чайно велике, просто-таки фатальне, в розвою великоруського життя, а через нього — і всім східноєвропейським відносинам, і наслідок — західного бюрократизму, запозиченого Імперією.

Український елемент (до котрого Костомаров — се треба завсіди пам'ятати, неправильно, на підставі хибної аналогії, зачисляв і новгородську народність), заземлений в трикутнику боротьби зі Степом, боротьби з шляхетсько-католицьким натиском польським і боротьби з династичними і всякими іншими претензіями Москви, — не подолав сеї тяжкої борні. Упав в ній, але не зрікся свого народного характеру, своєї ідеології. Облишений своїми дезертирами — панськими елементами, і зведений до селянської маси, він через ту українську інтелігенцію, яка зістається вірною його ідеології й його інтересам, боровсь і бореться против сих чужородніх і противних йому тенденцій і впливів, і кінець кінцем мусить знайти задоволення в слов'янській федерації, до котрої змагають всі кращі представники слов'янського племені. В ній — можна б собі домовити гадки пок[ійного] історика — великоруський елемент очистився б серед слов'янської стихії від тих чужих домішок і впливів, які викривили його істоту, і вернувся б до своєї слов'янської природи.

Така була б коротка есенція історичного і політичного світогляду, котрий Костомаров викладає в своїх наукових студіях часів найвищого розцвіту свого таланту і творчості: останніх 1850-х і всіх 1860-х років (аж до хвороби, що почала себе виявляти від 1870-х рр., а особливо сильно прокинулася в 1875 і зробила, очевидно, великі спустошення в інтелектуальних здібностях великого письменника). Як бачимо, вона знов-таки повторює схему “Книг”, тільки викладається більш фрагментарно, більш прикровено, освітлюючи історичний матеріал, подаваний в наукових студіях, і часом тільки додаючи відокремлені білки художньому малюнкові, а зате досить часто переплітається різними заявами автора, що те, що він висловлює, се не програма акції в теперішності, ані навіть оцінка сучасних умов, тільки чисто історичний підсумок: характеристика того, що було і минулось, може, й пережилось, і виявило свою нездібність до життя.

Полишаючи на боці отсі застереження, котрі, може, часом були й висловом щирого песимізму автора (порівняти, напр., спомини Менчиця, що отсе друкуються*), але далеко частіш — були тільки тактичним маневром, подиктованим тяжкою дійсністю, що так часто давала себе відчувати сьому позбавленому аудиторії професорові, — я вважаю потрібним навести кілька взірців із згаданих історичних писань, щоб ілюструвати отсе історично-політичне ісповідання його, як він викладав його в сих роках:

“Прояви зовнішнього життя, що дають суму відмін* одної народності від другої, се тільки зверхні познаки, в яких виявляє себе те, що криється на дні народної душі. Духовий склад, степінь чутливості його породи, або склад розуму, напрями волі, погляд на життя

духовне і суспільне — все, що становить норов і характер народу, — укриті внутрішні причини, його особливості, що дають дихання, життя і судильність його тілу... Приложім сі загальні принципи до цього питання про різницю наших руських народностей — великоруської і малоруської, або полудневоруської. Початки сеї різниці губляться в глибокій давнині так, як і поділ слов'янського племені на окремі народи взагалі... Найбільш ясне свідоцтво глибокої старини полудневоруської народності, се незвичайна подібність полудневого наріччя з новгородським, котрого не можна не помітити й тепер, по всіх переворотах, що вели до знищення або до зміни його... Розуміється, було б безпідставним уявляти собі, що той образ, яким полудневоруська народність з її прикметами була в давнину, був той самий, в яким бачимо її в пізніших часах. Історичні обставини не давали народів стояти на однім місці й заховувати ту саму позицію, ту саму постать. Коли ми, звертаючись до давнини, говоримо про полудневоруську народність, то розуміємо се так, що той вигляд її, який був прототипом нинішнього, містив у собі головні риси, що становлять незмінні прикмети ества народного типу, спільного для довгих часів і здатного тривко вистояти й обстояти себе против усіх натисків ворожих і руйнних причин¹.

Слабкі, неясні тіні лишились від далекого минулого. Але й сих тіней досить тим часом, щоб побачити, як рано Полуднева Русь пішла в своїм розвою іншою, власною дорогою, відмінно від Півночі. Ті ж самі спільні принципи на Полудні ставились, скріплялись і змінювались інакше, ніж на Півночі. Та до половини XII в. Північ, а ще більше Північний Схід нам мало відомі. Літописні оповідання обертаються на Полудні... Одно, що ми знаємо про Північний Схід, се що слав'янська людність там жила серед фінів, з значною перевагою над ними; що край сей мав ті ж самі елементи, як по інших краях руського світу; але не знаємо ні подробиць, ні способів, як ті загальні елементи виявлялися в спеціальних обставинах. На Полудні ж тим часом весь полудневоруський нарід (уже) на початку IX в. виразно визначається єдністю; не вважаючи на княжі перегорожі, він безнастанно нагадує про свою єдність подіями своєї історії; він присвоює одно ім'я Руси, у нього спільні змагання, ті самі головні фактори рухають ним; його частини тягнуть до гурту, тимчасом як землі інших галузей загальноруського слов'янського племені — напр., кривичі — відокремляються як особливі частини загального зв'язку...

Від половини XII в. в історії визначається характер Східної Руси — землі Ростово-Суздальсько-Муромсько-Рязанської... Тоді

¹ В сих поглядах, як і взагалі в писаннях Костомарова, відчувається недостача реальної соціологічної бази, що заступається старими поняттями про народні духи і тому подібні речі. Але тут не місце входити в критику цього. Нас тут займає його історично-політична ідеологія.

вже ясно виявляється своєрідний дух, що панує в громадському ладі цього краю, та уклад суспільних понять, що кермує подіями — відмінність від понять, що надавали змісту подіям Полудневої Русі й Новгороду... Елементи культури, виховані на київському ґрунті під православними впливами, перейшли до Східного краю, а там прийняли інакший зріст і з'явилися в іншому вигляді. Замість Києва Полуденного з'явився на Сході інший Київ — Володимир; з усього видно гадку зробити з нього другий Київ, перенести старий Київ на нове місце. Там стала патрональна церква Богородиці Золотоверхої і Золоті ворота*, з'явилися назви київських місць: Печерський город, річка Либідь. Але не можна було відірвати старого Києва від дніпровських гір: ті ж парости під східнопівнічним небом, на чужім ґрунті, вирости інакше, іншим деревом і інші плоди принесли.

Старі слов'янські поняття про громадський лад вважали джерелом загальної народної правди волю народу, ухвалу віча, з кого б той народ не складався і як би не зробилось віче, в залежності від умов... Притім здавна виникла і закорінилась в поглядах ідея князя-правителя, судії-посередника, становителя порядку, оборонця від зовнішніх і внутрішніх турбот; між вічевим і княжим принципом мусила виникнути суперечність, але ця суперечність гамувалась і розв'язувалась свідомістю народної волі віча над правом князя... Князь був потрібний, але князя вибирали й могли нагнати, коли він не задовольняв тих потреб народу, для котрих його було треба, або зловживав своєю владою і авторитетом... (Автор наводить з київської історії факти, що ілюструють таку практику). Київ ніяк не надавався бути столицею централізованої держави, він і не шукав того; він навіть не міг затримати першинства в федерації, бо не вмів її організувати. В натурі полудневоруській не було політики холодного вирахування, твердості на шляху до визначеної мети. Те саме виявляється і на далекій Півночі, в Новгороді; суворе небо мало що відмінило головні основи полудневої вдачі, і тільки скупство природи розвинуло більш промислового духу... В Новгороді, як і на Полудні, було багато поривчатого буянства, широкої відваги, поетичного захвату, але мало політичної запобігливості, а ще менше витривалості. Часто він гаряче заходився стояти за свої права і за свою свободу, але не вмів сконцентрувати тенденцій, що начебто йшли до одної мети, але зараз же розходилися в приложенню... Він був свідомий своєї одності з Руською землею, але не міг стати порядком її спільної одності; він хотів разом в сій одності заховати свою окремішність, і не заховав її. Новгород — як і Полуднева Русь — тримався федеративного ладу навіть і тоді, як супротивна буря вже зломила його недобудовану будову.

Так само і Полуднева Русь протягом віків заховувала старі поняття; вони перейшли в її плоть і кров, несвідомо для самого народу,

і Полуднева Русь, прийнявши форму козаччини, що, властиво, зародилась уже в старій добі, стала шукати федерації в з'єднанні з Московщиною, де вже давно не стало тих федеративних принципів”¹.

“І природа й історичні обставини, все вело життя руського народу до окремішності земель з тим, аби між усіма землями творились і підтримувались усякі зв'язки. (Такими зв'язками в старій добі Костомаров уважає: спільне походження, побут і мову, одність княжої династії, християнську віру і спільну церкву, і вияснює значіння сих моментів, що творили зав'язки федеративного зв'язку між поодинокими землями, що відокремилися під впливом географічних, етнографічних і політичних умов). Русь стреміла до федерації, і федерація була формою, котру вона починала прибирати. Татарське завоювання зробило різкий переворот в її державному житті”².

“При кінці XI в. Полудневоруська земля вже визначається відповідно відділам своєї народності: в Чернігові сформувалась своєбутня земля, на Волині також, і Червоній Русі. Доля народу в сих відділах Полудневої Руси лишається поза історією, бо літописи більш займаються Києвом, а щодо інших земель, то говорять тільки про князів. Ні твердої княжої власті не могло ще сформуватися на Русі (в тім часі), ні родової аристократії, ні, ще менше — народоправства. Але неважаючи на відносини, несприятливі цивілізації (“гражданственности”), елементи культурного життя (“образованности”) в матеріальній і духовій сфері розвивалися християнством і не давали народів впасти в кочеве здичіння. Зносини з Візантією й Заходом і старі торговельні зв'язки далі підтримували стремління до цивілізації... Так утворилося в Полудневій Русі сполучення цивілізації й духовної просвіти з дикістю і кочовництвом, елементів громадської свободи з деспотичним своєвіллям. (Автор перед тим звертав увагу на значні чужородні, кочовницькі домішки, що примішувались до пограничної київської людності і являлись, на гадку К[остомарова], “вістниками козацької громади”). Князі вибирались і приймались народним голосом; але народний вплив зосереджувався тільки в випадковій юрбі смільців (“удальцов”), утиски і противнародні вчинки влади каралися судом маси, але маса ся не була правильно організована; брак становості, родової аристократії, привілегій станів, і разом з ним своєвільство випадково-сильного і пониження слабого і незначного — у всіх отсих рисах народного життя видний зародок будучої козаччини”³.

“Вище я заважив принагідно, що козаччина почалася в XII—XIII в. На жаль, історія Полудневої Руси наче провалюється після

¹ Две русские народности, с. 34—44, вид. 1903*.

² Мысли о федер[ативном] начале [в древней Руси], с. 30*.

³ Черты нар[одной] южнорусской истории, с. 117*.

татар. Народне життя XIV і XV в. нам мало відоме; але елементи, що були початком того, що виразно виявилось в XVI в. в формі козащини, не вигасали, а розвивались... Тут (в XVI в.) староруські елементи, до певної міри розвинені ще в XII в. і довго укріті в народі, з'являються блискучим метеором у вигляді козащини. Але ся козащина, як відродження старого, ненароком носить в собі вже зародки розкладу. Воно обертається з такими ідеями, котрим уже не було поживи в тодішнім розвою історичних подій. Козащина XVI і XVII і удільність XII і XIII в. далеко подібніші між собою, ніж то можна б думати: коли подібні риси зовнішні слабкі в порівнянні з рисами зовнішньої неподібності, зате сильна подібність внутрішня. Козащина такого ж різноплеменного типу, як і київська дружина, така ж у ній домішка турецького елемента, так же панує персональна своєволя... Розуміється, важним здається се, що в старих часах зверталась увага на рід ватажків, їх походження давало їм право, а в козацтві навпаки — ватажків вибрано з-поміж рівних.

На Сході, навпаки, персональна свобода затіснялась і нарешті зникла. Вічевий принцип колись і там існував і проявлявся. Вибір князів теж був переважним способом установаження влади; але там поняття громадського ладу дало запоруку тривкості, а в поміч наспіли православні ідеї. В сім виявляє себе якнайбільше племінна різниця”¹.

“Пригляньтесь до історії Новгороду на Півночі, до історії Гетьманщини на Полудні. Демократичний принцип власті являється підкладом, але над ним безнастанно підіймаються з народу вищі верстви, і маса хвилюється та змушує їх спускатися назад. Там кілька разів юрба черні під хвилюючий гук вічевого дзвону руйнує й випалює дощенту Пруську улицу — боярське гніздо; тут кілька разів чорна або чернецька рада нищить значних кармазинників; однак не зникає Пруська улица в Великім Новгороді, не переводяться значні на Україні обох сторін Дніпра. Там і тут ся боротьба нищить громадську будову і віддає її на здобич народності спокійнішій, що ясніш усвідомлює собі потребу тривкої суспільності.

Доля южноруського племені так зложилася, що ті, хто висувається з маси, здебільшого затрачували народність; за давніших часів вони робилися поляками, тепер стають великоросами, народність полудневоруська завсіди була і тепер зістається уділом простої маси”².

Антитеза української народності, що на старім осідку живе старими слов'янськими принципами, і народності великоруської, зміненої іншими

¹ Две рус[ские] народности, с. 44—45.

² Там же, с. 65.

етнічними впливами та відмінним розвоєм історії, представлена в цих статтях досить яскраво.

В іншій серії (“Бунт Стеньки Разина”, “Начало единодержавия в древней Руси”, “Личность царя Ивана Васильевича Грозного” й ін.) Костомаров на певних конкретних прикладах освітлював контрасти самого великоруського життя: конфлікти тих елементів свободи, рівності, народовладства, що здавались йому первісними загальнослов’янськими рисами великоруського життя, з глибоко ненависним йому самодержавно-бюрократичним, централістичним устроєм, що вживавсь йому викривленням сього слов’янського характеру, спричиненим головно татарщиною. Приймаючи великоруське царство, так як воно склалося, як історичний факт, і признаючи, що республікансько-федеративний елемент виявив свою нежиттєздатність в боротьбі з централістично-панським монархізмом, — багато разів застерігаючись, що він “нічого не накидає, а тільки викладає” (кажучи словами французького письменника)*, Костомаров, одначе, вкладав стільки теплого, щирого спочуття в малюнки того пережитого і переможеного ладу, так яскраво підчеркував невмирущі симпатії до нього народу, тривання здорових й незнищених елементів сього старого ладу, що кождий уважний і неупереджений читач мусив розуміти затаєну гадку автора — висловлену колись в “Книгах битія”, і далі живу, очевидно, в глибинах його духу, хоч, може, й підсвідомих! *Переможене не вмерло, пережите не зникло*; воно живе в глибинах народних мас — що оновлюють і відмолжують життя народу. Український і великоруський нарід однаково перебувають в стані летаргії чи анабіозу. Вони покораються теперішньому державному ладові: великоросіяни більш пасивно, українці пориваються активніш до відродження своєї народної стихії. Але державне життя йде повз тих і других, не задовольняючи їх і зістаючись чимсь чужим і навіть ворожим їх поняттям про мораль, право, громадський лад. Активне громадське життя і з ним дійсна цивілізація зможе розвинутиись тільки з моментом, коли управління буде наново підпорядковане громадянству — коли відродиться природне слов’янське народовладствіє, задоволене насильним завоюванням.

В своїй студії про повстання Разіна Костомаров в таких рисах начеркнув сей процес:

“Картина удільно-вічевої Руси уявляється глядачеві в такому вигляді: все ділиться, все йде до того, щоб кожне місто і навіть кожне село творило самостійну цілість, одначе існує федеративний зв’язок цих частин, позбавлений конкретних установ для утримання згоди між ними і заснований більш на загальнім почутті і свідомості одності Руської землі і руського народу; правління цілого ряду князів, з котрих одначе ні один не мав значіння монарха (“государя”); народоправління, що виявляється формою віча, в одних місцях визрілою, в інших не визрілою, в залежності від обставин; перевага звичаю над

постановою, імпульсу (“побуждения”) над законом, персональної свободи над повинністю, громадськості над одиничністю влади, волі живого народу над установою; вольниця, рух, фермент, кочування і через те безладдя і нетривкість.

Навпаки, прикмети монархізму (“єдинодержавия”) були такі: всі народні інтереси зосереджуються в одній особі, що стає апотеозом країни й народу, і тому її персону набуває святого значіння; зникає існування окремих частей, нищиться народовластя — все стремить до одностайності; перетворення звичаю в постанову, свідомості в букву закону, перевага повинності над персональною свободою, старійшинства над громадськістю, потяг до осілості, упорядкування і спокою.

В боротьбі сих двох укладів руського побуту: удільно-вічевого і монархічного — вся підоснова нашої старої історії. Елементи монархізму з усіма вчисленими вище прикметами поступово розвивалися в часах татарського панування, та і в давніші часи існування княжої гідності показує зародок монархізму, хоч і в слабій мірі¹. Від XIV віку, закорінившись на московським ґрунті, він розпочав явну боротьбу з старим супротивником, знесиленим внутрішніми надірваннями, постарілим від літ і бід, і крок за кроком брав над ним гору і відсвяткував свою перевагу визволенням країни від чужоземного панування. Перемога дійшла свого найвищого ступеня за Івана IV; але сей борець-переможець, святкуючи свою перемогу над ворогом екзекуціями князів та бояр, претендентів удільності і різнею в Новгороді, що згадував іще про своє віче, — заразом іще давав сьому скаліченому і знівеченому ворогові руки на мирову заведенням громадських урядників, самоврядуванням посадів і уїздів, скликанням земської думи... Ворог оживав і тоді вибрав собі на полудні Росії куточок, де міг би, прийшовши до сили, не тільки давати відправу своєму противникові-переможцеві, але й нападати на завойовані ним краї. Старий удільно-вічевий елемент Руси взяв тепер на себе новий вигляд — то була козаччина. В особі Єрмака вона показала Грозному, чого можна було від неї сподіватись. Тим часом по смерті Грозного з'явився в Москві новий борець за монархізм — Борис Годунов. Він задав давньому ворогові нові рани, завівши кабаки і кріпацтво. Зате й давній ворог відомстився сьому борцеві: перевернув його трон, ввійшовши до Росії в вигляді козаччини; вкрив її руїнами і кров'ю, повів Русь до вибору Володислава з обмеженнями, до проби об'єднання з Польщею, до піврічного правління земського собору... Далі

¹ В першій виданні (1858) було трохи інакше: “Начало единодержавия со всеми исчисленными признаками не должно искать в средней нашей истории; оно восходит до глубокой древности, до эпохи призвания князей. Уже существование княжеского достоинства показывает зародыш единодержавия”. Се виглядає як цензурська поправка.

йти не міг: йому не стало сили, коли треба було закріпитись на здобутім полі; монархізм знов узяв гору над ним з вибором Михайла Федоровича, але був змушений заплатити за свій тріумф значними уступками давньому ворогові, який голосно заявляв, що він ще не вмирає, а мусить признати себе переможеним тільки тому, що не вмів повести війну далі. Однак ворожнеча між ними була смертельна і не могла розв'язатись якимись обопільними уступками. Коли побідна сторона тепер скріпилась, так зараз же стала касувати всі уступки, дані під час тяжкої битви; вона виганяла впливи свого противника і збільшенням власті воєводів та складанням Уложенія, і гострішим закріпощенням селян, і утворенням регулярного війська. Тим часом давній ворог, здавалося, все більш молодів у своїм козацькім одязі. Кілька разів противники подавали собі руки, ховаючи в душі злобу, і кидали один одному ласкаві запевнення, думаючи якби-то знищити противника з коренем і заводом; нарешті, вибравши відповідну хвилю, переможений стільки разів старець зважився на одвертий бій. Став у нього борець — Стенька Разін.

Козаччина тоді виникала, коли удільний елемент упав під перемогою монархізму: вона була супротивленням старого новому. Козацькі лави наповнялись людьми, незадоволеними новим ладом, тими, що не знаходили собі життя в суспільності, котрим противні були його лежата. Руський світ був уже поділений на дві держави — Москву і Литву, в обох половинах з'явилась козаччина. Тим же часом як у Полудневій Русі заснувалось славне Запорожжя і розлило з себе козацький дух по всій Україні, однакові події викликали наплив народу з півночі на Дін. Україна дала поміч сій громаді і заселила береги Дону своїми дітьми. Хоч яка темна перша історія донського козацтва, але що малоросійська народність брала участь в його заснуванні і вихованні, се краще, ніж які-небудь історичні пам'ятки, показує нинішня мова донських козаків: наріччя, середнє між малоросійською і великоруською мовою. Відси козацтво охопило береги Волги, Терек, Яїка і пройшло до далекої Сибірі.

До епохи самозванців козаччина, здавалось, ладилась утворити окрему громаду в полудневих руських краях і бажала тільки втікти з своєю незалежністю від північного монархізму; але вмішавшись до справ Москви на початку XVII в., вона ввійшла в нерозривний зв'язок з нею і вже не обмежилася тим, щоб засісти з своїми принципами в полудневих степах, а стреміла до того, щоб поширити ці принципи по всій землі Московської держави¹.

З сього часу скрізь з'являються козаки... Нарід спочував удалим молодцям, хоч часто і терпів від них; найбільш поетичні велико-

¹ В 1-м вид.: “по всей русской земле”.

руські пісні се ті, що оспівують їх подвиги; в народній уяві удалий добрий молодець лишивсь ідеалом сили і мужеської краси, як герой Греції, лицар Заходу і юнак Сербії. Слово “удалий молодець” значило у нас героя, а тимчасом зміщалося з значінням розбійників.

Так от в половині XVII в. козаччина захопила більш як половину Руси, і народне незадоволення цивільним (“гражданским”) порядком давало їй поживу і сили: в козаччині воскресали старі напівзгаслі стихії вічевої вольниці: в ній староруський світ кінчив свою боротьбу з монархією. Тимчасом як влада хотіла підтягти козаків під порядок і закон, ворозька козаччина хотіла по всій Русі розлити супротивлення їй. Уже їй не досить було ховатися в степовій віддалі: вона хотіла поглинути весь руський нарід. Але сама в собі вона не була новим елементом життя, а запізненным, відцвілим; вона була сильна настільки, щоб затримати руський нарід, на якийсь час збити його на стару дорогу; але безсильна і безмисльна на те, щоб протоприти йому нову дорогу. В ній не було творчих елементів, не було й духових сил на те, щоб відшукати влучні способи акції¹. Вона не могла витворити нічого, крім епохи Стеньки Разіна — кривавої, голосної, блискучої, що викликала жах і сподівання, як свідчить сучасник, не тільки в Московській державі, але й по цілій Європі; але була безплідна, як метеор, що так багато обіцяє не обзайомленому з таємницями природи, але ніколи не сповняє своїх обіцянок”².

Але студія кінчилась таким значущим фіналом:

“За Царициним, в степовім селі жив, а може, й тепер живе стодесятьлітній старець, і глухий і сліпий, ледве рухається і тяжко з ним говорити: треба на ухо кричати з цілого горла, але він заховав пам’ять і запалюється, як згадує старі часи. На власні очі він бачив Пугачова. Тоді дехто думав, що Пугачов се Стенька Разін: “сто літ скінчилось, от він і вийшов з своєї гори”. Одначе старець тому не вірить, зате вірить цілком, що Стенька живий і прийде знову. “Стенька се мука світова, се кара Божа. Він прийде, неодмінно прийде і стане до рук розбирати. Прийде він, неодмінно прийде. Йому не можна не прийти. Перед судним днем прийде. Ой, тяжкі часи настануть. Не дай, Господи, всякій добрій хрещеній людині дожити до того часу, як прийде Стенька!”³.

В пізнішій статті про початок російського монархізму переводиться така антитеза:

¹ В першій вид. замість останньої фрази: “Удельно-вечевая вольница вострепнулась, размашисто заколыхала дебелыми мышцами; но умственная сторона ее существа давно уже подверглась старческому разложению”.

² Вид. 1903, с. 408—412*.

³ Там же, с. 505.

“В передтатарській добі Русь тільки почуттям, а не міркуванням розуміла одність свого буття і не додумалася до якогось віча віч — сходин усіх земель, виразу федеративного зв’язку. Землі, як здається, тягли до з’єднання, а не до роздроблення. В землях підіймались городи, що своїми територіями коли не в сучаснім, то в будучності мали завдання відокремлення. Але принцип єднання не то що не вмирав, а розвивавсь і укріплювався з поширенням православної віри, завдяки відсутності вотчинного права в княжім правлінні”.

“В передтатарським періоді не виробилось ніяких підстав для budouчого монархізму Росії, а тим більше не було ніяких свідомих стремлень до нього. В удільно-вічевім устрою сього періоду не видно ніяких прикмет, які б неминуче вели до монархічного ладу. Русь ділилась все більш і більш, тільки духовної єдності не втрачала, і тодішній громадський уклад скорше б міг привести до федерації земель, а не до єдиної монархічної держави. Швидка й різка зміна прийшла з татарським завоюванням”.

“Татарський напад стався несподівано. Неволья захопила свободу Русь раптом, ніхто не передчував і не передбачав сього удару. Вплив сеї події на пізніше життя Руси залежав не стільки від прикмет і характеру завойовників, скільки від способу самого завоювання. Хто б не був завоював Русь, для неї важно було, що вона була завойована”.

“Ті умови, в яких завойовники стали до завойованих, неминучо мусили відразу спаралізувати вічове життя. Перше над Руссю не було одного пана — тепер уперве з’явився він в особі грізного завойовника — хана. Русь, підбита його зброєю, стала його військовою здобичею; всі русини (“русские”) від князя до холопа без виїмку стали його рабами. От у сім рабстві Русь знайшла свою одність, до котрої не додумалася в період свободи.

Період поневолення Руси під владою монголів розбивається на дві половини: в першій — з давніших земель творяться княжі володіння, ряд князів і государів, з старшим князем на чолі їх, всі в абсолютній залежності від найвищого государя, татарського хана, справжнього власника Руської землі; в другій половині — збільшується влада старшого князя, а власть хана слабне, і нарешті старший князь заступає хана з усіма його прикметами найвищого государя і власника Руської землі”.

“В першій половині Русь стала виявляти в собі подібності з феодальним ладом, чого давніш не було. Скоро після завоювання князі, які заціліли в різні, стали їздити до хана на поклон, і хан давав їм їх князівства в вотчину...

Тут от і почалась велика зміна в руській історії. Давніш князь не міг вважати свого князівства “вотчиною”, себто власністю; політич-

ний уклад Руси був такий, що і в голову йому не могли прийти такі побажання; він правив землею як правитель: коли часом, користаючи з свого положення, він пускався на самоволю і насильство, то все-таки се робив в ролі правителя землі, а не в ролі монарха (государя), не власника. Земля йому не належала, земля була сама собі государь, а князь — пан, которому вона себе доручала і віддавала в заряд і управу. Коли князь довільно розпоряджався землею, він був в такій же ролі, в якій, напр., може бути в монархічній державі при слабкім монарху зручний міністр, що панує в державі абсолютно: він має силу, але він не монарх (государь). Тепер же земля перестала бути самостійною одиницею: місце її заступив князь, вона знизилась до значіння речі, яка комусь належить”.

“Таким чином, монархізм, зародившись під час татарського підбою, як неминучий наслідок завоювання країни і повернення у власність завойовника, спочатку містився в особі найвищого пана-завойовника, хана; для своєї вигоди завів на Русі феодальний лад з елементів, у ній знайдених і підданих певним відмінам; потім — з ослабленням Орди, від ханів перейшов до московських вел[иких] князів, і поступово розширюючись, зміцнюючись і придушуючи і феодалізм і познаки старого життя — що хоч паралізовані, все-таки існували і своїми прикметами були противні духові монархії, дійшов за царя Івана Васильовича найбільшого розвитку і такої сили, якої — сміємо думати — не доходив він ніде в християнських суспільностях”¹.

Сеї ефект Костомаров так характеризував у своїй цікавій оцінці Грозного:

“В заслугу цареві Іванові Васильовичеві ставлялось, що він поставив монархічний принцип; але буде далеко точніш, щиріш і справедливіш сказати, що він поставив принцип деспотичного своєвільства і рабського безмисльного страху і послуху. Його ідеал був, власне, в тім, щоб забаганку самовласного пана поставити над усе — і загальноприйнятих моральних понять, і всяких людських почувань, і навіть віри, котрої він сам тримався. І він осягнув се в московський Русі, коли замість старих князів і бояр коло нього піднялись нові слуги — рій підлих, боязьких, безсердечних і безсовісних прислужників самоволі, жадних крові лицемірів, автоматів деспотизму: вони запопадливо вимітали з Руси все, що було в ній доброго: вони давали можливість швидко розростатись і розцвітати всякій мерзоті, яка в ній зібралась під впливом давніших обставин”.

“Цар Іван рубав голови, топив, палив огнем своїх близьких слуг: нарід не відказував, не виявляв жаху і невдоволення з огляду на множество езекуцій, часто відправляюваних всенародно. Чи з того

¹ Начало единовластия, вид. 1905 р., с. 25, 41, 42, 43, 85*.

не можна міркувати, що цар Іван чинив те, що було народові любе, б'ючи по аристократах, котрих народна громада не любила? Такий висновок допустити особливо легко по аналогії з багатьма історичними прикладами, коли тиранські вчинки володарів над значними особами приймалися народом з похвалою, але се було б помилкою з нашого боку. За Івана Васильовича було зовсім що інше. Нарід мовчки і без протесту приймав злочинства в Новгороді, де загинули не самі тільки значні люди. Опричина бушевала над усіма...

“Нарід без протесту дивився на все, що робив цар Іван Васильович; жертви не противились; йому, властиво, не було з ким вести боротьби. Цар робив усе, що хотів, не в'яжучись нічим — ні моральними переконаннями народу, ні вірою, ні людськими почуттями — влада самодержця в його особі була вища від усього; але вона, властиво, і без того вже була сильна. Цар — можна сказати — тільки зробив пробу, чи вона така сильна — і проба удалась. Все, що здавалося б, могло хотіти поставити межу самоволі, було знищене без боротьби, без спору”¹.

За помічю духовенства царська самоволя здобула в очах народу навіть певне посвячення:

“В початках XVII в. московит, пояснюючи полякові, чому росіяни краще люблять свою неволю, ніж польську свободу, сказав: “Коли сам государ неправосудно зо мною поступить, в тім його воля; він як Бог, карає і милує!” Такий погляд так зміцнився в руській народі, що для нього зникла всяка можливість міркувань про необхідність монархії і про обов'язок послуху. Лишилось одинокє оправдання того і сього: так від Бога установлено”.

Але zarazом пропадав всякий моральний зв'язок з таким державним ладом, всяке почуття для нього і всякий обов'язок перед ним:

“Нищачи за помічю поважання до себе (“уважение” — слово не підхоже, треба б: пасивності) народної громади всяку явну опозицію, абсолютизм (“полновластие”) не міг, одначе, побороти іншої опозиції — тайної, тупої, пасивної, індивідуальної. Ся опозиція полягала в тім, що руська людина, не відважуючись явно противитись владі або відкрито проявити непослух, не вагалась ухилятися від виконання того, що та вимагала, не проминала нагоди обманути й обдурити її, поживитись царським добром і взагалі робити на шкоду владі, коли з того виходила користь або полегша для неї самої.

Така опозиція дуже закорінилася в руській народі від малого до великого. В нижчих верствах вона в величезних розмірах виявилась в утечах, всяких ухиленнях від повинностей, хитаннях, мандруваннях,

¹ Личность царя Ивана Васильевича Грозного, там же, с. 412, 447, 448*.

замовчуваннях приналежності, робленні фальшивих паспортів, фальшивої монети...

У вищих і служебних верствах ся опозиція виявляла себе в обкраданні казни, хабарництві і кривосудах... в тій служебній і офіційній неправді, що в серед[ині] XVIII в. піддала князеві Щербатову ці слова: “Нема вірности государеві, бо головне бажання всіх майже — обманювати государя, щоб від нього діставати чина і прибуткові нагороди. Нема любові до батьківщини, бо майже всі служать більш для своєї користі, ніж для користі батьківщини. І нема, нарешті, і твердого духу, щоб не то що перед монархом правду сказати, а навіть і спротивитися беззаконному і шкідливому намірові сильної людини (временщика)”. І се було зовсім натуральне і неминуче. Чим менше людина має права, потреби і мотивів звертати свою гадку і почуття до громадських умов, серед котрих живе, тим більш цурається їх, загрузає в своїх власних дрібних інтересах і стає повним егоїстом”¹.

Не продовжуватиму виписок. Наведеного вище з писань 1850—1870-х рр., думаю, вистане зовсім, щоб довести ясно, наскільки Костомаров, не вважаючи на натиски офіційному режиму, державної культури і казньовної науки, що часом збивали його на утерті стежки і шаблонні історичні формули², в головнім вірно служив провідним ідеям, виложеним в його молодечім творі, і ділу свого життя — поборюванню царського авторитаризму, панської класовості і московського гнету над Україною. Ухиляючись після одержаної науки від явних конфліктів, не жалуючи запевнень в своїм аполітизмі, він і свідомо, і стихійно, ведучись глибокою внутрішньою відразою до всього того, що ввижалось йому як збочіння від нормального, здорового, природженого “слов’янського” соціального ладу, всяко дискредитував сучасний монархічний і класовий устрій, вказував на його глибоке розходження з народними інтересами і народними змаганнями, і тим самим ясно доводив його безвиглядність, його засудження на загибель.

Позбавлений можливостей політичного борця, агітатора, пропагандиста, Костомаров вів сю роботу головню під плащем історика-артиста, відкликаючись більш до емоційної, ніж інтелектуальної сторони своїх слухачів і читачів. З сього боку належить оцінювати його історичне діло. Даремно шукали б ми під його історичними працями твердої соціологічної бази; історичний аналіз, методологічне оброблення джерел і конструкція фактів теж не його діло; не знайдемо у нього й ясної конструкції соціально-історичного процесу. Він весь в малюнку, з котрим звертається до уяви і почуття свого читача і слухача — доки ще його мав. І те глибоке спочуття, з яким він малював “народне життя”, що не вкладалось на прокрустовім ложі російської державності, входило з нею в вічні конфлікти і підпадало

¹ Начало единого государства, с. 90—91.

² Дещо про се в моїй ранішій статті про нього*.

від часу до часу тим жажливим катуванням, що сплямили кривавими плямами картки російської історії, — без формул, без схем і теоретичних висновків безпосередньо передавалось його читачам і слухачам і поривало їх за собою.

В своїй автобіографії, писаній під час хвороби 1870-х рр., Костомаров так характеризує провідні ідеї свого університетського курсу, що мав такий небувалий успіх і популярність серед молоді і громадянства:

“Виступаючи на кафедрі, я мав гадку в своїх лекціях висунути наперед народне життя в усіх його розгалуженнях. Довгі заняття історією розвинули в мені такі погляди. Я бачив, що держави були більш випадковим наслідком завоювань, аніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народного життя. Через те майже завжди держава складалась не з одної народності; сильніша гнітила слабших, бажала підбити або й асимілювати їх, вважала своїм правом влади, — освячене давністю; дозволяла собі насильства, а всякі силкування, самозаховання з боку їх (слабших) вважала злочином. Одначе життя розвивалось своєю дорогою далі, і держава зіставилась тільки зовнішньою формою об’єднуючої поліційної власті. (Ідуть аналогії з античної Греції). І руська історія являла те ж, хоч і з своєрідними особливостями. Руська держава складалась з частей, що раніш жили своїм власним, незалежним життям, і після того життя частей проявляли себе відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою. Знайти і схопити ці особливості народного життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією”¹.

Таке критичне, навіть скептичне становище супроти держави різко відбивало тоді від того апотеозу державності, що панувало в російській історіографії. Тому викликало особливу увагу серед університетської молоді і громадянства і здобувало особливу популярність Костомарову кождий раз, як він входив в якісь конфлікти з сею історіографією, з її утертими, канонізованими поглядами (що у Костомарова стрічалось дуже часто — такий сильний дух опозиції проти сеї державницької, офіційної історіографії сидів в нім!).

Провідна ж ідея його наукової і громадської ідеології, котру можна різко схарактеризувати в формулі — “З народом против держави” — робила його дійсно провідником, учителем, ідеологом революційного народництва, що підіймалось тоді зарівно серед українського і великоруського громадянства.

З таким — революційним в основі своїй — напрямом літературної, наукової праці Костомарова не дуже мирилася його опортуністична практика, котру він узяв на себе, стараючись “помирити з українством правительство”, як се він сам формулював.

¹ Автобіографія в вид. “Задруги”, с. 263–264*.

Ся тактика Костомарова мала дуже мало успіху, бо його примиренництву не вірили ні урядові, ні радикальні круги, — тому що воно явно розходилося з основними, провідними ідеями його історично-літературної праці. Собі він не ворожив з того ніяких персональних вигід — елементів особистої кар'єри, безумовно, в тім опортунізмі не було. Він хотів добитись від уряду більш прихильного трактування українства. Але сього не досягав, а тільки вносив в свою науково-політичну діяльність сторонню, різко скажу — фальшиву ноту, і кінець кінцем викликав сильне невдоволення українського громадянства, коли звернувся против своїх однодумців-українців з різкою і нетактичною критикою во ім'я того опортуністичного курсу.

Такими ж фальшивими кроками були загонисті, не раз теж малотактовні, виступи його против поляків і євреїв, почасти подиктовані деякими націоналістичними елементами української традиції, а почасти, можливо, також підогрівані тою ж опортуністичною тактикою — помирнення українства з урядовими кругами. Але, як я вже вказав, сі сторони його діяльності не мали ніякого впливу супроти основного, радикального і в ґрунті речі революційного напрямку її, й крізь пальці пускались поступовим українським і великоруським громадянством. І нам теж, минаючи сі слабші сторони, належить пам'ятати і шукати в Костомарові того, що становило дійсний зміст його життя і діяльності — що ставить його в ряду безпосередніх батьків і творців революції української і російської. Його проповідь ненависті до царизму і старої російської державності, до поневолення народу, як маси, і народностей, як націй, торувала дорогу революції, і в довершеном розвалі старої феодальної, централізованої самодержавної Росії, безсумнівно, знайшли вираз і його ідеали історика і громадянина. Завданням нездійсненим зістається друга половина його програми — організація широкої слов'янської федерації, такої, як він собі її уявляв.

Отже, сорокова річниця смерті Костомарова нагадує нам наш, як я висловився, — несплачений довг перед одним з попередників і творців того великого перелому, котрий ми переживаємо. Десятиліття, що ще ділить нас від піввікового ювілею його смерті, повинно бути використане для пильнішого вивчення і популяризації діла сього великого кирило-методіївця.

Розуміється, не утворення легенди, не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності.

Тому і в матеріалі, що ми публікуємо в сій книжці*, вважаючи її додатком більших, багатших і всесторонніших публікацій, присвячених Костомарову, ми не ретушуємо і не ховаємо нічого, що може дати реальні, конкретні риси його індивідуальності, хоч би вони освітлювали не сильні, а слабкі сторони її. Ми не пропускаємо несмачних виразів про євреїв, до-

пущених ним в листах до Сементовського*; не відкидаємо споминів Менчиця, що з особливою приємністю спиняються на консервативних рисах в інтелектуальнім укладі покійника, і под.

Се було, і закривати його нема чого.

Тим більш, що воно тільки сильніш і ріжче випроваджує, як в кожній світлотині, ті могутні і високоцінні прикмети, що жили в цій незмірно цікавій, многогранній натурі, вічно пам'ятній в історії нашого життя.

ВПЛИВИ ЧЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ XIV–XV в. В УКРАЇНСЬКІМ ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА ДОСЛІДУ

Кілька заміток і дезідерат¹

Просторий шмат часу, що лежить між нашими останніми пам'ятками XIII в. (волинськими записками 1280-х років) і першим відродженням — писаннями 1580-х років, отже повні три століття, все ще представляються як велика порожнява, часи безвладності, застою творчості і мислі. Великі соціальні, політичні [і] культурні зміни, що переходили в життя наших земель і різних верств її людності, начебто не годні були викресати з українського громадянства ніякого — ні художнього, ні інтелектуального — відгомону. Всяка духовна робота завмерла, аж поки розбудили її безпосередні впливи польської реформації середини XVI в. — 1550-х, 1560-х, 1670-х років. Перед тим одна велика інерція і порожнява!

Так се воно часом і формулюється. Визначний російський учений ак[адемiк] Істрiн в своїм останнiм курсi iсторiї старої лiтератури (1922) висловився так*: “XIII i XIV в. (читай XIV i XV) в iсторiї лiтератури Захiдної i Полудневої Руси були найбільш темними й непродуктивними. Від цього періоду не маємо ні одної лiтературної пам'ятки, i, очевидно, треба собі усвідомити той факт, що стара лiтературна традиція в сих краях зовсім зникла. Існували тільки необхідні богослужебні книги... Очевидно, не було окремої верстви книжних людей, котрі могли б відчувати на собі впливи (середньоболгарської книжності), i через те не було лiтературного життя”. І далі: “В областях полудневих, що ввійшли у склад Литовсько-Руської, а потім Польсько-Литовсько-Руської держави, i в сiм періоді (XV i XVI в.) не було відродження старої лiтератури київської доби. Навпаки, вона все більше нищилася i підтримувалася тільки надсиленням або випадковим приходом необхідних богослужебних книг з Московської держави”, — i як на одинокий виїмок автор вказує на появу нових редакцій Печерського Патерика².

Розуміється, се погляд занадто песимістичний. Застоя в лiтературній творчості була, але книжна верства існувала i не зіставалась зовсім глухою на сучасні культурні i лiтературні течії. Інтелектуальна робота не переривалась, i наше відродження 1580–1600-х рр. не було продуктом самої тільки польської реформації XVI в., а приготавлялося довгим i складним засвоєнням різних відгомонів наростаючої опозиції середньовічному християнству, церкві i соціальному ладові в різних осередках Європи. Досі тільки мало зверталось на се увагу. Але кожного разу, як пробовано підійти з певними конкретними запитаннями навіть до того убогого книжного запасу,

¹ Витяг з V т. “Історії укр[аїнської] лiтератури”, над котрою автор працює.

² Очерк истории древнерусской литературы, 1922, с. 40 i 42.

який нам оццали несприятливі умови місцевого культурного життя пізніших століть, то й знаходилися різні ясні й недвозначні докази того, що наше громадянство — і неписьменне, і книжне — відзивалось, кожне по-своєму, на ті культурні чи літературні течії, що йшли до нас чи з Заходу, чи з Полудня, чи з Сходу. Життя інтелектуальне не завмирало, і якісь творчі рефлекс, очевидно, видавало, — як се й само собою треба припустити. Не доходило, мабуть, ніколи до великих творчих креацій — так, як не дали їх і пізніші віки, але видко — була все-таки деяка творчість. Коли помічаємо її безперечно в уснім народнім репертуарі¹, неможливо припустити, аби не було її абсолютно зовсім, хоч би в якихось скромних розмірах, в роботі книжників! Отсе дає надію, навіть певність, що коли до різних досі недосліджених ділянок нашої старої книжності, де повинні були відбитись якісь яскравіші інтелектуальні світові течії, дослідники підійдуть з більшою увагою, слідячи за тими елементами такої течії, що повинна була знайти суголосні елементи у нас, і за сими суголосними проявами в нашій книжності, — вони, кінець кінцем, викриють їх навіть у тім убогiм книжнім запасі, що про нього я тільки що згадав!

От з таким переконанням хочу я звернути увагу на проблему впливу чеського національного руху XIV–XV віків на наше життя і творчість. Річ відома, що протягом довгого часу, двох століть або й більше, чеська культура і політичне життя дуже сильно впливали на землі польські і не раз захоплювали польське життя в свою орбіту. З того часу як західні українські землі знову-таки були захоплені польським життям і підпали його впливам, уже через се саме, посереднє, вони мусили ставати об'єктом впливів чеських. Спеціальні ж суголосні елементи чеського і українського життя давали для сих впливів ґрунт особливо підхожий. Тому апіорно вже давно висловлялись, напр., гадки, що на Україні і на Білорусі мусив сильно відбиватися гуситський рух. Ак[адемік] Карський в своїй історії білоруського письменства (1922)* надає велике значіння впливам гуситства на культурне життя Білорусі і України: “Наука гуситів швидко поширилася в Західній Русі і приготувала ґрунт для спорідненої з ним науки протестантської; під впливом гуситів, мабуть, збільшився оборот чеських книг на Литовській Русі і знайомість з чеською мовою — про котру деяка уява на Західній Русі була і перед тим; приклад чехів, що мали книги на народній мові, книги Св. Письма й інші, природно спонукувало прихильників освіти в Західній Русі також братися до перекладів на народну мову.” На жаль, шан[овний] дослідник обмежився тільки сими загальними увагами — відкликуючися до старших російських дослідників протестантського руху, що знов спиралися на таких же загальних міркуваннях старих польських істориків протестантського руху².

¹ Власне сю сторону народної творчості — на легендарні теми я старавсь дещо освітити в томі IV (тільки що випущенім) моєї «Історії української літератури».

² *Ив. Соколов*. Отношение протестантизма к России в XVI–XVII в. *, 1880, с. 247 — він посилається на Крasiньского і Лукашевича*.

У наших же істориків літератури се питання не освітлювалося ближче, і М.Возняк в своїй останній праці*, старанно підсумовуючи все зроблене попередніми дослідниками, обмежився такою короткою заміткою про “чеські впливи” на Україні, навіяною, очевидно, міркуваннями і спостереженнями пок[ійного] Владімірова в його студії про Скорину*: “Переклад Естирі й поправки в П’ятикнижжі Мойсея з 1514 р., зроблені за жидівським текстом Біблії, з одного боку ведуть до перекладів сектантів з-поміж жишоватілих, з другого — до друків Франца Скорини. Він розпочав свою видавничу діяльність в Празі, де від 1397 р. при університеті була литовська колегія, яку заснувала королева Ядвіга. Чеська мова і література були від XIV в. дуже поширені в Польщі й тих українських і білоруських землях, котрі підбила Польща й Литва. Що більше, знання чеської мови було тоді в Польщі ознакою освіченої людини, а перше видання польської Біблії з 1561 р. довершене на основі перекладу початку XVI в. з чеської Біблії. Окрім Св. Письма перекладено з чеської мови на польську легенди, повісті, ліснічні книжки й інші. Оборот чеських книжок в Польщі й послідовно в західних українських і білоруських землях зріс під впливом гуситів, що, з одного боку, викликали тут своїх наслідувачів, з другого — приготувляли ґрунт для протестантизму” ([т.] II, с. 5—6).

В понижчій замітці я хотів би дещо поглибити наші уявлення про важну сторону нашого культурного життя: вказати ряд фактів, які можуть послужити вихідними точками для дослідів на сім полі, що приведуть нас до більш конкретних і ясних відомостей про впливи чеського відродження на наше життя і письменство.

В своїй “Історії української літератури” ([т.] II, с. 47)* я звернув увагу на дуже помітну чесько-моравську течію в нашій старім письменстві, досліджену головнo в останніх десятиліттях ак[адеміком] Соболевським. На підставі фактів фонетичних і лексичних він вилучив доволі значну групу пам’яток такого походження: житіє святих, переклади західних отців, молитви, служебники тощо. Дещо з того могло належати до кирило-мефодіївської доби — перейти з їх учениками до Болгарії і звідти вже, з іншим болгарським скарбом перенестися до нас в X—XI в.; але дещо належить часам пізнішим, X—XI в., і, очевидно, йшло до нас безпосередньо з чесько-моравських земель в XI—XII віках і навіть пізніше. Ак[адемік] Соболевський одмітив, наприклад, переклад бесід на Євангеліє папи Григорія Вел[икого], відомий в пергаментній копії, списаний десь в Зах[ідній] Україні в XIII в.; збірник молитов ріжним католицьким святим (між іншим таким, що посвяtilися не раніш кінця XI в.), звісний в копії другої половини XIII в., теж зроблений в Західній Україні; переклад католицької “мші Матки Божій”* з цікавою мішаниною термінології православної і католицької, по гадці ак[адеміка] Соболевського, зроблений з чеської мови до XIV віку, і под. Тут ми маємо виразні прецеденти пізніших фактів XV—XVI в., що безпосередньо попереджують наше відродження XVI в.

З другого боку, ще в своїй “Історії України” ([т.] VI, с. 367) я вказав на чеські елементи в канцелярiйній мові Галичини — в українських грамотах XIV–XV в. З того часу ці грамоти не дочекались докладнішого обстеження, збірку їх текстів випустив проф. В.Розов перед самою революцією*, але студій своїх над їх мовою не встиг опублікувати*. Було б у високій мірі інтересно прослідити, чи наші грамоти ідуть тут за взірцем чеського діловодства XIV в., чи певна чеська закраска їх — се наслідок вживання чеських виразів в самій розмові сих бюрократичних польсько-українських кругів, що відбивається в формулах, незалежних від чеських взірців. В кождім разі факт певної чеської течії в галицькiм діловодстві кінця XIV і поч[атку] XV в. безсумнівний.

Сей час — кінець XIV і початок XV в. були моментом сильного поширення чеської культури в польських адміністративних і церковних кругах.

Як відомо, Празький університет при самій фундації своїй, 1348 р., призначався, між іншим, для поляків — “польська нація” була одною з чотирьох націй, для котрих він фундувався (поруч чеської, саксонської і баварської), і до остаточного сформування (на його взірець) університету Краківського Прага була головним джерелом вищої науки для земель Польщі-Литви. Фундована кор[олевою] Ядвігою колегія, щоправда, свого призначення, скільки знаємо, фактично не сповняла, але студентів з земель литовських і польських в Празі було подостатком, і дещо з того, безсумнівно, припадало в уділ і українській та білоруській стихії. Було б дуже інтересно перевести в сім напрямі ближчі досліди в празьких матрикулах — досі сього не зроблено!

З другого боку, з кінцем XIV в. велика сила чехів розходитьсь по всяких церковних і світських позиціях Польщі. Краківський університет в початках організується чеськими силами і вихованими в Празі поляками; чеські проповідники і сповідники грають визначну ролю при краківськiм дворі; чеська проповідь в моді; за прикладом чеської мови польська починає теж прилаштовуватися до релігійного вжитку — до перекладів молитов і релігійних пісень, і се не повинно було ніяк переходити без відгону в наших кругах.

Спеціально щодо релігійних пісень — я мушу пригадати ці покаянницькі хвилі, що через Чехію, Польщу й Угорщину ударили також о наші західноукраїнські береги. Про першу хвилю, 1260–1261 рр., заховалися звістки в літописі Краківської капітули; тут оповідається (під р. 1260), що покаянницькі ватаги побували тоді в Кракові, відправили в нім свої покутні обряди, обійшли сусідні церкви (в тексті пропущено місце для їх назв, але їх не вписано), і, очевидно, — якийсь час явно справляли свої церемонії, поки їх не заборонено. Длугош, повторюючи се оповідання, додає деякі подробиці — можливо, полишені пізнішими обходами XIV віку, але самі по собі вповні правдоподібні, — що ці покаянницькі дружини співали пісні, кожда на своїй мові, “нескладні і грубі”, — “бо була се юрба, зложена з різних

племен і язиків". Про пізніші походи, 1349 р., оповідає хроніка шлезька (списана при кінці XIV в.): покаянницькі дружини сим разом прийшли, мовляв, з Угорщини, себто з Словаччини, ходили великим množestvom, з краю до краю, поки їх не заборонено. Переказуючи се оповідання, Длугош знов додає від себе про пісні, співані сими дружинами "на їх мові, якісь нескладні і сумні", так, якби знав їх.

Польські дослідники не сумніваються, що сі покаянницькі пісні творили найстаршу верству польських побожних пісень, хоча ближче не пробувано вислідити їх останків¹. Я в своїм огляді побожних українських пісень і колядок ([т.] IV, с. 579)* висловив також се переконання, що Західна Україна не могла лишитися не захопленою покаянницькою літературою — гімнів і апокрифів, що ширилися бичівниками на народних мовах і, без сумніву, глибоко вражали людність. Коли, з одного боку, їх спадщиною належить уважати такі апокрифи, як "Лист Небесний", "Сон Богородиці", "Слово про 12 п'ятниць", то, з другого боку, вражають подібності покаянницьких мотивів до деяких наших пісень — напр., теми "Пречиста шукає Сина", "Марія при хресті" і под. При тих та інших подібностях, які помічаються між нашими піснями на релігійні теми і моравськими та словацькими², здається мені дуже правдоподібним, що покаянницькі пісні з Морав[ії] і Словаччини напливали до нас і полишили глибокі сліди в нашій легендарній творчості. Напр[иклад], т. зв. царинні обходи, свого часу опубліковані з Сяніччини Головацьким ([т.] II, с. 243)*, дуже сильно нагадують заховані для нас описи бичівницьких обходів XIV в. Річ відома, що покаянництво під церковними заборонами не зникло, тільки сховалося в потайні організації, і потім яскраво проявило себе в гуситському руху. Порівнюючи нашу покаянницьку літературу (зв'язану з культом п'ятниці)³, з одного боку, практики наших братських організацій з покаянницькими братствами, що творилися в Італії XIII—XIV в. під впливами бичівницького руху, я набираю переконання, що покаянницька течія, прорвавшись на яв в походах

¹ Bobowski. Polskie pieśni katolickie*, с. 6.

² В рефераті, читанім торік* на засіданні Етнографічної комісії У[країнської] академії наук і ще не опублікованім, наш спеціаліст в народній музиці К.В.Квітка, подавши численні зближення між чехо-словацькими та українськими мелодіями, зробив висновок, що в українській народній музиці старинний чехо-словацький вплив позначається на ритміці дуже сильно і в значній мірі повинен бути визнаний за безпосередній; крім того, в тих випадках, коли маємо діло з безсумнівним польським впливом на український пісенний твір, часто можна знайти подібне ритмічне збудування у чехів, і згідно з напрямом загальної культурно-історичної течії пріоритет треба признати чехам (цей пріоритет референт, очевидно, розумів тільки в границях слов'янського світу, бо до чеських схем находив ритмічні первовзори в середньовічній пісенній творчості західноєвропейських народів, особливо французів). Зокрема було підкреслено ним разючу ритмічну однаковість деяких українських колядок релігійного змісту, зложених у давній освіченій верстві, з релігійними піснями, що досі збереглися в Моравії; вишуканість і оригінальність їх ритмічних форм, на думку референта, виключає припущення незалежного постання тих форм у обох народів. — Се коротке резюме було передане мені ш[ко]лявним[им] автором, котрому й складаю щиро подяку.

³ Див. в IV т. моєї «Історії укр[аїнської] літератури» с. 575 д[о]д[атки].

1261 i 1349 рр., впливала потайно i непомiтно на наше життя довго, в XIII–XIV в., i власне, мабуть, найбільше через Чехо-Словаччину. Може, коли б ми щось більше знали про народне християнство польське, то там теж знайшлися б деякі паралельні явища, але що того ми не знаємо, то й мусимо триматись більш відомих i конкретних явищ чеських.

Так, отже, можемо констатувати, що для гуситських впливів чи відгомiнiв шляхи були приготовлені у нас в різних напрямках протягом XIII i XIV в. Коли в XV в. вибухла боротьба між чеською національною партією, з Гусом на чолі, i німецько-католицькою, з чеським єпископатом в головах, вона відразу голосно відбилася на Сході; вихованці чеського університету, чехи i не чехи, i їх вихованці в Польщі, Литві i в Руських землях відразу мусили бути в курсі сеї контраверсії — її національних i церковних мотивів; представники одної i другої партії, як попадали на Україну, Білорусь чи Польщу чи були тут уже раніш, коли вибух сеї великий конфлікт, не залишали, очевидно, освідомляти місцеву публіку, кождий зі свого становища, про значіння подій, що розгравалися в Празі, Констанці, Базелі i т. д. Знаємо жалі німецьких i польських клерикалів, що німці, які пробувають в Польщі та Литві, відзиваються про констанцькі засуди як несправедливі (Cod[ex] Vitoldi, с. 38*), знаємо такі ж відзиви місцевих людей (процес священика Якуба перед гнєзненським трибуналом 1415 р., за те, що у відповідь на прозивання Гуса сином диявола назвав сином диявола папу i висловив бажання, щоб його, Якуба, душа пішла туди ж, куди пішла душа Гуса) (Acta Cap., Gn. II, с. 15*). Не маємо досі, на жаль, подібного матеріалу з наших українських земель, але деякі подробиці процесу Єроніма Празького, давно завважені дослідниками, кидають дуже яскраве світло, як представники чеського руху підчеркували своє прихильне становище до східної церкви i як се цiнилося в православних кругах: обвинувачі Єроніма підносять, що виступи його в обороні руської віри перед Витовтом i католицькими єпископами i честь, віддавана ним руським святощам, наробили сильного розголосу в Польщі i Чехії i викликали велику вдячність православних, що складали Єронімові великі дари за таку підтримку, — i Єронім не заперечував сього¹.

Сим пояснюється та прихильність, яку знайшла експедиція Жигимонта Корибутовича в поміч гуситам против цiсаря i папи якраз серед галицької шляхти. Ягайло у звiснiм своїм обiжнику до львівської шляхти i всього Руського воєводства, виданім весною 1423 р. в Тереховлі, i в дещо пізнішiм обiжнику до єпископів, виданім в Галичі, гірко жалувався, що ся шляхта на поклик Жигимонта, коли треба було помагати гуситам, йшла радо, навіть не маючи ніякої надії на плату; а як король оголосив похід против гуситів, то ніхто не пішов, не злакомившись ні на королівську плату, ні на папське розгрішення².

¹ Новіша статейка Пальмова: Исторический образ Иеронима Пражского, 1916 (в тристолітню річницю смерті)*.

² Palacký. Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges, [т.] I, с. 273; Codex epistolaris saeculi, XV, т. I, с. 56*.

Збігнев Олесницький, проводир правовірної, протигуситської партії, очевидно, дає вираз думкам не тільки своєї групи, але висловлює загальний сучасний погляд, що справа “руських схизматиків” дуже тісно чіпляється за справу чеських єретиків, з огляду на багато спільних пунктів в їх релігії та аналогічне становище духовенства (“убожество кліру”) супроти привілейованої католицької єрархії. Він підчеркує навіть одність їх мови, і в сім, очевидно, має на гадку не філологічну близькість чеської мови до української, а те, що гусити, як і “руські схизматики”, вживають не латини, а слов’янської мови в письменстві і богослуженні. В католицьких кругах сильно був поширений погляд, що налагодження гуситської схизми відкрило б шлях і до порозуміння з православними — в такім напрямі висловлював якісь такі, неприємні для католиків, а приємні, очевидно, для православних підданців Витовта, гадки на славнім з’їзді в Луцьку в 1429 р. імператор Сигізмунд, і можна думати, що такі погляди існували і серед чехів і серед русинів: що боротьба іде про справу спільну. Тим пояснюються живі симпатії для гуситської справи серед православних князів України і Білорусі, підчеркувані в тім же листі Олесницьким, і можливо, що королева польська Софія, чи Сонька, як її називали, — трактована за провідницю чехофільської партії, в сій чехофільській політиці поводитись не тільки династичними міркуваннями, як звичайно приймають (бажаннями здобути чеську корону для котрогось із своїх синів), але й загальними симпатіями тих православних княжих кругів, з котрих вона походила (кн[язна] Гольшанська з дому).

З іменем її зв’язана найстарша польська Біблія (т. зв. Шарошпотацький кодекс 1455 р.)* — підправлений на польське чеський переклад Старого Завіту. Ак[адемік] Соболевський свого часу висловив здогад, що ся руська княжна, постаравши про польський переклад з чеської Біблії, “мабуť постаралась також про переклад сеї Біблії на свою рідну західноруську мову” — з огляду на велику рідкість біблійних текстів в західній Русі, і нагадав про звисний текст (опублікований ще Костомаровим) “Пісні пісень”*, ясно перекладений з чеського — що він може походити якраз з часів Шарошпотацького кодексу¹.

Мені теж здається дуже правдоподібним, що перше ніж звернутись до далеко тяжчого діла — рецензії слов’янської Біблії на підставі текстів єврейських (а ми маємо щонайменше дві таких рецензії, з другої пол. XV в. правдоподібно) — наші прихильники книжності мусили зробити переклад коли не повної Біблії, то певних частин її з чеського.

Крім згаданого тексту “Пісні пісень” є ще кілька біблійних текстів, явно перекладених з чеського. На них лежить підозріння, чи не походять вони з перекладів Скорини — тої часті Біблії, котрої не маємо в друкованій формі. Ближчі порівняння з чеськими перекладами сих текстів, і взагалі пиль-

¹ Материалы и исследования в области слав[янской] филологии, с. 197—198*.

ніші пошукування в рукописнім матеріалі в сім напрямі, мабуть, дали б багаті вказівки про такі переклади з чеської Біблії на українсько-білоруську мову XV в. Праця Скорини була, певно, тільки одною з пізніших праць, що велися в сім напрямі: перекладів з народної чеської мови на “посполиту” українську та білоруську.

Сам сей зворот до “посполитої мови”, який ілюструється вже тепер великою кількістю текстів, що походять з XV в. або переписані з оригіналів сього століття, без сумніву, творився під дуже сильним впливом чеського письменства на народній мові. При тім живім заінтересуванні гуситським рухом, яке виявляють українські та білоруські круги, ціловікові чеські заходи коло утворення приступної народові релігійно-моральної літератури на місце неприступної латинської не могли відізнатися у нас, а з другого боку — без чеських взірців не можна собі витолкувати такого раптового аналогічного руху у нас. Паралельно міркуванням поляка Остроорога на тему заміни латинської мови народною польською в діловодстві, у проповіді і под. (навіяними також, без сумніву, чеським рухом) мусимо припустити подібні ж міркування в українських освічених кругах. Самим тільки незнанням церковнослов'янської мови серед перекладачів — або тої публіки, для котрої ці переклади призначались, не можна витолкувати такий сильний зворот до “посполитої мови” в другій пол. XV віку. Видно в тім тенденцію — а тенденцію не можна пояснити інакше як впливом чеського руху. Правда, такі тенденції проявились вже в покаянницькiм руху XIII–XIV в.; але для століття, що випередило впливи німецької реформації (про ці впливи може бути мова тільки після 1540-х років), головне значіння мусимо признати за впливом чеського руху — особливо там, де мова йде про вищі верстви України і Білорусі.

Тим самим стає дуже правдоподібним існування в XV віці значної кількості різних перекладів на українське з чеського, крім самої Біблії. Кілька таких текстів справді можна вказати — таке житіє Олексія, чоловіка божого, звісне в двох рукописах кінця XV в. або пол. XVI [в.], із значною кількістю чехізмів. “Книга о Таудале рыцаре” і “Сказание о Савилле-пророчице” в збірнику бібл[іофілів] Красіньских (безсумнівно списаних з оригіналу XV віку) — також явно перекладені з чеського. Пильніші шукання в сім напрямі, напевно, вкажуть ще чимало таких перекладів з чеського, котрих протографи мусять сягати до XV віку.

В деяких організаційних формах українського життя, зокрема релігійного¹, також, без сумніву, треба добачати впливи великого чеського національного руху. Напр[иклад], постулат вибирання духовних кандидатів збором духовних і світських осіб православної конфесії, що виступає якраз

¹ В воєнній практиці українській улюблену козацькою тактикою оборону “табором”, возами дослідники наші виводили від гуситських прикладів, й саме ім'я вважали відгомонам гуситського “Табору” (Антоновича “Монографія”, т. I, с. 263*). Я занадто мало ознайомлений з воєнною справою, щоб говорити про се.

в XV в. Свого часу була зроблена проба (головно в працях пок[ійного] Ореста Левицького) вивести його із староруської практики, але ця практика не дає ніяких підстав для цього, як я се вказував уже в “Історії України” ([т.] V, с. 461). В XIV в. з упадком свійської державності єрархічними кругами висунено принцип вибору єпископів єпископським же собором, але він не утримався. Тоді, супроти претензій польсько-литовського уряду на право роздавання духовних хлібів, що грозили повною руїною православної церкви, стало заявляти своє право на обсаджування церковних посад православне громадянство — його верхи. В найбільш виразній формі їх виступ маємо в прошенні “руських князів” до патріарха за митр[ополита] Йони в 1490 р., не так ясні, але аналогічні факти маємо перед тим в поставленні Цамбляка собором єпископів “і всіх князів литовських і руських” і в петиції “єпископів, княжат, панів і всіх благочестивих мужів” до папи за митр[ополита] Мисаїла. Подібних фактів мусило бути на протязі XV віку далеко більше: вони наростали під натиском тяжких умов місцевого церковного життя — і впливами західних проявів релігійного руху. Клич громадської самопомочі в справах віри пролунав в покаянницьких рухах XIII—XIV віку (тому й накликав на них репресії єрархії!). Гуситський рух здійснив сей принцип у формах ще більш конкретних і сенсаційних. Протягом півстоліття чеська церква правилася фактично самим громадянством, і сей приклад не міг не впливати на усвідомлення сеї ідеї у нас. Та ж сама православна аристократія, що протягала руку помочі гуситам і їх боротьбі за визволення, стала речником громадської опіки над церквою у нас.

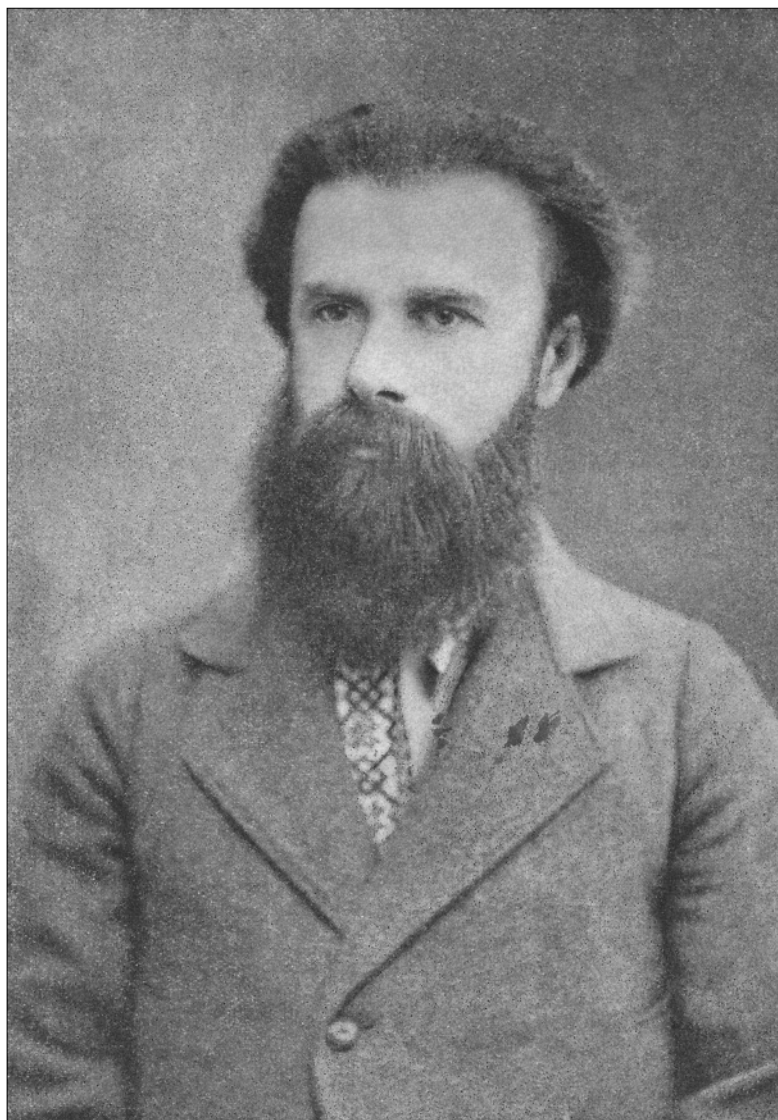
Але гуситська епоха була критичною для українсько-білоруської княжої верстви, що проявила ці тенденції. В спілці із своїми союзниками, чеськими гуситами, вона понесла страшний погром від католицького війська над рікою Святою (1435) і від того моменту перестала бути рішачим політичним фактором. На її місце в обороні національних інтересів, і в першій мірі — національної церкви, починає виступати інша соціальна верства: українське міщанство, котрому приносить нові економічні засоби, а з ними і збільшене самопочуття, тодішній зріст міст, розвій західноукраїнського експорту (на місце загальмованого турками чорноморського) і грошового господарства взагалі. Міщани починають організуватись і простирати свій протекторат над церковними справами. Певні легалізовані форми організації дав йому цеховий устрій, принесений новою міською конституцією (німецького права), ідеологічний зміст — знов-таки західні релігійні рухи — покаянництво й гуситство, тісно споріднені між собою (останки покаянництва, катарства, вальденства широким потоком вилися в гуситський рух, се признано багатьма дослідниками, а ці течії, в подібних варіантах, були звисні і в наших сторонах і творили суголосний ґрунт для пересадження й ідеологічних висновків гуситства і його організаційних форм).

В старих згаданих вище італійських статутах братств милосердя знаходимо ті ж обов’язки чесного, християнського поведіння для членів, нагляд

над моральністю i релігійністю членів, обов'язкові жертви до братської скарбони (або одноразову запись якоїсь частини маєтку для братства), періодичні сходи́ни в братськiм домі, опікування хорими i безпомічними членами i, особливо, увага для братських похоронів i поминальних відправ, — що так яскраво виступають в наших братських організаціях XVI в. Правдоподібно, тут таки й були певні ідеологічні зв'язки, принесені відгомонами покаєницького руху; а взір широкої ініціативи, національної акції, провідної національної ролі міщанства хто міг дати українським i білоруським братствам (що розвивали свою організацію в другій половині XV в.) краще, ніж тодішні чеські міста з Прагою на чолі? Та акція, котру з кінцем XV в. i в початках XVI в. починають у нас Львів i Перемишль, а продовжує потім, протягом XVI в., головню Львівське братство в боротьбі за національне рівноуправнення, за автономію церкви, за інтереси руської культури, — се виглядає як далеке i припізнене повторення празької акції. Засоби були не рівні, i наша львівська Русь ані мріяти не могла опанувати своє місто так, як опанували чехи свою столицю під час національного руху. Наші “божі бойовники”¹ — козаки не змобілізувались так скоро i з-над берегів Дніпра не могли підтримати львівського міщанства. Проте певна аналогія львівського руху з празьким була, i були, мабуть, певні ідеологічні зв'язки; хоч остаточно політична акція нашого міщанства розгойдалася на хвилях польської реформації середини XVI в., але початки її значно випередили реформаційні рухи, й ідеологічний вплив чеських взірців на початкові стадії нашого міщанського руху для мене не підлягає сумніву.

Отакий круг спостережень i міркувань виникає у мене на тему впливів чеського національного руху XIV–XV в. на українське життя i письменство i піддає мені певність, що пильніші досліди, поведені у сім напрямі, виявлять багато фактів, доказів i ілюстрацій такої залежності. Ті різнородні зв'язки, які останніми часами витворилися між західноукраїнським i чеським життям, дають особливо сприятливі умови для дослідів у сій сфері. Се й спонукало мене подати на сторінках львівських “Записок” отсі замітки як дезидерати таких дослідів — що могли б значно [с]причинитися до прояснення сеї, все ще мало розслідженої i темної доби нашого культурного життя.

¹ Так називали себе гуситські вояки.

Михайло Петрович Драгоманов
у свій останній виїзд за кордон*

МІСІЯ ДРАГОМАНОВА

Минулого року вийшло тридцять літ з дня смерті Михайла Петровича Драгоманова — нагода пом'янути великого українського діяча та роздуматися над його працею і значінням в історії українського життя. Але ми відложили на кілька місяців нашу поминку — щоб зв'язати роковини його смерті з іншою датою великої історичної ваги: п'ятдесятиліттям його виїзду на еміграцію. В перших днях березня 1876 р. Драгоманов приїхав до Відня, щоб виконувати місію, вложену на нього українськими організаціями Києва й Одеси*, і почався останній, емігрантський період його життя, що потягся до самої його смерті, двадцять літ без кількох місяців, — а в історії новочасної української думки і дії відкрилася пам'ятна сторінка, значіння котрої ніяк не повинно недооцінюватись.

Чим став Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя — але zarazом поставила його в спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом незвичайно відповідалні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла — і не вмере, не вважаючи на всі царські гнобительства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації й знущання, звернені проти сеї “проскрибованої України”, відбивати їх і відповідати доказами і виявами позитивних, поступових загально-вартісних прикмет українського руху. Над українським же життям в сю тяжку, задушливу, деморалізаційну його пору настановила громадську контролю отсеї всеукраїнської заграничної експозитури — Драгоманова і його гуртка, що витягала українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначнику сих трьох його осередків: київського, львівського і жєневського. Місія Драгоманова зробила з сього погляду епоху в українським житті.

Се велить дослідникам українського життя звернути особливу увагу на роз'яснення сього многоважного в своїх наслідках, а взагалі малозвісного в своїх деталях і в реальній історичній обстанові епізоду. Як прийшло до сеї громадської, політичної місії Драгоманова за кордон? Які завдання ставили при тім українські організації і сам їх емісар? Під якими впливами склалися дані йому директиви, і наскільки відповідала потім діяльність Драгоманова і всього жєневського гуртка сим директивам? Де лежали причини

того конфлікту, що виник потім між Київською громадою і женеvцями, і в якій мірі і напрямі відбилась емігрантська робота Драгоманова і товаришів на дальшій українській руху?

Кілька літ тому, справляючи чвертьвікову пам'ятку по Драгоманові в Українськiм соціологічній інституті за кордоном і публікуючи ювілейну книгу п[ід] з[аголовком] “З починів українського соціалізму. Михайло Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток”*, я старався, між іншим, освітлити й сей малодосліджений момент, наскільки позволяв се мені матеріал, яким я тоді розпоряджав. Нинішній ювілей дає принуку до більш детальних і інтенсивних розслідув. Сам я, працюючи під сю хвилю в зовсім іншій добі, на жаль, не можу віддатись розслідуванню сього цікавого моменту; але хочу все-таки подати дещо до його зрозуміння — дещо пригадати з того, що вказано було мною в згаданій книзі, — на жаль, мало поширеній тут, а дещо додати й розглянути трохи ширше на тлі тодішнього революційного руху.

Епізод сей, щоб його відповідно зрозуміти, взагалі мусить студіюватись в тісній зв'язку з тогочасною ситуацією — дуже характеристичною й своєрідною. Досі на се мало зверталось уваги та оцінювалось його з становища пізніших відносин, забуваючи ті спеціальні, неповторні обставини, в яких він повстав. Сам Драгоманов, згадуючи тодішні події в пізніших своїх листах і споминах, теж освітлював їх, несвідомо для себе, з становища пізніших відносин — не вповні доцінюючи ті зміни, які зайшли в його власних поглядах і настроях, з одної сторони, і в настроях Київської та Одеської громади — з другої. Маючи сильний полемічний темперамент, він взагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції даного моменту, спускаючи з очей свою власну еволюцію. Тим часом зміни в його громадській і політичній орієнтації, при непохитності певних основних, так би сказати — громадсько-етичних принципів, на протязі його сорокалітньої громадської діяльності переходили чималі, і ніяк не годиться, орієнтуючися в ній, класити в купу його погляди і вислови з років 1860-х і 1880-х. А сим занадто часто погіршають люди, що з, так би сказати, — загальнодрагомановською хрестоматією в руках підходять до характеристики його позицій в тім чи іншій конкретній питанні і дають не раз невірну перспективу тих дійсних умов і відносин, які в тім моменті мали місце фактично. Щоб уникнути сього, приглянемося тим обставинам і настроям, в яких виникла місія Драгоманова на переломі 1875—1876 року, і тоді побачимо, наскільки можна дати вже зараз відповідь на питання: з якими планами і директивами виїздив він тоді, і поскільки відповідала їм його праця за кордоном?

Драгоманов повернув до Києва на початках осіннього академічного семестру 1873 р., після трьохлітнього побуту за кордоном. Повернув далеко не той, яким поїхав літом 1870 року. Його листування з сих літ опубліковане досі тільки в малій мірі; але коли ми перечитаємо хоч би листи до

Бучинського*, писані в рр. 1871—1873, ми ясно побачимо, які глибокі зміни в його інтересах і напрямках діяльності зробили сі роки. Драгоманов виїхав членом київського наукового гурту, переповнений до краю його культурно-науковими планами, поруч котрих його інтереси до політичного і культурного життя Європи були більш загальнолюдським інтересом культурної людини, котрій ніщо людське не чуже, — ніж живим нервом діяльності. В своїх зносинах з галицькою молоддю, що ілюструє згадане листування з Бучинським, Драгоманов заходиться відвести її від виключного захоплення місцевою національно-політичною боротьбою, звернути до суто наукової роботи, тісніше зв'язати з рухом Великої України, і, виясняючи її його провідні ідеї, він zarazом вияснює своє становище супроти них. Черговим завданням українського громадянства Драгоманов в сім часі вважає наукове і культурне обґрунтування українських наукових постулатів. Соціально-політичні домагання він ставить на другім плані, в тім переконанні, що ся справа буде розвиватися в загальноросійських рамках, не вимагаючи від українського громадянства спеціальних заходів чи починів. Він вважає рухову силу ліберальних починів 1860-х рр. ще непережитою: закладені початки соціально-політичної реформи муситимуть продовжуватись силою інерції; можливості національної роботи сами собою розширятимуться: їх треба тільки наповнити реальним національним змістом — культурним і науковим, не знімаючи теоретичних суперечок. Тому він скептично дивиться на плани емігрантського органу й революційної агітації, про котрі його сповіщали з Цюриха на початку 1873 р. На його погляд, “по усім питанням російським потрібна тепер наука і детальна критика дома, а не загальні фрази з Цюриха. А особливо це потрібно нам, Україні —

“Царство небесное нудится”, — а не печеться зразу заграничними прокламаціями. Швидче воно спечеться для нас у земських собраниях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху. Додавлю, що основне діло наше, соціальне, т. є. мужицьке, зроблено вже у 1861—1864 рр. так, як тепер вже не переміниш. А у Западній Україні сам уряд мусить на цьому полі бути українофільським. Наше діло — вести начате урядом дальше банками, асоціаціями і т. д., а не журналами у Цюриху. Діло політичне наше рішиться колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло — культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюриху нам не напишуть ні другого “Кобзаря”, ні другого Костомарова, ні даже “Робінзона Крузе” не переведуть на нашу мову, — та й лексику і граматику не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексику і граматику, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії свого народу, і бібліотеки народних наук, — доти мусимо сидіти посипавши попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати!”¹

¹ Переписка Драгоманова з Бучинським, с. 261—262.

Але боронячи так енергійно свою стару культурницьку позицію, Драгоманов, з його спостережливостію і уважливостію для живого громадського життя, не міг пускати повз себе ті факти, що приносила йому російська преса, і ще більше — ті новоприбулі з України і Росії люди, які знайомили його з фактичними відомостями і настроями громадянства. Особливо з цього боку важна була його зустріч з молодшим товаришем і приятелем М.І.Зібером весною 1873 р., потім з ще молодшим представником київської молодії України Сергієм Подолинським — у Цюріху літом того року, і взагалі весь його пробутток у Цюріху, спільно з Зібером і Подолинським, перед самим поворотом до Києва. Зібер, приятель і ідейний провідник Подолинського, послужив сполучником між Драгомановим і сим представником нового молодечого руху, зосередженого в Цюріху, котрого він, Подолинський, був одним з найбільш щирих учасників і інтерпретаторів. Позвольте ж в кількох обставинах нагадати сей рух, з котрим Драгоманову довелося тепер стрінутися вперше віч-на-віч в його тодішнім найбільш гаярчим і бурхливим осередку, в російській колонії Цюріха.

Тимчасом як старші верстви поступового громадянства ще вірили — так, як і Драгоманов в 1870—1871 рр., в рухову силу “реформи” 1860-х років, серед більш чутливих і розвинених елементів молодезі з кінцем 1860-х рр. і на початку 1870-х все сильніше прокидалася зневіра в ці реформи згори, і в водительство інтелігенції. З історичної перспективи се й нам видно, що реформа в другій половині 1860-х років видохлася без останку; в урядових кругах запанувала різка реакція, а інтелігентні круги — з тим як не стало старих радикальних проводирів (особливо Чернишевського) — виявляли здебільшого повну розгубленість і дезорієнтацію. Молодіж починає шукати нових, революційних шляхів власними силами. Петербурзькі землевольці 1862 р., московські каракозовці 1865 р., нечаївська “Народна розправа” 1869 р. були яскравими проривами сеї конспіративної революційної течії: в 1860-х рр. вона була доволі ще слабка, але з початком 1870-х рр. все сильніше захоплювала молодіж, великоруську і українську, і втягала в свою орбіту не раз також і українських діячів старших поколінь, відкликуючися до їх народницьких і опозиційних переконань. Драгоманов в однім з своїх пізніших листів поставив тезу, котрої, на жаль, не розвинув відповідно, і вона залилася одним з завдань новіших дослідників революційного руху:

“Бунтарство-народництво”, — як він його називав, — те, що ми зємо революційним народництвом — “видумали власне українофіли (гайдамаки, бунт Стеньки Разіна, Мордовцева монографії*) й подали росіянам — котрі трохи помазали його Інтернаціоналом і Паризькою Комуною” (натяк на лавровців). “А тим часом української сучасної програми не дали, а гайдамацтва перелякались. І вишло, що між українофілами і російськими сучасними революціонерами тільки (та) була різниця, що перші були гіпокрити, а другі щирі.

Звичайно українофіли навіть не спорились з російськими революціонерами, а говорили: “Та й ми ж того хочемо!” Тільки не казали як! Я це міг би доказати документально, бо в мене єсть навіть українські бунтарські прокламації, котрі М.Вовчок і К-о писали для Бакуніна і Нечаєва”¹.

Драгоманов, на жаль, не опублікував цього матеріалу, що на нього він покликається². Але характеристика його в значній мірі вірна. Се правда, що Костомаров, напр., против своїх намірів, силою тої революційної ідеології, котра лежала в основі його творчості і була мною схарактеризована на іншому місці³*, — став ідеологом цього революційного народництва, і особливо його “Бунт Стеньки Разина” (1858)* мав великий вплив як агітаційний твір для молодезі — як образ народної революційної потенції. Як відомо, Нечаєв противставляв сей стихійний народний революціонізм теоретичному соціалізму як щось незмірно більш практичне і доцільне, ніж всі учені теоретизування західноєвропейських і російських соціалістів. “В козацькому кругу, організованім Василем Усом в Астрахані по тім як Степан Разін відти пішов, ідеальні завдання громадської рівності незмірно більш досягалися, ніж у фаланстерах Фуріє, інститутах Кабе, Луї Блана та інших учених соціалістів — більше ніж у асоціаціях Чернишевського”, — писав він. І ся авторитетність “Стеньки Разина” була така велика, що сам Маркс зацікавився сим евангелієм революційного народництва: він простудіював його в оригіналі і в нововідкритих його записних книжках знайшлись довгі виписки з “Бунту”, власноручно виписані з оригіналу друкованими російськими літерами.

Сим пояснюється й гравітація, нахил революційних гуртків молодезі до української інтелігенції, де вона залюбки собі шукала народницько настроєних лекторів-інструкторів з історії й інших соціальних дисциплін, — як се підніс недавно наш співробітник Рябінін-Скляревський в своїх цікавих студіях українського руху 1870-х років⁴*. Відти ж і тісне єднання українсько настроєної молодезі з революційною молодіжжю общеруської орієнтації і переплітання між собою сих гуртків, дуже поширене в 1870-х рр., і непевне становище супроти них старших культурницьких українських верств, котрі не могли, з одної сторони, противставати їх народництву, суголосному з українським, але з другої сторони, так як і Драгоманов, ображались їх антикультурництвом — як у відносинах до світової культури взагалі, так і спеціально до національно-культурної роботи української, що її своїм першим обов’язком уважали сі “українофіли”, так само, як і Драгоманов.

¹ Листи Драгоманова до Франка, II, с. 122, з 14.IV.1888*.

² З листа до Кониського, писаного в тім самім часі*, можна доміркуватись, що від публікування цього матеріалу Драгоманова найбільш стримувало те, що жива була Марко Вовчок, замішана в сій справі: “З матеріалів єсть у мене дещо про відносини до Герцена і Тургенева і т. п. (та на лихо найбільше про Марка Вовчка, котра ще жива), про перші проби закордонного революційного видання українського, рев[олюційної] прокламації”. — Листи до Франка, II, с. 130.

³ Костомаров і Новітня Україна. — “Україна”, 1925, [кн.] III.

⁴ Мають друкуватися в одній з ближчих книжок “України”.

Відти трудне, ніякове становище “українофілів” супроти сих течій, що задавали їм “гіпокризію”, як се різко називає Драгоманов. Трудне становище й самого Драгоманова, що тяжінню української молоді до сього “російського соціалізму”, як він його згідно називав, старався протиставити, з одного боку: європеїзоване і соціалізоване українство, очищене від усяких пережитків національного романтизму і народництва, з другого боку — західноєвропейський “правдивий і науковий” соціалізм на місці соціал-революційних утопій “російського соціалізму”. Се дуже трудне становище закінчилося відомим розривом Драгоманова з революційними російськими кругами — тяжким і болючим — та повним рішучим зворотом в бік політичного еволюціонізму від того революційного напрямку, який Драгоманов був узяв в 1873—1875 рр. під натиском сього руху молодечі.

Як відомо, найбільш визначним центром революційного руху в початках 1870-х рр. було петербурзьке “большое общество пропаганды”, звісне звичайно під назвою “чайківців”, від імені Миколи Васильовича Чайковського, одного з перших організаторів сього гурту. В Одесі суголосний гурток зав’язався наоколо Фелікса Вадимовича Волховського, одного з молодих нечайківців — він притяг до себе невеличкий, але цінний херсонський гурток, що купчився наоколо Андрія Опанасовича Франджолі і став найбільш сильним огнищем сього революційного руху на Україні. Цікавий він був тим, що тут українські і общеруські елементи — українська Одеська громада і революційне російське товариство — переплітались особливо тісно, майже нерозділимо. Пояснюється се тим, що Одеса не мала таких визначних українських наукових і літературних сил, як Київ, де літературно-науковий український осередок, так звана “Стара громада”, займала цілком окремішню, культурницьку позицію, окремо від “Молодої”, що подібно як одеська займала посереднє становище між українськими культурними і революційно-народницькими течіями, представленими гуртком “чайківців” і т. зв. “Комуною” — зборнею всяких сучасних “шукачів”, найбільш різно-рідних напрямків. Мішаний і доволі слабо закрашений українством характер мали також харківські організації, що кондензувалися від часу до часу з доволі сипких революційних елементів, і цілком осторонь стояв від них гурток молодих українознавців, що групувався наоколо Потебні — народника і українофіла 1860-х років, але в тих часах, здається, вже сильно зневіреного в будучності національного українського руху.

Загальноросійський революційний рух в сім часі був також ще дуже мало скристалізований. Підклад був більш етично-емоціональний, ніж програмовий, — тим пояснюється, що він часом ухилявся в богоискательство (в сім напрямі пішов сам Чайковський, котрого іменем звалась найбільш впливова течія поч[атку] 1870-х рр., коли ще він богоискателем не був), або знов в різні питання індивідуальної етики: вегетаріанство і всякі форми аскетизму. Емоціональне народництво, що об’єднувало різні течії своїм гаслом: вирівнювання свого долгу перед народом, переходило часом в наївні і

безвихідні крайності “опрощення”, в такі афоризми: “як можна говорити про політичні права, коли народ голодає?” або міркування про те, що “нагромадження знання таке ж неморальне діло, як нагромадження капіталу”, і цивілізація мусить бути знищена разом з іншими джерелами соціальної нерівності. В сім відчувалася сильна недостача теоретичного проводу від того часу, як умер Добролюбов (1861), а уряд вихопив Чернишевского (1862)* і на сім безлюдді “Исторические письма” Лаврова*, надруковані 1870 р. під час його заслання під псевдонімом Миртова, раптом стали євангелієм сього жадного діла і подвигу молодого народу. Народницький ухил і провідна моральна ідея Лаврова попадала якраз в тон його настроям. Намальована ним “критически мыслящая личность”, як фактор світового наступу, її завдання — своєю інтелектуальною і моральною свідомістю підіймати суму істини і справедливості в суспільності, “відплачуючи тим свій долг народові”, на плечах котрого вона піднялася з тьми до світу, — давала якусь формулу невиразним і пливучим настроям. Від сеї книги повело свій початок згадане гасло молоді — відплата довгу народові як провідний мотив моменту. На Лаврова стали дивитись як на провідника, від нього бажали програми і поучення. Але він був за кордоном: в 1870 р., саме в момент смерті Герцена, він з’явився в Парижі, викрадений з свого вологодського заслання Германом Лопатіним. І от в березні 1872 р. йому привезено було до Парижа “делегатами з Росії” пропозицію організувати закордонний журнал, який би був органом російської революції.

Лавров, на жаль, не назвав поіменно тих людей, що привезли йому першу пропозицію. Він каже, що вона була цілком для нього несподіваною, й імена ініціаторів zostались йому назавсіді незвісними, так що він навіть не уявляв собі добре, звідки виходив сеї поклик і яка програма і ідеологія тих людей, які покладали на нього сю місію. Він думав на петербурзьких радикалів, з котрими не мав ніяких зв’язків до свого арешту і еміграції, і тому в тій гадці наосліп написав перший начерк програми журналу. Коли вияснилось, що поклик походить від молодезі революційної, Лавров відкинув сеї начерк і в листопаді 1872 р. вибрався до Цюриха, щоб пригланутись віч-на-віч сій молодезі, що почала саме тоді напливати сюди в великих масах. І тут нам особливо цікаво довідатися, від самого-таки Лаврова, що між людьми, які найбільш гаряче вхопились за сю ідею — російського закордонного революційного органу, були українці: Сергій Подолинський ще з другим, не названим по імені. Сеї другий українець обіцяв головню матеріальну поміч і характеризується Лавровим як людина пуста, бо його обіцянки себе не оправдали. Натомість Подолинський став стовпом нового видання і, судячи з коротких, але значущих згадок Лаврова, дуже багато для нього прислужився від перших розмов про сеї журнал і до повної реалізації його¹. Він і

¹ Лавров пише, пояснюючи історію “Впереду” (Народники-пропагандисты, вид. 1925 р., с. 51*): “Я был вовсе не подготовлен к неожиданности, что из России явятся ко мне делегаты с предложением составить программу революционного издания и руководить им. Решиться

самого Лаврова підбив на се нове для нього несподіване діло, і приготував для нього ґрунт в Цюрихській колонії, побувавши, очевидно, там весною і перевівшись в зв'язку з тим з Паризького університету на Цюрихський. Популяризував ідею журналу на еміграції і на Україні, агітував за ним, матеріально його підтримував, розпоряджаючи досить значними, як на емігрантські відносини, засобами, і переправкою через границю займався, а що особливо інтересно для нас — служив енергійним і впливовим посередником між редакцією “Вперед” і українськими кругами, втягаючи їх в круг інтересів “впередовців” та на взір їх діяльності стараючись організувати аналогічну українську роботу. Се він старався від самого початку втягнути в орбіту сеї роботи Драгоманова, післав йому начерк програми, вироблений

надо было сейчас на основании разговоров с очень небольшим числом лиц, которые были под рукой и которым я мог доверять. Два молодых украинца (один из них С. Подолинский), бывшие в то время в Париже, предложили свое энергическое содействие по переговорам в России и по организации материальных средств для издания (Подолинский оказался самым деятельным и энергическим пособником в эти трудные месяцы)”... “Когда к осени 1872 г. Подолинский привез мне в Лондон сведения о полученных результатах, то мои предположения оказались совершенно фантастическими: литературные радикалы вовсе не собирались организоваться для борьбы на почве подпольной прессы. Зато имелись самые благоприятные сведения о возбуждении среди молодежи и “растущей силе” среди нее, об отсутствии единства в этом движении за недостатком влиятельного органа, наконец, о существовании живых и энергических молодых групп уже не только среди эмиграции, а в самой России. Я получил впечатление (может быть, недостаточно критически проверив рассказы моего молодого приятеля), что из этой молодежи, волнуемой, энергической, но лишенной единства и определенности в направлении, пришел ко мне призыв, что я тут как будто действительно нужен, за неимением других, более компетентных; что вне бакунистских и нечаевских групп — иным сторонам деятельности которых сочувствовать и содействовать я не мог — даже в той самой среде, которая до сих пор охватывалась общими началами бакунизма, есть элементы, способные примкнуть к иному направлению, мне более сочувственному. Передо мною становился вопрос: не следует ли, не обязательно ли мне содействовать, насколько хватит способностей, этой новой “растущей силе”, развивая ее в том направлении, которое мне казалось наиболее правильным? не следует ли и не обязательно ли при отсутствии единства определенности направления в движении, постараться, хотя бы с большими шансами неудачи, выработать эту определенность и это единство? Некоторые совершенно личные обстоятельства вызвали именно в эту эпоху во мне склонность принять участие в движении, которое мне рисовали словесно и письменно как возможное. С Парижем меня ничего тогда не связывало. В конце 1872 года я поехал в Цюрих с решимостью посмотреть своими глазами на те группы (все примыкавшие более или менее к бакунистскому движению), которые могли дать материал для редакционного и для технического персонала “Вперед!” и на месте оценить возможность соединиться в общее литературное дело с теми личными силами, которые присутствовали среди бакунистов. Приехав в Цюрих, я нашел многое как раз соответствующее тому, что мне сообщали мои корреспонденты”.

Видавці листування Лаврова з сих років (“Былое”, кн. 30, 1925, № 2, с. 19)* так характеризують роль Подолинського в тодішніх починах: “Він був головним помічником Лаврова в організації видання “Вперед”, вів усі зносини з Росією, завідував збором грошей на видання, експедицією до Росії друкованого матеріалу; він же, очевидно, вів справу про закупку дому для общежитія”.

До сього вони додають таку ще подробицю: “Зимом 1877–1878 р. вернувся до Росії і читав в київськiм “студентськiм клубі” реферати на політичні теми: в українофільсько-конституційнiм напрямі їх виявлявся вплив М.П. Драгоманова”. Джерело не назване, але кузен Подолинського каже, що якраз восени 1877 р. він оженився і виїхав з жінкою за кордон — востаннє. І виклади його в тім часі не могли мати “конституційного” характеру.

по приїзді Лаврова до Цюриха, заходився писати і друкувати революційні українські брошури на взір тих, що постачали російські революційні народники, і йому, очевидно, передусім належить ідея “українського “Вперед” — котрого видання і взагалі реалізація сих закордонних літературних революційних планів стали потім, наслідком збігу несподіваних обставин — місією Драгоманова, котра нас тут займає.

Вважаю через те потрібним сказати кілька слів про сього подвижника революційної України, незаслужено забутого потім в період реакції — одного з найбільш симпатичних людей, яких дала історія українського відродження. В згаданій моїй книжці я зібрав деякий біографічний матеріал, і сей перший початок чекає дальших доповнень і роз’яснень. Син багатого київського поміщика-службовця, маленького російського поета пушкінської плеяди*, приятеля сумнозвісного Юзефовича, Сергій Подолінський одержав гарне, панське виховання, на сімнадцятому році вступив на природничий відділ Київського університету, ввійшов до гуртків поступової молодезі, захопився тут першими повіями марксизму під впливом М.Ів.Зібера і, скінчивши університет в 1871 р., разом з ним виїхав з кінцем того ж року за кордон з наміром студіювати медицину та заразом зв’язатися з тодішнім соціалістичним рухом — і зв’язати з ним українські круги. Зібер і Подолінський мали рекомендації Антоновича і Русова до львівських і віденських українців, і по дорозі спиналися у Львові і Відні, щоб зав’язати з ними знайомості, але подробиць сеї подорожі маємо дуже мало. Потім бачимо Подолінського в Парижі: він записався тут на медицину, але, очевидно, в далеко більшій мірі займався революційними організаціями. Зблизившись з Лавровим, літом 1872 р. разом з ним їздив до Лондона, де той звів його з Енгельсом і Марксом. Перед тим, очевидно, в зв’язку з революційно-видавничими планами побував у Цюриху, де в тім часі саме наростала грандіозна колонія російської молоді, і між нею було багато киян, а трохи й галичан — на політехніці. 27 травня 1872 р. — се урядова дата переписання Подолінського на цюрихський медичний факультет, на котрім він зіставався три семестри, до серпня 1873, цілком ввійшовши в життя тутешньої молодезі, ділючися з нею своїми засобами і зводячи на мінімум свої особисті видатки — відповідно тодішнім аскетичним поняттям (рідня його потім жалувалася, що він заголодувався тут до повного вичерпання свого, видимо несильного, організму, і се потім приготувало йому тяжку недугу і передчасну смерть). Користувався загальними симпатіями і популярністю серед молодезі, української і російської, і захоплював своєю енергією і революційним ентузіазмом не тільки сей молодий нарід, але і старші верстви¹.

¹ От уривок з споминів Ольги Любатович*, одної з фундаторок студентського цюрихського гуртка з тих років, 1872—1873: “С.Подолінський був вірним другом і поклонником П.Л.Лаврова; я знала його ще з часів мого студентства в Цюриху, коли він, було, любив з нами їздити човном на озері та вести зо мною — тоді ще 18-літньою дівчинкою, розмови про

Сеї рік, від літа 1872 і кінчаючи літом 1873, був апогеем цюрихської російсько-української колонії. Початок положило кілька студенток-медичок, які тут знайшли кращі умови праці, ніж в Петербурзькій медичній академії. Але за медичками, які йшли сюди з мотивів наукової роботи, повалила ріжна молода публіка, котра шукала тут не стільки учення, скільки роз'яснення різних пекучих питань, теоретичних і практичних — програми індивідуальної й соціальної діяльності. З осені 1872 і до осені 1873 [р.], коли російський уряд на свою голову змусив сі революційні кадри до повороту додому, горішній Цюрих в сусідстві університету і політехніки став одним великим емігрантським клубом. Був куплений будинок для студентського дому, організовані бібліотеки (стало їх аж дві — одна лавристів, друга бакуністів), відбувались відчити, що збирали сотні слухачів, і поруч того різні гуртки самоосвіти гуртували коло себе молодіж, що днями й ночами займалися дебатами, виясняючи собі всякі питання теоретичного і практичного характеру, або й просто вправляючися в умілості логічно мислити і говорити, не боячися жандармського контролю і яких-небудь обмежень з боку сім'ї, знайомих і под.

Була се незвичайно жива, свіжа, і, не вважаючи на різні крайності і наївності, повна глибокого культурного і громадського змісту сторінка в житті молодіж, і воно втягало до свого потоку в великих масах й українські елементи — з Росії й Австрії. Тутешні галичани, студенти політехніки, служили посередниками між сею цюрихською колонією і віденським та львівським студентським осередком; одні відстоювали консервативно-націоналістичні галицькі позиції від космополітизму і нігілізму цюришан, інші, навпаки, ставились до них спочутливо і старались їх духом надхнути своїх земляків. Подолинський мав серед них великі симпатії і популярність та втягав їх в круг ідей “лавристів” — впередовців. Особливо щирим адептом, незвичайно цінним для сеї групи, став Остап Терлецький, інтелігентний, впливовий, авторитетний представник галицької молодіж, що скінчивши 1872 р. Львівський університет, перейшов до Відня, до університетської бібліотеки, і став активним членом українсько-російського соціал-революційного руху.

1872 рік викликав в сих кругах велике забурення: того року постановою конференції в Гаазі, заходами Маркса, виключено з Інтернаціоналу Бакуні-

філософічні та наукові питання. Потім він оженився з одною київською панночкою, але по народженню третьої дитини розійшовся з нею, лишивши всіх дітей у себе. Забираючи свою останню дитину з Клярану, він просив С.Кравчинського, щоб він віддав йому й мою. Сергій Кравчинський по деякім ваганню згодився; правда, діти б росли без матері, але Подолинський був сам лікар і дуже добрий чоловік, а чималі засоби давали йому змогу дати їм гарну освіту. Моїй дівчинці було вже півроку, коли С.Кравчинський віддав її Подолинському. Але їй не довелося й двох тижнів прожити у свого нового батька: епідемічний менінгіт, що косив тоді дітей в Полудневій Франції, забрав і мою доньку: вона померла разом з дитиною Подолинського і похована на кладовищі Монпельє — де у нього була віла” (“Былое”, 1906, [кн.] VI, с. 131).

на — за котрим пішов з Інтернаціоналу цілий ряд романських соціалістичних організацій. Бакунін тоді мешкав в Локарно, в полудневій Швейцарії, займаючись головно організацією революції в Італії, а в російських справах не брав участі — можливо, навіть умисно робив вражіння своєї незаінтересованості. Але в Цюриху у нього були здібні й енергійні однодумці, і вплив його ідеології серед тутешньої молоді відчувався дуже сильно. Коли ото Лавров — переконавшись на підставі інформацій Подолинського й інших, що йому треба орієнтуватися не на петербурзьких радикалів старших поколінь, а на революційну, активну молодь, і їй головно організувати той закордонний орган, — приїхав в листопаді 1872 р. до Цюриха, щоб там ближче розглянутися в настроях і поглядах сеї молоді, перед ними став виразний розкол між бунтарями-бакуністами, проповідниками безпосередньої акції, і прихильниками програми Інтернаціоналу: пропаганди і організації класової боротьби. Лавров сам стояв по стороні Маркса й Інтернаціоналу, але, стараючись бути виразником поглядів і змагань революційної молодіжі взагалі, він силкувався знайти загальні формули, які б погодили обидві течії — хоча йому, як книжникові і філософові, проповідникові етичного принципу соціальності, непереборчива в засобах бунтарська тактика бакуністів, особливо в тім часі, коли Бакунін явно підпав впливам Нечаєва, була зовсім не по серцю. В отсім новім орієнтуванні на революційно-активну молодь і бажанні помирити течії “бунтарів” і “пропагандистів” Лавров виробив зимою 1872/1873 р. другий начерк програми “Впереду”. Але переговори з бакуністами розбились о їх бажання передусім рішити питання практичні: організації редакції і под. Лавров, з огляду на неперебірчивість бакунінців в практичних справах, очевидно, не хотів їх допускати до діла. Саме під той час, як оповідає він, одна з його нових молодих приятельок, що поїхала до Росії шукати там матеріальної помочі лавровському виданню, наспіла з дуже оптимістичними вістями: що наоколо проєктованого лавровського “Впереду” вже гуртуються серйозні, надійні сили в Росії. Тому Лавров рішив повести видавничу справу без бакунінців і навіть против них. Не закриваючи очей на всі небезпечні наслідки такого розвалу, він, як каже, вже не вважав можливим покинути ту молодіж, яка згуртувалася наоколо нього і задля нього розірвала з бакуністами. Весною 1873 р. він виробив третю програму “Впереду”, вже не йдучи на компроміси з бакуністами, викладаючи свої власні погляди, як він каже, — але в дійсності роблячи значні уступки поглядам і настроям тої молодіж, що згуртувалася наоколо його.

Се відбилося в деяких неясностях і непослідовностях як самої програми, опублікованої в першій книжці “Впереду”, так і фізіономії самого “Впереду” взагалі.

Самий уже факт трьох різних варіантів програми на протязі одного року викликав уїдливі замітки про таку неустаткованість наряду; але й після того як Лавров рішився ніби проводити свою власну програму, напрям

його органу визначався нечіткістю, еклектизмом і бажанням бути органом всієї опозиційної Росії, з її безнадійними розбіжностями. “Это не дело лица; это не дело кружка*”; это — дело всех русских, сознавших, что настоящий порядок политический ведет Россию к гибели; что настоящий общественный строй бессилён исцелить её раны” — говорилося на вступі. Але тимчасом як тут начебто черговою справою виступали дефекти політичного устрою, в програмі заявлялося, що для видавців “Впереду” “питання соціальне — питання першої черги, питання політичне, підпорядковане питанню економічному”. При всіх бажанні йти солідарно з поглядами Інтернаціоналу, будучність соціального оновлення Росії зв’язувалася з селянством, і великі надії покладалися на селянську “общину”. Та ці теоретичні дефекти не відчувалися революційною публікою, тому що закривалися практичними гаслами, згідними з настроєм молодезі: “Йти в народ, відмовляючися від всякої участі в державнім устрою нинішньої Росії — стаючи в лави чорноробочих, в лави тих, що страждуть і борються за дневний прожиток, віддати народному ділу всю силу свого розуму, щоб вияснити братам-труженикам, на що вони мають право, до чого вони обов’язані змагати як люди, і що вони можуть досягнути, коли твердо захочуть і зуміють об’єднатися для досягнення своєї волі”. Висовуючи на перший план ці постулати, Лавров, поділяючи теоретичні погляди Маркса і його Інтернаціоналу, фактично підходив близько до платформи бакунінців і міг щиро думати, що їх розділяють тільки деякі питання тактики. Моментові се відповідало. Але те, що Лавров приймав з практики і програми молодезі тільки з певними обмеженнями і застереженнями, бакуністи переводили в систему, без оглядок і застережень, упрощено і елементарно, і тому побивали лавристів і на цюрихському ґрунті, і ще більше потім в гуртках на місцях. Момент “Впереду” таким чином був дуже короткий — тільки в 1873–1874 рр., се ще не відчувалося, і він був в розцвіті своєї сили і впливу.

Отак у такій гарячій, боєвій атмосфері опинився Драгоманов, приїхавши до Цюриха по дорозі до Києва літом 1873 р., в переддень виходу першої книжки “Впереду”¹. Разом з ним приїхав його вірний приятель, началоположник українського марксизму Зібер. В Цюриху вони застали Подолинського й інших українців-цюришан. Півтора місяці пробув тут Драгоманов, і ці півтора місяці були одною безнастанною гарячою дискусією. Теоретичні контрверсії, схарактеризовані вище, були ще обгострені завдяки “дипломатичному ходові” російського уряду. Затривожений відомостями своїх шпигунів про цюрихський осередок, він постановив його розігнати, і в “Правительственном вестнике” за 21 травня с[тарого] с[тилю] з’явився наказ цюрихським студенткам покинути тутешні школи, під загрозою, що цюрихські дипломи однаково не будуть признані правосильними і цюрихські медички не будуть допущені до лікарської практики в Росії. По сім, коли до цюрих-

¹ Лавров каже, що перша книжка “Впереду” вийшла в липні, хоча датується серпнем.

ських студенток і студентів стали приходити вісті від батьків, родичів і знайомих про се розпорядження, з намовами до повороту, розгорілася з сього приводу величезна дискусія принципіального характеру на тему цінності науки, освіти і обов'язку молодезі перед народом, завдань її практичної діяльності і под., що заживо захоплювала і присутню українську молодіж, і Драгоманова з його ближчими приятелями і знайомими. Вихід "Впереду" і майже одночасно з ним — програмної праці Бакуніна "Государственность и анархия"* надавав сим дебатам особливу принципіальну гостроту. Ми бачили вже скептичні відзиви Драгоманова з приводу програми "Впереду" (очевидно, другої його редакції) з початку року. Позиція Драгоманова була де в чім посередня між лавристами і бакуністами; його симпатії були більш на стороні романського соціалізму, зв'язаного з Бакуніним, ніж германсько-марксівського; увага Бакуніна до національного питання і анархізм, як остання мета, більш захоплювали його, ніж диктатура пролетаріату. Але з другого боку, лаврівське поважання до науки, знання, пропаганди раціоналізму і позитивізму були йому в багатьом суголосні — тільки знов відпихало неповажання національних домагань: отой ухил в бік культу великих народів, що ним погіршали німецькі соціал-демократи, а у російських він ставав покривкою історичного великоруського централізму. Тому дискусії над сими темами мусили дуже займати Д[рагоmano]ва. Але головне той ентузіазм молодезі, що йому довелося побачити навч і переконатися в його щирості і безоглядності, не міг не зробити на нього глибокого вражіння. Як реаліст, він мусив порахуватися з ним в повній мірі як з реальним фактом, а аргументація від українських історичних прав і етнографічних особливостей, котрі пробували противставляти йому українці-націоналісти з Галичини, були йому чи не гірш противні як великоруський централізм!¹

В своїй пізнішій автобіографії*, писаний уже після різкого розриву з лавристами, він настоює на своїй різко негативній точці погляду на цюрихські настрої і теми:

"В початку того (1873) року ще в Італії, я получив із Цюриха² літографовану програму "Впереду", а літом, по дорозі у Росію, прожив місяця 1½ у Цюриху, де найшов немало своїх київських знайомих, бувших студентів, більше або менше зв'язаних з редакцією "Впереду". Цюрихські росіяни розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програм Alliance Socialiste*, і на лавристів, котрих ідеї були схожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюриху відсталими, і навіть київські знакомі запевняли мене, що в

¹ Див. його лист до Навроцького*, "Літературно-]н[ауковий] в[існик]", 1923, кн. III.

² Від Подолінського — див. "Спомини", с. 186*.

Росії за той час, як мене не було (2½ року!), вспіла повстати робітницька партія, як європейські. Інші говорили, що мужицтво, від голодних тоді самарців, готово до повстання. Впрочім один київлянин, дуже близький до редакції “Впереду”¹, раз признався мені в дружній розмові, що таки переконаний, що “перша справа у Росії буде справа конституції, а що те, про що ми тут говоримо в Цюріху, при нас і останеться”. На мій запит, чому ж він того не каже на зборах у Лаврова і чому в “Впереді” говориться інше? — він мені відповів, що коли те сказати, то вся молодіж відпаде від “Впереду”, ніхто не захоче ні писати в нім, ні перевозити його, а з “лібералів” партії дійства не зложиш. Розуміється, що мені усе те не подобалось, рівно як і відносини “Впереду” до української справи”.

Я в своїй книжці висловив переконання, що в пізніших своїх споминах Драгоманов значно перебільшував свою відпорність супроти революційних течій 1870-х рр., і в 1873—1874 рр. після своєї цюріхської гостини зовсім не так непримиренно-відпорно ставився против “бунтарських” настроїв і планів Подолинського-Терлецького та київських і одеських революціонерів-народників. Від цюріхської конференції починається у Драгоманова нахил до ісповідання соціалізму як чергової справи для української інтелігенції — тимчасом як давніш він уважав її справою для біжучого моменту нереальною, а також і те різке підчеркування обов’язковості політичного радикалізму, котре бачимо у нього після його повороту до Києва², — замість попереднього відкладання політичної роботи на дальший план, доки під неї не буде підведена культурно-національна база. В часах безпосередньо по цюріхських дебатах, котрі він вів на два фронти — проти революційного общеросійства за легковаження національної справи (з чого у нього потім і вийшов гострий конфлікт з “впередчиками”) і против національного реакціонерства галичан, котре вони йому протиставляли³, Драгоманов поділяв, напр., гадки Подолинського про потребу заснувати всеслов’янський соціалістичний осередок у Відні, щоб внести федералістичні поправки до російського соціалізму і спеціально підчеркнути українські постулати — дати

¹ Очевидно, той же С. Подолинський.

² В недавно виданих споминах Кузьми Котова*, що був свідком сих дебат (“Записки землевольца”, вид. Д[ержавного] в[идавництва] У[країни], 1925), коротко, але досить влучно зазначено головні тодішні тези Драгоманова: “Не розходячися в деталях з руськими революціонерами, М.П. (Драгоманов), одначе, дорікав їм за централізм і непошанування прав “недержавних” народів Росії. Пробивання в Зах[ідній] Європі як не можна більше скріпило в нім переконання, що інтернаціоналізм се найкраща підстава для автономних змагань, і всяка наукова чи політична діяльність повинна спиратись на інтернаціональних підвалинах. Що ж до України, то М.П. говорив, що вона може добитися свободи тільки в союзі з іншими народами та країнами Росії, дорогою федералізму, а не сепаратизму. Драгоманов думав також, що й програма Лаврова і програма Бакуніна ще передчасні в Росії, бо там перш за все треба добиватися політичної вільності. Але більшість цюріхської молодіж не поділяла його гадок” (с. 24).

³ Він формулює свої погляди в поданім листі до Навроцького, писанім саме з сеї цюріхської гостини. — “Літ[ературно]-наук[овий] вістник”, 1923, [кн.] III.

“український “Вперед”, як се означалося для короткості, та протиставити “український інтернаціоналізм” великоруському централізмові. Зустрівшись в переїзді через Відень (де Драгоманови оглядали тодішню всесвітню виставку), вони, очевидно, утрійку — Драгоманов-Подолінський-Терлецький — обговорювали дуже живо справу революційного всеукраїнського видавництва. В автобіографії Драгоманова, писаній після глибокого розчарування в сих планах, зісталася тільки глуха згадка про його тодішні заміри “зістатися у Відні й почати своє видання на російській і українській мові”. Але сполучивши з сим його згадки у “Споминах” про тодішні плани Подолінського¹, стрічу у Відні з Терлецьким і пізніше тріо в справі закордонного органу — Терлецький-Подолінський-Драгоманов, — знов-таки кількома словами відмічене в його споминах з 1875 р., я не маю сумнівів, що в сій справі ся трійка в серпні 1873 р. дійшла порозуміння і усталила певні спільні погляди на справу. Сподіваюсь, що в листуванні тих років ще викриються ясніші вказівки в сім напрямі, але й тепер для мене ясно, що тут уже був план закордонного соціал-революційного видавництва, що розроблювався далі Подолінським і Терлецьким, а в своїм остаточнім виконанні став місією Драгоманова.

Зрозуміло після сього всього, що Драгоманов по своїм повороті зовсім не такими очима глянув на київські обставини, якими дивився перед виїздом за кордон. На око культурника, справа стояла дуже добре. Повним ходом, не вважаючи на всі труднощі, йшла та культурно-наукова українська робота, що перед виїздом Драгоманова тільки що організовувалась; відкрито відділ Російського географічного товариства, що давав легалізовану фірму дослідчій роботі; старші й молодші робітники — відкладаючи в дальшу чергу політичні питання, з усіх сил працювали над різними науковими завданнями, готуючись до генерального перегляду українських культурно-наукових засобів на археологічнім з’їзді, призначенім на серпень 1874 р.* Але тепер се вже не задовольняло Драгоманова. По всім, що він побачив і почув за останній рік, в усім сім вбачались йому серйозні дефекти. От як формулює він свої тодішні враження в своїй автобіографії:

“У Києві я застав чималий рух українців*. Старші (по більшій частині учителі гімназій) чинили зерно нововідкритого Юго-Зап[адного] геогр[афического] общества. Молоді студенти збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки. Та не подобалось мені у київських українофілів чимало чого.

¹ “Подолінський хоч був “впередчик”, але при тому був занадто українець, щоб не симпатизувати таким пробам локалізування інтернаціонального соціалізму (який перевів гурток сербських радикалів Светозара Марковича, приміняючи загальні соціалістичні принципи до економічних, політичних і національних обставин Сербії). Окрім того були в Цюриху деякі інші росіяни, між ними київляни, котрі ближче стояли до “бакуністів”, ніж до “лавристів”, і через те почасти й поділяли традиційний панславізм Бакуніна. Ось на якому ґрунті основувались цюрихсько-українські плани впорядкування слов’янської взаємності у Відні”.

Вперше, уступчивість офіційному світу і залицання до консервативних кругів, а в молодезі навіть ворожня до “радикалів”, як тоді звали соціалістів. За тим — велика відсталість від європейських ідей наукових і політичних, і претензія рішати усі справи самим національним духом, як у московських славянофілів. На моє диво (?), студенти українського кружка, навіть більше способні й учені, не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від “московської” цивілізації, дійсно не могли стати вище неї, а ставали навіть нижче російських радикалів, що теж неспособні були черпати ідеї прямо з Європи, та все-таки читали Міля, Маркса, Ласаля і т. д., хоть у російських переводах. Усе те мені здавалося тим більше ненормальним, що, по-моєму, найбільша частина національних відзнак України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. була більше зв’язана із Західною Європою і хоть із задержками, та все-таки йшла вкупі з Зах[ідною] Європою в суспільному культурному прогресі. Пробуток у Європі до решти переконав мене, що власне європеїзм, — або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варіацій загальних ідей і форм, — і є найкраща основа для українських автономних змагань, і що тепер усяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті” (с. 362)*.

“Сю гадку переводив я в своїх університетских лекціях*, рефератах і дебатах географічного товариства*, в статтях і розмовах з молодіжжю — розуміється, в кожній сфері відповідним для неї способом. В лекціях і рефератах наполягав я на порівняний метод. В університеті я читав курс старинної історії, почавши з огляду історіографії, перейшов далі до примітивної культури і відти до Старинного Сходу (відставка застала мене при Ассирії). В географічнім товаристві я читав реферати про стичності народних українських пісень з західноєвропейськими. Порівняний коментарій я подав і в “Истор[ических] песнях малор[усского] народа”, котрих перший том разом із проф. Антоновичем випустив під археол[огічний] Конгрес 1874 р.* До політичної агітації в Києві я з початку мішався мало, занятий науковою працею і галицькими ділами. Стрічаючися з молоддю “радикального” і українського напрямку, я завсіди говорив, що не розумію їх розділу, бо ж у обставинах України “здесь плохой тот украинофил, который не стал радикалом, и плохой тот радикал, который не стал украинцем”.

В своїх “Споминах” Драгоманов так характеризує угруповання тодішньої української молодезі в Києві. Гурток, зложений найбільше з студентів історично-філологічного факультету, звався “словарниками”, тому що багато з них працювало над українським словарем, під проводом “Старої громади”. Другий, зложений з студентів інших факультетів, звався “Об-

щиною” і займав середнє становище між культурницьким націоналізмом “словарників” і російсько-космополітичним соціалізмом “радикалів”. “Общинники стояли якось посередині між археологією й лексикографією словарників і соціальною економією радикалів, і при тім не вглублялися ні в одну ні в другу”. Не так як словарники, але вони також досить вороже були настроєні против радикалів і жартливо звали їх “поперечниками” — мовляв, діаметрально-противниками. Була тут, на погляд Драгоманова, резонна доля опозиції против доктринерства і общеросійства радикалів, та була й велика доля необразованості і нерозуміння соціальних справ, котре теж змагалось виробити собі своє доктринерство і свій фанатизм.

Пірнавши з головою в свої наукові й навчальні заняття і мало уділяючи часу політичній роботі, Драгоманов не переставав — як се сам зазначив в наведеному уривку автобіографії — при кожній нагоді різко виступати против общеросійства радикалів і против байдужності до соціальних і політичних питань, що виявляли українці, старші й молодші, бо вважав її цілком недопустимою в такий гострий момент великого ісходу молодезі “в народ”. Одночасно з поворотом до Києва Драгоманова російський уряд добився повороту додому переважної частини цюріхської колонії. В результаті вищезгаданих дебат літа 1873 р. цюріхська молодіж рішила покоритись наказові. Та частина студенток, яка дорожила своїми медичними перспективами, перейшла на інші університети, величезна ж більшість молодезі рішила вернутись до Росії — але не для того щоб добувати дипломи, а щоб іти в нарід і ширити там ідею боротьби з урядом, згідно з поняттями про завдання моменту, виробленими в цюріхських дискусіях і сформульованими у “Впереді” і в згаданій книзі Бакуніна “Государственность и анархия”. З сими двома книжками — останнім словом революційної ідеології — цюріхська молодіж з кінцем літа 1873 [р.] рушила додому, і сей прилив кадрів, озброєних певною ідеологічною підготовкою, відомостями про сучасний революційний рух на Заході (особливо історією Паризької Комуни), перейнятих ентузіазмом пропаганди і патосом революційної діяльності, оживив і поглибив революційний рух в гуртках Росії й України. Розходження “бунтарів” і “пропагандистів”, дебати, що велися на сю тему протягом зими 1873/1874 р., обмін ораторами між гуртками, що переносили з одного до другого дискусії над найбільш пекучими питаннями, і об'їзди гуртків найбільш впливовими провідниками, обгострили до найвищої міри гасло безпосередньої акції в народі. Загалом помічалась перевага бакуністів над “впередчиками”, або “чайківцями”, вживаючи старшої термінології; “Государственность и анархия”, особливо її “перший додаток”, з закликом до негайної і безпосередньої акції в народі, зверненим до російської молодезі, мали величезний вплив, і незалежно від ідеологічних розходжень вона сходилася в однім пориві, як його формулює один з учасників пізнішого “великого процесу”: “Ми не маємо права вчитися на народні гроші, коли сам нарід помирає з голоду і тоне в пітьмі, а коли б ми й мали се право, то недоцільно

було б з нього користати, бо нарід нас чекає, ми знаємо вже досить, аби й тепер йому бути корисними, а коли зістанемось кінчати курс, ми буржуазимось і в нарід іти не захочемо”¹. Найбільш відповідною формою сього виходу признавалася роля робітника, мандрівного сільського ремісника, і молодіж спішно підучувалась різного ремесла, а весною 1894 р. се “велике товариство пропаганди”, як його називали, дійсно вирушило на село, невеличкими партіями по кілька чоловік, в сумі кілька соток хлопців і дівчат, перебрані якнайпростіш і несучи в своїх торбах разом з струментом різну агітаційну літературу. Одні йшли з конкретною програмою агітації за повстання, інші хотіли наперед розглянутися в настроях і поглядах народу, наблизитися до нього і “опроститися” в вигляді робітників і робітниць “мастерових”, але також і учителів, писарів тощо. З північних гуртків молодіж рушила головню на Поволжя; Україну покрили пропагандисти найбільше з гуртків одеського, київського, харківського і таганрозького. Серед них було дуже багато українців, і взагалі пропагандисти старались по змозі вживати української мови, та поруч російської літератури користувалися й українською: Кобзарем та різними революційними писаннями. З них принаймні одно нам звісне, завдяки споминам Мартина Ланганса — члена одеського (раніш херсонського) гуртка².

¹ Народники-пропагандисти, с. 164.

² Се взагалі одно з найбільш інтересних оповідань про тодішню роботу “в народі”, я позволяю собі навести з нього кілька уривків*:

“Вже при самім зформуванні нашого гуртка життя і пропаганда серед селянства вважались у нас найбільш доцільними. На жаль, тоді — та й тепер іще — відчувалася велика прогалина в народній малоруській літературі: не було ні одної брошурки, яка б ясно і в близькій народові формі переказала б народові основні принципи соціалізму. От чому Фелікс (Волховський) узявся складати таку брошурку малоруською мовою: “Правдиве слово хлібороба до земляків” (так звалася ся брошурка) в прегарній, чисто народній формі знайомила нарід з соціалізмом”. Пустившись на село для пропаганди з початку учителем (пізніше він став майстерувати — бондарити), — пише Ланганс, — я привіз з собою багато цензурних і нецензурних книг руською і малоруською мовою, і забрав також писану брошурку Фелікса, щоб побачити, яке вражіння вона робитиме на селянина, і таким чином вияснити її вартість як засобу пропаганди. Заняття в школі мали для нас другорядне значіння: ми не думали ширити свої ідеї через школу, а тому наша робота коло школи обмежувалася тільки тим, що ми совісно її вели, щоб не понизити себе в очах селян, а навпаки — придбати їх довір’я і поважання. Після шкільних занять, вечорами, сходилися до нас до школи наші приятелі — селяни, велась свободна розмова, говорилося про всяке: про свої сільські справи, чим-небудь визначні зібрання громади або рішення волосного суду, про писаря, старшину та їх діла, про панів та їх відносини до громади, про релігію, сільське господарство, податки й збирання їх (по малоруському: здирства), про шинки й шинкарів, про приставів і різки, про панів і недостачу землі у селян — одним словом, розмови йшли дуже різномодні. Іноді на пояснення чого-небудь, або щоб дати естетичну втіху гостям — прочитувалося яку-небудь підхожу малоруську або руську книгу: Шевченко й ін.; траплялося частенько, що й Євангеліє доводилося цитувати. Сі збори проходили, можна сказати, — офіційно: про них знав і піп, і писар, і старшина. Але були зібрання й інакші, що відбувалися також сливе щодня після зібрань офіційних. На них лишалися тільки декотрі — виходили разом з усіма, а потім поверталися. Таких було чоловіка з чотири: все батьки родин, люди розумні, прекрасної душі. Один з них, що тепер цілком віддався справі соціалізму, перед тим, протягом 8 років був здібним і дуже обізнаним знавцем Св. Письма. Він піддався дуже нелегко; щодня викликав

Се брошура Волховського “Правдиве слово до земляків”, видана потім за кордоном і новішими часами передрукована Франком* з єдиного зацілілого при конфіскації примірника, так що ми можемо судити про сю дійсно дуже зручно зроблену спробу соціал-революційної української брошури і про характер тодішньої революційної пропаганди між українським селянством взагалі. Своїм взірцем автор узяв Квітчині “Листи до земляків”* і випровадив виразником тих старих реакційних поглядів, вложений в Квітчиних писаннях, “кума Охріма Джигира”, з стереотиповими міркуваннями: “Тяжко на світі жити*, що про се й казати, та, мабуть, таке воно від Господа праведного! пани та цар многомилостивий розумніші за нас дурних: вони вигадають, як нам допомогти!” На сі метикування автор переказує байку Гребінки про вовка та овець та ілюструє її мораль історичними та сучасними прикладами. Далі коротко, але сильно, Шевченківськими виразами малює сучасне пекло України і в коротких словах характеризує порядки, що їх треба завести:

“Треба нам царя і усіх панів, котрі не захотять бути з нами рівними, робити як і ми, — треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возять. За тим кожне село і кожне місто буде всі діла свої рішати громадою, на раді, і ніякого начальства над собою не матиме; якщо треба буде зробити яке громадське діло, то виберемо на той час певного чоловіка, але ж і він буде не начальник, а вірник наш; не він нам приказуватиме, а ми йому. Як же буде таке діло, що одному селу або місту не під силу, що воно до усього краю стосується, — як приклад залізна дорога — та знов-таки кожне село вибере певного чоловіка, сі люде з’їдуться в одно місце та й вигадають, як діло лучче зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигадками, і як згодяться, то добре, а як ні — знов придумують, щоб усі згодилися. Щоб одно село не було багатіш за другі, треба, щоб кожне село добре полічило та обмірило свою землю, людей і худобу; отож певні

він нас все на свої дебати, але кінець кінцем зложив зброю і зовсім щиро і свідомо пристав до соціалізму. Другий — натура незвичайно м’яка і поетична — користувався великим поважанням у селян за чесний характер; свобідні спілки рибалок на Дніпрі вибирали його своїм отаманом. Інші два, також дуже хороші люди, — дещо заслонялися сими двома, ненароком піддаючися чарові сих двох натур... З сих чотирьох селян разом з нами: зо мною і Н.М. (товаришем Ланганса)* скоро зложився гурток, що поставив своїм завданням пропаганду на селі і ширення соціалістичних брошур на селі і в його околиці. Разом з тим я далі вів з ними заняття з руської історії (для допетровської історії по книзі “Древняя Русь”, а нову розповідали усно). Я мав приємність перевірити сильне вражіння на селян від брошури Фелікса: всі захоплювалися нею, приводили все нових та нових слухачів. Прийшлося переписати її в 2—3 примірниках. На прошення наших приятелів-селян, що вважали потрібним при першій обзнайомлюванні малоросів з соціалістами показувати їм, що соціалізм не суперечить багатьом визначним місцям Євангелія, я написав також невеличку брошурку, притримуючися слів Євангелія, доводив нездатність теперішнього соціального укладу і викладаючи вигоди соціалізму, потвердив сі доводи текстами Євангелія. Брошурка сподобалася нашим приятелям і була написана в двох примірниках” (Народники-пропагандисты, с. 195—197).

люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лічбу і так розпорядкують, щоб усім добре було жити і щоб нікому не було кривди.

Ще треба буде нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну, трудову копійку заводять собі всякі школи, вчать своїх дітей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темноті, щоб ми нічого не розуміли і до правди не додумались. Тим-то вони і панують над нами, що вчені: бо вчений чоловік завжди на вигадки скоріший од невченого. Нам не потрібно панських шкіл, де навчають і того, що треба, і того, що не треба. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб були чесними та вміли робити коло землі і всякі машини.

Далі треба матір нашу землю шанувати, істинно як матір: не продавати і купувати, а щоб вона була громадська, всіх однаково годувала. Тоді тільки не буде багатих, а будуть одні заможні. Тепер тим-то і багаті є і бідні, що у одного більше землі, у другого менше, а у іншого зовсім нема; тим-то багатирь нічого не робить, а примушує матір свою землю одного себе годувати, та все, що вона оддала б рівно другим своїм дітям, він забирає та й продає і купує собі всякі витребеньки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх наймитів. Так саме і по городах та містах; і тут мати земля повинна бути для всіх, людська, і всі будинки, що на тій землі, — вони повинні бути для всієї міської громади, щоб кожен жив у своїй хаті, а не було б, як тепер, що один хазяїн, а другий комірник, в сусідах живе”.

I, нарешті, даються такі революційні “заповіді”:

“Кажу вам першу заповідь: знайте, як і пани, чого вам треба. Треба вам землі, щоб вона була людська, громадська і усе щоб було людське; треба, щоб над вами не було ніякого начальства і щоб усі діла робилися громадою; треба, щоб у всіх дітей був час ходити до школи і щоб школи були справедливі і для всіх однакові, та ще треба, щоб не було москалів. І не тільки ви самі повинні се добре знати, а й других хліборобів до того доводити, бо тільки тоді опануємо ми землю, тоді тільки і зможемо настановити правду між людьми, як усі сіроманці добре знатимуть, чого їм треба.

Кажу вам і другу мою заповідь: нехай усі сіроманці, котрі пізнали правду, держуться один одного, нехай дають звістку один одному, що і як; коли вас є два або три, що ви пізнали правду, то умовтесь між собою, як і других на те ж саме навести та настановити, а як лучиться кому з ваших яка причина, то визволяйте чимдуж. Та коли побачите, що нерозумні люди кладуть свою надію на панів або на найбільшого з панів, на царя, то доведіть людям, що вони самих себе обдурюють, що якби царь справді їм добра хотів, то не брав би од матері сина, од сестри брата у москалі, не обдирав би людей на викуп та на всякі податки.

Кажу вам і третю заповідь: станьте за правду щирим серцем і непохитним духом; нехай у вас перша думка буде не об тім, що їсти сьогодні, або у що зодягнутись завтра, а об тім, щоб і сьогодні і завтра і увесь вік благовістити своєму братові сірякові оці заповіді, благовістити царство справедливе чесного робочого люду, царство волі і правди, і братерства, і рівності! А як прийде час, то і взятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хочать правди. Нехай ні сімья, ні хата, ні худоба не стає вам на дорозі, нехай проклятий страх цурається вашого серця, а душа бажає одної правди і оновлення світу.

Істинно кажу вам: краще вмерти за правду, аніж потурати кривді. Гей, чесні хлібороби, трудові робітники, вільні козаки, лицарські діти і ви, нещасливі москалі, що одірвані од рідної хати і чесної роботи, та чие серце ще не одірвалося од правди, — гей, слухайте мене, скажу я вам слово посліднє, слово правдиве, нелукаве, що накупіло на серці не годинами, а роками! Гей, вставайте боротись за правду, за людське щастя, за волю, за землю! Близько, ой близько світла година, що буде сором і погибель супостатам. Незабаром устануть усі народи і окують царів неситих в залізні пута і їх славних оковами ручними окрутять, і осудять губителів судом своїм правим і во віки стане слава, преподобних слава; і спочинуть невідлучні утомлені руки і коліна одпочинуть, кайданами куті. Радуйтеся, сіромахи, не лякайтесь дива; сама правда визволяє довготерпеливих, вас, убогих, і воздає злодіям за злоє! Оживуть степи, озера і не верстовії, а вольнії, широкі скрізь шляхи простягнуться; і не найдуть шляхів тих владики, а раби тими шляхами без гвалту і крику посходяться до купи, раді та веселі, і пустиню опанують веселії села.

Ідіть же — паки і паки кажу вам — ідіть благовістити нове царство правди. Ідіть по городах і селах, минайте злих і заходьте до добрих, ховайтесь від царів і панів, слуг їх, і кажіть робочому люду: труженниче, поклади надію на правду; се царство твоє приходить. Женіть страх лукавий і подлий од серця вашого і не бійтеся вмерти за правду, за рівність, за волю, за братерство! Істинно кажу вам: краще вмерти за правду, ніж з кривдою за плечима предстать пред царство правди. Істинно кажу вам: краще по каплі усю кров по-лицарськи вицідити, аніж гнути шию під ярмом поганим”.

Як бачимо, се була дуже інтересна проба сполучення традиційних українських народницьких літературних засобів з новими соціал-революційними ідеями і гаслами. Безсумнівно, таких творів пішло в тих часах в оборот далеко більше, ніж ми тепер знаємо: бо знаємо виключно те тільки, що встигли надрукувати за кордоном в 1875 році, поки віденська прокуратура не сконфіскувала власне сього “Правдивого слова” та видала процес його видавцям.

Отже знаємо, що перероблено було на українські обставини “Хитру механіку” Кравчинського* (популяризацію Ласалевого викладу про фінансовий, податковий визиск працюючого народу); автором сеї перерібки називають Нечуя-Левицького; вона була видана потім в Відні під заголовком “Правда”*. Невідомо, де і коли перекладено на українську мову іншу російську революційну брошуру “Казка про чотирьох братів”*; захований віденський коректурний відтиск сього перекладу, що мав вийти так само, як і попередні, під наглядом Терлецького, — але, мабуть, не був випущений в світ після конфіскації “Правдивого слова”. Серію революційних брошур на українські теми написав Подолінський. Першою в сій серії щодо змісту являється “Розмова про бідність”* — виклад причин бідності селянства. Робітники на сахарні скаржаться на бідність селян та визиск євреями та німцями; освічений робітник-селянин, бувший учитель, популярно вияснює поняття додаткової вартості; прихід поляка-прикажчика перериває розмову, і учитель другим разом обіцяє розтолкувати, як завести кращі порядки, відібравши від панів землю і віддавши її селянським громадам, а заводи — громадам робітників. Розмову другу — про хліборобство* — маємо в пізнішій перерібці Драгоманова, що стер з неї бунтарські прикмети. Натомість в непорухливім викладі вийшла утопія “Парова машина”*; сон робітника, покаліченого молотилою на панській роботі, котрому його брат оповідає, що стало потім, і як прийшло до нового соціалістичного ладу на Україні. Я наведу звідси оповідання про те, як сталась на Україні соціальна революція:

“Треба було людям зговоритись, щоб піднялись усім разом. Треба було комусь показати початок, як добувати волі. Цей початок вийшов зтуда, зкуда і перше в старовину виходив вільний рух українського народу: з Подніпровья. Подніпровці не забули ще життя славних запорожців, не забули вони і не менше славних та нещасних гайдамаків, згадали вони за старого батька Максима Залізняка.

І знов проявились на Україні гайдамаки. Тільки це вже були не ті гайдамаки, що перше. Ніхто не міг казати на цих нових гайдамаків, що вони злодії та розбійники. Тепер у гайдамаки люде ішли цілими селами. Вони не ховались, а виходили на вигін, на громадський схід і казали:

“Годі нам терпіти цю неправду. Не треба нам панів та жидів та чиновників. Земля уся наша, громадська, бо наша громада на неї працює і обливає її своїм потом. Не треба нам начальства, бо воно раз у раз держить руку панам та жидам, та забирає нас та гонить до Сибіру”.

Так само, як селяне, почали робити і робітники на заводах. Вони зібрались коло фабрик і сказали: “Фабрики наші, бо ми на їх дожили свою кров і своє здоров’я. Відберем же їх в жидів та в німців та будемо управлятись самі через наших виборних людей”.

Так сказали наші люде, так сказали українські селяне, як дійшли вони свого розуму. Та сказати ще не єсть робити. Начальство мало військо і багато потекло нашої крові — аж вода в річках почервоніла — поки сталося по-нашому. Ну та за це байдуже. Громада — великий чоловік і повсігда має за собою силу. А на цей раз громада була велика — увесь український нарід піднявся як один чоловік.

Зразу москалі повбивали багато людей; ми мусили ховатись по лісах та по очеретах, а хати наші і хліб свій палили самі, щоб москалі не мали ніякої поживи. Тільки швидко москалі урозуміли, що нічого не подіють з усім народом. Бо битись з народом, з усіма простими людьми те ж саме, як кажуть у казці, битись з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубаної голови зараз виростають дві другі.

Та зрешту москалі порозуміли, що вони самі з народу, що вони самі прості люде, а не пани які, і що не добре їм іти напроти своїх рідних батьків та братів. І почалось тут невидане діло. Москалі цілими громадами почали тікати з війська. Тікаючи, вони ховались в наших людей і вже устоювали за нас. Під кінець діла москалі де в котрих містах зовсім не схотіли бити людей та перев'язали своїх офіцерів та інших начальників, а самі порозходились по своїх селах. Тоді вже стала інша річ. Нарід почув свою силу. По селах вже мало було війська, пани, жиди та чиновники усі поутікали в міста. Тоді люде повиходили з лісів та очеретів, зібралися у великі громади, пострілися, як москалі, у полки і назвали ті полки козацькими, як було у старовину. Так-то знов появились на Україні вільні козаки. Був тут полк Черкаський і Чигиринський, і Миргородський, і інші. Поки міста ще були в руках ворогів, то люде не розходились і не спочивали. Одно по одному усі міста перейшли до нас. Декотрі ми мусили брати силою, косами та піками проти пушок та рушниць, і багато там полягло нашого брата, поки справились. Зате більша часть міст здалася нам по добрій волі, бо міщане і робітники усюди стояли за нас. Хто нам протививсь, з тим ми бились, хто давався сам у наші руки, того ми милували, хоч би він був і найлютіший наш ворог. Тільки панів та жидів та чиновників ми не змогли терпіти поміж собою, бо від них іде усе лихо. Багато їх ми постріляли у війні. Тільки не затим ми бунтувались, щоб розбійничати, а затим, щоб добувати нашу волю та нашу правду. Тож і зробили ми так: дали їм часу оден тиждень, щоб вони всі виїхали з України, щоб не зосталось у нас ані пана, ані жиди, ані чиновника. У той час залізничі були вже в наших руках, бо механіки і інші робітники на залізницях швидко до нас пристали. “Та що ж ти думаєш, Андрію, — сказав Остап і засміявся, — мусили ми цілий тиждень щогодини пускати поїзди, поки вивезли усіх жидів та панів! такого наплодилось сеї дрянї на нашої Україні. Найбільш ми їх ви-

везли до Німеччини, бо в Росії кацапи забунтували швидко після нашого і прохали, щоб ми не везли до їх своїх панів, бо в їх єсть і своїх доволі. Чув я, що в Німеччині нашим панам та жидам було дуже недобре, що мусили вони потім заробляти хліб свій і добре спізнали на своїй шкірі, як під ними жилося українському народові”.

Новий соціалістичний лад малюється такими фарбами:

“Як же ви розділяєте урожай з громадської землі, — спитав Андрій, — і що сталось з тими шматочками ґрунту, що вже мали наші батьки?”

“Як хто хотів задержати свою, то і задержав її, — відказав Остап, — тільки найбільш хазяїнів віддали свій ґрунт до громади, кажучи, що там він дає більше користі. А розділяєм ми урожай громадський як ось бачиш: хоч ми живемо багато ліпше як перше, то все ж ми не забуваєм, що ми прості люде і що дурна панська розкіш нам непотрібна. Землі ми маємо тепер доволі та і земля на Україні гарна і при добрім хазяйстві, як у нас тепер, дає дуже багаті урожаї. Дивись, Андрію, у нас на громадським току, мабуть, у десять разів більше стирт хліба, ніж бувало колись у пана. З цим хлібом ми робимо так: одну частину розбирають хазяїни на стільки, скільки кожному треба. Котрий має більшу сім'ю, бере більш, котрий має меншу, бере менше, та усякий бере стільки, щоб йому стало хліба до другого року. Другу часть урожаю ми ссипаєм у громадський амбар (шпіхлір) на посів та на случай неурожаю. Увесь же останній хліб ми відсилаєм за границю або веземо до міста і вимінюєм у містових громад на все те, що нам потрібно, чи на одежу, чи на чоботи, чи на що інше. Або знов міняємо на лiс та на камінь і на залізо, для будування, коли громада не має свого лісу, як то, жаль сказати, найбільш буває на Україні і досі, хоч ми багато лісів насадили на тих містах, де пани та жида вирубували старі ліси для цукерень.

“От добре нагадав мені за цукерні, — сказав Андрій, — як же ви зробили з ними, кому тепер вони належать, коли нема ні панів, ні жидів?”

“З цукернями та іншими заводами зробили так само, як і з ґрунтом. Вони тепер громадські, то єсть належать до громад (артелей) тих робітників, що на них працюють. Робітники вибирають-таки з своїх, котрий розумніший або більше вчився, за директора і слухають його, доки самі хотять. Як він їм не сподобається, то вибирають іншого. Увесь сахар (цукор) або другий товар, що виробляють на фабриці, належить до громади робітників і вона робить з тим товаром так, як ми з хлібом — вимінює на усе, що потрібно людям, і розділяє між ними”.

“Як же то робиться, що ніхто з тих виборних та з тих директорів нічого не краде? — спитав ся знов Андрій. — Це мені в дивовижу”.

“А нащо йому красти, — засміявся Остап, — хіба він з’їсть сто мішків пшениці або сто голов сахару (цукру). Ніхто йому нічого не дасть за них, бо усі люди мають своє по своїх громадах, а якби він случаєм і продав їх куди за границю, то що ж почне робити з тими грішми? Землі він не купить, бо земля громадська і не продається, фабрики не збудує, бо не знайде ніодного чоловіка, щоб пішов робити до чужого за гроші, бо кожний тепер робить тільки на себе у своїй громаді. Оттак-то люди стали чесні, бо вже не мають ніякої користі бути злодіями, — додав Остап і знов засміявся”.

Пригода з молотилкою, що зав’язує фабулу сеї казки, датована серпнем 1874 року, і се, мабуть, той час, коли Подолинський складав свою соціалістичну фантазію. Час дуже пам’ятний! Пишно проходив київський археологічний з’їзд, що так похвально записався в історії української науки, — виявивши її поважні досягнення і zarazом розбудивши злобу україноненависників, які не могли переболіти сих досягнень. А поруч нього розвивалася велика облога на ту соціалістичну молодіж, що вирушила на революційну роботу весною того року. Ісход її не міг укритись від поліції і жандармерії, і вона розпочала літом масові арешти пропагандистів, начиняючи ними в’язниці. З’їзд місцевих і закордонних учених у Києві і збори української інтелігенції з сеї нагоди проходили, таким чином, в обставинах виїмкових і для наукових настроїв мало сприятливих. З одного боку — пильний нагляд офіційних соглядатаїв і всяких добровільних доносителів, які старались виявити і довести тісний контакт між науковою українською роботою і соціалістичною агітацією, закрашеною в українські кольори: мовляв, “українці в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій — Маркса”, як характеризував се пок[ійний] П.Гн.Житецький — один з дуже незадоволених сею репутацією¹. З другої сторони — не дуже прихильний настрій радикального громадянства до суто академічних занять українських народолюбців під таку гостру хвилю, — те, що Драгоманов характеризує як докір в лицемірстві і похливості². Все се змушувало таких громадсько чутливих людей, як він, напружено думати над синтезом настирних політично-революційних вимог моменту з затяжними завданнями національного культурного українського будівництва.

На жаль, досі не віднайдено листів Терлецького, в котрих він ділився вражіннями з своєї подорожі на Україну з нагоди археологічного з’їзду³. Він належав до тих, що вміли об’єднувати наукові інтереси з громадськими, соціалістично-революційними. Брав справді участь в археологічному з’їзді

¹ Його промова в “Львівських записках”, т. 116, с. 181*.

² Див. вище с. 6 і нижче с. 23*.

³ В сій хвилі, коли я читаю коректу сеї статті, я вже маю відомість, що “ентузіастичний” лист Терлецького до Бучинського з 17.XI, цитований Павликом в передмові до листування Драгоманова з Бучинським (с. XII), нарешті вдалось відшукати, і він буде присланий для надрукування в “Україні”*.

(його фотографія видніється на групі учасників¹), але з'їзд разом служив йому ширмою для того, щоб зав'язати широкі знайомості, увійти в гущу українського життя, пізнати його й дати знати себе. Подолинський демонстрував Терлецького українському громадянству як ілюстрацію своєї тези — що в галицькій суспільстві нарастають суголосні елементи, з котрими можна і треба робити чергову роботу — вносити українську поправку до соціалістичного руху, розпочатого російськими соціал-революціонерами. Демонстрація вдалася, Терлецький зробив прегарне вражіння; при таких оказі, яким був він, оповідання Подолинського про віденську “Січ” як базу для закордонного українського видавництва*, розуміється — соціал-революційного, переконували громадян дуже сильно. Справа була принципіально рішена тоді, при Терлецькому, в вересні-жовтні 1874 р., як я уявляю. Кияни і одесити — “котрі тоді були київськими союзниками”, нагадує Драгоманов, дали згоду на організацію українського закордонного видавництва. Терлецький мав бути його фактичним провідником. Детальніше розроблення його програми, правдоподібно, вже тоді було доручене вибраному київською “Старою громадою” комітетові, що збирався “в місцях, не таких віддалених” і поліції мало приступних: “в броварі київського товариства” у К.П.Михальчука — “славний комітет дванадцяти на Подолі”*, як його називає в пізніших листах Драгоманов. А тимчасом рішено було негайно приступити до видавання дрібної революційної літератури, отих “нелегальних метеликів”², як їх називали по аналогії старих “метеликів” 1860-х років, — себто революційних брошурок. Котрі готові були, збиралися, інші замовлялися на потім, і Терлецький з Подолинським та віденськими “молодими галичанами” мали приступити зараз до їх видання.

“Ідеалізація цих (молодих) галичан мала рішучий вплив на замір видавати “Громаду” і на мою “еміграцію”, — завважав Драгоманов в своїм пізнішій листі³. За недостатчею докладніших відомостей приходить упертися в сю фразу, котрою Драгоманов так виразно, хоч і побіжно, засвідчив зв'язок своєї пізнішої місії з планами заграничного видавництва, що за ними агітував Подолинський з Терлецьким в серпні-вересні 1874 р. На іншому місці я зачитував інший його вираз, з котрого виходить, що в 1875 р., ще перед відставкою Драгоманова, коли й мови не було про його виїзд на еміграцію, “Стара громада” вважала його голос таким рішучим в справі закордонного видавництва, що не захотіла й говорити про се, коли Подолинський з Терлецьким приїхали в сій справі, в середині серпня 1875 р., а Драгоманова під той час ще не було в Києві⁴. Вважаю потрібним ще раз

¹ Ся фотографія передрукована в “Київській старині” 1899 р., кн. VIII, Терлецький на долині під ч. 74.

² Так називав їх (“ілегаліні метелики”) В.Чубинський (брат Павла), що восени 1876 р. приїздив до Львова для транспортування на Україну сих “метеликів” і цензурного II т. празького “Кобзаря” (Листи до Павлика, II, с. 100)*.

³ Лист Драгоманова до Франка 26 вересня 1884 (I, с. 59)*.

⁴ “Ми прямо сказали О.Т[ерлецькому], що журнал не мислимий без Драгоманова,

підчеркнути се, що в 1874–1875 рр. Драгоманова не відділювано від плану закордонної акції, планованої Подолінським — “Українського “Впереду”, аналогічного з російським українського соціал-революційного видавництва, — що Драгоманов уважався стовпом сього діла. Пам’ятати се потрібно для того, щоб внести деякі поправки в пізніше освітлення, яке сам Драгоманов давав історії закордонного видавництва і своєї місії.

В своїй пізнішій полеміці з “Старою громадою”, коли вона закидала йому, що він узяв у своїх закордонних виданнях занадто радикальний політичний курс і тим зробив їх безпотрібними, а навіть шкідливими для розвою українського життя в Росії, а Драгоманов доводив, що його курс ніскільки не був радикальнішим, ніж дані йому інструкції, — Драгоманов дуже різко відмежовувався від “бунтарства” і від української революційної літератури 1874–1876 рр. як чогось йому абсолютно противного і неприємного. Але се був, мабуть, психологічний наслідок пізнішого розходження з революційними кругами і спеціально — з групою “Впереду”, коли вона все сильніше забирала в бік тероризму, а Драгоманов після царевбивства 1881 р. різко повернув против нього, і так вийшов різкий і прикрий розрив між ними, включно до обвинувачення Драгоманова в співробітництві з російськими урядовими і жандармськими кругами. В 1873–1875 рр. Драгоманов хоч ставився до народницького пропагандизму критично, одначе зовсім не займав непримиренної позиції супроти нього. Він, напр., уважав допустимим помагати “впередчикам” перевозити свою літературу на Україну і ширити її тут, і сам робив їм такі прислуги; до руху в народ ставився з повною симпатією¹, тільки рекомендував не мандрувати з пропагандою, а осідати по селах, зв’язуватися з людьми і вростати в громаду (се питання взагалі широко дебатовалось особливо після провалів 1874 року). Щодо українських “ілегалних метеликів”, то можна вказати, напр., що вірний ученик Драгоманова, Павлик, який старався у всіх мати його погляди, уважав революційні українські брошури 1875–1876 рр. корисними популяризаціями Маркса і Енгельса, вартими всякого поширення², і под. Я вважаю тому, що Драгоманов і сам в 1874–1875 рр. вважався не противником, а симпатиком сього діла.

Революційна боротьба з російським урядом, піднята молодіжжю, і пропаганда в народі, неважаючи на провали і арешти, що тяглися всю осінь і зиму 1874–1875 рр., тоді ще зовсім не вважалися програною справою: шукалося тільки нових, певніших методів, уліпшувано тактику. Революцій-

а коли Др[агоман]ова нема тепер, то нічого про те й балакати”, — так поінформували кияни Драгоманова по його повороті (Спомини, с. 454)*.

¹ В згаданих вище споминах Котова* — що бував у Драгоманова в 1874–1875 рр., — зісталася про нього пам’ять як про великого прихильника сеї ідеї: “він тоді з особливим захопленням розвивав нам свої плани покинути професорську діяльність та не мудрствуючи лукаво рушитися в народ” (с. 49–50). Се перебільшене, очевидно, але щось таке мусило бути в тодішніх розмовах.

² Листи Телячківця, с. 4*.

ний ентузіазм не падав ніскільки. Навпаки, повстання в Герцеговині, що прокинулося весною 1875 р., викликало підвищені надії серед російського і українського громадянства: по аналогії з Кримською війною сподівалися нового конфузу російського уряду в заграничній політиці і нового повороту від реакції в бік ліберального будівництва, уступок радикальній частині громадянства і под.

В сих умовах Драгоманов вибрався літом в 1875 р. ще з одним молодим киянином до Галичини, щоб поглибити свою дуже побіжну знайомість з сим краєм і людьми та перевірити оповідання Терлецького й ін. про радикальні настрої серед молодіжі, особливо провінціальної. Він списався з Подолінським і Терлецьким, що були тоді в Відні, щоб зробити разом екскурсію на Гуцульщину, і вони з'їхалися з Драгомановим у Львові, привізши тільки що видрукувану брошуру Подолінського “Парова машина” — першу в серії виданих у Відні українських революційних брошур. Подолінський був сп'янілий сим початком; він з захопленням говорив про успіхи соціалізму між молодими галичанами, про те, що віденська “Січ” стала ціла соціалістичною, і він з Терлецьким рішили приступити до видання в Відні соціалістичної газети: їдуть разом на Україну, щоб зібрати гроші і забезпечити співробітництво. Приїхавши разом до Станиславова, щоб побачити віче, що скликало москвофільське товариство ім. Качковського*, Драгоманов мав нагоду переконатися, наскільки тутешні січовики дійсно спочувають соціалістичному рухові: у Бучинського, до котрого він заїхав, була мов філія “Впереду”, як каже Драгоманов; Леонід Заклинський, молодий історик, що прийшов до нього, був теж завзятим “впередчиком”. Драгоманов почув себе немов на цюріхському зібранні. Коли він зняв мову про потребу для Галичини органу поступовішого від тодішньої “Правди”, Заклинський став говорити, що треба видавати щось подібне до “Впереду”. Так само Навроцький, котрого Драгоманову рекомендовано як найпоступовішу голову між народовцями, і Драгоманов побував у нього в Ряшеві, теж заявляв свою солідарність з Терлецьким і Подолінським в проєкті соціалістичного органу, що про нього йому писав Терлецький¹.

Все се, безсумнівно, робило сильне вражіння на Драгоманова. З другого боку, він в повній мірі числився з ухилом в сей бік молодіжі Великої України — навіть тої, що була перейнята українофільськими традиціями і бачила в революційнім народництві тільки дальшу стадію народолюбства 1860-х рр.

“Між ними, — зауважує він у своїх “Споминах”*, — не тільки нема принципіальної незгоди, але російські бунтарі-народники тільки перекладали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що українофіли, виховані на “Гайдамаках” і подібних творах Шевченка, розказували в віршах та піснях. І тим і другим однаково недоставало

¹ Австро-руські спомини, с. 358 і 441*.

європейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусить поступати освічене народолюбство. Через те між російські бунтарі-народники так багато кинулось власне української молодезі навіть такої, в котрій народолюбство було перше збуджено власне українофілами, як, напр., в молодезі чернігівській. Цій молодезі практичний консерватизм старих українофілів (котрі на той гарячий час були зовсім без усякої політичної програми) показавсь нічим, як тільки гіпокритством і полохливістю, а заходи коло національності, котрих українофіли не могли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодезі формалістикою, не потрібною для “народу”, цього кумира українофілів-“хлопоманів” 60-х рр., як і руських соціалістів-“народників” 70-х рр., і молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоро царство “народу”, та ще одягав свої обіцянки у принадні фрази космополітичного соціалізму. (Говорю: фрази, — бо фактичного знакомства з соціальним рухом у Європі, а надто з його зв’язком з політичними обставинами кожної європейської сторони не було й у русских соціалістів-]народовців”).

Супроти того тодішня тактика Драгоманова уявляється мені так. Він не вважав потрібним виступати против революційно-народницьких течій різко, а за краще мав, зістаючися з ними в контакт, впливати і вносити поправки в напрямі більшої уваги для культурних вартостей — загальноєвропейських і українських зокрема, та серйознішого відношення до політичних (конституційних) проблем. Се було щось аналогічне з тодішньою позицією Лаврова — тільки що Драгоманов твердіш відстоював і послідовніш провадив свою лінію. Але не бувши взагалі людиною, здібною підроблюватись під популярні настрої против свого переконання, я певен — він в тім часі знаходив певні позитивні сторони в сій соціально-революційній течії та сподівався від неї в останнім рахунку наслідків корисних.

От у таких обставинах зложилася місія Драгоманова — коли він повернувши до Києва з Галичини, на початку осіннього семестру 1875 р., застав тут чутку, що у попечителя лежить уже наказ про його відставлення від університету — тільки його оголосять по тім, як переїде через Київ цар. Справа видавання за кордоном українського соціалістичного часопису була вже порішена; на сю мету мав бути обернений фонд, жертвуваний Я.М.Шульгиним, що, одержавши значний спадок, відділив частину його на громадські потреби і сам виїхав за кордон, щоб узяти участь в проектуванні виданні. Гурток, що працював в “Київськiм телеграфі” (Драгоманов, Зібер, Вовк, Подолінський) і перед вакаціями того року зістався без діла, тому що хазяйка газети відібрала її від “Громади”, мав підтримувати закордонне видавництво літературною роботою, очевидно — теж за деякою матеріальною компенсацією від “Громади”; Терлецького намічено технічним

керівником — тільки в неприсутності Драгоманова кияни не вважали можливим входити в деталі. За найвідповідніше вважали видавати свій часопис там же, де виходив “Вперед”: він з весною 1874 р. перенісся до Лондона, отже видавати його там же. Очевидно, й характер українського видання мав бути аналогічний: так можна міркувати, за недостатчею докладних відомостей про се, з різних згадок і натяків, розкиданих в сучаснім листуванні і пізніших споминах.

Коли Драгоманова відставлено від університету, спочатку він і “Громада” сподівалися, що йому можна буде далі вести свої наукові заняття в Києві як приватному ученому, і “Громада” запропонувала була йому, щоб він не брав ніякої посади, яка могла б його відтягнути від сих занять, ані не виїздив з Києва, а “Громада” йому гарантує те саме утримання, яке він одержував в університеті як штатний доцент. Потім вияснилось, що за відставленням від університету може наступити адміністративне заслання: заборона жити на Україні і в столицях (право на таке розпорядження було авансом дане київському генерал-губернаторові, але що він з нього не скористав, то пізніш, уже по виїзді Драгоманова за кордон, був виданий царський наказ про заборону йому жити на Україні і в столицях). Супроти того Драгоманов рішив завчасу виїхати за кордон, поки можна, і “Громада” постановила виплачувати йому щороку на прожиток 1600 карб[ованців] (по тодішньому, дуже доброму курсу рубля се мало давати коло 450 фр[анків] на місяць). За те доручала йому редакторство закордонного видання, зіставивши Терлецького в ролі його товариша і помічника, теж з певною платою від “Громади”¹. Драгоманов, як каже в пізнішій листі до киян, дуже тому планові противився, навчений гірким досвідом неакуратності громадської роботи в “Київ[ському] телеграфі”, коли він був фактичним органом “Громади”, і згодився тільки “in extremis”*, поставивши умовою, щоб визначні наукові київські сили забезпечили видавництво своїми працями, далі — вимовивши собі право поспробувати повести видання в Відні, а не в Лондоні або Женеві, як хотіла більшість Комітету. Застеріг також собі свободну руку супротив лівого, революційного напрямку, ухваленого “Комітетом дванадцяти” (його більшістю, очевидно — під натиском Подолинського і Терлецького): вимовив собі право трактувати деякі політичні питання з становища ліберального конституціоналізму. Так можна міркувати з усеї суми фактів і звісток. Драгоманов же в своїй пізнішій полеміці з киянами не зовсім вірно представляє справу: так, що весь радикалізм був тоді по стороні якраз Київської та Одеської громади, тимчасом як він, Драгоманов, обстоював якраз найбільш поміркований, ліберальний напрям видавництва:

“Все, що ви пишете тепер про “Громаду”, єсть ніщо інше, як поступовання по цьому пункту (перекладання своєї вини на другу сторону), доведене навіть до фантазії”, писав він в р. 1887 — “я ви-

¹ III лист до киян. — Листи до Франка, II, с. 5, 40–41*.

нен, що “Г[рома]да” виходила томами, винен, що “не порадившись з вами”, перейшов з Відня в Женеву й т. ін. Та ж форма “Громади” була придумана в славному комітеті 12 на Подолі; томи були придумані, власне, для того, щоб перше оснівно вияснити принципи науковими статтями, котрі й взялись написати добродії Х. У. З. і т. д. (хочете, щоб я назвав імена й заголовки?). Після томів були положені листки — я й видав один в 1878 р. в самий горячий час, а все-таки не получив і для листка ні стрічки од членів комітету ініціативи. Коло томів брошури для інтелігенції й народу. Один з ініціаторів придумав і формулу для всіх цих публікацій: “Громада будет издание раздвижное”. Як тільки я переступив границю, “раздвижные” публікації печатались (я навіть прибавлю, що вони-то, напр., брошури “Як наша земля”, “Турки внутр[енние] и вн[ешние]” і т. д. мали найбільше ходу в публіці із всіх наших публікацій). Задержалась тільки публікація томів “Громади”, бо мене цілий рік водили обіцянками прислати праці, а потім я змусив сам писати їх ½, а в другій помагали складувати зовсім сирий матеріал. І для того і для другого я мусив учитись, бо пам’ятаєте, я по вговору мав писати статті по європ[ейським] релігійним питанням, а всю українологію обіцяли писати спеціалісти, в котрих я тільки що хотів вчитись як школяр перед тим, як мене вислано видавати “Гр[ома]ду”.

Також само в Києві було передвиджено, що “Гр[ома]да” буде виходити в Женеві (або Лондоні), коли австрійська цензура буде для неї тяжка. Були такі, що хотіли зразу поставити “Гр[ома]ду” в Женеві або Лондоні, і таких було трохи не більшість, так що я сам насилу одстояв Австрію хоч на перші пори (я був, мабуть, найменший радикал з усіх 12; вже про одесців і не кажу, — там мені насилу вдалось одстояти ліберальний, а не бунтарський характер “Гр[ома]ди”). Коли цензура причепилась до Терлецького (Nb. з поводу брошури¹), присланої помимо мене з Києва й Одеси — брошури з бунтарською думкою, виложеною словами Шевченка, — проти котрої я остерігав Терлецького) й коли Т[ерлецьк]ий і К^о мені ясно сказали, що тепер треба їхати в Женеву, то я зараз об тім звістив товаришів і за повною їх згодою (покликуюсь на тих 5—6 чоловіків, котрі в 1876 р. були в Відні) переїхав у Женеву. Проти слів, що в Женеві “Гр[ома]да” загубилась між іншими російськими виданнями соціально-революційними, я просто вважаю недостойним споритись, бо скорше можна сказати, що Ваша компанія в 1876—1877 р. загубилась серед київських рос[ійських] бунтарських кружків (звісно, ораторів їх), ніж “Гр[ома]да” стратила що-небудь з своєї оригінальності і самостійності, перед якими б то не було побічними кружками, виданнями і т. ін. Простіть мене, а я скажу, що написати таке, як все рівно й те, що я,

¹ Волховського “Правдивого слова”.

не порадившись з Вами, переніс “Громаду” в Женеву, можна тільки зовсім не знаючи діла, або тільки тим, що “бумага все терпить”¹.

В ранішій листі до Окуневського Драгоманов згадує*, як то він в 1875 р. “перед Одеською громадою мусив три дні й три ночі не вмовкати, щоб вдержати мій консервативний програм проти революціонізму Смоленського”². В пам’яті С.М.Єгунової-Щербини, що була тоді ще зовсім молодого дівчиною, затрималось велике зібрання, що відбулось тоді у М.П.Боровського, секретаря сільськогосподарського товариства, де були й такі “примыкающие”, як Желябов, Гернет та ін. Покійний акад[емік] Овсяннико-Куликовський, що тоді як одеський студент теж належав до громади, переказує тодішні розмови Драгоманова з молодіжжю:

“Він показав себе людиною з твердими вимогами, але вимоги його були більш ніж помірковані — вони були мінімальні. Ні про які жертви, ні про довг перед народом, ні якісь подвиги не було й мови. А було ось що: треба вложити свою лепту в справу розвитку української свідомості, котре належить очистити від консервативних і романтичних елементів; належить ув’язати український рух з загальним поступовим, ліберальним і радикальним інтелектуальним рухом в Росії: іти в руч з ліберальними демократами, як Стасюлевич, Арсеньєв, Піпін, з радикалами (соціалістами), як Михайловський й ін., а головню — якнайбільше працювати над утворенням української освітньої та визвольної літератури. “Пишіть статті, брошури, книги”, — говорив нам Драгоманов, — “щоб написати добру статтю до того чи іншого питання (напр. літературного, економічного, політичного), зовсім не треба бути письменником з покликання: досить для того бути освіченою людиною, з розумом у голові”.

І я пам’ятаю, як на зібранні у Смоленського Драгоманов поставив питання рубя: хто про що і за який час напише? Майже всі відгукнулися жваво і розібрали теми: хто з літератури, хто з економічних питань і т. д.; я сказав, що напишу про руські релігійні секти. Нарешті Л.А.Смоленський звернувся до своєї дружини: “А ти, Леночко, візьмешся написати про що-небудь?” Олена Самійлівна Смоленська — людина великого розуму, особливо критичного і скептичного, відповіла так: “Писати я не берусь нічого, але я візьму на себе інше завдання, дуже легке: я обіцяю прочитати все, що ви напишете, — певна, що се забере дуже мало часу”. Сі саркастичні слова дуже сподобалися Драгоманову. Він розсміявся своїм веселим сміхом, і два роки пізніш, в Женеві, гумористично згадував сей епізод, — бо, як можна було сподіватися, нічого ми не написали, і

¹ Листи до Франка, II, с. 5–7.

² Переписка з Окуневським, с. 9, тут імення позначені тільки N, їх відреставрував мені д-р Т.Окуневський, котрому за се висловлюю щиро подяку.

Олені Самійлівні так і не довелося читати наших творів українською мовою”¹.

Коли випростувати деякий ухил пок[ійного] автора в бік петербурзького лібералізму (Стасюлевича, Арсеньєва і К°), котрому він воздав тут су-губу честь устами Драгоманова, — то його оповідання дає дещо реальне з тодішніх розмов в зв’язку з закордонною місією Драгоманова. Драгоманов дійсно, як сам ото нагадував, міг радити не легковажити роботи петербурзьких лібералів-конституціоналістів, при всім респекті для радикалів-соціалістів — і тим самим застерігав собі право вести таку лінію в своїм закордоннім виданні. Міг настоювати на необхідності наукової і популярно-наукової роботи, і так само як киянам — ставити як неодмінну умову, щоб одеські громадяни на певний час постачали йому ріжний літературний матеріал для видання. (Скептицизм Олені Самійлівні Смоленської він міг і сам в великій мірі поділяти: так само скептично він, як сам каже, ставився до обіцянок киян; але сміх його, що так весело лунав в ухах молодого Овсянико-Куликовського, не був дуже веселий: “сміхом гірким посміявся” він тоді).

Але при всім тим як Київською та Одеською громадою, так і самим Драгомановим в сих дискусіях мусило прийматися як основа, що проєктоване закордонне видавництво матиме передусім соціал-революційний характер і працюватиме в контакті з російськими закордонними революційними кругами. Така була, як ми вище бачили, історія самого сього плану, і він в принципі не міг змінити свого соціал-революційного характеру через те, що переходив на Драгоманова. Приймаючи на себе видавництво, він приймав і такий принципіальний характер його; поправки, що їх вносив Драгоманов, не змінляли сих основних принципіальних ліній, і він сам, роблячи ті поправки, очевидно, не противставляв себе соціал-революційним поглядам учасників сих київських та одеських нарад, тільки в інтересах задуманої справи застерігав собі право певної свободи руху. Не протестував против Лондона і Женеви, як міста видання, — в інтересах тіснішого контакту з російськими революційними виданнями, але вимагав собі право наперед попробувати видання в Австрії, і, виїхавши за кордон, першим ділом зав’язав зносини з видавництвом “Впереду” в ріжних технічних справах. Зістався при тих ближчих співробітниках, як Терлецький, Подолинський, Вовк і інші, які уявляли собі видавництво тільки як соціал-революційне. Зістався і після сих останніх передвиїзних дискусій людиною своєю для київських і одеських соціал-революціонерів, — так що Желябов, як відомо, “з доручення товаришів” (з виконавчого комітету “Народної волі”) звертався до Драгоманова в 1880 р. з прошенням, щоб він узяв на себе оборону політики викон[авчого] Комітету Нар[одної] волі і береження його архіву!

Значить, Драгоманов в своїх пізніших згадках нарушав фактичну перспективу, противставляючи себе так різко “бунтарям” 1875—1876 року.

¹ Воспоминания, 1923, с. 136*.

І ще другу мусимо зробити поправку до пізніших пригадок Драгоманова — се що між Київською громадою і тоді, поруч прихильників соціал-революційного курсу, не бракувало також людей, котрі зовсім не вимагали такого курсу, а навпаки стояли за напрям ще більш поміркований, ніж який намічав Драгоманов. Може, в “комітеті дванадцяти” сі поміркованці були меншістю; може, і в комітеті і поза комітетом вони не мали охоти тоді споритися з прихильниками соціал-революційного курсу або з тою програмою, котру начеркнув Драгоманов. Але такі люди, як Антонович, Житецький, Михальчук, правдоподібно, не ховалися з своїми гадками про потребу поміркованішого курсу — хоча, повторюю, може, в тім часі не вважали вказаним іти на бій з лівішими товаришами. Цілком можливо, що в “комітеті дванадцяти” чи в одеській нараді про закордонне видання Драгоманову приходилось полемізувати головню з соціал-революціонерами, а помірковані помовкували. Але фактично і тоді в момент виїзду позиція Драгоманова була посередня між соціал-революціонерами і націонал-культурниками і він в пізнішій своїй обрахунку з киянами неоправдано закидав якраз сим культурникам, які зісталися на своїх старих позиціях, що вони в 1875/1876 р. були соціал-революціонерами і підвели його, випхавши на сю дорогу. Справляли його на сю путь інші, але тільки очевидно — не Антонович та Житецький!

Фактично се на еміграції Драгоманову прийшлося витримувати боротьбу з соціал-революційними товаришами по виданню — як Подолинський, Вовк, Терлецький, Василевський, Шульгин. Подробиць маємо мало, але в головних рисах ситуація ясна. До царевбивства 1881 р. Драгоманов ішов з революцією, з анархістичним ухилом, і вважався в кругах женецьких соціал-революціонерів анархістів своєю людиною, хоча й дуже поміркованою в поглядах. Коли він ставив своє ім'я під програмами “Громади” 1878 і 1880 рр., в котрих конституційний лібералізм грав дуже невидну ролю, — він, очевидно, не поступав против свого сумління. А коли після царевбивства рішуче пішов в бік ліберально-конституційний против революціонерів, що ухилилися вже в ті часи в бік терору, — се не зісталось без впливу на розклад і зник нашої закордонної соціалістичної групи. Драгоманов зістався сам.

На Україні ж, в Києві й Одесі, за сей час лівий елемент ослаб, — передусім тому, що представників сього напряму багато не стало: одні пішли за кордон — як тільки що вчислені, інші опинилися на засланнях, в в'язницях, на шибеницях. Націонал-культурники вийшли з-під їх натиску, і тим треба пояснити, що вже в 1880 р. Київська громада в делікатній, але рішучій і недвозначній формі дає директиви Драгоманову в помірковано-ліберальнім напрямі (“критика нынешнего политического строя в русском государстве и раз'яснение принципов украинства”, “освобождение малорусских школ от обрусителей и обрусение вообще”). А П.Г.Житецькому Драгоманов закидав, що він тоді ж (1880 р.) подавав Лоріс-Мелікову записку, вихваляючи консервативний, антисоціалістичний характер українського руху —

котрому, мовляв, тільки шкодять женеvські самозванці¹. Дальше — з 1881 р. на Україні пішло ще більше поправіння громадянства, під натиском білого терору після царевбивства, і на сім ґрунті виникло повне розходження з Драгомановим, хоч він тоді став на платформі ліберально-конституційній і всі надії покладав на ліберальних земців. За сим процесом поправіння і зануку революційних і радикальних елементів він, мабуть, не досить слідував, мало був інформований, а може, й ігнорував його до певної міри, аж поки він не став перед ним у весь зріст в листах киян 1886—1887 рр., і прийшло між Драгомановим і старогромадянами до повного розриву, болючого, тяжкого, але незмірно важного, і в своїх наслідках, як кожда диференціяція, — в останім рахунку корисного для усвідомлення завдань українського визволення, соціального і національного.

Місія Драгоманова — була її многоважним початком.

¹ Листи до Окуневського, с. 10 (в друкованім його ім'я означене N, в оригіналі стоїть повне).

ГАНЕБНИЙ ПАМ'ЯТІ

Під таким заголовком була надрукована рівно двадцять років тому — в першій числі “Украинского вестника”, що виходив в Петербурзі під час Першої Думи, моя статейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова* — “коротке, але прочуте”, як говориться — прощальне слово сьому найганебнішому винаході царської обрусительної політики супроти українства, санкціонованому “царем-освободителем” на літньому спочинку в Емсі 18/30 травня 1876 року¹. “Временные правила о неопременной печати”, видані тоді, весною 1906 р.*, перед самим відкриттям Думи, касуючи попередню (предварительну) цензуру взагалі, разом покасували всякі виїмкові обмеження для друків на “иностранных или иносторонних языках”, і тим способом позбавили сили — навіть не назвавши по імені — сей хитроумний винахід спільної творчості петербурзьких і київських обрусителів 1870-х років. “Малороссийское наречие” чи “жаргон”, чи “арго”, — як його величали державні мужі “благополучно царствовавших”, “временными правилами” 1906 р.* був цілком зрівняний з “государственным языком” в нововизначеній цензурній практиці.

Се був оден з тріумфів українського визволення в російській революції. Царська бюрократія, цілий рік крутивши в руках сей нещасливий “юзефовичівський закон”², в прикрий свідомості, що з моменту, коли стало неминучим означити якийсь “хід назустріч громадянству”, “закон” сей ніяк врятувати не можна, — все-таки не рішилась його скасувати. Після того, як усі оракули, запитані в сій справі комітетом міністрів зимою 1904—1905 р.: Петербурзька академія наук, Київський і Харківський університет і сам верховний сторож України — київський генерал-губернатор — рішуче висловились за скасування яких-небудь обмежень українського слова, — комітет міністрів признав-таки у вересні 1905 р. скасування акту 1876 року “несвоевременным”. Тільки революційні події кінця 1905 року — селянські рухи, професійні страйки, робітничі московське повстання, натиск інтелігентських кругів, змусивши бюрократію до капітуляції, — вирвали з її рук разом з іншим старорежимним лахміттям сей указ. Але й тут старорежимний уряд не зважився на який-небудь “благородний жест”, який міг би свідчити про свідому, принципіальну відмову від вікової політики національного гніту і насильств. Він мовчки пожертвував ним, викинувши разом з іншим поліцейським сміттям перед відкриттям Думи, “серед загальної чистки, переведеної всеросійською бюрократією в переддень приходу нового господаря — народного представництва”, як я писав в отій своїй статті з-перед двадцяти літ.

¹ Позорной памяти. — “Укр[аинский] вестник”, № 1, 21 травня 1906 р.; передр[укано] в збірці “Освобождение России и украинский вопрос”, Київ, 1907.

² Мих. Юзефович, полтавський поміщик, помічник попечителя київської шкільної округи, що предав Костомарова в 1847 р., в українських кругах вважався властивим автором сього акту 1876 р., і тому вони звали його іменем Юзефовича.

Се було характеристичне і симптоматичне: секретна, бюрократичною таємницею оповита поява сього виродка старорежимного україноненавистництва, — і такий мовчазний його похорон. Свого часу звісний консультант київської жандармерії в українських справах С.Щоголев в своїм підручнику противукраїнської інквізиції* висловив скромний жаль (як подобало лояльному чиновникові V класи), що сі противукраїнські розпорядження 1876 р. і додаткові інструкції 1881 р. “не були офіційально опубліковані — і се надавало їх появі якийсь відтінок таємничості і якоїсь боязкої нерішучості”¹. Дійсно, акту 1876 р. своєчасно не розпубліковано, не умотивовано, навіть його правний титул зістався незвісним — що се було: “закон”, “положення”, “інструкція цензурному відомству”, і тому його означали всякими описовими назвами, як-от “юзефовичівський закон” тощо. Коли закордонна опозиційна преса з тріумфом винесла перед світ сей секретний указ, як акт нечуваного варварства і злочину супроти волі і культури — особливо вопіючий в обстанові тодішнього російського слов'янофільства: офіційної акції на оборону слов'ян від турецького насильства, потім “визвольної війни” та лібералізму і конституціоналізму на вивіз “для балканських братушок”, — урядові сфери, сі “внутрішні турки”, як їх називав Драгоманов, не відважились виступити на оборону своєї антиукраїнської політики і свого грубого насильства над братнім народом. І так само потиху і мовчки, не зробивши проби оправдати сей акт чи обрахуватися з його наслідків, вони потиху кинули його, — як злодій кидає в воду свої одмички, коли дальша “практика” стає небезпечною.

В нас, тодішніх українцях, се викликало гостре почуття втіхи, коли ми побачили, як боязко і соромливо тікає “начальство” з своїх антиукраїнських позицій. Крім конкретних здобутків ми мали і певне задоволення в сій моральній конфузії насильників. Я писав тоді в згаданій статейці:

“Відступаючи, бюрократія мовчки кинула до ями один з найгрізніших витворів своєї державної мудрості: не стало духу навіть голосно заявити про його скасування!

Очевидно, його негідність була занадто ясна навіть для неї самої, аби про нього говорити, і ми певні, що з того брудного місця, де він опинився, його не поpróbують витягти навіть неперемірливі руки бюрократичних спасителів вітчизни”.

Сі віщування були справедливі тільки в часті. Бюрократія дійсно не мала відваги відновити скасованої заборони, навіть серед усіх пізніших обгострень реакції. Але пам'ять про нього як про закопаний скарб, як про затоплений дзвін, похоронений в бурхливім потоку революції, бентежила її уяву. Коли революційні хвилі затихали, до неї долітав підводний гук сього дзвону і будив сум і жаль за сими абсолютними заборонами 1876 року, котрі вона даремно силкувалась заступити мережею частинних адміністра-

¹ Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма, с. 65.

ційних, судових, поліційних, цензурних причіпок, обрахованих на загальмування українського руху і українського письменства. І нарешті її надії спочили на перспективах можливої війни з Австрією, на позаконний воєнний стан, коли можна було вільно розправитися з українським рухом, з українським словом і всіма причетними до них. Проголошення війни* було вперед прийнято за знак для фактичного відновлення практики 1876 року. Українські часописи були заборонені відразу. Для всіх інших видань відновлено вимогу “общерусскаго правописанія” і припинено їх вихід за те, що вони не виконали сеї вимоги, а слідом на підставі фактичного невиходу по-відбирано всякі дозволи на видання і т. д.

Се потривало більш як два роки, і в зв'язку з усякими іншими вислідами воєнного стану, особливо з розгромом українства, заподіяним російською окупацією Галичини, встигло наробити серйозних спустошень в українському житті. Кінець кінцем і воно пройшло, і нове життя піднялось на руїнах війни. Але затоплений дзвін 1876 року, видимо, досі дзвонить, і його гук, в хвилях революційного затишку, бентежить слухи патріотів панрусизму. І се понуджує нас присвятити кілька слів ганебній пам'яті “юзефовичівського закону” в п'ятдесяту річницю його породу во граді Емсі 30 травня 1876 року.

Від часу, коли Україна зв'язалася з Москвою, і за політичним зв'язком прийшов культурний (то значить, в тодішніх формах — церковний: перехід київської мітрополії в залежність від московського патріархату), так українське культурне життя стало підпадати різним катаклізмам від московських мішань, московського контролю, московської цензури. Почалось від контролю патріарха над неправославними, догматичними поглядами київських богословів, а скінчилось — в редакції геніального московського насильника Петра Вел[икого] — заборонаю яких-небудь язових відмін в українських виданнях, що майже на ціле століття загальмувала всякий друкарський рух, книжну справу і літературну працю на Україні. А коли нарешті світська книга якось визволилася з-під букви сеї заборони, українська думка, українське слово — і включно до українського акценту в вимові, мусили пробиватися через сітку всяких заборон, обмежень і запідозрювань, які неймовірно гальмували розвій українського культурного життя і відстрашували обивательську масу від будь-якої причетності до нього. Заборона 1876 року, що потривала без двох місяців цілих тридцять літ та вивела з лав українського активу цілий ряд поколінь, була тільки найбільш яскравим і голосним явищем, — але подібних перепон, часом менш абсолютних і менш тривких, українське культурне життя за часи свого зв'язку з Москвою зазнало безліч! І вони в загальній сумі утворили таку “натуральну” для багатьох ситуацію, де українська культура — що давніш ішла напереді Московщини в зв'язках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціальний додаток до “світової” російської культури. Додаткові сьому, на гадку одних, не треба було потурати, щоб він не відтягав сим від єдиної російської культури; на гадку інших, більш

ліберальних, — його можна було терпіти і навіть культивувати, в інтересах різнородності і багатства тої російської культури, як її провінціалізм. Але майже нікому або таки й нікому поза свідомою українською інтелігенцією не здавалось можливим, тим менше — бажаним, щоб українська культура, слово, творчість стали рівнорядними з великоруськими або, краще сказати, — зайняли таке місце в житті України і сповняли для неї такі ж функції, які для Великої Росії сповняє культура великоруська, інакше звана російською чи руською. Отже, коли тепер на такому становищі серйозно стали не тільки “невідповідальні українські гуртки”, як колись за царських часів, а керівники Української Республіки, члени Всесоюзного Центрального Комітету, — се наповнило тривогою, як бачимо, дуже і дуже багатьох ревнителів руської культури і руської державності. Почулися їх голоси не тільки в обивательських розмовах, в викриках білої емігрантської преси, але й у всесоюзних дебатах.

Розуміється, мало хто говорить про відновлення колишніх заборон, про перечеркнені революцією, двадцять літ тому, обмеження українського слова — про затоплений дзвін 1876 року! І за старих царських часів в російських кругах не було добрим тоном підтримувати чи оправдувати ці обмеження. Ліберальні круги знали, що “ету грязную работу” придавлювання українського життя в інтересах великоросійського сповняє адміністрація, жандармерія, поліція, “министерство народного просвещения, святейший синод, управление по делам печати” і багато різних інших “почтенных и полупочтенных” установ. Тому нетактовним вважалося підчеркувати великоруську національну точку погляду, “відкривати національне лице” великоруське — як се почали робити збиточники “вехисты”, Струве з компанією*. За краще, тактовніше, а в результатах видатніше вважалося налягати на непотрібність обгострювання національного питання, на другорядне значіння його супроти далеко важнішого завдання — втягування мас в круг загальнолюдських інтересів, розуміється — дорогою єдино можливої великоруської культури. І тепер, навіть в білій пресі, що проливає сльози над українізацією, над недопустимою слабодушністю комуністів, які серйозно здійснюють се гасло українізації, замість тільки дурити ним хохлів, — навіть там мало хто договорується до відживлення старих заборон.

Але закріпити на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони, ту дистанцію, яку вони витворили між державною великоруською культурою і культурами провінціальними, і в першій лінії — найбільш претенціозною і небезпечною між ними — культурою українською. Забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами ролю обов'язкових і пануючих предметів в шкільнім навчанні. Зіставити місцеві культури при “домашнім ужитку”, а за великоруською культурою — значіння “окна до Європи”: тої форми, в котрій світова творчість має доходити до знання, свідомості і вжитку “менших

народів” (зайвість перекладів на українську й інші мови, коли всі ці провінціальні народи можуть користуватися перекладами російськими; зайвість українських форм для таких вищих культурних явищ, як, скажім, опера; можливе обмеження українського театру місцевою побутовщиною — тимчасом як світовий репертуар мав би зіставитися фактичною привілегією театру російського і т. ін.). Одночасно використати всі матеріальні лишки провінцій на розвій всесоюзних, себто фактично великоруських установ. Їх розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціальних звернути всю культурну творчість, поскільки вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великоруської культури. Се, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним завданням adeptів великоруської великодержавності, чи імперіалізму, — їх же ім'я легіон!

Чи треба підчеркувати — що все се ті самі мотиви, які свого часу диктували обмеження і заборони царського уряду?

Чи треба вияснити, що відновлення в рамцях Радянського Союзу такої боротьби, котра б питання про обсяг і зміст національних культур зводила до реального відношення сил національностей, — було б рівнозначне з компромітацією ідеї Союзу?

Що відмовлення, скажім, українському народові в перспективах чи можливостях всеї повноти культури, значило б дискредитувати ідею соціалістичного будівництва, в котрім національний колектив не міг би, значить, досягнути таких результатів, які він досягає звичайно засобами звичайного буржуазного хазяйства, неорганізованого і анархічного?

Що прийняти великоруську культуру за обов'язкову основу національних культур Радянського Союзу, а ці національні культури звести до ролі провінціальних додатків було б рівнозначне з позбавленням сього Союзу універсального характеру, з відреченням від орієнтації на світове поширення, з замкненням навіки в рамках колишньої Росії, бо тільки в ній великоруська культура по інерції старого панування могла б задержати таке всесоюзне значіння?

Мабуть, сього нема потреби вияснити. Але, мабуть, не зайве буде ще раз підкреснути, що всякі такі потяги в бік старої великоруської великодержавності стихійно мусять викликати обгострення українського націоналізму, яке непотрібно утруднятиме всякий раз соціалістичне будівництво України. Діалектика історичного процесу в тім полягає, що всяка аномалія, витворюючися, самим своїм процесом викликає до життя контраномалію, яка для зрівноваження життя починає надмірно розвивати протилежні явища, настрої й орієнтації. Всякий раз як починає відживатися затоплений дзвін колишніх обмежень, насильних зводжень національних культур на підрядне становище супроти великодержавної, втискань їх в узькі рамці “хатнього вжитку” побутовості, популярності, масового мінімуму і т. д. та відсування від вищих форм культурного життя, — зараз і неминуче починають відживати старі інстинкти

національної самоохорони. Робоча енергія від витворчої діяльності перекидається на оборону. Чергові завдання планового будівництва жертвуються далекосяглим, реальним і нереальним маневрам, продиктованим бажанням випередити стратегічні ходи противника, уневажнити їх, наперед захопити позиції, котрі в процесі боротьби можуть бути страчені. В противагу імперіалізові нації-гегемона починають всякими способами роздуватися великодержавні потяги націй другорядних, що засуджуються нею на ролю будівельного матеріалу, культурного погною, на ролю провінцій і колоній. Так званий український шовінізм, підогріваний національний романтизм, національне реакціонерство, містицизм і т. д. — на що так часто нарікають противники українства, старі й нові, в величезній більшості своєї був власне таким продуктом репресій і зазіхань на нього, всяких таких обставин, які гальмували і спиняли нормальний розвій українського життя. Щоб перебороти ці перешкоди, щоб розмахати — грубо висловлюючись, енергію культурного життя, щоб затримати обивательську масу — всюди схильну сунутись по похилій площі найменшого спротивлення та усуватися з ділянок загрожених, де треба обстоювати свої позиції і жертвувати для них своїми шкурними інтересами, — люди, які брали до серця питання й інтереси української культури, свідомо і несвідомо звертались не тільки до засобів раціоналістичних аргументів: від логіки й реального інтересу, але також і до засобів емоціональних: підогрівання національних настроїв і почувань, перебільшування їх засобами уяви, фантазії, ідеалізованими образами минувшості. Так було і так буде скрізь, де національність почуває себе загроженою, покривдженою, обмеженою!

Розуміється, все се явища нездорові з погляду природнього і нормального соціального чи національного життя. Але корінь їх лежить в зазінаннях на національне життя і в його природній самообороні. Твердий, розумний, широко закроєний національний курс, взятий комуністичною партією і Радянським Союзом, в інтересах тіснішого союзу села з містом, нейтралізує підвищені національні емоції українського громадянства краще, ніж могли це зробити “Чудацькі думки” Драгоманова* чи інші, хоч які талановиті, писання. І навпаки, примара великоруського імперіалізму, що висунулася в виступах Ларіна—Єнукідзе й ін. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету*, загрозилася обгостренням національної ідеології всупереч всім раціям соціалістичного будівництва. Се правильно відчувли відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши против яких-небудь обмежень українського національного розвитку^{1*}. І їх сильний

¹ Чітко і сильно зазначив цю позицію нар[одний] ком[ісар] юстиції УСРР Мик. Ол. Скрипник в своїй статті “До теорії боротьби двох культур”, що з’явилася в харківському “Комуністі”* з 3 і 4 червня, коли нинішня стаття вже пішла до друку. Він пише з приводу різних ухилів у бік теорії “українського нареччя”: “Ми не припустимо повертати колесо історії на десятки років назад, до часів, коли Цегелеви й інші[і] україножери й москвофіли говорили про “українське нареччє”, про права на існування “полтавського нареччя” тощо. На сьому Жовтень поставив велетенську крапку”.

виступ знайшов найбільш спочутливий відгомін якраз в українських кругах, не схильних до націоналістичних перебільшувань — тому, власне, що всякий натиск на повноту української культури або порушення перспективи вповні сприятливих до неї відносин в рамках Радянського Союзу загрожує якраз підвищенням націоналістичних течій і закаламученням нормального українського національного будівництва. Щоб запобігати українським націоналістичним перебільшенням, треба мати уважне око на обидва фронти: і на українські шовіністичні витівки, і на імперіалістичні зазіхання великоруські, польські, чеські і всякі інші.

Така боротьба на два фронти була уділом всіх, хто стояв за широкий, здоровий, нормальний розвиток Українського народу, і зістається заповітом нам від великих апостолів Нової України: Шевченка, Драгоманова, Франка — їх же пам'ять нині совершаєм.

АПОСТОЛОВІ ПРАЦІ

Якби само велике страждання	О горе, мамо! Воля, слава, сила
Могло тебе, Вкраїно, відкупити*, —	Відмірюються мірою борби;
Було б твоє велике панування,	Лиш в кого праця потом скронь зросила,
Нікому б ти не мусіла вступити.	На верх той виб'ється із темної юрби.
Як би могутість, щастя і свобода	Та праці тої, мамо, в нас так мало,
Відмірялись по мірі крови й сліз,	Лежить облогом лан широкий твій,
Пролитих з серця і з очей народа, —	А скільки нас всю силу спрацювало,
То хто б з тобою суперництво зніс?	Щоб жить без дяки в каторзі чужій!

Так виливав свої гадки Франко в тім часі (1897), коли, знайшовши деяку опору і можливість науковій і літературній праці на українському ґрунті, він востаннє скидав з себе многолітню каторгу на чужих невдячних ланах, котрим віддав стільки часу, праці й хисту в перших двох десятиліттях, — щоб останнє десятиліття своєї творчої діяльності вповні і безроздільно присвятити культурній праці для свого народу, вбачаючи в ній визвольну зброю даного моменту. У своїх “Великих роковинах” з нагоди чвертьтисячоліття Хмельниччини (1898)* покликав він нас, а передусім себе самого:

До великого моменту будь готовий кождий з вас, —
 Кождий може стать Богданом, як настане слухний час.
 Мовиш: “нині інші війни”, — ну, то иншу зброю куй;
 Ум гостри, насталою волю, — лиш воюй, а не — тоскуй!
 Лиш борися! не мирися! Радше впадь, а сил не трать!
 Гордо стій і не корися! Хоч пропадь, але не зрадь;
 Кождий думай, що на тобі міліонів стан стоїть;
 Що за долю міліонів мусиш дати ти одвіт!
 Кождий думай: тут, в тім місці, де стою я у вогні,
 Важиться тепер вся доля величезної війни. —
 Як подамся, не достою, захитаюся, як тінь, —
 Пропаде кривава праця многих, многих поколінь!
 У таких думках держися і дітей своїх ховай, —
 Коб лиш чистая пшениця — буде паска й коровай!

В тривозі за добро поколінь, в свідомості відповідальності перед мільйонами за великий талант, повірений йому, він безоглядно обірвав ті пута, що прив'язували його до праці на чужім загоні, і, не дбаючи про свою долю, забезпечення своєї старості, спочинок і добробут по тяжкій чвертьвіковій праці, поспішав віддати здобутки свого досвіду, знання й хисту, всі без останку, своєму народові як безцінний засіб його визволення, згідно з тим переконанням про актуальні потреби українського життя, які в нім зложилися під сю пору: усвідомлення народних українських мас і піднесення в них

Франко в 1880-х роках

самоповаги, віри в свої сили і в свою будучину як перші передумови їх самоохорони. Культурний мінімум як необхідний засіб, що його мусять негайно і невідхильно сотворити культурніші верстви для вжитку мас, як умову їх солідарності, — як той цемент, що об'єднає та зв'яже в нерозривні монолітні фаланги в бою за своє право і право своєї землі. Нагадаю сі слова, писані ним кілька літ пізніше в характеристиці “Молодої України”, як він її назвав: тих творчих елементів, що підіймали на його очах сю велику, відповідальну й затьмучену працю — а він був її передовиком. Свобідно перефразуючи оповідання нашої старої літописі про заклепаних в горах людей, що просили заліза, він казав у сих своїх перемиських відчитих 1901 р.*:

“Історія нашого українського національного руху в останніх двох десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику віковичну скалу, яка ділить його від свободних, повноправних, цивілізованих націй, а при тім позбавленого найважливішого знаряддя для сеї праці — заліза, себто національної свідомості, почуття солідарності і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопічно йшли перші кроки! І як малі й досі наші здобутки, досягнені нами результати в порівнянні до того, що за той час досягли наші сусіди, в порівнянні до тої конкуренції, яка на кождім кроці грозить нам із їх боку!”

Отже, заліза! Заліза національної свідомості, почуття солідарності і віри в себе, в свою працю і в свої сили! Сього залізного знаряддя визволення бажав своєму народові сей син підгірського сільського коваля і сам великий коваль нової, робітничо-селянської України. І сій роботі віддав він повно і нероздільно останнє десятиліття своєї творчості.

З титанічною витривалістю, з гарячковою запопадливістю, з предивною різноманітністю і многосторонністю, немов передчуваючи недалеку катастрофу, що мала затьмарити його ясний інтелект, закаламутити його гостру і прозору, як кришталь, думку, він працював, то горнучи до української народної скарбниці витвори вселюдської культури — поетичні, наукові, публіцистичні, в перекладах, витягах, популяризаціях, то стараючися з української книжно-літературної, фольклорної, побутової традиції видобути те, що може служити пізнанню динаміки народного життя, її скріпленню та відновленню зв'язності і солідарності фрагментів українського народу. Працював — і за се останнє десятиліття свого життя дійсно дав своєму народові такий невичерпаний скарб, викував для нього таку зброю, що її значіння можна буде оцінити відповідно тільки згодом, з далекої перспективи історії.

Творче життя Франка в згаданих межах, 1878—1908, як відомо, розпадається на три цикли — три десятиліття. В першім, після останнього

іспиту дозрілості, зложеного в соціалістичнім процесі 1877 р. і у львівській в'язниці по своїм засуді, Франко віддає свої сили й енергію галицькому соціалістичному рухові, будуючи його разом на ґрунті польським і українським. Ідучи за кличами міжнаціональної солідарності пролетаріату, він сподівався, що нова соціалістична польсько-руська партія вирівняє національні конфлікти і утворить підставу для нових справедливих відношень. Отже, запопадливо працював для усвідомлення польського робітництва, засідав у робітничім комітеті, викладав польські популярні курси в робітничих гуртках, писав у польській соціалістичній пресі, зложив соціалістичний катехізис і першу соціалістичну програму для Галичини — теж випущені польською мовою. Тимчасом як львівський український (народовецький) осередок виключав (“виєліміновував”) його з свого кола після процесу 1877 р. і цуравсь його як прокаженого, він тішив себе надією, що разом з польськими та єврейськими соціалістично настроєними елементами він збудує нову Галичину, в котрій не буде сих національних протилежностей, польського панування і визиску українських мас.

Та згодом став помічати, що польські провідники соціалістичного руху використовують його працю й працю інших соціалістів-українців для організації національно-польської соціалістичної партії, солідарної в національно-політичних державних питаннях з іншими польськими буржуазними партіями. Се збентежило його й кінець кінцем змусило відійти від сеї роботи. А не маючи змоги з тісною купкою одностудентів-українців ні організувати українську соціалістичну партію, ані утримати власними силами український соціалістичний орган, він став пробувати, під певними умовами, утворити для себе можливість праці в народовецьких органах (“Ділі”, “Зорі”). Але й тут незадовго переконався, що й “свої” його так само використовують для чужих йому завдань, нагинають його під консервативно-клерикальний ранжир, обмежують його свободу думки і чину. Тому розійшовсь і тут восени 1886 р., і по короткій і невдалій пробі заснування радикального партійного органу, зимою 1886/1887 р., став знову пробувати співробітництва з суголосними польськими елементами — сим разом з народницькими, “людовими”. З літа 1887 р. входить він до складу польської газети “Kurjer Lwowski” — радикальної, з народницьким ухилом, та разом з новими товаришами праці заходить коло організації польської селянської (“людової”) партії, — знов-таки в тій надії, що, зломивши панування польської шляхти, можна буде здобути кращі соціальні і політичні умови також для всього селянства Галичини, польського й українського. На ціле десятиліття праця в сій польській газеті стала для нього головним заняттям і джерелом прожитку, а одночасно таку ж саму роботу веде він і на українським ґрунті. Підтримує всякі поступові течії, звідки б вони не виходили: редагує першу жіночу збірку — маніфестацію жіночого руху*; приймає на себе редакцію органу радикального студентства*; з Драгомановим разом пробує співробітничати з київськими українцями; бере визначну участь в організації селян-

ської соціалістичної (т. з[в]. радикальної) української партії (1890) як один з головних учасників її партійних органів; за поміччю київських українських кіл організує свою літературно-наукову часопись “Життя і слово” (1894–1897).

Але все се не задовольняло його: він не находив оточіння, в котрім міг би працювати рівно і гладко, без тертя і перебоїв, а при тім незадоволеним зіставався потяг до суто наукової праці, що з літами духової дозрілості на-ростав у нім все більш сильно і непоборимо¹.

Отут мій перехід до Галичини, заповіджений в 1893 р., здійснений в 1894*, дав Франкові надію на спілку зо мною повести таку наукову працю, для котрої доти ще не було підстав у Галичині.

Було се під осінь 1894 року, коли я приїхав до Львова на початок університетського року, щоб розпочати свій перший курс історії України, і в скриньці на листи, що висіла на моїх дверях, знайшов я одного дня жмуток кольорових окравків, записаних характеристичним, рогатим письмом покійного — що стало таким знайомим і близьким мені з роками. Се був проспект видання корпусу апокрифічної і легендарної літератури в Науковім товаристві імені Шевченка*. Кілька день по тім, давши мені роздумати над справою, покійний відвідав мене й ширше розвинув свій план.

Досі він стояв осторонь від Шевченківського товариства. Воно мало стару репутацію установи дуже виключної, обсадженої вибраною народо-ведькою публікою і неприступної для “інако мислящих”: високі вкладки і різні вступні формальності хоронили його від сторонніх впливів. Перетворення його з такої тісної корпорації в “наукове товариство”, переведене в рр. 1891–1892, знизило вкладку й улегшило приступ ширшим кругам наукових робітників, але Товариство далі зіставалось при репутації твердині правого, консервативного народо-вєцтва, котрого ідеологом був померлий Володимир Барвінський, а його брат Олександр фактично кермував Товариством. Лівішим елементам — радикальним і соціал-демократичним не було що шукати там собі місця для праці, і коли сам Франко після згаданої реформи подав заяву про своє бажання вписатися в члени Товариства, управа (“виділ”) його не прийняла. Але він тим не знеохотивсь, і коли став відомий мій перехід до Львова, рішив його використати, вірно вгадавши, що сам сей мій перехід, як людини нової й галицькими рахунками не

¹ Рішучо відкидаю висновки д-ра Щурата, зроблені ним на підставі Франкових занять Вишенським*, — що він ним інтересувався більш як поет, ніж як учений. “Тою поемою, — пише д-р Щурат, — обличив себе Франко як ученого, сильніше, ніж се могла б зробити найгостріша критика. Аспірації ученого були в нього, видно, збуджені тільки життєвими рахунками. Раз ті рахунки прийшлося перечеркнути, аспірації ученого послабли, перемогу над ними взяла природна вдача поета” (Франків “Іван Вишенський”, Львів, 1925, с. IV (підчеркнення наше). Наукова робота Франка ніяк не може бути пояснена “життєвими рахунками”. Вона розвинулась найбільше тоді, коли для нього зникли перспективи наукової кар’єри, і зверталась вона на такі “не виіграшні” теми, з становища “життєвих рахунків”, що цілком ясно, що не “рахунками” ся праця диктувалася.

зв'язаної, а узброєної, так би сказати, — всеукраїнським мандатом, фактично порушить галицькі межі й перегорожі, і спеціально Наукове товариство, де я передусім муситиму працювати, не вдержиться в своїх традиціях.

Ще з Києва я брав діяльну участь в новім науковім його органі, ново-заснованих “Записках”, і з приїздом став їх редактором, а zarazом був вибраний директором історичної секції — се місце відступив мені покійний Анатоль Вахнянин. На сій підставі і як представник закордонних співробітників і жертводавців я став брати участь в засіданнях і рішеннях управи Товариства (його “виділу”), і мушу констатувати, що вона йшла назустріч моїм проектам, так що я дійсно мав змогу проводити те, чого добивались через мене лівіші елементи, такі як Франко. Сього не передчував Драгоманов, інформований Павликом, і в передсмертних листах він робив Франкові докори, що він не витримує лінії і лє, так би сказати, свою воду на чужий млин. Але Франко краще орієнтувався в ситуації і дуже скоро став одним з стовпів тої наукової праці, яка почалася в Товаристві й наоколо нього. Поданий ним проект корпусу апокрифів і легенд був першою притокою; він був прийнятий виділом, і ним розпочалася нова видавнича серія: “Пам'яток українсько-руського письменства”*. Поруч того Франко став найдіяльнішим співробітником “Записок”: зараз же, 1895 р., почала друкуватись його перша велика праця порівняно-літературна про Варлаама й Йо[а]сафа*, а поруч неї він став давати всякі історично-літературні й історичні замітки, рецензії тощо. Разом з ним ми розпочали того ж року, 1895, видавання “Етнографічного збірника”, і він взяв на себе нагляд за друком і додавання порівнянних вказівок до матеріалів, зібраних його учениками в етнографії: В.Гнатюком, О.Роздольським й ін. Коли 1897 р. виділ Товариства за моєю пропозицією рішив перетворити стару “часопись для руських родин” — “Зорю” на літературно-науковий журнал, названий “Літературно-науковим вістником”, Франко ввійшов разом зо мною до редакційної колегії нового журналу і став найбільш діяльним членом сеї колегії на весь час, аж до своєї недуги. Коли рік пізніш, з нагоди “великих роковин”, для котрих він написав той свій пролог, ювілейні збори прийняли мій проект заснування видавничого товариства, що дістало назву “Українсько-руської видавничої спілки” і розвинуло, особливо в рр. 1899—1908, незвичайно живу й широку, як на тодішні обставини, видавничу роботу, Франко став найціннішим і найактивнішим членом його управи і редакційної колегії.

Так з кінцем 1890-х років виробилося для нього досить широке поле роботи на своїм, українським ґрунті, і ся свідомість дала йому моральну силу до того пам'ятного бунту проти всього, що досі тяжіло на нім, піднятого ним в тім моменті, що я отсе зачепив.

Ославлені баденівські вибори 1897 року*, — в котрих сам Франко ставав кандидатом з наказу радикальної партії, особливо яскраво й болюче відкрили перед його очима всю ту цинічно-криваву систему, котрою польські феодали на спілку з буржуазією підтримували своє панування над україн-

ськими масами, а правіші українські угруповання своєю невиразною опортуністичною тактикою не раз улегшували їм сю роботу. Під впливом тяжких переживань він не завагався сказати гірку правду на адресу і польських владущих верств, і тих консервативних українських кругів, які лавірували “поміж дощ” — між сею польською системою і соціалістичним українським рухом, не перебираючи в способах боротьби з його провідниками.

На початку року в своїм тодішнім органі “Життя і слово” Франко надрукував дуже нервово і різко написану статтю: “Як я став казенним радикалом”*, против наклепів москвофілів у “Галичанині”*, що з приводу його кандидатури, мстяться за опозицію Франка против т. зв. “консолідації” (політичного блоку українців з москвофілами), пустили поголоски про порозуміння Франка з польською адміністрацією і новосформованим “Русько-католицьким союзом” (Ол.Барвінського, А.Вахнянина й ін.). Трактуючи панів з “Галичанина” за їх інсинуації як простих політичних бандитів, Франко сильно заатакував і панів з українсько-народовецького “Діла”, що лицемірно секундували “Галичанинові” в його напастях (“Казенний радикал!” голосить “Галичанин”, а за ним і “Дело” встидливо, як стара проститутка, солоденько, як люкреція¹, шепче: “Може, се для того д[обродій] Франко так поступає, що йому обіцяли мандат”, — починає він свою статтю). “Політикам соединених партій” він закидав “циганство і крутарство” і рішучо відмежувався від якої-небудь причетності до них.

По кривавих виборах, що проходили в місяці березні, Франко до віденського тижневика “Die Zeit”, в котрім він брав постійну участь, дав статтю, що з’явилася в травні т[ого] р[оку] під заголовком “Ein Dichter des Verrates”* (“Поет зради”). Аналізуючи в ній ідеологію “Конрада Вал[л]єнрода” Міцкевича*, він через його голову кидав обвинувачення в зрадництві й підступстві не тільки польській владущій верстві, але й польській інтелігенції Галичини, яка в кінцевім рахунку вся ставала по її стороні в боротьбі з українським елементом².

¹ Лакриця.

² Ся стаття з’явилася сими днями, в перекладі М.Возняка, в книзі: “Іван Франко. Збірник під редакцією І.Лакизи, П.Филиповича, П.Кияниць”*. Тому не переказую ширше її змісту, а наведу тільки закінчення:

“Ми розглянули майже всю поезію Міцкевича і сподіваємося, що ми дали досить доказів того, що зрада в своїх найрізномордніших формах творила головну тему майже всіх його поезій, що ся зрада — і се найхарактерніше — малюється тут не як низька хиба, як заперечення етичного почуття, але дуже часто як щось героїське, а деколи навіть як щось ідеальне, продиктоване найвищим патріотизмом.

Сумний, мабуть, був час, коли геніального поета зіпхали на такі манівці; але сумно стоїть справа і з нацією, котра без застереження уважає такого поета своїм найвищим національним героєм і пророком, та годує щораз нові покоління отруйними творами його духу”.

Д[окто]р Цураг в своїй статті: Франків “Іван Вишенський” (1925) пригадує, що Франко, за згодою з членом редакційної колегії Каннером, підписав сю свою статтю не повним іменем, а тільки літерою К. Але коли стаття йшла до друку, Каннера заступав інший член колегії й, не захотівши такої дражливої статті друкувати без повного підпису, телеграфом зажадав від Франка підпису, і він, мовляв, рад-не-рад дав згоду.

Одночасно з тим у вітринах польських книгарень з'явилась книжечка популярного видавництва "Biblioteka Mrówki" — вибірка Франкових оповідань під заголовком "Obrazki Galicyjskie"* з автобіографічною статтею, чи авторською сповіддю, Франка ("Niesco o sobie samym"*), в котрій він не пожалував різких слів на адресу не тільки української інтелігенції, але й українського народу "яко раси", і вона викликала багато гніву й закидів, які використовували особливо ту справді неприємну обставину, що сі палкі докори й песимістичні рефлексії з'явилися в видавництві польським — саме в хвилю великого обгострення національної боротьби.

Я в тих роках не сходився з Франком так часто, як потім, — ми жили на двох відлеглих кінцях міста, стрічалися звичайно тільки на засіданнях Наукового товариства, і я не пам'ятаю, аби він поясняв мені мотиви сього свого одночасного виступу на обидва фронти. Але психологію своєї статті про Міцкевича він доволі докладно вияснив сам вісім літ пізніш, коли з польських кругів залунали заклики до польсько-української згоди — на адресу української інтелігенції київської і взагалі великоукраїнської, що тоді, після революційних починів 1905 року, почала виявляти перші позначки своєї політичної активності. Подаючи, через голову польських братолюбців, осторогу київським українцям, — котрих краківські публіцисти закликали до безпосереднього порозуміння, минаючи Львів, — небіжчик писав тоді, пригадуючи свої досвіди з співробітництва з поляками:

"Розумію дуже добре, що моє слово стрінеться з недовір'ям і нехиттю з того, власне, боку, де б повинно числити бодай на об'єктивну оцінку. Та маю на увазі, з одного боку, важність хвилі, а з другого — й те, що поклик до згоди в моїй душі збудив сильнішу реакцію, ніж у кого іншого. Надто я потроху маю право забирати голос у тій справі, як одинокий, може, українець, що, не зрікшись свого характеру і своїх національних поглядів, працював серед поляків і пройшов, значить, практичну школу того, до чого тепер теоретично, самим чуттям і "сердечним словом" покликає українців із-над Дніпра д[обродій] Конечний.

І чим скінчилася моя практика? Певно, кожному галичанинові звісний той факт, той скандал, яким вона скінчилася, — скандал, зрештою, далеко менше мій, далеко більше галицько-польської суспільності і преси. Я не хочу розбирати ані оцінювати його, хоча признаюся, що й досі не жалую свого кроку, як не жалую нічого, що було логічним впливом фактів, сильніших від мене. Та, власне, ті факти, що примусили мене бризнути польській суспільності в очі різким докором, певно мало кому відомі. Найтяжчий, найстрашніший із них, що захопив мене особисто до глибини душі, захопив як грім, як нагла хвороба, се були криваві вибори 1897 року. Не будши русином і не живши тоді серед руської суспільності, ніхто не може мати поняття

про вражіння, яке робили тодішні події. Вся перверзія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закону і законності у галицько-польських верховодів виринула тоді на верх, як олива на воду. Пригадаю лиш один факт — не дуже голосний, але характеристичний. Міністер внутрішніх справ гр[аф] Казимір Бадені, їдучи до Відня з інспекції львівського намісництва, де видав докладні вказівки для переводження виборів, зупинився на пару днів у Кракові і там на якомось панському зібранні виголосив промову, в якій з цинізмом, гідним фігурувати в історії польсько-руських відносин, заявив із натиском: *Wybory w Galicyi odbywala sie całkiem legalnie!** І се в ту саме пору, коли біля моїх вікон у Львові день у день водили десятки закованих і скатованих Давидівських селян* (русинів і поляків), яких тягнуто до в'язниці за вбивство виборчого комісара, коли до мене, хорого, немічного і розбитого, день у день і ніч у ніч надбігали розполохані “легальністю” виборів міщани та селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з мостиського, то з перемиського, то з бог зна яких інших повітів, благаючи поради й бодай захисту, переночувати їх та прогродувати кілька днів, поки минуть страховища легальних виборів. Слова міністра гр[афа] Бадені розтелеграфовано скрізь по світі, і заграничні газети не хотіли приймати дописів про галицькі вибори, заслоняючися тим, що прецінь ексцеленція гр[аф] Бадені запевнив торжествено, що вибори відбуваються легально! А львівська прокуратурія конфіскувала статті про вибори та дописи з провінції про вбивства, каліцтва та масові арешти, знов-таки на тій підставі, що екс[целенція] гр[аф] Бадені заявив, що вибори відбуваються легально, значить, усякі дописи про нелегальності мусять бути брехнею.

Та не досить того: в ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп, близьких і дорогих мені серед польської суспільності; я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією я працював, і в хвилі розпуки я кинув каменем у прірву і усунувся на бік, покинув назавсіди експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові. Одно лише додаю іще: як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависті до польської народності, до того, що вона має гарного, високого, широкого та справді людського. Я міг би покликатися на свідоцтво кількох благородних поляків, які виrozumівши та річево скритикувавши мій крок, проте впевнилися, що я зробив його не з злої волі, і не відвернули від мене своєї приязні”.

І далі: “В однім огляді поляки не ігнорували нас, в однім пункті польська преса від самого 1848 р. дає багатий-пребагатий матеріал для історії польсько-руських відносин. Не було ані одного кроку,

одного замислу, одного плану русинів, якого б ся преса не оплювала, не зогидила, не перетолкувала на некористь русинів. Не було ані одного виднішого русина від Маркіяна Шашкевича аж до наймолодших із нинішніх студентів, якого б та преса не очернила, не осьмішила, не денунціювала, не відсудила від честі й віри або хоч принагідно не копнула. Клевета на русинів, се такий товар, який у польській пресі має все попит і приймається з найбрудніших рук. Сей попит із генерації в генерацію притягає до себе слабкі, безхарактерні, ігнорантні або зовсім здеморалізовані одиниці з-посеред нас, та рівночасно обнижує інтелектуальний і моральний рівень польської преси, затроює атмосферу, серед якої виростають нові польські й наші покоління. Дійшло до того, що галицькі поляки нездібні ані на хвилю перенестися в наше положення і зрозуміти, які мусять бути почуття кожного інтелігентного русина, що кожної хвилі мусить надіятися, ану ж його з причини або й без причини обкинуть болотом, спаплюжать, осміють, заденунціюють у польській пресі. Адже всі наші інституції так і висять на тім, що не сьогодні, то завтра сю або другу заденунціюють, опоганять у польській пресі, очорнять її найліпших робітників, а бодай кинуть на них тінь низькими інсинуаціями. Речі, яких жодна польська газета не помістила би про жодного польського діяча і про жодну польську інституцію, друкують “чільні” польські газети про русинів без найменшого скрупулу, як щось зовсім собі звичайне і натуральне: адже се руське, то й виняте з-під права загальнолюдської учтивості!

І при тім яке підле фарисейство, яка безсоромна дволичність! З одного боку, *nulla dies sine: huzia na Rusinów**, а з другого боку, потоки фраз на тему *bratniego ludu** або навіть арогантні твердження в роді того: *wszystko, co mają Rusini, zawdzięczają naszej wspólnemu myślności!** Ні, супроти сеї безличності хвалю собі вже той варшавський кукіль, що тепер так буйно розростається на нашій землі і величає себе *“wszechpolakami”**. Ті бодай відразу виявили себе нашими ворогами, в ім’я пруської доктрини *“egoizmu narodowego”** прокламували як мету своєї діяльності в Східній Галичині переведення колись, у відповідній хвилі *walki na poże z Rusinami**. Люблю за відвагу і за щирість. Якби ми були мали між собою таких поляків ще від 1860 року, то вже досі русько-польські відносини в Східній Галичині були б значно упрощені; порядна операція була б відкинула те, що гниле, а вздоровила те, що здібне жити, і Східна Галичина не смерділа би сьогодні гноевою раною на тілі всеї слов’янщини”.

І накінець: “Тепер ми, галицькі русини, не можемо потішатися тим, що терпимо від “шляхецької господарки” — ні! Ми чуємо чимраз виразніше, що против нас стоїть уся польська нація, всі її верстви від шляхти і магнатерії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату. Ся солідарність доходить до того, що не тільки в чисто націо-

нальних справах поляки всіх верств ідуть разом проти русинів, але і в соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають або приймають без протесту та противдіння такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкоду й польському мужикові та робітникові, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити русинам”¹.

Психологічного підкладу своєї філіпіки на адресу Галицької Руси Франко не пояснив так вичерпуюче. Один з молодших його знайомих д-р Щурат оповідає, що ся сповідь Франка була написана ним ще в 1895 р. під вражінням провалу його доцентури, — що він вважав підстроєним українськими політиками пізнішого “Русько-католицького союзу”. Книжечка, мовляв, тоді ж, вже в 1895 р., була видрукувана, тільки затримана видавцем, який побоювався недобрих наслідків для Франка від його сповіді і випустив її аж тепер, коли він своєю статтею про Міцкевича порвав усі зв’язки з поляками. Та ся історія про видрукування книжечку, що була затримана два роки, не дуже здається правдоподібною, і в кождім разі вимагає провірення. А в усякім разі не легко повірити, щоб поява сеї Франкової сповіді сталась незалежно від його волі і настроїв 1897 р.: його роздраження й гніву на поводження “сконсолідованих руських партій” супроти його посольської кандидатури². Він дав вираз сим своїм настроям супроти тактики сконсолідованих українських народовців і москвофілів в згаданій статті “Життя і слова” на початку року, і поява його філіпіки против “руської інтелігенції”, незалежно від того, чи була вона написана в р. 1895/1896 чи в 1897, відповідала тим почуттям презирства і зневаги до лицемірства і двоєдушності “нашої Руси”, що наповняли Франка в першій половині 1897 року³.

¹ Русько-польська згода і українсько-руське братання. — “Літературно-науковий вістник”, 1906, [кн.] I, с. 157–158, 163–164, 166.

² Се були часи так званої “консолідації” — політичного блоку українських народовців з москвофілами, тимчасом як радикали з одної сторони, а угодовці з другої були противниками сього блоку.

³ Я вважаю потрібним подати цілу сю цікаву, а мало звісну статтю (не повторену в пізніших виданнях сеї збірки), в перекладі М.Возняка, що він був ласкав зробити для мене з видання 1897 р.:

Дещо про себе самого

Є письменники, що їх життєпис цікавіший від їх творів, що їх твори це тільки знахідки до їх характеристики, частинки до їх життєпису. Се генії, вибранці долі, великі й оригінальні в доброму та злому, в щасті й стражданні. Се корифеї літератури, творці нових напрямків. Можна назвати їх експонентами того часу, в котрому жили, а їх життєпис у кожному разі дасть змогу більше-менше глибоко увійти в таємниці духу їх доби, бо в них саме сей дух мав свій зміст, в них немов витворюється й знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на подрібні та з усім джерельним апаратом оброблені біографії, бо ж їх життя само собою це такий архитвір, як їх твори, само собою, і навіть нездарно розповіджене, збагачує скарбницю людського духу.

За нечисленним гуртом цих велетнів іде величезна юрба письменників — робітників і ремісників менше чи більше талановитих, менше чи більше роботящих, впливових, читаних і заслужених, що одначе не dorостають до міри тих майстрів. Печуть вони, як говорив Кра-

шевський, щоденний хліб для умового споживання, роздроблюють на дрібну монету ті груди ідеального золота, що їх майстри видобули з таємничих глибин надхнення, заповнюють своєю працею рами, які вони створили. У цих людей звичайно бібліографія їх творів вистачає за життєпис; людина неначе зникає поза тим, що зробила. Такі письменники не знаходять біографів; се немов ті робітники, котрі помагають ставити будинок цивілізації, але прізвиська котрих не виписуються на причілку цього будинку.

Як один із тих робітників, що докладають цеглу по цеглі до тієї будови, ніколи не відчував я живіше цього свого характеру, ніж у хвилині, коли з обов'язку чемності маю представитись польській публіці, якій подаю до рук збірку своїх новелістичних образків. *Що* маю сказати їй про себе? *Що* я вродився? Га, сей неособливий випадок притрапився кожному з нас, шановні читачі. *Що* я трохи вчився? *Що* я любив і страждав? чейже й фарисеї роблять те саме, говорячи словами Святого Письма. А поза тим нема нічого гідного уваги в моєму житті, крім тієї сверблячки до писання, крім нахилу обсервувати людське життя в його найрізномордніших проявах, крім тієї ніколи й нічим не заспокоєної гарячки, котра змушує мене перейматися стражданнями й радощами, думками й мріями інших людей. Але й ті всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене: це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Was ist denn an dem ganzen Wicht
Originell zu nennen?

*(Що ж можна назвати оригінальним
у наскрізь бідолашної людини?)*

На се Гетеве питання відповідаю: хіба те, що я русин, і походжу правдоподібно від українцями німецьких колоністів, що мій батько був звичайним селянином і робив панщину — не жадною дідичеві, але цісарсько-королівській камері*, — не вмів ані читати ані писати, та, незважаючи на те, був світлою людиною й віддав мене, слабовиту й до селянської праці нездатну дитину, до школи. Вихід з-під селянської стріхи на ширшу публічну арену це у нас досі надзвичайно рідка річ. Уроджений у 1856 р. в Нагуєвичах, Дрогобицького повіту, ходив я протягом двох років до сільської школи в Ясениці Сільній, потому до т. зв. нормальної школи в оо. Василях у Дрогобичі, а опісля там же до гімназії. Склавши іспит зрілості, я ходив на університет у Львові, але мої студії перервав соціалістичний процес 1877–1878 року, до якого, бог зна чому, вмішано мене, ба навіть засуджено на 6-тижневий арешт (по 8 місяцях слідчої тюрми) за приналежність до тайного товариства, до якого дійсно я ніколи не належав і якого, наскільки знаю, ніколи не було. Се одна з небагатьох оригінальних рисів у моєму житті, бо подібне не кожному притрапляється.

Дальший опис мого життя може заступити бібліографічний опис моїх праць, але його залишаю Естрайхерам 20 віку*, коли взагалі котрому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що творять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу тільки коротко, що відтоді ще кілька разів арештовано мене й завжди випускано на волю без розправи; що, незважаючи на се, я скінчив університет і навіть, на великий гнів деяких моїх ближчих братів-русинів, відважився здати з відзначенням докторат із славистики у Відні й габілітуватися на виклади української літератури на Львівському університеті. Об'єднаний коаліції урядових сфер із інкармерованими українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким, без сумніву, були би сталися мої виклади. “Бійтеся Бога, як можна свого чоловіка пустити на університет! Подивіться тільки, в якому сурдуді він ходить!” Так укваліфікував мою кандидатуру брат-русин — той самий, котрий за свою патріотичну працю для добра Руси й Австрії побирає шість чи сім платень. Очевидно, перед таким аргументом моя кандидатура на приватного доцента мусила впасти, а мотив “politisches Vorleben” (політичне минуле) тільки чемніше прикривав справжню причину... Однак не хочу обвинувачувати. З гіркістю привик я робити те саме, що о. Бодуен, котрий, коли його вдарено в лице, сказав: “Це для мене, пане, а що ж для дітей?” Очевидно, для дітей, в даному разі для суспільності, треба чогось іншого. Отже, замість біографічних подробиць декілька признань.

Передовсім признаюся до гріха, котрий багато патріотів вважає мені за смертельний: не люблю русинів. Супроти цієї гарячої любові, що бризкає часто для “братнього племені” із шпальт польських реакційних газет, моя сповідь може видатись дивною. Але що ж робити,

коли вона правдива? Я вже не в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І тому повторюю: не люблю русинів. Так мало серед них найшов я справжніх характерів, а так багато дрібничковості, тісного егоїзму, дволичності й пиhi, що дійсно не знаю, за що я мав би їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, не раз у найкращому намірі, вбивали мені під шкуру. Розуміється, знаю між русинами декільки виїмків, декільки особистостей, чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян!), але ці виїмки, на жаль, тільки стверджують загальний висновок.

Признаюсь до ще більшого гріха: навіть нашої Руси не люблю так і в такій мірі, як се роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для сього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби твердити, що нідє нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для сього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства й волі, щоб я не мав почувати, як мало в історії Руси прикладів справжнього громадянського духу, справжньої посвяти, справжньої любові. Ні, любити сю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу, — сю расу, отяжілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізноморднішого сорту? Чи, може, маю любити світлу будучину тієї Руси, коли тої будучини не знаю, і для світлості її не бачу ніяких основ?

Коли, незважаючи на те, почувуюсь русином і по змозі й силі своїй працюю для Руси, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. До сього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, вигодований чорним селянським хлібом, працюю твердих селянських рук, почувуюсь до обов'язку панщиною цілого життя відробити ті шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видко світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, вложене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу стиха проклинати долю, що вложила мені на плечі се ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І коли що полегшує мені двигати се ярмо, так се те, що бачу, як руський нарід, хоча він гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні бідний, недолугий і непорадний, але все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадо-бу світла, правди та справедливості й до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для сього народу й ніяка чесна праця не піде на марне.

Називають мене не раз щирі польські патріоти неприємелем поляків. Що маю сказати на сей закид? Чи поклікатись на свідоцтво тих поляків і польок, котрих люблю, котрих високо ціную і для котрих маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу відкрито: не люблю занадто щирих патріотів, тих, котрі мають уста, повні Польщі, а серце котрих холодне для не-долі польського селянина й наймита. Скептично аналізуючи свій власний руський патріотизм, прикладаю ту саму міру й до патріотизму патентованих польських патріотів і не можу в них засмакувати. І не дивуюсь, що вони платять мені тою самою монетою, з добрим процентом.

Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Якщо до польської шляхти зарахувати Оржешкову й Конопницьку, Пруса й Ленартовича, Остою й Карловича, — то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо цю справжню польську шляхту, цю еліту польського народу ціную й люблю, як люблю всіх благородних людей власного й кожного іншого народу. Що таким самим почуттям не обгортаю того чи іншого галицького шляхтича або й навіть більшої їх частини, то, певно, з причин цілком відмінної натури від сих, які велять мені любити перших. Якщо серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні виїмки, не занедбаю ударити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Руська приповідка каже: “Не робися солодким, бо тебе злижуть; не робися кислим, бо тебе оплюють”. А в таких оповіданнях про себе самого і нема нічого легшого, ніж упасти в одну або іншу крайність. Відчуваю, що й так уже сказав я не одно таке, за що дістануться мені удари з різних боків, але нехай і так буде! Того, що я сказав, — не візьму назад і закінчу руською приповідкою: “Добре так моїй жінці, най мене б'ють”.

Д-р Іван Франко.

Народовці сю його сповідь попробували використати для нової анахтеми. Пригадую собі з тодішніх оповідань, яку хвилю злорадства викликала вона в народовецькім осередку: руки собі зтирали потішаючися, що от сей “землетрясець” нарешті морально вбив себе в очах громадянства, і можна буде його як нешкідливого трупа викинути на смітник. В “Ділі” з’явилась стаття (“Смутна поява”); вона була анонімна, але автор — “сідоглавий” сеніор львівської Руси — був відомий всім^{1*}. Він “звільняв” у ній Франка

¹ Подаю сю статтю “Діла” в цілості — тільки переведену на сучасний правопис з тодішньої “етимології”.

Смутна поява

“Nie kocham Rusinów. Tak mało pośród nich znalazłem prawdziwych charakterów, a tak dużo małostkowości, ciasnego sobkowstwa, dwulicowości i pychy, że zaiste nie wiem, za co bym miał ich kochać. Rozumie się, znam parę wyjątków, lecz te wyjątki tylko stwierdzają ogólny wniosek.

Nawet Rusi naszej nie kocham. Co w niej mam kochać? By ją kochać jako pojęcie geograficzne, na to zbyt wielkim jestem wrogiem czczych frazesów, zbyt dużo widziałem świata, bym miał utrzymywać, że nigdzie niema tak ładnej przyrody, jak na Rusi. By kochać jej dzieje, na to zbyt dobrze je znam, zbyt goraco kocham ideały ogólnie ludzkie sprawiedliwości, braterstwa i wolności, bym nie miał czuć, jak mało w dziejach Rusi przykładów prawdziwego ducha obywatelskiego, prawdziwego poświęcenia, prawdziwej miłości. Czy może mam kochać Ruś jako rasę — tę rasę ociężałą, niesforną, sentymentalną, pozbawioną hartu i siły woli, tak mało zdolną do życia politycznego na własnem śmieciu, a tak płodną w perekińczyków najrozmaitszego gatunku? Czy może mam kochać świetną przyszłość tej Rusi, której nie znam, dla której świetności żadnych nie widzę podwalin?”

Хто сказав ті слова? Певне якийсь поляк, на Русі живучий, або який руський перекиньчик? Ні, се один з найвизначніших русинів, з головних проводирів руських, з перших теперішніх поетів і писателів на Русі, се — д-р Іван Франко. То сказав десь в тіснім кружку, під якимсь хвилимовим враженням? Ні, він сказав се з повною розвагою, написав се для широкого світа, для польської публіки, в популярнім і дуже розповсюдженім видавництві польським “Biblioteka Młóki” (н[оме]ри 287—289) в передмові до польського видання своїх “Галицьких образків”.

В тім самім уступі каже д-р Франко дальше, що “prawie na każdym kroku trzeba by płakać nad dziejami Rusi”. Се правда. Ледве кільканадцять літ минуло, як подібно талановитий і заслужений діятель руський, померший недавно майже в забуттю Панько Куліш зафрапував Русь своєю “Крашанкою”*, аж тепер знов ще більшу несподіванку зробив їй д-р Франко своєю сповіддю перед поляками.

Отже, д-р Франко не любить русинів і Руси. Га, на милування нема силування, — але у чужих. Як нас не любить поляк, москаль, румун, маляр, німець, то Бог з ними, не можемо їм за те докоряти. Але як русин не любить русинів і Руси, то зовсім що інше.

Д-р Франко, правда, подав причини, чому він нас не любить: він “не знає, за що мав би любити русинів, і не знає, що має любити в Руси”. Ах, яка ж то груба, егоїстична натура: любити тільки там, де є за що! Правдива любов, се ж д-р Франко яко поет повинен знати, не питає, чи є за що любити, але любить. Д-р Франко аналізує Русь, розбирає її, як анатом, на поняття географічне, історію, расу і будучність. Але хоч він поет і трохи філософ, а не попав на те, що є найближче, т. є. що Руссю єсть передусім руський нарід, а нарід єсть великою родиною. Отже, любимо Русь, як любимо свою родину, і то цілу родину, не одного або другого члена її, як любимо батька й матір, і братів, і сестри, і діти, і всю дальшу рідню разом взявши. Та і не питаємо за що і що в ній любити, але любимо, бо то наше, бо то родина. Мати не розбирає, чи дитина красна чи погана, чи здорова чи каліка, чи розумна чи слабша здібностями, — ба навіть противно, слабшу не раз більше любить, бо така більше потребує любові.

На жаль, д-р Франко не знає, що то є любов, і не має любові. Він любить вправді гартяче, як каже, загальнолюдські ідеали справедливості, братерства і волі, — але така абстракційна любов мало варта, вона дуже часто криє під собою егоїзм, любов себе тільки самого. Авжеж любов не егоїстична і не абстракційна єсть найвищим людським чувством і

найвищою людською чеснотою, за таку признали її загально всі люди во всіх віках і у всіх народів. Коли ж д-ру Франкові того чувства не достає, то ми можемо над тим тільки глибоко жаліти.

Чувство любові старається д-р Франко заступити почуттям обов'язку. Він працює для Руси, як каже дальше, *przede wszystkim z poczucia psiego obowiązku*. "Викормлений хлопським хлібом", почувається до обов'язку відробити гріш, виданий хлопською рукою на його виобразовання. "Мій патріотизм руський то тяжке ярмо, вложено долею на мої плечі. Можу за те проклинати долю, але скинути ярма не можу". Жалуємо Вас, пане доктор, отже хочемо Вам прийти в поміч. На Ваше виобразовання ішла праця не лише руського хлопа, але і польського, і німецького, і чеського, та й не тільки хлопа, але й інших працюючих верств. Таж вищі школи, хоч би і в нашім краю, не удержуються самим коштом краю, а тим менше коштом руського хлопа. Отже коли Ви лише з обов'язку руський патріот, а не з пересвідчення, не з прив'язання, не з любові, то можете се тяжке ярмо скинути без церемонії.

Та нехай би д-р Франко не любив русинів і Руси, нехай би ему праця для Руси видавалася тяжким ярмом, а не милою, солодкою роботою, як матері захід коло дитини, але пощо він з тим похвалився перед світом, перед польською публікою? За нелюблення русинів і Руси можемо його жалувати, але публічне поганення їх мусить-таки обурювати. Коли він те все, що наговорив на русинів і на Русь, уважає за правду і хотів конче похвалитися відкриттям такої великої правди, то міг би був ту правду нам в чотири очі сказати: може би, воно було на що придалося. Може би, слабші духи, почувши від такого авторитета, як д-р Франко, що "не видить ніяких підвалин для світлої будучності Руси", загіршили й одушевилися для народної праці! Може би, ті звичайно пусті голови, котрі тепер з гори дивлять(ся) на всіх і найщиріших тружеників руських та "з засади" для нашого мізерного народу нічого не хотять робити, після слів д-ра Франка навчилися шанувати щирий, хоч би й недолугий труд та й самі забралися до такого труда! — Ні, сього д-ру Франкові було би замало: йому ходить о те, шоби ширший світ знав, що межі русинами нема характерів, що русин то лінивий, неспосібний чоловік, без почуття ладу і без сили волі. О правдивість тих висказів не будемо з д-ром Франком спорити: судили о нас не раз чужі люди, але такого суду не пригадаємо собі. Одно тільки скажемо: буває не раз, що чоловік судить других після себе, а д-р Франко дав багато доказів, що його вдача дуже суб'єктивна; отже коли серед русинів дійсно мало єсть правдивих характерів, то на сей його тяжкий докір пригадаємо йому слова Спасителя: Нехай кине перший камінь той, хто відчуває себе цілком чистим.

Ми згадали о "Крашанці" Куліша, котру засудили навіть поступові поляки (як Свентоховський в "*Prawd-i*"), а сам д-р Франко назвав її, мабуть, патологічним об'явом. Але все ж "Крашанка" не містила таких напастей на русинів та й появилася в руській мові, отже була мовби лише для своїх написана. А який однодушний осуд стрітила вона всюди, і в Галичині і на Україні, навіть у старих приятелів Куліша!

Ледве чи й у чужих писателів багато знайдеться напастей, дорівнюючих бруталністю сій сповіді д-ра Франка! Коли поляк Сенкевич у своїй повісті "*Ogniem i mieczem*" згнівбив давнє козацтво, отже лише одну часть історії Руси, то навіть чесні поляки як, напр., Жигмонт Качковський, виступили за те против нього. Д-р Франко перейшов і Куліша і Сенкевича.

Не будемо запускатися в досліджування причин, котрі спонукали д-ра Франка до подання Руси такої також великодньої писанки. Ми раді би винайти причину, найменше для нього некорисну. Може, вона лежить в тій *angeborene Widerspruchslust**, до якої сам признається д-р Франко в своїй статті о Міцкевичі, в любованні в парадоксах і позованні на оригінальність, в жадобі відзначитися від всіх людей, показати, що ось я не такий собі звичайний чоловік, як другі люди. Тільки ж такі чувства і такі прикмети характеру не ведуть до діл Олександра Великого, але скорше вже до діл Герострата...

По крайній мірі д-р Франко хоче належати до людей зовсім "модерних", до найпоштовіших межі поступовими, забуваючи, що не досить єсть ступати наперед, але треба йти також прямою дорогою, хоч би повільно, а не сходити, в жадобі скоршого поступу, на манівель, з котрого опісля муситься завертати. Він встидається такого давнього, звичайного, пережитого чувства, як любові до своїх родимців і своєї вітчизни. "Я не стою вже в віці наївних і засліплених коханків і можу о такий делікатній матерії, як любов, говорити тверезо", каже д-р Франко. Але деякі чувства і деякі погляди суть вічні. Любов своєї рідні була, від

від таких тяжких і прикрих для нього обов'язків супроти свого народу, інакше сказавши: давав йому відставку від Руси — ще раз “виелімінував” з суспільності. Се одночасно з тим, як редактор “Kurjer-a” “з щирим жалем” повідомляв Франка, що він виключається з складу редакції*, другим словом — позбавляється всяких джерел існування і засуджується за бунт на голодну смерть.

Се був незабутній момент, коли Франко, “виелімінований” відразу з українського й польського громадянства, а в своїх радикальних кругах підміновуваний потихеньку й помаленьку його старим антагоністом Павликом, заявив мені, що тепер одинокє джерело прожитку для нього й його родини — се його заробіток в Науковому товаристві. І тоді ми, його прихильники, поставили пунктом честі не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які очевидно прагли його пониження. Франко не мусив іти до них на поклін. Навпаки, від сього часу і до смерті він мав змогу працювати виключно для українського народу, на українській мові.

На анахтему, кинену з української й польської сторони, він відповів у черговім числі свого “Життя і слова” афоризмами в альбом “Ділу”*, де стояло між іншим:

Любов не обов'язкова — але почуття обов'язку обов'язкове.
Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм і нетолерантність.
Посол Вельовейський прилюдно заявляє, що любить русинів.
Ну, кого такі пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу не любити.
Від народнього обов'язку сам Бог не може звільнити; нахвалявся звільнити від нього сатана.

Се було на адресу “своїх”. На польську адресу вписав він тут же болючу цитату з Словацького:

Polsko! lecz ciebie błyskawkami łudzą;
Pawiem narodów byłaś i papuga;
A teraz jesteś służebnicą cudzą.

коли світ стоїть, та й останеться, поки світ стояти буде. Такого чувства ніхто не потребує і не повинен встидатися, або величатися тим, що він вищий над такі сентиментальності, що з них вже виріс. Природа є тут найліпшою керівницею, а таке покидування дотеперішніми чувствами і ідеалами людскості задля мнимої їх пережилості подібне до позування недорослого хлопчика або дівчинки на дорослу особу і встидання дитячих забав та почувань, природних вікові.

Ми, малі люди, не “модерні” і не перепоступові, будемо, як досі, любити русинів і Русь і будемо працювати для неї не з “псячого обов'язку”, але з щирого прив'язання. Яка нас, русинів, чекає будучність, чи світла чи неслітна, того ми не годні проникнути. Сам же ж д-р Франко каже дальше в суперечності до свого попереднього висказу: “Руський люд таки помалу підноситься, почуває в щораз ширших масах жажду світла, правди і справедливості і шукає доріг до них; праця для такого людю не піде на марне”. Ми держимося народної пословиці: “Не вважай на врожай; сій жито, хліб буде!”.

(“Діло”, Львів, четвер 1 (13) мая 1897. Річник XVIII, ч. 97).

Choc wiem, że słowa te nie zadrzą długo
W sercu gdzie nie trwa myśl nawet godziny...

(Польщо! тебе дурають блискітками! Ти була у народів павою й папугою — а тепер стала служебницею чужих. Та що ж! знаю, що мої слова не викличуть довшого зворушення в твоїм серці — де й на годину не потриває яка-небудь думка).

А в своїй черговій збірці “Мій Ізмарагд”, випущеній з кінцем того року, Франко видав ряд поезій, що давали коментар і корективи до його сповіді в “Obrazkach” — одну з них я подав на початку сеї статті, а тепер наведу ще другу:

Важке ярмо твоє, мій рідний краю*,
Не легкий твій тягар!
Мов під хрестом отсе під ним я упадаю,
З батьківської руки твоєї допиваю
Затроєний пугар.

Благословлю тебе! Чи ждять тобі ще треба
Поваги й блиску від будучини,
Чи ні, — одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпші сини.

Щоб сячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при життю обкидувано їх.

“Сідоглавому” авторові “відставки”, надрукованої в “Ділі”, присвятив він відповідь, в якій були між іншим такі строфи:

Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала*,
Я ж гавкаю раз-в-раз, аби вона не спала.
Ти любиш в ній князів, гетьманне, панування,
Мене ж болить її відвічне страждання.
Ти любиш Русь! За те тобі і честь і шана.
У мене ж тая Русь кривава в серці рана!
Ти, брате, любиш Русь, як дім, воли, корови,
Я ж не люблю її — з надмірної любови.

Для нас інцидент був вичерпаний, і така була моральна сила того невеличкого, але сильного своєю щирістю й рішучістю гуртка, що згрупувався тоді коло наукових видань Наукового товариства, “Літературно-наукового

вістника”, Видавничої спілки і “взяв на свої плечі” Франка в його конфлікті з “своїми-чужими”, а протестуючи против опортунізму і сервілізму в “високій політиці”, против “консолідації” (з москвофілами) в національних відносинах, против реакційного “рутенства” в ідеології, мав на своїй стороні всю українську молодіж, — моральна сила його, кажу, була така велика, що з нею народовецькому осередкові скоро прийшлося порухуватись самим серйозним способом! Ювілейний рік 1898 був рядом серйозних, хоч і безкровних, навіть не дуже гамірливих, але симптоматичних і важких, битв на сім полі. Против “п’ятдесятиліття знесення панщини”, що народовецький осередок задумав святкувати весною, разом з москвофілами, б’ючи чолом цісареві за се добродійство, молодіж зробила демонстрацію*, яка закінчилась малим “ізбієнням младенців”¹, відсвяткованим молодіжжю вечіркою, на котрій вона зробила овацію своїм ідеологічним провідникам². Тому ж цісарепоклонному святові* ми протиставили ювілей Хмельниччини (250-ліття), століття “Енеїди”, чвертьстоліття Шевченківського товариства і двадцятип’ятиліття літературної творчості Франка, і сі свята, восени 1898 року, випали так імпозантно, і з ідеологічного погляду — серйозно і далекосягло, що ніхто навіть не міг і передбачити! Ювілей Хмельниччини розворушив почуття активності, натхнув довір’ям до сил народних мас. Ентузіастично був прийнятий його святочний пролог — “Великі роковини”, написаний Франком для парадної вистави*, як фанфара виступу “Нової України” на політичній арені, — що вповні здійснився за кілька літ потім. Вперше твердо зазвучали гасла самостійності України — в промовах молодіж. В промові моїй на ювілейній вечірці* присутні з захопленням підхопили ноти конкретної всеукраїнської програми і акції за своє національне право. А в своїй ювілейній промові Франко зложив свою ісповідь життя*: догмату праці, як провідного принципу свого — і свого покоління.

Рік пізніш львівський народовецький осередок звернувся до нас з Франком з пропозицією об’єднання лівіших народовецьких елементів на соціалістичній програмі з нашим гуртком і з радикалами. Ми пішли назустріч сим бажанням соціалізації програми галицької інтелігенції і ввійшли в комітет реформи, а хоч скоро переконалися в несерйозності сих замірів, і по кількох засіданнях вийшли, — я підчеркую тут сей момент як повну реабілітацію Франка, котру мусив дати йому сам народовецький осередок після його бунту і відставки 1897 року.

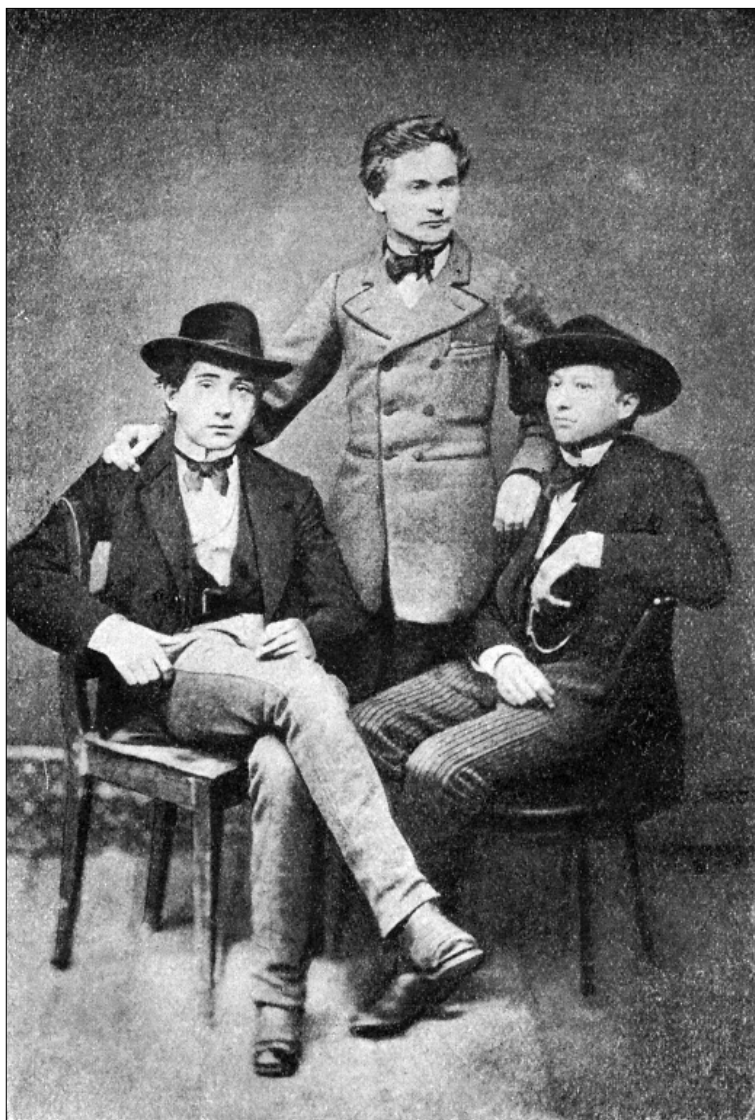
В таких обставинах зложилось тісне моє наукове й організаційне співробітництво з Франком, що потривало коло десяти літ, до катастрофи, що його спіткала на початку 1908 року*. Співробітництво в наукових виданнях Шевченківського товариства, в “Літературно-науковім вістнику”, в Видавничій спілці і в різних культурних заходах, що ми їх на спілку підіймали рік

¹ Младенець у “твердій” галицькій мові означав юнака, молодого чоловіка.

² Як таких вітано тоді Франка, Павлика, Терлецького й автора сих рядків.

за роком, все тісніш зв'язувало нас і витворяло між нами братство праці, котре не маніфестувалося в голосних деклараціях, але мало міцні підстави в спільності завдань, в солідарності, в тактиці, в безмежнім обопільнім довір'ї і поважанні. Обставини склалися так, що на мою долю припадало більше організаційної керівничої праці, і не раз “благоприятелі” пробували заграти на Франковій амбіції, уболюючи й дивуючись, як се він так старий, заслужений діяч “слухається Грушевського”, молодшого від нього на десять літ чоловіка, та й ще так би сказати — загранишнього зайди. Але я добре знав, що сі уболювання ніколи не робили бажаного ефекту. Франко цинив наше співробітництво, — певну витриманість і авторитет, який приносила моя участь в роботі, не тільки в очах людей мені прихильних, але й неприхильних, у котрих містична “рука Грушевського” часто викликала навіть мало обґрунтований страх. Не раз, коли я, вважаючи певну справу, певне видавництво настільки налаженим і організованим, що воно може йти й без мене, з огляду на се хотів звільнитися від нього, Франко спиняв мене і намовляв лишитись, хоч би навіть тільки “на страх ворогам”. Так було, напр., з “Літературно-науковим вістником”, коли його перестали пускати на Україну*, і він став локально-галицьким видавництвом, а я був занадто завантажений і перетомлений працею і хотів трохи себе розвантажити й зняти своє ім'я з журналу. Франко настояв, щоб я сього не робив, і принаймні хоч переглядав коректури: мовляв, він, Франко, тоді почуватиме себе певніш і сильніш; і я мусив згодитись, — хоч приходилось мені тоді дуже тяжко.

Особливо часто стали ми бачитися й працювати в тісній спільності, коли я в році 1901 купив кусень ґрунту під містом, щоб поставити собі хату, і Франко захотів бути моїм сусідом. Я відступив йому частину ґрунту і ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували*, одним заходом. Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головню вечорами і ночами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріал, визначали потрібні перерібки й зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію тощо. Потім Франко йшов до друкарні, до бібліотек, а о полудні — невідмінно на газети до “Віденської кав'ярні”. Ся щоденна полуднева порція газет була необхідним, як хліб, елементом його життя: як фаховий газетяр він читував їх в величезній кількості, і се стало його другою натурою. Часто, коли вичитав або довідався він що-небудь пильне і важне, заходив, вертаючи з вечірніх газет, до мене вдруге, щоб обговорити подію й зайняти супроти неї певну позицію. Так і 18 жовтня 1905 р., пізнього вечора, ставши під фірткою і не заходячи до середини, він крикнув “Конституція в Росії”!* — і ми всі вийшли на двір і стиснули собі руки через браму. Поки що нічого ще не було, крім голого слова!

Франко при скінченні гімназії
(зліва його учень Рошкевич, справа його товариш Іполит Погорецький)

Ріжносторонність його інтересів, потягів і тем роботи була незвичайна, і не було такої сфери, де його не тягло б приложити свою працю. Він не гордував ніякою працею, коли вона в його концепції десь ув'язувалась з загальнішими проблемами економічного, культурного чи політичного піднесення українського народу, особливо його трудящих мас. В сім було щось від спадщини хлопів-господарів, що неустанно обзирали хазяйським оком своє газдівство і негайно прикладали свої руки, де щось могли поправити, приспорити, поліпшити. При всіх різницях нашої індивідуальної долі, се була та спільна риса, яка зв'язувала нас в роботі й надавала їй ув'язку й солідарність. В противність до так званих “аристократів духу”, що вибирають працю тільки відповідно їх генієві, ми були чорноробами духу. Сліпи разом над правкою “недозрілих плодів” наших молодих співробітників. Пріли над коректами, над рахунками і слізницями по датки на видавництво*. Бігали по всяких організаційних нарадах та гурткових зборах. Франко був геніальним галицьким хлопом, не імпульсивним, але безконечно витривалим і працездатним. В його роботі реалізувалась спадщина робочих поколінь, для котрих праця стала не категоричним імперативом, а фізіологічною функцією, що автоматично перетворює азот поживи і кисень пиття в робочу енергію, яка вимагала негайного виладовання. Вона, се очевидно, давала себе знати в сім непогамованім потягу до праці: чи до творчої, конструктивної художньої, наукової, публіцистичної, — чи то більш буденної, чорноробочої, механічної, й ділом інтелекту, правлящої ідеї, широкого робочого плану було вибирати найбільш актуальні завдання для приложення сеї невгавучої енергії, а відсувати на дальший план, що можна було відсунути без шкоди для діла. В згаданій промові на своїм ювілейнім святі 1898 р. Франко дає таке ідеологічне толкування сьому планові і своїй робочій програмі:

“Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жодним героєм, ані таким вірцевим характером, щоб моя особа могла загри́ти всіх до себе. Двадцять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завжди стояв на тім, що наш народний розвій мав бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки гранитові квадри, але як випаде, то і труск і обломки, і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може знайдеться й деякий твердший камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки й шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я від малку засвоїв собі дві заповіді. Перша, то було власне почуття того обов'язку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив від малечку, що нашому селянинові ніщо не приходить без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім, як нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Се було, власне, впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жоднім таким питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може часом здвигнутися пишне, сміле склепіння."

Се почуття обов'язку перед трудящими масами, які дали нам змогу віддаватися науковій і культурній роботі, було поруч культу праці другим міцним огнивом солідарності, що зв'язувала нас і весь наш робочий гурток в тодішній праці. Франко був вихованцем західноєвропейської, передусім німецької, культури; він володів німецькою мовою як своєю; в німецькій літературі був у себе дома. Проте ідеологію йому, як і мені, дало українське революційне народництво. Поминаючи півроку тому Драгоманова*, я підніс його помічення над глибокими впливами, які се революційне народництво, скристалізоване в творчості кирило-методіївців 1840-х років і відроджене в 1860-х, мало не тільки на українську, але й російську ідеологію 1870—1880-х рр. Драгоманов був могутнім пропагатором його в Галичині 1870-х

років, коли формував свій громадський світогляд Франко. Те, чого не могла сказати в сій сфері українська сучасна література, задавлена в цензурних і всяких інших лещатах, він знаходив у народницькій літературі російській, що сю народницьку ідеологію розвинула — як нагадував сам Драгоманов, під українськими впливами, але далеко свободніше від цензурних обмежень, — і тому Драгоманов пильно рекомендував її галицькій молоді. Спеціально Гліба Успенського, найталановитішого й найкращого з виразників сеї ідеології, Драгоманов уважав найкращим учителем для сього покоління і, можна сказати, силоміць втикав у руки молодих галичан. Одночасно “Вперед” Лаврова*, популяризований між молодими галичанами Сергієм Подолинським та цюріхськими галичанами, ширив між ними теорію сплати довгів робочому народові в політиці як категоричний імператив моменту. В тім був спільний ідеологічний ґрунт між українцями наддніпрянськими, що школилися в тій же ідеологічній школі, — од них же був і аз прегрішний, — і українцями наддністрянськими, згуртованими з кінцем 1880-х років в радикальній партії, котрої світильником був великий Франко.

Нагадую ще раз вже підчеркнене вище — який то був момент піднесеної енергії, які широкі перспективи підіймались перед нашими очима: соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубані, самостійна держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури. Постулат Української академії наук (що мала витворитися з Товариства Шевченка), постулат повного Українського університету (з паралельних українських кафедр Львівського університету), Академія мистецтв, консерваторія і т. д.

Обриси будови стояли ясно перед нашими очима — але скільки величезної, різноманітної довгої праці над їх виконанням! Почавши від вирівнювання тих глибоких ровів, — копаних не завсіди тільки чужими ворожими руками, — що ділили різні частини України, а передусім Галичину від Великої України, ще більше, ніж цісарські чорно-жовті стовпи*. Над всякими різницями: правописними й мовними, політичними й соціальними, конфесійними упередженнями й побутовими відмінами, належало перекинути новий культурний і політичний міст, викований в аспекті тої Нової, мужицько-робітничої України, використавши все, що може служити солідарності, монолітності української нації.

З сього становища поруч великих творів науки і мистецтва — що їх Франко прирівняв до гранітових квадрів сеї національної будови, — актуальної вартості набирала “кожна лопата труску й кожна жменя цементу”: все, що заповняло прогалини і розходження, що підіймало енергію, зміцняло солідарність, скріпляло зв’язки різних частин Української землі. Чи була то національна маніфестація всеукраїнського значіння (як ювілей 1898 р.), чи протест проти недопущення української мови на яким-небудь російським конгресі — як то було з приводу археологічного київського з’їзду 1899 р.*,

чи організація національної складки, чи який-небудь пролом в цензурних заборонах, що давав можливість розійтись по всій, поділеній кордонами, Українській землі українській книзі, часописі, журналові. Поруч творчої наукової або мистецької праці тими самими руками треба було робити й таку технічну, навіть механічну роботу, виготовляючи загальний план національного будівництва, і ми не нехтували нею, ні! — а Франко найменше! Обов'язок перед трудовим народом, перед нацією наказував не перебирати!

В ходячих характеристиках Франка часто можна стрінати протиставлення перших стадій його діяльності і творчості, коли він, мовляв, одушевлявся ідеалами інтернаціонального соціалізму, і стадій пізніших — коли він став українським націоналістом. Се не зовсім вірно. Все своє життя Франко був перейнятий змаганнями до інтернаціональності і до переведення в життя соціалістичних ідеалів, але ніколи, в самих молодечих літах і так само в пізніших, він при тім не спускав з ока національних інтересів українських робітничо-селянських мас. Двадцятьчотирьохлітнім юнаком, весь захоплений працею коло організації класово свідомої робітничої галицької верстви, з українських, польських і єврейських елементів без різниці, він зложив (1880 року) сю пісню, що стала національним гімном Західної України:

Не пора, не пора, не пора*
Москалеві й ляхові служити!
Довершилась України кривда стара,
Нам пора для України жити!
Не пора, не пора, не пора
За невігласів лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира, —
Для України наша любов!

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор:
Хай пропаде невзгоди проклята мара —
Під України єднаймося прапор!
Бо пора ся великая єсть:
У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю і щастя і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Зневажливо відвертався він від “історичних святощів”, котрими величались реакційно-національні круги. В однім з своїх молодечих листів¹ він

¹ Я мав нагоду процитувати сей лист в своїй книжці: “З починів українського соціалістичного руху”*, але мушу його тут повторити:

“По якого чорта ви прислали мені статтю про гетьманів! — пише Франко Павликові в 1878 році*. — Хіба гадаєте на правду, що тут нема чого ліпшого друкувати (очевидно — в його “Дрібній бібліотеці”*), як таке свинство, котре нікого не обходить, крім Бар(вінського), et comp[aniam]*. Грошей на її друк мені не дали, але хоть би й дали, то кажу вам наперед, її не надрукую. Най правдяне тим займаються. Досить уже, що смо надрукували Хмельн(ицького), котрий ось тут стовпіє у мене* і чортові лисому на кутю здався. Хіба ви гадаєте, що хтось щось з того скористає? По-моєму, історія, так “спопуляризована”, нікого до мислі не пробудить, а тільки й ту мисль, яка є, приспить. Чорт побері всю історію. Нам тепер подавати важніші річі. У нас і так тота нещасна, лихо понята історія довела до такого безглузлого націоналізму та самостійництва, котрим “Правда” так величається, як поросля орчиком. Пізніше, навчившись азбуки в других науках, ми й до історії візьмемся, а тепер нам ніколи. А всяким Сомкам та Брюховецьким нам і подавно пора б сказати с... м...” (викрапковано в виданні). — Переписка Драгоманова з Павликом, [т.] III, с. 56.

дуже різко відзивається про годування народу оповіданнями про всякі військові чвари, що не причиняються до його усвідомлення, та висуває наперед популяризацію основних питань, економічних, культурних, соціальних. Так само в наведеній відповіді народовецьким головачам він лишає їм величання князів, “гетьманне панування”, а собі вибирає “відвічне страждання” трудящого люду. Але ніколи не забував він і не зрікався інтересів і кривд спеціально українських мас і не хотів жертвувати ними задля абстрактних космополітичних ідей. Як се підчеркнув він в наведеном вище уривку “Молодої України”, національний колектив вважав він могутнім засобом в боротьбі за рівноправність і визволення — робучих мас так само. Тому віддаючи всі сили розбудженню класової свідомості українського робітництва й селянства, він zarazом в тих же роках (1880) мріяв про об’єднану на всім етнографічним просторі Україну як єдину і нероздільну батьківщину українського працюючого люду:

Розвивайся ти, високий дубе, весна красна буде!*

Розпадуться пути віковії, прокинуться люди!

Розпадуться пути віковії, — тяжкії кайдани,

Непобіджена злими ворогами Україна встане.

Встане славна мати Україна, щаслива і вільна,

Від Кубані аж до Сяна-річки одна нероздільна.

Інтернаціоналіст в культурі, далекий всякої провінціальної узкості і національної виключності, він навіть в хвилях найбільшого захоплення ідеєю інтернаціональної солідарності пролетаріату вважав українське національне почуття не то що гармонійним доповненням, а логічним вислідом з загальнолюдського почуття, що його поповняло. В молодечім вірші того ж року (1880) він пише про сю любов до України:

Її пізнавши чи ж я міг*

Не полюбить її сердечно,

Не відректиса власних втіх,

Щоб їй віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг

Я божую її подобу

Згубити з серця мимо всіх

Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ся любов

Тій другій і святій любові

До всіх, що лють свій піт і кров,

До всіх, котрих гнітуть окови?

Ні! Хто не любить всіх братів,

Як сонце боже всіх зарівно,

Той щиро полюбить не вмів

Тебе, кохана Вкраїно!

Саме тому, що в Україні поет любив не її декоративну сторону, “празничну одежину”, “гетьманне й панування” вищих, вибраних верств, а народну масу, тих, “що лють свій піт і кров” на Українській землі, як на кожній іншій, тих, кого пригнітало панування феодалів і капіталістів на тій милій Українській землі, тому він так різко відмежував себе від тих патен-

тованих українолюбців, які “любили” Україну як богодану ділянку, де їм призначено панувати, верховодити і збирати за се данину честі і фортуни. І в тій будучій Україні, що малювалася в його уяві і в планах творчої праці, тоді й потім, він любив не панування свого народу над слабшими, не імпо-нування своєю силою й багатствами сусідам, а свободу від визиску, свобо-ду самоозначення, працю на себе, а не каторгу на чужих панів. І українська культура, українська творчість, українське слово — сей найвищий вияв народного життя, уявлялось йому словом, творчістю, культурою народу мужицько-робітничого, не багатого — тільки свободного, повного почуття своєї гідності, висококультурного і певного своєї культурної рівності. Задля сеї мети він працював все своє життя і зробив з сеї праці догмат, а з обо-в’язку праці для робучого українського народу — релігію життя свого і тих, що їх покликав іти в його сліди. І його ні на мент не хвилювала перспектива сього бідного, ограбованого чужими насильниками мужицького народу без колоній, доміній, рент і капіталів. Відповідаючи в останнім уже десятилітті своєї творчої праці (1902) на чергові патякання ренегатів, що українська культура не може зрівнятися з іншими, бо ж українська мова тільки діалект, а не самостійний язик, він закінчив свою відповідь такими вічнопам’ятними строфами, які являються немов заповітом усім нам, трудівникам для укра-їнської робітничо-селянської культури:

Хоч в сусіда там пиха богацька*
У порфірі сяє та атласі,
На чуже багатство ми не ласі,
Ласа лиш твоя душа жебрацька.
Бідні ми, як коні на припоні,
Збогатить нас труд на рідній ниві!

В діялекті чи хоч би в жаргоні
Будемо багаті і щасливі.
“Діялект”! — А ми його надишем
Міццю духа і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови!..

1926.1.XI

ПОСТРИЖЕННЯ Й ІНШІ ОБРЯДИ, ВІДПРАВЛЮВАНІ НАД ДІТЬМИ Й ПІДЛІТКАМИ

Серед різних культурних пережитків, цінних для пізнання таких сфер давнього народного життя, що мало або таки зовсім не освітлюються нашими писаними джерелами, — колишнього світогляду, культури й соціальних відносин, особливої уваги варті останки давніх звичаїв і зв'язаних з ними поглядів, норм і правил, що кермували життям колись у родоплемінній побуті і в часах переходу з цього родового недиференційованого укладу до побуту територіального, громадсько-класового. Поміж ними важне місце займала система обрядів, котрими правився порядок приймлення і переходу кожного нового члена роду, почавши від самого народження, до відповідних поколінних (возрастних, вікових) розділів родоплемінного колективу.

Система розпочиналась обрядом прийняття новорожденця найближчою родиною: в родині патріархальній — в особі батька, а в інших формах родинного колективу могли то бути інші авторитетні представники. Вони мали констатувати, чи новорождена дитина може вважатися своїм: новим втіленням роду, корисним для нього, чи, може, показує якісь небезпечні познаки, що провіщують біду від сеї будучої людини або натякають на її походження від якоїсь чужої ворожої сили — те, що зветься в нашому фольклорі “відміною”, “обмінчам”.

Продовжувалася ця система в дальших обрядах, котрими дитина віддавалася в опіку благим силам, що опікуються родом. Спеціальний ритуал виводив дитину з аморфного, безполого дитинного стану і прилучав до котроїсь половини роду — жіночої чи чоловічої. Далі проводжено її через різні вікові верстви сеї половини, але до моменту признання повноправним членом воєнної верстви — оборонниці роду (чому на жіночій половині відповідали вводили до дівоцької громади, що мала право паруватися зі згаданою воєнною, парубоцькою верствою). В різних примітивних організаціях сеї момент обставлюється особливо святочними, таємничими, часом дуже тяжкими для кандидата і болісними операціями, що переходили в пробу його мужності, витривалості і под. В деяких за сим першим посвященням ідуть переходи по дальших ступенях соціальної драбини — вступи до різних релігійно-політичних організацій, дуже складних і розгалужених. Часом ця родова структура має більш простий і одноманітний характер: з верстви парубочої, воєнно-безхазяйної (котрій відповідає дівоцька верства, з правом безподружнього парування) парубки переходять до верстви хазяйновитих, постійно одружених господарів; далі до верстви дідів, звільнених з активної військової служби, так би сказати родово-племінного сенату, і сим чоловічим верствам відповідають аналогічні жіночі¹.

Що з того можемо вказати у себе?

¹ Про се в моїх книгах: “Початки громадянства” (генетична соціологія), с. 114 [і] д[алі] і “Історія української літератури”, [т.] I, с. 218 і далі; Катерини Грушевської: “З примітивної культури”, с. 80–87, 184 [і] д[алі]*.

Християнські обряди — молитвування, надання ймення, хрестини — здебільшого покрили без сліду старші ритуали приймлення народження його батьками чи родиною. Глуха звістка споминає прикмету “стригти дітям перше волосся і варити кашу для рожаниць” коло теперішньої “другої Пречистої”, в серії осінніх свят після зібраного урожаю, що мали, очевидно, характер також і культових трапез на честь “Рода і Рожаниці” — протекторів роду. Під час їх діти “постригалися” вперше і відбувались інші церемонії подібного характеру, що вводили новий родовий наросток до поколінних верств роду. Одна записка при Семеновім дні, 1 вересня, записує: “На Семена постригай і на коня сажай”. З літописних записок XII—XIII в.¹ довідуємось, що в княжих родинах малих княжат на 3—4 році життя постригали і того ж дня садили на коня: при тім відбувався великий всенародний пир — що в розширеній формі відповідав святочній трапезі, яку відправляли по звичайних домах. При тім згадується присутність єпископа, і се показує, що пострижинам надано вже церковного характеру; мало того: в деяких звістках виразно говориться, що княжича стриг єпископ, і то в церкві. Так було і по наших слов’янських землях: в житті одного з чеських князів оповідається, що коли прийшов час обстригти княжича, сю церемонію зробив єпископ після літургії перед олтарем. В слов’янським глаголитським требнику, що зраховується до XI віку, є молитва “на постриженіє власом отрочате” — і в ній взірцем сього обряду представляється обстриження голови і нігтів Мельхіседека Авраамом (апокрифічне оповідання — записане в Палестині нашим подорожником іг[уменом] Данилом на поч[атку] XII в.). При сій нагоді проситься всього добра хлопцеві і його постриженому батькові (“подемлющому власи” — тому, хто приймає волосся); молитва прирівнює його до Симеона, що приймав Христа. Ся молитва ввійшла і до наших требників і в них до пол[овини] XVII в. держався сей обряд “першого остриження”, — що робилось священником над дітьми, не тільки княжими, а і всякими, і у нас і в деяких інших слов’янських краях дуже довго: відомі ще в XVIII в. накази хорватських єпископів, щоб священники не брали участі в постригах дітей².

У полудневих слов’ян сей обряд заховався в особливо церемоніальних формах: він називається “святими постригами”. Довершити обряд запрошується кого-небудь спеціально, і спрошується рід чи сусіди; пострижений батько, обстригши дитину, дає їй дарунок, і після сього вважається її рідним і опікуном (багато є оповідань, як навіть турки, щоб зберегти себе від якого-небудь юнака-розбійника, запрошували його обстригти дитину — бо від таких запросин не можна відмовлятися). Обстрижене волосся викидалось на обірник (на гній худоби³).

¹ Вони походять з країв великоруських, але тутешні княжі двори, безсумнівно, жили традиціями київськими.

² Про сей обряд в праці К.Нікольського* “О службах русской церкви, бывших в прежних печатных богослужебных книгах”, 1885.

³ Матеріал зібраний в праці Кравца* — *Fr. Krauss. Haarschurgodschaft bei den Südslaven.* — “Internationales Archiv für Ethnographie”, [Bd.] VII, 1894.

З старших переказів звертають на себе особливу увагу польські оповідання про свою стару династію. Князь Попель скликає приятелів на пир з нагоди пострижин двох синів; святі чи ангели в вигляді бідних подорожніх приходять до нього, але він їх не приймає. Тоді вони завітали до хати бідного селянина Пяста, що теж ладився до пострижин свого сина; святі перехожі наділяють його всяким припасом, так що Пяст може запросити на пострижини князя з усім його двором. Перехожі обстригають Пястового сина, дають при тім йому ймення і наділяють його щасливою долею, так що він переймає княжий стіл у роду Попеля. З інших польських звісток виходить, що на княжім дворі справлялись пострижини в сьомім році життя, при тім хлопець діставав нове ймення; єсть натяк, що в волосся хлопця при пострижинах вкладались колоски¹.

Сі подробиці набирають значіння в світлі індійського ритуалу, виложеного в брамінських підручниках і розробленого незвичайно детально. Не входячи в подробиці, піднесемо деякі моменти: постригання відбуваються по першім році, але можуть бути по третім, п'ятім і пізніше, як до котрої касти; робить їх батько мідяним ножем (очевидно, пережиток з доби халколіту, мідяної культури — часів відділення аріїв від індоєвропейської родини). Дитину тримає на колінах мати; в волосся перед обстриженням закладається кілька колосків та кропиться їх водою. Обстрижене волосся мати кладе до посуду з гноєм бика, потім їх закопують. Обряд однаковий для дівчини й хлопця, з тою різницею, що стрижучи хлопця, батько промовляє різні сакральні фрази, а дівчину стриже мовчки².

У нас єсть останки кількох пострижин. Подекуди бабка обстригає дитину зараз як родиться — мовляв, аби не вилисїла³. Священик стриже при хрещенні, в церковнім обряді. Стрижуть по першім році. Стрижуть коло сьомого року⁴. Одні пострижини витісняють з уживання другі, і не

¹ Звістки сі аналізував пок[і́йний] краківський професор Кароль Потканський в студії "Postrzyżyny u Słowian i Germanów"*, Rozprawy Akademii Umiejętności, wyd. hist.-filozof. t. 32, 1895.

² Аналіз індійського обряду у того ж Потканського.

³ Чубинський, [т.] V, с. 4 ("Холмщина").*

⁴ В матеріалах, зібраних на Чигиринщині Марком Грушевським: "В цьому часі (коло третього року) постригають дітей* на статі свою: хлопчика на чоловічу статі, а дівчинку на жіночу. Бувають і поштини сього часу, могоричують. Але з бідності забувають тепер про це. А за мене (оповідача) то ще гуляли, і мене ще стригли так, а мати розказують не раз, як було ходять гулять до хазяїнів на ці "постриги". Постригають, здається, якраз на іменини, щоб 6 літ рівно було" (Матеріали до етнології, IX, с. 106). "Колись було в звичаю справляти бенкет на закінчення діточого віку перед тим як дитина йшла в пастухи. Тепер то вже минулося". "Минулось те, щоб могорич пити, як чуприна одросте у дитини" (с. 142).

В "Гуцульщині" Шухевича*: "У місяць по родинях стрижуть дитині волосся, аби росло найгуше і аби було фayne. Мати бере дитину на руку, кладе обтате волосся у вугол хати і каже: "Дивися, де я кладу волосся, абиь на тім світі знов знало, відки його взяти" (Бо людина мусить на той світ принести кожний кусник свого тіла — волосся, нігті.) "Аби волосся у дівчини росло ладно, треба стрижений волос класти у розсоху верби", "Дівчину заплітають по раз перший, як їй минуло шість років: до сеї чинності запрошують сохтївну жінку; така заплітає волосся серед голови у хрест так: бере з переду, з потилиці, від правого уха і від лі-

знати, чи практикуються вони десь кількаразово в певній системі, але за сим варто питати. Остриження на сьомім році толкують, що в тім часі дитина дістає нові зуби — немов відроджується. Саме ж остриження розуміють як жертву богам — опікунам роду (в зв'язку з сим — положення волосся на гній бика, кидання на гній, у нас паралельне — виливання води з першої купелі дитини до свинюшника).

Сполучення постригів і всадження на кінь, згадуване старшими літописами, мабуть, практика спеціально князівська, заведена для того, щоб скоріше зробити малого княжича повноправним членом роду і спадкоємцем княжого столу. В походженні своїм се два зовсім окремі обряди, як їх бачимо окремо в нашім сільськім обряді, там, де заціліли ще якісь сліди їх. Напр[иклад], баба, входячи вперше до дому, в замовлянні читає: “Як мланденець — садись на коня, а мландениця — берись за гребеня” (Радомиський пов[іт]). А пок[ійний] Боржковський на Поділлі записав сей обряд* в моменті, як парубка приймають до парубоцької громади: парубки підіймають його на руках і співають пісню, де описується “на конику удалець — наш Іван молодець”, — очевидний останок всадження на коня (піднесення на руках і посадження на коня — обидва обряди явно перейняті із княжого й боярського побуту).

Інше сполучення — з шлюбом. “Чин на постриганіє власом жениху с невестою” стрічається в деяких старих требниках в обряді вінчання, між обміном перснями і самим вінчанням. “Священик, узявши ножиці у матери вінчальної, стриже волосся на чотири части: на чолі, ззаду, над правим і лівим ухом, і так само у невісти навхрест”. Потім приліплює волосся до свічки; молитва та сама, що й на перші постриги¹.

Для легшого збирання матеріалу ставимо такі питання:

- 1) Що робиться, аби нечиста сила не зіпсувала дитини, або щоб під видом дитини не прийшло на світ чортеня або “відміна”?
- 2) Які обряди зв'язані з приходом баби-повитухи?
- 3) Чи при породі нема обрядів, ближче зв'язаних з порогом, сволоком, піччю хати?
- 4) Що приказує баба при породі?
- 5) Чи є звичай різати пупа на сокирі для хлопців, на гребені для дівчат, або щось подібне?
- 6) Що роблять з дитиною, як тільки уродиться? чи не кроплять водою, не посипають чим? коли і як відбувається перша купіль?
- 7) Чи дають народжену дитину матері на руки, або батьку, або комусь з родини, або показують? чи не обносять по хаті, подвір'ю? не підносять до печі або взагалі не роблять якихось операцій?

вого і, зв'язуючи те волосся на середині, каже: “як зв'язую усе волосся на тобі, аби ся тримало з усіх штирох боків, так аби ся вязали до тебе з усіх боків парубки, удівці, дідицькі сини, та й котрі найстарші парубки у краї: котрий тебе уздрить, то так аби за тобою умлівав, як риба за водою” ([ч.] III, с. 8, діалектичні особливості стираю для розуміння).

¹ У Нікольського, с. 348.

8) Чи не обтинає баба волосся дитині зараз по породі? і як се толкують?

9) Чи вибирають батьки або родина ім'я? чи не називають якимсь іменем тимчасом, до охрещення?

10) Чи нема яких спеціальностей при молитвуванні й хрестинах? чи стрижуть дитину при хрестинах, хто приймає волосся її і що з ним роблять?

11) Що роблять, коли виникає підозріння, що дитина “обмінча”, “відміна”, від нечистої сили? по чім се міркують, як провіряють? чи не роблять чогось, щоб такої дитини позбутись?

12) Чи нема якихось обрядів в першій році по народженню? чи не грає якоїсь ролі дитина в першій святі Уведення, Різдва, Нового року, Великодня по своїм народженню? чи нема якихось обрядів?

13) Чи в вересні, між Головосіком і Першою Пречистою, не справляється яких трапез на здоров'я дітей, особливо тих, що того року уродились, або взагалі яких-небудь обрядів родинних або церковних?

14) Коли перший раз стрижуть дитину (незалежно від хрещення)? Як се відбувається, хто стриже і хто приймає обстрижене волосся?

15) Чи запрошують на се рідню або сусідів, чи буває почастинок, що при тім примовлюється?

16) Чи нема звичаю стригти дитину в церкві або в якимсь місці поза хатою?

17) Як саме стрижуть і що роблять з обстриженим волоссям? Чи є якісь перекази про силу і значіння волосся взагалі і звичаї та обряди, з ними зв'язані?

18) Чи тоді ж обтинають нігті? чи є якийсь звичай щодо обтинання нігтів та їх переховування?

19) Чи є які спеціальні назви для дітей в ріжнім віку — коли дитині буде 2, 3, 4 і 5 років?

20) Коло 6—7 року, або в іншій часі, чи не відбуваються другі обстрижини? з чим вони зв'язані — чи з днем уродини, чи певною порою року? як саме відбуваються, чи буває почастинок і які-небудь побажання, поздоровлення? Чи годують, напувають чимсь саму дитину — напр., дають їй горілки?

21) Чи нема певного обряду, коли дівчинці перший раз заплітають косу?

22) Чи нема певного обичаю при тім, як діти перший раз приступають до обрядових дитячих забав — весняних, великодніх?

23) В чім виявляється перша поміч хлопця й дівчинки в домовій праці — в пастушенні (підпасич чи пастух) чи чимсь іншим? чи нема для того певної пори і певного обряду?

24) Чи нема певного обряду, коли хлопець перший раз бере участь в оранці? або вперше бере в руки сокиру чи якийсь струмент?

25) Чи садять його на коня, коли саме і як?

- 26) Як дівчина починає прясти, чи нема якоїсь церемонії?
- 27) Коло 14–15 року чи нема певних обрядів, зв'язаних з повнолітністю?
- 28) Як відбувається перше голення парубка? Коли запускають чуб?
- 29) Коли і як приймаються парубки до парубоцької громади, а дівчата до дівочької?
- 30) Як вперше виходять дівчата і хлопці на улицу, і як їх там приймають?¹
- 31) Чи не стрижуть молодих перед вінчанням?
- 32) Чи не відбувається якихось обрядів, коли приймають за свою чужу дитину?
- 33) Чи не відомо чогось понад се?

¹ Про організацію парубоцької та дівочької громади, улиці, вечорниць і парування буде особня анкета.

ВІДРОДЖЕННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

“L’Année Sociologique” — орган Дюркгейма і його школи* — “французької соціологічної школи”, як її називали і як вона сама тепер себе називає, припинився з війною і тепер відновився після 12 літ перерви, стративши за цей час свого фундатора і керманіча і цілий ряд співробітників, переважно — забораних світовою війною.

Відновляючи його, небіж Дюркгейма і наступник його в кермуванні журналом і групою Марсель Мосс (Mauss), directeur d’études à l’Ecole des Hautes Études*, вважав потрібним відкрити перший том нової серії словами пієтизму і вдячності одшедшому учителеві і членам школи (In Memoriam. L’oeuvre inédite de Durkheim et de ses collaborateurs, с. 7–29)*. Це інформативна, діловита і стисла стаття, пройнята щирою і глибокою емоцією духовного сирітства і трагічного погрому викоханих наукових планів страшним варварством війни — місцями здержаною і закритою фактичною інформацією, місцями оголеною і обгостреною до крику зболілого серця. Але побіч сеї емоційної сторони, що не може не викликати спочуттєвого відгону у читача, ця стаття дуже цінна і з того боку, що дає нам рідку змогу увійти в самий осередок інтимного духового життя сеї заслуженої і шановної групи, яка так замкнено тримала своє внутрішнє життя, як широко розгортала висліди своєї наукової праці перед міжнародним науковим світом. В протиставленні другій соціологічній організації Парижа, котрою кермував Рене Вормс — сими, власне, днями померший, — група Дюркгейма, котрої прилюдним органом був “L’Année Sociologique”, настільки ж цуралася всякого галасу і не то що автореклами, але навіть автоінформації, автореферату, — наскільки експансивно велася діяльність “Міжнародного соціологічного інституту”*, з його міжнародними конгресами, “анналами”, “Міжнародною соціологічною бібліотекою” і “Revue de Sociologie”*, що їх організував і провадив небіжчик Вормс. Як поясняє Мосс, покійний Дюркгейм уважав свій орган колективною працею своєї групи, і через те ніколи не говорив на його сторінках ні про свою діяльність, ні про діяльність поодиноких членів сеї групи, що скупчувалася коло “L’Année”, ані про групу як цілість. “L’Année” був твором спілки, те, що коло неї формувалось, було групою в найсильнішій значінні слова”, — каже автор нинішньої поминки. Можна б сказати більше — се було своєрідне наукове братство, учена бенедиктинська колегія ХХ століття, що в тіснім єднанні, в добровільній дисципліні й глибокій послузі науковим інтересам піднятої праці планово провадила свою роботу на протязі десятиліть, камінь за каменем будуючи нову соціологічну систему, під енергійним проводом свого фундатора, учителя і керманіча. Не тільки для французького світу, взагалі малоохочого до колективної праці, але й для наукового світу взагалі се було незвичайно рідке явище, як справедливо констатує Мосс. І науковому світові — а особ-

ливо нашої молодій науці, що силкується піднятися на ноги в нинішніх, так мало сприятливих для дослідчої праці обставинах, ся “група Дюркгейма” може послужити дуже корисним прикладом того, як здобуваються наукові досягнення і як треба йти до них.

Але заразом на сім яскравім прикладі ми можемо побачити, які страшенні спустошення поробила в сих досягненнях і на Заході ганебна імперіалістична війна, виславши під гармати і кулемети найбільш дорогоцінні кадри культурних робітників, на котрих полягала надія і будучність інтелектуального розвою і поступу, і які неможливо тяжкі умови наукової праці і продукції утворила вона навіть в “переможній”, “багатій Франції”, з її невичерпаними культурними і матеріальними засобами. На фронті поліг син Дюркгейма, його найдорожчий ученик і сподіваний наступник в його роботі*, талановитий лінгвіст-соціолог, і за ним сам Дюркгейм пішов у могилу, в повноті інтелектуальних сил і творчої енергії в шістдесятім році життя. Шестеро інших ближчих членів гуртка полягло на фронті або передчасно помер[ло] від ран; іншим укоротило віку трудне життя. Їх орган, припинений виходом на фронт трохи не всіх співробітників, ніяк не можна було відновити, не вважаючи на всі силкування видавця і редакторів. Він виходить тепер — в нинішнім скромнім вигляді, на лихім папері, нарочито скорочений і стислий, “щоб ціна книги не стала неприступною для тяжко збіднілої французької публіки”, — тільки завдяки спеціальним жертвам і підмогам цілого ряду інституцій і осіб: його редактори Юбер і Мосс (Hubert et Mauss) — нерозлучні співники праці — віддали на се видання премію, що нею нагородив Інститут Франції (Академія) їх спільну працю з історії релігій*. Підмогу дала французька “Конфедерація наукових товариств”. Цілий ряд прихильників у Франції і за кордоном зложили грошові жертви, — і тільки завдяки всьому тому старий видавець “L'Année Sociologique”, Фелікс Алькан, зміг відновити се видання з приступною ціною¹. Заповнення ж прогалини між останнім томом старої серії і сим відновленням: огляд літератури від кінця 1912 р. (де спинився XII том) і липнем 1923 р., де починається огляд наукової літератури в сім, новім, — являється таким тяжким і дорогим завданням, що керманічі сього видання зможуть до нього приступити тільки при спеціальних асигнуваннях. Не відмовляються сього труду (що вимагає сколекціонування і перегляду не тільки окремих видань, але й періодик за весь сей смутний час розбиття наукових зв'язків і зносин) — скоро тільки потрібні засоби знайдуться. І його дійсно дуже важно було б зробити, маючи на увазі завдання видавництва, що не просто обговорювало нові публікації, але й сортувало і оцінювало їх соціологічний матеріал згідно з планом і завданнями школи. Але поки що на се нема змоги.

¹ В підписці том, що міститиме 35–40 арк[ушів], коштує 60 фр[анків], себто трохи більше як два долари — тимчасом як, напр., річник Берлінської “Zeitschrift für Slavische Philologie”, такого ж приблизно обсягу, коштує 7 доларів.

Відновляючи се видання, його керманічі хотіли дати зрозуміти — в отій статті М. Мосса, які страшні і, можливо, навіть ненагородимі спустошення і втрати понесло діло “Французької соціологічної школи”, або групи Дюркгейма, чи групи “L’Année Sociologique”, коли хочете, за се фатальне для історії культури десятиліття. Автор поставив своїм завданням дати перегляд того, що було задумане, зачате, але не доведене до останнього кінця і не видане померлими авторами, — аби дати поняття, чим була б тепер “Французька соціологічна школа”, коли б не було війни. Вчислєя пунктуально і методично те лише, що робилося і набрало вже цілком конкретних форм, — лишаючи на боці ті начерки й плани, що циркулювали в сім гурті, але ще не реалізувалися. Найбільше місця, річ зрозуміла, уділяє він самому фундаторові й голові школи (с. 9—19): його неопублікованим працям, властиво його університетським курсам та публічним викладам, з котрих виростали його публікації, та його замислам і намірам, з ними зв’язаним. Разом узятє все се дає цінні відомості про те, як зав’язувалось і виростало діло “Французької соціологічної школи”, які плани і завдання вона собі ставила і як підходила до їх розв’язання. Розуміється, бажалося б мати більш суцільний і повний образ, — але автор, на жаль, не захотів зробити сього: він поставив своїм завданням подати “каталог манускриптів”, як він висловлюється (с. 8), застерігаючися при тім, що “zareєстроване ним становить тільки частину піднятого завдання”. Але тимчасом використаємо і се, що дає він для пізнання безсумнівно найбільшого діла, які підіймались і творилися в історії соціологічної науки.

“Наш край не вмів ніколи використовувати своїх людей”, — завважає автор. Дюркгейм — тому живий приклад. Один з найбільших соціологів, який протягом більш ніж чверть століття віддавав всі сили свого інтелекту новій системі соціології і напружено працював над розв’язанням її проблем, не тільки почав, а й скінчив свою наукову діяльність як професор педагогіки! Родом з старої Лотарінгії, твердий, кремезний і неказанно працездатний представник тутешньої старогерманської раси (род[ився] в Епіналь 1858 р.), вихованець ліцею Людовіка Вел[икого] і Вищої нормальної школи, він почав 1887 р. свою професуру як викладач педагогіки в Бордо, зайняв потім сю катедру, згодом діставши змогу поруч педагогіки викладати спеціальний курс соціології; перейшов потім як заступник професора педагогіки до Сорбонни, зайняв згодом сю катедру, і тільки під кінець (1910) дістав дозвіл факультету, з огляду на його визначні дослідницькі і педагогічні заслуги, — додати до свого академічного титулу спеціальність соціології все-таки поруч педагогіки!

При тій незвичайній сумлінності, з котрою Дюркгейм ставився до своїх університетських обов’язків, сі педагогічні курси, практичні заняття, іспити і т. д. займали у нього масу часу, і хоч він ставився до сеї педагогічної праці з любов’ю і навіть пієтизмом (в своїй alma mater він також узяв на себе виклади з історії педагогіки), — тим не менше ся педагогічна робота лежала

на нім великим тягарем і в дуже сильній мірі і в високій мірі непродуктивно відтягала його від тих занять, до котрих він передусім чув себе покликаним, і знав, що в них не міг ніхто його заступити. Ряд курсів і праць, що з тих курсів повиростали: історія французької середньої школи, історія педагогічних доктрин, виховання моральне (курс сей видаватиме редакція “L’Appée” цього року окремо*), виховання інтелектуальне і т. ін., — вони при всій цінності своїй зістаються дійсно тяжким докором для сеї казенної організації наукової праці, що єдиного в своїм роді соціолога продержала весь його вік, на протязі цілих тридцяти літ, коло роботи, котра так само добре могла бути сповнена десятками інших педагогів, — без шкоди для його соціологічного діла, що лишилось одним з тривких культурних заслуг Франції — не завдяки, а не вважаючи на умови академічної праці небіжчика!..

Розуміється, ся обов’язкова педагогічна тачка, до котрої Дюркгейм був весь вік прикований, не могла не впливати на напрям і навіть сам характер його соціологічної роботи. Зайнятий проблемами еволюції суспільності, він розглядав школу і виховання як “мистецтво перетворювання дитини в соціальну людину”, як висловлюється Мосс (с. 18), і в сім процесі, цілком натурально, його з сього становища займало головню так зване моральне виховання: процес підпорядкування одиниці прийнятому в громадянстві кодексові морального, то значить згідного з громадськими вимогами, поведення. Присвячуючи раз у раз сим питанням свої педагогічні курси, він zarazом і в своїх соціологічних студіях звертався до сих і споріднених з ними явищ. Історія моралі служила тим містком, що сполучав його обов’язкові академічні заняття з вільною дослідчою працею, і, свідомо чи несвідомо, економія праці мусила пхати його гадку і дослід в ту сферу і до тих питань, коло котрих він мусив ходити в своїй академічній праці. Відси його особлива, дещо одностороння увага до феноменів власті соціально-ідеологічної надбудови над індивідом, — хоча він почав свою соціологічну працю, власне, від вияснення залежності сеї надбудови від економічних умов: збільшення і конденсації людності і поділу праці (“Поділ соціальної праці” — перша велика наукова праця, що зробила йому ім’я, 1893 р., потім цінний соціологічний етюд про самовбивство, 1897*). Але вже в своїй методиці соціології він свідомо лишає на боці економічну підоснову соціального процесу — хоч і признає її впливи й її значіння, а звертає всю увагу соціологічного досліду на те, що він зве “соціальними фактами”: продуктами соціальної надбудови, що стають хоча й секундарними в своїм походженні, але в значній мірі самостійними в своїх впливах на життя громадянства факторами — незалежними від волі одиниць.

Як довідуємося тепер від Мосса, з сього погляду небіжчика особливо займали і захоплювали два великі курси, в котрих об’єднувались проблеми еволюції моралі і соціальної організації. Він почав їх читати в перших роках своєї професури в Бордо, між рр. 1890 і 1892, і повторював потім з ріжними замітками, безнастанно працюючи над ними до самої смерті; з них вийшли

пізніші праці самого Дюркгейма та його учеників. Перший з цих курсів називався “Фізіологією права і моралі”, і з перших начерків його вийшов трактат про “поділ соціальної праці”; пізніше Д[юркгейм] переробив його в повний курс моралі, обрахований на два роки. Перший рік був присвячений тому, що звуть теоретичною мораллю; сам Дюркгейм називав його “теорією зобов’язання, санкції й моральності”. “Вона передусім містить означення (дефініцію) морального факту”, — пояснює Мосс. “Частина сеї дефініції дала доповідь, що була опублікована Дюркгеймом в Філософ[сько-му] товаристві, се “Означення морального факту”. Далі йдуть дві основні частини сеї праці, основні речі в системі Дюркгейма, досі звісні тільки його учням: теорія моральних зобов’язань і морального зобов’язання взагалі, з класифікацією зобов’язань. Далі настає теорія санкцій з їх класифікацією. Се, власне, те, що відповідає “Загальній фізіології права і моральності”. Далі наступають спеціальні студії з моралі; насамперед про правонарушення і злочинність. Сю студія містить начерк статистичних спостережень, на жаль, не розроблений потім Дюркгеймом — він даремно лишив його своїм учням, як і в справі “Самовбивства”... За сим відділом слідував етюд про генезу і розвій кари; тут знаходимо виклади, наново оброблені Дюркгеймом в доповіді про “Два закони в розвитку кари”, і виклади про відповідальність, що дали тему П.Фоконне — самостійно розвинену ним”.

Перша частина другого року присвячена моралі громадянській і професійній, друга — домашній організації, домашній моралі. Сю другу частину гурт “L’An[née] Soc[iologique]” збирається опублікувати, хоча розпоряджає тільки старим текстом 1898—1900 рр., необробленим до друку, і звертається до старих учнів Дюркгейма, чи у них не знайдуться записи пізніших літ.

Другий курс — про родину — ще більше займав Дюркгейма. Умираючи, він заповів не друкувати з нього нічого — крім популярнішої і більш моралістичної редакції, котру він включив під вищенаведеним заголовком “Домашньої організації” до другої половини курсу про мораль (передостання частина його). Але його наслідники не рішаються триматися сього тестаменту, з огляду на наукову вартість сього курсу і того значіння, яке йому надавав сам Дюркгейм, задумуючи з курсу про мораль зробити простий, покорочений вступ для курсу про родину, що була його улюбленою темою. Розуміючи всі труднощі і безмежну розгалуженість теми, він умовлявся з Моссом обробити його на спілку протягом кількох літ. Повний текст його заховався також тільки з ранніх бордоських часів, 1890—1892 рр. З нього вийшли потім студії про кровосумішку і про подружню організацію в австралійських громадах*. Студіюючи різні форми домашньої організації, Дюркгейм з кожною зв’язував певну форму подружжя. В 1895 р. під час міжнародної виставки в Бордо він в публічних викладах в блискучій формі — як споминає Мосс — представив схему розвою різних організацій, що починалися з характером політично-родинним і далі ставали чисто родинними. В формі генеалогії тут були представлені спочатку різні форми клану, далі

клан зникає, але продовжує своє існування фратрія. Паралельно виступають різні форми родини (сім'ї), що були сучасним пережитком клану.

Друга половина цього, теж дворічного, курсу була присвячена еволюції форм сім'ї, що ставали все тіснішими і все менше мали в собі політичного характеру. Дюркгейм показував тут, як укладалась і все більше затіснялась сім'я агнатична нероздільна, потім в її лоні сім'я патріархальна, і нарешті — через змішання різних систем права зложилась супружа родина сучасних народів. І знов паралельно показується еволюція форм подружжя: як воно все більш робиться істотним моментом життя родини, будучи раніш простою умовою або простим наслідком його, і нарешті стає джерелом і типом в нашій “супружній сім'ї” (*famille conjugate*), с. 11—14.

З інших курсів згадаю ще два. Один давніший, 1890-х рр., — історії соціалізму; з нього був опублікований початок*, тепер задумують видати його продовження: лекції про Сісмонді і Сен-Сімона. Він зіставсь недокінченим: його перебила організація “*L'Année Sociologique*”.

Другий новіший, з-перед війни, — про прагматизм*; Дюркгейм “зазначив в нім позицію свою і своєї філософії супроти Бергсона, Вільяма Джемса, Дьюї* й інших американських прагматиків, і не тільки давав резюме їх доктрин з силою і знанням, але й визначав те, що повинно бути прийнято з їх поглядів; особливо звертав увагу на Дьюї, для котрого мав велике признание” (с. 10).

Сі короткі конспекти, подані Моссом, як бачимо, дуже багато вияснюють в історії школи: в тих вихідних моментах, з котрих розвилися пізніші праці Дюркгейма і його учеників. Ми знаходимо тут ті зав'язки, з котрих виходили звісні нам публікації їх, і Моссів “каталог невиданих рукописів” доповнює цікавими подробицями круг інтересів і робочі плани школи. Анрі Beuchat, один з старших учнів і співробітників Дюркгейма, автор підручника американської археології і “Морфології ескимосів”, зробленої спільно з Моссом*, помер з голоду і холоду на о[строві] Врангеля під час етнографічної експедиції в 1914 р.* Максим David, автор “Групового подружжя в Австралії”, убитий на фронті в 1914 р., працював над історією етики, спеціально над літературним античним матеріалом. Антуана Bianconi, убитого в 1915 р. на 33 році життя, займала історія форм мишлення, і він готовив книгу про “Категорії мишлення в мовах і культурах Банту”. Роберт Hertz, роком старший, а убитий того ж року, студіював феномени релігійні і моральні; після студії про “Колективне представлення смерті” і “Перевагу правої руки” підготовляв велику працю про “гріх і покуту в нижчих суспільностях”, поруч того займався фольклором і мітологією. З старших членів школи, передчасно страчених після війни, особливо болюча була утрата Поля Huvelin, автора студії про “Магію й індивідуальне право”*: він приготував книгу про соціальні зв'язки.

Інших не згадую. Утрати, понесені школою в сім десятилітті, дійсно величезні, як бачимо, і ми вповні розуміємо сумовиті слова, що ними Мосс закінчує свою статтю:

“Чим би було — коли б не було війни* — те, що прийнялося називати Французькою школою — от що ми показали, і навіть доказали.

Уявім собі, що Желі став би нашим естетиком, і Андре Дюркгейм нашим лінгвістом. Нам бракувало б тільки технолога, аби бути в комплекті. Уявім, що Дюркгейм привів би до кінця свою “Родину” і свою “Мораль”, що Герц видав би свій “Гріх і покуту” та наші твори. Уявім, що Бянкони випустив би свій “Курс філософії” і “Категорії мишлення в мовах і культурах Банту”; що ми мали б книги Реньє, Максима Давида й ще інших. Чи се не був би чудовий розцвіт?

Додавши се до того, що могло б бути опубліковане від часу війни в “Travaux de l'Année” — тільки се, тільки те, що було почате і навіть закінчене нашими небіжчиками, — воно зробило б нашу невеличку групу одною з найбільш шановних наукових фаланг!

Вже не кажу про праці живих, спинених війною в їх зусиллях та в їх праці, — котрим їх тяжке післявоєнне життя так дуже мало вернуло відваги.

Дійсно, нас зісталась тільки горстка. Повернені з фронту, зужитки запілля — всього кілька молодих людей лишилося нам, щасливих тим, що вони молоді.

Наша група виглядає як сі ліски спустошених країн, де кілька старих дерев, за кілька літ протереблених гарматними скалками, ще силкуються зеленіти.

Коли б тільки парости могли прорости в їх затінку — ліс би ще відродився!

Наберімося відваги і не міряймо занадто нашу слабкість. Не дуже роздумуймо про сумну теперішність. Не рівняймо її занадто з сими загубленими силами і страченими вартостями. Тільки потайки годиться оплакувати сі приятельські зв'язки й імпульси, що їх нам забракло.

Треба постаратись обійтись без них — без того, що нами проводив, без сих, що нас підтримували, і навіть без тих, що мали нас виручити і заступити.

Попрацюймо ще кілька літ. Постараймося добитись чогось, що вшанувало б їх пам'ять і не було занадто негідне того, що розпочав наш вчитель.

Може бути, що посів зійде. Деякі зерна впадуть і проростуть.

От в сім почутті вірної пам'яті про Дюркгейма і всіх наших небіжчиків; в дальшій єднанні з ними; в спільнім з ними переконанні про корисність нашої науки; разом з ними виховані в надії, що наукою досконалиться людина, — от в сих настроях, що зістаються нам спільними і по той бік смерті, ми твердо і щиро поновлюємо сі зусилля — котрих не облишали ні на хвилю”.

Не може бути сумнівів, що перейнята такою глибокою солідарністю наукових змагань і настроїв, озброєна таким науковим досвідом і підготованням група, серед котрої зісталась все-таки низка визначних учених, як сам Мосс, нинішній її керманич, Бугле, Фоконне, Юбер, Сіміян, маючи підтримку таких визначних симпатиків, як Леві-Брюль, Мейє, орудуючи такими засобами, які дає Париж, і ширшими зв'язками з закордоном, виробленими попередніми роками "*L'Année Sociologique*", — ця група при своїм ентузіазмі й енергії поставить справу на відповідній науковій рівні, притягне нових adeptів соціологічного знання і останеться тим високоцінним огнищем соціологічного дослідження, і головне — соціологічної методології, — яким була й перед війною.

Ті два випуски "*L'Année Sociologique*", що їх маємо перед собою, визначаються не меншою науковою солідністю, ніж довоєнні томи (ближче обговорення полишаємо до закінчення цілого тому). Французький соціологічний інститут, зложений останніми часами* сим гуртком і оповіщений в передмові "*L'Année*", без сумніву, буде дуже авторитетною організацією, яка продовжить методичне діло Дюркгейма. А витривала, планова, зогріта патосом дослідження і вірою в велике соціальне значіння науки праця не зістанеться безплідною навіть в нинішніх несприятливих умовах, в котрих живуть наукові робітники Заходу. При певних відмінах в наших наукових поглядах і підходах ми щиро бажаємо успіху відродженій школі Дюркгейма, всякого успіху і процвітання в її науково-дослідчій і виховуючій, а головне — методичній праці: розробленню дослідного методу, що було її найсильнішою стороною, бо ця Дюркгеймова школа була властиво єдиним огнищем соціологічної методології. А її науковий ентузіазм, плановість і послідовність праці, її висока солідність і обґрунтованість — нехай служать взірцем нашій молодій науці, нашій соціологічній братії.

ПОРАЙОННЕ ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ І ОБСЛІДУВАННЯ КИЇВСЬКОГО ВУЗЛА

Районізація — одно з гасел, поставлених на чергу революцією, повне значіння і варте всякої уваги. Вхопити живі, творчі територіальні осередки, вислідити їх взаємовідносини з життям периферії, розмежувати найбільш докладно міжцентрові простори між їх центрами, щоб в дальшій допомогти сим вузлам можливо повно і всебічно обслуговувати свої периферії, будити в них продуктивні сили й енергію та кермувати нею — се дійсно одно з основних завдань економічного, культурного і соціального будівництва, одно з головних питань в переведенні плановості в продукції і розподілі засобів краю.

Одним з підходів для розв'язання сеї проблеми мусить бути розслід історичний, що мусить вияснити причини концентрації даного району і непережиту спадщину, дану його минулим; ту ув'язку, витворену попереднім життям, яка може бути використана в дальшій організації життя. Що раз мало своє місце, не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завсіди рахуватись у всякого роду планах і комбінаціях. Се основний принцип історизму, і в даній комбінації він мусить пам'ятатись завсіди. Після того, як фізична географія і економічне обслідування скажуть своє слово про господарські засоби району, його історія — економічна, соціальна і культурна повинні розповісти, як ті природні засоби використовувалися, в яких формах розвивалося господарство, в яких соціальних відносинах ішов розподіл, як ужиткувалися нагромаджені надвишки продукції і як надбудовувалось над нею культурне життя: як спеціалізувалась праця, як скуплялася економічна і культурна продукція в певних верствах і певних центрах, яким впливам підпадала, які напрями прибирала, куди тяжіла і де черпала свої провідні ідеї й імпульси. Висновки такого обслідування будуть мати істотну вагу при плануванні всякої дальшої економічної і культурної праці.

Але, розуміється, сим практичним значінням вага такого можливо всебічного порайонного обслідування не обмежується. Воно має свою наукову самоціль. Нам важно знати взагалі, для пізнання загального соціального процесу, як в даних фізично-географічних умовах, про котрі нас інформують вислиди географічного обслідування — при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних засобах, розвивалося в різних районах заселення; які воно приймало форми, як змінювалися колонізаційні течії; які приносили впливи і зв'язки культурні; як формувались економічні центри і ставали соціальними і політично-правлящими осередками; в які відносини вони ставали між собою й до інших аналогічних, сильніших чи слабших, осередків сусідніх районів; як сі відносини змінювались в зв'язку з колонізаційними, культурними й політичними змінами. Важно уявити собі, як великі колонізаційні хвилі, що проходили через нашу територію, захоплювали в

свою орбіту той чи інший район: яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім — інтегруванні, збиванні людності до купи, в територіальну і національну цілість, скажім — слов'янського населення України, а в якій мірі він, сей район, виявляв і тенденції центробіжні, автономні, себто концентрувався й замикався в собі?

Яку ролю відіграв він в процесах експансії — колонізаційного розширення і політичного підбою, так би сказати — тенденціях імперіалістичних, і яка була його позиція в організації оборони: в процесі самоохорони території та її населення від заборчих тенденцій сусідів, свого права на продукт праці — від чужих імперіалістичних апетитів?

Була роля даного району активна чи пасивна? Був він центром чи провінцією в тій чи іншій добі? Які були в тім зміни, і від чого вони залежали?

В деяких елементах сю програму намітив уже Костомаров, начолоположник нової української історіографії, представивши історію України як суму “земель”, що заховували свою внутрішню одність при всякого роду політичних змінах. На його гадку, сі землі при поділах на князівства, чи зв'язуваннях в одну княжу волость разом з іншими, завсіди жили в свідомості своєї окремішності, пильнували своїх порядків і традицій, територіальних зв'язків і границь, і територіальних інтересів, кермуючись своїм історичним центром — своїм “городом”, що наслідком різних історичних умов вибивавсь на таку центральну командну і організаційну позицію з-поміж осад даної землі (“Мысли о федеративном начале”, 1861*). Костомаров при тім оперував матеріалом головню історичної, княжої доби, але коли протягом 1860—1870-х рр. стали висуватись на чергу завдання передісторичного — археологічного, історично-географічного, культурно-історичного обслідування, то, очевидно, передісторія земель, як підвалина їх пізнішого історичного життя, мусила зараз же бути втягнена в програму “областного”, як його називали, історичного обслідування. Таку програму щодо України поставив і поступово переводив покійний В.Б.Антонович. З його ініціативи протягом 20 літ, від 1880 до 1900, оброблено в формі монографій про поодинокі землі майже всю стару українську і білоруську територію. Хоча при тім покійний наш учений не давав якоїсь детальної програми і взагалі старався не обмежати індивідуального почину авторів, але його власні інтереси і приклад перших праць, зроблених в цім напрямі, надавали цим монографіям деяку однотайність. У Костомаровській концепції головна увага зверталась на, так би сказати, суб'єктивну сторону: розвій громадської самодіяльності, народної психології, культурної фізіономії в рамках соціальних обставин поодиноких земель. Антонович же звертав увагу головню на об'єктивні умови їх життя — географічну обстанову і комунікаційні зв'язки; стару культурну спадщину території, прийняту українською людністю від попередніх заселень і задокументовану археологічними пам'ятками; торговельні й культурні зносини, знов-таки зазначені матеріальними пам'ятками. Ряд монографій, числом більш десятка, напи-

саних з таким підходом, утворили для свого часу дуже серйозну базу порайонного обслідування, яке в сумі обхоплювало майже цілу Україну.

Але, по-перше, все-таки деякі частини її території ними обняті не були (Галичина, Степова Україна, Закарпаття). По-друге, монографії кінчилися звичайно XIV віком — початком литовської доби. По-третє — від 1880-х або й від 1890-х років прибуло дуже багато нового матеріалу; виникли нові питання й нові методи історичного досліду, які вимагають перегляду і старого матеріалу. З сього становища ся серія мусила б бути не тільки доповнена і продовжена, але і переглянена і перероблена наново, щоб відповідати сучасним науковим вимогам і інтересам. Се все вкладає обов'язок як на учасників сеї старої серії (з них, не вважаючи на спустошення, зроблені часом, маємо приємність ще чимало бачити серед нас!), — так і на молодших дослідників, щоб вони приступили до ревізії, доповнення і продовження сеї цінної роботи.

Збірники, ряд котрих ми починаємо сим томом, мають своїм завданням розворушити таку роботу. Хотілось би протягом кількох літ обхопити такими збірниками всю територію України та розбудити дослідчий рух, розбитий останніми десятиліттями: зазначити чергові питання; привести до відомості наукові засоби, котрими розпоряджуємо; вказати ті прогалини, які вимагають нових розслідувань; дати почин до систематизації розпорошеного матеріалу; звернути увагу на нові підходи до нього і методи оброблення. Розуміється, по тім загальнім занепаді науково-дослідчої роботи, з якого ми тільки тепер зачинаємо підноситись, і при тій дуже лихій спадщині, яка зісталась українознавству від передреволюційних часів, можемо думати тільки про повільну поступову роботу в тім напрямі. Не треба ж забувати, що в царській Росії археологічний дослід України був сконцентрований в петербурзьких установах, і туди ж вивозився весь археологічний матеріал; що статистично-економічний дослід також в значній мірі поділяв ту ж долю; що весь цікавіший історичний матеріал — актовий, архівальний, історично-літературний — систематично, протягом століть забирався з України до столичних установ, архівів та бібліотек, стаючи фактично (а часом і формально) неприступним українським дослідникам, або в кождім разі мінімально використовувався наслідком несприятливих умов роботи. Навіть і нині сила того наукового добра лишається поза Україною. А на Україні приходиться рахуватися з спустошеннями, зробленими горожанськими та інтервенційними війнами, тяжким і затяжним революційним процесом. І тепер ми ще ледве-ледве підносимо голови та простягаємо до науки руки після тяжкої економічної кризи, спричиненої голодом і всякими формами і наслідками світової блокади. Ми ще не можемо цілком розгорнути відповідної наукової праці, не маючи найпотрібнішої літератури, ні наукового приряду, ні засобів для екскурсій, розкопів, реставрацій і под.

В сих обставинах і та порайонна дослідча робота, яку отсе підіймаємо, в найближчій часі мусить мати характер ще тільки передвступний. Але в

загальнім процесі праці вона неминуче потрібна вже зараз. Мусимо розворушити дослідчі сили, дати їм можливість поділитися своїми гадками, перевірити спостереження й досліди, котрі їм вдалося зробити за останні роки. Становище редакції супроти них мусить бути якнайбільш сприятливе і врозуміле, особливо в початках. Вона даватиме місце працям, які стараються освітити ту чи іншу сторону місцевого життя, — хоча б і не погоджувалась з методами роботи ані не поділяла зроблених висловів. Вона не має заміру зв'язувати їх своїми поглядами, директивами і інструкціями. Вона певна, що для праці буде далеко краще, коли в самому процесі її, в дискусіях, конференціях, критичних розборах, в своїм співробітництві з нею дослідники знайдуть план, метод і завдання досліду, і по кількох роках інтенсивної роботи сама собою виникне можливість певних підсумків і в методичнім напрямі, і в результатах досліду — можливість зведення нагромадженого дослідного матеріалу до порайонних монографій, до історичних компендіїв. Вже і в сім томі читачі знайдуть кілька програмних праць, які вказують до них шляхи. Загальна провідна гадка редакції в сім — потреба систематизувати матеріал в широких рамах, освітлюючи цілі сторони місцевого життя в певнім довгім періоді. Не стільки збільшати гіпотези і теорії новими, скільки давати позитивні тверді підсумки більш-менш певних дослідів. Не спинятися в давніх часах, а по можності доводити дослід до сучасності. Орієнтуватися потребами сучасного соціального будівництва і звертати особливу увагу на ті питання, котрих вияснення воно потребує.

Та кожда будова мусить починатись від фундаментів! При всім бажанні звести дослід старини з сучасністю, в перших томах збірників чимало місця мусить зайняти дослід фундаментів, передісторії і перших стадій історичного життя, щоб вияснити підстави дальшого розвитку. По них, сподіваймось, слідом можна буде дати томи, переважно присвячені недавньому і зовсім свіжо минулому — аби тільки була змога продовжувати сю публікацію в потрібнім темпі!

Обслідування починаємо з старого історичного українського центру, котрому його географічне положення, комунікаційні умови й віками нагромаджені культурні скарби утворили незникоме і незнищиме місце між творчими осередками Східної Європи. Розслід геологічної минувшини сеї околиці, фізичних умов тутешнього життя й найдавніших слідів людського пробутку в сій околиці, розпочатий пок[ійним] Антоновичем, продовжений ак[адеміками] Тутківським і Біляшівським, пок[ійним] Хвойкою й багатьма іншими дослідниками, на жаль, в загальних, схарактеризованих вище обставинах нашої наукової праці міг вестися тільки уривково, і досі ще не був ні разу переведений систематично. Та все-таки виявив ясно всю, так би сказати — фізичну передумовленість історичної ролі сього великого східноєвропейського вузла.

Не входячи в питання про раніше людське життя, котрого умови в короткості начеркнені нижче ак[адеміком] Тутківським*, можна констатувати,

що з тим як льодовець уступився з Дніпрової долини і сухі лесові бархани стали заростати рослинністю та заселятися всякою твариною, на прирічних згір'ях нинішнього Києва, над велетенською долиною Дніпра пониже сполучення його з Десною, на межі родючого чорнозему і піскуватого моренного ґрунту, в околиці, багатій звірем, рибою і всякою іншою живою, — людське життя стало розвиватися буйно й інтенсивно, як се тільки дозволяли йому тодішні умови існування¹.

Мусимо мати на увазі, що ріка, систематично посуваючись на захід і зариваючи беріг протягом тисячоліть, мусила забрати якраз, мабуть, найбільш багаті слідами найстаршого людського побуту надрічні горби, і від них зісталась тільки мала частина, — головно там, де ріка відійшла від сих горбів: як се було, власне, в північній частині нинішнього Києва. Тим важніше було б систематичне обслідування тих місць, де ще можна сподіватись тих старих людських слідів. При першій можливості здобути на се потрібні кошти, таке обслідування доконче мусить бути зроблене в можливо ширших розмірах, щоб зібрати якнайбільший матеріал до історії найстаршого заселення київського вузла, по обох боках Дніпра і Десни і далі на південь нижче Києва. За поміччю сього матеріалу можна буде докладніше, ніж досі, в'яснити наверхствування найстарших культур, палеолітичних, неолітичних і ранніх металічних, що тут себе виявляють: їх вихідні огнища і приблизну хронологію. Інакше сказавши — прослідити відносини культурних верств Київської околиці до аналогічних верств краще обслідуваних і найближчих культурних країв чорноморських побереж, культур балканських і дунайських. В'яснити найближчі споріднення з ними і тоді сконстатувати, з яким опізненням, більшим чи меншим, вони захоплювали в сферу своїх впливів наші краї взагалі і Київську околицю зокрема. Досі міркування про се висловлювались більш-менш апіорно, і тому відзиви не раз діаметрально розходились: одні допускали, що нові культурні течії, поступи й здобутки техніки доходили наших сторін з опізненням на кілька століть; інші, навпаки, думали, що сі поступи захоплювали наші краї дуже скоро, майже безпосередньо². При тім

¹ Після того як Хвойка 1893 р. знайшов сліди людської руки на кістках мамута над Кирилівською вулицею в верстві, признаній проф. Армашевським за дуже ранню післяльодову, а може й міжльодову, за київськими нахідками прийнялась репутація найстарших людських слідів в Східній Європі. Їх зараховували до доби орін'якської, солютрейської або магдаленської (французької хронологічної класифікації) — себто пізнього палеоліту міжльодових часів, датованих 40.000 — 15.000 літ перед нашою ерою (див. мою "Історію України-Руси", [т.] I, [вид.] 3, с. 31—32*). Одначе я завсіди був тої гадки, що французькі критерії треба дуже обережно переносити на східноєвропейський матеріал, і ще обережніше — робити з них хронологічні висновки! Була б бажана можливо докладна провірка і з геологічного, і з палеєтно-логічного погляду сеї хронології.

² Див. хронологічну таблицю і гіпотетичний рахунок територіальних опізень в "Історії України[-Руси]", [т.] I, с. 32—33. Початок залізного віку в середземнім районі рахують тепер приблизно від 1100, а в північній Європі приблизно від 800-х рр., себто припускають опізнення на яких три століття. Еберт, виступаючи против великих цифр опізнення для нашого краю з огляду на його природні багатства, розмірно високу культуру і сусідство з огнищами металічної техніки, кладе кінець "понтійської бронзової доби" найпізніш коло 900 років перед Хр[истом]",

досі об'єктом сих доходжень служив головно матеріал ранніх металічних культур: відки приходила культура енеолітична, бронзова, рання залізна — з огнищ чорноморсько-кавказьких чи дунайських?² в якім часі вони з'являлися?² як наверстовувались одна на одну в наших культурах, і яким етнографічним групам належали?² Але річ очевидна, що сі питання означення культурних течій та їх наверстовувань повинні ставитися і щодо раніших культур, камінних. Для висвітлення їх не просто гіпотетичного, а більш певного потрібно більше матеріалу, зібраного *in situ** і добре обслідуваного. А для того треба можливо систематичних розвідок і широких дослідів на останках київських селищ і стоянок. Тільки сим способом може бути до певної міри висвітлене безконечно довге передісторичне життя сеї околиці!

Як відомо, історичні звістки про заселення середнього Дніпра, хоч найзагальніші, маємо тільки з п'ятого віку перед Хр[истом], у Геродота, з деякими — ще загальнішими ретроспективними вказівками на попереднє. Ідучи далі в глибину віків по двом нам приступним лініям — фактів лінгвістичних (глотики) і фактів матеріальної культури (археології), щоб висвітлити сі найстарші історичні вказівки і уявити собі колонізаційні, громадські й культурні відносини попередніх часів, упираємося в два основні питання. Перше — коли тут з'являється індоєвропейська людність взагалі, а зокрема — слов'янська, і в яких культурних і соціально-економічних обставинах вона тут знайшлася?² Друге — в яких відносинах до колонізаційних, етнічних фактів стояли широкі зміни переходових енеолітичних і ранніх металічних культур, даних археологічним матеріалом: велике поширення похоронів скорчених, що характеризуються присутністю червоної фарби, і широке розповсюдження енеолітичної, чи краще сказати (як тепер її називають) — халколітичної¹ культури глиняних будов з орнаментованим і мальованим посудом?² Обидві культури поширюються головно в степовім, полудневім поясі, але вони присуваються до київського вузла, а часом і захоплюють його. Їх розповсюдження натякає або на великі етнічні рухи, або на культурні зміни в степових просторах України, які мусили захоплювати і Середнє Подніпров'я, викликаючи тут великі культурні й соціальні переміни.

Ми знаємо наш степ як терен кочових, кінних, войовничих, завойовницьких орд, і сеї характер його проєцирується з історичних часів в передісторичні: ті етнічні рухи, що відбувалися тут в передісторичних часах, уявляються як рухи кочових скотарських орд, головно звернені з великих азійських степів на захід. Сі кочовики по дорозі захоплюють в сферу свого впливу, різними способами примучують і експлуатують пристепову люд-

себто не годиться дати більш як 200 літ опізнення, але очевидно — для чорноморського району (*Südrußland im Altertum*, 1921, с. 64*). Мідяну добу (халколіт) він датує 2200–1700 рр., ранню бронзову 1700–1200, пізню бронзову 1200–900, знов-таки, очевидно, для чорноморського побережжя. Для київського району логічно прийдеться ще щось прикинути.

¹ Термін “енеоліт” обіймає і початки бронзової культури, “халколіт” їх виключає, обмежуючись тільки вживанням міді.

ність — заходячи часом досить глибоко в позастепові території задля такого підбою і експлуатації¹.

Таке уявлення дуже правдоподібне. Воно впливає з географічних і господарських умов території, і з того часу — дуже давнього, очевидно, коли зложилась антитеза кочового, скотарського, більш рухливого і агресивного побуту з більш пасивним і нерухомим типом лісовим — почасти хліборобським, почасти ловецьким, — такі взаємовідносини мусимо собі уявляти. А тоді виникають інтересні питання — коли в орбіту таких взаємовідносин ввійшли східнослов'янські племена, предки нашої людності, і як ці взаємовідносини відбивались на київському вузлі — осередку нашої пізнішої колонізації?

Двадцять літ тому чеський учений Ян Пайскер, обмірковуючи взаємовідносини слов'янства з степом, виступив в ряді публікацій, на різних світових мовах, з дуже яскравою теорією (що викликала в науці певного роду сенсацію) — про одвічне поневолення слов'янства кочовими степовиками, їх крайнє упослідження, економічний визиск і культурне зубожіння, що кінець кінцем спричинило таку відсталість слов'янства в порівнянні з германо-романським світом². Ввижаючи в слов'янських мовах цілий ряд запозичень термінів матеріальної і соціальної культури з мов іранських та турецьких на один бік, а з германських на другий, він толкував їх як докази того, що в своїм передісторичнім житті, опинившись між кочовими ордами на полудні і германськими племенами на заході, слов'яни підпали тяжкому поневоленню на обі сторони. Беручи паралелі з теперішнього симбіозу кочових і хліборобських племен Туркестану, він і старі відносини східноєвропейські малював на ту ж статъ, і ще сумніш. Кочовники мусили забирати всі пасовиська, всю худобу, і підвладні їм оселі племена були засуджені на примусове вегетаріанство, і взагалі на неймовірне поневолення. Кочові орди, розселюючись поміж ними, творили владу, привілейовану людність, що тягнула всі соки з тубільців, роблячи з них свою робочу худобу і поводячись з нею незвичайно презирливо (такою презирливою назвою він уважає “смерда” — смердюха). Сі владуці верстви (турецько-монгольські й паралельно їм — германські) мають на гадці всі звістки чужоземців, які говорять про войовничість, свободолобність, гостинність слов'ян. Серед поневоленого ж слов'янства ся одвічна неволя і упокорення виховали якраз протилежні рабські прикмети — які Пайскер і по нинішній день вбачає в нім.

¹ Кілька загальних гадок на сю тему в моїй “Історії укр[аїнської] літератури”, т. I, с. 45 і д[алі].

² Головні праці: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen, 1905; Neue Grundlagen der slawischen Altertumskunde, 1910; The expansion of the Slavs, 1913; Kdo byli naši predkové a co jsme po nich v sobě zdědili (Хто були наші предки, і що ми по них дістали в спадщину), 1921; до них ще можна прилучити його ж: Abkunft der Rumänen, 1917. Моя стаття про сю теорію в 103 томі львівських “Записок”: “Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія”. Новіший перегляд ак[адеміка] Нідерле: Des théories de Jean Peisker sur les anciens Slaves в Revue des études slaves, 1922*.

Ся теорія викликала живі протести, особливо серед славів, та zarazом змусила подумати серйозно про наслідки сього історичного симбіозу оселі людності і степу, особливо серед східного слов'янства. Але останніми часами протилежно до песимістичних висновків Пайскера, що, може, лишились йому й незвісні, виступив з рядом праць російський археолог Ростовцев, де навпаки — підносить великі позитивні впливи політичних організацій, зав'язуваних кочовими ордами в степах.

По аналогії з пізнішою Хазарською ордою, Ростовцев бачить в них дуже корисний політичний фактор, що зв'язував з культурним світом людність лісового і передстепового поясу, втягав її в торговельний оборот, розвивав культурні потреби і давав змогу їх задовольняти в тих торговельних зносінах, що розвивалися під протекторатом сих зверхницьких орд, і вони в своїх інтересах всяко їм сприяли. Тільки під заслоною сих степових “імперій” — Кімерійської, Скитської, пізніш Сарматської — могли жити і цвісти віками грецькі колонії — збирати в таких масах всяку сировину з східноєвропейського суходолу, платячи виробами своїх метрополій і своїми власними, що проходили далеко на північ великими східноєвропейськими ріками. Тут, на півночі, на великих східноєвропейських шляхах (річних передусім) сі зносини приготували торговельні міста, що були потім організаторами Київської держави, і міську купецьку верству, що була її державотворчим класом. Скитська держава, так само як і пізніша готська, були попередницями держави Київської як аналогічні воєнно-торговельні політичні конструкції. Без зрозуміння спадщини кімерійсько-скитсько-сарматської доби — сеї тягlosti культурного, економічного і політичного процесу не можна собі уявити формації Київської держави: вона зістанеться, мовляв, далі таким самим загадковим явищем, яким була для автора досі¹.

І сей погляд, при всіх перебільшеннях, має в собі чимало такого, що змушує ще глибше застановитися над впливами симбіозу міста і степу в тих часах, що попередили формацію українських політичних і громадських відносин. Ак[адемік] Ростовцев починає ряд степових формацій, що мусили вплинути у вказанім нам напрямі на східноєвропейські відносини, від держави Кімерійської, або як він її зве — Кімерійсько-тракійської, кладучи її на часи від X до VIII віку перед нашою ерою. Але вказане питання симбіозу логічно треба поставити і для попереднього тисячоліття, і навіть для кінця III тисячоліття перед н. е., коли на сей час, — як то робить і Ростовцев і інші дослідники, — класти поширення тих двох характеристичних широких культурних потоків, тільки що згаданих вище.

З сих двох степових потоків перший — що для короткості означається назвою “фарбованих скелетів”, простягаються на всім нашій степовім

¹ Головні праці: Эллины и иранцы на юге России, 1918; *Iranians and Greeks in South Russia*, 1922; *Les origines de la Russie kievienne*, 1922. (Мій перегляд поглядів, висловлених в сих працях, і їх оцінка вже з'явилися на сторінках “України”, 1925, кн. IV)*.

просторі від Кубані до Бессарабії, на півночі захоплюючи полудневу Київщину і Харківщину¹. Звичай уживання при похороні червоної фарби (посипання нею або мащення трупів) виступає в культурній обстанові халколіту; але сам спосіб ховання небіжчиків в скорченій (т. зв. утробній) позиції, що вживаються при тім, ще старший і далеко виходить за межі нашого степу: такі похорони звісні і в Галичині, і в Центральній Європі. Тому поява на тім старім ритуалі сеї нової обрядової подробиці — фарбування — робить вражіння не стільки нової колонізаційної хвилі, скільки культурної або соціальної зміни: появи і поширення нового культу, нових релігійних або магічних ідей чи серед усеї людності, чи серед її зверхньої владущої верстви (толковано сю червону фарбу як символ огню або символ крові, що має оживити обезкровленого, блідого і холодного мерця, або знак жалоби — “трауру” і под.)². Розповсюдження таких похоронів великими гніздами, в кілька десятків або навіть і сотен таких могил в наших степах і далі на схід (їх викрито і в полудневій Сибірі) дає розуміти велику енергію, численну силу і довготривалість сеї течії. Недавніми часами особливу увагу звернули на себе могили сього типу в кубанському районі (Майкоп, ст[аниця] Царська й ін.), де похорон з червоною фарбою (що покриває останки небіжчика) замість звичайного доволі бідного інвентаря розгорнув образ дуже пишного побуту, з масою золотих і срібних речей, досить високої техніки. Ростовцев, перевівши порівняний аналіз типів, стилю і техніки сих речей з найстаршими нахідками Елама, Сумера*, Єгипту (переддинастичного і перших династій), прийшов до переконання, що маємо тут один стиль, одну культурну епоху — чисто мідяного віку (мідь, золото, срібло — без бронзи) третього тисячоліття перед н. е. Кубань мала б грати тоді ролю самостійного культурного центру — огнища нової металічної культури, а її хазяями були вже тоді індоєвропейці: траки-кімерійці. Ростовцев приймає і старається підкріпити різними доводами стару теорію, що людність скорчених похоронів — се були автохтони наших степів, тракійської галузі індоєвропейці, що в VIII в. виступають в малоазійських джерелах під іменем кімерійців (Gamir). Їх старим осідком мало б бути побережжя Азовського моря. Натиск скитів кінець кінцем розбив сей їх центр, його праве полудневе крило подалось до Малої Азії, ліве — західне пішло на Балкани і відти до Малої Азії. Але останки заціліли, об’єднавшись з місцевими племенами, як синди і меоти, що відбилися від скитів на Таманському півострові, завдяки його географічним вигодам, і вони стали осередком пізнішого Боспорського царства та його культури.

На потвердження сеї теорії Ростовцев вказує на тракійські елементи в ономастиці Боспору, на відмінності боспорської культури від скитської, на боротьбу і суперництво скитів з кімерійцями-тракійцями. Образ боротьби траків-кімерійців з монголізованими іранцями скитами він бачить на

¹ Див. про се в моїй “Історії України[-Руси]”, т. I, с. 41.

² Дещо з літератури сього питання див. в “Записках львівських”, т. 87, с. 148—149*.

звісним гориті могили Солохи; в переказах про амазонок і всяку іншу гінай-кократію* бачить останок кімерійського матріархату і под. У всім сім багато гіпотетичного, навіть більш ніж треба. Але спостереження над культурною ролею Кубані, як огнища ранньої металічної культури, і сеї людності фарбованих могил, як організованої орди, котра, очевидно, розвинула в собі сильну деспотичну воєнну владу, аналогічну з пізнішою скитською, і була носієм сеї культури на просторі наших степів в добі халколіту¹, — варті всякої уваги в культурно-історичних конструкціях.

Другий степовий потік — “мальованого посуду” або “трипільської культури”, як його звуть для короткості, в найбільш блискучих формах виступає так само в добі халколіту в західнополудневій ділянці нашої території: між Дністром і Прутом. Київщина дає й елементарніші, простіші форми сеї техніки, що далі, в своїх більш розвинених і естетично розкішних формах таким блискучим явищем виникає серед доволі сірого і монотонного мезо-, нео- і халколіту нашої території. І в тій же Київщині маємо форми найвищого розвитку сього побуту і мистецтва. Людність сеї культури визначається високорозвиненим господарством (домашні звірята, хліборобство, складна конструкція житла, досить висока техніка), виробленими релігійними представленнями і дуже вибагливим естетичним смаком. Це яскравіш і певніш, ніж дорогоцінні кубанські скарби фарбованців, сі осідки мальованого начиння виявляють несподівано високий культурний рівень халколіту нашої землі. Становлячи дуже визначне явище в еволюції європейської культури взагалі, вони дають дуже важне місце в історії середземного життя нашої країни, і зокрема — власне, нашому середньому Подніпров'ю. Свого часу Ед.Майер уважав наші краї батьківщиною сеї культури. Еберт в новішій археологічній огляді наших країв* натомість гаряче обстоює її середнє європейське походження (включно з Балканськими краями). На його гадку, на сю культуру мальованого посуду наверстувалась потім орда скорчених фарбованих: то була осела хліборобська людність, що зайняла розмірно невеликі, найбільш родючі частини території, а сі фарбованці — велике кочовниче плем'я, що з своїми стадами кочувало на цілм просторі від Кубані до Дністра і знищило ту хліборобську культуру (с. 37—38). Подібно, тільки в тоні менш категоричнім, в формах менш конкретних, уявляє собі сю зміну культур і Нідерле в нововипущенім томі “Слов'янських старинностей”, присвяченім східному слов'янству. На його гадку, культура мальованого посуду, розвинена індоєвропейцями східної (satem) галузи, уступилася до Полудневої Європи під натиском степових кочовників “кімерійських могил”². Навпаки, Ростовцев й ін. вважають

¹ Ростовцев без ближчого розбору приймає гіпотезу пок[ійного] Гадачека* про кімерійське походження Михалківського скарбу (з р[іки] Збруча) — *Iranians*, с. 40*. Але гіпотеза ця не була обґрунтована Гадачем, і тепер так само Ростовцевим.

² “Slovanské Starožitnosti”, I, IV, *Původ a počátky Slovanů východních*, 1924, с. 216—217, 220—221*.

культуру мальованого посуду верстовою пізнішою, що “наверстувалась на частину людності скорчених скелетів, пройняла її глибоко своїми впливами і була потім, в свою чергу, абсорбована новими приходними однакового з ними походження” (Iranians, [с.] 17).

Наступство і відносини обох течій, таким чином, зістаються досі не виясненими: було тут наверсткування чи співіснування обох культур, що могли обопільно впливати одна на другу? Стріча двох народів чи тільки зміна і боротьба культур західних і східних? Аналогії культури мальованого посуду знаходяться і на сході, в Туркестані, Персії, а Еберт в останній праці кладе натиск на присутність в ній течій центрально-європейських, середньодунайських, а в похоронах фарбованих — впливів північних, балтійських: добавав їх головню в інвентарі донецьких похоронів (с. 42 [і] д[алі]).

Справа взагалі вимагає пильної перевірки, як і ті зв’язки про переселення північної людності, що з того робляться. Але ся можливість на підставі археологічного матеріалу сконстатувати стрічу і перехрещення в добі халколіту течій чи зв’язків західних, що виявляються на культурі мальованого посуду, східних — що проречисто промовляють до нас в кубанських фарбованих похоронах, і північного — котру добавають особливо в так званий шнуровий орнаментаци і в самих типах посуду, що виступають в балтійській культурі і в фарбованих похоронах¹, — варта найбільшої уваги, прослідження і перевірення! В сій добі халколіту — приблизно за 2000 літ перед н. е., як то рахують, — крива європейської і передньоазійської культурної еволюції взагалі різко підіймається: починається очевидний зріст техніки, господарства, воєнного діла — завойовні переселення, підбої й ширші політичні формації, і такою ся доба мусила бути й на нашій території. Можливість за поміччю більш систематичних і науково ведених археологічних розслідув викрити хоч би головніші риси сього культурного перелому:

¹ Еберт так формулює свої гадки: “В Європі, особливо в пізній кам’яній культурі маємо два культурні райони, що можуть уважатись індо-германськими: район тяжкової кераміки (Bandkeramik), з її центром на середнім Дунаї, і скандинавсько-північнонімецька культура мегалітів. Вони стоять в тісній зв’язку між собою, стикаються і перехрещуються. І в Полудневій Росії виступають поруч себе. Культура трипільська — се східна галузь району тяжкової кераміки, похоронні поля (Flachgräber) і камінні кісти з кулястими амфорами і шнурковою керамікою — се полудневі пагонці мегалітичної культури. Супроти них як третій район стоїть культура фарбованих похоронів (Ockergräber). Вони мають зовсім іншу фізіономію... Яке-небудь споріднення між сими племенами і людністю двох інших культур (мальованого посуду і похоронних піль) треба виключити. Хто приписує мегалітичні похорони півночі або тяжкову кераміку, або й обидві, — індогерманцям, той не може сього зробити з фарбованими похоронами, і навпаки. Тому не можна признавати трипільську культуру західноіндогерманською, а культуру фарбованих похоронів східноарійською. — Südrussland im Altertum, с. 58—59.

Тут серйозна методологічна помилка, котрої належить дуже вистерігатись, щоб не прийти до цілком хибних висновків: від культурних споріднень або різниць ніяк не можна робити висновків про споріднення чи різницю народів. Я нагадував се вже в своїй “Історії України[-Руси]”, і ще раз мушу нагадати. Нічого неможливого не було б у тім, коли б одна частина індоєвропейців попала в сферу цілком відмінних культурних впливів і присвоїла їх. Адже, напр., припускається, що частина аріїв монголізувалась, прийняла культуру середньоазійську, інша — передньоазійську, і под. Споріднення чи відміни рас треба доводити іншими доказами.

перехрещення різних течій, їх боротьбу і наверхствування в нашій країні взагалі, і спеціально в тій київській околиці, що нас тут ближче займає, — се завдання незвичайно вдячне і важке! По всякій імовірності і ту[т] ся епоха була початком незвичайно живого, в порівнянні з попереднім, культурного і соціального руху. Від нього починається властива історія київського вузла, і важно його можливо вислідити!

Але що то була за людність, на котрій відбивались отсі нові течії, підіймали її й поривали на нові дороги? Досі міркування і здогади дослідників оберталися головню в сім чотирикутнику: іранці — тракійці — слов'яни — фіни. Степи вважались ареною розселення і боротьби тракійського й іранського елементу: тракійського головню на заході, іранського головню на сході. Людність мальованого посуду вважалася предками пізніших тракійців або протогеленів, що, покинувши чорноморські степи, перейшли потім на Балкани, на Егейське побережжя й острови. В фарбованих похоронах добачали кімерійців — рахуючи їх то до тракійців, то до іранців, — вище я згадав, що на становищі кімерійців-тракійців став отсе недавно Ростовцев¹. Але з таким же самим правом можна було б добачати в них європейську галузь арійців (індо-іранців) — не монголізовану, як пізніші скити: протоіранців, так би сказати.

Приймаючи первісний рух арійців (індо-іранців) на полудневий схід з східноєвропейської батьківщини — як се тепер майже загально прийнято, безпосередньо наступаючою по арійцях хвилею, — їх арієргардом можна рахувати слов'ян. З огляду на мовну близькість слов'яно-балтійської групи до іранської, приходить думати, що слов'яни були безпосередньо слідуючою мовною хвилею в схемі індоєвропейських мовних хвиль і повинні були сунутися на полудне зараз за ними. Тому середньодніпрову й волинську територію з Поліссям зчаста уважано давнім осідком слов'янства: в тих часах, коли відлучалась арійська галузь від західної й північної, що відповідає приблизно тій же добі халколіту. Дійсно, ся гадка має значну правдоподібність². Але недавніми часами пок[іийний] Шахматов енергійно відкинув стару фінську теорію, і завдяки тому авторитетові, який здобули йому його праці в сфері старої історії (що виходили паралельно з його історично-діалектичних і літописних студій і привели до дуже сміливих і далекосяглих загальних історичних комбінацій в останній період його наукової роботи), — ся гіпотеза раптом здобула собі доволі помітне місце в науковій обороті.

¹ Проф[есор] Фасмер в студії "Die Iranier in Südrussland" (Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, 1923)* ставить се ж питання і лишає його відкритим: "Бідні останки мови дозволяють тільки констатувати, що кімерійські князі часом носять іранські ймення. Чи мова і народ кімеріїв були іранські, чи тільки окремі ймення пануючих, не можна рішити. Коли ні, прийшла б під розвагу можливість тракійського походження кімерійців, бо в античній традиції вони зв'язуються з безсумнівно тракійськими трерами. Але мовно обґрунтувати сю теорію поки що не можна" (с. 6).

² Див. про се в "Історії України[-Руси]", [т.] I, с. 75 [і] д[алі].

Шахматов виходив з деяких, давніше зроблених і піднесених спостережень: недостачі чи незначності мовних стичностей праслов'янських з старогрецькими з часів перед пізнішим слов'янським розселенням; малої кількості слов'янських мовних запозичень з мов іранських, і “при тім, — завважає він, — дуже важно се, що ті ж слова виступають і в мовах фінських, так що можливе припущення, що посередниками між іранцями Полудневої Росії і слов'янами були фіни, що — значить — сиділи між слов'янами й іранцями”. На сій підставі він поставив здогад, що тоді як арії, відірвавшись від балтійського району, рушили до Чорного моря, їх місце в районі середнього Дніпра зайняли не слов'яни, а фіни, що перед тим сиділи, мабуть, більше на схід в басейні Оки й Волги; коли ж арійці “з полудня Росії” пішли далі на схід, фіни, на його думку, могли навіть на якийсь час опанувати і сей “полудень Росії”, тільки потім скити викинули їх відти на північ, а “східна галузь руських слов'ян” під час свого пізнішого розселення на лівобережжі Дніпра, під натиском аварів і болгар, в VI віці і далі, погнала їх відси на північний схід. Таким чином, виходило б, що в тих часах, на котрі звели ми мову, — переходу від неоліту до металічної культури — середнє Подніпров'я займали арії, потім, в добі ранньої металічної культури зайняли фіни, і сиділи тут довго, в часах Геродота і пізніш¹.

Все се висловлено було пок[ійним] дослідником в дуже загальних і гіпотетичних формах, без особливо правдоподібних підстав. Не ясно, напр., чому б між аріями і слов'яно-болгарами мав повстати такий величезний hiatus*, заповнений фінами, які взагалі в порівнянні з слов'янами являються начебто расою менш експансивною і агресивною. Брак у фінів мовних запозичень старогрецьких так само говорить против гіпотези їх пробутку в середнім Подніпров'ї в добі Геродота, коли сей брак уважати доводом против пробутку там слов'ян і т. д. Коли надавати значіння слабим мовним зв'язкам слов'янства з старогрецьким та іранським розселенням, то тут скорше, ніж фінську посередність, треба б припускати якусь іншу етнічну стихію, котра потім вийшла і винесла з собою сліди тих мовних стичностей. Чергове слово в сій справі тепер за алародійською чи яфетитською теорією, розгорненою акад[еміком] Марром. Припускаючи, що сей “третій етнічний елемент середземної культури”, як він називає його (третій поруч семітів з хетітами і індоевропейців — третій в порядку дослідження, але хронологічно, в порядку культурного виступу — перший)², колись займав не тільки малу Азію, але й північне побережжя Чорного моря, та становив підставу тутешніх степових культур і т. д., — він бачить і в старих київських переказах про Кия, Щека, Хорива, Либідь, записаних київським літописцем, відгомони сих колишніх “яфетитських” насельників — передіндоевропейської колонізації київського вузла. Свої гадки про се передіндоевро-

¹ Введение в курс истории русского языка, 1916, с. 33 [і] д[алі]*.

² Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры, 1920*.

пейське заселення нашої території він обіцяє розгорнути в спеціальній статті; нетерпеливо очікуючи її, я тим часом здержуюсь від яких-небудь висновків в сій справі. В своїх попередніх працях я персонально готов був вважати київський вузол дуже старою східнослов'янською оселею; в Геродотових неврах був ладен бачити слов'янських осадників на Києво-Волинським Поліссі, а в андрофагах-амадоках неясні уявлення східнослов'янського заселення київського вузла. Нідерле в останній своїй книзі, ще раз переглянувши питання праслов'янської вітчизни, при всім своїм незмірнім поважанні до концепцій Шахматова, теж рішучо вважає "слов'янським працентром II і I тисячоліття перед н. е." території між Віслою і Дніпром, і спеціально східнослов'янським центром — басейн середнього Дніпра з долиною Прип'яттю і Десною; в Геродотових неврах бачить предків "полудневоруських племен, передусім пізніших волинян, дулібів і деревлян", а фінів вважає дальшими східними сусідами східних слов'ян¹. Але я тим часом не буду заглиблюватися в се питання, в сподіванні цінних в кождім разі спостережень ак[адеміка] Марра.

Та незалежно від лінгвістичного питання, лишаючи на боці справу колонізації нашого Подніпров'я сим "третім елементом середземної культури", треба сказати, вже тепер виявляються велике значіння сього елементу: алародійського, яфетитського, малоазійського — як хочете назвимо його, — для наших країв і зокрема для нашого Подніпров'я. З тим як все більше виявляється незвичайна роля, яку відіграли малоазійсько-кавказькі огнища в історії ранньої металічної культури, все сильніш насувається гадка, що в тім великім прискоренні еволюції техніки й культури, що наступає з першими вістунами металів (халколітом), мали рішуче значіння культурні впливи згаданого малоазійсько-кавказького району. Очевидно, се вони лежать підосною початків металічної культури нашого Чорномор'я! Хетитські бронзи, відкриті в Східній Пруссії, свідчать про караванні шляхи на північ, котрі не могли обминути середнього Подніпров'я! Незвичайно цікавим і пильним завданням являється тому обслідування халколіту і бронзи як Дніпрові артерії, так і цілого передстепового поясу, щоб вислідити шляхи поширення перших металів на північ. Досліди скандинавських археологів останніх десятиліть доводять, що Волга для "варягів", і взагалі для балтійських країв була старшою дорогою на полудне і схід, ніж Дніпро. Паралельно тому незвичайно важно прослідити комунікаційне значіння в добі ранньої металічної культури донського і дніпрянського району: дороги і стації, котрими мідь, бронза і потім залізо з чорноморського побережжя пішли на північ в район волзький.

¹ "Slovanské Starožitnosti", I, IV, с. 11, 13, 23 й ін. Північні похорони скитсько-сарматського типу він зараховує до слов'янського розселення: "коли в руським правіку є що-небудь одночасно скитським і слов'янським, або краще сказавши: слов'янським під скитсько-сарматською зовнішністю, то се, мабуть, північні могили по обох сторонах середнього Дніпра" — котрих лінію він веде по лінії: Ольгополь — Сквиря — Київ — Конотоп (с. 224, 228).

Ростовцев в згаданій праці вчас нагадав те, що мислилось здавна як самозрозуміле, але не дістало досі відповідного обслідування й конкретизації — се преісторія тих великих торговельних вузлів, на котрих сперлася Київська держава IX—X віків. Річ ясна, що східнослов'янська українська колонізація, опанувавши сі місця в V—VII віках (процес опанування городів мусив потривати деякий час, по тім як маса сих хліборобів і звіроловів залила їх периферію), сама не могла сотворити тої складної, широко розгалуженої і незвичайно далекосяглої сітки торговельних зносин, в якій ми бачимо її в IX—X в.: до Єгипту, Сирії, Каліфату, Туркестану і т. д. В хитких, тривожних і небезпечних відносинах сеї епохи не час був її творити! Очевидно, сі торговельні й культурні зв'язки були спадщиною попередніх віків, довгих віків; слов'янська міграція не знищила її, тільки поволі, поступово переняла на себе. Подібно як на Балканах, де слов'янська людність, занявши позаміські території, поволі тільки всякала між міську людність, особливо більших центрів, так і у нас слов'янська колонізація тільки поволі опанувала і асимілювала собі нейтральніші міські оселі, де довгенько тримались нащадки тих, що зав'язували згадані широкі торговельні зносини часів ранньої металічної культури, хто б вони не були: алародійці, арії, тракійці. Розуміється, вони були менш відпорні, ніж громади балканські, і наші слов'янські находники могли виявити більш хисту до міського життя, — може, опанували його скорше, ніж балканські, — особливо, коли в поміч прилили нові емігранти з Чорноморських країв (про се нижче). Але значіння того, що вони застали тут готовим, і до сього готового пристали, — в кождім разі ніяк не треба недооцінювати!

Загальне переконання дослідників, що Київ мусив грати ролю першорозрядного міського центру задовго до слов'янського розселення, здавна виявляло себе в різних здогадах про ймення, під якими Київ виступав раніше. Нідерле, напр., свого часу поновив старий здогад, що згадане Геродотом деревляне місто Гельон в краю будинів — се Київ. “Дніпровий город” готів, згадуваний в скандинавських сагах, ряд дослідників зв'язував, і той же Нідерле між ними досі зв'язує, з Києвом. Так само до нього прикладано гунський “Гуннівар”. Всі сі здогади безпідставні, вичислені ймення не можуть належати до Києва¹. В історичних відомостях він виступає конкретно тільки в слов'янській добі, під своїм теперешнім іменем (його друге ім'я, подане Порфирородним: “Самватас”, досі необ'яснене, і з тим його відносини до Києва не певні). Але довга історія Києва як міста, як культурного центру — комунікаційного вузла, в котрій він набрав свого великого традиційного значіння і розвивав його серед змін культур, рас і політичних формацій, — не підлягає ніякому сумніву! І ми не зрозуміємо ні фізіономії Києва в наших княжих часах, ні його виїмкової ролі, що ніяк не могла вложитися ні в систему земель і племінних відносин, ні в систему княжих ге-

¹ Див. в “Історії України[-Руси]”, [т.] I, с. 119, 149, 157.

неалогій і отчин, — коли не будемо мати в пам'яті, що се був старий культурний острів, який тримався серед змінних колонізаційних і політичних відносин, що наверхтовували в нім все нові й нові етнічні й культурні верстви, громадили засоби, обстоювали їх в трудній боротьбі з все новими хвилями нахідників, — в тим числі й слов'янських, — аж поки нарешті вповні асимілювався з своєю нинішньою периферією, а властиво треба сказати — так як і досі ще не асимілювався з нею вповні!

Процес опанування київського вузла нашою слов'янською, українською стихією не раз пробувано перенести в надто пізні часи. Звісну теорію По-годіна-Соболевського “роз'яснено” і збито спільними силами київських істориків, лінгвістів, дослідників літератури й мистецтва*. Але її ослабленим повторенням являється остання схема слов'янського розселення і формації східнослов'янських народностей, дана в вищезгаданих, останніх працях ак[адеміка] Шахматова, що і в наших і закордонних наукових кругах на багатьох зробила вражіння останнього слова науки, з тим як стала останнім словом автора. Вона варта тому і нашої пильної уваги. В своїх останніх працях рух слов'янства пок[ійний] Шахматов начеркнув в такому образі:

Найстаршим осідком слов'ян було Балтійське побережжя, при устях Німана й Зах[ідної] Двини. На схід від них сиділи тоді балтійські племена (литовці — прусси); на захід і полудневий захід, в басейні Вісли, — племена германські; на полудні, в районі горішнього Дніпра, — племена арійські; на полудневий схід — фіни, що по виході аріїв посунулися на захід, в район Дніпра, Нарови і Зах[ідного] Буга¹. При кінці нашої ери II в. готи рушили на Дунай, але стрілися з опором Візантії й відступили на Подніпров'я. Слов'яни зайняли тоді район Вісли, але не оснувалися тут твердо, а сунулися далі за готами на полудне, на устя Дунаю: праве крило становили предки слов'ян полудневих, ліве — предки слов'ян східних. Одначе тільки в шостому або при кінці V в. вони добиваються до моря в районі долішнього Дунаю, потім як гуни розпорошили чорноморських германців, а потім самі були погромлені в середині V віку. Поділ на слов'ян і антів відповідає диференціації полудневого і східного слов'янства, що витворилася в тій мандрівці; р[іка] Прут був їх першою границею, в боротьбі з словенами анти мусили вступитися на схід в район Дніпра. Територія скитів, між Прутом і Дніпром, була першою “правітчиною руського народу”, що відокремлюється в сім моменті. Натиск аварів погнав антів відси горі Дністром і Дніпром на північ “до нинішньої Волинської та північної частини Київської губ[ернії]”. Тут, спеціально на Волині, — “друга правітчина Руського племені” (с. 49); перед тим жили тут фіни (“потомки Геродотових неврів”), “але, мабуть, ще перед VI віком фінів потягло на північ”, до балтійського району — тому що чорноморське побережжя культурно підупало; слов'яни тому знайшли Волинь опорожненою. Звідти вони стали поширяться на схід, з правого бере-

¹ Введение в курс истории русского языка, с. 32, 35—36, 40.

га Дніпра перейшли на лівий і сильно розширились на сході в районі Дону, так що східна галузь східного слов'янства (в'ятичі) відокремилася від полудневої, а далі від східної галузи відокремилася північна, що рушила Задніпров'ям — почасти обминаючи горішнє Подніпров'я, занятє лядськими й фінськими племенами, почасти перебиваючися через них, і всуміш з ними заселила кінець кінцем край горішнього Дніпра, горішньої Волги і великих озер. Як руховий момент сього розселення в своїй останній праці¹* покійний дослідник вказав розгром Аварської орди Карлом Вел[иким]. Вважаючи на велику скількість осель з назвами на "Обр" на слов'янській території, він добавав в них вказівку на утечу аварів і їх розселення значними масами серед слов'ян: се аварське розселення, на його гадку, викликало розселення східних слов'ян і ляхів (в'ятичів, родимичів) і вплинуло на пізнішу формацію державного життя серед східного слов'янства.

Начеркнена тут картина містить в собі багато інтересного, але zarazом дуже багато надуманого, підданого бажаннями історично обґрунтувати концепцію єдиного руського народу і єдиної руської державності, що опанувала пок[ійного] дослідника під вражіннями великої війни і внесла чимало змін в його давніші погляди. Він настоює на існуванні єдиного руського народу перед відокремленням головних розгалужень східного слов'янства. Шукає такого моменту і такої сорозмірно невеликої території, де б цей єдиний руський нарід міг прожити разом, аби виробити спільні прикмети, що об'єднують його розгалуження і відріжнюють їх від інших слов'янських народностей. Для того й комбінує фантастичну мандрівку сього руського народу наоколо Києва (з Балтійського моря на устя Дунаю, звідти на Волинь, з Волині на Дніпро, з-за Дніпра назад до балтійського району) — що нагадує хіба блукання єврейського народу по Аравійській пустині під проводом боговидця Мойсея².

¹ Древнейшие судьбы русского племени, 1919, с. 24 д[о]д[атки].

² Як взірєць апіоризму, з котрим пок[ійний] автор приступає до порушених питань в сих працях, може послужити його трактування справи антів. Згадавши, що я й Нідерле вважали антів полудневою галузею східного слов'янства, він каже: "Решительно не могу согласиться с этим положением*: распадение русского племени произошло позже появления антов в южной России; оно явилось результатом его расселения именно из тех территорий, которые были захвачены, согласно Иордану и Прокопию, антами; в последних вижу поэтому предков всего вообще русского племени". Але, що східне слов'янство розділилось на три розгалуження після виходу з антської стадії, а не під час мандрівки з Балтійського району, се чистий здогад автора. Перед тим він каже (с. 4):

"Допущение общеславянского единства, с одной стороны, общерусского единства, с другой, предполагает наличность более или менее ограниченных территорий, соответствующих прародине славян и прародине русских: только на ограниченной территории или на такой территории, которая при всей обширности представляла благоприятные для экономического и политического единства условия, могло сохраняться этнографическое и лингвистическое единство племени. Это обстоятельство указывает на возможность ближайшего определения как общеславянской территории, так и территории общерусской". Отже, з "допущення" виводиться існування такої замкненої території; щоб дістати таку територію, автор штучно обмежує територію антів до Дніпра на схід, хоч з відомостей VI в. виходить ясно, що анти сиділи вже тоді до Азовського помор'я. Але авторові було треба, щоб вони

Все се, розуміється, речі, які аж ніяк не можна вважати за тривкий науковий вислід, на котрім треба б опиратись і з ним комбінувати які-небудь висновки в сфері наших дослідів. Знаючи наукову манеру покійного ученого, незвичайно швидкого в ставленні наукових гіпотез і в їх неустаннім перероблюванні і відмінюванні в зв'язку з новими ідеями, які виникали в його буйно-творчій інтелекті, можна думати, що за тих 7—8 літ, які пройшли від опублікування сих праць, він і сам поробив би в них різні зміни. Але що йому не дано було сього, тож се лишається нам, і в сім моїм проспекті я мушу вказати на повну необґрунтованість теорії небіжчика, що східне слов'янство опанувало київський вузол в результаті такої кружної мандрівки з Вісли на Дунай, з Дунаю на Волинь, з Волині на Дніпро, деж аж після погрому аварів Карлом Вел[иким], себто при кінці VIII або на початках IX віку.

В дійсності, як я мав нагоду вияснити в своїй “Історії України-Руси” і не бачу ніяких причин тепер відступити від сеї тези, — східне слов'янство не пізніш кінця IV в. посунуло широким фронтом на полудне, правим крилом черкаючи о Дністер, лівим о Дон і, розуміється, не могло минути середнього Подніпров'я — якщо воно не було ним опановане ще перед тим! Події з кінця IV в., донесені готськими переказами — мабуть, піснями про війну з антами “Вінітара” (котрого ім'я, мабуть, і значило “побідника слов'ян” — венетів): про його сувору розправу з “королем” Божом, його ріднею і всею

були єдиним народом і тісно сиділи. Для того ж треба, щоб вони не були самою полудневою частиною східного слов'янства з окремою назвою, бо се натякало б на його диференціацію. І після того пише: “Отождествив таким образом антов с восточными славянами, предками всех русских племен, мы на основании предыдущих соображений можем представить себе древнейшую историю нашего племени в таком виде...” Отже, ряд гіпотез, одна по одній, а потім — розгортується цілий образ, начебто певний.

Щодо антського розселення, то Нідерле, в повній мірі порахувавшись з новими здогадами Шахматова в своїй останній праці, зіставсь на тій же позиції, котру висунув я в своїй студії 1898 р.*: антськими іменами означалась група східнополудневих племен, від Дністра до Азовського побережжя. Або як автор це формулює: “дочасне політичне об'єднання южно-руських племен наоколо одного великого осередка, подібного до того, що почало творитися на півночі в Великій Новгороді, на заході в Галичі (в Хорватії), а на Оці в Рязані”. Сей осередок він добачає на Волині (Валіана Масуді*) і ототожнює Масудієвого Маджака з Менандровим Мезаміром, провідником антів. Чистим непорозумінням з боку автора являється при тім його полеміка, чи застереження, що на його погляд анти не можуть уважатись “народом малорусским, або українським, в смислі новіших українських теорій”, ані ототожнюватись з “Київською Руссю” — як нібито роблю я, Грушевський, — тимчасом як він, Нідерле, уважав антів за “перший політичний витвір східних слов'ян, що попередив Київську Русь” (с. 78—91). Нічим іншим, як передкиївським групуванням, не вважав антів і я. А чи називати його “українським”, “малорусским” чи “южнорусским” — се річ смаку, бо всі ці назви анахроністичні. Нідерле, називаючи його “южнорусским”, впадає так само в анахронізм, бо назву Руси на Україні вважає не старшою від IX віку. Головне в данім випадку се: чи вважати, що все східне слов'янство в якомсь періоді своєї еволюції містилося під іменем антів в куті між Прутом і Дніпром, як се приймав Шахматов для VI віку як “першу руську правітчину”, чи вважати звістки про антів звістками про полудневу групу східного слов'янства (яка одночасно займала і краї між Дніпром та Азовським побережжям). Нідерле, мовчки відкидаючи гіпотезу Шахматова, виразно вважає антів “южнорусською групою”. Се головне, в чім ми сходимось в самій речі — не пускаючися в спори про слова.

антською старшиною, далі — вмішання в сю війну гунів, що взяли антів в оборону, і погром Вінітара, облишеного частиною готів, що стала по стороні гунської орди, — разом виразно вказують на чорноморське побережжя! Зовсім неймовірно, щоб остроготам, в їх тодішній трудній ситуації, впали на думку далекі походи, в глибину Подніпров'я чи інші краї східноєвропейського суходолу, та й у гунів ледве чи був інтерес до східноєвропейських глибин! Видко, антське розселення в тім часі не тільки що докотилося до Чорноморських країв, але й чуло себе в силах мірятися з готами, своїми колишніми провідниками в культурі, і зверхниками, мабуть, також. Користаючи з трудного становища готів під гунською зверхністю, анти, мабуть, хотіли вийти з залежності від них і поширитись на готських чорноморських займанщинах.

Саме ж розселення на полудне почалось, видко, скорше. По всякій правдоподібності, антські племена стали посуватися по слідах східних германців на полудне відразу, як рушили ті, а сей східногерманський рух почався ще перед н. е. — як се звичайно приймають на підставі згадок ольбійського декрету Протогена*, і як воно таки треба приймати¹. Судячи з розміщення слов'ян і антів на чорноморським побережжі в V—VI в., сей слов'янський похід на полудне дійсно треба собі уявити, як се робив Шахматов, в вигляді двох паралельних колон. Слов'янську більше в західнім напрямі, з району Німана в краї Дніпровсько-Дунайські, лишаючи вліво пинські дреговини, де зазнали стільки неприємностей готи². А антського походу, мабуть, не можна таки й уявити собі інакше, з огляду на згадане вище широке розселення їх в VI в., як обходом прип'ятських дреговин на схід Прип'яттю та Березиною та середньою долиною Дніпра! Інакше, йдучи одною дорогою, анти й слов'яни, мабуть, вийшли б над Чорне море більш одностайною масою. Тим часом в дійсності сепаратний колонізаційний рух і колонізаційні розходження мали наслідком відокремлення сих двох частин слов'янства, і на чорноморським побережжі, на лінії Дністра вони зійшлися як дві окремі слов'янські галузи, позначені й окремими йменами, та повели

¹ “Весьма вероятно, что движение славян шло двумя путями: одним более западным, другим — более восточным. Первым пошли предки южных славян, а вторым — предки славян восточных. В случае если действительно движение направлялось по двум путям, то именно это движение из Повислянна на юге было, можно думать, причиной распада славянства, тогда еще единого в большей своей части, на ветви южную и восточную”. — Введение, с. 45.

Полишаючи на боці генеалогічну концепцію, з котрою я загалом не погоджуюсь, мушу завважити, що перехід сього слов'янства в район Вісли здається мені мало правдоподібним: його численна й екстенсивна сила мусила тоді бути більша, ніж щоб її могла змістити територія Вісли. Думаю, що пересунення на сю вислянську територію, після виходу германських племен, можемо прийняти тільки для західного слов'янства. Вихідними ж пунктами для руху на полудне слов'янства полудневого і східного, мабуть, треба прийняти краї Німана і горішньої Двини, Березини, горішнього Дніпра. Тому я ніяк не можу уявити собі, щоб рух тих племен, які виступають на полудні як анти V—VI в., пішов з поріччя Вісли.

² До речі, Ростовцев рішучо настоює на датуванні цього декрету початком III віку перед н. е. — Іранианс, с. 87.

між собою боротьбу, використовувану візантійцями, аварами й іншими сусідами, як видно з оповідань Прокопія й інших.

Можливо, що й рух германських племен частинно пішов долиною Дніпра. Не виключено, що візиготи й остроготи теж ішли відразу, але двома дорогами — на устя Дунаю і устя Дніпра, і східна колона, представлена герулами й іншими, ближче нам не звісними германськими племенами, що в IV–V в. сиділи в околицях Меотиди, послужила передовим полком германсько-слов'янського походу: тараном, що пробивав полудневий шлях східнослов'янському розселенню. В кождім разі рух сей мусимо уявляти собі доволі довгим, хаотичним і затяжним. Коли при кінці IV в. анти могли вже товктися з острогатами й гунами де-небудь на нижнім Дніпрі, то їх перебуток в передстеповім районі середнього Дніпра мусимо покласти на часи раніші, принаймні одним-двома століттями, та шукати останків сього германсько-слов'янського походу в археологічнім матеріалі перших віків нашої ери. В сім часі можемо собі мислити і початки всякання полянського елементу між залюднення київського вузла, а далі — і між людність самого города. Але від сього моменту мусив минути деякий час, поки полянське плем'я, що зайняло “поле” між Стугною й Россю, вповні опанувало київський вузел, і так утворився той образ, що записала нам на своїх перших сторінках Київська літопись: “в лісі, на горах, над рікою Дніпрською” сидять сі “мужі мудрі і смислені”, поляни, гегемони східного слов'янства і всеї східноєвропейської рівнини. Недавно у вступі до “Історії української літератури” я старавсь висвітлити процес останнього формування українського життя в Північній Україні під поворотною хвилею чорноморсько-дунайського антського осадництва, що вступилось на північ під натиском степових орд VIII–IX в. Припливом сеї чорноморської української людності, більш окультуреної, при звичаєної до міського життя, до промислу й торгівлі за кілька віків життя на великих чорноморських шляхах, я толкував зріст Північної України та її центрів, так помітний від IX віку. Се вона прилила нової енергії до тутешнього міського життя, до організації міських громад і воєнно-торговельних, купецьких товариств. Се була течія, аналогічна з новгородсько-варязькою, що йшла до нас приблизно в тім же часі з півночі. Стрівшись з нею, чорноморська течія знейтралізувала її й не дала запанувати над наддніпрянським життям занадто сильно¹.

В сім процесі завершилось заселення київського вузла по обох боках Дніпра, і Київ набрав тої фізіономії, з якою він виступав як великий східноєвропейський центр в X–XII в. Він став “городом” полян, підставою гегемонії тутешньої “Руси”, але, властиво, не був їх племінним центром. По-кривши, кінець кінцем, його різнородні, тисячолітні наверхствування своєю верствою, київські поляни самі глибоко перейнялись тими ріжнокультурними й ріжноетнічними елементами, що назбиралися в сім тисячолітнім збір-

¹ Історія укр[аїнської] літератури, [т.] I, с. 64.

нику. В сім процесі вироблявся той, так би сказати — нейтральний, чи міжплемінний характер Київської Руси, в котрім в значній мірі лежав секрет її довговікової культурної гегемонії. Сила самої київської дружини не об'яснює сього секрету в цілості: багато лежало в самім різнороднім складі Києва, в довговікових традиціях і культурнім досвіді, данім ними. Як фрагмент полянської території, Київ, безсумнівно, прийняв в себе багато полянського єства. Недурно ж київський літописець всі заслуги й чесноти Києва записує на рахунок полянського племені: видко, що київська людність уважалась за плоть від плоті і кість від кості його і не протиставляла себе йому. Але полянський елемент сам прийняв в себе так багато і культурного змісту, і всякого роду різнотемінних останків осадництва київського вузла, що в певній мірі ослабили характеристичні особливості сього племені — і в мові, і в обичаю, і в фізичнім типі Києва. Отже, Київ став, так би сказати — більш цивілізованим і інтернаціоналізованим відбиттям полянського елементу. Київська мова стала загальноукраїнською коиві* — з деяким ухилом навіть і в бік коиві всеслов'янського. Такий же характер, приноровлений для потреб цілої державної системи, набирало київське письменство, право, мистецтво. Не перестаючи бути в основі своїй полянським і українським — таким, яким формувалось се українство в трикутнику Києва — Чернігова — Переяслава в тих віках, київське життя прийняло в себе багато від полудневого — чорноморського, від східного — сіверянського, децю від північного — смоленсько-новгородського, а децю навіть і від того нового — ростово-суздальсько-володимирського, що виростало на підвалинах київської культури, але в міру свого зросту впливало і на сі київські підвалини. Всі домішки, колонії і впливи (збільшувані, напр., при кождім переході до Києва князя або навіть великого дружинного ватажка з якого-небудь провінціального центру) стирали з київського життя специфічно місцеве і сприяли розвиткові в нім більш широкого, універсального, що підносило се київське життя над тісні темінні межі, давало йому більшу широту погляду і розмах досягань¹.

¹ В згаданім “Введении” ак[адеміка] Шахматова єсть інтересні гадки на сю тему, варті всякої уваги. Він пише, напр.: “По лингвистической своей основе язык Киева был язык южнорусского племени полян. Но вероятным представляется, что стечение в Киеве носителей разнородных говоров — северных, восточных и южных — могло несколько умерять те диалектические особенности, которые в той или иной степени резко выделяли язык южнорусских полян. Трудно сказать, в каком именно направлении шли уступки, сглаживались особенно яркие отличия — в направлении ли других южнорусских говоров, или даже в направлении говоров севернорусских кривичей и восточнорусских вятичей, но несомненно по соображениям априорным, что в Киеве вырабатывалась своеобразная коиві, отличная от говора сельских жителей Польской земли (земли полян)” (с. 80).

Не різко відмінна очевидно, але децю одрізнена, подібно як мусила, приміром, мова Новгород-міста XIII—XIV в. або Москви XV—XVI в. відрізнятися від мови доохресних селян.

Щодо впливів не тільки східнослов'янських, але й інослов'янських, він висловлює там же, далі (с. 81—82) такі гадки: “Можно заключить, что древнеболгарский язык был усвоен образованными слоями Киева уже в X веке. Официальное принятие христианства усилило

Тим поки що кінчу я сі замітки, котрими хотів звернути увагу на деякі сторони минувшини київського вузла, що чекають ближчого обслідування й вияснення від наших дослідників, щоб кинути ясне світло на нашу минувшину.

культурное влияние Болгарии, и еще более содействовало приобретению болгарским языком значения языка киевской интеллигенции... Итак возможно, что в Киеве рядом с говором господствующих классов (κοινῇ), отражавшим особенности нескольких русских живых говоров, складывался язык образованных классов, язык местного духовенства и других книжных людей: в основании своем — это был язык древнеболгарский, но древнеболгарский язык, прошедший через живую русскую среду, усвоивший себе русское произношение иноязычных звуков и ассимилировавшийся живому русскому языку также в морфологическом и лексическом отношении. На этом языке и писали и говорили: говорило духовенство, совершая богослужение и обращаясь к народу с проповедью, говорили послы в торжественных речах, говорили, так или иначе, все вообще лица, прошедшие школы, основавшиеся на Руси в XI веке. Язык Киева в обоих его видах — язык городских классов и язык духовенства — переходил отсюда в другие центры древней Руси, а из этих центров он различными путями просачивался и в деревенскую среду, в самую толщу народных масс. Это распространение языка Киева имело, как можно думать, немаловажное значение в том объединяющем процессе, перед лицом которого мы стали, заговорив об образовании Киевского государства и об его культурных задачах”.

СОЦІАЛЬНО-ТРАДИЦІЙНІ ПІДОСНОВИ КУЛІШЕВОЇ ТВОРЧОСТІ

Тридцята річниця смерті П.О.Куліша нагадує нам, як ще мало і слабо знаємо ми сього третього в великій всеукраїнській трійці — поруч Шевченка і Костомарова.

На брак матеріалу поскаржитись не можна. Навпаки, Куліш — лірик, суб'єктивіст, одвертий егоцентрист, лишив таку масу матеріалу для пізнання своєї інтелектуальної, соціальної і творчої індивідуальності, як рідко котрий інший український діяч. Можна сказати — він засипає, пригнічує принагідного дослідника сею масою документів, бо її не легко звести до короткої, легкої до перегляду схеми, не легко підвести під певні хронологічні чи синхроністичні категорії або поділити його діяльність на виразні сфери творчості. Його довге, многостороннє і, на диво, активне життя при незвичайно вражливій, рухливій, імпульсивній вдачі, при тій легкості, з якою він кожду гадку перетворює у діло і доводив до крайніх границь логічну нитку свого настрою, не рахуючися з тим, що говорив перед тим, і потім знов повертався до попереднього — коли проходив його запал до нової ідеї, воно — кажу — завантажує і придавлює дослідника сею масою фактів, переминаючих поглядів, хитких настроїв, розбіжних і некоординованих. Наслідок з того такий, що помирившись з фактом, мовляв, повної безсистемності Куліша, ті, що вивчають життя і творчість сього “велетня досвітів” українського життя, замість старатися знайти певну логіку й послідовність в сих хитаннях і перескоках, що апріорно мусить признаватися в них (адже і в божевільні буває своя логіка, як сказано вже давно!), все частіш починають звертати свою увагу і енергію на викриття все нових і нових суперечностей і контрастів в його діяльності і творчості. Процеси, так нещасливо розпочаті Кулішем з старшими товаришами праці — Шевченком і Костомаровим, продовжуються в безконечність новими поколіннями критиків і істориків літератури, які вишукують все нові прогрішення і непослідовності в аргументації і діяльності Куліша. А тимчасом полишається без відповідної уваги далеко цікавіше: вияснення зв'язків діяльності і творчості всіх трьох корифеїв українського відродження між собою і з великою плеядою своєї доби, та з самою сею добою, — тої ув'язки, що безперечно, при всіх розходженнях, існувала у них з своїм часом і його потребами, і зробила їх усіх трьох, при всіх відмінах їх людських і творчих фізіономій, такими симптоматичними й яскравими — найхарактеристичнішими й найяскравішими представниками своєї доби. Одної й тої ж доби — не вважаючи, що між смертю Шевченка й смертю Куліша лежить повних тридцять шість літ, а смерть одного й другого застала ще вповні діяльними.

З другої сторони — зістаються без належного висвітлення зв'язки кожного з сих корифеїв з певними ідеологічними течіями і соціальними верствами громадянства, з яких виникали й ті різні роздраження і конфлікти, цілком незалежно від їх особистої вдачі.

Тому полишаючи іншим рукам примноження матеріалу до вивчення діяльності і творчості Куліша, його систематизацію й інтерпретацію (ся робота, без сумніву, дістане сильний імпульс в нинішніх роковинах — так, в Українській академії наук організується спеціальна комісія, яка займеться видаванням листування й іншої спадщини Куліша*, а Археографічна комісія готує видання його невиданої історичної праці — що мала стати другим томом “Материалов до воссоединения Руси”, та не була ним видана*) — я хочу з приводу цієї річниці звернути увагу на деякі принципиальні моменти, що повинні матись на увазі в студіюванні і висвітлюванні Кулішевої діяльності і творчості.

Діяльність Куліша повелося розглядати в аспекті його різко виявленої індивідуальної вдачі: його незвичайних амбіцій, його самолюбівства, його заздрості до тих, хто ділив з ним популярність в українському громадянстві або відтиснув його самого на другий план. В свої амбітності і егоїстичності бачили джерело і його так званого аристократизму, потягів до становища вибранців долі і зневажливих відносин до “юрби” і “простолюду”.

Тим часом Куліш, як відомо, сам вказав на певні історичні, соціальні й економічні причини свого розходження з народницьким українським рухом 1860-х років, представивши себе і Шевченка характеристичними представниками двох старих українських світів: городових кармазинників та січових низовиків, або лівобережної старшини і правобережної черні. Без сумніву, індивідуальні обставини життя скріпили зв'язки Куліша з верхами тої лівобережної козацької верстви, а неповздержна, імпульсивна натура завела його до незвичайного, ні у кого більш не повтореного обгострення антитези тих двох українських світів. Але для нас далеко інтересніш те, що ці індивідуальні обставини і прикмети Кулішевої творчості обгострили дійсно, об'єктивно дану, реальним історичним процесом витворену антитезу, суперечність, антиномію післяреволюційного (після Хмельниччини) українського життя: тенденцій культурницьких і державницьких з соціальними й соціалістичними домаганнями українського демосу, — до свого найвищого розвитку (тій добі і тій культурі приступного) доведених в концепції Січі. Як би ми високо не цінили культурні й літературні досягнення Куліша (в сфері лірики, історичної повісті, фольклору), безсумнівно високі і триваловарті, — все-таки для історика українського життя та його відбить в літературі постать і діяльність Куліша цікава найбільше в тім, що на протязі своєї довгої, більш ніж піввікової творчості, незвичайно продуктивної, змістовної і многосторонньої, він завдяки своїй непогамованій, до крайніх екстремів схильній натурі, з небувалою яскравістю, силою і оголеністю виявив, усвідомив і скристалізував отсю антитезу традицій своєї верстви з демократизмом українського мужицтва і військової черні, що ліг основою нашого відродження.

Індивідуальна трагедія Куліша була в тім, що він не знайшов синтезу тих культурницьких і державницьких домагань, що поставила українсько-стар-

шинсько-інтелігентська верства, з якою він солідаризувався, з отими соціал-радикальними і чисто соціалістичними постулатами, які протиставило польсько-московському режимові українське відродження. Чергові завдання українського відродження ув'язували його роботу з роботою інших передовиків сеї боротьби за визволення української нації. Але Куліш за разом почував себе всіми сторонами життя зв'язаним з тою “панською”, як він її часом залюбки і з усею симпатією називав, — українською верствою і культурою¹. Сю класову культуру і соціальну традицію хотів він своєю творчістю і роботою продовжити, ублагороднити, піднести до верхів вселюдської культури і з ними безпосередньо зв'язати. Стрічаючи в українському минулому розходження з тою концепцією культури й держави, яку він собі зложив, він обрушувався на них з такою ж злістю, завзяттям і безоглядністю, забуваючи всякі вимоги історичної об'єктивності, як і на сучасних “нидаків”, які не хотіли прийняти його історичної концепції й сучасної програми. Але тою безперечною інтуїцією, яку він при всім тим вносив в свою (дуже односторонню і пристрасну — се правда!) поетично-публіцистично-історичну аналізу української минувшини і української сучасності, він дуже багато дечого і вияснив! Повертаючи своїм “хуторним” каганцем в крутих ходах нашого складного і багатого контрастами історичного життя, він висвітлював багато такого, що ховалось від більш об'єктивних і урівноважених поглядів. Кидав світло часом дуже влучне на заплутані клубки наших соціально-економічних та національних комплікацій.

Тому його творчість — навіть останніх десятиліть його війни з громадянством, не була тільки книгою божевілля, злості і маняцького самообожнення, як здається декому. Ні, при всіх неприємних збоченнях і ірраціональностях, вона була і зістається утвором великого таланту і глибокого розуміння українського життя — не вважаючи на органічну нездатність автора до історичного синтезу. Не кажу про правдиві самоцвіти поетичного таланту, що трапляються часом серед різного шлаку його останніх творів. Але для історика українського життя вона і в цілому дає багато. І власне сю сторону вважаю я своїм обов'язком, як історик українського життя, підчеркнути в нинішню річницю “бідолашного” Куліша.

Здається, вона має шанси стати важним поворотним моментом у вивченні його літературної і громадської спадщини. Час узброїв нас кращими засобами її зрозуміння й оцінки!

Се вже було помічено, хоч, може, не зовсім ясно усвідомлено, які глибокі колії вирила всій пізнішій Кулішевій творчості та соціальна й економічна підстава, на якій зложилися перші враження і образи Кулішевої психії.

¹ З другого боку, “панство” як термін можновладської, феодальної верстви він протиставляв тій верстві, до котрої себе зачисляв. Є в сім певна хиткість і неясність Кулішевої термінології і його класовості. Його хуторне панство, до котрого він себе зараховував, се, властиво, те, що в народній термінології звалось “полупанками”; але Куліш такого “половинного” терміна не вживав, а навпаки, хотів бути “паном на всю губу”*.

Антитеза свободного козацтва і поневоленого кріпацтва, в котрій він виріс, утворила в нім се високохарактеристичне поняття про соціальну високість: не просто привілейованість, а вибраність свого кола, — дарма, що економічною заможністю і культурним рівнем він ледве-ледве що підноситься над ту кріпацьку, рабську чернь, котрій себе противставляв. Спомини Куліша дають нам розуміти, наскільки сей круг — а спеціально його батько й мати, що мали дуже великий вплив на його інтелектуальний розвиток і зістались для нього ідеальними представниками сеї верстви, — були перейняті отсими поняттями своєї великої соціальної вартості. Батько імпонував прикметами своєї індивідуальної вдачі. Мати прилучала до сього легендарні спомини свого походження, мовляв — з найвищих козацьких родів, від того Матвія Гладкого, що вважався конкурентом Хмельницького після берестецької катастрофи і був через се ним несправедливо страчений. Вражлива на красу уява малого Куліша убрала й прикрасила сю соціальну ідеологію всіми чарами тихої природи Сіверщини, милими споминами дитячих літ, красою українського народного мистецтва і обряду — одним словом, всіми скарбами українського життя. І так, як в українській народній поезії козацтво стало символом всього яскравого, сильного, гарного, що держить ключі щастя і радості життя, відкриває шляхи в будучину, в кращі часи, в кращі умови життя, — так і для Куліша воно стало символом безкраїх перспектив кращого, що характеризують молодість¹.

¹ В автобіографічній “Жизни Кулиша” — писаній коли не ним самим, то за його оповіданнями якоюсь дуже близькою йому людиною* (деякі місця наводять на гадку, що се писала його дружина*, за оповіданнями Куліша, а він потім пройшов і проредагував сю повість) — знаходимо, напр., такі характеристичні й яскраві для його світогляду подробиці:

“Отець його був старого козацького роду. Один з його предків, за царя Петра Першого, був військовим товаришем, другий — сотенним отаманом. Дід Пантелеймонів звався вже дворянином (бо за цариці Катерини Другої значне козацтво повернено в дворяни), тільки не мав ніякого чину; отець також був безчиновний дворянин; а як за царя Миколая вийшов закон, щоб малі дворяни, котрі не заслужили чину у двох колінах, приписались до якого податного стану, то й Олександр Андрійович Куліш мусив приписатись у козаки.

Мали Куліші у самому Воронежі й поза Воронежем доволі поля, гаїв і сіножатей; вважано їх багатирями. А проте самі вони дідували в пасіці й пахали з наймитами землю. Андрій Куліш був чоловік жорстокий, не спускав нікому за спаш або за яку іншу шкоду. Через те мав у Воронежі прізвище — Гарячий Куліш. Олександр, отець нашого письменника, зіставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і славивсь у Воронежі яко невсипущий трудолюбець. Своїми руками будував, робив вози і всяку всячину по господарству” (Правда, 1868, с. 19).

“Мати Куліша була людина проста, неписьменна. Тоді, було, й по панських домах кажуть: “Нащо дівчат учить письменства? щоб до полюбовників листи писали.” Велика виїшла з того користь нашому писателеві. Катерина Іванівна уміла розмовляти тільки українською мовою, і що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова неабияка. Приятель Куліша (Петро Омелянович Чуйкевич, київський університет), що знав його семилітком, було розкаже: “Коли я схочу виобразити собі Катерину Велику, як вона, стоя серед своєї громади, вела премудрі речі, то згадую Кулішеву матір”. Справді — бувало, серед гучної бесіди, загориться вона якою думкою праведною, устане з свого місця і велично вийде насеред світлиці, даючи рукою якийсь такий знак, що всі замовкали. І зачне вона глаголати, і всі її слухають, мов панотця в церкві. І сам Олександр Андрійович нахилить свою чисто сформовану кучеряву голову, а потім, шуткуючи, зачне розумом

Обставини його дитячих літ зложилися так, що раптом відкрили на тлі сього життя куток Едему, фрагментик сучасної цивілізації, комфорту, культурності в хаті панії Мужилівської, що в хуторну гущавину принесла кусник сучасної столичної цивілізації, овіяної чарами гуманної, благородної культурної вдачі її господині. Малого Куліша пригорнено і приласкано в сім маленьким прибіжищу “муз і грацій”, і, очевидно, з того часу на все життя для нього панство стало не символом визиску, насильства і наруги, як для українського кріпака й його ідеологів, а притулком гуманності, культури й краси життя — вищим щаблем народного життя, котрого ублагородненою формою була верства козацька, життя козацьке¹.

і словом своєї жінки хвалитись. Серед людей був він тихий і ласкавий; серед людей вона над ним панувала, і любю йому було давати їй перед.

Прості, невчені люди були товариством, що збиралось по дрібних дворянських світличках у Воронежі. Замість політики, згадували вони про старовину, оповідали щоденні случаи, співали пісень українських і добре підпивали наливкою та варенухою. Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері: ніхто не співав таких дивних пісень, як вона; Хмельничина дійшла до неї, не перепинена чужоземними співами. Вона в своєму старосвітському роді унаслідувала Гладківщину аж від берестецьких років. Пісня була в неї не забавкою; вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки було зітхне, задумається — й знов співає. А серед бесіди в неї було що слово, то й приказка; проміж двома чи трьома періодами речі вона було вставляє співний поетичний дріб'язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива — гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна — й дитині Пантелеймону любю було її слухати.

Милосердна вона була людина до вбогих вельми. Жіночки зо всієї округи раз по раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким іншим знадб'ям. Не пишалась вона ними ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була в їх очу пані” (с. 19–20).

¹ “Отець Куліша під час косовиці й медового збору забирав до себе всіх домохадців на хутір, у пасіку. То в його була, сказати б, Січ Запорізька. Там він пробував почасти один з дідом пасішником. Понурого духу був чоловік. Їхати в хутір треба було мимо панського селища, хуторського ж таки, та пишноватого. Жила в тому хуторі Уляна Терентівна Мужилівська. Про неї і отець і мати споминали в хатніх розмовах з великою пошаною, яко про панію великого коліна, дуже розумну, а до того несказанно — добру. Коли Катерина Іванівна хотіла до чого наклонити свого мужа, то прохала сю паню: той бо її слухав, як мала дитина. Вищого товариства була ся людина. Якась пригода загнала її в невеличкий хуторець. Деякі меблі розкішної роботи, срібна і фарфорова утвар й малювання по стінах у світлиці, ні в кого кругом не видані, в очу дрібних панків чинили з її хутора ніби царський дворець. До того, цвітники, садовина, прислуга й весь побут імпонував усе сусідство вельми. Ся пані дітей не мала, а були в неї небіж і небога. Образ її життя й душу її поетично змалював Куліш у своїй повісті: “Історія Уляни Терентівни”*. Там дещо й видумано, а багацько й дійсної правди. Найбільша ж правда та, що вона йому здавалась якоюсь царицею або богинею. На весь вік свій набравсь він від неї ідеального погляду на життя людське, що ні в одній речі йому не зашкодило...

Отже, ми далеко зайшли вперед у нашому оповіданні. Мусимо повернутись у Кулішів хутір під Воронежем. Там сіножаті з віглатими березами, осиками, дубами, густі гаї сусідні, пасіка з таємничим дідом і сумна повага на всьому видовищу обіймали душу молодій дитині якимсь смутком веселим. Раз чи два зазирнув Куліш у пишні, як йому здавалось, покої сусідньої панії, — й ті малювання, що там заглядів, ті меблі й утварі коштовні мрії в його в'образні дивом якимсь, мов у того скита, що побував у Периклових Атинах; а образ Уляни Терентівни самої й її небоги, наче яка музика, проймав усю його душу. Почуття своє високого, ізящного, культурного навісплі висловив Куліш у повісті: там багато його сердешної, його індивідуальної правди. Не скоро вже потім, як було хлопцеві літ із тринадцять, гостю-

Се було повторення в мініатюрі козацької ідеології XVI–XVIII в., так як вона складалась і розвивалась історично — одним концем базуючись на змаганнях селянської й міщанської маси до визволення з феодалних лещат, до завоювання права на знаряди своєї праці і повний її продукт (з тим — і певні культурні умови життя), а другим — упираючися в постулати зрівняння з шляхетством і панством-магнатством: в постулати соціальних привілеїв і владущого державного становища за свою військову службу (що служила обґрунтуванням і рацією привілеїв шляхетських). Те, що було зав'язком соціальної антиномії козацтва, джерелом його соціальної й політичної трагедії, причиною провалу козацької держави і зв'язаних з нею національних постулатів, — те стало зав'язком життєвої трагедії й “бідолашнього” Куліша, що все обгострювалося в міру того, як в нім наростала свідомість своїх прав на провід в українськiм житті, а його “панська концепція” стрічала все більш рішучу опозицію в українськiм громадянстві, і в результаті зробила Куліша не провідником-організатором, а роззлоченим мізантропом-одиномцем, пересвареним і розгніваним на все, що було круг нього.

Покійний Орест Ів[анович] Левицький в невеличкiм, але дуже змістовним і влучним начерку, надрукованiм п'ятнадцять літ тому в VIII т. київських “Записок” як передмова до цікавого Кулішевого маніфесту 1862 року (“Украинофилам”)*, згромадив кілька інтересних фактів для характеристики Кулішевих змагань оперти культурний український рух на культурний панський український верстві. Зацитувавши звiсний лист Куліша до Марка Вовчка*, де він, сповiщаючи про одержаний дозвіл на “Основу”, на голову свого швагра Білозерського складав план видання “в духе примирения с панами”, — що се той “хочет ублажить панов и полюбитъся им своим журналом”, тимчасом як він, Куліш, вважає “панское негодование заслугой украинской литературы, по преимуществу демократической”, Орест Ів[анович] довів рядом фактів, а головнo — згаданим маніфестом, що якраз така примирительна тенденція була у Куліша, більше ніж у інших керманічів “Основи”. Так що він не сподiвався навіть, щоб редакція “Основи” дала йому місце у себе, і пішов з своїм маніфестом у прийми, мабуть, аж до україноіда Гогоцького! Се дуже цікава ілюстрація “панської” тактики Куліша. Але читач статті Ореста Ів[ановича] може набрати переконання, що Куліш і його одностудіи шукали опори у панства з мотивів практичних: в надії їх грошевої допомоги українським виданням і взагалі культурній

вав він у неї по тижню й більш, і тоді взнав усю велику й блага її душу. Сталась вона йому за другу матір, широко розвила йому серце і — знов скажемо — аж надто надала йому ідеальності. Сама вона через свою ідеальність поспувала собі життя, — наробила ж і йому не мало шкоди... Її небога, також ідеалістка, вмерла молодою черницею. Обидві ці істоти, не зовсім йому довідомі яко малому ще тоді хлопцеві, на ту пору так осіяли йому очі, що за ясним аж надто світом не добачав він матери своєї й сестри в-первих Лесі, дивілізація поборолала тут просту натуру; демократична душа отрока зробилась аристократичною, — тільки не в ледачому розумі сього слова. З того ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятися гори над усіма рiвесниками” (с. 32–33).

роботі. Я ж вважаю, що мотиви залягали тут глибше — я думаю, що для Куліша просвітченне, культурне і традиційно зв'язане з українським народним життям і його історією українське козацьке панство являлось не тільки економічно необхідною, але й ідеологічно цінною й природною підставою нового українського народолюбного, і через те до певної міри й демократичного руху! Як сучасним російським лібералам на англійський фасон просвітченна і конституційно вихована англійська аристократія здавалась незвичайно цінною підставою англійської культури і політичного розвитку (трохи не секретом і виключною передумовою англійських успіхів!) — так і Кулішеві, очевидно, зовсім щиро здавалось, що українське панство такої категорії, як отсе я вище схарактеризував (що дійсно документувалась тоді деякими живими взірцями культурного і поступового панства, з якими йому доводилося стрічатися — як Тарнавські, Галагани й ін.), являється незвичайно цінним, і майже єдиним в тодішній ситуації, історично даним фундаментом українського відродження!

Сам для себе, як ідеал життя і мету свого життєвого будівництва, Куліш ставив позицію заможного, грошовитого хutorянина — “пана на всю губу”¹, цілком незалежного і спроможного задовольняти свої високі культурні вимоги: мати певний комфорт, художню обстанову, гарну бібліотеку, змогу підтримувати зв'язки з світом, подорожувати від часу до часу за кордон, отримувати часописи і літературні новини, вести зносини, як рівний з рівним, з вершками сучасної літератури й культури, і заразом — помагати своєму окруженню, приходити з поміччю симпатичним людям з доохресного демосу і т. д. Все життя він силкувався відновити свою економічну класову базу — свій “хутір”, потрібний для здійснення такого соціального ідеалу, і в ряді своїх писань (нааяйскравіше в своїх “Листах з хutora” 1861 р.*) він виловив сей свій ідеал, маюючи в сій обстанові самого себе і поставляючи за взірць, норму й мету сучасному громадянству². Сей “хutorянин”, заможний, незалежний, в своїй хutorській хаті узброєний всіми здобутками цивілізації, свято переконаний в вищості своєї “хutorної філософії” над “міщанською” — в тім, що правдива цивілізація зберігається не в міській гамірні, а в хutorській тиші. Предківським звичаєм він оре землю, “з свити не вийшов” — хоч “собі на лихо ухопив маленького чинка, і люди його звуть паном”, — і він сам, очевидно, вважає себе “паном на всю губу”; але не відділяє себе від дохресного селянства, бере його за одну скобку з собою:

“На верхів'ях тії-то Говтви єсть хутір Белебень. Ото ж мій хутір.
Там я собі живу, і всі мене далеко навкруги знають, бо я й сам про-

¹ Таким Куліш анонімно називає себе в своїм автобіографічному “Історичному оповіданні” про події 1847 року: “молодий князь” (себто Куліш) “був собі на всю губу пан і байдуже йому було про те віно”. — “Твори Куліша” вид[ання] львівської “Просвіти”, [т.] VI, с. 387*. Се не відповідало дійсності — але відкриває перед нами, яким себе хотів бачити Куліш.

² Стаття ся була вже в друкарні, коли з'явивсь IX том “Записок іст[орико-]філ[ологічного] відділу Укр[аїнської] академії” з цікавим матеріалом про хutorне будівництво Куліша з попереднього часу (В.Петров. Куліш-хutorянин, 1853—1854)*.

зиваюсь Белебнем таки. Спитайте кого хочете понад Говтвою! “А де тут живе козак Павло Белебень?”, то й покажуть із степового горба, — кряж у нас на степу єсть височенний такий! — то й покажуть, так у долині наче, величенна купа дубини, липини, верби, єсть і тополі гостроверхі, як дзвіниця: “Ото хутір Белебень”.

На сей раз, коли хочете, знайте тільки, що ні пан-отець мій — пером над ним земля! — ні дід не подались у ту службу, що видумали в нас німці, як засівали на Вкраїні дворян. А були люди заможні, то вже нікому-б і панувати по-німецькі, як не їм. Отже ні, зістались простими хуторянами і чесної свити з себе не скинули.

А що вже про прадіда, то одно слово — що він змалку був чурою в кошового Сірка, і в Сибір його проважав, і на Запоріжжя з ним вернувся.

Так, батче, якого гарту було наше кодро! Дома ми не росли мазунчиками, маміями, то послі й на панство не квапились. А були підступи й під наш рід. Знаходились такі добродії з наших таки родичів, що повискакували якось у старшину чиновну, повлягались у німецькі галанції й повростали в те куп’я, що бурхом прозвано. То, було, й кажуть нашим настоящим уже Белебням: “Оддай мені сюди свого сина, я його щасливим зроблю; чоловіком”, — каже, — “його зроблю”.

“А бодай вас хіндя щасливими там робила!” — було, наші між себе говорять. “Бач, де, в їх люди з дітей виходять!” Та, було, й задасть хлопця у низові степи: “От де тобі наука, як у світі шукати щастя, як чоловіком бути між людьми!” Бо й там у нас були родичі, а коли не родичі, то приятелі, товариство давнє, — ще лучче родичів”¹.

Тому що за його молодості Січі вже не було, післав Павла батько в світ з чорноморськими чумаками: віддав в науку чумакові Порохні:

“Чував я не раз, як наш рід виховувався на Запоріжжі, то думав, що й моя отсе черга прийшла у Великому Лузі дубувати; аж Кирило Порохня розказав мені, що вже минулись ті розкоші низові запорозькі; німота вже там кублиться; запорожці повтікали давно вже за Дунай, а котрі осягли собі землю понад Кубаню, і вже тут не те, що було в Січі; тільки й слави, що чумацтво та скотарство.

Походили ми, чумакуючи, по всіх ярмарках від Полтави аж до Катеринодара. Перед Покровою знов опинились на Вкраїні. Завітали в Кременчук, переїздимо через Дніпро по плавному тому мосту, коли зирк! назустріч пан-отець. “Годі, синку, чумакувати! Буде з тебе!”

Знов я дома, і — що то, як ширше глянеш по світу! ті ж самі левади і стави, і горби степові навкруги хутора Белебня здались мені раєм. Не знав я, що се за добро, поки не бачив степу і моря. Там свої дива, а тут свої, а не знавши світу Божого широко, не визнаєш, чого що стоїть.

¹ Твори, [т.] VI, с. 542–543.

“Панько Хуторянин”.
Фото 1859 р.

Оттака-то, добродію, була моя заправа змалку. Тим я, може, й зіставсь простим хуторянином, дарма що довелось мені з'їздити земель багато і з усякими людьми наговоритись, і всяких книжок начитатись. Того б я бажав і иншим письменним землякам. Нехай би й вони рідного побуту простого не кидали і в німецькі звичаї не вдавались! нехай би через науку, через освіту, простого нашого люду не меншало. А то, то вихопиться в письменні, в тямучі книжкові люди, — уже й не наш. Німець з його німцем — півень, а не чоловік, хоч візьми та й посади на сідало. Мій Боже! чи то ж наш простий люд не варт, щоб ми його образу подобилися! Таже ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина. Наукою ми тільки розуму собі прибильшуємо. То хіба ж отсе розумне діло, щоб уже й рідну свиту з себе скинути, що прочитав пару книжок німецьких? Ні, в нас у хуторі Белебні, слава Богу, не так. У мене і сини й дочки щуплять усякі мови чужоземні і одно 'дного навчає, а про те — одежа на їх проста, не дорога, і вони в мене зовсім такі люди, а не паненята”¹.

“Ми ж люди прості, як навчились на варязькій, чи на литовській або польській панщині за плугом добре ходити і недолюдків годувати, то й досі себе самих і білоруких городян хлібом годуємо. Се, здається, не лукава наука, а в вас, городян, єсть і є инші науки: є в вас такі науки, щоб до віку вічного тільки самим у золоті купатись; є в вас і такії науки, що хто кого проведе та зненацька насяде, того великим чоловіком величають. А в нас таких добродіїв звуть по-просту п'явками та людодіями; ми од таких, поли одрізавши, мусимо втікати, аніж свій розум і душу їх лукавою дорогою пускати. Може, скаже хто, що не втечемо, ховаючись по своїх закапелках, що доберуться вони до нас колись, як уже виссуть усяку свіжу силу округи себе, і що, заставши нас невимілими своєї всемирної науки, якраз підгорнуть під свою кормигу, і буде з нами те, що з лондонською і ірландською бідотою: тим би то лучче тої долі лихої запобігаючи, самим нам заворушитись у своїх хуторах по-городянськи і заздалегідь уже городянського духу й розуму набратись, бо, кажуть: ворон ворону очей не виклює! Так нас лякають і так нам рають тії вожаки городян, що видумали премудрість іще мудрішу від Христової! А ми з-проста, як нам Бог положив на душу, одвітуємо: “То ще надвое баба ворожила, чи будемо ми в городян під кормигою, чи ні, а жидовіти нам... ні, не по нашій натурі! Коли ж уже справді така наша доля, щоб нам довіку не було просвітку, то лучче нам усім одно на одному повмірати, аніж з своєї праведної віри та в жидівську, городянським робом, поперевертатись!”²

¹ Твори, [т.] VI, с. 547–548.

² Там же, с. 524–525.

“Розберіть лиш, добродію, початок городів у давню давнину німецьку й слав’янську. Що воно таке було? хто в них засів і яке лихо ми од них терпіли! Лучче б воно й не снилось нам, — таке в нас коїлось, от хоч би й за варягів. Не десять, не двадцять років городи нас руйнували і, мов те полохане стадо, з кутка в куток по Вкраїні ганяли. Тільки що ми, селяни та хуторяни, нічого не записували, тим воно й пішло все те в непам’ять, якого ми лиха, якої наруги од городян дізнавали; а вони-то, бач, куди як пишно на папері слєбізували, що ось бо сякий та такий князь із дружиною і вої своїми на чужі землі хождаше, городи й села воюваше, ось бо мури коштовні созидаше, ліпотою облакаше і хвалу Богові воздаваше. А то ще уставами своїми зачнуть на папері величатися та судніми грамотами та номоканаонами, що без них не зуміли-б ні розмежуватися, ні розсудитися, ні зійтися, ні розійтися, та що! і зовсім би дурнями без городян зісталися. У городах і купецтво, у городах і ремество, у городах і наука собі з давніх давен сідало мають. А яка всьому тому ціна наложена, те вже нехай один Господь рахує.

Як вам, добродію, здається: чи однаково в мачухи, як і в матері? Отсе ж нас, селян та хуторян, викохав названий батько — город, в тяжкій неволі, та ще й дяки од нас вимагав: мовляв, без мене диким би звірякою селяни скитались; а то, бачте, як гарно Богу їх молитися понаучував, і який гарний порядок судній повводив, і яку любу освіту народню скрізь розпростер!.. О, бодай тебе, старий каверзнику! Все вже ти собі загарбав; не думай же і в мислях собі того не покладай, що во віки вічні ми в тебе під опікою зоставатимемось. Ти, старигане, своє діло зробив до кінця і сам починаєш свого анахронізму доглядатися, тільки що голосно признатись перед історією соромишся. Он уже в Брюсселі, в Базелі, в Москві та й по других старосвітських твердинях, де були вали і рови оборонні, там сади понасажували. Де сотні й тисячі людей падали, там весела тепер дівтора бігає. Хіба ж се не ознака, що старий дід город свій вік звікував? Нічого більш йому робити.

А що прогресом, городяни, величаєтесь, то ми тому прогресу ціну знаємо. Тисячу років ви в нас торги заводите, а на чому вони вертяться? Куди як далеко людськість ви своїми торгами двигнули!.. Тисячу років суди ви в нас на Вкраїні судите, а в кого більше правди: чи в першого варяга, що на полюддя з города вийшов, чи в посліднього вашого справника, що на слідство виїхав?.. Тисячу років проповідуйте ви у своїх мурах коштовних любов і мир, — чи більше ж у вас любови й миру, аніж було у тих простих слав’ян, що славили в гаях і на житах невідомого їм ласкавого і щедрого Бога?..”¹

¹ Твори, [т.] VI, с. 534—535.

Отже, се ідеал пансько-козацько-хуторянський, з ухилами в бік запорозької традиції, в слов'янофільство, а потрохи і в своєрідний козацький антисемітизм, — але ще нібито в непорушнім зв'язку з народницьким напрямом українського відродження, в захованні тісного єднання козацтва з селянською масою. В згаданій листі до Марка Вовчка, писаній в тім же часі, що “Листи з хутора”, Куліш, як ми бачили, підчеркував демократичний характер українського руху і вважав компліментом для нього “панське негодовання”. По смерті Шевченка він ладився стати провідником сеї “переважно демократичної літератури” й зайняти його місце. Та скоро Кулішеві довелося протиставити свою хуторянську концепцію не тільки городській псевдодивілізації, але й псевдodemократичному опрощенню і негатиї цивілізації, які він добавив в сучасних молодих громадах. Зробив він се в вище згаданій відозві “Украинофилам”, написаній літом 1862 р. Орест Ів. Левицький в згаданій статті представляє справу так, начеб Куліш написав його на бажання знайомих українських панів, що жалілись йому на ухил сучасної молодіжі в бік такого некультурного опрощення, розриву з життям своїх батьків та своєї рідні, цурання звичайно принятих форм культурного життя. Спеціально старий протектор Куліша, звісний Юзефович, котрого син Володимир був тоді членом київської “Громади” і мусив підпадати тим усім її ультрадемократичним тенденціям, міг просити його, щоб опам'ятав молодіж і стримав від сих крайностей. Але його не треба було аж просити: Куліш сам з крайньою неохотою і відразу спостерігав ці ухили сучасного українського громадянства і вважав потрібним боротися з ними, бо ж вони йшли против його ідеології в бік шевченківської та костомарівської ідеалізації козацького, мовляв, руїництва. В тій же автобіографії він згадує, що петербурзька громада не йшла за його думками, і вона була йому не любя. “Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською черню нахилялись. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко ж і сталося... Поліція тут поліцією, а громадяни громадянами”. Про інші громади, як то московська, харківська, полтавська, заважає, що про них “порано ще говорити”, і покладає надії, що колись сини нинішніх громадян дадуть їм нагоду “загладити свою давню вину розумною дорадою”. Ближче причини свого незадоволення з громад пояснює в згаданій відозві “Украинофилам”. Беручи в оборону ідею “украинофільства” як українського народництва й українського національного відродження заразом, він обережно підходить до “сумного явища” сучасного українського життя, що має послужити темою його літературної бесіди, а саме: “хибного розуміння демократичного характеру українського народу”:

“Принялося думати, що простий український нарід відкидає ідею панства через якийсь особливий природжений філософічний погляд на життя, коли в дійсності його невіра до панів і небажання йти одною

дорогою з панами походять від подій і причин зовсім випадкових (внешних)” — пише він тут.

За його поміченнями “наші молоді, а часто й немолоді громадяни поводяться так, начеб каюлися свого попереднього життя, неподібного до життя простонародного, — начеб соромились привілеїв (преимуществ)¹, набутих в більш витонченім панському побуті. З любови до простого народу вони часто не без комічних силкувань, спускаються до грубости його манер і шорсткости його способів життя. Через се зчаста доводиться стрічати по громадах копії, які дають карикатуру оригіналів, бо не всі паничі бачили на своїм віку кращі взірці простонародности, і не всі здатні на підставі своїх помічень утворити в своїй душі ідеал природньої грації простої людини і її безпосередньої пристойности в поведженню. В самій одежі, яку приймають громадяни, йдучи за прикладом низчої хліборобської верстви, народу, не завсіди стрічаємо ідею досконалення (уліпшення), котрої не можна заперечити в ніякім громадянстві”².

Замість такого маскараду Куліш рекомендує сим народолобцям виявити більше серйозного інтересу до народного життя: не обмежуватися поверховим, ділетанським перейманням розговорної мови, а студіювати пам’ятки народної словесності, “принаймні з такою пильністю, як студент готується до іспиту”, відрізняти в народній мові елементи художні від образів слабих і вульгарних.

“Взагалі ніхто не дорікає нашим українофілам недостатчею любови до простого народу, ні сили волі і свідомости, — але вони часто шкодять своїй ідеї непрактичним її здійсненням. Замість того, щоб засвідчивши братське поважання до свого народу через засвоєння його одежі й мови, давати йому приклад всебічного морального розвитку й притягати його кращих людей до свого інтелектуального кругу, — вони зчаста знижуються навмисне до того рівня, що на нього звели народню масу відчужені від неї польсько-руські пани, а далі й козацькі старшини, перейменовані в дворянство. Я вже натякнув, яке шкідливе успіхам української ідеї відчуження наших громадян від освіченого неукраїнського і навіть антиукраїнського громадянства по містах — шкідливе вже тим, що, будучи передовиками свого пониженого й загнаного до безпросвітної темряви племені, вони самохіть позбавляють себе можливости навчитися багато чого поза книгою. Що ж сказати про тих ентузіастів, які буквально занурюються в юрбу неписьменного люду з метою послужити йому своєю освітою, боронити його від зловживань урядників та вести його до морального визволення?”³

¹ Підчеркнення скрізь мої. — М. Г.

² “Записки Укр[аїнського] наук[ового] тов[ариства]”, [т.] VIII, с. 76–77.

³ Там же, с. 84.

На думку Куліша, убожество, матеріальні клопоти, фізична праця, брак культурного оточення неминуче вичерпають і ентузіазм, і культурні запаси таких “героїв народолюбства”, і він, виходячи з своїх переконань про змагання кращих елементів народу до піднесення на вищі щаблі моральної й культурної досконалості, радить українським колам, перейнятим народолюбними настроями, служити народові навпаки — прикладом культурного самодосконалення:

“На те, щоб ширити серед народу письменність і нищити помаху його забобони, нема потреби обличати удосконалений цивілізацією побут, ставати селянином-чорноробом, і в усіх подробицях переймати простонародні обичаї та звичаї. Нарід наш не від того, щоб вибрати з морального й матеріального бруду, в яким тримають його недолатки й темнота. В нім можна знайти багато прикладів удосконалення свого побуту й приподоблення побутові більш цивілізованого громадянства. Біда тільки в тім, що перед очима у нього нема розумних взірців простого, але комфортного життя, і що він, бажаючи стати кращим (αριστος*), з однією побуту стає гіршим.

Коли б наші українофіли-землевласники, відкинувши спокуси моди й ріжних забаганок, стали серединою між класом сибаритською, апатичною до успіхів загального добробуту, і між класом темною, чорноробочою. Коли б вони в своїм родиннім житті давали народові повсякчасні приклади того, чим може бути небогатий, але і не вбогий українець, вірний своїм історичним традиціям. — Се просте і легке діло дало б подвійну користь: з одного боку, воно знищило б невільну, майже рабську залежність їх від проповідників і проповідниць руйнної моди, збільшило б тим їх добробут, дало б їм засоби слідувати за поступом віку і зв'язало б їх у могутню масу однією думкою, традицій і звичаїв. З другого боку — воно відкрило б перед заможним простолюдом школу життя, кращого від того, яке провадить він серед таких же, як він, людей з дуже тісним громадським світоглядом.

Тут, в такому кругу — не чужім європейській цивілізації, з захованням кращої моральної спадщини після свободолюбних і поетичних предків могли б здійснитися законні змагання України до відновлення своєї народності в усій її гідності. Сюди б прилучилось — коли не побутом, то симпатіями — все правдиво аристократичне, правдиво краще з вищою багатством і значінням класи. Тут би й змагання нашого простолюду до певного роду аристократизму знайшло б оправдання.

Багато-багато ще нарахував би я користей не для самого простолюду, а для всіх верств від здійснення такої поміркованої патріотичної ідеї; але для першої проби такої розмови досить і цього”¹.

¹ “Записки Укр[аїнського] наук[ового] тов[ариства]”, с. 86—87.

Се, розуміється, було наївно! Обідно наївні — особливо в такій відповідальній добі: півтора року по скасуванню панщини, в самім розгарі всяких економічних і соціальних реформ — отсі міркування про вихід із віками утворених протилежностей добрим прикладом поміщиків селянам, опозицією модам і поміркованим життям. Але для історичної фізіономії Куліша — яке ж бо воно характеристичне! Се голос козацької верстви з-перед Хмельниччини — дрібної воєнно-служебної землевласницької верстви України, що воювала з магнатами-королями, які захоплювали до своїх рук тутешні королівщини, хотіли експлуатувати місцеву людність через своїх офіціалістів і орендарів, і нічого не хотіли давати краєві і його людності, розтрачуючи по столицях тутешні прибутки, тимчасом як вона — дрібношляхетська і нешляхетська (але з претензіями на шляхетство) козаччина, мовляв, боронила країну своїми грудьми, заселяла й розробляла, засіваючи колишні пустині своїми хуторами, і підтримувала в своїм скромнім обиході, при певній шляхетській культурі, правдивий лицарський дух і сувору простоту обичаїв. В протилежність своєволі і можновладству “королеват” вона, ся дрібношляхетська козаччина, старалася жити в добрій згоді з селянством і міщанством, а проти магнатської пихи висувала принцип найвищої влади короля — свого зверхнього вождя. Сей козацький монархізм слідом прокинувся і у Куліша, на велике згіршення української демократії. Ми слідом до сього перейдемо, — а тут я хочу ще підчеркнути, що до старої історичної козаччини Куліш в сій стадії творчості, 1860—1862 рр., ставиться з великою симпатією, признає за нею великі культурні заслуги в обороні краю від татарської навали, вищу правду і вищу справедливість в її боротьбі з магнатськими претензіями “за українське щастя-долю, за святу народню волю”.

Правда, традиційні герої козацької верстви: Хмельницький, Мазепа не тішились його симпатіями: “Слава козацького батька не засліпила й тоді автора”, — споминає він в 1890-х роках. “Він йому противставив у цій поемі (“Великі проводи”, 1861)* такого воїна, який би підняв вгору народнього духа”. Сцени кривавої розправи козацької черні з шляхтою та євреями йому противні. Він відвертається і від величання подвигів сих упираків, провіщуючи, що колись:

Тільки посумують, слухавши тих співів,
В пізні часи рідний брат із братом,
Що їх пращур тихий, богобоязливий,
Стався шляхти безсердечним катом.
Може, тільки двоє на всю Україну,
Задзвонивши сумно у бандурні струни,
Оплачуть “срамотню давнюю годину”,
Як ви розбивали келепами труни¹.

¹ Великі проводи. — Твори, [т.] I, с. 204.

Пророкує, що дійсної правди сеї великої визвольної війни XVII віку “ні шляхецьке, ні дейнецьке не побачить око”:

Прозирають у Славу з уст до вершини
Не спанілі, не схлопілі діти України —
І поки дивитись будуть у Дніпрові води,
Поти будуть серцем чути давнії пригоди¹.

Хто ж сі “не шляхетські й не дейнецькі, не спанілі й не схлопілі діти України?” Очевидно, отсей хуторний “козацько-артистично-аристократичний” прошарок, котрого представником вважав себе Куліш і хотів на сю путь справити сучасне свідоме українське громадянство, вважаючи, що вона відповідає не тільки сучасним вимогам українського життя, але й народній ідеології. В оцінці великої революції XVII віку він залюбки посилається на характеристики й оцінки “Самовидця”, свого земляка, репрезентанта козацького панства, вважаючи його голос голосом суголосної собі верстви. Заразом старається зв’язати її ідеологію з кращими елементами сучасного народного світогляду, протиставляючи кривавим героям “дейнецтва” позитивні, благородні козацькі постаті: Голку-Немирича, Гуню, Морозенка, родину Обухів. З приводу поетичної характеристики, вложеної в уста старої Обушихи — ідеалізованої українки-героїні:

Від Припети до Синюхи
Вславили себе Обухи,
Та й не золотом рабованим,
Не гонором купованим,
Не гербами-клейнодами,
А своїми пригодами.
Вони в полі воювали
І в неволі бідували;
Вони в муках жартували,
Жартом серце гартували.
Що ми чули, не забули, —
Тим же слідом прямували.
Була буря — хилилися,

Було тихо — молилися,
Було горе — горювали
Та правдоньку шанували.
В кого срібло, в кого злото
Та шляхетськії клейноди,
А в нас правда, права воля —
Найлюбіша в світі доля.
Згине срібло, згине злото,
Занедбаються клейноди,
Тільки правда на Вкраїні
По вік вічний не загине,
Тільки правда, права воля
Буде всім жадана доля...

Куліш дає таке обґрунтування сьому козацькому аристократизмові*, розвиваючи коротку фразу, побіжно кинену в його відозві “До українофілів”:

“Українському народові не чуже поняття аристократизму — але він тримається корінного значіння слова *ἀριστος* (луччий), не звертаючись до зовнішніх, штучних, механічних засобів вивищування одної

¹ Великі проводи. — Твори, [т.] I, с. 221–222.

людини перед другою. Сама слава ймення сполучалася в його поняттях не з успіхом, а з значінням діянь громадських. Се найближче можемо бачити на Гонті, Котовичу й інших учасниках Коліївщини, заштампованих назвою розбійників, і досі так прозиваних, навіть руськими людьми. Як у Квітки залюблена дівчина цілує руки брудному, збезчещеному колодникові, так український нарід в своїх піснях і споминах ставить до тих, кого він вважає мучениками народної правди. Тому автор в уста Обушихи вкладає гіркий спомин про предків, прославлених бідами і нещастями. Дорікання Пушкіна: "Друзья минутного, поклонники успеха" не зачіпають нашого народу. Траплялося, що він у своїх піснях проклинав Богдана під час його тріумфу і величав козацькими батьками таких людей, як Залізняк і Гонта, що їм друкована історія (з небагатьма виїмками) досі дає найганебніше місце. Той же нарід не відізвався ні одним словом спочуття до Мазепи, що нібито згинув за Україну. Взагалі його сердечна логіка варта досліду. Я тут тільки звертаю увагу на той аристократизм нашого неписьменного (а значить — і вільного від письменних помилок) простолюду, що виявляється в його розмовах і родинних умовах такими словами, як чесний рід, дитина чесного роду і под. Поважання до багатства єсть у нас, але багатство взагалі так запідозрене, що молода пара, одержавши в віно товар, коней, вівці, часто переводить се все на гроші, забобонно доводячи, що добуте чужою працею не піде на користь, а потім на зароблені працею гроші купує нову худобу і вірить, що з неї може розжитись. Що ж до поняття про чесний рід, то своєрідний аристократизм сього поняття такий сильний серед нашого простолюду, що прості козаки і взагалі селянські дівчата приступні у нас тільки для небагатьох освічених і багатих паничів, які б схотіли з ними женитись. Тут батьків і самих дівчат при виборі спиняє не страх перед новою позицією в світі, не сором за своє мужицтво, себто неодокованість між дворянами, — зовсім ні! Народові нашому все привиджується страх нещастя, неминуcho сполученого з багатством, придбаним Бог його зна як — як він висловлюється... На сій підставі я й велю щасливому і певно — збагаченому переможцеві поляків Морозові разом з прославленим Гунею поводитися з жінкою Обуха так, наче вона не збідніла і не понижена шляхтою аж до послуг неспокійним квартирантам-жовнірам, а їй самій велю говорити такою мовою, якою б говорила жінка гетьмана Хмельницького... Український нарід, ставлячися до матеріального світу і явищ життя безпосередньо — без тої штучності, що у нас часто видається за удосконалення життя, — заховав простий і здоровий погляд на історію, народне право, на гідність людської особи і на багато іншого, про що нам доводиться споритися з ученими і неученими кабінетними людьми. Розуміється само собою, що не всі

прості люди, і навіть багато простих людей не можуть нам служити представниками того, що ми зовемо істо українською народністю. Але в тім і подвиг народовивчення, щоб відрізнити головне від другорядного, загальне від частинного, постійне від випадкового, внутрішнє і саморідне від зовнішнього і новоприбулого, самобутнє і первісне від зовні накиненого, перейнятого й попсованого”¹.

Отже, в сім часі світогляд Куліша на минувшину українського народу і сучасні його завдання укладаються в такий приблизній схемі, що продовжує ліберальні мрії кирило-методіївців:

Кращі елементи українського простолюду (селянства) виявляють прикмети “істно-української” народності, згідні з основними прикметами такої ж “істно-слов’янської стихії” і поняттями загальнолюдського.

Сі прикмети виступали в культурніших, творчих елементах минувшини, що даються знати в статочній, заможній козащині ХVІІ віку, з її нахилом до морального досконалення (“тільки правда — права воля” Обухів) і європейської культури (герой Куліша Голка-Немирич).

В нинішніх часах “не багата і не убога”, національно свідома верства полупанків, чи панів-хуторян, повинна продовжити їх діло в тіснім союзі з кращими елементами простолюду, перенятого поважанням до сих “чесних родів” і готових з ними спільно працювати.

Національна ідея, що полягає знов-таки в завданнях морального і культурного досконалення сих кращих елементів простолюду, в культурі його слова й традиції, повинна об’єднувати отсю земельну хуторянську українську інтелігенцію з декласованою українською інтелігенцією, котрої речником являється Шевченко: як Куліш і Шевченко “на одно діло душу положили” (епілог до “Настусі”*), так в одно мусить іти робота всіх українських свідомих елементів, хуторян і не хуторян.

Не знати, як довго ся хитка рівновага 1861–1863 року, коли Куліш збирався бути всеукраїнським проводирем — наступником Шевченка, витримала б натиск тих соціальних розходжень, які визначилися вже в відозві “До українофілів”. Але підхитнув її непередбачений крок самого Куліша, його відхилення від хуторянської програми: експедиція по гроші на будову хуторської бази на царську службу до Варшави^{2*}.

Се був, в ґрунті речі, акт козацького добичництва — запродажа на службу московському цареві для полатання козацького жупана. Без сумніву, він був неприємний і самому Кулішеві, який ще так недавно вважав

¹ “Основа”, 1861, [кн.] X, с. 28–29.

² “Служу — щоб розплатитись з довгами”, — щиро формулював він одного разу свою варшавську добу життя (при тім є ще мотиви іншого порядку, але я поки що лишаю їх на боці). “Осягнувши сю мету я, може, виб’юся з сил і заберуся до своєї хуторської буди, щоб померти по-запорізьки” (Лист до Хильчевського, 1866 р.* — “К[иевская] ст[арина]”, [1898, кн.] I, с. 87). Куліш у Варшаві одержував 6500 карб[ованців] річно і рахував, що 4000 може з того вжити на розплату за довги, зв’язані з надбанням хутора і т. ін.

прикметою правдивого хуторянина його неслужебність. Та ще більше його задрапнуло, що сей акт був неприязно стрічений серед українського громадянства, від його співхуторян швагрів Білозерських почавши. Певну “неправильність” свого кроку відчував він сам, але замість того, щоб щиро признатись, що відложивши принципи, пішов на се діло, щоб зібрати пильно потрібних йому кільканадцять тисяч, він — як то часто буває — став направо й наліво доказувати правильність свого кроку і з подвоєною силою вишукувати для нього ідеологічні оправдання в своїх і чужих очах. З одного боку, він ужив для сього, з деякими змінами, офіціальну теорію “русского дела”: історичної місії великоруського народу і Російського царства — виправити своїм державним розумом історичні помилки польської шляхти і докінчити недороблене діло українського народу (козаччини спеціально). Куліш, віддаючи свій хист і енергію сьому ділу, віддасть велику історичну прислугу і своєму народові і всьому слов’янству, стане “лицарем-невмиракою” (про се далі). З другої сторони, так, як він перед тим до сього кроку старався загладжувати свої соціальні розходження з українською демократією і представляти, що він з нею “на одно діло душу покладає”, — так тепер, навпаки, починає оголювати і поглиблювати се розходження, доказуючи, що він і вона говорять ріжними мовами, не можуть порозумітися в діяльності, і тому-от українські громадяни гудять його варшавську роботу. Невважаючи, що весь варшавський епізод потривав всього коло трьох років і в літературній творчості Куліша не лишив ніяких безпосередніх відбитків з сих років, — на все життя лишилось у нього почуття морального пониження і розходження з українським громадянством: свідомість того, що у представників української демократії знайшовся против нього тяжкий документ, котрого ніякими словесними плетіннями з життя не вимажеш і до небуття не приведеш. Тим-от здається мені, що сей варшавський епізод затяжів потім на всій дальшій ідеології й творчості Куліша.

Амбітний Куліш ніколи не знайшов в собі сили духу признатися, що він у Варшаві заблудив. Він не вичеркнув сього варшавського епізоду з свого життя, а навпаки — постарався з своєї історичної класової ідеології видобути й підчеркнути, роздути й розписати ті моменти, які усправедливлюють його варшавський крок, участь в “русском ділі” і розходження на сім пункті з українською демократією. З своєю неповздержливою вдачею він з розгону вскочив у сю російську купіль дуже глибоко, зв’язався з державною російською програмою дуже щиро, всіми нервами свого життя, і не вважаючи на всі пізніші розчарування, заховав на все життя приємні спомини незвичайної своєї активності: більш не повтореної, чисто фізичної втіхи великої роботи, що захоплювала все його єство, — і її великої матеріальної видатності для нього персонально: багатих грошових приходів, що дали йому змогу зробити велику заграничну подорож*, пірнути в райські потоки світової культури і т. д. Коли лишити навіть на боці інтересні, але, може, перебільшені спомини пок[ійного] Кониського* про обрусительські

ідеї, висловлювані Кулішем перед ним у Варшаві, і автентичні панегірики Куліша його шефові кн[язю] Черкаському з цього часу*, то лишаються ще пізні, передсмертні спомини його про сю пору життя як апогей його діяльності і енергії. Се багато значить, і сим, мабуть, також треба пояснити, що Куліш ніколи не здобувсь на відвагу відректись від цього епізоду свого життя — з усіма його консеквенціями.

Але я хочу ще щось додати: я хочу сказати, що з становища своєї історичної, класової козацько-старшинської ідеології Куліш таки зіставався “чесним з собою” в варшавській роботі, і тому також не бачив причини вірікатися цього епізоду.

З цього погляду дуже цікаві листи Куліша з Варшави 1865—1866 рр. до його приятеля Остапа Вересая. Шан[овний] видавець сих листів* завважає, що Куліш, пишучи їх, приновлювався до світогляду і рівня інтелігенції Вересая¹. До певної міри так, — але треба мати на увазі Кулішеву ідеологію: його теорію високої моральної досконалості кращих елементів простолюду, дуже невеличкою і не істотною межею відділеного від хуторних панів, які зісталися на ґрунті народної стихії. З цього погляду я певен, що Куліш не надавав ніякого принципіального значіння тому “приновленню до понять” свого адресата, яке він допускав в листах до одного з найкращих представників “простолюду”, яких він знав. Більше того, я думаю, що на адресу його Куліш вважав можливим висловлюватися щиріш і безпосередніш, ніж до інтелігентських земляків, приладжуючися до прийнятих серед них поглядів.

“Завела мене доля аж за річку Віслу, у город Варшаву. Судилось, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так як порядкували колись ляхи у нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудували і добра нам не мислили, а ми пораємось у них по-християнськи. Вони в нас простий люд в неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів, та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетській, а нахиляємо їх під закон. От на таке-то діло й мене зазвано у Варшаву, а козак до сього торгу й пішки, бо йому любо ляха гнuzдати. Слава Богу, що ми таки люди не нікчемні і є з нас користь цареві нашому і всьому православному мирові. Ну, і живеться нашому брату в Варшаві таки й геть добре. Воно б то в хуторі було краще сидіти, та не всім же пасішникувати або пахарствувати” (с. 225).

“Отже, негайна робота держить мене далеко від мого хутора, та ще й довго держатиме. Хочже часом і важко буває серцю на чужині, а все-ж таки слава Господеві, що діждали козацькі діти панувати над ляхами. Скоро про се згадаю, зараз увесь сум зникне з душі. Ой тяжко ж бо колись було нашим предкам під ляхами, що повернули були всю нашу Дніпрову Русь у мужицтво і віру нашу прозвали мужицькою вірою. Попи наші благочестиві робили на католиків панщи-

¹ “Киев[ская] старина”, 1904, [кн.] II, с. 218—219.

ну, ішли в підводи і одбували всякий одбуток рівно з посполитими, а подушне ляхам платили протопопи й архимандрити, не то що! Тепер же, хвалити Господа, — ми взяли над ляхами гору і в Руській землі і в Лядській землі. Оцей самий Куліш, Остапе, що до тебе листи пише, старшинує в Польщі над усім католицьким голеним попівством, і хияться перед ним ксьондзи, так як хилились колись наші священники перед вельможними панами ляхами. Так чи не одрада ж козацькому серцю сю дивовижу справляти! Може б, інший козарлюга вернувся із раю, аби на таке подивитись. Тільки ми не згнушались. Ми доглядаємо, щоб вони людей не обдурювали, щоб миром не колотили, та й годі. Отже і важко ксєндзам, прелатам і бискупам, бо минулась їх пиха велика, минулось їх несите панування. Вони бо, коли хочеш знати, орудували всіми великими дуками в Польщі і самого круля польського до чого хотя приводили; а тепер мусять у нас із рук дивитись. Так Бог смирив гординю католицьку. Не легке ж діло сих пройдисвітів гнuzдати; великої треба тут праці, а ще більше обачности. Тим-то й до свого хутора ніколи мені навернутись” (с. 227—228).

Куліш відчував себе історичним месником за гріхи польського панства (магнатства) і католицтва, заподіяні над українським народом: йому судилось “притирати роги” сим дукам і прелатам, “ксьондзам неситим і магнатам”, що далися взнаки українському народові, зігнали його з історичної арени в соціальне підпілля і поріжнили його з братнім народом польським.

Він визволяв польський нарід з сеї панської кормиги й поставляв його сторожем проти магнатської самоволі; як відомо, селянська реформа, аграрні відносини і самоврядування в Польщі організувалися так, щоб не тільки вирвати селянство з впливів поміщика, але й розвести і розсварити їх навіки-віків.

Він визволяв і розвивав спеціально той український елемент, який стояв в залежності від польського в межах “Польського королівства” (Холмську Русь і Підляшшя, так само білоруські округи); виводив тутешню унію з-під впливів католицтва, і одночасно своєю працею на галицькій ґрунті, розпочатою ним ще з Варшави, мріяв послужити його емансипації від польської культури, релігійних і культурних впливів.

Підриваючи економічні й соціальні підстави польського магнатства, він, здавалось йому, оздоровляв життя й польського народу, викривлене, мовляв, старим злочином шляхти: перетворенням Польщі з монархії в олігархічну шляхетську республіку.

От на ґрунті сих тез відживав у Куліша і той традиційний козацький монархізм, що я вище підчеркнув. Та козацька верства, котрої традиціями він жив і їх уважав підставою нового українського життя, була прихильницею сильної королівської влади. Її ідеалом, як і ідеалом Куліша, був легендарний Баторій: вічний войовник, що, мовляв, цїнив лицарство у всіх своїх підданих без різниці, обдаровував за нього гоїно і справедливо, не давав

волі ні панам, ні католицьким прелатам і т. д.¹ Такого короля козащина й далі хотіла мати як свого воєнного провідника, який би давав їй заняття і хліб козацький та служив гальмом і противагою магнатській політиці, що загортала все в свої руки, видираючи від козаків і дрібної шляхти їх займанщини та обмежуючи її в правах, а в інтересах своїх “інтрат” запобігала якій-небудь війні, отже, позбавляла козаків їх хліба, не пускала на море і под. Як опікун лицарства і роздаватель дїбр коронних за військові заслуги такий правильний король був фундатором і джерелом козацьких привілеїв і першинства козаків як лицарського стану супроти місцевих, українських станів невоєнних: селянства, міщанства й духовенства. Поскілки не об’єднував їх спільний фронт против магнатства й католицизму, козацькі претензії сим невоєнним українським елементам теж були сіллю в оці, і без підтримки короля ці елементи теж раді були б приборкати козака та під свій присуд взяти. Король же був санкцією козацького права і в сих домашніх відносинах.

Переходячи з-під польського короля під московського царя, козащина та й інші українські верстви готові були перенести й на нього ці поняття про монарха як всім потрібного сторожа справедливості і посередника в конфліктах різних соціальних клас. Гетьманська влада не прибрала характеру всенародності: її зв’язок з козацьким військом був занадто живий і безпосередній, і під час переговорів з Москвою сам Хмельницький вважав себе передусім — провідником козацького війська та полишав цареві, як наступникові й замісникові короля, уставляти свої відносини до інших соціальних верств, минаючи гетьманську владу. Сей мотив, що царська влада була необхідним завершенням соціальної будови України, відчувавсь і в ранніх творах Куліша, приміром в “Чорній раді”*. Почувши ж себе, в варшавських часах, учасником великого історичного діла, здійснюваного московським царем, він відогрів у себе з особливою силою ці зв’язки монархізму і став виступати його апологетом: особливо тих двох просвіщених “великих” деспотів XVIII віку, на котрих звертались жалі українських патріотів: Петра I і Катерини II. Отже, тут теж лежало зерно розходження. Як, з одного боку, Куліш не дарував провідникам української демократії: Шевченкові й Костомарову, їх апології українського “дейнецтва”, так брав їм за зле їх неприязне і зневажливе становище супроти культурного московського монархізму. Новочасний прихильник західної культури тут подавав аргументи речникам “статочних людей” XVII—XVIII в., що при всіх жалях не могли не цінити того, що дала їм, українській буржуазії, політика сих двох “великих”, укріпивши їх соціальні здобутки на твердих підставах бюрократично-поліційної державності².

¹ Куліш коротко віддав йому реверанс в присвяті поеми “Настуся” 1861 р.: “Наша хата була здавна на всім світі славна. З того давна, як витала короля Степана”.

² Виразно сформулював Куліш свої позови українській демократії в сій справі в примітці до II т. “Истории воссоединения”* (с. 24—26), що лягла навіки “каменем притикання” між ним і українською інтелігенцією. Подаю її нижче в цілості, а тут зазначую тільки свою думку, що ці погляди стали викристалізовуватись у нього головню з варшавських часів.

Свідомість цього глибокого і безповоротного розходження про-диктувала Кулішеві вже в 1867 р., в тодішній його автобіографії* (що мала служити його визитовою картою в галицькій пресі, де він розташовувався тоді, — пояснити, в яких умовах формувалася Кулішева творчість і в чім, і як вона розійшлася з творчістю Шевченка й інших шевченківців) — сю його звісну антитезу Куліша і Шевченка:

“Перша зустріч Куліша з Шевченком була характерна. Виходить хтось до Куліша у полотняному пальті. “Здорові були!.. А вгадайте — хто?” — “Хто ж як не Шевченко?” (А ніколи не бачив його і намальованого.) — “Він і є!.. Чи нема в вас чарки горілки?” і т. д. Тут уже й пішло справдешнє січове балакання, а далі й співи. (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знає незліченну силу пісень.) Почали потім їздити навкруги Києва, рисувати, рибу за Дніпром варити. Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його нориви ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохався у порядку як до речей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чув від нього. Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник-січовик із городовим козаком-кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережну козаччину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою; що втікала на Січ, а з Січі верталась на панські добра гайдамаками; що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до посліду дня ждала одного — розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походив з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру “Малоросійську Колегію”, помагало цариці Катерині писати “Наказь” і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога — ляха; другий дорозумувався української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узग्रаниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, оборонюючи Полуденну Русь, Литву й Польщу, а потім волею пішло обороняти Москівщину. Глибина чуття своєї народності була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хочу й мушу. Енергія холодна, мовчазна, а проте неборима ні щастям, ні лихом, була і є ідеалом його. Найбільш він показав її проти ляхів, що приязнюючись з Грабовськими й Свідзин-

ськими*, року 1843 написав поему “Україна”, а року 1861 поему “Великі проводи”. Взнавши історію літератури й освіти польської, як, може, ніхто інший з руських писателів, не схибив і на волосину від своєї мети визволити Русь із-під лядської нахаби”¹.

Куліш не перестав бути прихильником історичної козацької місії. В першій своїй науково-історичній праці — “Первий період козацтва аж до ворогування з ляхами”, написаній в сім часі на підставі польської літератури, він вважав козацтво представництвом одвічного слов’янського громадського життя против лядського насильства, протестом народної української правди против феодально-шляхетської неволі:

“Оце ж, де не задавлено ще на смерть руського духу по староруських землях, всюди там переховув простий люд скарби поезії, що пишно зацвіла на Русі разом з Козаччиною, а тимчасом розбуджений з мертвого сну розум народній скрізь по козацьких українках засвічує убогі каганчики праведної науки і, приникаючи до скривавленої землі своєї, окрива шаную зневажені предківські кости. Годиться ж, миле браття, й нам вивести до ладу початок великого товариства дніпрового, що прихилилося до його всяке живе серце руське, і лицарську завзятість козацьку поставило ідеалом неборимого народнього духу, а правду, за котру козаки боролись з ляхами, зробило собі святим знаменем”².

З того ж часу походить перший варіант Кулішевої “вертепної містерії” — “Іродова морока”. Новішими часами її передруковано з пізнішої, прицензуреної, тому менш інтересної редакції. Я тому вважав потрібним нагадати в отсій книжці, на пам’ятку Кулішевої річниці, сей перший варіант*, післаний ним тоді до Галичини, і тут своєчасно не надрукований з своїх громадських, а не офіціальних цензурних умов. Тут козацтво-гайдамацтво з Запоріжцем-невмиракою на чолі виступає як воїнство Христове, лицарі Духу, яких не можуть перемогти ні чортівські підступи, ні Іродова московська, царська сила. Вони визволяють з кайданів Україну, предвічну Правду, що водила козацтво “на поганство бісурманське і на лядську силу”, з нею вони “таборились на ляхів проклятих”, під її проводом “побили гетьманів пузатих”. Невмирака-Запорожець трощить сухоребрицю Смерть і відкриває нове царство Христове.

Не так яскраво, але в тих же симпатичних тонах змальована козащина і в першій томі “Истории воссоединения”*, що був розширеною перерібкою “Першого періоду козацтва”. Козацтво — се народна самооборона, котрою народна маса обстоювала свої права против насильницького панського права (с. 30). Се дійсне лицарське братство, лицарський орден, для котрого

¹ “Правда”, 1868, с. 285–286*.

² Там же, с. 15*.

“релігійне завдання рятувати християн з рук невірних самою необхідністю сполучалося з бажанням здобичі” (с. 97). Ідея неустанної боротьби з мусульманською навалою, перейнята від передтатарських “хоробрих русичів”, була релігією сих людей — не релігійних в церковнім розумінню. Свідомість сього національного обов’язку була “відрадою невідрадного життя” сих подвижників (с. 67). Се була дійсна військова школа, в котрій набирался мужності і широкого світогляду цвіт воєнної верстви “Польської Руси” (с. 111). Се була справжня застава українського життя, його вицвіт, що яскраво буяв на сім вільнім пограниччі:

“Під впливом щодня сподіваних випадків на Україні вироблялися звичаї й обичаї, які не стрічалися по інших краях Польщі й Московської Руси. Українці один час вражають обсерватора глибокою тугою своїх пісень і меланхолією серця, а іншим разом — нахилом до рисковних планів і якоюсь божевільною веселістю, що мовби силкується заглушити велике невимовне горе. Відси трагічна протилежність між зверхньою веселістю і метафоричною тугою — напр., в весільнім обряді, навіть в дитячих уличних грах, що заховали сліди кривавих битв і татарських нападів... Навіжена відвага, бажання хоч хвиливої радості — хоч би тої радощі, яку дає надія на успіх атентату, повне забуття наслідків і індеферентизм до смерті — такі були загальні прикмети характерів, з котрими доводилося мати діло панам-колонизаторам... Повертаючись з запілля, козаки з добичею, торгові люде з рибою, сіллю й чужоземними товарами весело збиралися на ярмарках, де продавалися шкіри диких звірів, убитих в низових уходах; або турецькі сап’яни, здобуті наїздами на підміські очаківські, білгородські, тягинські оселі; або одіж, знята на війні з татарських мурз і турецьких башів; або нарешті коні, зловлені після щасливої бійки з азійськими наїзниками. Тут же кобзарі дзвонили в металічні струни і речитативом, з гомерівськими подробицями описували то втечу козаків з неволі, через безвідні степи, то спалення турецького корабля серед моря і поділ добичі. На понурім тлі, що давав перспективу пограничному життю, перед навислою над українським обрієм хмарою татар і турок весело, гамірно й кольорово грало ніким не стиснене козацьке, хліборобське й міщанське життя. Убожество пограничних селян часто чергувалося з приливами багатства: від урожаю поля, від багатства медового збору, а що над усе було миле українському серцю — від удачних походів на невірних. Босі селянки, жінки, доньки й коханки смуглявих, порохом обсмалених героїв-добичників, з’являлися серед народної юрби в золотоглавих кунтушах, в коралях, котрим ніхто не знав правильної ціни, в золотих намистах, зірваних козацькою рукою з гаремних одалісок. Голосіння за вбитими і заграними до неволі мішалися на п’яних трапезах з радісними викли-

ками добичників та погрозами “обкурити мушкетним димом мури султанської столиці”.

І здавалося пограничникам, що в них і не буде іншого клопоту, крім убожества, що гонило козаків з дому на небезпечний промисел; що не буде іншої біди, крім тої, що завсіди їм грозила з-за могил степових та сторожевих шанців. Але пани, обхопивши своїми маєтками весь схід за Києвом, Каневом, Черкасами, Білою Церквою і далі пограничного від Молдавії Камінця-Подільського, потрохи давали відчувати присутність польського права на Україні. Те, від чого батьки й діди українських осадників тікали з глибини шляхеччини, йшло їх слідами на Україну. З України пересельцям не було куди йти далі — хіба в татарську й турецьку неволю. Лишалось — або піддатися панським порядкам, себто польському панському, так званому княжому праву, або обстоювати за всяку ціну некодифіковану рівноправність. Місцеві умови і тодішня ситуація сприяли сьому другому” (с. 158–161).

Костомаров, відповідаючи на Кулішеві атаки на козаччину, зазначив, що в першому томі “Воссоединения” автор “принаймні на половину зістається попереднім Кулішем, і треба сказати правду, що його перший том — се такий прекрасний твір з історії южноруського краю, що з ним ледве чи може суперничати й якийсь інший щодо таланту автора, способу оброблення й вірності поглядів”¹.

Але треба сказати, що й II том “Воссоединения”*, написаний одним духом за першим², органічно не різнився від першого. Козаки для Куліша і тут ще лицарі-праведники, для котрих здобич не була самоціллю, а тільки засобом своєрідного національного будівництва; се була велика творча, охоронна сила, що урятувала українське життя, українську націю, ведучи боротьбу на два фронти, против панського засилля і степової руїни.

Смерть Косинського, напр., викликає у автора такі рефлексії:

“Так згинула малозвісна, але варта пам’яті людина, що зачала криваве діло, яке можна було б назвати столітнім розбоем, — коли б сей розбій не оборонив руського народу від тих, кого заповідано боятися більше, ніж тих, що вбивають тіло³. Та й тим, що вбивають тіло, в особах мусульманських — козацький розбій положив теж не малу перепону в розповсюдженні ісламу і паразитарності татарсько-турецької орди. Значить Косинський має повне право на назву

¹ О козаках, 1878, передр[уковано] в XIV т. “Монографій” (Собр[ание] соч[инений], [кн.] V, с. 619)*.

² Обидва були написані незвичайно швидко, літом і восени 1874 р., і перший — що був переріркою “Першого періоду”, як я вже сказав, — був готов в вересні, том другий в листопаді. Див. Листи до Хильчевського. — “К[иевская] стар[ина]”, 1898, [кн.] I*.

³ Куліш, очевидно, розуміє тут польську єзуїтську пропаганду і взагалі католицьку культуру, що сунула на Україну.

народного діяча, коли не в позитивнім, то в негативнім розумінні¹. Розпочавши столітню боротьбу з польсько-руською² шляхтою, він загальмував поширення антикультурних елементів в нашій відрізнєній³ Русі, а се діло не маловажне, який би не був погляд самого Косинського на наслідки його козакування” (с. 55).

Вияснюючи причини козацько-панського конфлікту, Куліш так характеризує психологію козацтва:

“Що почували вони, коли обдарований королівськими листами, який-небудь Немирович в Києві, який-небудь Пенько в Черкасах і под., одбирав у них коней і зброю, розуміється — на законній підставі, та роздавав своїм служебникам... коли він уважав своїм правом забирати міщанські дворища і ґрунта, не дозволяв їм продавати поза своїм присудом мед, не давав ловити рибу і бобрів... — що відчували сі люди, в яких інші люди, хоч би й без яких-небудь особливих мотивів, таки собі з-проста, силкувалися приглушити найкращу прикмету людської природи — підприємчивість? Вони бували роззлючені на воєвід, старост і їх намісників не більш і не менш, як за наших часів мешканці лондонського Сіті були б роззлючені на саму законну, можливо законну і найзаконнішу владу, яка надумала б спинити їх торговельні операції всупереч основному правилу політичної економії — свободи діяльності. Моє порівняння не повинно дивувати економічно освіченого читача. Коли Гомер, за часів героїчної різанини, міг забороняти жіночому серцю радіти на вид упавших напасників і дивує нас своєю тонкою гуманністю, то чому ж серце перших козаків могло відчувати тільки по-звірячому? Вони теж відчували по-людськи, як кровожадні герої Гомерових поем, і порушення простого закону справедливості розуміли не гірше імператора Юстиніана або сучасного нам законодавця Європи князя Бісмарка. Не сама тільки користь підіймала їх на привілейованого кривдника, і нема сумніву, що початок нам відомих козацьких війн випередило стільки ж невідомих, скільки було їх між кучерявими данайцями і боговидними земляками Пріама. А коли бійка не вдавалась і грамота з вислою чи приліпленою печатею брала гору над непризнаною в Кракові або Варшаві автономією простонародної України, тоді побитим і пограбленим лахмітникам доводилося волею чи неволею заглублятися на низ Дніпра пониже Звонця.

Людам, які стратили дворища, батьківську хату, весь свій добуток і навіть сім'ю, не страшне було сусідство орди; відчай надихав

¹ Термінологія, як бачимо, доволі невдала: негативне в розумінні боротьби з ворожою, шкідливою силою, позитивне в розумінні власної творчої, продуктивної діяльності.

² Нагадую, що у Куліша шляхта і магнати — се спольщена Русь.

³ “відрізнєній” від Великої, Московської Русі.

їх рішучістю, котрої не знаходили в своїх серцях радні пани королівські, що за краще вважали платити харач, ніж давати дружну відправу азійській дичі — і от воно, те удалство, що наші історики малюють перед публікою як щось саморідне, спонтанне в козаках... Під сим вічним гладіаторством козаків на небезпечній арені між Дніпром і Дністром і Чорним морем ховалася неминуча потреба діяти так, а не інакше, крайня нужда в строгому, грізному значінні сього слова, крилась розпука, що її нема виразу на папері, а виявляється вона тільки лементом. Відси й та вічно стогнуuca нота, що характеризує українську народну пісню” (с. 41–43).

З нагоди солоницького погрому автор веде таку розмову:

“Може бути, що читач мій не звернув особливої уваги на ту обставину, що коронне військо в козацькому таборі на Солониці не знайшло багатой здобичі. Тимчасом ся подробиця характеризує як першу, так і всі дальші козацько-шляхетські війни.

Козаків звичайно звать добичниками, і вони були добичниками. Вони навіть у своїх піснях славили добичу на рівні з лицарською честю і славою. Але де ж вони подівали свою здобич?

Скупий, майже аскетичний козацький побут ми вже знаємо. Хліб та вода — то козацька їда: от його конкретний вираз... Козацька одежа вражала всіх глядачів своєю простотою, а навіть обшарпаністю... Козаки не будували твердинь і палат, як польські та польсько-руські пани; до часів Хмельницького не мали спеціально козацьких церков і значить не утримували дорогого духовенства; не витрачали грошей на виховування дітей своїх, як пани на королівським дворі, на магнатських дворах і за кордоном; набувати за гроші маєтки не дозволяло їм саме польське право, а що вони володіли займанщинами, то займанщини сі нічого їм не коштували, крім охорони шаблею та рушницею... Тимчасом історія повна відомостей про козацьке добичництво... Від Синопа і Трапезунда до північних городів Московщини, від берегів Дунаю до східного Балтійського моря людність платила козакам вільну й невільну данину, в міру їх вимог, пожадливості до здобичі і дикої відваги. Де ж вони подівали свої скарби?

Се питання само собою розв’яжеться, коли ми порівняємо “козацький нарід” з “народом шляхетським”.

Послідовністю діянь, властивою людським громадам, і силою консеквенції, котрою як вірна, так і хибна соціальна ідея доходить своєї перемоги або зникну, сі два табори, що не uznавали один за другим назви народу, але називали так себе самі й називалися іншими, мусили вести боротьбу за своє матеріальне й моральне, за своє побутове й політичне існування. Се була боротьба безземельних з землеволодільцями, та ще и такими, що присвоїли собі нечувані по-

літичні права. Пани утримували свої полки або з “кварти”, призначеної з королівських маєтків на т. зв. квартяне військо, або на свої власні кошти, що збиралися з маєтностей. Навпаки, козаки зброїлись на війну з ворогами християнства, з своїми сусідами-християнами і з самими панами коштом самої своєї здобичі. Їх власне утримання в походах, їх зброю, воєний припас і навіть утримання домашніх в полишених в запіллі (“за шеломенем”) хуторах, селах і городах, — все се треба було добути з воєнного промислу, коли не рахувати заробітків риболовних і ловецьких, звичайно бідних” (с. 151–156).

“Для безстороннього і правильного розбору суперечок між законно і незаконно розбійними (разбойничающими) людьми треба мати на увазі що слідує.

За юридичними актами українська земля належала шляхті, бо в державній канцелярії без великого розбору панам відмірялися на папері для заселення великі простори від річки до річки, від урочища до урочища, від шляху до шляху — простори, де вже існували слободи людей більш сміливих і підприємчивих, що покладалися на особисті засоби й об’єднували навколо себе людей власними моральними силами. В дійсності ся земля належала козакам, і між них вривалася шляхта з новими осадниками, часто перекликаними зі слобід інших гербовних панів або негербовних байбузів обіцянками довшої пільги... В часах найбільших станових (класових) успіхів своїх шляхта не могла зрозуміти, що на сій землі, вдруге заселеній після татарського лихоліття руським простолюдом в ім’я своєї персональної свободи, шляхетсько-державний принцип її (шляхти), привілейоване суспільство, латинська народність — тут не підходять. Панські оселі, перемішані з козацькими, тут іншим дихали духом, ніж у глибині шляхетчини, де вже віками закорінилася повна перевага привілейованого народу над непривілейованим. Козацький дух, що легко приймався покірним панським підданим, спочатку виявляв себе тільки утечею відважніших людей з панських сіл до козацьких хуторів і слобід. Але він глибоко проймав маси робочого люду, і особливо поширився по городах та містечках між ремісничою молодіжжю. Козак ставав для простолюду ідеалом людини; козацьке життя ставало для нього ідеалом вільного життя. Можна зміркувати, що козацькі пісні, які й досі не замовкли на Україні, зародилися в тих часах, і тодішній люд, вбачаючи перед собою волю в образі козака, обвинув його тими квітками уяви, що й нинішньому українцеві дорогі спомином про славні часи козаччини і надіями, зв’язаними з її існуванням. Тому ж то козаки, будучи потім менш численними від іншої людності України, завсіди були сильніші від неї, і їх сила зростала все більше через загальну надію добитись і собі такої ж волі за поміччю їх (козаків)” (с. 157–158).

“В (низовій) пустині гніздилася та воля, що давала козакові його вічний епітет. В сі степи приходили козаки для ловецтва й рибальства не тільки з польської України, але і з московського Дону. Тут, далеко від усього шляхетського, зложилося козацьке братство, де всі були рівні, і провідник, наділений диктаторською владою, носив одержу, однакову з кожним іншим, а убрати багатий убір не вважалося хвалюватістю і пихою тільки в такім разі, коли його власними руками знято з убитого турчина або татарюги. Се добровільно-жебруще братство заснувало славу Запорізьку Січ, де переховувався воєний припас козацький, була рицарська школа козацької молоді, і ніяким чином не могла бути допущена жінка. Запоріжжя було прибіжищем і, так би сказати, — загальним огнищем всього козацтва, і тому все козацьке військо, де б воно не пробувало, називало себе Запорозьким. На Запоріжжя пізніш посилали військові і промислові козаки свої скарги на утиски від панів та їх орендарів; з Запоріжжя приходили на Україну местники для розправи з так званими душманами, себто душителями народу; Запоріжжя було, так би сказати, капітулою козацького лицарства: що воно рішало, на тім ставав весь козацький нарід” (с. 159–160).

Шляхетський дух не міг погодитися на Україні з духом козацьким, тим більше, що шляхтич і козак розуміли свої права і взаємини кожний по-своєму:

“Козак, утікши на волю з-під опіки шляхти (опіка ся мало різнилася від того, якою господар звичайно трактує живий інвентар свого хазяйства), цурався всіх одідичених шляхтою понять про державу як охорону вільностей шляхетських, про нерівність людських одиниць наслідком якихось соймових операцій, і навіть про вітчину в розумінні шляхтича, що змусив працювати на себе кілька народностей. Для козака був тільки його рідний край, в розумінні України, залюдненої його родом-племенем і взагалі, як любить висловлюватися українець, — добрими людьми. Він не поважав польських законів, складених без його відому на соймах — де шляхетська партія крутилася коло вибраного короля і виторговувала у нього права і привілеї не тільки для свого стану (сословія) на шкоду інших станів, але і для своїх фамілій на шкоду шляхетського стану. У нього були свої старинні закони — потоптані шляхтою в поневоленіх нею селах і відроджені в вільнім козацьким суспільстві¹. Щодо віри, то вважаючи на утечу козаків та їх блукання в пустині, що попередило їх розмноження і осілість, хто зна, чи не треба погодитися з старими польськими письменниками, що козаки самі не знали, в що вірували. Догматична частина християнства неминуче була у них “в занедбанні”. Вони знали тільки одно, але знали твердо: що віра у них не шляхетська. Ідучи за наукою Христа, що перейшла до них, на степову Україну більш усною, ніж письменною

¹ Автор посилається тут на копи — громади — віча.

дорогою, вони ніяк не припускали тотожності руського Ісуса з польським Єзусом, котрого іменем пани на городовій Україні розганяли селян з церков і силоміць змушували до унії або католицизму. Вони знали, що їх предки тікали в степи на волю від панів-католиків, і тому пан-католик помалу став для них чимсь таким же антипатичним, як і бісурмен, що набігає на тихі села з луком та арканом, як і жид-рандар, що заїдає селянина під панською опікою” (с. 160–162).

“Супроти шляхти, що все більше впадала в розкіш, виростили противники, страшні самою простотою свого побуту. Тут починалася та сама боротьба, яка йшла на далекім від України острові між розкішними англійськими “кавалерами” і поміркованими в одежі, поживі й обстанові пуританами, — вона хронологічно зійшлася з кривавою Хмельниччиною, хоч ся, одначе, не витримує ніякого порівняння з нею. Контраст обох таборів з сього погляду був разючий, особливо що доторкало паювання здобичі. Польська історія повна гидких сцен сварні між гербованими здобичниками, і ще гидкіших фактів затаювання і розхапування громадських складок. Козаки ж розбійничали задля ремонтування, але не було прикладу кривавої бійки між ними з приводу паювання здобичі. Вони, як рідні чада народу свого, що до “стыднения” перевищили своїх попередників, варязько-руських князів: у тих, як каже “Слово о полку Ігоревім”, брат братові без усякого “стыднения” говорив: “се моє, а то моє же”, і за прислів’ям “в чужій руці великий кусок” називав “мале великим”. А щодо громадського добра, то воно лежало в запорозьких скарбницях без замків, за самою чесністю тих, що за вкрадене кінське путо, що коштувало півгроша, карали свого товариша смертю. Та повернімось до того, чому радіш вірять: розбоям та спустошенням козацьким” (с. 181–182).

З приводу вимушеної від козаків обіцянки перейти з панських маєтків до королівщин, тим, котрі хочуть зістатися при козацькому праві, Куліш зауважає:

“Козаки призначили останній термін свого переселення з панських маєтностей на руського Іллю*, але не рухалися з своїх дворищ і хуторів. Батьківські могили, незабутні місця дитячих літ, огнища, наоколо котрих стільки пилося і говорилося¹, зв’язки з множеством людей, з котрими українцезь взагалі тяжко зживається, а ще тяжче розходиться-

¹ До сього місця автор додає: “Пити для українця зовсім не те, що означається словом хватить. Він запиває потік природженої красномовності. Поки він тверезий — скупий на слова, але надхнений оковитою, відкриває приятелеві своє серце з усім багатством чуття, і любо йому стрінити людину, з котрою де-небудь пилося і говорилося. Обмін усім кращим зв’язував між собою українських п’яниць (а хто ж не був тоді п’яницею?). Вони пиячили, можна сказати — по-старогрецьки, пиячили побожно. Огнища, навколо котрих пилося і говорилося, були за се одно предметом прив’язання для козаків, не кажучи вже про містичне значіння печі, заховане в народі від передхристиянських часів”.

ся, — все се приковувало їх до сільських закутків і міст, що стояли під панським і старостинським режимом. Королівські комісари, себ-то великі землевласники України, зверталися до козаків начебто з лагідною і справедливою пропозицією: перейти куди хоч, кому не подобаються тутешні порядки; але в самій речі вони пропонували їм вигнання. Вони відбирали від козаків не тільки займанщину — за котру батько Наливайко гірко наложив своїм життям, а сам Наливайко — життям багатьох шляхетських осіб; вони разом з займанщиною позбавляли (козака) дуже багато морально набутого, що було для нього цінніше від золота і каменя честна. З людини повної вони хотіли зробити його півлюдиною: відмовляли йому в тих почуттях, що більше, ніж що інше, робили простолюдина такою ж істотою, якою був і сам пан. Нічого сього нема в *Volumina legum*¹, ні в комісарських декретах, ані в фоліантах імітаторів Тацита і Фукідіда. Але воно було незгладимими буквами записано в тих серцях, що не раз були на божому суді, який спіткав нарешті Жовківського². Сим людям — з котрих зовсім не тяжко було наробити Гораціїв Коклесів, Муційв Сцевол, термопільських Леонідів і навіть Парменіонів... вони пропонували або кинути землю, котру вони захищали і щоденно готові були захищати против орди, або нахилити шию в ярмо, як то робить покірний віл, безплатний і безодвітний робітник. Вимоги морально неможливі. Пани не знали, не знав і вищий над усіх їх Жовківський, які ріки крові потечуть в недалекій будуччині на доказ неморальності панських вимог” (с. 347—348).

“В наших часах до козацтва найбільше подібні чумаки. Уявіть собі чумаків, що з’явилися на ярмарок — загорілі більш, ніж який-небудь хлібороб, запорошені, замазані дьогтем, у лахміттях. Се козаки повернулися з походу. Тижнів за два дивитися — чумаків ніде нема; смагли лиця підголені, білі сорочки і “людська” одежа дає їм зовсім інший вигляд. Чумак поруч з іншими йде до церкви, “пола о полу черкається”, стрівшись “про здоров’я питається”. Бачите чумака посеред дітей на осіннім сонечку під хатою: чумак окукоблює або захищає двір проти зими, або оре землю на зиму. Він уже не чумак, і ніхто на нього як на чумака не дивиться цілу зиму. Але приїде весна, кликнуть товариші на селі знаний клич — і вже проважають за село чумацьку валку жінки, діти й родичі. Так і козаки виступають у похід. Козаки — коефіцієнт свого народу — по скінченні поході або після військової ради розтікалися в народі майже безслідно. Але тільки, бувало, запалає маяк на степовій могилі або прийдуть на село вісті від пільної сторожі — о, вже забігали від хати до хати,

¹ Збірник польських законів — соймових ухвал.

² Куліш українізував ім’я Жолкевського, вважаючи його й інших місцевих польських панів українцями зроду.

від коршми до коршми чубаті постаті, і раптом серед сільського майдану заграє військо, представляючи татарський танець або “на взаводи” гаяючи коней. Козаки ладяться “перестріти орду”. Коли ж готується щось важне, прикладом — похід на Волощину, під Тягиню або Килію, тоді військові осаули кіньми літали улицями і грімким кличем викликали козаків у похід. Зверталися однаково й до багатих “домонтарів”, у котрих власні “воли чабанні”, власні “коні воронії”, і до убогих гольтяпаків, що “по винницях горілки курили, по броварнях пива варили, по лазнях печі топили, казани шаровали, сажу плечима витирали”... у кого не було “шаблі булатної, пищалі семипядної”, той брав на плече “кияку”, і товариші ним “не гордували”. “Кому Бог допоможе!” — під сим гаслом виступали в похід багаті й убогі, кінні й піші, оружні й “дейнекуваті”. От такий загальний образ того війська, що кобзарі не гірше від Гомера ідеалізували в своїх думках, приподоблюючи козаків до сизих орлів, їх одержу — до макового цвіту, їх зброю — до блискучого золота” (с. 342–343).

Я не пожалував виписок, щоб до певної міри реабілітувати сей історичний твір Куліша, скомпрометований його нерозважними вихватками, про які зараз буде мова нижче. Невважаючи на певні однобічності, помилки і неточності, які йдуть, все збільшуючись, через три томи “Истории воссоединения”, се все-таки твір дуже талановитий і дуже цінний навіть з науково-історичного, дослідницького становища. Куліш використав стару польську історично-політичну літературу — не рухану перед ним; притяг чимало й невиданого документального матеріалу (акти і листи), і в багатьох питаннях виявив глибоку і влучну інтуїцію. Я з великою користю для себе простудіював сю працю тридцять літ тому — спочатку легковаживши їй, за тими зневажливими відзивами про неї, які ходили в українським громадянстві, і щиро поручаю її молодшим поколінням наших істориків. Кулішеві переборщення їм будуть явні; але поруч них вони знайдуть в сих книгах багато вірного й цінного...

Для себе самого, з свого класового становища, Куліш проробив дуже важну і цінну роботу: він глибоко ввійшов в історичний, соціально-економічний процес витворення тої “хуторної” верстви, до котрої себе зараховував — того “городового, кармазинного козацтва”, котрого представником, ідеологом і реформатором себе вважав. Чітко усвідомив і провірив органічні зв'язки, які нерозривно в'язали правницю і лівницю сеї верстви, — її “позитивну” й “негативну” діяльність, як він її називав. Як необхідно культурник-хуторянин, що виривав з-під рук азійської навали степові перелоги, перетворював їх у ріллі й сіножаті, засаджував селами і містами, церквами, монастирями, школами й шпиталями, мусив вправлятися в воєнній спорті і перетворюватися в здобичника, для того щоб “ремонтувати” козацьку армату. Як спільна потреба оборони “простих понять справедливости” змушувала

сих “городових” культурників-домонтарів об’єднуватися в одно воєнне братство з гольтяпаками-дейнеками і тим самим робити їх такими ж оборонцями людського права і справедливості.

Цілоком по-своєму логічно — закінчивши другу книгу “Воссоединения”, він “для спочинку” забрався до викладу своєї хуторської ідеології, котрої перший начерк дав п’ятнадцять літ перед тим в своїх “Листах з хутора”. “Тут сягаю аж до Адама, основателя первого хутора”, — пише він приятелю своєму мішаниною українського і великоруського*, — “и указываю на великие революции в нравственном мире все из-за того, что дурни не тямляют, яке хутор добро”. “А говоря попросту это обзор российской литературы, какова она есть, и указание, какой она могла б быть, коли б была така розумна, як наш дяк Яким Сліпий. Дяка сего выставляю я Аристотелем и Софоклом безграмотного прихода, в котором бездна поэзии среди глубокого невежества. Оставалось только брать растения и цветы в диком виде и пересаживать на садовую почву. Нет, свиней напустили, скот, и сами по-скотски рвали, а не выпалывали. Все погибло, а то, что они создали, ни к чему не годится. Таков смысл книги”¹. Вона вийшла тільки в 1879 р., під назвою “Хуторская философия и уединенная от света поэзия”*. Але зараз же була сконфіскована цензурою, і досі був звісний тільки один її примірник — з Петерб[урзької] публічної бібліотеки*. Куліш включив сюди свою стару “містерію” “Іродова морока” (згаданий вже мною апофеоз запорозького козацтва) — тільки в цензуреному вигляді, і ще два подібні драматизовані переспіви: книги Йова п[ід] з[аголовком] “Бесіда Старого Розума з Недомислом” і “Пісні Пісень” — під назвою “Хуторянки”, а поруч них кілька публіцистичних статей на культурно-літературні теми з хуторського становища. Книга, таким чином, мала служити ідеологічною надбудовою “історії українського хутора”, як можна б було назвати три томи “Истории воссоединения”.

Але ся хуторська будова самим обідним способом була спровофанована нерозважними, просто таки “озорними” вихватками Куліша в II томі “Воссоединения”, якими він цілоком зіпсув усю свою величню відправу і рішучо відвернув українську інтелігенцію від своєї хуторної проповіді і від своєї особи.

Одна вихватка була звернена против Хмельницького. Ми знаємо вже, що Куліш і давніш неприхильно ставився до діяльності “козацького батька” і до традиції про нього. В тім часі його хвилював проект поставлення монумента Хмельницькому в Києві; своїм завданням він ставив знищити репутацію Хмельницького так, щоб унеможливити сей план. Се мало бути зроблено в дальших томах “Воссоединения”, і для документального обґрунтування свого погляду Куліш мріяв про архівну розвідку у Львові, Кракові, Відні, Венеції і т. д., а тимчасом вперед присвятив Хмельницько-

¹ Листи до Хильчевського. — “К[иевская] ст[арина]”, 1898, [кн.] I, с. 138–139.

му маленький екскурсик в II т. (с. 143), з нагоди історії Наливайка. Поставивши його в ряді імен “які, належачи навіть мізерним індивідуальностям, стають гаслом кривавої біди, внутрішніх замішань для багатьох поколінь — таке було ім'я Наливайка; такі були ймення Отреп'єва, Хмельницького, Стеньки Разіна, Мазепи, Пугачова” — Куліш подав до сього таке пояснення:

“Читач може дивуватися, знайшовши “козацького батька” в таких товаристві, але кращого він і не заслужив у тверезого потомства. Він цвітучий наш край повернув у пустиню, засипану попільом і засіяну кістками наших предків. Він надовго припинив успіхи культури в нашій слов'янщині. Він припинив і шкільну просвіту, довівши її до того, що вже й полковники, сі герцоги повновласного українського володаря, не вміли підписати великого договору власною рукою”, і т. д.”

Костомарову, з приводу одної допущеної ним неважкої помилки, Куліш закинув органічне нерозуміння української історії як “іноплемянникові”. — “Так-то бывает мудрено писать историю чужого народа”, — завважив він йому в науку (с. 172).

Максимовича — котрого Україна недавно величала з нагоди його ювілею, атестував він як “одного из бездарнейших людей, когда-либо бравшихся за перо литератора” (с. 273).

Але найбільш з'їдливого і погибельного для себе екскурса присвятив Шевченку з приводу його ворожого відзиву про відносини до України Петра і Катерини. Куліш заявив, що український нарід і сама козаччина високо оцінили їх діло в розв'язанні “русско-турецкаго вопроса”, і за те пробачили їм все зло, заподіяне ними козаччині:

“Цар Петро” вдоволів розумну українську Немезиду, і за те козаки не поминали злим його жорстокості, як вони її називали. А ще більше догодила їм цариця, котрої найкраще ім'я — Друга, як се виковано нею на монументі, що вона спорудила Першому. За турчина та за татарина вони не спом'янули їй навіть Коліївщини, що вони так невпопад учинили її іменем, і навіть в жалісних піснях про зруйнування Січі заховали до неї синівську пошану: вона у них там Великий Світ наша мати, а зовсім не те, чим представила її нам півп'яна муза Шевченка.

Знаю, що сі слова на багатьох зроблять некорисне для автора вражіння, і спішу заявити, що для історика слово правди мусить бути дорожше прихильності читачів. В противнім разі наша історіографія (а Шевченко становить оден з її предметів, якого не можна поминути!) не буде нічим краща від польської з її славословіями. Ніхто не написав про Шевченка стільки похвального, скільки автор сеї необробленої книги: але се не перешкоджало йому бачити всі хиби

свавільної (распущенної) музи Шевченка. Як свого часу були потрібні похвали, так тепер треба показати зворот медалі. Коли б було можна всі твори Шевченка без різниці пустити по Україні в дешеву розпродаж, саме громадянство ставилось би з лопатою на току критики: дуже невелике число стихів Шевченка воно б зібрало до своєї житниці, а решта в його очах була б не краща від сміття, що “вітер підіймає з лиця землі”. Відхилення багато з того, що написав Шевченко в гірших своїх часах, було б з боку громадянства актом милосердя для тіні поета, що на берегах Ахеронта тужить про своє колишнє умоїзступленіє. Усе минеться, одна правда зістанеться, каже наше прислів'я.

Звернемось тепер до народної пам'яті про великого поборювателя і великої поборювательки одвічних ворогів України. Одна з найсумніших пісень про зруйнування козацького гнізда за Порогами, яку можна назвати козацьким плачем, починається таким повним пошани наріканням на Катерину, яке могли б дозволити собі тільки діти супроти матері, хоч треба сказати, що пісню зложили емігранти. Ось сей початок: “Великий Світ наша мати напуст напустила — Славне Військо Запорозьке та й занастила”.

Варте холодної уваги дослідників народу, що про Б.Хмельницького, сього Олександра Македонського українських літописів, я на власні уха чув в народі ось яку пісню: “Бодай Хмеля-Хмельницького перва куля не минула” і т. д. Тимчасом у всіх піснях, легендах і споминах про Петра і Катерину, які я чув, Перший Імператор і Матушка Цариця (народні назви) не мають ні одного слова підозріння у українського простого люду щодо зради народним інтересам і згадуються з найбільшою пошаною. Шевченко в сім випадку йшов в розріз з українським народом, під впливами зовсім не поетичними. Він “меж детей ничтожных мира” часто був від усіх ничтожнішим...

До сеї примітки вважаю потрібним додати іншу примітку, а саме — чому український простолюди дуже симпатично ставиться до ідеї монархічної влади. Його історична минувшина привела його до переконання, що тільки ся форма правительства запевнює безпечність особи, сім'ї, маєтку, навіть і самої релігії. Гадку сю я висловив ще в 1862 р. ... Тому нема потреби говорити про се широко. Скажу тільки, що зовсім не низьке, так би сказати — пригнетене становище простої людини і не несвідомість його в історії та інших науках змушують його плекати гадку про монархізм як ідеал правди на землі (він так розуміє монархізм). Я міг би навести кілька епізодів, в яких дуже рельєфно виявилася самостійність його гадки про передержащу владу взагалі і зокрема про деяких осіб, але обмежусь заміткою, що проста українська людина хоч стоїть низько на соціальній драбині, але зовсім

не думає, що віддаль між її низом і верхом дуже велика... Вона вважає себе такою важною моральною одиницею, що на її гадку не тільки цар, але й сам Бог може безпосередньо розмовляти з нею. Один чоловік, подорожуючи пішки по Україні для народознавства (давнішим часом, не тепер), балакав зі сліпим кобзарем, здибавши його на ярмарку, і своєю мовою викликав у нім таке високе про себе поняття, що кобзар з наївністю Гомерівських персонажів сказав: “Я хоч простий чоловік, та знаю, хто се зо мною говорить: се або цар, або Бог” (Sic*) (с. 24–26).

Се сіс Кулішеве, не моє. Пок[іийний] Антонович, пояснюючи передо мною, ще студентом, свою антипатію до безмежних амбіцій Куліша, посилався на се місце як на доказ того, що Куліш був здатен вважати себе Богом — бо ж царське місце тоді було заняте. В досить серйознім тоні висловлена замітка покійного корифея української історії може служити ілюстрацією тої глибокої антипатії, яку викликали в наукових і просто в інтелігентських українських кругах сі манерні, претензійні, незносні п'яткування Куліша, котрими він зіпсував своє “Воссоединение”. Книга не пішла, від неї відвернулись, про неї не вважали навіть потрібним говорити. Куліш, що по смерті Шевченка кандидував на перше місце в українській поезії, а сею книгою — на першого українського історика, мусив бути вражений невимовно. На жаль, його папери з сього часу мало обслідувані, і ми не знаємо, в якій формі доходили до нього відгомони вражіння від його книги: він сидів тоді на своїм хуторі — мабуть, дописував свою “Хуторну філософію”; але кінець кінцем картина повного провалу його історичного твору мусила перед ним вирисуватися чітко, і він роззлостився так, як тільки міг. А замість того щоб взяти на увагу те, чим він зіпсував вражіння своєї книги: своє общерусство, цареслав'є, чолобиття перед культурною місією польського магнатства (на його думку — зпольщеного українського) — він почав ще більше напирати в головний пункт розходження: оцінку козащини, і все більше підносив позитивну ролю польського магнатства, з одної сторони, московської монархії — з другої, а понижав козащину і зводив її на явище цілком негативне. Вона у нього ставала бандою розбишаків, без якої-небудь політичної або національної програми, — саме така, як атестувала казаччину польська шляхта XVII в., з котрою він так твердо полемізував ще в I і II т. “Воссоединения”. Різко, яскраво, драстично сформулював він сей свій новий погляд на козащину в віршованім посланні Шевченкові (“Останньому кобзареві козацькому”*), писанім 1876 р.:

Не поляже, кажеш, слава?
Отже вмере, поляже,
І унуки те забудуть,
Що дідам розкаже.

Занедбають по-тверезу,
Що по-п'яну снилось,
Ніби воля з панським правом
На Вкраїні билась.
Ні! з порядком господарським
Бились гайдамаки,
Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки.
Не герої правди й волі
В комиші ховались
Та с татарами братались,
З турками єднались.
Утікали в нетри слуги,
Що в панів прокralись
І, влизнувши з рук у ката,
Гетьманами звались.
Павлюківці й хмельничани,
Хижаки — п'яниці,
Дерли шкуру з України,
Як жиди з телиці.
А зідравши шкуру, м'ясом
З турчином ділились,
Поки всі поля кістками
Білими покрились.
Не поляже, кажеш, слава...
Ні, кобзарю, брате!
Прокляла своє козацтво
Україна-мати.
Заробітком розбишацьким
Гордувати стала,
І поеми гайдамацькі
Брехнями назвала.
Все ж бо в них була омана:
Воля, честь, лицарство.
За що світом колотило
Без путя козацтво.
Воля — нищить землю панську,
Честь — людей дурити,
А лицарство — християнську
Кров річками лити¹.

¹ Передрукована в "Творах", т. I, с. 323–324*.

Тоді ж приблизно (може, трохи пізніш), а одночасно з III томом “Вос-соединения”^{*}, значно слабшим від попередніх (далеко біднішим на фактич-ний матеріал, щедртєм налитим тим балакунством, що потім продовжувало-ся в “Отпадении”^{*}, і місцями уже оздобленим квітками нового козакофоб-ства), Куліш написав памфлет, а радше — пасквіль на козаччину “Казак-и по отношению к государству и обществу”^{1*}, де з великим завзяттям розви-вав погляд, виложений у тільки що наведених віршах. Розвивав, з велико-го запалу, слабо, недорічно, з явними непослідовностями і суперечностями. З одного боку, козаки — се те, що шляхетське суспільство викидало з себе, і всі гріхи його покладаються на них. З другого — ся козаччина XVII в. антиципує всі гріхи нігілізму і комунізму, як вони малювалися в розпаленій уяві Куліша. “На Дніпрі в XVI і XVII в. відбувалися сцени, які жажну-ли нас в Паризькій Комуні — але часом приводять у захоплення деяких на-родолюбців, під видом молодецької відваги і козацтва” ([кн.] VI, с. 129). За се звеличання “нігілістів і комуністів XVII віку” потягає до відвічаль-ності перед свій трибунал наш “гарячий Куліш” — “наших простонародних гомерів, наших кобзарів, і авторів козацько-розбійничих пісень”. Поезія кобзарська, на його погляд, перенята корчемним хмелем. “Нелюдська різ-ня ляхів — а в тім числі розуміються і всі шляхтичі не козаки — супрово-диться нелюдським сміхом над загибеллю культурної частини людності під ударами розгуканої п’яної черні та її лукавих привидців”. Так само “сучас-не козацьке стихотворство” (се означає сучасну українську поезію) — “не виявляє ні одної гуманної риси — подібно як останній бард козацтва” — себто Шевченко, котрого “Гайдамаки” Куліш цитує на довід такої своєї характеристики (с. 129–131).

Взявши з розгону таку неймовірно високу ноту, Куліш в роздражненій своїй амбіції старавсь і потім триматись на рівені тої крайне небезпечної для його власної ідеології і неможливої до погодження з об’єктивними історич-ними даними оцінки козаччини. Його дальші історичні праці: “Отпадение Малороссии от Польши”^{*}, виготовлене в 1880-х роках і доведене до 1654 р., потім “Украинские паны и казаки в двадцатилетие перед бунтом Хмель-ницкого”^{*}, розпочате друком незадовго перед смертю Куліша і недокінче-не, — мали служити ілюстрацією сеї суворой оцінки. Але аналізу фактів і обґрунтування її вони не дають: праці мають характер оповідальний, пере-повнені нудною балаканиною, загостреною проти козаків і шляхти. В сій стадії свого історичного писання Куліш трактує козаків і шляхту як дві частини одної й тої самої сім’ї (стихії скорше, ніж класи): одна “послушна”, друга “непослушна”, одна править Річею Посполитою, друга стоїть в опо-зиції; але одна й друга анархістична, не здатна до державного будівництва, тому обидві засуджені історією на політичне зникання і перехід під тверду, деспотичну, але державотворчу владу московських царів та їх служебників.

¹ Надруковано в “Русском архиве”, 1877, кн. 3 і 6.

При всій своїй некультурності Москва, мовляв, брала перевагу над поляками й українцями своїм інстинктом субординації — неважаючи на високу талановитість польського й українського елементу¹.

Сі ж погляди Куліш на різні способи повторює в своїх поезіях 1880-х і 1890-х років, паралельно з своїми “історичними” працями того часу. Перебирати їх в подробицях не варто. Так і тут він обурюється на козацтво як на історичне лихо українського народу і на сучасних “козацьких панегириків”, з Шевченком і Костомаровим в головах, що, мовляв, деморалізують українське суспільство ідеалізацією козаччини і ворогуванням против московської влади — властиво двох їх корифеїв: Петра І і Катерини ІІ, котрим Куліш співав пеани (всупереч Шевченкові), відріжняючи їх з-поміж інших московсько-петербурзьких монархів (котрих він оцінював не високо, а навіть часом і картав їх досить сильно, як Миколу І і його сина, автора указу 1876 р.). Не жалував і “вельможну покаянину” — сучасне українське панство, за його пасивність, вислугування перед московською владою, сліпим послухом і бреханням на дійсних приятелів народу, — але і тут в останнім рахунку винуватив козаччину, що, мовляв, відлучила від народу стару аристократію, “зробила литвою та ляхами”, а на місце її дала свою нікчемну старшину — “утікачів, злодюг, що здобич бойову не паювали — рвали”², і кінець кінцем пішли в московське ярмо.

Народна, селянська маса здавалась йому безвартною, під’яремною, інертною стихією, чисто потенціальною енергією. “Так званий нарід се не вповні нарід — він перебуває тільки в елементарнім або ембріологічному періоді свого буття”³. В минувшині — “він був або мовчазним глядачем боротьби порівнюючи вищих верств, або безпомічним страдником сеї боротьби. Історики, які бажають, аби весь нарід — як се звичайно писалося й пишеться по різних маніфестах — брав діяльну участь в тім релігійнім руху, що вони описують, не повинні забувати, що в тих часах селяни менш мали зносин між собою, ніж тепер; що вони в порівнянні з іншими верствами були ще більшими невігласами, ніж теперішні; що міщани були відтяті від них своїми торговельними інтересами, а козаки — військовими, і повна залежність селянина від землевласника не давала йому можливості поступати власновільно в церковних справах”⁴.

¹ “Душею козацьких походів бували звичайно викинені з монархичного громадянства ті, що потоптали все святе для нього! Такий був Самуїл Зборовський, що йому довели змову з козаками на життя короля Ст. Баторія. Такі були й усі баніти, що, заплутавшись в козацькі бунти, мали вже тільки одно — скидати верховну владу, або те саме — замінити одного монарха на другого. Їх треба вважати “найкрайнішою вольницею”, а зовсім не тих, що запоювали горілкою, задарювали грошима та одежею, або стратили смертю, затагаючи до козацького війська. Вони дали козацтву його комуністичний та нігілістичний гарт, а не простолюдини, що самі собою були й завсіди будуть монархістами”. “Рус[ский] архив”, 1877, [кн.] ІІІ, с. 357.

² Порівняти вище, що Куліш говорив перед тим про козацьке “стыднение” власне при паюванні.

³ “Рус[ский] архив”, 1877, [кн.] VI, с. 125.

⁴ Ист[ория] воссоединения, [т.] ІІІ, с. 140.

До духовенства, як верстви, та його історичної ролі Куліш ставився дуже неприхильно — до православного мало що краще, як до католицького. Він високо цінить християнство — в його проповіді гуманності і моралі, але до церкви і духовенства його становище цілком негативне. Він робить виїмки для деяких симпатичних йому осіб: має тут своїх улюбленців, яких не перестає вихвалити — як Івана Вишенського, Йова Борецького, Ісайю Копинського (цікаво для Куліша як великого прихильника західної культури, що його симпатії лежать тут по стороні представників древнього благочестія, а не європеїзованих православних). Але до цілості займає він позицію, подібну до старого полковника Вешняка, що під час переяславських переговорів 1649 р., як каже Мясковський, непочесним іменем нагородив однаково і польських ксьондзів, і “наших попів”.

Що ж дістається як творчий, культурний елемент? Один час Куліш починає висувати як позитивний творчий елемент старе міщанство. Описуючи відновлення православної єрархії в 1620-х рр., він пише:

“Ні, не в народі — не в тій темній, убогій і роз’єднаній класі, яку у нас так часто звуть сим почесним іменем, треба шукати джерел православного руху, що врятувало южноруське громадянство на краю політичної загибелі. Що пани більше шкодили, ніж помагали сьому рухові, доводити се нема більше потреби. Що безземельні добичники козаки, використовуючи для свого промислу і мусульманські і християнські землі, не могли ставитися до релігії інакше, як ставилися розбійники всіх віків і народів, се само собою ясно. Лишаються міські жителі, натуральні хранителі старих святощів, об’єднані наоколо них в релігійно-торговельних корпораціях, в порівнянні з мужиками багаті, в порівнянні з козаками “статочні”, в устах самого правительства “славетні”!.. Довершений ними подвиг тривкості в старім благочесті тим симпатичніший для нас, що не завсіди вони були настроєні героїчно, часто вони хилилися до землі як дерева під подихом бурі; ще частіш уміли їх прихилити на бік римського папи святі люди латинського світу перед очима святих людей світу грекоруського”¹.

Ідучи за своїм оракулом, “Самовидцем” — показачченим міщанином, Куліш підчеркує присутність сих “статечних” міщанських елементів в рядах козаччини — зятягнених туди козацьким терором, а не сподіваними користями козацького стану. Мабуть, сими міщанськими елементами він і пояснює собі, в сій стадії своєї історичної аналізи, те позитивне, що знаходилося в козацькій верстві. Але, кінець кінцем, сам признає, як бачимо, що витривалістю в творчій, культурній роботі міщани не визначались, і замість ближче аналізувати, що позитивного внесла ся міщанська класа в культурне й громадське життя України, зокрема — що позитивного дали сі показаччені

¹ История воссоединения, [т.] III, с. 146[–147].

міщанські елементи в соціальному і культурному житті Гетьманщини, він готов звести всю позитивну роль міщанства на те тільки, що воно не прийняло козацтва, а потягло до московського царства як спасенного якоря української “отроженої” Руси.

Так, кінець кінцем, не знаходячи творчої, конструкційної верстви у українському житті, Куліш сходить на ідеологію героїв, спеціально пророків-поетів як будівничих і культурних провідників тяжких і темних інертних мас, що своєю піснею чи надхненним покликом — як античний Амфіон, змушували сей безвладний матеріал рухатися й укладатися в певну громадську чи культурну конструкцію. Стара Русь, кінець кінцем, зводиться для нього до образу віщого Бояна, що “слово нам тисячелітне через младенці переслав, і немовлят святе насліддя проречистим завітував”, і він блага: “Вселись у нового Гомера, щоб у твої “живі” велично задзвонив!* — Нехай ні торки вже, ні люті берендеї, ні їх одрідде зле й безбожне — козаки, не подають сліпим політикам надії, що вернуться до нас криваві бунчуки”¹. Перше Відродження, XVI віку, втілюється в постаті “З Вишні Іоанна, що й богословством процвітав, і в житті був без обмана* — у вічі правду всім казав”². — “Серед бурі й напасті, в розхвилюваному житейському морі тільки його пустинний голос — голос на гору одшешдої церкви Христової — покривав стихійні елементи життя в хаотичній боротьбі між собою — давав напрям схибленим з дороги, підбадьорював, потішав — і так дійсно сталося, як пророчив серед бурі”³. Сімнадцятий вік для Куліша концентрується в образі двох Йовів — Борецького й Зеліза. Вісімнадцятий представляє Сковорода, прославлений окремою поемою* — поетичним переглядом історії української культури — “ума і серця України передовик-репрезентант”⁴. Для своєї доби Куліш, очевидно, претендував на таке місце для себе, і трагедією його життя було се, що він претендував на таку центральну позицію, для котрої зовсім не надавався екстремами своєї вдачі.

Верства, класа тратила для нього значіння перед провідною ролюю таких героїв, що мали групувати наоколо себе кращі елементи з усіх верств і силою свого впливу рухати темну і занурену в своїх дрібних інтересах юрбу. Таким чином, культ великих вибранців людства, до котрих він себе зачисляв, кінець кінцем — в зв’язку з піднятою полемікою, заслони́в в очах Куліша ту історичну верству, з котрою він себе вважав традиційно зв’язаним і спочатку дивився на неї як на свою ближчу базу культурної й соціальної роботи. “Хуторна історія” зісталася незавершеною; “Хуторна поезія” — коло котрої працював Куліш до смерті, лишилася без своєї історичної підстави. В запалі полеміки розгуканий Куліш повідтинав і повідкидав так багато з неї, що, кінець кінцем, не лишилося верстви, а тільки виїмки-провідники,

¹ Дзвін. — Твори, [т.] I, с. 359.

² Твори, [т.] II, с. 309.

³ Ист[ория] воссоединения, [т.] I, с. 318—319*.

⁴ Твори, [т.] II, с. 323.

котрих він вирахував у своїй поемі про Сковороду. Тяжка сокира “безплатного робітника-піонера”, яким назвав себе Куліш в одній з своїх поезій, занадто погуляла в його нестримній руці.

Се відокремлене, на всі боки обгострене становище, витворене різкими і нерозважними випадками на всі боки, було Кулішеві прикре, хоч як він його ідеалізував і оправдував. Становище самотнього пророка, що голосить до народу в пустині чи з гори, як Іван Вишенський, його не вдовольало. Йому хотілось іти на чолі походу свого покоління, кермувати його працею, ув’язувати свою велику культурну працю, що він її весь час провадив, з працею сучасників. Гуртом, толокою орати здичілий переліг українського життя, як він йому уявлявся. Його невгавучою мрією було все — мати свій журнал: не як свою власну крамничку, де можна було зараз, минаючи прикрих посередників, подавати споживачам продукти своєї творчості, — але як організовану й перейняту єдиним планом виробництва спілку. Правда, його автократична, ексцентрична натура не дуже надавалась для сього, але він готов був іти на компроміси, в інтересах ширшої кооперації, в інтересах ув’язки.

Ся сторона: як уявляв собі Куліш свою індивідуальну працю в загальнім плані культурного відродження, яке вимежовував їй місце, і як вона дійсно ув’язувалася з працею його сучасників, одним словом — місце індивідуальної роботи Куліша в культурно-національній творчості його доби, се одно з тих завдань, котре мусить бути пророблене чисто річевою аналізою, лишаючи на боці зовнішні конфлікти і безконечні літературні процеси, які йшли від Куліша і до Куліша. Я тут хочу сказати два слова на закінчення про ті форми компромісу, чи загального замирення, які Куліш від часу до часу піднімав чи пробував підняти в інтересах такої широкої, планової кооперації, в ім’я спільного культу українського слова, що було і зісталось, можна сказати, релігією життя Куліша.

Найбільш яскравою і цікавою — бо найбільш відомою досі, являється план закордонного видавництва, що Куліш мріяв заложити на початку 1880-х років в Галичині, стративши надії на можливість мати свій орган в Росії після ославленого указу 1876 року. Різно засудивши насильства Російського царства над українським словом і життям, він покликав тоді земляків до згуртування наоколо нового органу, що задумував він “в тих благословенних землях, де над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор, і за плечима в проповідника Христової свободи не притаївся поработитель цар”. Стараючись забути суперечки останніх літ, він звеличав початок нового руху в Кирило-Методіївським братстві як спільний вихідний пункт культурно-національної роботи свого покоління (“Історичне оповідання”). Віддав поклін Шевченкові як великому світочові українського відродження, прирівнюючи його появу з приходом Христа (“То була спасенна сила — щирю правду проявила*, очі нам відкрила; крізь туман письменства клятий зерно прозирнула і з занедбаной хати сяєвом сяйнула; і як древле серед ночі

ясна возсіяла, так людські незрячі очі світ во тьмі вбачали”). Привернув до певної міри репутацію козаччини і, відновивши з усякими застереженнями традицію українського життя, закликав горнутися навколо неї:

“До гурту ж, небожата, і великі й малі*. До гурту, паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе насліддя — слово! Воно бо скарбівня нашого духа! Воно — великий завіт нашої предківщини. Воно правдиве пророкування нашої будуччини.

Мусимо, любі земляки, заходитись укупі всі живі коло тоєї праці, що започали наші предки варяги й козаки. Вони робили своє національне діло будуючи, як люди віку темного: а ми робитимем своє розмишляючи, яко люди освічені наукою; вони — мечем та кулаччям, а ми пером та лагодою”¹.

“Спогадаймо, браття, про ту годину бідолашню, як під колотнечу за “духовні хліби” замикали і пустошили церкви по руських наших городах, не тільки іновірці, а й самі ті, що називались “благочестивими владниками”. Занедбане, а часом і розпуджене поспільство виходило тоді в поле і під чистим небом слухало церковної науки, на яку спромогались убогі й гонимі благовісники. Ми живемо під однаковим гонительством. Коли ж спасенні душі у своїй науковій темноті переховали свято віру предків своїх, як тоді найкраще можна було її зрозуміти, то маючи в руках такі могутні знаряддя до проповідання істини, як наука і література, ми тим паче можемо переховати предківський завіт національної свободи і свободної совісті.

Нехай же наша сила в нашій немоці совершається. Нехай з нашого серця рине та велика потуга, що нашим польовим благовісникам не дала підклонитись під замикателів і пустошителів святих церков. Коли завзяті люди меча і полум’я² були нашими предками по кипучій крові, то безбоязнені люди Христової правди — сіль Української землі, тихий світ народу українського, герої християнської любови і самоотверження — були нашими правдивими предками по неугасимому духові” (с. 584–585).

І знов виступає теорія українського хутора як останнього незайманого і непохитного прибіжища українського національного життя, що переховує його через время люте до слушного часу. Не розвинена ширше — вона тільки натякає нам на стару ідеологію предківського козацького хутора, що

¹ Передр[ук]овано] в “Творах”, т. VI, с. 582–583.

² Очевидно, козаки — на іншому місці до них же, очевидно, належать слова: “Наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тоді, як Москва й не нахлюнулася. Загартували ми його і в устах того лицарства, до котрого слалась із зазивами вся Європа, воюючи з ворогами віри Христової або свободи релігійної. Тож воно служило в боротьбі сили мускульної з мускульною. Тепер наступає для нього час боротьби духу з духом”. — Зазивний лист до української інтелігенції — цитую за “Творами”, [т.] VI, с. 576–578.

зберіг українську національність під час попереднього лихоліття і має послужити джерелом нової культурно-національної праці в сучасності¹.

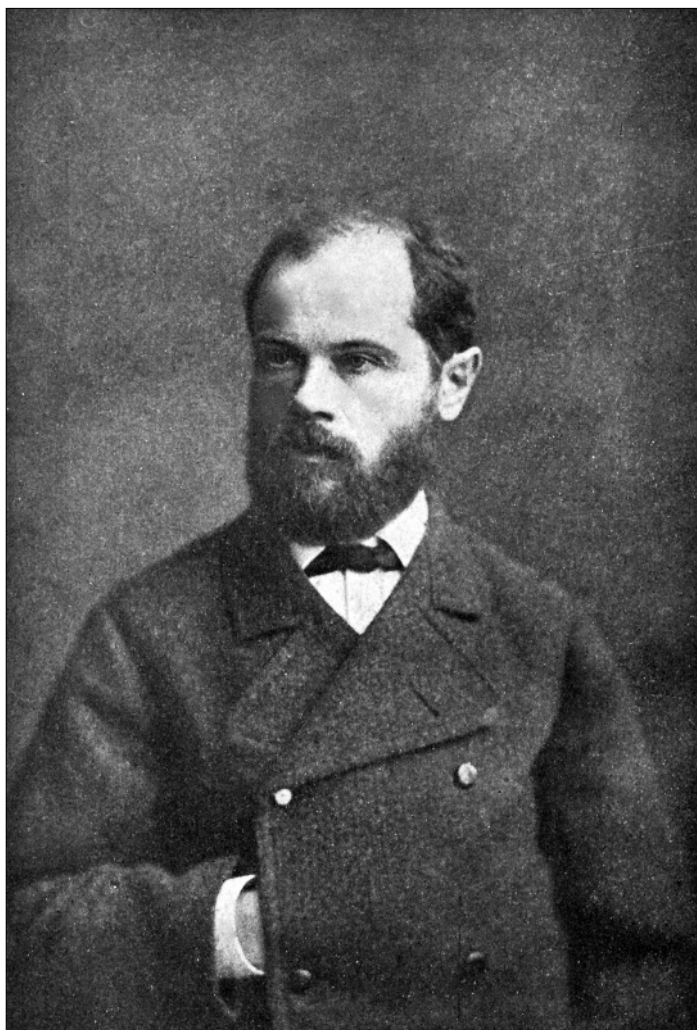
Як відомо, сі Кулішеві плани не здійснилися. “Благословенні землі”, як виявилось, також не були позбавлені опіки гнобителів духу і лукавих насильників. А Куліш в своїх заходах коло об’єднання земляків до свого нового діла показав себе дуже слабим дипломатом на сторінках своєї “Хуторної поезії”, поруч зацитованого “Зазивного листа”, подиктованого найбільш можливими для нього миролюбними намірами, пустивши цілий ряд прикрих вихваток на адресу не тільки поодиноких осіб, груп і верств, але й цілого українського народу. — Досить було вже того, як він його почастивав, “подаючи йому український переклад Шекспірових творів”, звісною характеристикою: “Народе без пуття, без честі і поваги*, без правди в письменах — завітах предків диких”...

Всі ці прикмети “гарячого Куліша” давно звісні, і нам нема чого на них спинятись. Натомість інтересно слідити, як серед сих полемічних екстратур все-таки протягається та ідеологічна класова нитка, котру снує Куліш на протязі всеї сеї роботи: ідеологія “статочних кармазинів” хуторян, яку він віднайшов у своїй улюбленій книзі старого завіту: “Самовидця”, і взяв на себе її продовжувати в другій половині XIX віку.

Сі кілька ілюстрацій і завважень, які я подав в отсих моїх замітках з приводу нинішнього юбілею, і, на жаль, — в сій хвилі не можу ні продовжити їх, ні поглибити, нехай послужать заохотою до вивчення Кулішевої творчості не в аспекті самої “уєдиненної” індивідуальності його, а в ув’язці з його верствою — в минулому і з його поколінням — в сучасності.

15 січня 1927

¹ “Розпочинаю се спасенне діло книжкою, котру назвав “Хуторною поезією” на знак того, що коли б ні в однім городі і ні в однім селі не знайшлося уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука Божа знайде ще його в хуторах, і широко позасіває навіть і жидівське поле на Україні — не тільки те, що підлягає нашим перевертням” — с. 581.

О.М.Лазаревський.
1876 р.

В ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИ РОКОВИНИ СМЕРТІ ОЛ.М.ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження

Сього року українська історіографія починає сплачувати свій довг за-слугам Олександра Матвійовича Лазаревського.

Довг за давненим і великий.

Тепер, коли ми звикли мислити Лазаревського як одного з найбільших українських істориків, ставлячи його поруч Костомарова, Антоновича, Куліша, Драгоманова, Франка, — дивним може здаватися, що за десять літ до його смерті, в 1891 р., випускаючи свою оцінку монументальної праці Лазаревського “Описание старой Малороссии”*, том I, ак[адемік] Багалій назвав його “Новим істориком Малороссии”* — так була затитулована ця оцінка. Але в дійсності се правда, що тільки поява сього першого волюмінозного твору Олександра Матвійовича, вінчаючи тридцятип'ятилітню пильну й витривалу дослідчу його працю, вперше відкривала ширшим кругам очі на нього як на визначного історика: найбільшого дослідника, якого мала Лівобічна Гетьманщина перед тим і по тім. Перед тим О.М. здебільшого знали як аматора й знавця місцевої старини, провінціального антикварія, що містив замітки, рецензійки, документики, розкидані по різних виданнях, часто неприступних і малозвісних, — звичайно, ніколи не зібраних в якісь систематичні збірки, в окремі видання. Правда, між сими дрібними статтями і монографіями було кілька дуже визначних, особливо як дивитися не на розміри, а на зміст — як студія про посполитих (1866)*, “Обозрение Румянцевской описи” (1866—1867)*, монографія про Полуботка (1880)*, генеалогії “Людей старой Малороссии”*. Але вони дійсно тонули в масі дрібних заміток, і фізіономія О.М. як дослідника не вирісовувалася яскраво. Та й далі, поза “Описанием”, котрого він видав ще два томи, а четвертий почав, та докінчити не встиг, — його наукова творчість виявлялася в дрібних, розкиданих, майже ніколи не зібраних разом і не систематизованих документальних публікаціях, статтях і замітках, які сорозмірно мало звертали на себе уваги. Тож наукова критика й історіографія так мало займалися сим нововідкритим істориком, що крім двох офіційних рецензій на подані ним на академічну премію томи перший і другий “Описания”*, та ще третьої — неофіційної оцінки першого тому, зробленої пок[ійним] І.В.Лучицьким*, — наукова праця покійного не була ні підсумована, ні освітлена. А навіть і по смерті, крім двох невеликих поминок, майже нічого серйозного, йому присвяченого, не можна приготувати.

Се тим дивніше, що в кругу спеціалістів, які займалися тою ж самою справою: історією Гетьманщини, — репутація і авторитет О.М. стояли дуже високо. Він був признаним головою сеї лівобережної історіографії, учителем і провідником в сім досліді для тих, що працювали на сій царині. Високі

прикмети його наукової роботи поза другорядними поправками ніколи не оспорювались. А хоч багатьма признавалась певна односторонність в напрямках його інтересів і дослідів, то ніхто й тіні якого-небудь тенденційного накручування фактів не міг йому ніколи закинути. Навпаки, його репутація, як твердокаменного документаліста і об'єктивника, стояла понад усяким сумнівом. Він був класичним прикладом документалізму. Але при сих високих наукових прикметах його творчість дійсно була того роду, що не могла притягати до себе уваги ширших кругів, будити їх інтереси, ворухити чуття й уяву, і тим пояснюється така мала увага до його праці в дотеперішній літературі.

Передусім будучи суворим документалістом, О.М. дуже нерадо виходив поза межі реєстрації й систематизації документального матеріалу — задокументованих фактів. Він не любив узагальнень. Ставивсь підозріливо і скептично до чужих загальників і сам всяко їх уникав. Глибокий скептик своєю вдачею, характером занять всього свого життя вічно ставлений перед словоплетеннями людського лукавства, кляузи, сторонничості, тенденційності, він не хотів приймати на себе відповідальності інтерпретатора, тим менше — оборонця тої чи іншої тези чи провідної ідеї, не хотів ставати між читачем і голим, неприкрашеним, документальним фактом, і лишав читачеві робити висновки і виробляти переконання на власний риск і відповідальність. А не будучи ніколи викладачем, ні професором, ні лектором, він ніколи не знав і обов'язку давати остаточні висновки, перетворювати матеріал в можливо повний і закінчений образ, доводити його до суцільності, виповнюючи прогалини і недостачі зусиллями своєї наукової гадки та ділитись її вислідами з публікою, а не лишати їх тільки для себе самого чи для інтимного гуртка приятелів.

Цураючись, з одного боку, того, що він згідно називав “романом” — ухилами історіографії в естетично-описову творчість (сам пробувавши свої сили в сім напрямі, він, видимо, дуже рано розчарувався в нім і облишив), О.М., з другого боку, неприязно відвертався від того, що він ще згідніше прозивав “політикою” — а се в його устах означало порожню балаканину і несерйозне трактування речі. Через те цурався й деякої скільки-небудь ясної і наочної ув'язки своїх історичних дослідів з тими громадськими і політичними питаннями і змаганнями, що хвилювали сучасне громадянство.

Отже, ні яскравих образів — ні політичних, в широкому розумінні, висновків. Можливий брак узагальнень — і всякого соціологічного освітлення!

Будучи гарячим патріотом своєї ближчої батьківщини — Північного Лівобережжя, її природи, люду, побуту, минулого, О.М. бокував також і від національного українського руху. Цурався яких-небудь національних організацій — навіть стоячи дуже близько до поодиноких членів “Старої громади”, ніяк не хотів ввійти до її складу формально. Скептично і навіть не завжди приязно ставився до тяжких в тодішніх несприятливих обставинах потуг національного українського життя: до всяких проб вивести його

за межі етнографічної стихії та антикварного аматорства, зробити з національності творчий фактор сучасності.

Ніколи не виступаючи ворожо, він здержливо, але помітно старався похолоджувати національний запал, розвивати пережитки національної романтики, ідеалізацію минувшини. Те, що сам він перейшов у своїх дитячих і молодих літах, в далеких оренбурзьких степах викохавши в собі солодкі потяги до “Малороссии”, — рано перегоріло в нім до останку, і він потім всяко обстоюючи і популяризуючи досліди минувшини, провадив досить виразну і витривалу боротьбу з усякими національними ілюзіями на історичнім ґрунті. А се не тільки вносило здержливість і холодок до його праці в національно настроєні українські круги, але позбавляло й саму роботу О.М. того живого нерва, того внутрішнього горіння, що являється секретом популярності історика і впливу його на громадянство.

Від його найближчої рідні знаю, що він відзивався на ті явища, які зачіпали його переконання і почуття справедливості, гуманності, громадскості, гаряче і сильно, — але він не давав вияву сим хвилюванням в своїх друкованих працях.

Ясний і рівний огонь любові до історичної правди, що освітлював його довгий дослідничий шлях, горів у них занадто тихо і рівно, щоб ворушити, будити й електризувати оточення.

Десять літ перед смертю Ол.М. задумав цікаву роботу, що, будиши докінченою, дала б ту історичну перспективу, в яку він включав і свою власну працю. Се мала бути серія начерків про “изыскателей малорусской старины”^{1*}. Він починав її Величком, продовжував істориками-українознавцями-антикваріями другої половини XVIII в., як Гр. Полетика, Чепа, Туманський, Яков Маркович, Антоновський, і закінчував людьми другої четвертини XIX в., як Мартос, Олександр та Микола Маркевичі*. Він називав їх “начинателями и пособниками того научного изучения малорусской старины, которому посвящают теперь свои труды участники “Киевской старины”. В сім аспекті — попередників гуртка “Киевской старины”, котрого центральною постаттю був сам О.М., він збирався в низці статей оглянути розвій сеї історіографічної роботи. Як звичайно при тім, його загальний вступ, з мотивуванням сеї праці, визначається крайнім лаконізмом. Він не пояснює, чому, з виїмком Берлинського, він вичислив самих лівобережців, які займались тільки Гетьманщиною як такою. Чому тут нема не то що поляків-українознавців, не тільки західноукраїнських істориків-антикварів, але й таких східноукраїнських дослідників, як Максимович і Бодянський, Євг. Болховитинов і Філарет Гумілевський і т. д. Чому свій ряд “истинных Малой России сынов” він повів тільки від Величка як “первого по времени

¹ Я не даю докладних цитацій праць Ол.М., бо їх можна знайти в покажчику: тимчасом в покажчику Пономарева, в “К[иївській] старині”, 1902 р. кн[изі], а незадовго має вийти новий і повніший в “Укр[аїнському] археограф[ічному] збірнику”, т. II, присвяченому Ол. М[атвійови]чу*.

изыскателя малорусской старины с ясно выраженным намерением — дать тогдашнему читателю возможность познакомиться с историей родины”*. Чому упустив в сім ряді таких істориків-компільторів XVIII в., як Грабянка, Лукомський, Симоновський, Рігельман, Рубан і под. Але, кінець кінцем, доволі ясно відчувається тут концепція “Малой России”, як історичного осередка, і Гетьманщини, як центральної епохи, на котрій, в очах Ол.М[атвійович]а, виросла сучасна Україна — передусім Лівобережжя.

Своєю спеціальністю в досліді його історії О.М. вважав колонізацію, землеволодіння і адміністрацію. Такий підзаголовок він дав потім і своєму “Описанию”: “Материалы для истории заселения, землевладения и управления”. Але сей підзаголовок так само мало дає поняття про дійсні напрями праці й інтереси автора, як і головний титул: “Описание”, перейнятий ним, очевидно, по традиції від старших праць такого описового характеру. “Описания” у властивім значінні слова в праці Ол.М. мало, се властиво ряд реєстрів полкової і сотенної старшини, міст і сіл в порядку полкових сотень, монастирів та їх старшини: матеріал посортований в зв’язку з певними урядовими особами та осадами, автор немов імпонує примітивністю схеми своєї роботи, повною оголеністю історичного, документального матеріалу (на жаль, без детальних вказівок джерел — сумарично тільки перелічених і схарактеризованих в передмовах). Загальних висновків, загальних характеристик, оглядів, перспектив — майже ніяких. Таким чином, історія заселення зводиться до реєстрів осад з можливо докладною хронологією; історія землеволодіння — до реєстрів власників, чи юридичних категорій, до котрої належала та чи інша оселя; історія управління — до біографії урядовців, з деякими подробицями їх урядової діяльності, які стрічаються в актах. “Это нечто в роде историко-географического словаря”, — характеризував пок[ійний] Лучицький частину “Описания”, присвячену оглядові міст і сіл, і завважав, що працю скорше можна було б назвати “Описанием не старой, а просто владельческой Малороссии”¹.

Ол.М. не старався при тім вияснити ні загальних умов, в яких проходила колонізація, ні економічних і соціальних обставин, від яких вона залежала; історія господарства, так само як і форма й організація землеволо-

¹ “Автор не сообщает нам никаких сведений* о козачьем, напр., землевладении” ... “Не говоря уже о полном отсутствии указаний на формы козачьего землевладения (подвального, общественного, сябринного), существовавшие в Стародубовщине”, — нет в книге данных ни для определения, хотя бы приблизительного, его размеров, ни для характеристики отношений его к другим группам землевладения. Также слабо представлены в книге и данные о посполитых, их землевладении, отношении их к владельцам... Однажды (в разумінні: коли) он оставляет без рассмотрения все то, что касается козачьего или крестьянского землевладения, однажды он лишь вскользь и в самой слабой степени касается данных о промышленной деятельности и сводит все свое описание главным образом к обзору одного владельческого землевладения и к биографиям владельцев, какое основание было называть книгу описанием старой Малороссии? не справедливее ли было назвать ее описанием не старой, а просто владельческой Малороссии?”. — Київ, “Университетские” извест[ия], 1889, с. 284—287.

діння, ним не досліджуються; не займається він також системою управління, його організацією та її змінами. Вичислені вище категорії відомостей, поза завданнями інформатора-справочника, служать авторові рамцями, в яких він виставляє документальний матеріал щодо головного питання, яке його цікавить: соціально-економічний процес — утворення земле-власницької верстви коштом робучої маси.

Наростання верств середніх і великих власників. Громадження ними земельних маєтків та його оформлення. Експлуатація, безземелення і кріпачення робочого населення, селянства різних категорій, козаків і міщан. Боротьба, що розгравалася на сім ґрунті між сими експлуатованими верствами і верстою насильників-експлуататорів, які використовували свою економічну перевагу, а головню свої адміністративні компетенції, як вищі й нижчі урядовці військового правління. Даремні зусилля вищої адміністрації коли не припинити, то обмежити і звести до більш поміркованих форм сей небезпечний процес і класовий антагонізм, що в корені підтинав життєздатність військового правління і автономії Гетьманщини. Інтервенції імперської влади, що мали метою використати економічні засоби краю для центрального фіску, обмежити й кінець кінцем зовсім ліквідувати фінансову й політичну автономію “Малой России”. Конкуренція й гризня більших і менших урядовців, більших і менших власників за ласі шматки. Концентрація земельної власності і заходи коло її закріплення, аж до остаточної імперської санкції. — От ті питання, для котрих збирає автор матеріал в вищезазначених своїх реєстрах.

При тім, одначе, його інтересує не стільки схема або типові форми процесу, як живі люди в їх тодішній домашній і громадській обстанові (перед-м[ова] [до] III т., с. IX*). При всій погорді Ол.М. до “історії-романа”, кінець кінцем, він не історик-соціолог, а історик побуту і людей, історик-біограф, для якого історія втілюється не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характерах, в живих людях епохи, з кров'ю і м'ясом їх реальних інтересів.

В 1860—1870 рр. він підходив до сеї галереї живих типів через історію шляхетських фамілій, і так зложилася велика серія генеалогічних статей: історія близько півсотні фамілій, величезна маса біографій, часом коротких і схематичних, часом детальних, барвистих і сочистих, в залежності від матеріалу. Часом, коли для котроїсь особи збігався особливо багатий документальний матеріал, Ол.М. вилучав його в окрему біографію. Не раз притоку для такої біографії давала публікація якого-небудь интересного портрета (Ол.М. був великим знавцем, любителем і збирачем старих портретів, як про се розповідає його донька).

В 1880-х рр. улюбленою рамкою для сього біографічного матеріалу стали у О.М[атвійови]ча “описания” певних місцевостей, і тут при певних осадах, урядах, урядниках він громадив і з замилюванням добирив можливо яскравий побутово-біографічний матеріал. Тільки відмінно від “істориків-

романістів” в сій порі свого життя О.М. старавсь по можності не вносити сюди нічого свого, не доповняти власним, надуманим, не домальовувати документальних подробиць і фактів: лишати документові говорити самому за себе, і тільки йому одному. Маємо його проби півбелетристичних біографічних начерків з ранішого часу, — але в розв'язі своєї літературної праці він цілком відвернувся від такої манери, і, ставлячися до неї зневажливо взагалі, старанно уникав її й сам, де-не-де тільки даючи від себе маленькі характеристичні рисочки — з сфери гіпотез, на підставі аналогій сучасного побуту тощо.

Але при тім в житті і побуті тих осіб Ол.М. звертав увагу не стільки на побутову сторону або романтичну, чи то на інтелектуальні або політичні інтереси, — скільки на економічні, маєткові. Чи вважав він се найбільш сильним і активним руховим нервом тодішнього життя і тодішніх людей, — все інше приймаючи за зовнішню декорацію або другорядну акциденцію їх життя? Чи в вищезазначенім процесі — формування на руїнах великої революції XVII в. української дворянської класи і поневолення нею народної працюючої маси — він бачив основу всього пізнішого укладу українського життя? Чи просто суб'єктивні засоби спостереження підсвідомо звертали його увагу на сю — найбільше йому ясну і зрозумілу сторону людського життя?

Він не поясняє сього в своїх писаннях, і відповідь могли б дати люди, які його знали близько й інтимно; з другого боку, се може вияснити детальний дослід його літературної спадщини. Бо сам він, кажу, скільки знаю, ніде не пояснив докладно мотивів такого спеціального підходу до своїх історичних завдань.

Я ж тільки завважу, що власні індивідуальні обставини походження, життя й діяльності Ол.М. мусили обгострити його око саме на сю сторону українського життя, сучасного й минулого; що при студіюванні минулого його увагу звертають на себе маєткові відносини, ті способи, якими люди творили свій матеріальний достаток і багатство, і ті форми, в яких вони сі свої матеріальні інтереси виявляли. Ол.М. походив з дрібнопанської сім'ї, яка добувала свій прожиток найбільше службою на дворянських виборних урядах, і тут маєткові стягання, удачі й неудачі доохресного панства мусили бути не тільки звичайною темою балачок, але й особливо цікавим предметом уваги. Пізніша служба самого Ол.М. в з'їзді мирових посередників, що розв'язував земельні суперечки поміщиків з кріпаками; в акцизному правлінні, що контролювало головний нерв тодішнього поміщицького господарства — виріб горілки і всі зв'язані з ним хитрощі й кунштштуки; на посаді оцінщика земельного банку; нарешті, завідування цивільними справами по окружних судах і в київській судовій палаті, — мусили, кажу, особливо обгострити зір і увагу Ол.М. на маєткові інтереси, потяги і надужиття людські, а спеціально тої панської верстви, що вела початок свій і свого володіння від козацької старшини XVIII в. і була не тільки головним

об'єктом архівальних та історичних дослідів Ол.М., але й свідком та інтерпретатором подій свого часу (в документах і літературних творах). Обертаючися ціле життя в атмосфері маєткових пожадань, змагань і досягань сеї верстви, він мусив набрати особливого тонкого чуття на сі маєткові потяги, цілі й мотиви, явні й укриті під різними патріотичними фразами. А з другого боку, вся діяльність сеї командної української верстви XVIII—XIX в., що хотіла бути представником краю, на свій лад толкувати його потреби й будувати його життя, — свідомо й несвідомо мусила уявлятися йому в аспекті власне сих маєткових, матеріальних, егоїстичних пожадань. Отже, викриваючи, констатуючи, реєструючи їх, він уже мало звертав увагу на все те, що в його уяві, знов-таки — свідомо чи несвідомо, малювалось як декорація, як маскування або як другорядний, менш серйозний додаток до сього дійсного змісту життя.

В сім же напрямі, здається мені (я рад би був, щоб люди, які ближче знали покійного, перевірили і потвердили або відкинули сеї здогад), вплинули і органічно зв'язалися з таким специфічним підходом до інтерпретації старого й нового життя суспільних вершків ще ліберально-народницькі настрої “епохи великих реформ”, що наклали незгладиму печать на весь світогляд Ол.М[атвійови]ча. Він був переконаним прихильником сих реформ і ліберально-народницьких ідей, що їх подиктували, і в аспекті їх не тільки боротьба з віковим насильством владущих верств над народною масою, але й демаскування всіх тих патріотичних і національних елюкубрацій, що ними пізніші покоління закрили й затушували брудну роботу предків над утворенням економічної бази, на якій виростали цвіти панської культури XIX в., — для Ол.М. мусило бути обов'язком не тільки історика-дослідника правди-істини, але й громадянина, покликаного сприяти перемозі правди-справедливості. Бажання просвіщених потомків брудних стяжателів XVIII віку затримати в цілості предками завіщаний капітал, при захованні приписаної новими умовами благовидності і всякої народолюбної фразеології, що стала обов'язковою в устах цивілізованого товариства XIX в., на такого знавця минулого і сучасного сеї панської верстви, як Ол.М., мусило робити вражіння обридливого лицемірства, фальші й облудності. Тим і можна пояснити дещо злорадне завзяття, з яким він, як кажуть ближчі йому люди, розкривав темні і брудні махінації, з яких виростали великі фортуни шановних меценатів і народолюбців XIX віку.

За се на голову Ол.М. сипалося багато жалів з боку потомків таких розвінчаних династій. Виходили навіть неприємності. Але він не переставав вести сю роботу, очевидно — вважаючи її своїм обов'язком ученого і громадянина¹.

¹ Крім старшини, була ще інша соціальна верства, яку з завзяттям виводив на чисту воду Ол.М., — се монахи. Монастирське хазяйство і соціальні привілеї монастирів відіграли велику роль в соціально-економічній еволюції Гетьманщини. Але Ол.М. цікавило не так се, як чернецька розпуста, насильства і своєвільства та захоплення земельними благами.

Розуміється, в результаті того всього життя Гетьманщини в працях О.М. малювалося односторонньо, і се було фактом, і мовчки і голосно признаваним в наукових кругах. Історія Гетьманщини в працях О.М. представлялася в вигляді безнастанного розхоплювання й засвоювання старшиною військових і приватних, селянських і козацьких земель, беззаконного кріпощення свободної людності різних категорій та безконечної гризні за се несправедливо здобуте майно між його державцями, — так начеб поза тим у людей не було інших інтересів, крім сеї хапатні одної частини громадянства і самооборони від неї — у другій частини. Культурні, політичні, релігійні інтереси, піклування про якийсь лад і справедливість — все се відступає на задній план перед картиною неустанних маєткових інтриг і обопільного пожирання.

“В сій книзі, як і в спеціальних начерках, присвячених людям старої Малоросії*, вони виступають майже виключно з негативними моральними прикметами”, — завважив ак[адемік] Багалій в своїй академічній рецензії першого тому “Описания”. “Героїв тут не знаходиться, все се стяжатели, кривдники і т. д. В сім висновку шановного дослідника багато гіркої правди; він не сгущує фарб тенденційно (в чім його декотрі підозрівали) — але, на наш погляд, ледве чи буде правильно бачити в начерках д[обродія] Л[азаревського] повне і всебічне відтворення життя южнорусского дворянства XVII в. і XVIII в. Тут виразисто представлені тільки негативні риси, і здається — се пояснюється характером джерел, використаних автором; се майже виключно офіційні документи (процеси, зажалення, контракти купна і т. ін.), матеріалів же приватних слів нема. Тому й не дивно, що ми не бачимо у д[обродія] Л[азаревського] більше-менше докладного відтворення звичайного буденного життя старих малоросійських панів, з його радощами і смутком, темними і ясними сторонами. Адже приходилося й їм ходити в далекі походи, на лінійні роботи, на Ладозький канал, на Оренбурзькі степи і под. Нападали на їх маєтності татари й забирали мешканців у неволю. Бували серед старшини й такі, що виявляли відвагу в дрібній, але завзятій боротьбі з кримцями. Були й такі, що працювали над законодавством для свого краю або над складанням “хронічок” і цілих літописів. Се правда, що знайти тоді право на багатого і сильного було тяжко; але сам д[обродій] Л[азаревський] наводить два приклади суворого декрету за насильства, вчинені людністю (над полк[овником] Жоравкою і Ф. Рубцем). Додамо, що в архіві Малоросійської Колегії переховуються штрафні книги, з котрих видно, що старшина далеко не завжди зіставлялась безкарною, а іноді доводилося нести їй сувору кару.

Його “Очерки”, надруков[ані] в 1871 р.* і сторінки, присвячені монастирям в “Описании”, особливу увагу звертають на сі сторони чернечого життя. Глибоке розходження теорії і практики монашого життя О.М. поясняв, з одного боку, деморалізаційним впливом володіння кріпаками, а з другої сторони — недостатню громадської контролі. Тимчасом як біле духовенство вибиралось парафіянами й іншими зв’язками було зв’язане з ними, монахи чули себе цілком незалежними і майже безкарними за своє поведіння. Поруч того були, розуміється, і позитивніші, культурніші сторони в житті монастирів, але вони не притягали до себе уваги Ол.М[атвійови]ча.

Все се дотикає головно громадського й приватного побуту коз[ацької] старшини і мало вияснює тодішню українську адміністрацію в її організації, в її ідеї. Д[обродій] Л[азаревський] наводить відомості й про се, — але тільки припадком. Дуже пожадано було б, щоб в дальших томах своєї праці д[обродій] Л[азаревський] старався вияснити нам не тільки патологію адміністрації, але й її нормальний хід; а то читачеві його книги лишається неясним, які були функції полковника, обозного судії, писаря — з одної сторони, полкових та сотенних канцелярій і под. — з другої. Розуміється, дуже цікаво знати, яку роль грали хабарі при обсаді урядів; але не менш, коли не більш важно мати також поняття про круг виборного принципу в адміністрації, почавши від вищої інстанції (полковника) і кінчаючи козацьким отаманом і посполитським війтом” (с. 114–115)¹.

Дійсно, певної односторонності в представленні старшинської верстви у Ол.М. не можна заперечити. Коли матеріал, уживаний ним для змалювання соціально-економічних відносин Гетьманщини, з'ясовував головно війну за землю і мужицьку працю, то не бракувало поза тим матеріалу, який яскравіш ілюстрував інші інтереси тодішньої людності — старшинської і нестаршинської: змагання до освіти, подиктовані не тільки егоїстичними, кар'єристичними рахунками, але й поняттям про її вагу і користь для громадського пожиття; інтереси до мистецтва і до культурніших, більш цивілізованих форм життя; ідеї гуманітарні, опікування над фізично і соціально упослідженими і под. І старшина й громади казацькі, міщанські й посполиті не тільки воювали між собою за ґрунти, підданське послушення і т. ін., але й клопоталися, часто спільно й “всенародно”, про спровадження освіченого духовенства, учительства. Ставили церкви, старалися знайти й згодити для свого села чи свого кутка якнайкращих малярів, будівничих, різьбярів, ливарів і т. д. Розшукували книги і рукописи. Виписували з-за кордону найкращі для свого часу й їм приступні взірці сучасного мистецтва і под. Так само не бракувало випадків, де вони всенародно виступали в обороні

¹ Аналогічний закид, побіжніш тільки, висловив і пок[іийний] Лучицький. Висловлюючи жаль, що автор “поскупився на відомості про розміри рухомого майна старшини”*, він вказує, який би інтерес мали такі факти, як зміст посагів, контрактів з купцями, робітниками, службою і под. “Вони, може, в деякій мірі зробили б менше густими ті кольори, які д[обродій] Л[азаревський] звичайно кидає на героїв своїх біографічних етюдів, а в кождім разі — зробили б менш одностороннім пояснення причин земельних змін, що їх автор має звичку бачити головно в особистих впливах і особистих прикметах несимпатичної йому козацької старшини” (с. 286–287).

Навпаки, Мякотін в своїй рецензії взяв в оборону Ол.М[атвійови]ча — від яких-небудь закидів за надмірно несимпатичні характеристики правящої верстви. “Д[обродію] Л[азаревському] іноді робили докори за надмірно темні фарби*”, уживані при змалюванні представників поміщицької (владельческой) класи старої Малоросії. Та ледве чи можна прилучитися до сих докорів. Автор “Описания старой Малороссии” не тільки вірно й докладно в таких випадках передає факти, знайдені в джерелах, але з явною охотою і замилюванням спиняється на особах, що в характері й учинках своїх дають змогу зазначити більш позитивні риси. Се не його вина, що в його оповіданні не дуже багато стрічається таких панів (владельцев). — с. 94–95.

загальних інтересів краю, так як їх розуміли, супроти московського уряду і його централістичних заходів; лишали на боці свої внутрішні рахунки і непорозуміння, жертвували своєю кар'єрою й особистими інтересами для того, щоб вважали своїм громадським і національним інтересом.

Джерела, правда — не такі багаті на ці факти, як ті, що ілюстрували процес розхапування земель і насильства над людністю, все-таки були, і вони були звісні Ол.М[атвійовиче]ві теж краще, ніж кому іншому. При бажанні використовувати їх він міг би намалювати коли не бажано всебічну, то в кожному разі далеко ширшу картину соціального, економічного, культурного, політичного й національного життя своєї улюбленої батьківщини. Закривати сих інших, більш позитивних чи просто нейтральних, сторін тодішнього життя він, розуміється, не мав бажання; при нагоді він з симпатією спинявся якраз на таких сторонах, як любов до освіти, до своєї минувшини, займався старим українським мистецтвом, з особливим інтересом спинявся на старих “дослідниках старини”. Але очевидно — він вважав, що для сих, більш позитивних сторін життя знайдеться досить аматорів і дослідників і без нього. Своім же ділом рахував вияснення в повній і суворій правді сю сторону, що досі соромливо завішувалася від очей потомків одними, недооцінювалася й ігнорувалася іншими: велику кривду, довершену над українськими народними масами, над їх людською гідністю і над кращими змаганнями їх природи, через матеріальне ограбування та позбавлення політичних і громадських прав, участі в політичній житті свого краю, права настановляти вільним вибором свою адміністрацію, всіх громадських функціонерів яких-будь категорій, нарешті — через позбавлення свободи і права на продукти своєї праці.

Серед українського громадянства після того, як сей процес ограбування і поневолення робочих верств владуючою старшиною протягом столітньої “органічної праці”, сприятливо підтримуваної російським урядом та укоронованої нею ж цілим рядом законодапних актів, був при кінці XVIII віку сими актами завершений і запечатаний, і новоспечене малоросійське дворянство могло спочити на результатах своїх трудів, — покоління “истинных Малой России сынов” свідомо і несвідомо постаралися на арені сеї лютої, завзятої, брудної боротьби за свої класові інтереси, за класові привілеї розвісити пристойні декорації і на місце стяжательних подвигів предків висунути інші, симпатичніші моменти їх діяльності, дійсні — і фіктивні. Факти політичного вольнодумства, як зондування можливостей закордонної інтервенції в інтересах української автономії à la Капністи; участь в тайних політичних товариствах; деяка причетність до січневого повстання 1826 року і под., розворушили серед українського панства політичні інстинкти і спогади минулого в перших десятиліттях XIX в. Почалася фабрикація українських героїв і розписування українських заслуг під сучасні вимоги — вся та політична фразеологія, що так обурювала молодого Шевченка, перейнятого революційними і соціалістичними ідеями:

І гармонія, і сила — музика та й годі!*

А історія — поема вільного народу!

Що ті римляни убогі? Чорт-зна що — не Брути,

У нас Брути і Коклеси — славні, незабуті!

У нас воля виростала, Дніпром умивалась.

У голови гори клала, степом укривалась...

“Малороссия” малювалась ограбованою Москвою і позбавленою своїх вільностей країною: в обороні тих вільностей виступала вона мужньо всім народом під проводом своєї патріотично настроєної старшини, що жертвувала своїм добром, кар'єрою, життям “во всенародную пользу”. Під впливом цих настроїв реабілітовано Мазепу і прославлено як борця за українську вільність; розроблювано легенду про Полуботка; вишукувано інших страждальців за українську правду між старшиною. Маєтки, нею зібрані, представлялись заслуженими нагородами воєнних і громадських заслуг перед народом.

Обурення від сього перелицьовання історії Гетьманщини, що наповняло Шевченка в 1840-х рр., передавалося від петербурзьких революційно настроєних гуртків 1850-х років, думається мені, також — і Ол.М[атвійови]чу безпосередньо і посередньо, через його старших братів. В початках своєї наукової роботи, весною чи літом 1861 року, він написав для “Основи” свою першу статтю про Полуботка*, доводячи неавтентичність його славної промови до царя Петра, і при тій нагоді пояснив, що автор “Истории Русов” цілком незаслужено розмалював всякими громадськими заслугами сю постать, тимчасом як Полуботок не був ані трохи кращим від тодішнього панства і яскравими неправдами й насильствами придбав свої величезні маєтки. Редакція бачила себе змушеною додати до такого удару українській традиції свою замітку, боронячи, по-перше: можливість чи правдоподібність Полуботкової промови, по-друге: доказуючи, що факти хапчивості і всяких надуживань влади з боку Полуботка не можуть бути підставою для того, щоб відкидати його характеристику як чесного і відважного оборонця українських інтересів.

Коли в такому ж традиційнім освітленні, кільканадцять літ потім, представив постать героя української старшини Костомаров*, О.М. присвятив Полуботкові цілу монографію, згромадивши в ній величезний документальний матеріал про надужиття й насильства Полуботка в своїх інтересах, а не на користь підвласної людності, на які він тільки коротко натякнув в своїй першій статті. Піддавши аналізу, поруч того, всю громадську діяльність його, наскільки вона нам відома, Ол.М. поставив висновок, що “книжна популярність Полуботка — нібито він був оборонцем старих порядків в інтересах народу — не відповідає дійсності”. “Ми не бачимо сього з усієї діяльності чернігівського полковника*, а бачимо, що Полуботок був передусім амбітником (“честолюбцем”), що добивався гетьманства; далі бачимо, що він справді був оборонцем старих порядків — але тих, що були корисні

для особистих інтересів його верстви. Народні інтереси були настільки протилежні інтересам старшини, котрої тільки й боронив Полуботок, — що нарід радів з утворення Колегії і поспішив подати Вельямінову всі свої скарги, старі й нові, давно втративши надію на їх полагодження місцевим судом. Нарід добре розумів, що та старшина, яка беззаконно розживалася його коштом, не може одночасно бути й оборонницею його. Полуботок, згромадивши величезні багатства коштом народу, також не міг стати його оборонцем против насильства своїх товаришів, коли не хотів стати в суперечність з самим собою (с. 208–209).

І знов-таки, спочатку редакція “Київ[ської] старини” устами небіжчика Я.М.Шульгина, а новішими часами сучасна історіографія устами М.П.Василенка бачили себе змушеними остерігти тих, що цікавилися нашою минувиною, від деякої односторонності такої оцінки соціально-політичних відносин Гетьманщини. Я.М.Шульгин, признаючи Полуботка “гріховним сином свого віку” в сфері своїх економічних інтересів, підчеркував, що його політичні виступи останніх літ не можуть виводитися з самих особистих матеріальних інтересів старшини, і Полуботок, очевидно, мав на оці інтереси своєї країни так, як їх розумів, і готов був їх боронити всупереч своїм персональним інтересам¹. Акад[емік] Василенко нагадує, що боротьба Полуботка і генеральної старшини проти малоросійської колегії мала “не вузькокласовий, а так би сказати — державно-класовий характер”. “Старшина була владуючою класою, і бували моменти, коли її класові інтереси збігалися з інтересами громадськими в широкому розумінні цього слова. На протязі більш ніж півстоліття старшина утворювала автономний устрій України, зв’язала з ним свої матеріальні інтереси. Цілком зрозуміло, що вона тепер, коли йому загрожувала небезпека, стала його упертим захисником”. Народні маси, бачучи в старшині класового ворога, не могли її підтримувати в боротьбі її за владу, не підтримували й автономного устрою, утвореного старшиною і використовуваного нею в своїх інтересах. Але нам цілком ясно, що програння сеї боротьби старшиною мусило неминуче погіршити становище народних мас, бо демагогічна політика російського уряду не мала нічого спільного з піклуванням про добро сих мас².

Додам, що мій незабутній учень Ів. Мик. Джиджора, спеціалізуючися в початках сього століття на історії Гетьманщини, ставив своїм завданням спростувати односторонність характеристики старшинської верстви, дану Ол.М[атвійови]чем; довести фактами, що інтереси особистого збагачення й кар’єри не перешкождали їй вести політику державну, послідовно і витривало, незважаючи на своє трудне становище між опозицією мас, що відмовляли їй в підтримці її автономної програми, і всіми величезними заходами, якими орудував против неї російський уряд. Політика ся мала класовий ухил, як у кожній класовій державі, але не позбавлена була зрозуміння загальних інтересів людності та їх оборони.

¹ “Київ[ская] ст[арина]”, 1890, [кн.] XII, с. 538*.

² “Україна”, 1925, кн. VI, с. 105*.

Крім Полуботка, Ол.М. не раз забирався дати відповідну оцінку діяльності іншого героя української автономії: гетьмана Мазепи. Перший раз він присвятив йому кілька важковихких уваг в статті про Кочубеїв (1876)*, а ближче взявся до нього під кінець свого життя (1898) в замітках на книгу Уманця*, що ставила своїм завданням реабілітувати Мазепу як політичного діяча. Детально розбираючи фразу за фразою се поверхове, можна сказати, фельєтонове писання, Ол.М. уставляв такі тези, що “гражданская деятельность Мазепы ничем особенным не отличалась и почти во всем была похожа на ту же “деятельность” его предшественников”, і висока характеристика Мазепи як державного діяча — рішучо перебільшена (с. 153–154). Мазепа не був таким патріотом, яким малює його промова до старшини, переказана Орликом і взята за підставу його характеристики у Уманця. Лівобічній Україні він був людиною чужою, і вона була йому чужа:

“Связью с Левобережной Малороссией у него служило одно — власть. Не будь этой власти, ему незачем было бы оставаться на левом берегу; он удался бы на правый берег, где внешняя культура была та, с которою он сроднился и отсутствие которой на левом берегу он, должно быть, не мог не чувствовать” (с. 399).

Повна самостійність України, поставлена завданням Мазепи у Уманця, цілком не правдоподібна як така мета:

“Трудно допустить предположение, чтобы Мазепа, при его уме и опытности, мог питаться идеей о “самостоятельном государстве”, так как история не представляла такого примера в судьбах Украины. Малорусский народ, обособленный этнографически, никогда, повидимому, не выразил тенденции к политическому обособлению, даже в наиболее благоприятный для того момент — в половине XVII в. Едва ли могло быть место такой тенденции со стороны народа и спустя более чем полвека после сего момента. Конечно, популярный властелин мог бы до некоторой степени развить в народе такую тенденцию, но Мазепа таким властелином не мог быть потому, что он не пользовался никакою популярностью и вообще далеко стоял от народа, по условиям прежней своей жизни. Поэтому, мне кажется, что Мазепа, замыслив отложение от Российского государства, необходимо имел в виду постоянную протекцию другого своего соседа” (с. 400).

Бувши людиною польської культури і виховання, він тягнув до Польщі і, мабуть, хотів відновити щось подібне до Гадяцької унії, але нарід рішучо не хотів ніяких зв'язків з Польщею і своєю “рівнодушністю” до замислів Мазепи провалив всі його плани.

“Способность малороссийского народа к политическому самочувствию доказана восстанием Хмельницкого. С одной стороны,

тяжесть польского ярма, с другой стороны, прямая цель всех действий Хмельницкого — снять с народа это ярмо, — воодушевили малорусский народ в половине XVII в., и его восстание тогда стало общим. Могло ли быть что-нибудь подобное при Мазепе? — С одной стороны, неясность для народа той цели, к которой стремился Мазепа, а с другой — полная отчужденность гетмана от народных интересов, — не могли дать никаких положительных результатов в “измене” Мазепы, которая поэтому и является в истории Малороссии личною авантюрою Мазепы, повторившего такую же авантюру своего предначинателя Выговского” (с. 406).

“Действительно, народ был “равнодушен” к идее независимости Малороссии¹, потому что эта идея не помещалась в его сознании... Когда народу говорили о возможности освобождения от “московской неволи” (если только говорили), то он, обращаясь к своим воспоминаниям, мог видеть только неволю польскую. Последняя ему хорошо была знакома с ее панами. Об унии мы не говорим, потому что унии Левобережная Украина не знала, но панов с чужой религией, с чужим языком и главное — с безграничной их властью, народ хорошо помнил, потому что в юридических актах, при определении события известным временем, то и дело слышится из уст народа — “то было за панов”; не говорили, что то было “за ляхов”, а именно “за панов”, потому что на левом берегу Днепра не “ляхи” дали себя знать (т. е. не преследования, напр., религиозные), а паны, т. е. гнет экономический. “Панами” определялось время польского владычества. После изгнания поляков из Левобережной Украины и после присоединения последней к Малороссии, народ освободился от неограниченной власти панов поляков. Если на смену их, к началу XVIII в., и народились новые паны, то разница между ними и поляками была огромная; сколько сел в Малороссии было ратушных, вовсе не знавших новых панов, и как легки были переходы из одного села в другое! Ничего не стоило покинуть жестокого пана, нужно было лишь пожертвовать грунтом, а свободных грунтов было много. Тяжелы были для народа Левобережной Малороссии гетманские междуусобицы, когда проходившие войска, свои, русские, а подчас и татарские, “выбрывали” целые села. Но с уходом со сцены Брюховецкого и Дорошенка, эти междуусобицы кончились. После этого, начиная с Многогрешного, тяжела стала народу воинская повинность и содержание войск, как своих (охотничьих), так в особенности русских. Во всяком случае, при сравнении тех условий народной жизни, которые имели место при поляках и которые настали после изгнания их, — нечего было и говорить, что народ возвращаться

¹ Слова Уманця.

к “ляхам” — желать не мог. Ферула “москалей” была гораздо легче: во второй половине XVII века народ далеко отошел от того своего состояния, которое давало полякам основание называть этот народ “быдлом” ... Вот при таком-то положении народа сравнительно с недавним его прошлым замысел Мазепы оказывался делом, чуждым этому народу. По этой причине и не могла удалиться измена Мазепы, — ответим мы г. Уманцу, думающему иначе” (с. 403—404).

“Народ не чувствовал, по-видимому, никакого влечения к “москалям” вследствие уж очень большого несходства в характерах и домашней обстановке, но Польши народ боялся и к Польше он ни за что бы не вернулся... Вот где нужно искать, повторяем, главную причину несочувствия народа к замыслу Мазепы. Несочувственно относилась к замыслу Мазепы и старшина. Трудно, чрезвычайно трудно восстановить психологию той старшины, которая слушала присягу Мазепы и на что-то надеялась, чего-то искала... Нам кажется, что все эти Ломиковские, Горленки, Максимовичи, Чуйкевичи, отцы семейств и державцы богатых маетностей, все они были как бы подавлены своего рода внушением со стороны Мазепы... Все эти патерфамилиасы жили вполне обеспеченною жизнью, наслаждаясь властью, соединенною с богатством. Чего они могли опасаться? — что Москва “примется” за них, как за своих врагов”? (разговор Меншикова с Мазепою в Киеве, в 1706 г.). Думается, что для этого у “Москвы” не было никаких оснований. Подвыпивший Меншиков мог высказывать свои задушевные мысли, указывавшие на личную тенденцию возобладать богатою маетностями Украиною, но в действиях царя в это время еще не было видно ничего, что бы указывало на намерение “приняться” за старшину. Нам кажется, что и старшина не могла искренно внимать Мазепе и если не противоречила ему, то потому, что лишена была способности рассуждать. Один из влиятельных людей в кругу первостепенной старшины, генер[альный] обозный Ломиковский (“лысый черт”) относительно замыслов Мазепы так говорил среди собратьев: “куды-де его милость добродей, туды и нам треба”. Орлик говорит, что два полковника (Апостол и Горленко), бывшие “начальнейшими” и “паче иных большое до Мазепы дерзновение имевшие”, особенно настаивали у гетмана на том, что дальше-де невозможно оставаться под властью “Москвы” и необходимо перейти скорее к осуществлению замысла. Что касается Апостола, то это был своего рода мечтатель, и очень возможно, что он был искренно расположен к замыслу. Несмотря на свой личный антагонизм к Мазепе, Апостол был единомышленником последнего в замыслах об измене, будучи раздражаемою тяготою, которую народ испытывал от московских “консистентов”, а с другой стороны — по личному своему характеру, ничего не

загадывая о дальнейшем будущем Украины. Горленко был “подуфалым сыном” Мазепы и во всем вторил патрону. Другая старшина, по-видимому, молчала, придя к одному заключению, что “куды его милость добродей, туды и нам треба”... Но внутреннее разъединение старшины с гетманом обнаружилось уже через месяц после того, как она молча пошла за своим региментарем из Батурина к шведам... С одной стороны, “разбежавшиеся козаки” (т. е. войско), а с другой — “двусмысленные взгляды населения” сразу показали старшине, что замысел их гетмана в народе не отозвался ни одним откликом и явился личною авантюрою старого гетмана, не хотевшего забыть Польшу” (с. 405–406).

Я навів ці виписки, бо у Ол.М., взагалі дуже скупого на загальні тези, се єдине в тім роді історично-політичне *credo*, і наведені слова дуже сильно характеризують його скептицизм, безсумнівно перебільшений, щодо політичної свідомості українського народу, особливо — його старшинських верств.

Але, як кажу, Ол.М. “перегинав палицю в противний бік”, може навіть свідомо, вважаючи потрібним підчеркнути те, що недобачалось або загладжувалося попередніми істориками — сей многоважний соціально-економічний процес, що, на його гадку, був стрижнем “народного життя” Гетьманщини: формування верстви великих землевласників коштом селянства і боротьби селянської маси против економічно-соціальних претензій сеї верстви, перед якою відступали на другий план всі інші питання. Відчуваючи в собі, очевидно, особливо добру підготовку для вияснення провідних рухових мотивів сього процесу, Ол.М. вважав своїм завданням і обов’язком представити його в можливо яскравих фарбах і висунути наперед, відсуваючи все інше на задній план, аби відтягнути увагу від політичних і культурно-національних справ, що досі займали дослідників, та заставити їх перенести свою увагу на сю класову боротьбу, що становила, на гадку Ол.М., головне і основне, що определяло відносини культурно-національні й політичні. Сю гадку він висловив, на жаль, занадто коротко і принагідно — в закінченні своєї студії про Полуботка — найбільш яскравим акті його розправи з старою традицією, пояснюючи, як могли зложитися ходячі, фальшиві, на його погляд, поняття про сього героя української автономії:

“Изучение внутреннего быта современной Полуботку Гетманщины, с помощью которого только и можно было проверить свидетельство “Истории Русов”, — оставалось в стороне, к нему не обращались, потому что в этом изучении не было потребности, так как общество довольствовалось историею героев, вовсе не интересуясь историей народа. Изучение народной жизни в период Гетманщины начинается только теперь.”

Сі короткі слова дають ключ до розуміння тих праць, які наповнили останні десятиліття наукової творчості Ол.М. — найбільш продуктивної, дозрілої, планової і систематичної. Розвінчуючи старшинську верству і громадячи на її оскарження документальний матеріал про її насильства і несправедливі стягання, Ол.М. в сім матеріалі цінив заразом ілюстрацію життя мас — об'єкта сих насильств і стягань. Оскарження старшини і ліквідація всякого роду традиційних ілюзій щодо неї було одною стороною сеї роботи — стороною негативною. Пізнання соціально-економічних умов життя робочих верств, їх клопотів і боротьби з зазіханнями на їх маєток, працю і свободу — була другою, позитивною, стороною сеї роботи, бо вела до “пізнання народного життя” — властивого завдання історика, в очах Ол.М. Історія старшинських надужитъ, яку він розгортавав в своїх працях, служила шляхом до сього пізнання. Через голови шляхетських насильників він приглядався покривдженому селянству і козацтву, заступленому від очей історії сею юрбою вельможних насильників. Він нарікає, що матеріалів про саме селянське життя джерела дають сорозмірно мало. Зарисовуючи в своїх працях типові постаті старшини, він жалує (в передмові до останнього тому свого “Описания”), що “относительно народа сведения этого рода остаются бедными” (с. X). Він жадібно виловлює все, що дають в сім напрямі документи, — але здебільшого тільки через історію старшинських насильств він вважає можливим досягти і приглянутись “народові”.

З сього погляду особливо інтересна розпочата ним в 1891 р. серія “Из истории сел и селян Левобережной Малороссии”*. Під сим заголовком Ол.М., очевидно, хотів зібрати найбільш яскраві епізоди з життя селянства Гетьманщини. На жаль, він надрукував під сим заголовком тільки п'ять епізодів, і потім серія ся перервалася. Жалувати приходится тому, що Ол.М. справді вибирав сюди епізоди найбільш яскраві, сочисті — хоча знов-таки — з самої улюбеної своєї сфери: історії захоплювань ґрунтів і поневолення свобідного селянства старшиною. “Захоплення маєтностей разом з селянами, що жили в них, з одної сторони, а з другої — “скупля” козацьких земель і повертання їх власників в підсусідки становить ледве чи не головний зміст тої частини історії Малоросії за часів Гетьманщини, що ще зістається ненаписаною”, — завважає автор в передмові.

Таке завзяте підчеркування сеї сторони історії Гетьманщини не зісталося без наслідків. Ол.М. не тільки в своїх працях зібрав величезний матеріал до сеї соціально-економічної боротьби XVIII в. на Лівобережжі, але своїм прикладом і впливом справив інтереси й заняття інших дослідників у сей бік. Завдяки йому утворилася ціла група дослідників, що віддавали свою працю виясненню сих сторін життя Гетьманщини, її адміністрації, її соціальних та економічних відносин, знов-таки на ґрунті старшинської політики, — ціла література присвячена тій боротьбі клас і зв'язаному з нею соціально-економічному процесові Гетьманщини. Ол.М. став не тільки першим істориком Лівобережжя в сім напрямі, але фундатором нових течій

нашої історіографії, які дали не тільки новий напрямок історії Гетьманщини, але вплинули на характер нашого історичного дослідження взагалі — в прилученні до всієї української історії, висуваючи в ній ті соціально-економічні елементи, на які звертав увагу Ол.М. Правда, в розробленні історії Правобіччя і Західної України ці моменти були поставлені незалежно від нього київськими археографами й істориками 1850—1860-х рр. Але праці Ол.М. оживили ці дослідження, внесли до них нові імпульси й аспекти і вплинули на поглиблення того соціально-економічного дослідження, який так близько підходить до вимог того, що тепер зветься історичним матеріалізмом й історією класової боротьби.

Але величезний матеріал, згромаджений Ол.М., часто зістається без відповідних підсумків, і особливо широким кругам нашого громадянства зістаються неясні і невідомі ті висновки, які почасти були зазначені самим покійним дослідником, почасти були підготовлені його публікаціями — дані були ним, так би сказати, — в шкарлупці, з якої мали бути вилаштовані уважним читачем-дослідником.

Як я вже зазначив, більша частина праць Ол.М. лишається розпорошеною по різних виданнях і зовсім неприступною в цілості. Інші дають тільки півсировий матеріал, ледве освітлений автором, і тільки дуже невелика частина — се розвідки, придатні для читання, а не тільки до студіювання. Першим обов'язком нашим перед пам'яттю і заслугами покійного історика, з одної сторони, а з другої — перед нашим громадянством мусить бути видання в приступній формі наукової спадщини Ол.М.: всього того, що заховує своє наукове значіння, що знайомить з його науковими поглядами і висновками або дає їм наукове обґрунтування.

Далі, тому що сам небіжчик дуже рідко зводив їх докупи, до системи, було б бажано, а навіть необхідно для вжитку ширших кругів: краєзнавчих, учительських, вищешкільних, щоб в невеликій приступній формі був зроблений вибір всього того, що найбільш яскраво висвітлює соціально-історичний процес Гетьманщини і погляди на нього Ол.М.

Далі — щоб відповідно поставленим ним тезам і загальним висновкам був пророблений і висвітлений згромаджений ним матеріал, і скупість на загальні підсумки покійного дослідника та його лаконічність в загальних характеристиках, так би сказати, — винагороджено ширшими, яснішими, докладнішими висновками в дусі його історичної концепції. Між паперами і матеріалами Ол.М. полишилося чимало півобробленого матеріалу, що він сам не встиг опублікувати, і тепер сю недороблену роботу покійного дослідника могли б довести до кінця молодші дослідники. Одним словом, синтетична праця, не доведена до кінця покійником, повинна бути по можливості дороблена молодшими поколіннями істориків.

Я сподіваюся, що юбілейна поминка, організована Історичною секцією Академії спільно з Археографічною комісією й Науково-дослідною катедрою історії України та редакцією "України": ці статті про покійного,

в частині зачитані в прилюдних зібраннях, а в цілості призначені до друку в виданнях Секції, біографічні матеріали про родину Лазаревських, зібрані заходом Кат. Ол. Лазаревської, що мають вийти в “Археогр[афічному] збірнику”*, невидані статті і листування Ол.М., дадуть сильний імпульс до занять його науковою спадщиною — до висвітлення зробленого ним для нашої історіографії і продовження наукових студій в зазначенім ним напрямі.

Взагалі, я сподіваюсь, що розбудження інтересу до наукових заслужених наших істориків, досягнене нашими науковими поминками, справленими протягом останніх двох літ: засіданнями й збірниками, присвяченими Костомарову, Кулішеві, Драгоманову, Франкові, — до котрих в наступному академічному році мають іще прилучитися подібні ж зібрання, присвячені Максимовичу й Антоновичу, вплинуть на більш інтенсивний, ніж досі, дослід над історією нашої історіографії. Досі вона сорозмірно мало студіювалась — далеко менше, ніж того заслуговувала. Не треба забувати, що наша історіографія се zarazом історія політичної української мислі; великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства. З сього погляду дослід історії нашої історіографії має ширше громадське значіння.

Я сподіваюсь, що заснування спеціальної академічної комісії для дослід української історіографії послужить дальшому розвиткові цих студій: їх плановості, послідовності і непереривності, та наблизить той момент, коли наше громадянство одержить повний образ нашої історіографії в аспекті еволюції політичної мислі на Україні, її величності і повної ваги історії¹.

¹ 19 травня істор[ико]-філол[огічний] відділ Укр[аїнської] академії ухвалив, на внесення ак[адеміка] М.Грушевського, заснувати постійну “Комісію для вивчення історії української історіографії”*.

ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУР — ФІКЦІЯ ЧИ НЕОБХІДНИЙ НАУКОВИЙ ПОСТУЛАТ?

Се цікаве і актуальне питання встало і зворушило знову багатьох і багатьох з приводу виступу молодого польського славіста на сторінках “Le Monde Slave”¹. Венцеслав Ледніцький, відкриваючи перший курс славістики на новозаснованій катедрі “слов’янських мов і літератур” в Брюссельському університеті, поставив се питання: чи існує спільний ґрунт у слов’янських студій, точніш: що вони мають спільне? І підкреслюючи — може, аж занадто сильно — повну реальність завдань і досягнень порівняної слов’янської лінгвістики в реставрації спільної слов’янської мови (*le slave commun*) та історії розвою з неї поодиноких слов’янських мов, він рішуче протестує, в інтересах наукової об’єктивності, против перенесення тих же методів, змагань і тенденцій на ґрунт історії слов’янських літератур. Він нагадує історію заснування першої слов’янської катедри — катедри “слов’янської літератури” в Collège de France в 1840 р., дорученої тоді Міцкевичові, і його курс “слов’янської літератури”; підкреслює безплідність сеї ідеї “слов’янської літератури”; згадує пізніші проби історії слов’янських літератур — від великої праці Пипіна і Спасовича* і до новішого курсу проф. Махалія*, і приходить до висновку, що ся ідея синтезу слов’янських літератур була ідея хибна. Вона була навіяна політикою панславізму, штучними, надуманими бажаннями вирівняти глибокі диференції, історично витворені між слов’янськими народностями, їх культурою, творчістю, спеціально між “двома великими слов’янськими світами”: католицьким і православним, тим, що був в сфері впливів романо-германських, і тим, що стояв під впливами Візантії. На погляд автора, слов’янська історія літератур повинна трактувати сю історію не як цілість, але як поставлення поруч себе історій поодиноких слов’янських літератур.

Одним словом: історія слов’янських літератур чи історії слов’янських літератур? *L’histoire des littératures envisagée comme un ensemble, чи une juxtaposition d’études nationales?* (с. 423).

Автор, стараючись якомога виразніш відмежувати науку славістики від усякої політики, рішуче стає на сю останню точку погляду, *juxtaposition**, і в своїх викладах рішуче вирікається синтетичного трактування слов’янських дисциплін (*enseignement slave synthétique*, с. 431).

Отже *juxtaposition* — як умова наукової об’єктивності, а *synthèse** — як продукт чи покривка політиканства, тенденцій фіктивної солідарності, замаскованого імперіалізму і т. д.

Питання дуже інтересне і більш ніж коли-небудь актуальне під теперішню хвилю, коли упадок феодальних імперій, що тяжіли над різними частинами слов’янських народностей, одним принесло повну емансипацію

¹ *Venceslav Lednicki*. Existe-t-il un patrimoine commun d’études Slaves. — “Le Monde Slave”, 1926, décembre, р. 411–431.

і широкі можливості національного будівництва, а інші, що такої можливості повного національного самоозначення при сій перебудові національних відносин не одержали, — з подвоєною силою упоминаються за свою національну кривду. Культурний світ засівається катедрами славістики, слов'янськими інститутами, спеціальними органами, присвяченими слов'янству, і широкі культурні верстви чекають від них роз'яснення, що таке сей слов'янський світ, як він зложився, що він собою уявляє під сю хвилю, і чого можна сподіватися від нього в будучності. Чекає не “юктапозиції”, розуміється, а власне “синтезу” — можливо суцільного, синтетичного представлення різних питань з сфер сього слов'янського мікрокосму. І що ж, чи славісти, покликані на позиції таких компетентних інформаторів, справді повинні стати в позиції.

*Odí profánum vulgus et árceo** — відповісти сим широким верствам, що їх інтереси, їх питання, що вони ставлять славістиці — питання вульгарні і ненаукові, криють під собою політиканство, і славістика не може постачати матеріалу на обґрунтування таких політичних експериментів. Поза лінгвістикою вона не знає ніяких синтетичних завдань: ні в літературі, ні в історії, ні в етнографії, ні в історії права? Вона знає тут тільки “юктапозицію”?

Я розумію і шаную психологічні мотиви такого ставлення питання у автора. Він, як сам дає зрозуміти, виріс під вражіннями старих російсько-польських відносин, пам'ятає, як дискусії про слов'янську спільноту, Кирила-Мефодія і всякі такі інші шановні речі служили на обґрунтування російського панславізму, що конкретизувався в звісній фразі найбільшого російського поета про слов'янські ручаї, що мають неминуче злитися в “Русскому морі”. Я тому розумію, чому він так підозріливо і неприхильно ставиться до всяких проб форсувати ідею слов'янської спільності і солідарності, і доходить нарешті до своєї тези: *juxtaposition seulement et pas de synthèse**. Розумію тим більше, що український нарід ще більше, ніж польський, терпів від практичних надуживань в політиці таких міркувань про слов'янську спільноту, історичні зв'язки, спільну спадщину минулого — і навіть і нині ще терпить від слов'янських імперіалістичних гасел, заправлених псевдонауковими посиланнями на солідарність і спільність. Але — він дізнава сього і від надуживань фактами слов'янської лінгвістики! Висновки лінгвістичного синтезу, що в протиставленні до історії літератури здається д[обродію] Ледніцькому таким ясным і науково необхідним, теж бували і досі бувають в руках націонал-політиків зброєю національного імперіалізму на поневолення слабших народностей. “Єдинство русского народа”, котрим ущимляли нас, українців, базувалось на лінгвістичних спостереженнях славістів, так само, як на історично-літературних й ін. Але не можна *mit dem Bade das Kind ausschütten**. Наука не відповідає за надуживання її вислідів на практиці і вона не може відмовлятися від заняття певними проблемами з огляду на се, що з її висновків хтось може робити ненауковий вжиток. Серіч наукового сумління дослідника — по силі відмежовуватися від можливого ненаукового використання його наукових висновків, можливо паралі-

зувати таке використання підчеркування моментів, які можуть нейтралізувати політиканські надуживання його висновків. Але зрікатися досліджу моментів культурної спільності слов'янських народів і їх кооперації на полі культурної творчості, тому що се може бути використане для політичних завдань, дослідникам-славістам чи історикам окремих національних літератур — ніяк не годиться. Мета кожної науки, кінець кінцем, завсіди синтез, і історик слов'янських літератур не може переставати на juxtaposition так само, як і всякий інший дослідник. Той не зможе фізично — коли не буде умисно закривати очей на факти...

Сам д[обродій] Ледніцький, протестуючи против синтетичного трактування історії слов'янських літератур, предметом свого першого курсу бере романтизм в російській і польській літературі. Чи він трактуватиме ці дві теми виключно “юкстапозитивно” і закриє очі на різні моменти стичності і дифузії обох літератур на сім полі? Я не спеціаліст ні в польській, ні в російській літературі, але мені самі собою приходять на пам'ять такі фрази, як глибоке вражіння, зроблене в російських (і так само в українських) кругах ідеями й заняттями Ходаковського, спостереженнями над народною слов'янською поезією К.Бродзінського, впливи “Історичних співів” Немцевіча* на поезію Рилєєва, що робила свого часу таке глибоке вражіння і на Україні, і т. д. Була дифузія, було обопільне проникання і проби синтезу. Були і не можуть бути поминені істориком.

В самій своїй статті д[обродій] Ледніцький з приємністю підчеркує впливи польської школи і літератури XVII в. на московську через українську. Він підносить спільні переживання впливів італійського Відродження у західного слов'янства; але, я думаю, він пам'ятає, що ці переживання не кінчилися в Дубровнику, Кракові й Празі, а свідом також їх рефлексів в літературі й мистецтві України, Білорусі і Московщини? А переживання Реформації? Чи вони так само не дали себе відчутти не тільки в Чехії й Польщі, але так само в Хорватії, на Україні, в Білорусі, і знов-таки — і в землях Великоруських, зв'язавши в один круг майже всі слов'янські краї. Своїми впливами: раніші стадії — віклефізму, гуситизму, чеських братів, і пізніші — лютерства, кальвінізму, анабаптизму, соцініанства?

Перед тим експансія болгарського народного християнства, т. зв. богомильства, в своїх розгалуженнях і модифікаціях, чи не пройшла вона теж майже повного кола по землях слов'янських, безпосередньо чи посередньо (через посередництво італійських і німецьких сект) — зв'язавши їх в одно коло?

Так само й епоха християнізації — перекладів Св. Письма, літургічної й агіографічної літератури й обміну ними між слов'янськими краями, чи вона, відкинувши всі перебільшення кирило-методіївства, московського і чеського слов'янофільства і т. д., не лишила нам фактично широкого образу слов'янської дифузії, що свобідно переходила межі політичних формацій і культурних сфер Візантії й Риму?

В сфері народної творчості, так як вона розвивалася на спільних мотивах, винесених ще з правітчини, в перших віках розселення і по розселенню, коли широка міжслов'янська дифузія ще була особливо активна й широка, — обопільні запозичення і тем, і поетичних форм були дуже живі не тільки в сіх ранніх віках, але й пізніших! Д[обродій] Ледніцький підчеркує своєрідність різних народнопоетичних родів теперішнього слов'янського репертуару: великоруських билин, українських дум, колядок і щедрівок, сербо-болгарських епічних пісень, великоруських і польських духовних стихів. Але тут те ж саме явище, як і в словенській лінгвістиці: в сучасних мовах слов'янських племена розійшлися так, що одно другого вже не розуміє, але для лінгвіста се розгалуження одного цілого, які можуть і мусять студіюватися тільки методом порівняння. Історик усної творчості, не вважаючи на зовнішню дивергенцію, теж на кождім кроці знаходить в обрядовій, ліричній й епічній поезії спільні вихідні точки і неустанный обмін мотивами і формами під перехресними впливами Європи й Азії, традиції античної і християнської, германо-романської, передньоазійської, турецької, індійської і т. д. Сі впливи і запозичення з сфери усної творчості переходять до літератури книжної і навпаки, творячи густу сіть перехресних впливів і течій міжслов'янських і позаслов'янських. Далматинські перерібки лицарських романів, які так глибоко врізаються в саму гушину східнослов'янського життя, що принесений з Дубровницьких країв *Buovo d'Antona* досі зістається одним з найбільш популярних героїв народної великоруської літератури*, і поруч них народні співаки — носії героїчного полудневослов'янського епосу, що стають типовою фігурою польського й українського життя XVI в., оспіваного Є.Морштиним:

Przy nim serbin żalosny długi smyczek wlecze*,
łeb skrzywiwszy po polciu, a rywulę siecze,
grając im starodubskie dumy, jak przed laty
Turków bili Polacy i mężne Chorwaty.

А вихованець нової болгарської школи Пахомій Льоготет, реформатор московської агіографії XV в., популяризує в новій літературній формі дані болгарським відродженням різні теми — побожні і героїчні — на ґрунті книжнім.

Ні, слов'янський літературний світ — се не механічна “юстапозиція” відокремлених, ізольованих національних літератур. Се коли не цілість, то система, тісно пов'язана між собою неустанным обміном і певною кооперацією — неплановою, несвідомою, але органічно ув'язаною співпрацею національних культур, які не журяться можливими висновками, що можуть бути колись і кимсь зроблені з їх запозичень, а жадібно шукають того, що могло б їх збагатити новими переживаннями і емоціями. “Беруть своє скрізь, де його находять” — в руках приязних і суголосних, а так само

в ворожих і неприязельських, в свідомості того, що кожде таке запозичення, звідки б воно не йшло, кінець кінцем підіймає власну динаміку, даючи імпульс власній творчості, що неминуче дає новий синтез свого дотеперішнього добутку з новим запозиченням, і под. Я знаю, що єсть круги, які досить нерадо констатують у себе наявність запозичень: се треба сказати і про польських дослідників літератури, які нерадо признають впливи східнослов'янські, візантійської культури. На се вплинули різні політичні переживання і упередження, що запозичення свідчать про пасивність, слабкість народного життя. Але, по-перше, — се хибний погляд: історики культури можуть посвідчити, що запозичення не являється свідомством пасивності, а підвищеною активності. Культура не приймає пасивно впливи — вона бере їх, бере те, для чого у неї є вже підготовлений ґрунт і потреба, і самостійно переробляє, даючи, як я сказав, новий синтез свого дотеперішнього доробку з новими, запозиченими мотивами, формами, ідеями і т. д. Се одно; друге — ігнорування фактів, хоч би неприємних в даних умовах, різними слов'янськими культурами, народностями і областями робить неповними, бідними і недостаточними ті *études nationales**, котрих “юкстапозицією” рекомендує вдоволитися д[обродій] Ледніцький. Се правда, розуміється, що досліди над сею міжслов'янською культурою і літературною дифузією далеко тяжчі і складніші, ніж над лінгвістикою, але ніяк не годиться робити тут *us Not eine Tugend** і вважати завдання літературного синтезу ненауковими через се тільки, що вони являються занадто складними і трудними.

Спеціально межі тих “двох великих слов'янських світів”, західного і східного, підчеркнені д[обродієм] Ледніцьким, далеко не являються такими різкими і непереборними, як то здається прихильникам сього погляду. У автора “Росія, Болгарія і Сербія творять першу групу, найбільш віддалену від історичної Європи — найменш європейську, — що спинилася на порозі духового життя (*vie morale*) Європи, як казав Леруа-Больє. Польща, чехи і західно-полудневі слов'яни творять світ західний — хоч він і не представляє ніякої внутрішньої одності, ніякої одностайності ані характеру, ані культури” (с. 429). В тім, що автор називає по старій пам'яті “Росією”, так само західні частини: Україна, Білорусь і Старий Новгород стояли під дуже сильним впливами Західної Європи, що і служили посередниками, що передавали західноєвропейські впливи на Московщину і в євразійські області східнослов'янської експансії. Перед нами ніяк не два світи, розділені глибоким і широким океаном, а скоршу дві сторони одного континенту, офарблені в різні кольори, з широкою смугою посередині, де сі два офарблення зливаються й дають різні посередні нюанси, що посиляють від себе такі посередні розгалуження направо і наліво, в різних напрямках і різних епохах, свobodно переступаючи етнографічні й політичні межі. І історик культури, історик літератури, мистецтва й т. д. менше інтересується сими культурними, ідеологічними хвилями, що переливаються через національні й державні границі, ніж тим життям, що розвивається в отсих національних і політичних границях.

Коли для історика культури цілком реальним поняттям являється історія людської культури, не вважаючи на безконечну мінливість людських рас, географічних, економічних і т. д. умов їх життя. Коли для історика мистецтва, техніки і т. д. ця історія зовсім не зводиться “до юкстапозиції” окремих країв і народів на сім полі. Коли культурна історія Європи або історія європейських літератур, як би вона не викладалася — за певними культурними течіями чи за окремими країнами й народами, також являється не юкстапозицією цих країв і народів, а історією їх кооперації на літературнім чи культурнім полі. — Тим більше се треба сказати про слов'янський світ, далеко цільніш зв'язаний між собою зв'язками сусідства, ближчим спорідненням своїх мов, переживаннями праслов'янської доби й епохи розселення, культурними набутками, зачерпненими з спільних джерел і передаваними з рук до рук, та різними спільними історичними переживаннями. Занадто багато спільного було тут і єсть, аби можна було се поменшити, навіть відкидаючи якнайостріше всі перебільшення романтичного чи політичного панславізму. Поруч студіювання окремих слов'янських країв і народів — їх історії, культури, літератури, мистецтва, мови, зістається ще занадто багато спільного — не тільки в мові, але так само в словесній і пластичній творчості, ідеології, праві і т. д., що треба мати на увазі не тільки для сторонніх кругів, яких інтересує слов'янство як цілість більше, ніж його окремі галузі, але і самим дослідникам цих окремих галузів, в інтересах поглиблення і всесторонності представлення життя цих окремих слов'янських країв і племен. Що в досліді цих міжслов'янських спільностей і взаємин досі зроблено мало, в порівнянні з успіхами порівняної лінгвістики, се зовсім не може бути аргументом — як у д[обродія] Ледніцького — против їх досліду як чогось нереального, фіктивного, навіяного політикою і т. д. Навпаки, се повинно покликати до більш інтенсивних дослідів в сім напрямі, і без сумніву — се лежить в обов'язку і тих слов'янських катедр, інститутів і т. д., що засновуються по різних неслов'янських краях для популяризації відомостей про слов'янство в цілості. Від сього ті, що обсаджують ці катедри, інститути і т. д., ніяк не повинні відпекуватися, нібито від якоїсь ненаукової вимоги.

Се завдання трудне, воно вимагає об'єктивності і такту, і самостійної наукової праці більш, ніж популяризація вислідів поодиноких “національних студій”. В його здійсненні повинні сим популяризаторам славістики як цілості з усею енергією допомагати ті дослідники, які працюють над історією (в широкому розумінні) окремих частин слов'янства. Але ні сі, ні ті не можуть заперечити потреби дослідження того, що об'єднувало і зв'язувало ці окремі частини зв'язками змінними, непостійними, нерівномірними, але все-таки реальними і в наслідках своїх не зникомими, і дійсно надавало і досі ще надає слов'янству поняття цілості, не вважаючи на ті відміни, суперечності і антагонізми, що його тепер ділять, — але хто зна, чи так будуть ділити вічно!..

“МАЛОРОССИЙСКИЕ ПЕСНИ” МАКСИМОВИЧА І СТОЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ПРАЦІ

Історична секція Української академії наук за ініціативою Комісії історичної пісенності ухвалила відсвяткувати з можливим пієтизмом століття появи “Малороссийских песен” Максимовича 1827 року*. В плеяді наукових праць, що з’явилися на межах першого і другого десятиліття XIX віку, се був факт найбільш яскравий, найбільш проречистий, найбільш sensationний, найбільш свідомий — і в наслідках своїх багатий. Граматика української мови Павловського* — виготована ще в перших роках століття, але надрукована 1818 р.; перша публікація дум Цертелєва 1819*; “История Малой России” Бантиша-Каменського 1822*; словник української мови Войцеховича 1823* разом з купою менш показних, але знаменних для цього моменту праць і статей, значіли початок наукового українознавства, опертого на нових підставах — поглибленої національної свідомості, що їх дано новими ідеями романтичної народності, висуненими великим світовим рухом XVIII віку і на слов’янським ґрунті перетвореними в великі динамічні гасла народного відродження. Але “Малороссийские песни” яскраво визначалися і високо підіймалися над рівнем сеї початкуючої наукової літератури. Своєю безпосередньою ув’язкою з романтично-народницькою течією, з відродженським рухом і незвичайно багатою, як на свій час, першою збіркою народної поезії в різних її проявах — вони вповні переконуючо для сучасників доводили як необхідність повороту від штучних літературних канонів до безпосереднього джерела творчості — народного, так і особливу цінність з цього погляду народності української — вартої особливої уваги, дослідження і культивування. Вони були епохою!

П’ятдесят літ перед тим удар, завданий українській державності, викресав з українського громадянства помітний рух не тільки політичний, а й культурний і чисто науковий. Не спромігшись на протест проти скасування гетьманства безпосередньо (автор “Історії Русів” поясняв се егоїстичними, шкурними міркуваннями старшинської верхівки), українське громадянство в широкій масі заворушилося під вражіннями вже доконаного факту, і поруч із домаганнями в сфері українського державного права зайнялося і науковим — як на той час і обставини — обґрунтуванням української традиції, української окремішності, або вживши пізнішого російського терміна — “самобытности”.

1777 р. — рівно сто п’ятдесят літ тому — з’являється популярна свого часу “Краткая летопись Малой России с изъяснением настоящего образа тамошнего правления” Василя Рубана, його ж “Землеописание Малой России” — географія і статистика Гетьманщини на підставі перепису 1764 року*, перша етнографічна праця — “Описание свадебных украинских простонародных обрядов” Калиновського*. Два роки пізніш один з найпиль-

ніших дослідників України Федір Туманський подає тодішньому правителю Гетьманщини гр[афу] Рум'янцеву програму збирання історичних, географічних, етнологічних і етнографічних відомостей, щоб дати повний перегляд українського життя, і з того потім виходять різні географічно-статистичні й етнографічні монографії останньої чверті XVIII в.^{*}, і т. д.

Але весь сей рух мав сильно зазначений антикварний характер. Він не розвинувся широко, не захопив широких кругів: йому бракувало того живого нерва — динаміки розвою, що виявив себе в пізнішій добі, яскраво увінчаний “Малоросійськими піснями” 1827 р. з їх передмовою — маніфестом українського народництва. Історики, правники і камералісти XVIII в. доводили права української старшини на автономію історично-юридичними документами і практиками, монаршими привілеями і наданнями. Народність XIX віку висувала невмирущу силу народної стихії — вічно творчої, вічно активної, що не може бути ні вбита, ні спинена ніякими державними актами. Не воля правителів і монархів, а невгавуча активність анонімного народного колективу определяли його життя і його історію. При всій наївності тодішньої фразеології, при всіх романтичних перебільшеннях, ми відчуваємо під тим певні соціологічні підвалини, котрим ся будова романтиків завдячала свою реальність і тривкість. Народна українська маса, як продукт певних географічних, економічних і культурних умов, ставала в центрі дослідчої уваги і культурної праці. З тим і великі подвиги недавно пережитої героїчної доби уявлялися такою ж соціальною функцією народу-маси, як і та народна, “не обмежена правилами граматики” мова, котрій перші компліменти як будучій великій, рівнорядній з іншими культурній мові залунали в тім часі з уст польського антиквара Бандтке, і та народна поезія, свободна від псевдокласичних пут, котру висував на перше місце між слов'янськими народами Максимович, посилаючись на оцінки іншого польського письменника — Бродзінського. Від сього часу не пануючі династії, не імениті роди, а нарід-маса стає героєм української історії, української культури, української творчості в уяві дослідників і широких кругів інтелігенції. Не на династичні лінії, не на хронологічні таблиці нанизуються факти української історії, зміни політичних, культурних чи економічних умов українського життя. Гадка дослідника, гадка поета чи публіциста починає орієнтуватись в усіх таких питаннях на народну масу як на дійсного первотворця, а разом і об'єкта, на яким передусім відбиваються всі ці зміни побуту, і з сього становища передусім хоче дослідник їх просліджувати і оцінювати.

Се передусім цікаво сконстатувати на самім Максимовичу.

Всіма одідиченими даними він призначений був продовжувати діло таких антикварів XVIII в., що я тільки що згадав. Потомок старшинського роду, вихованець його сильно оцерковлених представників, перейнятий глибоким пієтизмом до сих родинних старшинсько-церковних традицій, він мав величезний нахил гребтись передусім у фактах сеї старшинсько-цер-

ковної минувшини своєї “Малоросійської отчизни”. Заняття природничими науками, особливо ботанічною систематикою, озброїли ці інтереси доволі добрим, як на свій час, науковим методом, і з Максимовича вийшов би уліпшений продовжувач діла Рубанів, Туманських, Бантиш-Каменських, — коли б його не захопила отся романтично-народницька хвиля, вигнана бурями XVIII віку та їх найвищим завершенням — Великою Французькою революцією. Але народницький підхід, проголошений Максимовичом в передмові до його “Малоросійських пісень”, проходить, як електрична течія, через його традиціоналізм і антикваризм. Він оживляє новим інтересом, новим завданням його роботу і надає їй невмирущого громадського інтересу й значіння для широких кругів його сучасників, найбільше живих і вражливих на питання дня, розвою і поступу, і для всіх тих пізніших поколінь, які в своїх пориваннях і досяганнях з приємністю оглядалися на зав’язки нових течій та їх обґрунтування у сього старого спадкоємця традицій, представника офіційної науки, фундатора найвизначнішого наукового осередку України XIX віку.

Позвольте мені для ілюстрації навести влучні слова Драгоманова, писані 56 літ тому з нагоди п’ятдесятилітнього ювілею наукової діяльності Максимовича:

“Про Максимовича юбилей скажу, що він такий був, як и чоловік цей — мішаний: и під “Слово”¹ підходить, и під нас з вами. М[аксимович] чоловік старосвітський, ще догоголевській, а особливо добелинсковський, т. є. до тих людей, що розібрали Гоголя лучше самого автора. М[аксимович] чоловік віку “прекрасних чувств”, виражених у вісках: ті чувства були и до народу, и до волі, — та й до панів и начальства. З таких людей виходили и декабристи, и мошенники (як Погодін). Коли хочете, у цій мішанині є свій добрий бік: чинопочитаніе не було ще приведено у систему, так що оставалось місто и для народу и для вольнолюбів, — котре проривается даже и у Погодіна. М[аксимович] ище тим спасся од поганого впливу “Миколаєвської епохи”, що рано сховався у провінцію, дальше од князів, меценатів, орденів и т. п., — и задержав ліризм переживої епохи. Тім він и доси остався близьким и до народу, и до молодіжці, хоть не розривав духовної звязі и с стариною, и с меценатами. Прибавте и те, що удалившись рано у Київ, а потім на свою Михайлову гору, М[аксимович] не покористувався матеріально своїми високими звязями и дожив до старости у бідності и почти у поденній роботі, за котру виробляв собі гроші — невеликі, звісно. Симпатичность, любов до народу, работа и безкористіе дали йому право на юбилей — не офіційально. Але на той, що був у Києві, налізло стільки разношерстої погані, що дуже огорчаться тим, що не були, — нічого.

¹ Драгоманов розуміє тут львівське “Слово”, газету консервативно-москвофільську.

Та все ж юбилей М[аксимовича] має значення. Все таки наше, народне, хоть і під снігом, а вигляда з його. Помимо цього абсолютного значення описання його юбилея має значення як показатель, у яким виді у Росії виявляється українофіліє. “Русь Київська”! “Русь повна”, — а не одна тільки московська, — от та кличка, з котрою ми сміємо виступати, по однім (практика), и з котрою тільки и треба виступати — по другім (теорія), у тім числі и по Максимовичу. М[аксимови]ч кінча свою річ словами из свого письма до Погодина у Москву: “у вас многие смотрят на всю русскую землю с москворецкой высоты Ивана Великого; здесь иные глядят на нее с запорожской, поэтической Савор-Могилы; а некоторых зазывали и на Могилу Кракусову*, — а моя точка зрения на всю единую русскую землю, — над Днепром, с холма св. Андрея Первозванного”. Це він згадав у одвіт на річ одного учителя из Володимірської губернії, которий його дуже вже москалем изобразив, и услід за Житецьким, крый підхопив мисль Максимовича, — и закончує свое описання сего пассажа словами: “и убили наповал крестьянского сына Илью Муромца!”¹.

Дійсно, два животворчі і невмирущі гасла, вірно вхоплені Драгомановим, лунають в науковій творчості Максимовича і надають непережитого інтересу в очах наших сим — часто, на перший погляд, безнадійно перестарілим і густо примашченим казньонною, церковно-бюрократичною термінологією — його історично-археологічним, філологічним і природничим писанням:

Нарід — як ціль і предмет наукового досліду і культурної праці, і —

Неперерваність його історичної традиції як провідна нитка в усякім науковім орієнтуванні.

Сі дві основні тези проходять через довгу, більш як п’ятдесятилітню працю Максимовича і через усю ту столітню наукову українську працю, що починається з сих публікацій другого і третього десятиліття минулого століття, випущених під сим знаком вивчення народу і його життя, — і до останньої стадії нинішнього культурного і наукового будівництва в нашої

¹ Переписка Драгоманова з Бучинським, с. 68—70*. Далі ще таке:

“Бачите, — Киев така штука, з котрою можно добре бити “московский сепаратизм”. Відсіля бачу я, як піднімаютьца брови Ваши у знак удивлення. “Московский сепаратизм”?! — Эге! — Всеросія, — таки все Россія! А Киев їїйі центр! Правда, з цим кликом не дуже здорово и “українському сепаратизму”, та и московському не ладно. Та для чистого укр[айнського] сепар[атизму] треба б столицю яку-небудь Хортицю вибрати, а Киев дуже давно заліз у “всеросійські” стосунки, — оттого він не дуже то ладен для укр[айнського] сепаратизму, — та з його добре можно побивати и московській. От на чому став Максимович, та на тому став и Костомаров у своїйх “Двох народностях” и маленький, та дуже цікавий річ “Великий” кн[язь] Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницький”*. Галиччина, звісно, не так стоїть, як Киев, — и для неї не обов’язательна киевська точка, — вона може жити зовсім одрубно не тільки од Москви (я даже не знаю, чого вона у Москві не бачила! и поняв би швідче Петербург), — но и од Киева, коли схоче. А на случай стосунків з Киевом, усе-таки треба и Галиччині прийняти увзгляд “киевські”, коли не “к руководству”, то “к сведению”, — як кажуть у наших канцеляріях”.

робітничо-селянській республіці, з його цілевою орієнтовкою на потреби й інтереси селянства і робітництва. “Все з народу, через нарід і для народу” було гаслом, яке все ясніш розкривалося, все глибше усвідомлялося й перетворювалося в роботу найкращих, найсвідоміших представників українського наукового, культурного і громадського руху цього століття. Се одно.

Друге — змінюються політичні, культурні й побутові форми, але нарід стоїть вовіки. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змінності зовнішніх форм і мусить служити головним об’єктом і вихідним пунктом всякого обслідування. В наукових заняттях Максимовича було кілька моментів, де він тісно підійшов до сеї тези, дав кілька незвичайно цінних для свого часу і незабутніх в історії української науки взірців наукового обслідування питань з цього становища; завдяки їм він став одним з корифеїв не тільки історично-філологічної української праці, а й українського руху взагалі.

Немаловажне значіння в тім мало, що Максимовичеві, збігом обставин, довелося бути організатором “найвизначнішого наукового осередку України XIX в.”, як я тільки що назвав Київський університет, котрого першим ректором, першим деканом історично-філологічного факультету і єдиним викладачем українознавства довелося бути Максимовичеві. Україна вже до того часу мала університети у Харкові і Львові, але заснування Київського університету, дорученого Максимовичу, було не просто заснуванням третього університету на Україні — се було відродження історичного українського центру після довгого антракту. Відома річ, що як свого часу польський уряд не погоджувався на заснування вищої школи в Києві і не хотів давати київській колегії повної програми вищої школи, так і російській уряд, скоро тільки почав розгортати програму русифікації України, відмовляв Україні, і спеціально Києву, вищої школи — аби тим способом змусити українську молодь удаватися до столиць Росії і діставати вищу освіту в російській формі. Миколаївський уряд відійшов від сеї програми, рішивши на поборення польської культури на Україні відродити старі київські культурні традиції — імунізувавши офіційною народністю, церквою і патріотизмом. Але казьонна імунізація зіставалася для казьонного вжитку, в дійсності ж на сих офіційних підвалинах з стихійною силою стали відроджуватися традиції старої української культури, соціальні й політичні змагання, перервані і придавлені — але не викорінені попередніми нагінками. Київський університет, і з ним Київ, почавши від його заснування, швидко виростають на центр не тільки наукового, але й національного українського життя — неважаючи на всю офіційну фразеологію, замовчування або вимушені односторонності, котрі часто бачили себе змушеними робити “страха ради московська” будівничі сеї київської бази. Гоголь, вибираючися слідом за Максимовичом на київську катедру, висловив побажання, щоб Київ з заснуванням університету став “русскими Афинами”*, — а він став огнищем українського відродження.

Величезною заслугою Максимовича було се, що він відчув значіння цього моменту, в якому опинився. Як відомо, він хотів, для рятування свого здоров'я, перейти з Москви до Києва на катедру ботаніки; коли б не далась ботаніка — хотів узяти катедру зоології, та замість того дістав катедру “русской словесности” — котрою досі цікавився тільки як дилетант. Але взявши її, він вповні оцінив її значіння з цього нового київського становища. Він перетворив її в катедру українознавства. Як висловився Драгоманов в своїм некрологу Максимовича*: “некогда Пушкин сказал о Ломоносове, что он сам был первым русским университетом, — М.А.Максимович был для Киевской Руси целым ученым историко-филологическим учреждением и вместе с тем — живым народным человеком”. Не покидаючи своїх природничих інтересів, він писав на теми філологічні, історично-літературні, етнографічні, історичні, археографічні, археологічні, і що було найважливіше — писав з цього нового становища — відродження київської української традиції. Московській точці погляду “с московской высоты Ивана Великого”, як він висловився, — з котрої досі трактувала історію східного слов'янства офіційна і неофіційна російська наука, — Максимович протиставив точку погляду київську, і з неї освітлював всі ці філологічні, історично-літературні й історичні факти. Правда, він назвав свій пункт “горбом святого Андрія Первозванного” — легендарної фікції, що ніколи не існувала в реальності, і київську добу оцінював в аспекті християнізації Руси. Але се була данина своїй добі, може, навіть історично неминуха. В інших обставинах Максимович, може б, назвав своїм обсерваційним пунктом київський Житній торг, сей найбільш живий народний центр Києва, перед київським магістратським “Самсоном”*. Драгоманов одмітив се, що Максимович під всіма окрасами офіційної фразеології зіставався “живим народним чоловіком”, й історичну перспективу східного слов'янства він студіював не тільки з історичних завмерлих верхів Старого гóрода, але і з становища живого потоку “Києво-Переяславської України”. Се було важно. З другого боку — було важно те, що ні історичний романтизм, ні міністерська інструкція не викривляли у Максимовича-дослідника реалістичного, документального аналізу явищ і фактів, які він розбирав з цього свого київського становища. Максимович-природник в цілості переносив реалістичні, лабораторні методи в свою історично-філологічну працю, котру він переводив під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології. Тому так високо цинив його інший великий український історик-природник, властиво медик в своїй науковій підготовці, В.Б.Антонович.

Крок за кроком, на основі перших джерел, фактів і документів, дрібних мікроскопійних спостережень, протягом довгої піввікової наукової діяльності переводив Максимович ті тези, що нова українська мова, народна і книжна, нова українська література, козацька і гайдамацька Україна — органічно розвинулися з побуту історії, мови і творчості старої Київської Руси. Що супроти всієї пізнішої історії Східної Європи, з московськими царями і патріархами, петербурзькими імператорами, синодами, універси-

татами і академіями, ся Київська Русь була вихідним моментом. Була тим “яйцем-райцем”, з котрого вийшла на світ уся казково-блискуча й імпульсанта, в очах людей тридцятих, сорокових, п’ятдесятих років, російська дійсність того часу, що уявлялася їм вінцем і останнім словом світової культури. — Але своє безпосереднє органічне продовження вона, ся київська доба, мала в народнім українськім побуті, народній мові і фольклорі, в народних українських рухах і в нових пробах культивування української стихії — київських і галицьких, отже, беручи ретроспективно — стара Київська Русь була українською, і в новім українськім руху знаходила своє продовження і завершення.

Розуміється, наш покійний ректор не договорювався до таких виразних і різких формул. Але коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі історії східного слов’янства — московсько-династичній — схему, подиктовану реальними взаємовідносинами східнослов’янських народностей*; коли я трактував київську добу як стару добу української історії і позволяв собі називати Ярославів і Мономахів* українськими князями, накликаючи гнів, глузування і доноси хранителів казённого православія, самодержавія і народності, перед котрими мусив застѣбувати на всі гудзики свій відмундир наш старий ректор, — я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор і після нього розвивали великі продовжувачі його діла — Костомаров, Антонович, Драгоманов. Не написавши за своє життя ні одної суцільної праці з історії України чи історії її літератури, Максимович був одним з творців української історіографії, а інакше — історичної української ідеології.

Се річ велика. Історіографія взагалі відіграє велику роль в культурнім і спеціально — в національнім житті. Недурно її називали “самосвідомістю народу”. Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією — як от нашого, українського, — історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того самого діла) відіграла роль прямо-таки колосальну.

Ті народи-конкуренти і ті політичні формації, які силкувалися позбавити український нарід самостійного існування і вжити його як гній на свій горód, як будівельний матеріал для своїх культурних і політичних споруджень, хитро і зручно — руками своїх політиків, письменників і учених — старалися загальмувати розвій історичної свідомості українського народу. А для того — розшматувати, роздробити його історичну минувшину і ослабити органічний зв’язок його переживань!

Робилось се одними свідомо, другими несвідомо, — але робилось багатьма, довго, витривало і послідовно. Нове українське життя проголошувалося новотвором. Сучасна українська мова — “испорченным русским языком”, витвореним польськими впливами за часів польського панування на Україні. Українська людність Подніпров’я представлялась пізнішими

колоністами, що десь в XVI—XVII в. прийшли з Галичини, з-під Карпат і відти принесли українську мову, тимчасом як кияни, чернігівці і переяславці княжих, передтатарських часів говорили тою мовою, що лягла основою пізнішої великоруської. Після татарського погрому, мовляв, київські, чернігівські, переяславські князі, бояри, духовенство, міщанство, весь люд вийшли на Московщину і перенесли туди київську мову, культуру, пам'ятники, а спустошену Київщину по довгих віках заселили галичани з своїм “испорченным наречием”. Значить, не тільки “всі святі говорили по-руски” — як сформулював сей московський погляд геніальний полтавський юморист словами московської “свахи”*, — але русскою — себто московською мовою чинився в Києві княжний суд, говорились проповіді, співали київські Бояни.

“Руська Правда”, “Слово Іларіона”, “Київська літопись”, “Слово о полку Ігоревім” — се невідділені частини — антецеденти руської літератури, що своє завершення знайшла в творчості XVIII і XIX в., а “малороссы” “со своим Шевченкой” нехай шукають своєї історії в карпатських провалах, “межи ляхы и чяхы”, де “испроверже живот свой Святополк Окаянный”, — нехай доходять своїх предків серед “непомнящих родства” пастухів, серед утікачів-хлопів і т. д.

Треба собі уявити, які деморалізаційні впливи робила така концепція на свідомість рядового українського громадянства, затисненого між історичними претензіями московськими і польськими. Як вона підтинала поважання до своєї народності і свого народу, його мови, культури, традицій. Як викривляла весь світогляд всієї тої людності, яка в тій чи іншій формі попадала під відгомони сеї “історичної схеми”. Супроти сього величезною громадською і національною заслугою ставало кожне наукове досягнення, яке усувало сі розриви української традиції і реставрувало її органічність — промацувало суцільність, неперерваність і однастайність українського народного життя під всіма бурхливими колонізаційними катастрофами, під різнородними політичними і соціальними формами, під змінами культурних течій в суспільних верхах. Зрозумілою ставала вражливість і зацікавленість свідоміших українських кругів в таких, на сторонній погляд, — суто спеціальних або навіть антикварних питаннях, з яких робилися вищезазначені історичні висновки. Молодшим поколінням стає все менше зрозумілим той інтерес і значіння, що надавали люди з громадськими потягами питанням про те, чи київські поляни належали до полудневої, української, — чи північно-східної, великоруської, групи племен? В якій мірі спустів Київ і Подніпров'я під час татарського лихоліття, і якими елементами воно залюднюлося? Чи єсть полудневі діалектичні прикмети в київських пам'ятках XI—XII віку? З якого часу взагалі проступають прикмети народної мови в літературних пам'ятках? Хто писав “Слово о полку Ігоревім” — киянин чи чернігівець і т. д. Для теперішнього покоління се академічні питання, позбавлені всякого громадського нерва; але люди не тільки мого часу, але й

значно молодші мають в живій пам'яті ті формули і висновки, що стояли за таким чи іншим розв'язанням сих питань, за тою чи іншою відповіддю на них. З того чи іншого підходу до сих питань вони пізнавали тих, що признавали право на існування української народності, і тих, що засуджували її на ролю погною для культури московської чи польської. Відти інтерес для сих суто академічних дебат, і глибока вдячність для тих, що, не вважаючи на свою належність до офіційного академічного світу, сумлінно розв'язували сі питання в інтересах неперерваності і суцільності українського життя — а не проти нього. Кілька таких незабутніх заслуг, що держалися в твердій пам'яті свідомого українського громадянства, було і на рахунку нашого сьогодиншнього ювілята, і воно ніколи їх йому не забувало. Те, що робила українська історіографія в напрямі реставрації й оживлення української традиції, воно взагалі вдячно пам'ятало!

Мушу коротко нагадати сі головні заслуги Максимовича.

Першим ділом його була оборона старинності, органічності і самостійності української мови в протиставлення ходячим поглядам на неї як на новотвір, утворений польськими впливами, — так що тодішній офіційний граматик Греч в своїй шкільній граматиці* вважав можливим називати українську мову наріччям польської мови. Авторитетно і ґрунтовно, з немалим запасом фактів і науково-методично, як на свій час, Максимович зробив се в своїм університетськiм курсі, виданiм 1839 р.* Він називався “Историею древней русской словесности”, але та перша частина її, що М[аксимович] опублікував, головнo займалася народною українською мовою та її відносинами до книжної мови київської доби. Попередив її, рік перед тим, короткий проспект: “Критико-историческое исследование в русском языке”*, де Максимович викладав ті ж погляди. Він поділив слов'янські мови і діалекти на дві половини: східну і західну (властиво — західно-полудневу), а східну половину на два розділи — і полудневий, і північний; полудневий — се язык южноруський, з двома головними наріччями: малоруським і червоноруським; північний — се язык великоруський і язык білоруський або литовсько-руський. Подчеркнувши той факт, що назва “русского языка” в російськiм обиході стала ходячою назвою великоруської мови, але первісно належала київській Україні, і в такiм значiнні ще вживається на Західній Україні, Максимович констатував, що ся назва мусить уважатися рівнозначною з терміном “східнослов'янський” як назва родова, що обіймає всі три східнослов'янські язики: южноруський (або український), великоруський і білоруський. Розділ сеї східної групи на частину полудневу, українську, і північну, великорусько-білоруську, стався не “в середніх временах”, а “в древних” — про се свідчить лінгвістична однастайність української мови, котрої б вона не могла задержати, якби формувалася в литовсько-польській добі. Про її самостійність від великоруської і польської свідчать її особливості, ближчі до мови чесько-словацької і мов полудневослов'янських, а відмінні від польської, ближчої до великорусько-білоруської групи.

В другій серії своїх історично-філологічних писань — в “Філологічних листах”, адресованих Погодіну* в відповідь на його теорію великоруського заселення Подніпров’я в київській добі (три серії, 1856—1863), Максимович ґрунтовніше розвинув тезу, поставлену вже в його писаннях 1830-х рр., що організаційним центром української (або як вони звали в сій дискусії — малоросійської) мови було українське, Київське, Подніпров’я, його культурний і соціально-політичний процес X, XI, XII в. Київські літературні пам’ятки сеї доби під церковнослов’янською поволокою виявляють прикмети не північні, великоруські, як пробував довести Погодін, а полудневі, українські. Київська культура і письменство належать українському племені і ним творились.

Окремішності і самостійності української мови, що веде свої початки від часів західнослов’янської диференціації, так само, як мова польська або чеська, відповідає окремішність українського етнічного типу. Він знайшов своє завершення в козацьких часах, “в добі Хмельницького”, але веде свій початок з старших часів. Сю гадку підчеркнув Максимович уже в передмові до своїх пісень 1827 року і на різні способи освітлював в полеміці з Погодіним, що являється найбільш блискучою апологією української самостійності, чи “самобытности”, як тоді говорили, яку тільки маємо до останньої чверті XIX в. Багато з того, що в коротких, лапідарних рисах дав Костомаров в своїх славних “Двух русских народностях”, знаходимо в “Філологічних листах” Максимовича, тільки в менш яскравій і кондесованій формі. Він писав тут в 1857 р.: “Когда я, в 1832 году, увидел землю донских козаков и вслед за тем землю козаков черноморских, мне тогда ясным было различие великороссийского и малороссийского человека в быту козацком. Когда я после того в Киеве, на лекциях, разбирал подробно народные песни, великорусские и малорусские, мне ясно было тогда различие двух народных русских характеров при воодушевлении песнотворческом. И много было мне других случаев для сличения двух русских характеров в разных отношениях”.

Як відомо, на глибоке відмежування київської доби історії України від доби литовсько-польської, з котрого вирости ці дивовижні на теперішні часи поняття про українську мову як продукт польських впливів, і про ісход київської культури на північ, до Московщини, під час татарського лихоліття, — вплинули перебільшені поняття про розміри й інтенсивність татарського спустошення в XIII віці. Почались ці перебільшення давно, ще з XIII віку, не без певної тенденції оправдати перенесення митрополії з Києва до Володимира, а потім до Москви. Київ стратив свою вартість для єрархії з упадком власті, престижу й економічних засобів київського князя і його боярства, і митрополити слідкували за сими засобами, перетягаючи за собою і культурне середовище, а з ним витворюючи і нові перспективи в історіографічній концепції, в освітленні церковної і політичної традиції. А для оправдання сього дезертирства творилася легенда про повне спустошення

старого, київського, осередка, повний упадок і руїну його святощів, неможливі умови життя під татарською зверхністю і т. д. На сім потім вирости нові історіографічні концепції, які лягли основою нової історичної схеми, прийнятої історичною російською наукою, — а тим висновкам, які висновувалися з її тез, тільки недоговорювались до останнього слова іншими, обережнішими дослідниками, дав різкий вислів безоглядний в своїй обмеженості акад. Погодін, поставивши в своїм знаменитім листі до Срезневського в 1856 р.* тезу про т. зв. полянських великоросів. З того, що київські літературні пам'ятки не мають українських прикмет, а билинна традиція про київських князів заховалася в краях великоруських, і з інших тому подібних помічень, Погодін робив висновки, що в XI, XII, XIII в. Київ і його околицю займали великороси, і вийшли відси на північ після татарського спустошення, а українці прийшли в ці краї пізніше з Західної України, з Галичини, з-під Карпатів. Максимович присвятив критиці сеї теорії свій класичний твір: "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом" (1857)*, піддав її всебічному розглядові в своїх "Філологічних листах" і в ряді статей, присвячених різним монументальним і письменним пам'яткам, історії осель, генеалогіям різних історичних родів і под., — констатував живий і неперерваний зв'язок українського розселення передтатарської і післятатарської доби, суцільність традиції, культурної і письменської спадщини, яка ясно вказує, що татарське лихоліття не зробило якогось розриву, не вигнало старої людності з її осель, не нарушило підстав українського народного життя. Тікала єрархія, князі, боярство, капіталісти, шукаючи сприятливіших для себе умов життя і експлуатації трудящого народу. Але народне життя заховало свою фізіономію, свій культурний і ідеологічний зміст, свої традиції. Вияснення сього було другим важним моментом в науковій творчості Максимовича і великою заслугою перед реставрацією української традиції.

Третій момент, який я хочу підчеркнути, — се висвітлення народної української стихії в літературі, в найбільше для неї, здавалось, далекий — літературній творчості київської доби. Її мова церковнослов'янська, її зміст — обслуговування княжо-боярської верстви, що потім відійшла і відпала від народного українського життя й вийшла за межі його зору. Максимович взяв предметом свого аналізу київські літописі XI і XII віку і "Слово о полку Ігоревім", доводячи безконечним рядом паралель наявність українських елементів в їх мові, в їх стилі, в їх ідеології й поезії. "Слову" він присвятив цілий ряд окремих статей і поставив його в центрі свого університетського курсу старої літератури. Літописами зайнявся головню в своїх листах до Погодіна, збиваючи теорію їх великоросійського характеру; через те його помічення над ними не зробили такого вражіння, як аналіз "Слова", що ввійшов в широкий обихід славістики, і його тісний зв'язок з українською народною поезією був загальноприйнятий — сформульований в тезі, що "Слово" — се антецедент українських дум XII віку, невідділима ланка в

ланцюгу української поезії. Постаравшись сам перекласти “Слово” на нову українську мову* — властиво, змодернізувавши його під сю нову українську мову, Максимович тим ще яскравіш підкреснув цей зв’язок. Але й помічення його над літописями, менше завважені й оцінені, були також дуже важні. З переведених ним спостережень над сими пам’ятками виходило цілком ясно, що їх автори — двірські поети і церковні літописці — безумовно говорили українською мовою, мислили образами народної поезії, з неї черпали свої поетичні загальні місця. Се мало величезне значіння для суцільності української традиції, для української історіографії, української ідеології. Більш того: “Всякому, хто знає історію України (“Юго-Западной Руси”) та її становище*, сподіваємось, буде без дальших пояснень зрозуміло, яке величезне практичне, державне значіння має ся думка, що мова, поезія, почування хлопа України — се безпосередні нащадки мови, поезії, почувань князів старої Київської землі; і справді, ті роботи й ті інтереси, яким віддавався етнограф і археолог Максимович в Києві пізніш, мають стільки ж наукове, як і політичне значіння”, — писав Драгоманов в його некрологу. Сі слова пояснюють, що він хотів сказати своїм вищенаведеним відзивом, що Максимович при всій офіційності свого стилю, що вражала пізніших російських лібералів, був “живою народною людиною”.

Я міг би продовжити сей реєстр. Я міг би нагадати статті Максимовича, присвячені братствам. Аналіз козацьких літописів й історії козаччини. Статті, повні спочуття й любові до засуджених офіційною історією діячів гайдамаччини. Його огляд устрою старої Гетьманщини* — прототип пізнішого “Описания старой Малороссии” Лазаревського*, і апологію сього устрою проти акта оскарження його ліквідаторів, як Теплов й ін. Надхнені теплою симпатією статті про нову українську літературу ХІХ в. та інше. В усім сім прозирає ся дорогоцінна любов до народної історії, до народної підоснови всіх сих історичних проявів її життя, і, з другого боку, замилювання в історичнім процесі як цілості: його тягlosti і непереривності, що не дає приголомшити себе недоречностями й неув’язками соціальних відносин настільки, щоб не добачати в тім усім також і позитивних проявів живої і конструктивної народної стихії. Тимчасом як противники української традиції підчеркували в усіх тих явищах некультурні і анархічні, мовляв, прикмети української маси, її органічну нездатність до державного будівництва, її безпомічність в організації життя, яка нібито засуджувала її на ролю пасивного будівничого матеріалу в руках більш конструктивних сусідів і робила необхідним в її житті керівництво всяких варягів, старих і нових, — Максимович, навпаки, висував безсумнівні і конструктивні здібності українського народу, його благородну відпорність проти насильства і упослідження, самовідречення в громадських справах і т. д. Перейнятий глибоким пієтизмом до великого тисячолітнього будівництва народу, традиціоналіст і консерватист своєю вдачею, він у всім старався висунути наперед позитивні сторони сього будівництва і з замилюванням спинявся на них, лишаючи неприятелям української традиції вишукування сторін негативних.

Пізніші радикальні, революційні покоління не могли спочувати сим панегіричним, елейним настроям; але вони пробачали Максимовичу сю прикмету його історичного світогляду в інтересах того, що лежало реальною і цінною підставою його консерватизму: констатування народної стихії як ґрунту і первопричини всіх надбудов, і охорони її інтересів як першої умови дальшого культурного і соціального будівництва.

Тим пояснюється пієтизм до Максимовича і його наукового діла таких людей, як Антонович, Житецький, Чубинський і навіть Драгоманів — котрого відзивами я головню старався схарактеризувати сі відносини молодшого покоління українознавців до старого корифея, щоб підчеркнути органічні зв'язки його праці з новішим українознавством. Сі представники новішого українознавства в ім'я інтересів народу-маси вважали своїм обов'язком різко підчеркнути розходження з його інтересами у старих представників української державності й українських вищих верств. Відома позиція Драгоманова; відомо, як Лазаревський, продовжуючи працю Максимовича над дослідженням Гетьманщини, вістря свого досліду обернув проти проґрішень старшини перед народними працюючими масами. Менше відомо, може, як неприхильно ставився Антонович, виходячи з тих же інтересів мас, до княжо-боярської і старшинсько-козацької державності, включно до найбільш популярних її представників — до самого Богдана Хмельницького, що для Максимовича був предметом пієтизму, майже культу — так само як для козацької історіографії XVIII віку. Але всі сі представники нової української науки, розриваючи з соціальним консерватизмом Максимовича, в повній мірі відчували свій зв'язок і преємство в розробленні моментів, видвигнених Максимовичем з становища суцільності і народності української історії. Коли ми порівняємо теми, ідеї і висновки Максимовича з науковими досліддами і досягненнями останнього півстоліття, що минуло з дня його смерті, ми переконаємося, як добре старий корифей влучав в питання, найбільш актуальні з становища конструкції народної української історії, як солідно і методично, для свого часу, він до них підходив і торував дорогу їх науковому розв'язанню.

Розуміється, він не міг вийти з залежності від тої суми матеріалу, яким тодішнє українознавство розпоряджало. Архівний матеріал, що став потім головною підставою історичного досліду, тоді тільки-тільки що входив в ужиток. Особисті обставини життя Максимовича, хорого, бідного пенсіонера, що сидів цілими роками на безлюдді на своїй Михайловій горі і за щастя мусив уважати — приїхати на кілька місяців до Києва, не сприяли відповідному поширенню того джерелового матеріалу, на який він спирався, ані контактів з новими починами наукової праці, що виникали будь то в літературі російській, будь то в польській, в англійській, французькій в другій половині XIX в. Серед сього нового наукового руху його праці скоро старілися щодо свого змісту. Якраз в тім часі швидко розширилися горизонти українознавства — хронологічно і територіально. Західна Україна

для Максимовича і його сучасників була сферою майже неприступною, і в свідомості своєї безпорадності він накликав галичан приступити самим до дослідів над своїм народознавством, словом, історією, а під кінець століття ся Західна Україна вповні ввійшла в обсяг української науки і органічно ув'язалася з історією Великої України, так само як і її життя могутньо зміцняло великоукраїнський рух і помагало його усвідомленню своїми фактами і досвідами. Використання помічних наук, як палеєтнологія, глотика, порівняна етнологія і соціологія, — відкривало безмежні перспективи поглибленню і поширенню історичного досліджу. З другої сторони, революційні повиви, світові й місцеві, підчеркували нові сторони народного життя, давали йому нове освітлення. Се дало українській науці з кінцем XIX віку зовсім нову фізіономію, зовсім новий зміст в порівнянні з досягненнями середини століття, що багато ще затримували в собі від антикварного напряду XVIII віку (сильно помітного на Максимовичу навіть і в останніх десятиліттях його праці). Але неважаючи на се, органічний зв'язок з кращими здобутками, підходами й передчуттями українознавства середини XIX століття — котрих найкращими представниками були Максимович і Костомаров, в повній мірі відчувався представниками нових течій. Київська громада заманіфестувала сей зв'язок і свій пієтизм, відсвяткувавши спеціальними зборами ювілей Максимовича. Драгоманов пошанував його блискучим і повним розумінням некрологом, який я позволив собі кілька разів зацитувати в сій своїй поминці. Київські наукові установи взяли на себе видання збірника його наукових праць*; Антонович, Житецький, Науменко, в ряді інших представників тодішнього київського наукового світу, взяли на себе переведення сього плану. Нова прія за “старобутність” і органічність українського життя, що піднялася зараз по тім, в 1880-х роках, з приводу звісних виступів акад. Соболевського*, — останній, можна сказати, науковий акорд українознавства XIX в. — дала ще раз в повній мірі відчутти зв'язки з науковим ділом Максимовича. Знаменита стаття Антоновича “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие”*, котрою розпочалася “Киевская старина”, новий орган українознавства 1880-х рр., — була відновленням старої аргументації Максимовича про неперерваність і органічність київського життя. Я, як представник останньої, наймолодшої української генерації XIX віку, з приємністю згадую в сій хвилі всю уважливість і пошану, з якою в своїй “Історії України-Руси” я оглядався на погляди, аргументи і матеріали, зібрані з сього становища Максимовичем: її перші три томи, присвячені, власне, тій старій Руси, котрої органічний зв'язок з новою Україною так гаряче аргументувався і ріжнобічно освітлювався покійним нашим корифеем, вийшли саме в останніх роках XIX віку як маніфестація живучості його праці й ідей в нових умовах життя і серед нових наукових течій.

І дійсно, глибоке поважання викликає в нас сей скромний пустинник Михайлової гори, який з такою гідністю боронив досягнення українського

народу від усяких зазіхань, з яких би високих і йому особисто симпатичних кругів вони не йшли. Його наукові листи до Погодіна з цього приводу читаються і повинні читатися ще довго з великою приємністю, яку викликає сей щирий, благородний, цілком свободний від якої-небудь полемічної заїлості і націоналістичного шовінізму, але zarazом перейнятий глибоким почуттям свого наукового і громадського обов'язку тон, в якому М[аксимович] боронив історичне добро українського народу від московських претензій, висловлених устами його близького приятеля і товариша. Ті історичні слова київського Ізяслава суздальському Юрієві в славі боротьби за суверенність Києва, процитовані Максимовичем на адресу Погодіна як резюме його полеміки: "Кланяюсь тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль" (с. 261)*, могли служити епіграфом всього великого історичного діла, проробленого нашим першим ректором, і з ним — українською історіографією цього століття, що почалася в 1820-х роках.

Я користаю з нинішнього нашого свята, щоб пригадати тим новим поколінням, що виходять тепер на наукову арену, і ширше — на арену громадської і культурної роботи, сей зв'язок з трудами і досягненнями попередніх поколінь. Нові часи утворили нову обстанову сеї праці. Велика наша революція поставила їй нові завдання, котрі вона мусить мати на оці. Але маючи глибоке переконання про необхідність якнайтіснішого зв'язку наукової праці з громадською, спеціально в нинішніх умовах життя, я навзаєм вважаю в високій мірі корисним і потрібним також, щоб і громадянство, і трудящий нарід також відчували тісний зв'язок своїх надбань з науковим рухом, його досягненнями і його завданнями.

Українська наука, зокрема українознавство, може з гордістю сказати, що в нинішніх соціальних і політичних досягненнях українського народу єсть чимала пайка й її столітньої роботи. Той рух, що розпочався під вражіннями тісного контакту з західним світом, із досягненнями Французької революції, і що намацав у себе під ногами твердий ґрунт в народній масі, в її традиціях, інтересах і потребах та поставив собі, з одного боку, дослідження народного життя в його тягlostі й неперерваності, а з другого боку — обслуговування його культурних, економічних і соціально-політичних інтересів, — виливався одною стороною в літературний і науковий рух, другою стороною — в громадський і політичний будівництво, що в обставинах старого царського режиму мусив дуже часто набирати форм революційних навіть там, де в умовах свободніших, конституційних він безпечно міг би протікати в формах легальних. Українознавство в сім процесі йшло дуже часто в тісній і нерозривній зв'язку з політичною боротьбою. Прекраснодушний словесник-романтик, ученик Мерзлякова і приятель Язикова, Максимович також не був чужий громадським мотивам на народницькому ґрунті. Він задокументував се не тільки своїми популярними брошурами для народу, літературними творами в народній мові, обороною нової української літератури, гарячими виступами против ренегатів, — але й щирим

спочуттям демократичним реформам 1860-х років, їх народницьким елементам, а на Кулішів передрук Гребінчиних байок, “догожаючи нужді народній”, Максимович відповів многозначним сумнівом — “чи то в Гребінчиних байках має тепер нужду український нарід?”

Але, кінець кінцем, його найбільшим подвигом — як і подвигом перед-революційного українознавства взагалі — було вияснення народної основи української історії, її тяглості і неперерваності, і укріплення на сім ґрунті того переконання, що Український Нарід — се дійсний будівничий великого тисячолітнього діла української історії і одвічний господар Української землі, политої його потом і кров’ю.

Сей подвиг — не за давненим і не пережитим — ми всі, малі й старі, повинні твердо пам’ятать, шанувать і любити.

Читано на урочистім засіданні 2 жовтня 1927 р.

СТО ЛІТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНИЦТВА

Якраз сто літ минуло від часу, коли молодий полтавець, вихованець Новгород-Сіверської гімназії й Московського університету*, виступив з отсим маніфестом народності в передмові до першої збірки народних пісень:

“Наступило, кажется, то время, когда познают истинную цену народности*. Начинает уже сбываться желание — да создается поэзия истинно русская! Лучшие наши поэты уже не в основу и образец поставляют произведения иноплеменные, но только средством к полнейшему развитию самобытной поэзии, которая зачалась на родимой почве, долго была заглушаема пересадками иностранными и только изредка сквозь них пробивалась”.

Отже, перша і безпосередня цінність народності для нього — літературна. Вона має служити джерелом поетичного матеріалу, певних постійних поетичних засобів, образів і загальних місць — як досі служила для нього поетична скарбниця антична: її мітологія, легенди і поетичні постаті й типи, витворені античною літературою і спопуляризовані псевдокласичними літературними школами XVII–XVIII в. Друга половина XVIII в. принесла сенсаційну спробу оживлення сього літературного репертуару старокельтською традицією — так званим Осіяновим циклом*, що при кінці XVIII в. і в перших десятиліттях XIX дійшов найбільших впливів і найбільшої популярності в літературних кругах — у тодішній Росії також, як і в Західній Європі. Далі, перша четвертина XIX в., в процесі розвитку німецького романтизму, дала перші популяризації німецької епіки заходами братів Гріммів, що так яскраво підчеркнули велике значення народної епічної традиції: “людина отримує від своєї батьківщини ангела-хранителя, що проводить її в житті: се невичерпана скарбниця казок, саг і оповідань”, як писали вони в передмові до “Німецьких саг” 1816 року*. За сими слідами слов’янські патріоти різних національностей старалися знайти в слов’янській поезії в фольклорній традиції і в сучаснім селянським побуті аналогічний репертуар поетичних образів: мітологічні й героїчні постаті, ліричні й сентиментальні тони, ідилічні картини й настрої, які б могли стати поруч старих греко-римських і нових кельто-романських і германських та заступити їх місце в процесі творення національної літератури й культури того чи іншого слов’янського народу. З сього становища зрозумілі ті моменти, що ви-суває Максимович у своїм маніфесті:

“В сем отношении большое внимание заслуживают памятники*, в коих полнее выражалась бы народность: это суть песни, где звучит душа, движимая чувством, и сказки — где отсвечивается фантазия народная. В них часто видим баснословия, поверья, обычаи, нравы и нередко события действительные, кои в других памятниках не сохранились: сказка — складка, а песня — быль, говорит

пословица. В сем смысле весьма значительны, а потому достойны внимания и уважения были бы разыскания следов народной мифологии, обрядов, собрание песен, пословиц”.

Поруч того висувається незвичайно важне завдання — відсвіження, відновлення за народними взірцями літературної мови. Для українців се значило поворот від великоруської літературної мови, що в другій половині XVIII в. заступила вигнану з книжного вжитку мову першого відродження, до мови народної. У книжці, призначеній стільки ж, коли не більше, для публіки великоруської, скільки для української, Максимович не поставив сеї тези виразно — як не ставив її виразно та різко і в пізніших своїх писаннях. Вона висловлена більш прикровоно в словах, що наступають за вищенаведеними:

“Особенно язык совершенствуется исследованиями остатков от прошедшего, в коих он ближе к своему корню, следовательно чище в составе и крепче в силе. Это можно отнести в особенности к песням славянским, кои видимо отличаются своим изяществом”.

Але з-поза сих літературних і мовних завдань виступають також і проблеми дослідження народного побуту, обрядовості, фольклору, соціальної, політичної, економічної історії — для того щоб зрозуміти народну поезію, і навзаєм — з творів поезії дійти до тих сторін і епох народного життя, які не лишили своєї історії в пам’ятках писаних, історичних, одним словом — проблеми порівняно-етнологічного і фольклорного досліду, дослідження примітивістики, як її собі ставить сучасний етнологічний і соціологічний дослід. Полишаючи на боці завдання систематики, молодий ботанік ставить своєю метою виложити коротко “содержание и характер” української пісенності і робить се в таких пам’ятних виразах:

“Возникшая подобно комете Малороссия* долго тревожила своих соседей, долго перепадала с одной стороны на другую и была сильно буруеваема бедствиями и беспокойствами, которые не дали развиваться духу народному и произвели только внутреннее волнение. Массу ее составили не одни племена славянские, но и другие европейцы, а еще более, кажется, азиатцы. Недовольство и отчасти угнетение свели их в одно место; а желание хотя скудной независимости, мстительная жажда набегов и какое-то рыцарство сдружили их. Отвага в набегах, буйная забывчивость в веселье и беспечная лень в мире — это черты диких азиатцев — жителей Кавказа, которых невольно вспомните и теперь, глядя на малороссиянина в его костюме, с его привычками. Таким образом коренное племя получило совсем отличный характер, облагороженный и возвышенный Богданом Хмельницким. Свойства коренного племени, кажется, наиболее сохранились между девами и женами, кои будучи отлучены от удалых

козаков своих, в отношении к ним весьма грубых, чуждых всякой домовитости, и не имея никакого участия в общественном быту их, находили все в мирных занятиях домашней сельской жизни.

Скоропостижное соединение трех первоначальных образов жизни — некогда наезднической, буйной, беззаботной, с ленивым однообразием и скудостью жизни пастушеской и оседлостью земледельческой — вот что составило потом особенность малороссиян, заметную еще доньше, по причине малолюдности. Из сего очерка может сделаться несколько понятным и содержание и характер их песен”.

Автор, таким чином, ставить питання про змішання рас і їх культур, з одної сторони, і з другої — про наверстовування різних типів господарства. Висловлює дуже серйозну гадку, що тимчасом як жіноча половина представляє традиції “корінного племені” (що мусить означати, очевидно, стихію слов’янську), хліборобського господарства і хатнього хазяйства, — мужеській половині припадає війна, мандрівки за домом, торгівля, очевидно — також і господарство пастирське. Відповідно до того Максимович ділить пісні на дві половини: мужеську і жіночу, хоч не переводить сього поділу в усіх подробицях і тільки жіночий репертуар виразно називає сим іменем (“песни женские”), а чоловічому репертуарові треба дати сю назву по аналогії; можливо, що автор не дав йому сеї назви виразно тому, що припускав і в сих категоріях присутність жіночої пісні. В першій, чоловічій, половині названі пісні “про смерть козаків, про від’їзд їх на чужину, тугу за батьківщиною, бої і спомини про них” — одним словом, пісні козацькі, далі — гайдамацькі; окремо зазначені “думи”, але тут мішаються дійсні думи з історичними піснями; “сказания о частных домашних событиях у козаков составляют переход от дум к повествованиям вымышленным или балладам”.

“Песни женские” починаються лірикою і баладами на любовні теми — те, що відповідало романтичним тодішнім вимогам. Далі:

“К песням женским можно отнести песни праздничные и обрядовые*, кои носят на себе иногда печать древней славянской мифологии (сторона особливо важна в тодішнім літературнім аспекті). Но вообще показывая приверженность к удовольствиям земледельческой и семейственной жизни, представляют собою образцы весьма изящной, естественной идиллии: таковы веснянки, троїцкіе, свадебные, на обжинки и другие песни. В сем отношении едва ли какая страна может назваться столь песенною, как Малороссия: там каждое время года, каждое занятие, к сельскому быту относящееся, сопровождаются особенными песнями. Сюда же можно причислить и песни заклинательные, подобные скандинавским. (Образцы таковых мне показывал покойный Зориан Ходаковский, после коего остался знатный запас для издания малороссийских песен)”.

У зв'язку з сим автор подає в примітках до своїх пісень пояснення про народні свята, з котрими зв'язані різні обрядові пісні, — короткий календар свят у сумі, і різні мітологічні, як тоді говорили, коментарії, даючи таким чином перші провідні лінії досліду, до котрого сам автор повернувся пізніш, у своїх “Днях і місяцях українського селянина”*.

В сумі, як бачимо, його передмова, в зародковім, не розвиненім стані, давала дуже широку програму, не тільки збирацьку, але й дослідницьку, української поезії і традиціоністики: не лише в напрямі формальнім, але і в порівняно-етнологічнім та соціологічнім. Не все з того було відповідно відчуте, усвідомлено і перенесено в практику, — дещо зісталось надовго без уваги, і знову встало як проблеми досліду з кінцем століття або, нарешті, в наших часах. Але цікаво зазначити, як багато з того, що стоїть перед нами як завдання досліду, містилося в зародковому стані вже в тім маніфесті українського народництва року 1827: перехрещення в українській людності рас і їх культур, наверствовання господарських і соціальних верств, відбиття того всього в усній словесності й обряді, роля в утриманні традиції чоловічої й жіночої половини і т. д.

Пізніші десятиліття романтичного народництва багато де в чім затемнили сі початкові завдання. Культ українського простого народу, себто українського селянина-хлібороба, в його останніх побутових формах, безоглядний пієтизм до них і всього з ними зв'язаного, збирання для збирання, безпланове і безрозбірне громадження все нових і нових записів за даними старшими етнографами, в наївнім переконанні, що поскільки воно не буде поїдене мишами ані подерте на цигарки, послужить і оправданню сього народництва, і тріумфові того містичного народу над усіма лихими замислами ворогів. Ходження протертими стежками без яких-небудь дослідчих завдань, без яких-небудь наукових провідних перспектив, у тім переконанні, що ним відкривається “народний дух”, уловляється єство народного морального, художнього і артистичного світогляду і зафіксується український етнічний тип. Усе се, кінець кінцем, мусило викликати і дійсно викликало протест з боку людей, які пам'ятали про наукові завдання сеї роботи. Вираз сьому протестові дав через 50 літ після Максимовичевого маніфесту Драгоманов своїми різкими виступами проти українського “самобутництва”, проти скороспілих висновків про національний дух на підставі навиривки, без попереднього обслідування вихоплених із народного репертуару мотивів і тем. Драгоманов зажадав — і се жадання повторив ряд українських фольклористів — попереднього вияснення інтернаціональності ходячих тем народної словесності, дослідів над інтернаціональним репертуаром і обслідування в сім аспекті мотивів і тем українських, щоб мати право говорити про оригінальність тої чи іншої теми або її оригінальне освітлення в українській словесності. Се був важний постулат, занедбаний у попереднім п'ятдесятилітті, що пройшло від “Малороссийских песен” і майже не дало порівняних студій — крім побіжних заміток на тему ана-

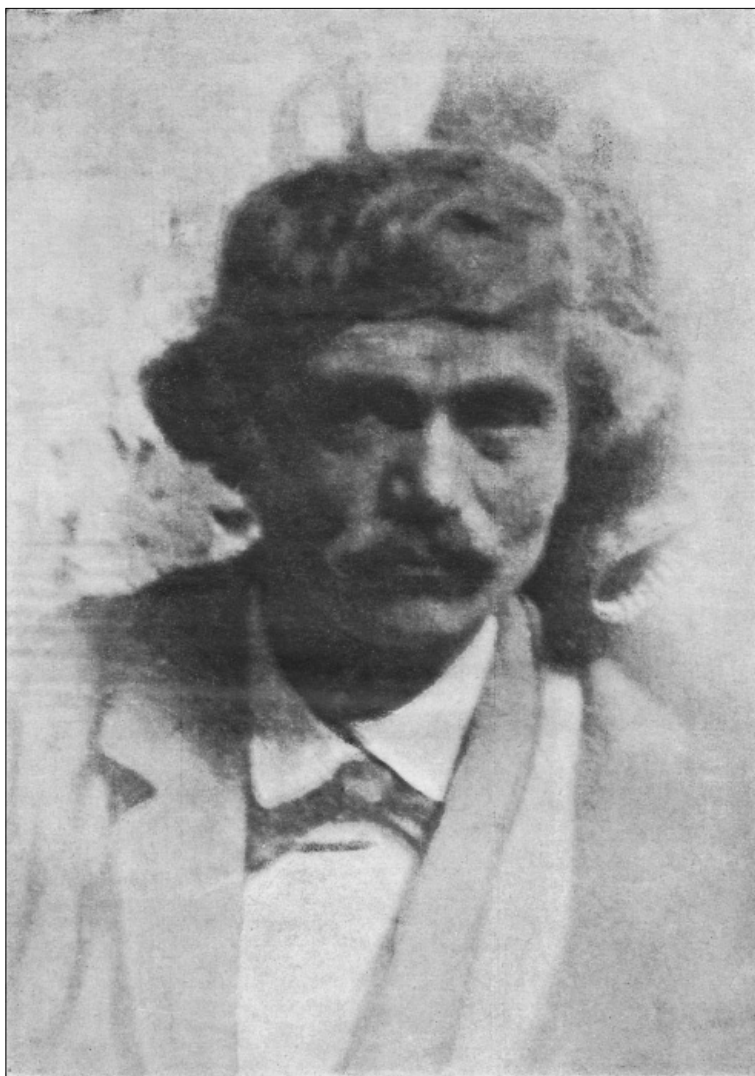
логій слов'янських, головню російських (тільки в 1880-х рр. з'явилися "Объяснения малорусских песен" Потебні* з ширшим апаратом). Драгоманов ставив свої вимоги як передумову констатування оригінальності нашого поетичного репертуару, — що стояло метою для українських народників 1870—1880-х років. Але в процесі висвітлення цього питання, що належить уважати в нім оригінальним, а що запозиченим, сильно обтерлися його гострі сторони і незвичайно змаліла та межа, що ділить ці дві категорії інтернаціонального і національного. З цього боку була дуже цікавою полеміка на сю тему Сумцова й Житецького в 1890-х роках з приводу "Мыслей о малорусских думах", котру я й нагадав свого часу в моїй "Історії укр[аїнської] літератури"*.

Вона, між іншим, ясно поставила ці — кінцею кінцем, навіть самозрозумілі, але до цього часу не досить брані під увагу гадки, що запозичується тільки споріднене: те, для чого єсть уже готовий сприятливий ґрунт, певна ідеологічна підготовка. Що запозичене ні в якому разі не лишається чужорідним, відчуженим, незмінним стороннім тілом, а в самому процесі засвоєння підпадає асиміляції, ув'язці з наявним складом народного репертуару. З другої сторони, нагромадження порівняльного матеріалу, досліди культурної еволюції і міжнародного культурного обороту поучують саме поняття оригінальності зводити до досить тісних і умовних границь. Нарешті все більше виявляється, що саме народне добро зовсім не представляє собою чогось суцільного, зведеного до певних однастих принципів: народна словесність чи так званий світогляд може бути скорше прирівняний до комори, в котрій зберігаються знаряди і вироби з різних епох різного походження. В нім існують наверхствовання з різних часів, втягнені і змодифіковані різними верствами в різних часах, часто суперечні між собою і в ужитку даного середовища не погоджені. Сам нарід не представляє собою нічого однастиного, об'єднуючи різні соціальні й професійні групи, з відмінними традиціями, світоглядом і моралю, — як то нам приходилось переконуватися і в наших студіях над українською традицією. Таким чином, народний репертуар мусить розглядатись не як щось єдине, суцільне і самостійне, як його собі уявляли старі адепти народності, — джерело національної оригінальності, яка б могла і повинна б була протиставлятися чужоземному і інтернаціональному (як се ми бачили у Максимовича), а в аспекті громадської еволюції (в широкому розумінні, в ув'язці процесів господарчих, технічних, інтелектуальних і соціальних) — з одної сторони, і міжнародного культурного обороту — з другої. Якраз широкий діапазон запозичень та інтенсивне асимілювання запозиченого може тішити спостерігача як доказ сильної активності цього соціального середовища. Історик літератури з приємністю спинається на влучних естетичних досягненнях, у які виливається сей неустанный асиміляційно-перетворчий процес. Для історика культури і соціолога — се незвичайно цінний комплекс документів часового і просторонного зв'язку: різних зв'язків в часі і простороні, слідів пережитих стадій в історичному розвитку даного

етнічного скупчення і перехрещення в нім різнородних етнічних і культурних стичностей і впливів. Се багатоцінний горизонтальний і вертикальний розріз людського життя даної країни, народності, культурного кола.

Як бачимо, з сього сучасного становища начерк тих питань, з котрими рекомендував підходити до пам'яток народної творчості молодий український фольклорист сто літ тому, досі не стратив своєї ваги і серйозності!

1927, жовтень

Володимир Боніфатійович Антонович
(фотографія з року 1886)

З СОЦІАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНИХ КОНЦЕПЦІЙ АНТОНОВИЧА¹

Двадцять літ тому, о сій порі ховали ми Володимира Боніфатійовича Антоновича*. Кажу ми про себе і про багатьох тут присутніх, що зібралися тоді на сю сумну і величну церемонію — попрощатися з людиною, що в своїй особі представляла цілу стадію українського життя, і з ним — закрити пройдену сторінку української історії. Мене викликано тоді на сей похорон зі Львова, і з огляду, що церемонію було відложено на кілька день, я застав ще покійного в його старенькім скромнім домку. Адміністрація постаралась обставити похорон так, щоб він найменше міг притягнути увагу широких кругів. Промови на могилі були заборонені, все мусило скінчитися в мурах університету, і сі мури не настроювали присутніх до особливої експансивності. Се була ворожа цитаделя обрусення і офіційного чорносотенства, де покійний учений чув себе не дома, а в ворожім стані, під пильними аргусовими очима незліченних обов'язкових і добровільних наглядців, і так почував себе і я й інші представники української громади, що вважали своїм обов'язком сказати останнє слово великому провідникові. Щирі, сердечні слова відбивались від сих холодних миколаївських мурів, завішаних портретами царів та їх підніжків². Ми одвели душу, справивши засідання на честь покійника тільки день пізніш, 16 (29) березня, і пом'янули, як могли й уміли, його наукову й громадську діяльність. Він був настільки ж дорогий нам, наскільки підозріливий і ненависний всім тим українофобським елементам, що окружали з усіх сторін наш український рух, чигаючи й чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, передусім тих, що вважалися його провідниками.

Протягом довгого ряду літ таким провідником, втіленням українського руху і сосудом всієї української “шатости и измены”, кажучи термінами московських приказів, був Антонович, і на нього звертались отроєні стріли клевети і доноси ворогів українства.

Кілька місяців тому довелось мені переглянути книжечку Андрія Белого — “Крещеный китаец”*. Сей “роман” — спомини з дитячих літ, писані характеристичним, хитросплетеним стилем автора, що нагадують мені нашого старого Вишенського, — яскраво і випукло випроваджують під сею назвою “хрещеного китайця” постать авторового батька, відомого московського математика Миколи Васильовича Бугайова³. Любовно опи-

¹ Читано в присвяченім пам'яті Антоновича засіданні Історичної секції Комісії історіографії 25 березня.

² Моя промова над труною Антоновича в “Літературно-науков[им] вістнику”, 1908, кн. IV*.

³ В “романі” він зветься “Михайлом Летаєвим”.

суючи сю милу йому постать, автор характеризує батька не тільки як вічно загубленого в свої рахунки дивака, але і як яскраву громадську фігуру: “скіфа”, “русака”, великоруського націоналіста і централіста, непримиреного ворога “самостоятельной жизни окраин”, і для характеристики виводить такий його диспут з приїзжим київським приятелем — котрого характеризує як “болтуна, ліберела, австрофіла”:

— “Что Антонович? Что пишет Грушевский? Здоров ли Букреев? Захарченко-Ващенко так же толста? А что Костяковские? — звучить вступна фраза, і далі починається “допрос с пристрастием”:

— Вы отъявленный, батюшка мой! вы отъявленный... Вы... с полячишками... Вы, я скажу вам, за Австрию.

— За Австрию, Австрию вы; украинская литература содержится, батюшка мой, на какие же деньги? Мы знаем-с про это. Вы, я доложу-ка вам...

— Я за Шевченка... Шевченко затерли совсем москали.

— Как и Гоголя? — едко хихикает папа.

— Что Гоголь? Кацап... Вот — Шевченко... Шевченко.

— Шевченко — Шевченко. А Антонович? А шайка его. — Да, да, Антонович, скажу вам откровенно — есть иезуит.

— Что же, знаете, ведь Антонович прекрасный ученый, общественный деятель: наш украинский Эразм... Вы, наверное, не читали трудов Антоновича”.

І так далі, включно до: “Да я бы за это за все вас...”

Се спомини кінця вісімдесятих і початку дев’ятдесятих років. В останніх часах ми жили дуже швидко і стільки пережили за останнє чвертьстоліття, що тим, які не переживали безпосередньо тих відносин, доволі тяжко перенестися в них.

Се часи, коли Антонович і його ближчі товариші, “українці польської культури” — як Михальчук, Рильський й ін., використовуючи свої старі зв’язки з товаришами-поляками, що зайняли за сей час визначні і впливові становища в Галичині, задумували пересунути центр тяжкості українського життя з бази російської на базу польсько-австрійську, або польсько-українське порозуміння і союз проти невольного і вільного обрусіння, що все грізніше насувалося на Україну і Польщу в Росії, а український елемент супроти нього не виявляв пожадної витривалості і відпорності.

В середині 80-х років Антонович відбув кілька заграничних подорожей, бачився з своїми старими товаришами, що після повстання 1863 року вийшли за кордон. Між іншим, близько познайомився з Валеріаном Калінкою, визначним польським істориком, містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монашої організації “Zmartwychwstania”*, а zarazom дуже впливовим провідником польської консервативної партії в Галичині, що держала в своїх руках, в тих часах нероздільно, її політику і адміністрацію. Ся стріча, без сумніву, відіграла велику роль в планах польсько-українського порозуміння. Скептичне становище Калінки супроти шляхетської

Польщі мусило підкупати Антоновича, а мрії про польсько-українське розуміння, котрими був перейнятий сей монах-історик в останніх роках його життя, і його впливи в найбільше впливових, рішачючих кругах польського громадянства могли справді піддати Антоновичу і його одностудійцям надію, що під протекторатом польських консерваторів українська національна культура, принаймні на якийсь момент, зможе знайти опорну точку для того, щоб дати відсіч “истреблению украинства” в Росії, що повним ходом пішло після указу 1876 року.

Річ відома, й історично неминуха, що під подвійним натиском — російським і польським, серед українського громадянства розвивалися надії і тяжіння в російську сторону там і тоді, коли ставав особливо нестерпним натиск польський, і навпаки — обгострення натиску російського викликали орієнтації на союз з поляками. Історичне суперництво Росії і Польщі піддавало надії, що росіяни будуть раді підтримати українців против поляків, а поляки против росіян, — хоча в результаті український елемент часто опинявся не в ролі *tertius gaudens**, а в позиції подвійно ущемленого.

Я не буду спинятись на історії самої угоди, а тільки підчеркну, як сей інцидент на переломі 1880 і 1890-х рр. підчеркнув репутацію Антоновича, так як характеризував її в тім часі, за споминами акад. Василенка, покійний Лазаревський: “Антонович — черезчур поляк”, хоча все життя і всю наукову працю він присвятив, власне, виясненню історичної кривди, котру український нарід витерпів від польської держави і польської шляхетської суспільності.

Вихований серед неї, знаючи прегарно її в сучаснім і минулім, Антонович був її неблаганим суддею і неприятеlem¹. Але для таких людей, як Лазаревський, він був “слишком поляком” тому, що не був “привержен” до державності російської супроти польської, не мав тих — офіційною російською школою прищиплених упереджень против польської культури як культури, і против польської людини як людини, котрим підпадали українці, неспостережно для себе перейняті отим офіційним “спором славян между собою” — в тім числі і такі наші великі історики, як Костомаров і Лазаревський.

Антонович серед сих великих і малих істориків був майже єдиною людиною, свобідною від упереджень російської культури і від тої “подвійної психології”, котру він закидав українцям російської орієнтації — тому й попадав у “черезчур поляки”.

Автобіографія Антоновича, розпочата ним перед смертю, зісталася недокінченою*. Великий жаль — бо се була б культурно-історична пам’ятка виїмкової ваги, при тих завданнях, які він собі ставив, приступаючи до

¹ На сю сторону я звернув увагу в своїй доповіді про основні ідеї творчості Антоновича в III книжці “Записок Укр[аїнського] наукового товариства в Києві”, 1909*.

неї: в'яснити, як уложилась його індивідуальність під впливами наслідності, оточення, школи — і власної самодіяльності. Однак і ті фрагменти, що він дав, взяті разом з його славною “Сповіддю”* і декотрими іншими працями, кидають яскраве світло на історію формування цієї глибоко індивідуальності.

Антонович надавав надзвичайну вагу принципів наслідності, і з цього становища мав дійсно всі причини глибше спинятися над тою складною спадщиною, котру одержав. Правнук галицької селянки з матірньої сторони і внук подільської — з батьківської, правнук польського магната, типового “кресового кролевяти”, з матірньої сторони і внук угорського революціонера з батьківської, вихованець матері-гувернантки з тісним і непохитним клерикально-шляхетським світоглядом і вольнодумця батька, з маленькості обертаючися в гуртку польських хлопманів, — він не зразу міг знайти своє місце в складних соціальних відносинах нашої Правобіччини, і довго й уперто працював, поки знайшов свою путь і вказав її поколінням людей, що волею долі опинилися в подібній становищі: “українців польської культури”. Він начеркнув своє credo, здобуте в сій трудній роботі в своїй “Сповіді”, що стала дороговказом для багатьох і дуже багатьох, а в своїй автобіографії кількома яскравими штрихами зазначив той духовий, внутрішній процес, що привів його на ті соціально-національні позиції, на яких він лишився на ціле життя:

“Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію*, як в осередку зовсім чужому і несподіваному”, — каже він, характеризуювши панську польську верству Правобіччя.

В гімназії я виростав під впливом педагога-іностраниця Діделя, чоловіка з глибоким демократичним передсвідченням; виховувався я на літературі, головним робом, французькій. В старших класах успів перечитати твори Монтеск'є, Руссо, Вольтера і деяких інших енциклопедистів, під впливом котрих склався мій світогляд. В шляхетській суспільності всякий зустрічавшийся чоловік, всяка аксіома того суспільства робили на мене вражіння чогось нежданного та архаїчного. Став я придумувати, як на своєму ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю — це селяни. Тут знов появилось питання щодо народності. Ясно було, що селяни складають народність осібну. Але знання мої по українству були сливе ніякі. Скільки-небудь реальні історичні дані я мав тільки з книжок Скальковського “История Новой Сечи”, “Наезды гайдамак”*. Про Кирило-Методіївське братство, про Шевченка не доводилось мені учити ніколи ні слова. Тим не менше факти говорили самі за себе. Притулюючи слабкі знання про українство до загальної демократної французької теорії, я одкрив сам собі українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією,

тим більше переконувався у тому, що відкриття моє — була не зайва вигадка. В університеті я свої переконання передавав товаришам. З початку дивились на їх, як на щось незрозуміле, мало не божевільне. Потім поволі знаходились люди, що поділяли їх, і виробивсь цілий кружок так названих хлопоманів”¹.

Рахуючи себе учеником французьких енциклопедистів, Антонович в пізнішій своїй діяльності вважав для себе найкращим дороговказом ідеї французької літератури, доволі близько підходячи до французького позитивізму і агностицизму другої половини XIX в., і взагалі щиро і з найбільшою приємністю орієнтувався на французьку літературу і науку — тим більше, що французька школа вела тоді провід в тих дисциплінах, яким він віддався в пізніших літах: антропології, археології і нумізматичі.

Пригадую, з яким вдовolenням він повторяв характеристику, дану йому з приводу одного завваження, як “найбільш послідовного позитивіста, якого коли-небудь доводилося стрінати”. Я думаю, що він хотів таким бути — власне в стилі французьких позитивістів 1860—1880-х років.

Російська ж культура і література, що нероздільно панувала над уявою і уподобаннями української інтелігенції тих часів, не викликала в нім ні особливого поважання, ні тим менше — симпатій. Він пізнав їх уперше як атрибути казьонної обрусительської школи, і вони зісталися для нього на-завсіди знарядом українського поневолення. Він вважав, що російська література, викохана великоросійською поміщицькою верствою, не здатна дати провідних ідей демократичному, мужицькому суспільству, як українське. “Що може український читач взяти з сих творів, писаних поміщиками, де виступають самі князі та графи, а коли люди без титулів, то з величезними маєтками”, — говорив він, бувало, жартовливо і зневажливо. Психологічне самокопирсання російської літератури — кому воно потрібне? “А нарешті і мова напівзрозуміла для нас! Я допитувався не одного, що значить слово “лукошко”, і ніхто не міг мені пояснити”.

Се говорилося, розуміється, півжартом. Покійник любив парадокси в приятельській розмові, — але в сих парадоксах виявлялася дійсно щира неприязнь до всього, що в його очах було знарядом поневолення української народності великоруською, в які б воно культурні й артистичні форми не вбиралося. В усіх перевоплощеннях російської й української сторони російська була для нього гнобительською, а українська гнобленою, і як він жартом висловлювався в кругу приятелів — взаємовідносини сих двох елементів в їх історичнім союзі виявлялися в тім, що великорос, виявляючи свій національний характер, від кожного кореня складав слово, що значило “бити”, а українець так само від кожного слова складав слово, що значило “тікати”. “Так воно й ведеться на протязі історії: оден б’є, другий тікає”, — сформулював його гадку один з присутніх приятелів. І сього правила притриму-

¹ “Літературно-наук[овий] вістник”, 1908, кн. IX, с. 395.

вався Антонович протягом свого життя — він вважав для себе за краще “тікати” від усіх приман російської культури і рекомендував також своїм приятелям і ученикам. Великоруська народна стихія лякала його своєю грубою, жорстокою, непохитною силою, культом безоглядного авторитету і насильства¹. Вона відстрашувала його і в житті і в історії, і він не любив торкатися російсько-українських відносин, тому що не мав змоги висловлювати про них те, що мав в гадці, а гратися в компліменти не хотів.

Через те ж то він і був, кажу, “черезчур поляком”, на погляд тих, кого він називав “людьми з подвійною психологією” — за те, що вони хотіли поєднати малоросійський провінціалізм з культивуванням російської державності і “міровою русскою літературою”.

В дійсності симпатії Антоновича до польської культури й народності не були нітрохи більші, ніж до великоруської. Тільки він не чув для неї того страху, який викликала в нім жорстока і грубіянська, на його погляд, сила великоросійського елементу. Йому здавалося, що політична, державна роля польської народності пройшла безповоротно, і зробивши працею свого життя виявлення тяжких прогрішень історичної Польщі перед її недержавними народностями, він не передбачав можливості, щоб ця історична Польща ще раз воскресла з усіма своїми гріхами, ще в більше обгострених формі, як ми то бачимо. Тому негативні сторони польської стихії викликали в нім не страх, а скорше — легковаження, і не вважаючи її небезпечною, навпаки готовий вважати поляків — після провалу останнього польського повстання, до певної міри “товаришами по нещастю” народності української, він прихильніше оцінював її — і легше почував себе серед неї, ніж серед великоруської, де він чув кожної хвили можливість отакого грубого окрику, характеристично зафіксованого в споминах Андрія Белого: “Да я бы за это за все вас...”

Польську культуру, літературу, науку він уважав таким же слабим відбитком західноєвропейської, як і російську, і, минаючи її, радив кожному звертатися до перших джерел — великих здобутків освітнього французького руху XVIII в., вінчаного Великою революцією. Цінив польські джерелові роботи, видання матеріалів, благодушно-іронічно приймаючи їх шляхетсько-аристократичний гарнір — величання культурних заслуг польського панства на Україні, і таке інше. Пригадую, як тяжко вразив він одного з шляхетських українофілів, коли на його фразу про те, що то, мовляв, “ми” заселили й оборонили Україну, він відповів удано-простодушним запитанням, невже справді їх фамілія визначалася такою родючістю, що своїми дітьми (очевидно — не шлябного походження) могла заселити такі людні ключі і волості?

Польську суспільність він знав в її сильних і слабих сторонах, і його дотепи над її слабкими сторонами часто були незвичайно влучні.

¹ Див. його “Три національні типи народні”, запись слухачів, підписана “Низенко”, в “Правді”, 1888, с. 162*: “На малій чулості москаля засновані його прямота і грубіянство; він не вважає на те, щоб там кого не зачепити, не образити”... і т. д.

Любов'ю ніжною, глибокою, безмежною він оточував зате стихію українську. Він знав її теж в її сильних і слабих сторонах. Він не закривав очей на сі слабі, негативні сторони. Він не возвеличував нашого народу, не робив з нього “месії народів”, прикладом польських патріотів. Але він ніколи не глушився з тих слабих сторін. Він любив український нарід з його сильними й слабими сторонами. Я думаю — він волів би бути в пеклі з українцями, ніж з великоросами чи поляками в раю. Тим більше що Україна — найкраща країна на світі, мала, на його погляд, сю серйозну хибу, що була за холодна — занадто обернена від сонця. Центральне ogrівання їй би не пошкодило.

В своїй автобіографії, як ми бачили, Антонович поясняв, як він прийшов до свого українського патріотизму розумово — через демократизм до місцевої народної маси і його землі. Але се не був виключно розумовий процес — підклад був емоціональний. За поміччю своїх демократичних ідей він тільки надав принципіальний характер своїм симпатіям до краю, його минулого, його побуту і людей. Не сотворив собі кумира з шляхетського танцюристого раю, як польські поети так званої української школи, ані з російської культури, котрої adeptами ставали різні наші не тільки “лівобережці”, але й “правобережці”. При світлі революційного західного аналізу Антонович знайшов свій “предмет” в українській масі, в її стихійних малосвідомих, але в істоті вповні революційних поривах боротьби з феодальними привілеями, з бюрократизмом і централізмом. Доглянув їх під подвійною заслоною польського поміщицького життя і офіційного російського бюрократизму — і оцінив відповідно. А ту неохоту до державного примусу, яку навівали на нього вікові експерименти, що пророблялися над сею масою правителями і наїзниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлуатації народної маси — хоча б в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархістичного характеру — котрим в більшій або меншій мірі був офарблений взагалі лівий народницький український рух тих часів, 1860–1870 рр. “Громада” стала гаслом Антоновича в історії значно раніш, на яке чвертьстоліття, ніж стала в новій редакції програмою для Драгоманова і його гуртка.

На превеликий жаль, Антонович не освітив того процесу, в якому зложився в нім сей культ “громади”. В своїй автобіографії він вичисляє сумарично ті джерела, з яких він черпав свої відомості про українську минувшину: збірники пісень Максимовича, Срезневського і Метлинського, літописи Самовидця, Грабянки і Величка, компіляція Рігельмана, “Історія Русів”, праці Бантиша-Каменського, Марковича, Скальковського. Тільки згодом довелося йому почути про Кирило-Методіївське братство, прочитати Шевченка. Знов-таки лишається невідомим, в яких розмірах він мав

змогу ввійти в ідеологію кирило-методіївських братчиків. Я думаю, що в доволі обмежених — як взагалі були обмежено з нею знайомі київські українські круги 1850–1860-х років.

Жандармерія дійсно встигла вчас взяти під ключ кирило-методіївську ідеологію — як хвалився її шеф гр[аф] Орлов, і те, “що снилось-говорилось” в київським осередку 1846 року, здебільшого зісталось секретом для молодого покоління, що вийшло на його місце в 1850–1860-х рр. “Книга битія українського народу” — сей канон українського демократизму* — не був звісний, се певно. Наскільки існувало “устне преданіє” — мало відомо, і ледве чи воно визначалось якою-небудь повнотою і яскравістю. Дослідів в сім напрямі не переведено, і тому не ясно також, що саме міг взяти від нього Антонович, складаючи свою історичну ідеологію українства в 1862–1863 рр., саме в момент польського повстання, протиставляючи польським мріям відродження Польщі, в новій поправнішій едичії, свої міркування про політичні ідеали українського народу.

Ся його ідеологія, розпочата монографією про початки козацтва 1863 р.*, продовжена студією про городи 1868*, в ще м'якших тонах переведена через ряд інших праць, зробила сильне вражіння на сучасників і дала провідні ідеї своєму поколінню далеко скорше, кажу, ніж дав свою програму Драгоманов. Невважаючи, що сам Антонович перший дуже скоро відрікся від першого й найбільш яскравого і повного викладу своєї ідеології — сеї праці про початки козащини як праці незрілої і в багатьох частях фантастичної, вона мала вплив і заслугує увагу з сього погляду, а також і тому, що дає ключ до провідних ідей пізніших студій Антоновича — більш наукових в користуванні матеріалом, більш здержливих в освітленні і загальних висновках, але перейнятих тою ж ідеологією. Вона дає багато зрозуміти в історичному народництві не тільки автора, але і цілих поколінь 1870-х і 1880-х років. Доктрина Драгоманова, кінець кінцем, теж була її модифікацією. В історії Драгоманов не стидався вважати себе учеником Антоновича і йшов його слідами, — хоча й давав його висновкам нове освітлення і сильно відмінний практично-політичний вжиток.

Пригляньмося ж сьому “Исследованию о козачестве” як синтезві тих складних впливів, які перейшов Антонович за свій період шукань. Йому в сей момент ішов тридцятий рік життя. Він, можна сказати, скінчив свої “роки учеництва” і “роки мандрувань” і починав свою творчість — або принаймні підходив до неї.

Випускаючи свою першу працю, він до певної міри поставив її під заслін свого попередника і учителя в історичному і археографічному досліді — Іванішева. Випускаючи акти про козащину з своєю вступною розвідкою, він одночасно випустив — в новій ролі “головного редактора Київської археографічної комісії” — розвідку Іванішева про копні суди, або, як вона називалась, — “О древних сельских общинах в Юго-Западной России”*. В передмові він підчеркував вагу “общинного начала” в старій Руси і в литовсько-польській добі української історії, — котру засвідчували його

матеріали до історії козаччини, з одної сторони, документи про копні громади Іванішева — з другого боку: вони свідчили, як уперто обстоював “природний інстинкт народу” ці громадські форми против натиску польсько-шляхетського феодалізму. Посилався, таким чином, на висновки сучасного російського слов’янофільства. Але ще в більшій мірі міг би послатися на суголосні польські теорії первісного “гміновладства”, розвинені Лелеве-лем — широко популярні в тих польських революційних кругах, де так довго обертався Антонович. Я думаю, що вони фактично не менше відбилися на сих поглядах Антоновича, ніж досліди Іванішева або Костомарова, і стріча сих двох течій могла укріпити Антоновича в тім переконанні, що громада, власне, була організаційним принципом і втілила в собі поняття ладу і справедливості в слов’янським і, зокрема, в українським народнім житті.

З сього становища він писав і свої студії про початки козаччини:

“В добі так званої удільно-вічевої Руси, від кінця IX і до початку XIV віку*, — читаємо тут, — слов’янські землі, зібрані в одну цілість під владою княжого роду, у внутрішнім складі своєї людності виявляли три головні сили, що розвивалися поруч себе й силувалися дати перевагу кожда своєму принципіві, який вона репрезентувала в політичнім організмі Руси. Сі три сили були такі: громада (“община”), дружина і княжа власть.

Громада представляла собою елемент тубільний, слов’янський. Основною прикметою громадського порядку було: рівноправність усіх членів громади, вирішування всіх громадських питань, зовнішніх і внутрішніх, ухвалою громади на зборі всіх членів — або вічі; самоврядування і самосуд дорогою таких же ухвал віча.

Дружина — елемент чужий, сторонній. Вона засновувала своє право на силі своєї зброї і на персональних послугах відданих князеві, стреміла до порядку, полярно протилежного. Тимчасом як у громаді індивідуальності стушувалися і покорялись громадській ухвалі, громадській користі і громадській волі, — серед дружини індивідуальність висувалася, старалася поширити круг своєї діяльності і особистих користей, по можності якнайбільше вирізнятися з кола її рівних осіб, і йшла до сеї мети дорогою лицарських заслуг, оружної помочі князеві і уступок та ласк князя, здобуваних сею помічю. В розвою сих змагань все, що добувала дружина, вона здобувала коштом громади та їх прав. Тому сі два принципи ведуть між собою неустанну боротьбу, і ся боротьба, в залежності від часу і обставин міняючи свою закраску, то підіймаючись, то опадаючи під впливом різних причин, — викликає головний інтерес у внутрішній історії України (Юго-Зап[адной] Руси).

Нарешті третя сила — княжа влада — до двох перших сил та їх ворожнечі, в залежності від місця, часу і обставин, ставилася ріжно.

Перші руські князі виступають як ватажки дружини і, тримаючися в краю її зброєю, трактують край і його тубільну людність тільки як корисний набуток. З початку ними кермує не державна гадка: слов'янську країну, що признала їх владу, князі вважають своїм маєтком, з котрого дістають певну скількість данини, тому боронять її від сусідів... Нарід живе давнім своїм порядком і тільки спокій від князів і варягів купує даниною, що платить князеві.

Але згодом князі хочуть збільшити свої доходи, тому організують свої суди замість вічевих або поруч з ними, і за свою працю і скорість суду беруть інший рід данини, званий ви́рою. Тому що князь спирається виключно на дружину і стає тим сильнішим, чим більше має дружини... то він старається притягти якнайбільшу скількість її, і щоб привабити і затримати при собі, робить все більші уступки, дає все ширші права і привілеїї. Напр[иклад], розподіляє між ними сільські громади з правом побирати собі княжу данину. Далі — задобрює дружинників, даючи їм право судити і брати собі частину судових вир. Нарешті... вважаючи себе власниками всієї ще незалюдненої землі в своїм уділі, князі роздають її частинами дружинникам і таким чином забезпечують собі їх службу і виключають перехід членів дружини до інших князів. Через се дружинники стають людьми осілими; персональний інтерес зв'язує їх з краєм, і старе ім'я їх замінюється новою назвою *боляр*, себто людей більших, могутніших і сильніших. Вони й справді були болярами, і їх права тяжким тягарем падали на голову громад, особливо сільських”¹.

“Рівнобіжно з розвою і укріпленням прав дружини громади поділяються на дві групи, і різниці між ними все збільшуються протягом удільно-вічевої доби. Се громади міські і сільські. Міські громади обстоюють свої вічеві права і знаходять досить сили, щоб змусити князів їх шанувати. Князі живуть серед них і змушені підтримувати добрі відносини з людністю, що їх безпосередньо окружає і вимагає пошани до її прав...

Зовсім відмінна доля спіткала громади сільські. Вони стоять далеко від урядового центру, впливи їх князеві не страшні, віче малолюдне, громадського війська (ополчення) князь не запобігає і в потребі може його покликати силою княжого авторитету. Села не укріплені і тому цілком відкриті для набігів половців, печенігів та інших степових орд. Вони неспроможні не тільки дійти потрібних достатків, але навіть і оборонити тяжкою працею добуті продукти свого хліборобства. Під назвою *смердів* вони терплять все тяжчий гніт дружинників — сі, коли їх і жалують, то тільки тому, що рахують на прибутки від їх праці. Після того як роздано боярам землі,

¹ “Содержание актов о козаках”, с. 2—5; переклад мій трохи свободний, бо ранні писання покійного Антоновича визначаються не дуже прозорим російським стилем.

вони пильнують сі землі заселити такими людьми, щоб на їх працю мати повне і абсолютне право. Так вони заводять на Русі нову суспільну категорію: рабство. Спочатку набирають рабів з воєнно-полонених, далі з людей кабальних...

Таким чином, з одної сторони — старі права громад все більше обмежуються і заступаються впливами на них бояр. З другого боку — поруч них формується верства рабів, і вона загрожує громадам: через перехід членів громади в кабалу і через поширення на громади (досі напівзалежні від бояр) тих прав, які бояри мали над селами, де були оселені раби” (с. 5—8).

Але сей процес розвивається вповні тільки в Західній Україні. В Східній його перебиває монгольське спустошення. “Міста зруйновані, села попалені, люди побиті або повтікали в ліси і пустині”. Подніпров’я постраждало особливо тяжко.

“На придніпрянській території лишаються тільки громадяни (общинники) — хоч розігнані, але зате визволені сею зовнішньою бурею від того поневолення, що їх чекало. Вони помалу виходять із своїх нетрів, заселяють давніші села, і як не відновляють своїх громадянських (общинних) прав в колишній силі, то принаймні заховують ті останки їх (прав), які ще заціліли. Села, здебільшого визволені від бояр, зв’язуються з міськими громадами. Бояри лишаються в незначнім числі, та й ті обмежуються тим, що володіють своїми маєтками, залюдненими рабами. Смерди платять данину татарам, але у внутрішнім житті заховали своє самоврядування і укладом свого життя починають знову наблизатись до міських громад, що майже цілим заховали свій вічевий устрій.

Так от після приходу монголів центр життя України (Юго-Зап[адной] Руси) перейшов на Галич і Волинь. Дніпрянина пустіє. Небезпека, що загрожує тут, на пограниччі з татарами, жене бояр переселятися на захід. Лишаються самі громадяни (общинники), що відкупаючися від татар грошима й кров’ю, підтримують внутрішнє своєрідне життя” (с. 9—11).

Згодом провід над ними беруть князі литовських династій, що, користаючи з занепаду князівсько-дружинного ладу на Русі, шукають тут собі володінь. Вони відновляють ще раз ті відносини, які існували колись, на погляд автора, в початках володіння варязьких князів:

“Сі князі, осівши на Русі, вдовольнялися даниною, побираною від людності, котру вони звільнили від данини татарської й забезпечили від татарських нападів. Ся данина давала їм змогу наймати з місцевих людей більш-менш значне військо, а що на підвладну країну вони дивилися тільки як на джерело воєнної сили, то до внутрішнього

правління її не мішалися. Руські громади відітхнули вільніш. Рицарство литовських князів, чи приведене з Литви, чи найняте на місці, не вважалося окремою привілейованою верствою — не розширяло своїх прав коштом іншої людності; як люди, найняті князем за гроші, вони вважались його персональними слугами і були в повній від нього залежності. Невелику кількість давніших руських бояр, що лишилася в краю, литовські князі позбавили їх упривілейованого становища і обложили повинностями. Їх потомків потім стрічаємо під назвою бояр панцирних або путних. Вся інша людність Руси під литовським володінням складалася з двох категорій: свободних членів громад (общинників) і рабів, що осадили колись руські бояри. Громади під володінням Литви користуються своїми давніми вічевими правами. Сліди політичного впливу міських громад стрічаємо в літописях раз у раз, аж поки старий вічевий устрій городів не заступило нове, принесене з Польщі, магдебурзьке право. Сільські громади відновлюють старе право самосуду, колись розбите впливами княжих тіунів. Вони рядять і судять згідно з старим звичаєм на вічевих або копних сходинах. Платячи данину князеві, лишаються без яких-небудь заперечень власниками земель, де споконвіку лежали їх села. Литовські князі не тільки не порушують їх прав, але навіть дають їм юридичну санкцію, включаючи до Литовського Статуту постанови звичайового права про копні суди. Добробут (благосостояние) руського народу під литовським володінням виявляє та обставина, що за весь час литовського володіння Литви на Україні (Юго-Зап[адною] Россією) ми не стрічаємо ні одної спроби з боку тубільців — скинути з себе їх панування. Навпаки, місцева людність бодай у тих частих, що підлягали в[еликим] князям литовським, отримує тривку організацію на своїх власних громадських (общественных) підставах (с. 16–18).

Але сей громадський уклад тривко тримався тільки в Наддніпрянщині. Поділля і Волинь, від р. 1434 особливо, підпадають впливам польського права, і тут вдруге розвивається боярсько-шляхетська верства; туди відливають сі елементи із східноукраїнських земель, тимчасом як “общинники” з усіх провінцій, забраних від Литви Польщею, тікали в краї дніпрянські і зміцняли тутешні громади, “поповнюючи убуток людності наслідком татарських спустошень”. З сим зростом громад мусили рахуватися тутешні князі — мусили опиратися безпосередньо на них і йти назустріч їх бажанням.

“Таким чином, в Придніпрянській Русі в XV і XVI в. бачимо громадський (общинный) лад, що зформувався органічно, вирісши з місцевих елементів, і скріпився під зверхністю князів Гедимінової династії або тих родів, що отримали тут уділи на рівних правах з Гедиміновичами... Ми стрічаємо його перші сліди саме тоді, як він

приходить до повної сили і розвитку — в початках XV століття. Тільки стрічаємо його під чужою, від татар перейнятою назвою *козаків*. Князі, що провадять ними, мають також окрему назву — *гетьманів*” (с. 22–23).

Розглянувши відомості про козаччину XVI в., автор зводить результати свого розбору до таких тез:

“Козаки се не що, як останки старих слов’янських громад, з характером воєнним, витвореним місцевими обставинами, і з новим іменем, що виникло в тій же воєнній обстанові.

Від своєї появи в історії і до Люблінської унії козаки живуть під управою князів з Гедимінового роду, заховуючи і розвиваючи під їх правлінням свій громадський (общинний) устрій.

Люблінська унія дає польському правительству і шляхті привід до ламання вільностей громад і кріпощення козаків шляхтичами на загальних підставах польського права.

Щоб розбити солідарне противідання козаків, Баторій хоче їх порізнити. Приваблює одних далекою надією на шляхетство, а інших спихає на становище кріпаків. Поділяє таким чином козаків на легалізованих — реєстрових, і непризнаних — нереєстрових.

Перші повстання козаків проти Польщі, від Підкови до Лободи включно, мають виключно характер класової боротьби — за права громад.

Запоріжжя складається з людей, що тікають від кріпацтва тих країв, де його заведено раніш, ніж на Україні. Воно організується на тих же громадських (общинних) основах, тільки змінених військовими обставинами.

В залежності від ходу боротьби саме йм’я козаків має в різних часах різне значіння. До Баторія козаками звалися тільки українські члени громад (общинники) як окремий стан (сословие). Від Баторія — тільки козаки реєстрові, а нереєстрові звуться козацьким своєвільством, своєвільством українним і т. д. Але нарід дивиться інакше: козаками або військом Запорозьким він завсіди зве те, що має на собі воєнно-громадський (воєнно-общинний) становий характер. Тому повстанці селяни, міщани і т. д. зараз же приймають назву козаків, означуючи сим іменем осягнення тих станових прав, які були постійним ідеалом українського (южнорусского) народу” (с. 117–119).

Я випустив ті, часом невірні, висновки, які при тім Антонович робив у свій свій перший великий праці, з свого становища толкуючи різні звістки пізніших хронік і компіляцій про формування козаччини. Сі помилки йому самому скоро стали ясні, і через них він відрікся від сеї своєї праці як невдалої першої проби, і вона доволі скоро прийшла в забуття. Але схема,

котру я вибрав з неї, лишилася характеристичною не тільки для самого Антоновича — для всього його історичного діла, але й для всієї її епохи української історіографії і громадської історичної ідеології, будучи не особистим винаходом Антоновича, а підсумком всього історично-народницького напрямку, представленого у нас так само в працях Костомарова і Лазаревського, в великоросійській історіографії — слов'янофільською школою, в польській — істориками лелевелівської школи¹. Протягом другої половини століття сей народницький, чи демократичний, напрям еволюціонував від романтичного історичного народництва, представленого для нас тепер особливо яскраво костомаровськими “Книгами битія”, до чисто документальних робіт кінця століття. Одним з найбільш заслужених творців сей еволюції був, власне, Антонович: саме в його роботах уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби. Проте вищенаведена схема, близько споріднена з ідеями романтичного народництва, в тонах більш стриманих і обережних переходить в його найважливіших писаннях 1870—1880 рр. Так, в своїй монографії про овруцьку шляхту, 1867 р.*², він на конкретнім прикладі ілюструє наведену вище тезу про повільне заникання і пониження в соціальній єрархії старого боярства. В трактаті про городи (1868) освітлює конфлікт з феодальним литовським укладом старих городів як всенародніх центрів волостей: їх вилучення з складу землі, обмеження самоврядування і підпорядкування агентам центральної влади (тут уже не маємо тої ідеалізації литовських князів як реставраторів старого литовського побуту, як у студії про початки козаччини).

¹ Найбільш характеристичною і важливою в пізнішій історіографії працею Лелевеля вважаються його “Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej”, 1844 р.* Тут сама назва слов'ян толкується як “збір”. “Племена жили розпорошені, хати й мешкання розсипані, кожна родина окремо, а коли траплялося відігнати неприятеля або якусь напасть, громадою (gminnie) збиралися, щоб дати одсіч. Невважаючи на загальне відокремлення, помічалось у них високе поняття братерства, що чинило з них одну цілість, “слов”, злиток громади, коли вони йшли до бою — з чого пішла й назва їх. Свої громадські сходини (swój gminny zbieg) звали теж збором, собором, зібранієм — коли громадилися для розв'язання якоїсь спільної справи. Від сих зборів, званих інакше вічами, округи їх дістали назву повітів”. Розвій культури серед східної слов'янщини висунув в центрі таких округ городи, що ставили осібні держави. В Польщі не було такої концентрації в городах: Болеслав Вел[икий] не має столиці, мандрує від города до города, від столиці до столиці, з повіту до повіту. Княжа влада спирається спочатку безпосередньо на громадах, але скріплюючися, вона ослаблює їх і їх коштом розвиває впливи воєнної, шляхетської верстви і т. д. (с. 33—34, 52, 73 й ін., вид. 1855, Polska, dzieje i gzeszy jej, т. III).

Смоленський в своїй студії про “історичні школи в Польщі”² вважає лелевелівську концепцію поглибленням схеми республіканських публіцистів часів “Великого Союму”, таких як Більборський, автор трактату “O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeszypolitej ustaw”, 1775*, навіяного ідеями Руссо про походження держави.

Серед московських слов'янофілів громадську концепцію Антоновича найбільше нагадують звісні тези Константина Аксакова (“О древнем быте у славян вообще и русских в особенности”, 1852)*, з його протиставленнями народу і держави і підчеркуваннями основного значіння “общини” в громадському укладі Старої Руси. Було б интересно проаналізувати, наскільки Антонович, сам ідейний ученик Руссо, самостійно комбінував ідеї сучасних демократів-народників чи йшов за ким-небудь з сучасних істориків безпосередньо.

В студії про Київ і Київську землю (1882)* Антонович детальніше і документальніше переглянув процес наверстування на останках старого устрою землі великокняжкої доби нових явищ, витворених новими умовами життя, і дав нову концепцію початків козацтва — признаючи провідну ролу в сім процесі вже не князям литовської династії, а місцевим старостам-державцям. Він так формулює тут свій погляд на нього: “З кінцем XV століття в Київщині формується новий воєнний і землевласницький стан, на принципі рівноправності своїх членів; в свій побут він вносить старі принципи вічевого устрою. Сьому станові судилося в недалекім часі виступити в обороні національних прав Київської Руси, завзято за них боротись і виграти справу, перед тим програну привілейованими верствами краю”.

Але з моментом коли сей стан, чи клас, в особах своїх провідників і всеї старшинської верстви від оборони основних прав мас — соціальних і економічних, звертається до соціального і державного будівництва і в основу його кладе соціальні й економічні прерогативи сеї старшинської верстви, покійний історик з апологета сього нового класу стає його суворим критиком. Він бачить в нім не тільки тих побідників, що виграла національну справу, — тих побідників, котрих не судять, але й легкодушних марнотратників, які змарнували великі народні сили, вложені в їх руки масами, що повірили їм свою справу, але в результаті кривавих зусиль, моря сліз і крові, чужої, а передусім своєї, зісталися часто без усякої участі в здобутках сеї боротьби. Одночасно з студією про початки козащини, обговореною вище, з’явилися короткі рефлексії молодого історика, виложені ним в поезії “З колишнього”, надрукованій під псевдонімом В.Маринчука в львівській “Меті” в книжці за жовтень 1863 р.*:

У синіх жупанах, у шапках високих,
І силою й видом могуче,
На баських бахматах, спряжними рядами,
В одежі і зброї блискучій
Стає перед оком вельможне лицарство,
Стає — и все кіньми басує,
Побрякує в шаблі, покручує вуси,
Все звисока — начеб гордує.
Широкою волю, блискучую славу
Вони колись добували;
За волю, за славу, за милу родину
Вони буйні голови клали;
І волю безбрежню, і славу без краю
Вони добули головами...
І марне пустили кривавий добуток —

Не хтіли ділитися з братами.
 І згинула, счезла лицарська родина,
 Пішла ворогам на поталу,
 І горде лицарство своїми ж руками
 Собі ж таки яму придбало.
 І з гомоном ради й з піснею бенкета,
 Ворожою кров'ю політі,
 І в сварці з собою, і з брязкотом битви,
 І димом гарматнім обвиті —
 Пішли у могилу, заснули навіки.
 Все горді та пишні, як перше,
 Та братам, та волі, лицарській родині
 Зовсім ще від того не легше.
 Ой хто ж ви, лицарі, — ой хто ж ви,
 Хто ви молодецьке юнацтво?
 Ой знаю вас, знаю, сребряники-дуки:
 — Ви славне та горде козацтво!

* * *

Встають вовки-сіроманці,
 Залізні люди старини,
 Твої останні, Україно,
 Та найвірніші сини!

І пам'ять вашу прокляли,
 Прокляття у книжки вписали;
 Про серце, долю, про життя
 Вони у вас і не спитали.

В свитинах драних, без шапок,
 Голодні, бідні, почорнілі,
 Кров'ю із ран своїх політі,
 Димом пожежі обгорілі.

Останні голови поклали
 Вони за кривду свого люду,
 Щоб правду боронить та волю;
 Страшного не злякались суду.

Огонь і куля, спис і паля
 По їх грудях, мабуть, гуляли,
 І не зломивши сильну волю,
 В могилу рядом їх уклали.

І темні, бідні і прокляті,
 Пішли замічені в могилу;
 Пішли без суду, понесли
 З собою правду лиш та силу.

На вашім тілі — вашой кров'ю
 Пани, уряди записали
 За лиху долю люту кару,
 Та з тим і спати вас поклали.

Ой хто ж ви, прокляті людьми,
 Без дому і сім'ї бурлаки?
 Хто ви такі, батьки-сердеги?
 — Я знаю вас: ви гайдамаки!

Вельможне лицарство козацьке — сі “дуки-срібляники”, не хотіли поділитися з масою здобутою волею, й історик-народник відвертається від нього і звертає свої симпатії до інших, більше демократичних представників

українських інтересів. Присвячує монографію Палієвій козаччині, перейняту ширими симпатіями до провідників сеї відродженої, демократичної козаччини. Потім займається, з не меншою ж любов'ю — “останніми і найвірнішими синами України”, проклятимися історією як розбійники-бандити гайдамаками, щоб відкрити соціальний і національний підклад гайдамацьких рухів і доказати, що зовсім не сама тільки охота до здобичі й авантюри водила ними.

На жаль, центральній добі — від Хмельницького до Мазепи, Антонович не присвятив спеціальної праці. Маємо тільки короткі уваги і характеристики. Погляд на Хмельницького у Антоновича двоїться. Признаючи в великій гетьмані індивідуальні здібності як воєнного організатора і стратега, він вважає його в останнім рахунку неудачником; але іноді складає сі неуспіхи на обставини і рівень суспільності, іншим разом підчеркує нездатність самого Хмельницького як політика. В ювілейній промові 1898 р., в 250 літ повстання*, він підносить, що з історичного становища “треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупив громадські змагання мільйонної маси і зробив на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духових і інтелектуальних сил, що довело його — як тепер говориться — до перевтоми і прискорило кінець великого патріота”. Коли з нинішнього становища можна дорікати Хмельницькому (або краще сказати — можна жалкувати), що він не розвинув народних потягів до громадської свободи і вільного духового життя, “не уняв їх в чітку і конкретну схему і не утворив таких установ, які б перевели їх в життя”, — “то сі докори стануть безпідставними, коли згадати стан громадського розвитку народної маси та її представників в середині XVII в.”. Український нарід не мав здібностей державотворчих; проби його представників, іноді дуже талановитих — як Данило Галицький, Омельковичі, Михайло Глинський, Мазепа — кінчилися нічим, тому що розбивались об індиферентизм або протести народної маси¹.

Але в приватнім курсі, читанім в гуртках молодезі, покійний історик досить виразно підкреснув недотепність і старшини, і самого гетьмана в політиці: і в відносинах до польського уряду, і в усталенні взаємовідносин з Москвою, — хоча знов-таки в останнім рахунку виправдував се загальною нестачею культурного підготовання².

¹ “Характеристика деятельности Б.Хмельницкого”. — “Чтения Общ[ества] Нестора”, т. XIII, с. 100; треба, однак, мати на увазі, що се резюме, ледве чи правлене самим автором. Термінологія “южнорусская”, переказуючи я заміняю її на “українську”.

² “Бесіди про козацькі часи”, 1897* — знов-таки треба мати на увазі, що се запис не самого Антоновича, а одного з слухачів (В.М.Доманицького, наскільки знаю), тому цитувати її можна тільки з певним застереженням:

“Се (політичну безпорадність Хмельницького) можна з'ясувати собі тільки тим, що у Хмельницького не було ніякого політичного виховання. Коли йому удавалася справа, він путався і не знав, що робити далі. Одного і того часу він зав'язує дипломатичні стосунки в 3—4 суперечних напрямках і ніде не доводить їх до кінця. Се показує тільки, що культура народу стояла тоді дуже низько, що нарід був не готовий до політичного життя; він не розу-

В.Б.Антонович в українському убранні
(фотографія 1860-х років)

Характеристичне для світогляду покійного історика було його становище до Мазепи. Незалежно від своєї долі “проклятого гетьмана”, Мазепа підкупав його своєю культурністю — се для нього “чоловік, найбільш освічений між українських діячів, при тім безсумнівно талановитий, і єдиний справжній політик з-поміж діячів XVII віку”. Антонович уважав його щирим патріотом, що дбав про повну незалежність свого краю:

“Але прямуючи до неї, він помилився шляхом: він цілком не вважав на демократичні ідеали маси народної, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізувати Україну на зразок сусідніх держав, а там крізь (у Польщі, яка йому була найбільш знайома, Угорщині, Волощині і т. д.) він бачив монарха і аристократію, що підпирає того голову, а останній надав їй усяких привілеїв, аби утримати її при собі. Отже і Мазепа поставив, яко найголовнішу мету своєї діяльності, витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тоді тільки Україна здолає досягнути автономію, коли така аристократія витвориться. Його гетьманування тягнеться впродовж 22 років і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб утворити численну заможну аристократію.

Приготовуючи дворянство, Мазепа хоче, щоб воно було культурне, цивілізоване. Під його впливом старшина посиляє синів своїх

мів ще, що він може зробити своїми силами. Коли нарід ішов проти поляків, то тільки інстинктивно, яко проти своїх гнобителів, бачучи, що йому дуже погано живеться під їх кормигою. Треба знати, що поставити замість поганого, треба принципів, які нарід мусить виставляти в своїй боротьбі. Той, хто стоїть на чолі повстання, мусить знати всю суму бажань свого народу. Докоряти Хмельницькому за незнання сього не можна: він викинув прапор повстання того нещасного часу, коли нарід мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі” (с. 80).

“Коли ми подивимося на те, яку силу дав Хмельницькому нарід, і як він скористувався з свого становища, ми мусимо признати повну недотепність його в справах політичних. В таких справах мало значіння має сила фізична, треба сили моральної, треба мати ясний ідеал, щоб нарід здолав досягнути свою мету, інакше сам нарід віддасть себе власними силами на поталу ворогам. Раз культура не приготувала нарід до того, щоб жити самотійно, він нічого не зможе зробити” (с. 94–95).

Остаточну формулу поглядів на українську недержавність маємо в його передсмертній записці про скасування заборон українського слова — “Записки Укр[аїнського] наук[ового] товариства в Києві”, кн. III*:

“Применяя все сказанное к малорусской народности, мы должны признать, что народность эта совершенно лишена государственного инстинкта; она не только не составляла отдельного государства, но добровольно отклонила образование такового, даже в тот момент, когда исторические обстоятельства давали на то возможность (в половине XVII ст.). Малороссия вошла в состав Русского государства добровольно, без завоевания и борьбы и, вследствие этого, привнесла в новое государство лишь чувство любви и единения без тени всякого раздражения или озлобления.

Малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическом сепаратизме и всегда считала этот мотив для себя чуждым”.

Розуміється, супроти завдання записки автор мусив особливо підкреслювати українську лояльність; але в сім, скільки можна судити, він не розминався і з своїм переконанням.

до закордонних шкіл для науки; сам же він протегує та засновує школи на Україні. Добре відомо усім, оскільки він дорожив Київською академією, надаючи велику вагу і значіння розвиткові краєвої культури: він наділяв її маєтностями, підняв її до значіння університету. Чернігівську колегію переробив він на вищу школу — немовби ліцей. Сам він листувався з багатьма ученими, усюди по Вкраїні заводив типографії.

Хоч ся цивілізація вела до того, щоб утворити і зміцнити дворянство, але ж заведене ним дворянство не відповідало його заходам. Мазепа знав се і надії свої покладав на нове покоління; для сього ж таки він закликав до себе чужоземних дворян: ми бачимо при ньому цілий полк з польської шляхти. Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим наразився на народну реакцію: звикши звертати увагу тільки на дворянські сили, він зовсім не вважав на бажання народні, які цілком розминалися з заходом гетьмана”.

В результаті був неминучий політичний крах. “Народні маси декілька разів давали знати Мазепі свої сили, та він провадив далі свою політичну помилку, і мусив згинuti”¹.

Не продовжую виписок. Думаю, що наведеного буде досить для моєї мети — ідеологічного обрису Антоновича. Він писав небагато, і головню лишив пам’ять як видавець матеріалу, пізніш — як археолог. В його творах узагальнення грають невелику ролю і переважно никнуть між фактичним матеріалом — з виїмком першої праці, котра дає тому цінний ключ до його історичного світогляду, і через те я присвятив їй особливу увагу. Ті публікації, які могли б найбільше дати для пізнання його ідеології — як “Три національні типи”, “Бесіди про козацькі часи”, — ми маємо не в автентичній записі автора, тому посилатися на них треба з деякою обережністю. Тимчасом як ідеолог Антонович дуже інтересний, яскравий і впливовий, тому вимагає великої уваги і пильного студіювання.

В своїй “Сповіді”, писаній 1861 р., пояснюючи ті мотиви, які привели його до рішення розірвати з польським громадянством і стати в його очах “перевертнем”, щоб працювати в рядах нової української демократії на користь трудящого народу, “серед котрого я виріс, котрого я знав, котрого гірку долю бачив у кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, і чув з його уст не одну сумну пісню, не одне чесне приятельське слово (хоч я був панич), не одну трагічну повість про зотліле в тузі і в безплідній праці життя”, — він висловляв надію, що “своєю працею і любов’ю він заслужить коли-небудь, що українці признають його сином свого народу, тому що він готов усе розділити з ним”. Я не буду повторювати того, що говорилося

¹ Бесіди про козацькі часи, с. 108, 110 і далі.

стільки разів з цього приводу — що сею любов'ю і працею Антонович здобув собі місце в першій ряді нашого національного пантеону. Але я хочу сказати, що ми, українська інтелігенція, досі не сповнили свого обов'язку перед людиною, що стільки літ тому прийшла до нас, щоб “усе розділити з нами”. Ми не постарались відповідно вивчити і освітити його життя, повне самовідреченої любові і праці для нашого народу. Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. Історична секція Комісії української історіографії рішила скористати з нинішньої річниці, щоб про се нагадати*. Через 5 літ наступить 25-ліття з дня смерті Антоновича, а через 6 — століття з дня його народження. Нинішнє наше засідання нехай буде тому пригадкою — щоб у сі столітні роковини українські трудящі маси знали Антоновича як одного з найбільш заслужених діячів нашого національного відродження, як людину, що дійсно жертвувала всім, аби розділити долю сих трудящих мас.

З ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ПИСАНЬ КОСТОМАРОВА

Микола Іванович Костомаров відіграв величезну роль у культурному й громадському житті — не тільки української інтелігенції, котрої провідником, незвичайно впливовим, він був протягом цілого чвертьстоліття (приблизно 1859–1883), — але так само і великоруської і білоруської. Вдачею своєю — кабінетний і архівний робітник, що тільки дуже короткий час (два роки) мав в своїм розпорядженні катедру і аудиторію, а після того майже ніколи публічно не виступав. Напрямок праці — історик-антикварій, замилюваний в подробицях старого побуту, незвичайно прив'язаний до всього, що жило з старої традиції в сучаснім житті, з сильною домішкою консерватизму і неприязні до всякого модернізму, нових, модних течій, що захоплюють широкі круги інтелігенції, і до “пошлого лібералізму” (як він любив висловлюватись), — що легкодушно, без глибокого розбору і розуміння нищить старі основи життя задля нових, популярних фраз, — Костомаров, однак, разом з тим мав сильні потяги і здібності трибуна, агітатора, дискусанта, полеміста. А його історичний критицизм з особливою приємністю звертався на скидання з місць старих канонізованих фетишів: псевдонаукових догм, загальнопризнаних національних легенд, офіційно освячених героїв. З не меншим завзяттям, ніж ті зненавиджені ним “пошлі ліберали”, — не звертаючи уваги на удари, інсинуації і досить-таки болючі іноді репресії, — він розбивав ідеологічні підстави старорежимної царської Росії — ту вінчану офіційною тріадою “православия, самодержавия и народности” Миколаївську Росію, що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу і розвитку. Поставивши своїм завданням розробляти “народну історію” (як він се називав — в протиставлення заняттям історією державною) й досліджувати життя частин Російської держави, а не її державного життя, що притягало увагу інших істориків, — він хоч нібито уважав історичною необхідністю об'єднання в централізованій державі колишніх автономних областей-земель, але всею душею ненавидів сей процес примусового об'єднання і всі насильства над народним життям, що його супроводили, як явища, глибоко противні моральному почуттю і стихійним пориванням до свободи і рівності, заложеним в основах народного життя. Всі симпатії його лежали по стороні виявів народних потягів до свободи, ініціативності і боротьби за своє самоозначення, а всі антипатії зверталися проти політики його обмеження. Проголосивши російське “самодержавіє” продуктом монгольського поневолення, засвоєним московськими князями і пересадженим на східнослов'янський ґрунт для внутрішнього вжитку, так би сказати, він тим самим проголосив се централістичне самодержавіє за явище, глибоко противне народному життю — “слов'янському духові”, говорячи тодішньою термінологією, — таким, що з ним і не можна було миритись ні толерувати.

Правда, Костомаров не ставив виразно таких тез. Навпаки — першій до стіни антагоністами, котрі правильно відгадували сі недоговоре-

ні тези і звертали на них увагу недремлючого начальственного ока, він звичайно ховався за захисні фрази про необхідність сього державного процесу, пережитість тих народних змагань, що повставали проти нього, і т. д., та полишаючи на боці всю сю політичну мімікрію, треба признати, — як я се підчеркнув кілька літ тому в своїй статті про нього*: вся пізніша історична й публіцистична праця Костомарова досить послідовно розвивала ті революційні ідеї, що були заложені в його молодечих “Книгах битія українського народу”*, і сьому виразно революційному духові, що віяв сильно і непереможно з-під різних антикварних декорацій, завдячувала його наукова праця, неважаючи на різні старомодності й дивацтва автора, — високу, широку і тривку популярність серед поступових верств всього східнослов’янського світу: великоруського, українського і білоруського. Костомаров був одним з предтеч великої східноєвропейської революції. Він стелив їй дорогу не менше, ніж Монтеск’є або Руссо — Великий французький, і хоч розійшовся різко, з відомим інцидентом 8 березня 1862 р.*, з радикальним крилом тодішньої російської інтелігенції, на чолі котрого стояв Чернишевський і Добролюбов, він фактично був і зістався їх товаришем зброї в боротьбі із “старим режимом” Росії. Ті, що цікавляться передпосилками великої пролетарської революції, мусять з повною увагою і вдумливістю поставитись і перед 45-літньою діяльністю сього історика-народника, сього антиквара-побутовця, аби під покровом — як я сказав — різних дивацтв і старомодностей придивитися тому могутньому революційному живчикові, що бив у тій праці.

Але се досі було утруднено тим, що писання Костомарова з найбільш виявленим публіцистичним характером досі були майже не приступні — розкидані по різних старих журналах і газетах і не зібрані ніколи разом. Ні сам Костомаров за свого життя, ні його прихильники по смерті, ні петербурзький “Літературний фонд”*, котрому одписано право літературної власності на його писання, не подбали про се. Костомаров, як відомо, повторяв тільки ті свої писання, які мали стисло історичний характер — в серії “Исторических монографий”, що розпочав в 1863 р.* своїм накладом його приятель петербурзький книгар Кожанчиков, а поруч того від р. 1873 Костомаров почав публікувати другу серію: “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”, котру довів до середини XVIII віку*. Як автора “Монографий” та “Русской истории в жизнеописаниях” і знали його — не тільки широкі інтелігентські круги, але й історичні круги. Мало хто звертався поза тим до його писань, які полишилися незібрані в “Монографиях” — хіба в якимсь спеціальнім питанні, і скільки знаю — ніхто не студіював в цілості його літературної спадщини. Його спадкоємці обмежилися виданням (1890 р.) збірки “Литературное наследие”*, де з’явилися деякі неопубліковані його історичні й поетичні писання, неповний текст автобіографії і покажчик писань. “Літературний фонд”, що одержав від них право власності на всю літературну спадщину, випустив тільки нове ви-

дання “Монографій”*, додавши не заведену туди автором фольклорну працю: “Историческое значение южнорусского песенного творчества”. Львівська “Просвіта” в колекції “Руська письменність” перевидала за редакцією Ю.Романчука поетичні твори Костомарова*, писані українською мовою, і з ними три прозаїчні студії публіцистичного характеру (одна з них, безсумнівно, Костомарову не належить*, як се підозрівав і сам редактор збірки). Революційна доба принесла повне видання “Книг бытия” (“Наше минуле”, 1918)*, наведених в уривках вперше в статтях Семевського про кирило-методіївців*, повний текст автобіографії* і децю поменше (як № 31 нижче поданої збірки)^{1*}. Але до скільки-небудь повної збірки статей з-поза згаданих наукових серій так і не прийшло, і наслідком сього публіцистичні писання Костомарова, з виїмком кількох — небагатьох, зіставалися поза обрієм дослідження і характеристики його творчості і його часу.

Се велика шкода, бо публіцистичні й полемічні писання Костомарова, критичні огляди і апології служать необхідним доповненням його наукових творів. Вони часом резюмують і дають синтез його наукового досліду далеко ясніший і виразніший, ніж його наукові розвідки, зібрані в “Монографиях”. Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань; в них переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав в виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача. Тим часом в своїх статтях публіцистичних і полемічних він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанні: ясну і виразну, де не було б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли б відтягнути увагу і притемнити головне в контрверсії. Се одно. По-друге — тимчасом як в тій чи іншій праці учений-історик раз висловив свій погляд з становища даного моменту, — історик-публіцист мусив повертатися до найбільш обстрілюваних питань і вдруге і втретє, і залежно від нових спостережень, нових аргументів, висунених його антагоністами, і нових фактів та умов життя вносив певні поправки, давав нові варіанти або виразніші формулював те, що в попередній формулюванні давало привід до кривотолків і непорозумінь. Таким чином, сі писання часто далеко повніші розгортують комплекс порушених питань та ілюструють еволюцію поглядів самого Костомарова і ту ідеологічну роботу, що проходила в громадянстві наоколо порушених ним питань.

Се дуже цінно. Може здатись парадоксальним, коли я скажу, що деякі з сих публіцистичних і полемічних писань тепер мають більш інтересу, ніж наукові писання, де Костомаров висвітлював ті ж питання з чисто наукового становища, — але се так. Той матеріал, що він викладав в своїх наукових писаннях, за сі п'ятдесят-шістдесят літ не раз значно зріс, ми маємо його в кращих текстах, в більш наукових виданнях, і не потребуємо по нього

¹ Нижче цифрою значимо порядкові нумери статей, сторінками — сторінки нинішньої збірки*.

сягати до писань Костомарова — деяких принаймні. Висновки ж, освітлення — те, що зістається для нас цікавим і зістанеться завсіди як вияв творчої праці, як певні етапи в розвою громадської думки, історичної ідеології, — вони в його публіцистичних і полемічних питаннях, як я вже сказав, не раз сформульовані краще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його “Монографіях”. Я признаюсь, що з великим замилюванням перечитав сі його писання — з таким замилюванням, якого я не відчував в більш розтягнених описових працях. Як сильно б’є в них живчик часу! Як щиро і яскраво відбивається в них сучасна боротьба й ідеологічні змагання! Як безпосередньо реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і на незгідні з його поглядами вискази! Його завваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі і влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуше.

Не без того, щоб полемічний запал не заганяв автора часом і на слизьке — до висловів занадто різких, до аргументів доволі непевних, до заяв, під котрими він, може, й не підписався б у настрою більш спокійнім і розважнім. Що ж, сі прориви цікаві також і для самого Костомарова і для його доби. Як я колись казав: ми не ставимо іконостасів, а стараємось пізнати живих людей з їх сильними й слабими сторонами. У Костомарова також не бракувало їх, сих слабших сторін, поруч тих високих прикмет, що забезпечили йому провідне місце в громадянстві за життя і вдячну пам’ять по смерті. Він не свобідний був від певних дивацтв, від бажання подчеркнути свою індивідуальну самостійність своїм консерватизмом, або може так висловлюсь — *візантизмом*, всупереч ліберальним і радикальним поглядам. Всупереч свому принципіальному, широкому, нецерковному розумінню релігії, він підчеркував свою православну обрядовість. Всупереч принципам широкої толеранції, признавання національного самоозначення за всіма національностями, рівновартності народностей і рас, він немов похвалявся своїми — мовляв, історично витвореними антипатіями до євреїв і поляків, і непотрібно примішував сі ноти в свої дискусії — часто справедливі в своїй основі, і тим ослабляв вражіння об’єктивності. Але сі деталі дарували старому поборникові за принципи соціальної справедливості, рівноправності та свободи і сучасне громадянство, і пізніші покоління. Він звичайно давав волю своїм антипатіям, коли бачив у противної сторони охоту спекулювати на популярності, на модних гаслах і симпатіях; іншими разами, коли сього не було, він сам ставав в обороні тих нібито антипатичних йому національностей — коли порушувались їх людські права. В ґрунті речі він був глибоко перейнятий принципами гуманності і справедливості.

Але в сій книжці я не мав змоги дати все, що вважав вартим того. Я був зв’язаний розміром збірки: 20 аркушів, не більше, се те, що Державне видавництво України могло призначити на сю мету. Тому я мусив вибирати

те, що вважав найціннішим для пізнання еволюції поглядів покійного історика, — розуміння його ідеології і відносин до сучасних громадських і національних течій. Через те я не передрукував деяких писань, коли їх можна мати в доволі приступних виданнях, от як “Книги бытия” або лист до Герцена*.

Але з другої сторони, вводячи до сеї збірки певні епізоди з полемічної творчості Костомарова, я старався, щоб вони були представлені по можливості повно, і передрукував поруч головніших речей і менш важні — але цінні для розуміння зачіплених епізодів. Скажимо — включивши до сеї збірки статті Костомарова про українські підручники, я додав і його викази пожертв на сі видання, що не раз фігурують в сій полеміці, відомості про хід видання і пізніше оголошення про передачу сього капіталу на видання академічного словника української мови*. Для повноти його полеміки з Кояловичем, що перейшла майже через усю наукову діяльність Костомарова, я навіть і деякі цілком дрібні “об’яснення” його (№ 37 а-б)* і т. ін.

В центрі — статті з рр. 1859–1864: вони займають цілу половину книжки (№ 3–36, с. 53–210)*. В попередньому чисто публіцистичних писань у Костомарова майже не було, і тут подані дві його статті тільки почасті закрашені публіцистикою: знищена з наказу влади його перша дисертація про унію 1841 р. і перший огляд українського письменства, з харківського “Молодика” 1843 р.*

Дисертація заховалася в дуже малому числі примірників і була досі звісна тільки з загальних, мало докладних звісток — головню ак[адеміка] Сухомлинова*, що одержав примірник дисертації від батька, харківського професора 1840-х років* (з сього примірника, що перейшов до харківської університетської бібліотеки, вона друкується в сьому збірнику — але другий примірник знайшовся також у бібліотеці Ніжинського інституту). Сам Костомаров в пізніших часах її дуже легковажив. Коли Коялович, боронячи свої погляди від його критики, післався на його дисертацію, Костомаров назвав се просто “забавным”, що його антагоніст, автор великої праці про унію, против його новіших праць посилається на сю молодецьку роботу, написану без глибокого досліду, на підставі тільки деякої літератури, без безпосереднього знайомства з джерелами: в його очах ся робота була просто “дрянь”, справедливо забракована факультетом (див. с. 210)*. Відзив не несправедливий: книжка була написана дійсно не за джерелами, а за кількома-небагатьма науковими працями (Бантиша-Каменського “Истор[ические] изв[естия] об унии”, “История Малороссии” його сина, Євгенія [Болховитинова] “Описание Киево-Соф[ийского] собора”, “Histoire de la Pologne” Соліньяка і Сальванді і т. ін.)* — густо прилитими псевдонародною традицією з “Запорозької старини” Срезневського*. Монографія на ту ж тему, написана Костомаровим в 1860-х рр. (“Южная Русь в конце XVI ст.”)*, стояла, розуміється, незмірно вище від неї, — се була вповні наукова для сього часу праця. Але досить уже давно і його “Южная Русь в конце XVI ст.” перестала бути останнім словом науки, і в перспективі

історичного досліджу вона має тепер таке ж, історичне тільки значіння, як і дисертація 1841 року. А з цього погляду дисертація дуже цікава. Не тільки тому, що яскраво ілюструє той історичний багаж і методологічні засоби, з котрими молодий Костомаров пускався в свою наукову путь, вибравши історію своїм фахом (се була перша його історична праця, коли не рахувати історію Острогозького полку, написану під час недовгої офіцерської служби і потім затрачену)*. Вона характеризує також харківський науковий осередок того часу, його інтереси і провідні ідеї: з одного боку — Харківський університет, його історичний відділ, на чолі з проф. Луїніном, що мав особливий вплив на Костомарова і, безперечно, дав йому загальні історичні ідеї, з другої сторони — гурток Срезневського—Метлинського, що наділяв його українським матеріалом.

Книжечка давала не зовсім те, що обіцявав заголовок “О причинах и характере унии в Западной России”. Автор мало займається “Західною Росією” в цілому, а головно тільки Україною, і дає сумарний погляд на її історію. Цілком природно в тодішніх обставинах, що в центрі сеї історії стала боротьба за віру. Але се характеристично — боротьба “народна”. Не єрархічні відносини, не школа, не полемічна література, а боротьба мас.

В перших рядках праці ми вже знаходимо — тільки не вповні скристалізоване пізніше гасло “народної історії”, проголошене потім Костомаровим з університетської катедри: “Вага боротьби починається з моменту, коли в ній візьме участь весь нарід — її ідея порушить всі сили краю і стане народною ідеєю”¹. Релігійна ідея сама по собі не інтересує автора: у нього ще не помітно того пізнішого візантизму, як я його назвав, його становище до церковних спорів — се скептицизм просвіщеного XVIII в.: згідливий погляд на конфесійні суперечки як результат “вастолубія ієрархів”, з одної і другої сторони, і некультурності правлящих кругів, що хапалися зверхніх ріжниць, не проникаючи в духовний зміст християнства (с. 2). Ухили української єрархії і частини духовної верстви в унію — се були наслідки “растроєнного церковного управления и безнравственности духовных” православних (с. 16). Та все се мало інтересне саме по собі. Важно те, що пережитому, звироднілому (дряхлому) громадянству поява унії дала імпульс до активності і боротьби — не тільки против самої уніатської інтриги, але й против польської шляхти і уряду, що її підтримували, — против польської держави взагалі: морально відродила і натхнула бажанням незалежності. “Русь перед початком унії була в такому становищі, що їй треба було перевороту, який би дав їй нове життя” (с. 16) — в сім вага і значіння унії, але значіння не позитивне, а негативне: “унія була необхідністю для народу, але необхідністю негативною — народові був потрібний імпульс, але нарід не хотів іти за даною йому ідеєю (унії), а навпаки — прагнув поборотися з нею, щоб спекатися її” (с. 19). Але бажання незалежності, витворене на-

¹ Я даю дещо свобідний переклад: мова дисертації взагалі дуже не вироблена. Термінологію Костомарова: Малороссия, Южная Русь і под. я в своїх перекладах заміняю на сучасну.

родною війною з Польщею, викликаною унією, “ся боротьба за свободу сумління, за незалежність країни не була повстанням для здобуття яких-небудь пільг чи прав, не була бунтом — зусиллям пригнобленої маси: се був загальний виступ з безповоротним наміром — війни, яка не могла скінчитися нічим іншим, як тільки вічним роз’єднанням народів” (с. 31).

Його зломив Хмельницький і справив в річище об’єднання з Москвою в інтересах віри; гасло віри підмінило постулат незалежності постулатом об’єднання Полудневої і Північної Руси. Костомаров при тім різко засуджує діяльність Хмельницького, відмовляє йому право на титул народного героя — ставить його з сього погляду нижче інших оспіваних народом другорядних ватажків повстання:

“Українці хотіли незалежності — се було народне домагання, але сього домагання не виконав Хмельницький, коли міг виконати — зручною політикою затримати по своїй стороні хана, а рішучою битвою відкрити собі дорогу всередину держави” (с. 33).

“Хмельницький був великий тільки на словах, а не на ділі. Щаслива Зборівська угода загордила його і відвернула від нього серця підвладних. Думаючи, що йому належить успіх першої війни — що могла, одначе, скінчитися з далеко більшими результатами; завівши зносини з володарями і запишавшись з того, — він думав, що тримає в руках долю всього північного слов’янського світу, і довівши до кінця визволення України, вже не вдоволився тим, а задумував ділити Польщу з Ракоцієм і заводити в ній православну віру. Сі плани були не більше як мрії випеченого щастям зарозумільця, що забув себе. Знаючи неприхильність українців до нього, він хотів приборкати їх суворими способами — деспотизмом. Хмельницький — пишний гетьман, перестав бути славним Богданом, що два роки тому водив побідні полки за віру і вітчину” (с. 34).

Се, без сумніву, характеризує погляди і настрої харківського українського гуртка. Але далі Костомаров не проливає сліз — як ми б могли сподіватись — над тим, що мрії України про незалежність змарнувалися. Гасло віри підвело українців, замість свободи завело їх до нової, московської, неволі. Українці не того шукали в Москві, що там їх спіткало, — се він признає. Але доводить, що се, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: против волі і замірів України і її громадських верств обидві Руси об’єдналися в одній Росії.

“Се було противне честолобним замислам гетьмана, і сам нарід український, хоч і пам’ятав колишню єдність, не міг об’єднатися з Москвою щиро по-братерськи: приймаючи стільки століть участь в безнастанних війнах поляків з москалями, українці привикли вважати їх народом ворожим. Московський режим — упорядкований, само-

державний, не відповідав ідеям українців, що привикли бачити анархію і в Польщі, і в своїй Гетьманщині. Всі тремтіли за свої права. Козаки знали розум і замилювання в порядку московського царя, вони були певні, що цар не буде з ними сваритись і миритись, як польські королі, не даватиме десятків приватних привілеїв і конституцій, з яких ні одна не поправить їх становища. Духовенство боялося за свою незалежність, страхалося підданства під московського патріарха. Одним словом — все відпихало тодішніх українців від московського престолу (автор сумарично відкликається до І т. “Истории Малороссии” Бантиша-Каменського). Але зате була ідея, що рухала всю масу народу і могла відігнати всякі побоювання, — віра (релігія). Православній вірі загрожувала біда, а вона українцям була дорога понад усе. Всі вони бачили, що тільки об’єднання з Московщиною може її захистити. Се переконання перебороло всякі упередження, всякі національні амбіції. Українці присягли цареві — але присягли тільки тому, що він і нарід його тримали святу східну віру. І от сталася подія велика, що забезпечувала будучність обидвох Росій, — подія чи не найважливіша, що нашої спільній вітчизні простелила дорогу до слави і величі.

Але історик даремно шукатиме тої поетичної сторони, що повинна була б відбити в собі се братерське з’єднання двох галузів одного народу. Найгостріші вияви народної недовірливості, вимушена присяга, потайна ворожнеча, орудування обманством — от що характеризує сю епоху! Хмельницький не щиро піддався цареві, сим підданством він думав тільки налякати Польщу, вплатити Росію, а потім використати обставини для своїх честолюбних планів. Нарід присяг тільки тому, що Білоцерківська угода могла приборкати його віру; при тім присягнув тільки після запевнень з боку московського уряду, що права його будуть захищені вічно.

Кінець кінцем, унія, зрушивши нарід і викликавши в нім страх за свою віру, призвела до того, чого прагнули царі від Івана III і не досягли б без неї” (с. 35).

Не знати, наскільки щиро висловляв тут своє переконання молодий дебютант, і наскільки вдаряв він у лояльні струни з огляду на офіційне призначення дисертації. Як відомо, се не допомогло. Православна інквізиція, в особі “высокопреосвященного” Інокентія, приятеля Максимовича, Погода й ін., засудила дисертацію за легковажний відзив про православних патріархів, владиків, духовенство, — за весь той, як я сказав, зневажливий тон в стилі раціоналістів просвіщеного віку, і дисертація була “із’ята” і знищена, а автор мусив написати нову — на тему, дальшу від якої-небудь політики. Його перша праця дійсно була скорше історично-політичним памфлетом, сильна закрашеним публіцистикою. Тому її поява в сій збірці нікого не повинна дивувати.

Друга праця юних днів, включена до сеї збірки, — се оборона права на існування української літератури в формі огляду її досягнень, починаючи від “Енеїди” Котляревського і кінчаючи літературними новинами 1841 р. Теза, проти котрої він виступає сим разом, сформульована так: оновлення російської літератури діється за поміччю великоруського народного елементу; на гадку противників українського руху, українці або зовсім не повинні брати участі в літературі, або присвоїти собі “великоруську народність”. “Несправедливість одної і другої гадки, коли хто мав би нещастя їх боронити, очевидна само собою”. “Завдяки самодержавію і єдиновластію” (автор хоче сказати: державній одності) ті ідеї, що порушують великоруську частину держави, не можуть не захоплювати української; українці не можуть не взяти участі в руху до народності. Але народність, до котрої вони йтимуть, неминуче буде народність українська.

“З чим міг з’явитися на літературній арені українець, що свої перші вражіння дістав на Україні і перші слова проговорив, можливо, своєю ж таки рідною мовою? Не інакше, як із своєю українською народністю і своєю рідною мовою (наречием). Багато українців відчувало, що російською мовою (на русском языке) не можна віддати того, що можна українською, і тому стали вживати свого рідного слова. І вони мають рацію. Розуміється, Гоголь у своїх високих творах представив багато з українського побуту прегарною російською мовою; але треба признатись: знавці кажуть, багато з того вишло б іще краще, якби було (написано) природною мовою. І багато знайдеться талановитих людей, які в обставинах свого життя так зжилися з українською мовою (языком), що писали б зле, якби стали писати російською мовою, українські ж писання їх читалися б земляками з великою втіхою.

Так от, ідея народності, посунувши наперед російську літературу, витворила в ній окремий відділ — літературу українську, в своїм характері чисто руську своєнародну (так!). Декотрі з сучасних критиків звуть сеї потяг до писання українською мовою незрозумілою забаганкою. Але думають неправильно: се вимога часу, бо виходить з того принципу, що оживляє сучасну суспільність (себто з ідеї народності)” — с. 42—43.

Ся тема — оборона української літератури і вияснення її права на признання, переходить потім через усю публіцистичну діяльність Костомарова як один із головних провідних мотивів його публіцистики — хоча треба сказати, що паралельно з тим як українська література росла, ширилась і ставала на ноги, Костомаров не розширяв, а зменшував обсяг її — і своєї апології. В отсім першім огляді ще не помітно ніяких обмежень для неї в порівнанні з російською: одною й другою водять провідні ідеї, “що оживляють сучасну суспільність”, і, очевидно, у тім не кладеться їм ніяких

меж, — як не клали їх потім і кирило-методіївці в своїх планах піднесення української культури. Але в 1860-х рр., висувачи на перший план справу народної освіти, елементарних підручників для народу і т. под., як далі побачимо, Костомаров уже доволі скептично починає ставитися до української белетристики. В другому своєму огляді української літератури, 1871 р.^{*}, він ще різкіше підчеркував се, що “изобразительно-этнографическое направление”, котрому завдячувало свій інтерес українське письменство, явно пережилось; за новими течіями, що захопили інтелігенцію, не можуть поспіти ні українські письменники, ні українська мова. Єдиним гідним і продуктивним вжитком для неї авторові представляється елементарна народна освіта, себто “ознакомление народа с плодами образованности” (с. 246).

Тут маємо в короткій формі те, що десять літ пізніш Костомаров повніш розвинув в своїх ославлених “Задачах украинофильства”^{*} — теорію т. зв. “домашнего употребления” української мови. Взявши на себе оборону української мови, він наче упадав під тягарем тих ударів, які задавались і їй і йому з боку противників українського національного руху, і все зменшував сю підударну площину, щоб легше її обстояти. Великий історик не належав до людей, які протягом свого життя поглиблюють і доводять до останніх логічних висновків революційні принципи, засвоєні в молодих літах, — він належав до тої категорії, у котрих хоч “раз добром налите серце ввік не прохолоне”, але запас сього добра, налитий замолоду, не відновляється, не росте, а тільки зуживається і вигорає, як олива в світильниках мудрих дів на тяжкім і метушливім шляху життя.

Переходжу до центрального п’ятиліття, 1859—1864. Се апогей енергії і творчості в житті Костомарова. В листопаді 1859 р. читав він вступну лекцію в університеті, яка зробила незвичайне вражіння і сотворила йому небувалу аудиторію. В березні 1860 р. відбувся його прилюдний диспут з Погодіним про початок Руси, що став початком завзятої полеміки — котрої сюди не заведено, бо вона мала спеціально-науковий характер. Р[оку] 1861 він розпочинає публікацію “Актів Южной и Зап[адной] России”, випускає “Памятники старинной русской литературы”; в першій книжці “Основи” з’являється його “Федеративне начало в старій Руси”, в третій “Две русские народности”, в шостій “Черты народной южнорусской истории”^{*} — програмні статті, що вносили силу нових ідей, робили — можна сказати — повний переворот в історичнім мишленні східного слов’янства. В другій половині року він розпочинає полеміку в справі організації університетського навчання. 1862 рік приносить інцидент на публічній лекції 8 березня, вихід Костомарова з університету, розходження з радикальними кругами і завзяту полеміку з сього приводу; але поруч голосні лекції про Новгород, про великоруських раціоналістів XVI віку, підготовку великої монографії про північні республіки: Новгород — Псков — В’ятку^{*}, що вийшла з датою

1863 р. Вона зробила величезне вражіння на інтелігенцію і відразу зреабілітувала знову Костомарова як носителя поступової політичної думки; згадані республіки (в друкованім виданні з цензурних причин названі “народоправствами”) вважалися пригладкою про можливість республіканського ладу для східної слов’янщини. Під впливом цього й “Исторические монографии”, що почали виходити 1863 року, набрали характер історичного обґрунтування новішого політичного радикалізму. Критичні статті про Сусаніна (1862) і Дмитра Донського (1864)*, двох офіційних героїв великоруської державності, зробили з Костомарова фігуру, стільки ж ненависну для офіційних патріотів, як близького й дорогого для всієї опозиційної частини громадянства.

Статті цього славного п’ятиліття, заведені до нашої збірки, відкриваються дуже інтересними завваженнями Костомарова з приводу статті Соловйова про козаччину*. До них причепився польський публіцист Фіш (під псевдонімом Падалиці), боронячи стару Польщу против закидів Костомарова. Так зав’язалась у Костомарова полеміка на тему польсько-українських відносин, яка протяглась протягом 1860 рр. і дала чимало цікавих і навіть по сей час цінних завважень з боку Костомарова.

В своїй статті про козаччину проти Соловйова Костомаров виступає против його ультрадержавницького погляду (продовженого потім нашим Кулішем) на козаччину як елемент руїний, противогромадський і противодержавний, що не хотів працювати, а бажав жити чужим коштом. Костомаров настоює, що українська козаччина — се український нарід, і її не можна відділяти від народу. Се не зовсім вірно¹, але тим не менше його завваження незвичайно цікаві. Так, з приводу тези Соловйова: “Яка б лиха не була суспільність, з котрої вийшов козак, все-таки вона була далеко вища від козацького товариства (общества), що повстало в степу”, — Костомаров відповідає:

“В противність шан[овному] професорові позволимо собі сказати: Яка б не була слабка свідомість сих людей (українських козаків) в творенні нового громадянства (общества) — все ж таки вона стояла вище від того ладу, що існував тоді під проводом польської аристократії. Коли б у них (козаків) навіть зовсім не було елементів конструктивних, вони все-таки стояли вище тих, що хотіли зруйнувати те, що тоді існувало: хотіли вирятувати батьківську віру, потоптану єзуїтським лукавством, самоволею Жигимонта і своєвільством панів. Хотіли звільнитися від панської юрисдикції — цього жахливого права поміщика: судити своїх підданих і карати їх на смерть, що вони здебільшого передавали підстаростам і євреям-орендарям. Отсі їх домагання і виявилися в повстаннях народу, що мали назву козацьких.

¹ Взагалі я не торкаюся наукових огріхів автора, що здебільшого залежали від тодішнього стану джерел і їх недостатнього розроблення.

Чого ж добивався сей нарід? На се дає відповідь Б.Хмельницький тими славними словами: “Согрішить князь — уріж йому шию, согрішить козак — і йому те ж зроби, ото буде правда!” А на гадку д[обродія] Соловйова, суспільність, де таке говориться, була нижча від тої, де існувало прислів’я: “Хлопа на палю, панові нічого, а шляхтича до вежі” (за ту саму провину панові-магнатові нічого, простого шляхтича — до в’язниці, а хлопа на палю).

Невже домагання такого громадського ладу, висловлене устами Хмельницького, — а устами його тоді ще говорив нарід, — значить бажання жити чужим коштом, як думає д[обродій] Соловйов? Нарід хотів жити чужим коштом? Чиїм же коштом міг хотіти жити цілий нарід? Не коштом же польських панів, їх двірських полків та орендарів-євреїв? А чиїм же коштом жило се шановне товариство, що збагачувало себе потом, кров’ю і сльозами українського хлопа, для своєї забави гралося його життям і честю, та ще й до того насилувало його душу. Д[обродій] Соловйов вважає козаків хижакими і паразитами — але чи не більше заслужили таку назву ті, що, проводивши дні в пияцтві, розкошах, обопільних наїздах, від котрих знов-таки найбільше терпів простий нарід, — нарешті вивели сей нарід з терпеливості? Один англієць, звідавши Польщу в XVII в., дивувався не хижакству й злодійству руського (розум[ий] українського) народу, а дивній його терпеливості. Так видко добре було свіжій людині в атмосфері сього суспільства — а д[обродій] Соловйов ставить його вище над те, що хотіли організувати козаки!” (с. 56—57).

В відповідь на аналогічні зауваження Фіша-Падалиці, що козаки були не більше як розбійницькою, руйнною бандою, тимчасом як поляки старались їх “ушляхетнити”, уцивілізувати і т. д., Костомаров відповідає:

“Ми не стидаємось ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармелюків, ні Тараненків. Навпаки! Хоч сі люди виявляли себе в диких, варварських формах, вони давали вираз (хоч і невдатний!) тому, що було затаєне в серці народу. Ні, ми безумовно не стидаємось сих людей, хоч би в якім жахливім вигляді вони не виступали. Історія показує нам, що злодій, розбійник, волоцюга, окриті зневагою, часто стали такими саме тому, що не могли жити в задушливій, погибельній атмосфері, переповненій пануванням своєвільства, і не знаходячи собі виходу, не виховавши в собі понять, відмінних від тих, серед яких вирости, вони кінець кінцем виступають не з чим іншим, тільки з тим, від чого тікали — лише в іншій сфері і з іншою обстановою. Нелюдський ватажок українських гайдамаків в ґрунті речі те саме, що польсько-український пан, — котрого канчуки довели селян до гайдамацтва. Нові шляхи в суспільстві проторюються не швидко, і найчастіше ті, що тікають з нього і стають в вороже до нього становище, — або

обмежуються одною негативною активністю, або йдуть старим шляхом, зістаючися в тих же упередженнях, які змусили їх стати ворогами того суспільства. Але в основі вони ні в першому разі, ні в другому не гірші від тих, котрим спочатку виповіли війну, а кращі — особливо доти, доки не силкуються надати легальності своїм учинкам. Самоволя пана викликала самоволю гайдамаки. Але самоволя пана заявляла, що вона зовсім не самоволя. Вона називала себе правом, іноді навіть божеським — тимчасом як самоволя гайдамаки, принаймні спочатку, не пускалася на таку гіпокризію, а признаючи своє самовільство, годилася з ним, що гідна шибениці, меча чи палі. Для морального почуття злочин гідкіший під маскою чесності, ніж в своїй оголеності. Легальне своєвільство викликає своєвільство, що змагає до знищення своєвільства легального” (с. 59–60).

“Д[обродій] Падалиця, називаючи козаків “демократичним суспільством, яке коли-небудь існувало”, завважає, що все-таки поляки мали на нього вплив і “ушляхетнили” його. Ся гадка справедлива, але се ушляхетнення саме й було причиною, що козацьке суспільство не дозволило дозріти в собі тим зав’язкам, які обіцяли такий багатий урожай; а з другої сторони — народні маси не дали дозріти і тому ушляхетненню. Народні маси діють інстинктивно, але рідко помиляються, коли справа йде про їх долю. Іноді те, що може показатися вислідом нещастя і упереджень, так що в мислителі, не дуже проникливого, воно викликає обурення, — буває наслідком зовсім розумного народного почуття, того правдивого “хлопського розуму” (здорового ума), що без силогізмів і довгої праці бачить речі ясно і йде до правильної мети, минаючи всякі манівці. От з’являються в історії люди, своїм розвитком вищі від маси, начебто перейняті щирим бажанням добра для своїх земляків; вони обіцяють їм в будуччині добробут, свободу, силу і готові віддати на послугу своєму народові своє життя — але сей нарід їх топче, закидає їм егоїзм, вважає за своїх ворогів, за добро платить злом, за пошану ганьбою, погибіллям за їх бажання вирятувати його. Та вгляньте глибше, і ви побачите, що маса ся не така неправа, як здається! Маса відразу відчуває і розуміє, що сі непокликані опікуни готують їй таке, чого вона не хоче і пізніше їй буде лихом.

В історії України єсть така сторінка, яких можна багато нарахувати в історії кожного народу. Після смерті Б.Хмельницького гурток значних людей, що підіймалися над масою своєю освітою і розумним поняттям про громадський лад, зложив проект організації козацької України в формі республіки, федеративно зв’язаної з Польською короною і В[еликим] кн[язівством] Литовським. Зложено славну Гадяцьку умову. Читаючи її, ви знайдете в її статтях так багато доброго, що виявляє ясний розум і широкий світогляд авторів, що жаль бере: чому воно не здійснилося? Чому нарід одних із сих добродійців

своїх прогнав, інших і побив? Як се він не зрозумів моральної вартості незалежності, громадської свободи й освіти, що їм обіцяла ся умова? Як тут не пожалувати про темноту маси, що не дала здійснитися таким спасенним замірам. Як не пожалувати людей, що так страшно заплатили за вищість своїх ідей і своєї освіти! Але приглянувшись до справи ближче, побачите, що нарід не зовсім неправий, і в своїй темноті маса бачила ясніше, ніж той освічений гурток її провідників. Маса інстинктом зрозуміла, що на здійсненні спасенних намірів своїх провідників вона програє тяжко — так, як прогнала на прилученні до Польщі, коли виграли ті, що творили вищу верству. Маса не дає собі звабити зверхніми прикметами свободи, воліє мале облегшення свого життя, ніж гучні обіцянки, — що чим привабніше бувають, тим менший круг людей задовольняють, і то коштом більшості. Маса зрозуміла, що Гадяцька умова накладе на неї ще тісніші кайдани. Що Гадяцькі пакти дають вільності в таких розмірах, що вони самою істотою своєю зможуть обняти тільки вибранців долі, значить — допомогти сформуванню і укріпленню привілеїв вищої верстви. А нарід не то що повернуть до старої неволі, з якої він вибився з таким кровопролиттям, а приведуть до становища ще більш безвихідного — згідно з звисними словами: буде останнє гірше від першого. Яке б не було становище народу під московською владою, нарід хилився туди, нехтуючи всіма приманами, що йому показували провідники. Він сподівався, що в кожному разі його доля буде краща від тої, яка чекала б його з щасливим розвитком свободи, обіцяної Гадяцькою умовою. В Московщині нарід бачив владу як свою охорону: вона здавалася йому апотеозом справедливості, тому що як влада єдина вона протиставлялася владі багатьох — занадто досвідчений сим самим народом” (с. 61–62).

Тут же знаходимо і цікаві виступи против націоналістичного самовеличання і фальшивого закривання прогріхів минулого, против національної виключності і шовінізму. Бачимо бажання поставити національне на широкій вселюдській базі — що помічаємо потім і в статтях про поезію Шевченка (7 і 8)*: вони і до нашої збірки заведені, власне, через сю спільність ідей. Протиставлення дійсно народного характеру Шевченкової поезії українофільським аксесоріям т. зв. української школи польської літератури (с. 92) безпосередньо зв'язує ці виступи против польського українофільства з аналізом Шевченкової поезії: Шевченко не повторяє загальних місць, уже переспіваних народною поезією, а продовжує її, ведучи її на висоті, їй доти невідомій.

“Правда москвичам о Руси”*², названа автором так в паралель полеміці з історичними претензіями поляків, дає далеко менше. Автор виступає против закидів національного “партикуляризму”, затемнювання “субстан-

ції народного духу” національними звичками і т. п., що йому закидали московські слов’янофіли з приводу його “Двух русских народностей”. Але сю вдячну з його становища тему він збув кількома побіжними завваженнями та різними детальними поясненнями: може бути, він сподівався, що полеміка розгорнеться ширше, і тоді буде йому нагода викотити гармати більшого калібру і повести дискусію на теми більш принципіальні. В сій же статті він виступив головно в двох питаннях загальнішого характеру: против упереджень слов’янофілів на поляків і против слов’янофільських зусиль відвоювати для великоросів цивілізаторську ролю серед східного слов’янства. З приводу “небилиць” свого противника: його бажань представити марш Олега на Київ як “похід на полудне північної цивілізації” і пересадження на український ґрунт новгородської системи городів і пригородів, — Костомаров писав тут:

“Що північні охотники були у Олега — се так, се видно з літописі; але там нема й сліду північної цивілізації. Та й звідки взялася та північна цивілізація, і що то була за цивілізація? Коли тоді було щонебудь подібне до цивілізації, то скорше вже на полудні, поблизу Греції, з котрою Полуднева Русь мала зносини. Правда, коли Олег завоював Київ, Київ і з ним Полуднева Русь ввійшли, так би сказати, в ту систему зв’язку, що виникла на півночі — не з яких-небудь старих підоснов, а наслідком чужоземного завоювання, — але де ж докази, що Олег прийшов (на полудне) з свідомою системою?.. Про Русь новгородців я таки нічогосінько не знаю — дарма що критик хоче мене застидити сим незнанням. Я знаю тільки те, що ім’я Русь при кінці XI і на початку XII стол. (коли складалася літопись) мало два значіння: в розумінні Київської землі і в розумінні федерації земель, що разом з Києвом стояла під управою одної династії. Новгород був Руссю в сім другім значінні, але ніколи не був Руссю в першім розумінні” (с. 110).

Костомаров тут обстоює полудневе походження Руської федерації, руської державності і культури — в противність “московским лазейкам”, як він їх називає. Епіграфом своєї статті він поставив фразу з новгородського життя архієп[ископа] Сергія: першого владики, присланого в Новгород з Москви, коли московський князь зломив силою політичну і церковну автономію Новгорода, і новгородці вірили, що сам Господь покарав сього московського культуртрегера, що заходився заводити в Новгороді московські порядки: він збожеволів, і його мусили забрати. “Вознесе ся умом высоты ради сана своего, яко от Москвы прииде — величая гражданом яко и племенем, их укори” — величався тим перед новгородцями, що з Москви прийшов, і через те стратив розум.

Дискусія не розвинулась, і Костомаров не мав нагоди вичитати “Москвичам” всю правду; децю сказав в своїх критичних увагах до московських

історичних легенд — про Дмитра Донського і Сусаніна (сюди належать полемічні статті 28–30)*, а ще більше в пізнішій статті про початки московської автократії (“Начало единодержавия”) в 1870 р.*

Але все-таки вже в 1860-х рр. виросло тверде переконання про Костомарова як ворога Москви (див. с. 181)* і неприятеля великоросів взагалі. Костомаров так формулює сі обвинувачення, з приводу своєї полеміки з Кояловичем: “Д. Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів як на каналій*, від котрих треба триматися здалека і з рана до вечора їм показувати, що ми їх розуміємо, себто виявляти всю їх нікчемність, лукавства і злочини” (с. 210).

Такий ефект робили писання Костомарова на великоруських реакціонерів. “Полеміка”, котру вели против нього, як відомо, — назавжди закрила йому поворот на університетську катедру.

Інтересніше випала полеміка з приводу єврейсько-українських непорозумінь, — хоч Костомаров теж не розвинув її як слід, непотрібно примішавши свої суб’єктивні емоції, і полишив, таким чином, без потрібного вияснення об’єктивні причини сих непорозумінь, що, на його гадку, треба було усунути.

Початком до сеї дискусії послужив лист до редакції “Основи” якогось молодого єврейського інтелігента, підписаний буквами “П-в”, з приводу того, що “Основа” часом вживала для євреїв назву “жид”: сей П-в, не бажаючи розводити на сю тему друкованої полеміки, “іменем євреїв” просив редакцію “Основи” залишити се “гнусне” ім’я і називати євреїв “національним іменем”, бо ім’я “жида” стало синонімом шахрая, і вживання сього імені вертає людей до середньовічних упереджень та стелить стежку погромам. Редакція надрукувала сей лист з своїм поясненням, що ім’я “жид”, власне, єсть національне ім’я, само по собі нічого образливого в собі не містить, а коли з ним зв’язуються певні неприязні настрої, то се тому, що євреї, живучи між українською людністю, не шукали з нею зв’язку, не наближалися до неї, “а навпаки — часто поступали против духу і користі нашого народу”. На се відізався “Сион” — одеський орган єврейської великої, зросійщеної буржуазії. Признаючи “Основи” правду, що ім’я “жида” не має само в собі нічого образливого, він, однак, обрушився на сей заклик зближення, обслідування причин відчуження і через обопільне розуміння — до замирення. Слова “Основи”, що “для нації не може бути нічого шкідливішого, як існування серед неї інших народностей, які тримають себе осторонь, індиферентні до її інтересів або ще гірше — силуються підбити її під свою владу і свої впливи”, “Сион” представив так, ніби українська національність ставить дилему: або асимілювати євреїв, або знищити їх. Заразом поставив українському рухові обвинувачення в узькому націоналізмі і бажанні “роз’єднати народи (розумій — український і великоруський), які мусять творити одну цілість з огляду на племінне споріднення і спільні політичні та економічні інтереси” — себто закинув те, що з того

часу набрало назву українського сепаратизму. А щодо євреїв заявив, що вони готові асимілюватися, але не з українцями, а тільки з великоросами: “Зрікатися своїх одвічних особливостей євреї можуть тільки в користь цілого, а не якоїсь частини”. “В равнодушии к общим судьбам нашего отечества России, в противодействии его пользам *Основа* не упрекает нас, и при всем желании не могла бы упрекнуть: бесчисленное множество фактов могли бы мы привести и в таком случае в свою защиту”. Коли ж такі патріоти російського отечества не йдуть разом із українцями, то саме тому, що не бачать тут “польз” для свого отечества: вважають шкідливим розбивання культурних сил і так малої інтелігенції своїми національними змаганнями, “вместо того чтобы вести ее под знаменем одного общего литературного языка, помимо мелких племенных распрей к великим общечеловеческим целям”.

Се було нетактовне і з становища українців — прикре, небезпечне, несовісне. Куліш дав волю своєму роздратуванню, надрукувавши в відповідь статтю “Передовые жида”*. Нагадував там, як три роки тому разом із Шевченком, Костомаровим і Марком Вовчком він виступив з колективною декларацією в обороні євреїв*, прилучаючись до виступу письменників російських і польських. Висловляв своє обурення, що тепер ті ж самі “передові жида”, з котрими він виступав против російських реакціонерів, забігають в російський патріотизм і в сфери “гуманности и образования”, випихаючи відти основ’ян і ставлячи їх в підозріливім світлі одночасно і перед охранителями “польз отечества”, і перед провідниками інтересів “современного человечества”. Заявляв, що публіцисти “Сиона” “зложивають” такими словами, як “прогресс, гуманность, просвещение”, а заразом випереджають самих Іоаннів московських в “собирании земли Русской”, і що з “такими літераторами” українці не можуть мати діла.

“Сион” відповів на се відкликом до російської преси, віддаючи “на суд всеї руської публіцистики” свою суперечку з “Основою”, бо вона, мовляв, повела свою полеміку так, що ся полеміка стає загрозою всім щойно здобутим і ще не забезпеченим вільностям друкованого слова (се не було сказано виразно, але досить ясно читалося між рядками). Російська преса не лишилася глухою на такий розпучливий відклик і, не чекаючи заклику української сторони і не вглядаючи навіть в інкриміновані статті “Основи”, взялася розсуджувати євреїв з українцями. “Русский вестник” на правому крилі, “Русское слово” на лівому признало поведення “Основи” не справедливим.

Гурток “Основи” був крайнє подражнений, і Костомаров дав йому вислів в своїй статті “Иудеям”*. Він цілком правильно вияснив некоректність “Сиона”, що замість запропонованої євреям дискусії на тему обопільного зближення і порозуміння пустив доносець в сепаратизмі, узькому націоналізмі, реакційності і т. д. (від нього українське громадянство і рахувало потім всю пізнішу низку обвинувачень в українськім сепаратизмі, розби-

ванні культурних сил і т. д.). Але при тім цілком непотрібно, насамперед, ототожнив “Сион” із єврейством взагалі, хоч ясне діло — ні єврейський пролетаріат, що бився в лещатах своєї буржуазії, ні ті євреї, які саме щиро заходилися коло зближення з українським рухом — не дуже численні, вони все-таки були і не могли відповідати за тактику єврейських зросійщених великобуржуазних верхів. По-друге — також дав волю своїм емоціям, заявивши іменем “малоросіян”, що вони не мають симпатій до “юдейського племені” і просять не змушувати їх любити його і хвалити те, що їм не подобається. Знов-таки Костомаров не мав ніякого уповноваження від української народності чи громадянства свідчити їх почуття — я сам особисто добре знав між українцями людей (як пок[ійний] В.Б.Антонович або Л.А.Смоленський), які зовсім не мали таких антипатій до євреїв. По-друге, симпатії чи антипатії — се річ, яка не повинна грати ролі в усталенні громадських взаємовідносин. Костомаров заявляв далі (с. 123), що незалежно від симпатичних чи антипатичних сторін євреїв, треба бажати їм повної рівноправності і можливо широкого поля діяльності та сподіватися від того зміни в відносинах євреїв до українських мас. Се головне і на сім треба було стати. Додаток — що українці не бажають асиміляції євреїв — се зовсім непотрібний емоціональний випад, у відповідь на заяву сіонських публіцистів, що вони не хочуть асимілюватися з українською народністю, немов якоюсь нижчою. Та й сама вигадка: називати євреїв коли не жидами, то таки не євреями, а юдеями — се, може, було й дотепне, але зовсім не на місці.

Так, властиво, ся дискусія нічого не вияснила і до порозуміння обі сторони не посунула.

Роздраження до російської публіцистики і з нею против поступового громадянства, що встряло в сю суперечку, виявляється і в статті Костомарова з приводу “Тысячелетия Руси”* — в його песимістичних відзивах про поверховне засвоєння різних модних гасел — “цілого словника чарівних слів, що порушують нерви тих, що хочуть бути громадськими діячами”, і zarazом “хиткість в гадках, непевність в осудах і непогодженість слова з ділом” (с. 126). Се служило прологом до його різкого конфлікту з поступовою громадською опінією і пресою з нагоди інциденту 8 березня 1862 р., коли Костомаров хотів зірвати страйк протесту, проголошеного студентами і професорами з приводу арешту і висилки проф. Павлова за його промову з приводу того ж тисячоліття. Ми включили статті Костомарова з приводу сього конфлікту як ілюстрацію до сього дуже важливого моменту в еволюції його ідеології. Як відомо з його автобіографії, ся кампанія против його страйколомства, в якій взяв між іншими участь і П.Лавров, довела Костомарова до незвичайного роздраження: він готов був повторяти відзиви й характеристики, що розсипали на адресу радикальної молодіжі найбільш

реакційні круги. І хоч поступове російське громадянство скоро забуло Костомарову сей неfortunний його виступ, в його психіці ся шпара між ним і сими поступовими, чи радикальними, кругами, я думаю, не заросла ніколи.

Вихід із сього прикрого становища, в яким опинився Костомаров з виходом з університету і зреченням з публічних виступів, дала йому тим часом справа видавання українських підручників, за котру він ухопився саме тоді, весною 1862 р. Його відозва до земляків, де він заохочував до праці над підручниками і до жертв на їх видання, в зв'язку з сим — його пригадки про негайну потребу видання українського перекладу Євангелії накликали на нього силу нападів, інсинуацій, відкликів до урядових репресій і стали на довгий час, можна сказати — на всі дальші літа, одною з головних тем його публіцистики і полеміки. До збірника заведено статті його на сю тему (17, 21–26, 31–32)* і навіть викази жертв з поясненнями про стан справи, що він тоді друкував. В сих питаннях можна відзначити кілька інтересних сторін: з одної сторони — оборона українського навчання против обвинувачень аргусів російського централізму і державної народності, з другої — докази важності справи на адресу українського громадянства, що переходять в напади на беззмістовність сучасної української поезії й белетристики, на недостачу серйозних інтересів у сучасних українофілів:

“Писати повісті й стишки — часто безбарвні й порожні, з чорнобривими дівками, буйним вітром, могилами, степами і зозулями, далеко легше, ніж віддатися попереднім студіям, тверезій праці для складання потрібних народів книжок. Також і наші заможні народолюбці радніш уберуться для забав в quasi-національний костюм, пустять в своїй розмові два-три українські вирази і посперечаються про вартості Шевченка, аніж уділять з своїх доходів одного-другого карбованця на справу народної освіти” (с. 139).

Нарешті цікава та програма, яку Костомаров начеркує для сеї наукової літератури:

“Розуміється, треба бути розважним, було б смішно, коли б хтось переклав на українську мову “Космос” Гумбольдта або “Римську історію” Моммзена: для таких творів іще не прийшов час. (На жаль, він не прийшов іще й досі! — М.Г.). Треба обмежитися елементарним викладом наукового знання, необхідного для першої освіти. Тому на теперішній час крім букварів народів потрібні: коротка біблійна і церковна історія, катехизис, виривки з поучень учителів церкви, з житій улюблених народом святих і пояснення богослуження. Що б там говорили модні поступовці, ті, що вважають можливим накидати народів матеріалізм, — але нарід з огидою відвернеться від їх науки, скоро помітить, що під покривкою науки хочуть у нього відібрати святощі його серця.

За сферою релігії повинна йти знайомість з природою... Разом з тим треба зладити граматику рідної мови, з котрої нарід пізнав би будову людського слова. Нарешті треба написати таку книжечку, щоб у ній подати народові головні основи його становища в державі і юридичних прав. Сим поки що можна й обмежитися. Історії — всупереч дечийм гадкам — ми не вважаємо потрібним заводити до сього плану елементарної освіти: історія така наука, що вимагає великого запасу попередніх відомостей і значного розвитку, без того з неї нема користі” (с. 138).

В зв'язку з сим стояв огляд фонетичних і граматичних особливостей української мови, відмінних від великоруської і польської, що Костомаров постарався надрукувати в офіційному органі міністерства освіти, обстоюючи самостійність української мови як гідний знаряд і предмет навчання; було б интересно пошукати за вказівками, чи Костомаров сам зложив сей огляд, чи користав з помічі котрогось із сучасних українських лінгвістів, і чого сей огляд варт з лінгвістичного погляду.

Надрукована одночасно в іншому високоофіційному органі — сим разом військовим — стаття про Володимира Мономаха і Б.Хмельницького* старалась можливо переконуюче довести, що український патріотизм цілком не суперечить общеруському державному націоналізмові: се, можна сказати, — було чергове завдання української тактики 1860-х років, а Костомаров до самої смерті не переставав твердити і заявляти, що українському народові його прив'язання до національних особливостей побуту і мови не перешкоджає в повній лояльності супроти Російської держави і великоруського народу, і українська інтелігенція, з самим Костомаровим в головах, тримаючись української культури і розвиваючи її по змозі, тим не менше чує себе “руською”, державно-патріотичною і т. д. Стаття ся знаходила симпатичний відгомін в українських кругах, і Драгоманов пильно рекомендував своїм галицьким кореспондентам простудіювати її, щоб зрозуміти сей подвійний націоналізм сучасних українців, до котрих і сам Драгоманов тоді належав. З історичного становища інтересні в ній міркування Костомарова про розходження політичних планів московського і українського уряду: прилучення України вносило до московського державного життя зовсім нові моменти, не згідні із московським централізмом і самодержавним ладом:

“Воно злякалось свого неминучого самовбивства. Хмельницький сварився, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикrostі і несправедливості супроти його народу (з московської сторони) не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би своє козацьке військо на Москву. Але се була б усобиця — така, як колись бували між Черніговом і Києвом, між Новгородом і Твер'ю або Москвою. Відпасти від Москви Богдан не хотів — зв'язок України з Москвою був не зовнішній, а внутрішній, народний...” (с. 153).

В зв'язку з сим стояла федеративна концепція, що раз у раз накликала на Костомарова різні атаки й інсинуації з консервативних і офіційних таборів. Хоча Костомаров кожного разу як йому закидали бажання з помічень над федеративним принципом в старій Русі зробити певні директиви сучасній практичній політиці, рішучо заявляв, що він займається сим питанням тільки як історик, — але його підчеркування сього принципу стояли в такім виразнім ідеологічнім зв'язку з критикою абсолютизму і централізму, з одного боку, з апологією обласності і українофільства, з другої сторони, що всі його заперечення не помагали нічого, і полеміка підіймалася раз у раз. В збірці передрукована його невеличка, але дуже інтересна відповідь на сю тему Лохвицькому, але крім того він дебатувє на сю тему і в “Правді москвичам”, і в листі до редактора “Дня” (с. 161), пізніше в “Начале еди-нодержавия”, і в передсмертній полеміці з Кояловичем, та в відповіді на характеристику його теорії, зроблену Д.І.Багалієм*, раз у раз повертається до своєї федеративної концепції. Відмежовуючися від практичної політики, він настоював на тім, що коли б східнослов'янське життя було полишено своєму природному розвиткові, воно *неодмінно* вилилося б в форму свободної федерації земель. Монгольське завоювання збило його з сього нормального шляху, прищепивши принцип азійського деспотизму, а західноєвропейські взірці оформили сей московський деспотизм на європейський кшталт. Історик не договорював, що нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до самоврядування і федерації, — але се читалося всіма між рядками.

Публіцистика останніх двох десятиліть життя Костомарова небагато додає до того, що висунув він в своїм апогею, і моя мова про неї після вже сказанного буде коротка. Вище я згадав про огляд української літератури 1871 р.* — дуже характеристичний для еволюції поглядів Костомарова і багатьох із його сучасників. З того, що “Основа” не знайшла ширшого кола читачів і передплатників, він виводив, що життя переступило через змагання українських патріотів на літературнім полі. “В добі, коли все, що мислило, думало про рух наперед, поширення просвіти, свободи і добробуту”, “изобразительно-эстетическое направление”, взяте українським письменством, вичерпалось і виявило свою узкість. “Простонародне життя, що перед тим здавалося невичерпаною скарбницею літератури, з погляду сих поступових течій показало себе дуже убогим: в нім не видко було руху, а коли й був рух, то такий повільний і мало помітний, що ніяк не міг задоволити вимог скорих продуктивних і знаменних поліпшень, що займали думки суспільства”. “Підіймати українську мову до рівня освіченого, літературного в вищій розумінні, придатного для всіх галузів знання, для описання людських громад в вищій розвитку — се була гадка привабна, але її нестійність виявилась зараз на перший же погляд”. Прийшлося б творити

штучну українську мову, і вона вже не була б українською народною мовою: в українців було б дві мови, і українська інтелігенція, маючи вже одну літературну мову — російську, взявши участь в її формуванні, не прийняла б другої штучної мови — української. Єдиною раціональною сферою приложення української мови зіставалась елементарна шкільна і освітня література для народу — але сю сферу закрила для українців агітація, піднята реакційними кругами. “Від 1863 р. українська література перестала існувати в Росії”. Такий був висновок, і Костомаров не вказував виходу з положення — тільки відкликувався до української і великоруської інтелігенції, і через неї, очевидно, і до уряду: щоб вони розслідили справу і переконалися в неможливості позбавити українські маси освіти рідною мовою (с. 245–247).

Київський осередок, що перейняв у тім часі провід українського життя від петербурзького, не зістався на такій непевній позиції. Він рішив, з одної сторони — перекинути на галицький ґрунт ту українську роботу, котрій будуть закриті шляхи в межах Росії (організація Товариства ім. Шевченка, заходи коло перетворення на всеукраїнський орган “Правди” і взагалі випростовання галицького українського руху в напрямі всеукраїнським). З другої сторони, старався використати всі можливості для повнішого розвитку української культури — скільки дадуть на те змоги урядові обмеження. Так поновлено і заходи коло освітньої літератури для народу, і коло відродження белетристики, театру, музики, всебічного обслідування народного життя в сучаснім і минулім — доки указ 1876 р. не положив тому неперехідних перешкод. Костомаров на сей указ не відізвався безпосередньо. Він взяв на себе невдячну ролю — як се характеризувалось тоді — “примирити з собою правительство”. Для того, з одного боку, в можливо лояльних тонах відкликався на різні явища сучасного життя — як-от “війна за визволення слов’ян”*, як її офіційно називано (в повній протилежності до гасла Драгоманова “Чистое дело требует чистых рук”)¹ або польські проби заграти з сеї нагоди на всеслов’янських струнах і собі — щоб в ім’я всеслов’янського гасла добитися скасування чи принаймні ослаблення урядових репресій против польської культури (46–48)*. Правдоподібно, Костомаров хотів таким чином відвести підозріння против українського руху щодо споріднення з “польською інтригою”, що йому раз у раз закидали московські противники, і для того брав на себе малопочесну ролю викривача польського лукавства перед урядом і російським громадянством, переймаючи дещо з амплуа Говорського і Кояловича, котрих перед тим так суворо за те картав*, і тим робив неприємне вражіння і в українських, і в поступових російських кругах.

Одночасно він можливо спрощував і звужував українську проблему, стараючися пропхнути її через урядове ухо. Уже в своїм огляді 1871 р. він

¹ Сі статті Костомарова, доволі великі, прийшлося з браку місця проминути.

прийняв дещо з аргументації своїх опонентів — напр., тезу, що російська літературна мова не великоруська, а общеруська, утворена при участі українців і так само їм близька, як і великорусам, або признання абсурдним зусиллям сотворити інтелігентську літературу засобами української мови і культури.

В таких тонах взяв він слово в оборону забороненої української мови п'ять літ по указі, з тої нагоди, що урядові круги взялися до перегляду законів про друковане слово ("Малорусское слово", 1881*). Сим разом він твердо і без недоговорень поставив принцип: "українське слово для домашнього обиходу". Згадуючи, що так колись висловився один із слов'янофільських органів в 1860 р., — Костомаров тепер приймає сю тезу своїх антагоністів за свою. Аргументує за українську проповідь, за український переклад Біблії тим, що се може підняти в масах прив'язання до церкви й релігії, допомогти против ширення сект і т. д. Відповідаючи "Совр[еменным] известиям" (15)*, відрікається він від фонетичного правопису ("кулішівки") і заявляє себе прихильником правопису Максимовича і т. д. Все се, нітрохи не впливаючи на урядову противоукраїнську політику, робило вражіння непотрібного забігання перед противниками і побивання своїх — тих, що саме вели активну українську роботу в тім часі. Особливо різко ся хибна опортуністична тактика старого провідника позначилася в його статті 1882 р. — "Задачи украинофильства", написаної з приводу появи в Києві українського альманаху "Луна" (54)*.

Почавши з жалів на ту кампанію, що ведеться в реакційній пресі против української мови і своїми інсинуаціями привела вже уряд до її заборони, — зробивши з приводу сих заборон реверанс вишньому начальству і запевнивши, що він нітрохи не сумнівається в добрих його замірах і бачить тут тільки результат деякої неосвідомленості, — старий історик пояснює, що так, як поворот до української народності явився натуральною реакцією проти фатального історичного процесу відривання верхів народних мас, — так опозиція новому "українофільству" і спеціально літературному вживанню української мови являється пережитком старого трактування народного як мужицького — не вартого уваги і культури. Нарікає на те, що поява кожної нової української книжки викликає не критику її змісту, а принципіальну дискусію на тему, що українською мовою взагалі писати не треба. Констатує, що самий факт існування української мови ("малороссийского наречия") дає йому право на літературний вжиток — бо ж не можна заборонювати людині висловлювати свої гадки якою мовою вона хоче. По сих вступних увагах переходить до обговорення останньої літературної новинки — отої "Луни", і можна було б сподіватись, що після даної лекції антагоністам — оцінювати книжку щодо змісту, чи вона добра чи лиха, він дасть саме таку оцінку. Але сам, очевидно — несвідомо для себе, не так займається оцінкою позитивних чи негативних сторін уміщених творів, як вдається в принципіальну дискусію — чим повинні займатися українські

письменники і які завдання має собі ставити українство (“українофільство”). За позитивний тип українського письменства автор бере творчість Нечуя-Левицького; хвалить його побутові оповідання й п’єси, з спочуттям згадує популярно-історичні брошури, від оцінки його проби наукового представлення української мітології ухиляється — чи справді тому, що не бачив її, чи, може, тому, що не хотів ставити дражливе в тих часах питання про законність і раціональність наукових творів українською мовою, друкованих в Галичині з огляду на заборону в Росії. Таким чином, в 1881 р. “изобразительно-этнографическое направление” уже не здавалося Костомарову таким пережитим, як у 1871 р., і вповні оправдувало в його очах існування української літератури — так, як допускає се й указ 1876 р., принаймні в теорії. Костомаров посилається на популярність побутової і народницької белетристики на великоруські теми в російській літературі і вважає, що українська література на такі ж побутово-народницькі теми буде цінним і бажаним її доповненням.

Зате різко виступає Костомаров против штучних, на його погляд, силкувань збільшити культурну амплітуду українського слова і української творчості через творення нових виразів “для вислову вищих понять і предметів культурного світу”. Нетактовно і несправедливо, в стилі писань “Киевлянина” і “Московских ведомостей”, він висміював невдалі, на його погляд, новотвори, прирівнюючи їх цілком незаслужено до московських “мокроступів”, напр. слова “байдужість”, “задуманість”, вираз: “поетична мрія про історичну минувшість” він наводить як курйози, як недорічності, хоча се були вирази вповні вдалі, зрозумілі і дуже скоро прийнялися в українській мові, всупереч пророкуванням Костомарова.

Взірці українських поезій, зложені такою новою мовою, дійсно не всіди були вдатні, і нарікання Костомарова були не безпідставні — але все те було питання таланту, а не принципу.

Так само і в другім питанні, порушеному Костомаровим, — перекладів на українське. Його переконання — що “переклади на українське будуть на місці тільки там, де переложене може бути близьке і зрозуміле народному серцю і інтелектуальному розвиткові”. Він вказує на приклад Старицького, що дуже гарно переклав сербські пісні, але далеко не мав такого щастя з Шекспіром, Байроном і Андерсеном. Але той Костомаров, що добивався негайного перекладу на українську мову Біблії, чи міг сказати, що Апокаліпсис або Книга Йова ближчі народному розумінню, ніж Шекспір і Андерсен? А крім того він уже признавав законність побутово-народницької літератури для інтелігенції, не для народу — чому ж переклади не могли призначатися теж і для інтелігенції, чутливої на краси рідного слова, а не тільки для народу? Кінець кінцем, він писав: “Ми вповні поділяємо бажання бачити українську мову розвинену настільки, щоб нею можна було передавати без натягань все, що являється сферою культурної мови. Але на се треба часу і значного піднесення інтелектуального рівня

народу. А тому латинське прислів'я: “поспішай помалу” — повинно бути гаслом українських письменників”.

Та поскільки українська творчість могла призначатися не тільки для народу, але й для інтелігенції, і поскільки сам Костомаров признавав, що мова твориться не тільки масами, але й письменниками, то, очевидно, піднесення культурного рівня літератури могло залежати не тільки від піднесення народних мас, але і від самої літературної творчості. Коли за Шевченком автор признавав ту високу прикмету, що він не переспівував уже даного народною творчістю, а продовжував її, то очевидно, що кожний талановитий український письменник в міру своїх здібностей мав робити се — і сею, власне, дорогою пішла письменська робота останніх десятиліть XIX віку, Костомаров же хотів її спинити і звернути на чистий етнографізм — котрого вимагав указ 1876 р., і зганяючи українську інтелігенцію з того поля, на яким вона шукала обхідних доріг супроти заборон 1876 р., справляв її в безвихідний кут письменства для школи, для народу (вказуючи за взірцем “Листи до любезних земляків” Квітки*, від котрих — позволю собі різко висловитись — аж нудило серйозного українського культурного робітника 1870—1880-х років). Для української інтелігенції того часу ставало вже цілком ясно, що якраз доступу до народу якнайбільш стереже і не дає їй урядова політика, тому вона й пускалася в глибокий обхідних урядових позицій, щоб розвитком української культури і обгостренням українських постулатів як політичного питання змусити уряд до уступок у сфері школи і популярного письменства. Факти оправдали се, бо народну школу удалося здобути після літератури, театру, університетських курсів і всього іншого, — дістати з рук революції, а не повного добрих замірів уряду. Старий же історик не розумів сього і шукав компромісів з урядом. Силкуючися помирити уряд з українством, він заразом заходжувався підгоняти український рух під урядові погляди, мирити українську інтелігенцію з принципами указу 1876 р. Сього українська інтелігенція не могла подарувати своєму старому провідникові. З “Задачами українофільства” Костомаров не тільки вийшов з сучасного українського активу, але й змусив його рішучо відмежуватись.

Сим кінчаю свої замітки, якими я хотів заінтересувати сучасного читача публіцистичною спадщиною великого історика, почасти зібраною в отсім збірнику. Я старався зібрати в нім найбільш інтересне — але я вважаю, що властиво все, написане Костомаровим, повинно стати приступним: решта історично-публіцистичних статей, неповторені писання історично-літературні і фольклорні (почавши з нової його дисертації про народну поезію, написаної замість знищеної) і писання белетристичні (головно російські, бо українські були кілька разів видані). Всього того не так багато, видання його вповні здійснимо і повинно бути здійснене. Такий визначний провідник,

що положив свою печать на цілу епоху, і такий яскравий представник свого часу варт того, щоб його знати, то значить — передусім мати змогу знати. Я можу висловити побажання, щоб нинішня збірка підтримала інтерес до нього і викликала бажання зазнайомитися з ним у всіх нам приступних сторонах його громадської діяльності.

Досі, правду сказавши, більше звертали увагу його прикмети чисто індивідуальні, інтимні так би сказати, завдяки незвичайній його долі і репутації оригінала і дивака, ніж отся громадська сторона його життя, а вона має визначний історичний інтерес!

ТЕХНІКА І УМІЛІСТЬ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ В НАХІДКАХ МІЗИНСЬКОГО СЕЛИЩА

Чернігівський археологічний з'їзд 1908 року* несподівано відслонив перед нами віко тисячоліть, що погребли останки життя й творчості палеолітичної людини на нашій землі. Мамутові кістки з найденими при них кремневими відщепками, прислані на виставу з'їзду з села Мізина (в офіційній формі: Мезин) тодішнього Кролевецького повіту, зацікавили нашого покійного палеонтолога Ф.К.Вовка, що літував тоді в сусідстві Мі-

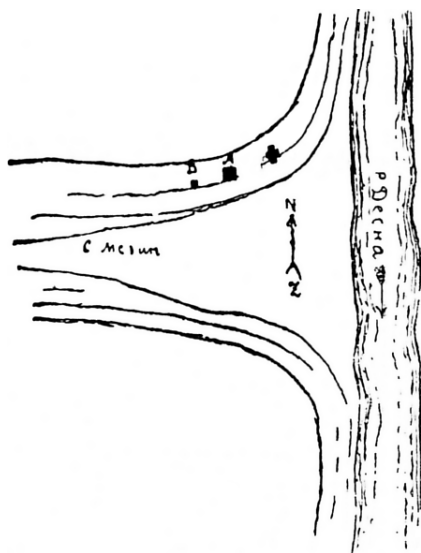

Рис. 1

зина, в с. Псярівці, і він з своїм слухачем С.Руденком* поїхав подивитися на місце нахідки. Виявилось, що сі нахідки знайшлися на схилку глибокої балки, себто колишнього потоку, що протинав високий правий берег Десни в напрямі з заходу на схід. Тут недалеко берега Десни, при вулиці с. Мізина, що проходить долиною згаданої балки (рис. 1), копаючи сховок за хатою козака Сисоя Кошеля, в кручі балки, то значить в березі колишнього потоку на устю його до Десни, на початку того літа, за яких два-три місяці перед з'їздом, знайдено було мамутові кістки і при них кремінні відщепки. Довідавшись про се, один з членів чернігівського організаційного комітету археол[огічного] з'їзду постарався розкопати далі сю кручу в

сусідстві сховку, і тим способом збільшив первісну нахідку рядом нових інтересних взірців. Разом взята ся колекція (з якої походить і та цікава кістка, нижче описана П.І.Смолічевим*) була настільки показна, що зацікавила відвідувачів вистави і спонукала Ф.К.Вовка до розвіду на місці. Коротка розвідка, переведена ним на місці, переконала його, що тут маємо діло з безсумнівною палеолітичною оселею, що лежала на верстві післяльодовикового лесу під другою, грубшою, верствою пізнішого лесу і заховалася безсумнівно *in situ** — в не порушенім первіснім стані. В розрізі високої кручі, між сими двома верствами рудого лесу: старшого, утвореного безпосередньо після українського оледеніння, і пізнішого — що з'явився після другого оледеніння, що хоч не дійшло до української території, але виявило тут свої палеолітичні й атмосферичні наслідки, ясно вирисовувалась культурна верстівка характеристичного червоного (малинуватого) кольору, з різними фрагментами звірячих кісток, серед яких стирчали місцями великі мамутові кості, відщепки креміння і чорні плями вугілля (рис. 2).

Зробивши глибоку розвідку траншею в нерушенім місці, а потім відкривши на невеличкім просторі культурну верству, Вовк переконався, що малинова фарба верстви походить від розкладу старої льодовикової морени. Кості мамута й інших звірят міжльодовикової підарктичної фавни, і серед них кремінні відщепки з явними знаками удару, в великих масах лежать цілком ясно в сій міжльодовиковій культурній верстві, в первіснім положенні — не знесені водою з іншого місця. Таким чином, людське становище палеолітичної доби — котре Вовк зараз же на око прирівняв до т. зв. Маделенської доби французької археологічної схеми Мортільє — констатувалось цілком певно. Отже, Ф.К.[Вовк], повернувши на з'їзд до Чернігова, мав змогу вже зробити перше коротке тимчасове звітномлення з нововідкритої палеолітичної культури Чернігівщини та поздоровити з'їзд з сим важним науковим надбанням, що палеоетнологія завдячала безпосередньо самому з'їздові. Таке ж коротке звітномлення небіжчик зробив зараз же також в історичній секції Київського українського наукового товариства. А його ученики за його вказівками стали далі відкривати сю культурну верству, яка слідом виявилась далеко багатшою, ніж показала себе в перших розвідках: крім кремінних відпадків і знаряддя, вона стала давати незвичайно багаті й інтересні вироби з рогу й кості, щедро орнаментовані тими характеристичними й одностайними візерунками, що стали характеристичною прикметою Мізинської культури. Подані до широкого світового відома на паризьких ювілейних зборах Антропологічного товариства 1909 р., а потім на черговім конгресі антропологів і археологів в Женеві (1912 року)*, вони зробили сенсацію в кругах спеціалістів¹.

На жаль, різні несприятливі обставини не дали змоги повести обслідування Мізинського селища з відповідною систематичністю й вичерпати вповні його останки. Поважний вік і слабе здоров'я керманича сих розвідів, Ф.К.Вовка, що не міг сам вести розвідки, а тільки кермував своїми учнями-студентами Петербурзького університету, що провадили роботу безпосередню (П.Єфименко, Л.Чикаленко, Сахаров, Смілов). Недостача кош-

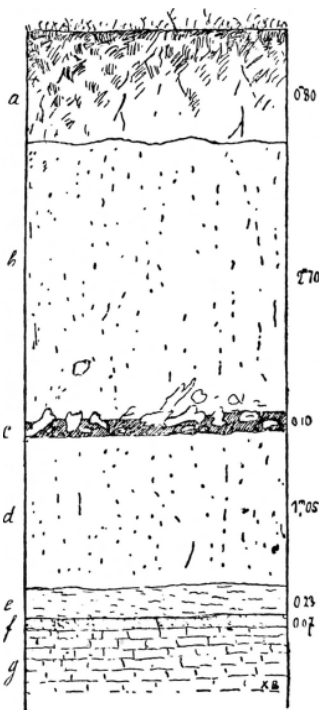

Рис. 2:

- а) чорна земля; б) лес;
- с) червонувата глина з уламками кісток, креміннями тощо; д) лес;
- е) сірий зеленкуватий пісок;
- ф) жовто-рудий пісок;
- г) крейда

¹ Заголовки сих звітномлень (звідки взяті й сі рис. 1—7) див. в попередній статті акад. Тутковського*. Вона дає докладні геологічні та палеонтологічні відомості про се селище, і я не вважаю потрібним ще раз входити в сі питання.

тів, що спричиняла чималі паузи в розслідах, і загальна непевність сих асигнувань. Нарешті вибух світової війни і смерть самого Ф.К.Вовка літом 1918 р. Розпорошення здобутих речей в різних, не завжди приступних колекціях. Все [се] не дало можливості ані вичерпати останки селища, ані подати повне й вичерпуюче звідомлення про його нахідки. Останніми роками, на щастя, головна маса видобутого палеоетнологічного матеріалу зібралася нарешті в антропологічній кабінеті ім.Вовка при Українській академії наук^{*}; підчеркую — матеріалу палеоетнологічного, в тіснішій значинні — вироби рук людських, бо матеріал палеонтологічний, що вимагав природничого означення, висланий до різних лабораторій, не весь повернувся. Та й матеріал палеоетнологічний, зібраний тепер в кабінеті ім.Вовка, не описаний і не виданий. Ученики пок[ійного] Вовка рішили, не роздроблюючи матеріалу, видати його й описати разом в однім збірнику, присвяченім пам'яті покійного, але коли се здійсниться, невідомо. Тим часом в сім нашій збірнику мусить бути дана хоч коротка інформація про сю незмірно цікаву культуру — не так іще про се, що дає нам Мізинське селище для пізнання палеолітичної культури України, зокрема — північного Лівобережжя, а — скільки воно обіцює дати при дальшій його дослідженні, більш систематичнім і пильнім, і всебічнім вистудіюванні добутого матеріалу.

Під сими умовами Мізинське становище здобуде величезне значіння, та й тепер воно незвичайно цінне. Не перебільшуючи треба сказати, що се найцінніше досі звісне людське палеолітичне становище не то що на Україні, а в цілій Східній Європі. Знайдене ненарушеним на своїм місці (*in situ*)¹, обстудійоване крок за кроком в міру того, як знімалися покрови з культурної верстви, збережене краще, ніж яка-небудь з попередніх нахідок, Мізинське селище вже тепер вибивається високо над усіма іншими палеолітичними селищами України, досі викритими. Воно кидає світло на палеолітичну культуру України, особливо тодішню умілість, як ні одне інше. Дає змогу зафіксувати цілу сторінку в історії мистецтва. Не тільки для нашого краю, але в перспективі світовій — щодо розвою геометричного орнаменту, його походження і техніки.

Тому-то дообслідування останків сього селища, ще пильніше і скрупульніше, ніж дотеперішнє, і всебічне студіювання добутого матеріалу і його найповніша публікація пожадані незвичайно. А тимчасом сих кілька сторінок, написаних на основі звідомлень учасників розкопок та знімків, уділених Антропологічним кабінетом, нехай послужать ознайомленню широких кругів громадянства з одним з найцінніших культурних скарбів Чернігівщини.

Серед останків людського життя й людської техніки, зареєстрованих дотеперішніми публікаціями, можна констатувати такі категорії:

кості тут знайдених чи деінде побитих і тут спожитих звірят;

¹ Я підчеркую се з огляду на те, що найбагатша доти київська нахідка при Кирилівській вул., за спостереженнями ак[адеміка] Тутковського, знайдена була в обвалі землі, а не на своїм місці, хоча її палеолітичне походження безсумнівне.

черепашки (мушлі) і останки вугля;
органічні продукти, вживані людиною (напр. смола);
камінне знаряддя і відпадки;
вироби з кості і рогу господарського вжитку;
окраси та предмети магічного чи культового значіння.

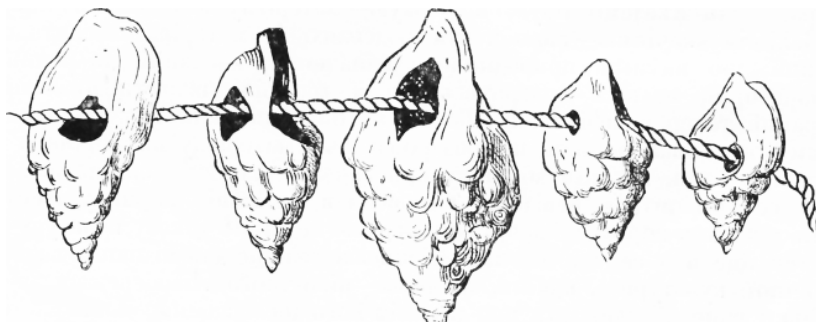

Рис. 3

Остання категорія представлена тут найбільш сильно й ефектно, тому звернула на себе найбільшу увагу, і до певної міри притїмила інші ряди нахідок.

Так, напр., про останки вугля пок[ійний] Вовк зазначив в доповіді своїй, читаній у Київському науковому товаристві, що вони “дали поки що тільки спроможність констатувати належність до звичайного дуба” (с. 94)*; П.Єфименко до цього додав, що більші і краще збережені куснички вугля походять від костей, а вугілля від дерева було занадто дрібне, щоб його означити (с. 79)*. Пізніші звідомлення вже не повертались до цього питання.

Л[євко] Чикаленко принагідно згадує, що в селищі “було знайдено багато грудочок живиці, подібної до бурштину, але ні разу не було знайдено з неї якогось виробу”, і робить висновок, що ця живиця вживалася не для окрас, а для технічних завдань, як-от примотування вістря до ратища (с. 166)*.

Знаємо про вживання морських раковинок (мушель) на намиста чи привіски (з зробленою на те дірою — рис. 3), але не чуємо нічого про сліди вживання водяних тварин. На кості ссавців головнo звернено увагу, щоб означити ту фавну, яка окружала сю людину, але поза тим маємо тільки дуже загальні замітки про ті вказівки, які дають вони на вживання людиною цього звіриного матеріалу. П.Єфименко в своїй статті пише:

“На місце становища люди приносили частини туші з кращим м’ясом, довгі кістки кінчин (вони завсіди розколєні) — що давали їм кістковий мозок, не тільки як ласощ, але й необхідний засіб для розм’якшення шкір, ременів, зв’язок; зв’язки давали тривкі, тонкі нитки, котрими зшивано футряну одєжу; які тонкі були сі нитки, показує діаметр вушок декотрих кістяних голок. Сюди ж приносились ті кості, що головнo давали матеріал на вироби з кості, — роги оленів,

сікачі мамутів і под. Таким чином на невеликім, порівнюючи, розкопанім просторі зібралася значна кількість костей, серед яких переважали розколоті трубчаті кості, ребра різних звірят, зуби й сікачі мамута, роги північного оленя і под.” (с. 79).

На іншій місці він пише:

“Культурна верства тут не однохарактерна: місцями серед маси відпадків переважають викінчені знаряддя тих чи інших форм, місцями зібрано в купи звірячі кості — безсумнівний результат людської діяльності. Так, в півн[ічно]-східн[ому] куті розкопаного простору знайдено велику купу нагромаджених сікачів мамута, оленячих рогів та інших костей різних звірят, наче сировий матеріал для виробу з рогу й кості. Цікаво, що сливе в сім тільки місці траплялись і кістяні вироби; тут же знайдено череп *Bos priscus**, з цілою купою речей в черепній камері: два орнаментовані, вирізані з сікачів мамута вироби особливого мізинського стилю; кілька фрагментів мамутового сікача; кілька кремінних знарядь і відпадків: все се ледве витягнуто з черепа через потиличний отвір. Тяжко рішити, чи маємо тут своєрідний сховок, чи сі речі трапили туди випадком.”

Далі він зауважає:

“Закраска культурної верстви при ближчій розгледі пояснюється дрібними крупками і плямами залізного окисла, розкиданими у всій масі культурної верстви. Однак подекуди стрічаються більші куснички червоного, малиново-рудого й інших відтінків. Рідше трапляється жовта охра і крейда. Дуже правдоподібно, що фарбуючі матерії принесені були людьми та ними використовувалися. В такій згоді нема нічого неймовірного, бо фарби знаходжено в багатьох становищах горішнього (пізнішого) палеоліту Зах[ідної] Європи, і не підлягає сумнівові, що їх вживано не тільки для малювання, крашення різних предметів ужитку, але й для розмальовування тіла” (с. 77–78).

Всі ці спостереження і міркування, зроблені автором на підставі розкопок 1909 року більш-менш гіпотетично, очевидно вимагають перевірки і доповнення з боку учасників пізніших розкопок, на підставі всього матеріалу Мізинського селища.

Людські вироби констатовано головню камінні й кістяні (кість і ріг). Камінні вироби, досі знайдені, не дають чогось особливо ефектного; правда, сей матеріал досі не обслідуваний детально, але загальне вражіння — що се відщепки, слабо оброблені і мало диференційовані, так що в величезній більшості трудно судити, чи се фрагменти невжиточні й випадкові, чи се продукти людської праці, вживані як знаряддя: різці, скрібнички, протички, свердла¹. Тільки порівнюючи невелика частина має виразні “відбивні гупки” (*bulbes de percussion*) — сліди удару людської руки або явні знаки

¹ Див. нижче знімки статті П.І.Смолічева*.

“ретушовання” — оббивання дрібними систематичними ударами краю скалки для відповідного вжитку (рис. 4 і 5). Стрічаються й так зв. нуклеуси: останки кремінних зростків, від котрих відбито відщепки для вжитку людськими руками. Всього цього досить на те, аби посвідчити, що маємо діло не з верствою випадкових кремінних риняків, а з останками людської роботи над кремінням (очевидно, тут же видобуваним з крейдяної верстви). Але все-таки лишається характеристичним, що досі серед сеї маси креміння не видно зброї, в властивім розумінні слова, здатної для вжитку безпосередньо з руки чи на держаку, в ролі пізніших булав, списів, мечів, кинжалів тощо.

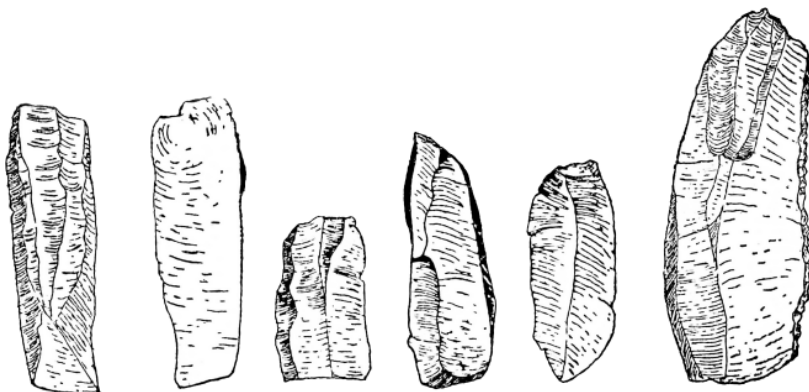

Рис. 4

З приводу маси дрібних гострих скалок, з явними знаками людського відбивання пок[іийний] Вовк заважив, що “се велике число скалок і уламків дуже нагадує нам оповідання про новокаледонців й інші первісні племена, що при якій-небудь роботі або під час їжі тут же відбивають від шматка кременю скалку, ріжуть нею кілька разів, а потім кидають і відбивають нову.

Рис. 5

Можливо також, що деякі з сих скалок вживались і до вироблення кремінців новішого, так званого геометричного типу”, що тут стрічаються в невеликім порівнюючі числі. Недостачу більшого кремінного знаряддя він поясняв тим, що місцеві зростки кременю, з котрого, очевидно, робилось знаряддя, “або дуже невеличкі, або коли й чималенькі, то дуже поповсані глибокими дірками, виглубленнями тощо”¹. Але як собі радили такими

¹ “Записки Київ[ського] Укр[аїнського] наук[ового] т[овариства]”, [кн.] IV, с. 94—95, 95—96.

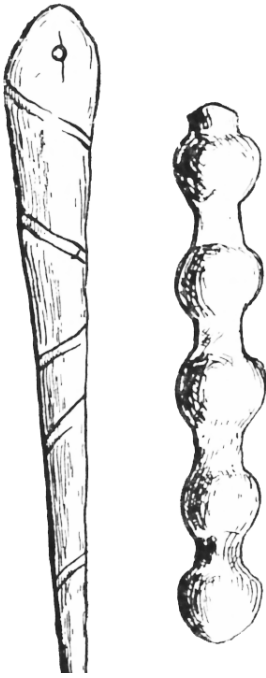

Рис. 6 і 7

невеличкими відщепками тодішні люди там, де була потрібна солідніша оборонна чи наступна зброя, або взагалі більша сила удару — напр., при розбиванні великих костей мамута, — зостається поки що неясним. Історик української культури нетерпеливо чекатиме — від дальшого розсліду самого становища і від обслідування кремінного матеріалу — більш рішучої й категоричної відповіді: орудувала тутешня палеолітична людина більшим кремінним знаряддям чи радила собі інакше.

Виробництво з кості й рогу було дуже розвинене, а хоч і тут досі сильніше виступають дрібніші предмети вжитку, речі декоративного, а може, й магично-культового значіння, то поміж ними є чимало й таких, що могли служити, відповідно укріплені на держаку, за сокири, мотики, списи, кинжали. Напр., на табл. I.10 маємо великий кусень мамутового сікача (19 см, з круглою дірою коло 2 см в діаметрі); Вовк вказував на подібні знаряддя, вживані у сучасній палеазізійській людності для злочення ремнів, але воно могло служити й за зброю, вважаючи на його добре вигострений кінець. Чималі гарно вигладжені кусні сікачів могли

служити до гладження, — але як і клини, як сокири й мотики, відповідно закріплені на держаку з дерева й кості, примоцовані ремнями тощо. Фрагменти оленього рогу, відповідно оброблені, могли служити як молотки і булави, і под. Звертав на себе увагу чималий фрагмент в формі пилки (табл. I.7): зубці її стерті, не гострі, і не можна рішуче сказати, чи се така пилка, чи декоративний предмет.

Найбільш, одначе, різних протичок, шил, голок тощо: цілі і в фрагментах, різної грубості й довжини, до 10 см і довші (на табл. I.1—6 читач має перед собою маленьку колекцію їх). Деякі вироблені незвичайно тонко й правильно, інші — тільки з грубшого; їх матеріал і техніка не обслідувані. Чудову орнаментовану велику голку (коло 10 см довжини), заховану в незвичайній цілості з нерушеним вушком, виймаємо з женецької доповіді Вовка (рис. 6). Багато вістрів, які могли служити як кишкаки, списи тощо (табл. I—II).

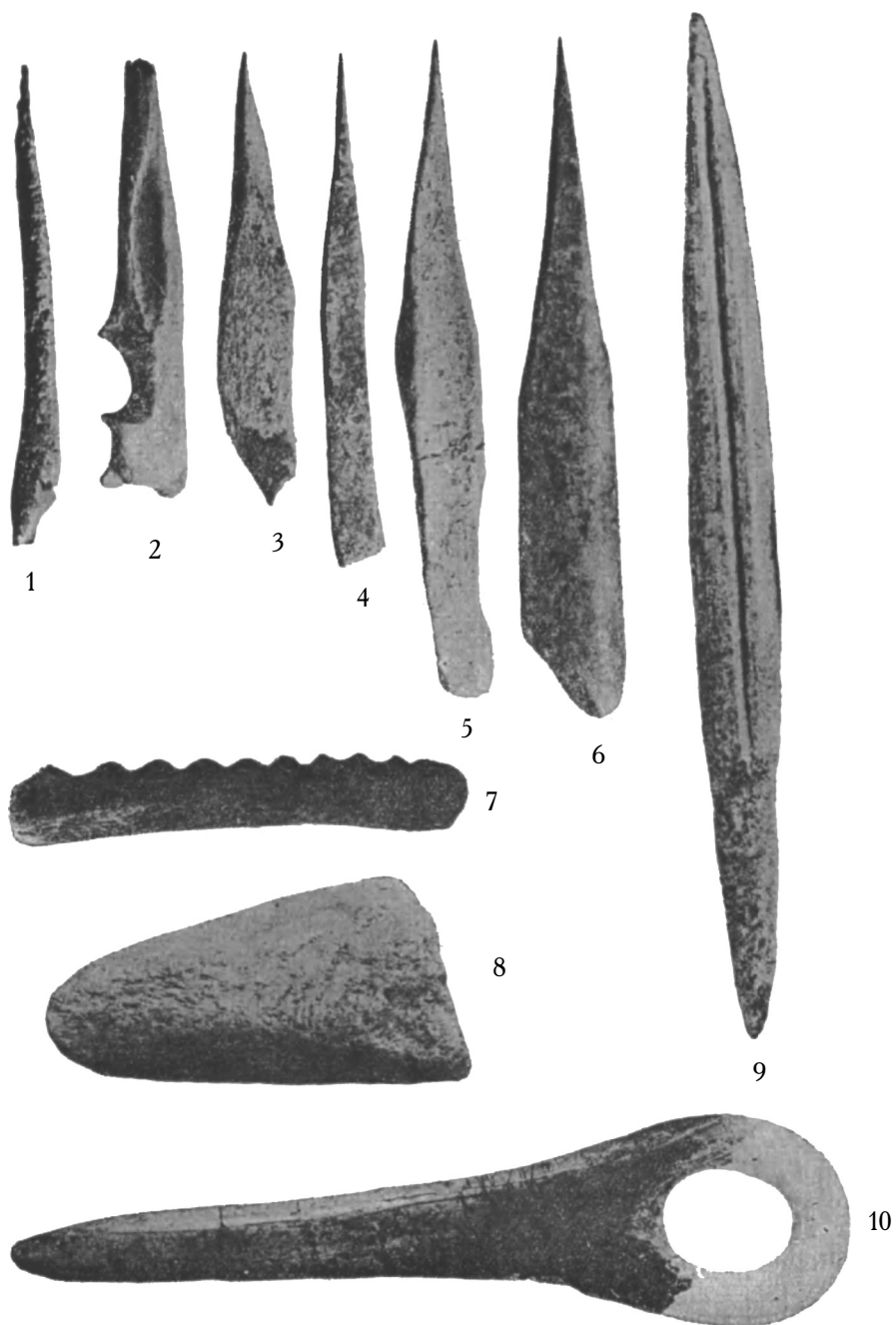
Переходячи до предметів декоративних, насамперед одмітимо чималу колекцію круглих привісок з мамутиної кості, з вивірченою дірочкою — дукачків, вживаних, очевидно, поруч таких же черепашок з провірченою дірочкою, вказаних вище. Взірці таких дукачків бачимо на табл. III. Можливо, що так уживались і ті подовгасті привіски з кості, оздоблені різним орнаментом, що їх взірць читач може побачити на тій же таблиці. Не ясне призначення вирізаних з кості тоненьких плиточок, подібно декорованих

(табл. III), а також прутиків, вирізьблених в ряді кульок — як на рис. 7. Комбінації двох таких кульок Вовк тлумачив як защіпку (гудзик); призначення більшого числа таких кульок зоставалось йому неясним.

Але перше місце між всіма покрасами палеолітичної культури займає чудовий наручник (браслет) (табл. IV.1—2). Се тонка стяжка, незвичайно зручно, технічно тонко вирізана з мамутового сікача, що мала зв'язуватися (зшнуровуватися) через дірочки, зроблені на кожному краю сеї стяжки (три пари дірочок). Вона розкішно помережена геометричним орнаментом, що становить спеціальність і окрасу мізинської техніки, — про нього буде мова зараз нижче. Розбитий — як здогадується Ф.К.Вовк — під час самого виробу, а може вже й у уживанню, сеї браслет знайшовся в трьох різних місцях становища, і тепер, змонтований разом (з деякими дефектами против фотографій, знятих перед монтуванням), він становить найбільшу окрасу мізинської колекції. Такої дорожчінності не дала досі ні одна світова нахідка палеолітичної доби. Поруч сього незвичайно тонко виробленого і розкішно орнаментованого наручника знайшовся фрагмент другого — далеко простішого, не орнаментованого, з грубілої верстви мамутячої кості.

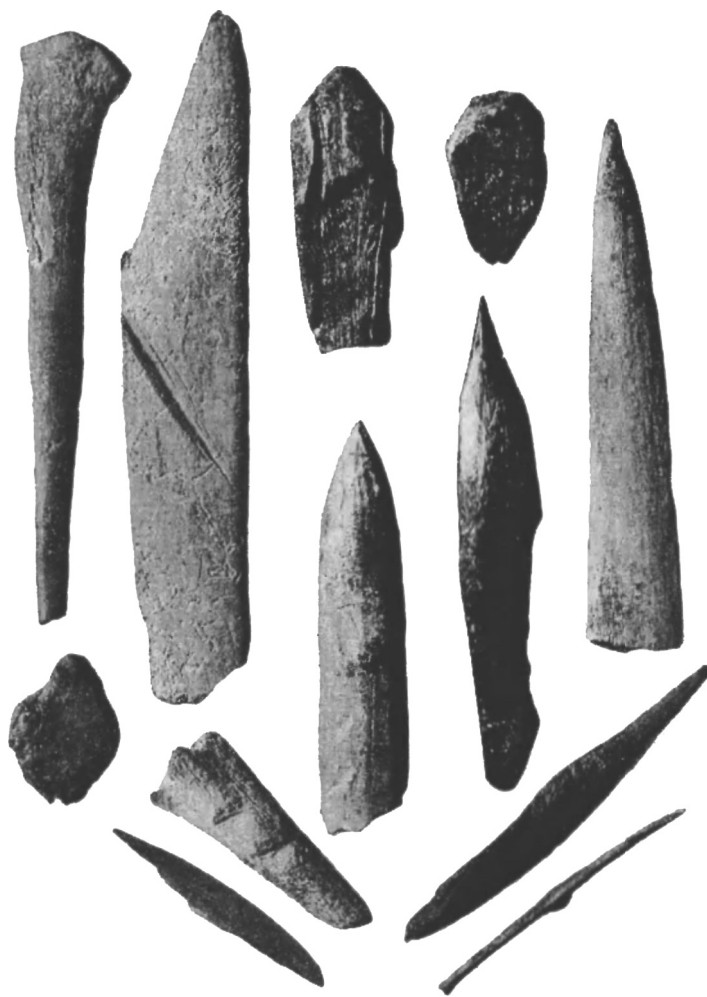
Аналогічним геометричним орнаментом — не таким тільки багатим в порівнянні з першим наручником — оздоблені загадкові вироби з мамутової кості, що, як каже пок[і́йний] Вовк в своїй женеvській доповіді, демонстровані перед світилами нашої науки, що зібралися з нагоди 50-ліття Паризького антропологічного товариства, “викликали стільки пояснень, скільки було й голів”. “Їх значіння і призначення, — каже він далі, — зостається досі одвертим — тим більше що такі кістяні вироби цілком незвісні в палеолітичних нахідках всеї Зах[ідної] Європи” (с. 425). На перший погляд їх охрещено “фалосами”, але се подібність доволі далека, а призначення вони мали, мабуть, — як констатував Ф.К.Вовк — служити ручками або оздобними закінченнями якихось струментів. На се вказує не орнаментований кінець, що у деяких предметів — видно досить виразно — призначався для приправки на держак. Всіх їх знайдено сім; з них три, найкраще оброблені, подані на табл. VI з різних боків. Призначення їх і по нинішній день зостається неясним: чи було воно технічне, чи декоративне, чи магічне, се поки що даремно було б силуватися вгадати.

Друга категорія таких же загадкових щодо свого призначення, хоча ясніших до свого значіння виробів — се пташки (два взірці з різних боків на табл. V). Деякі з них (числом 6—7) не лишають сумніву в тім, що вони мають представляти птаха: з зложеними крильцями, з слабо зазначеною голівкою, але зате з дуже виразно модельованим хвостом. Інші не так виразисті і тільки за деякими аналогіями можуть бути зараховані до “пташок”, так що загальне число сих виробів сягає тепер до десятка. Виразніші вироблені примірники мають на хребті трикутник, звернений верхом до голови; на животику — доволі складний геометричний (меандричний) орнамент, і на боках і хвостіку — паралельні лінії, що мають означати пір'я. Загад-

Таблиця І

ковим здається, що ці вироби не мають ніякого сліду того, що вони мали насаджуватися на держак або яким-небудь іншим способом до чогось при-моцовуватись.

Таблиця II

Орнамент сих-от предметів становить спеціальність Мізинського селища, яка досі ні в одній європейській нахідці не виступала в такому багатстві й виразистості, тому й викликала сенсацію в кругах істориків культури й мистецтва. Дійсно, тимчасом як на Заході кістяні вироби визначаються великим розвитком ідеографічної, образотворчої орнаментики, в Мізинській колекції орнаменту образотворчого не видно зовсім. А зате в незвичайнім багатстві виступає орнамент геометричний — дуже простий, монотонний, дуже небагатий орнаментацийними мотивами, але вживаний незвичайно щедрою рукою.

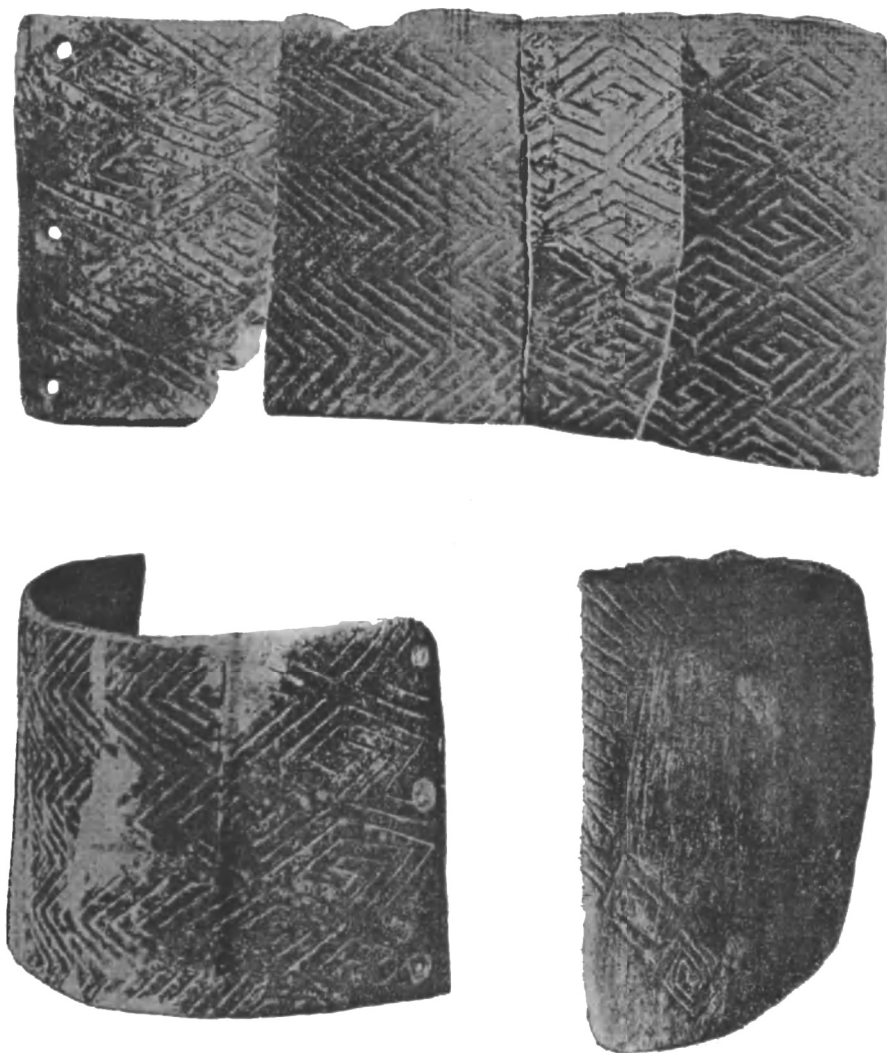
Се й надає Мізинському становищу, а з ним всій українській палеолітичній добі, повної оригінальності і незалежності від західноєвропейських етапів розвитку умілості й мистецтва і тому звертає на нього увагу істориків культури й техніки.

Таблиця III

Один з учасників мізинських розкопок Л.Чикаленко нещодавно таки й присвятив інтересну студію мізинському орнаментові й його техніці¹. На жаль, він писав її, живучи в Празі, більше з пам'яті, не маючи перед очима ні самих предметів, ні навіть їх фотографій; тому не раз мусить застерегтись

¹ Левко Чикаленко. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. — "Науковий збірник українського університету в Празі", т. I, 1923, с. 148—200. Обговорення сеї праці [у] М.О.Макаренка, "Україна", 1926, кн. 2—3*.

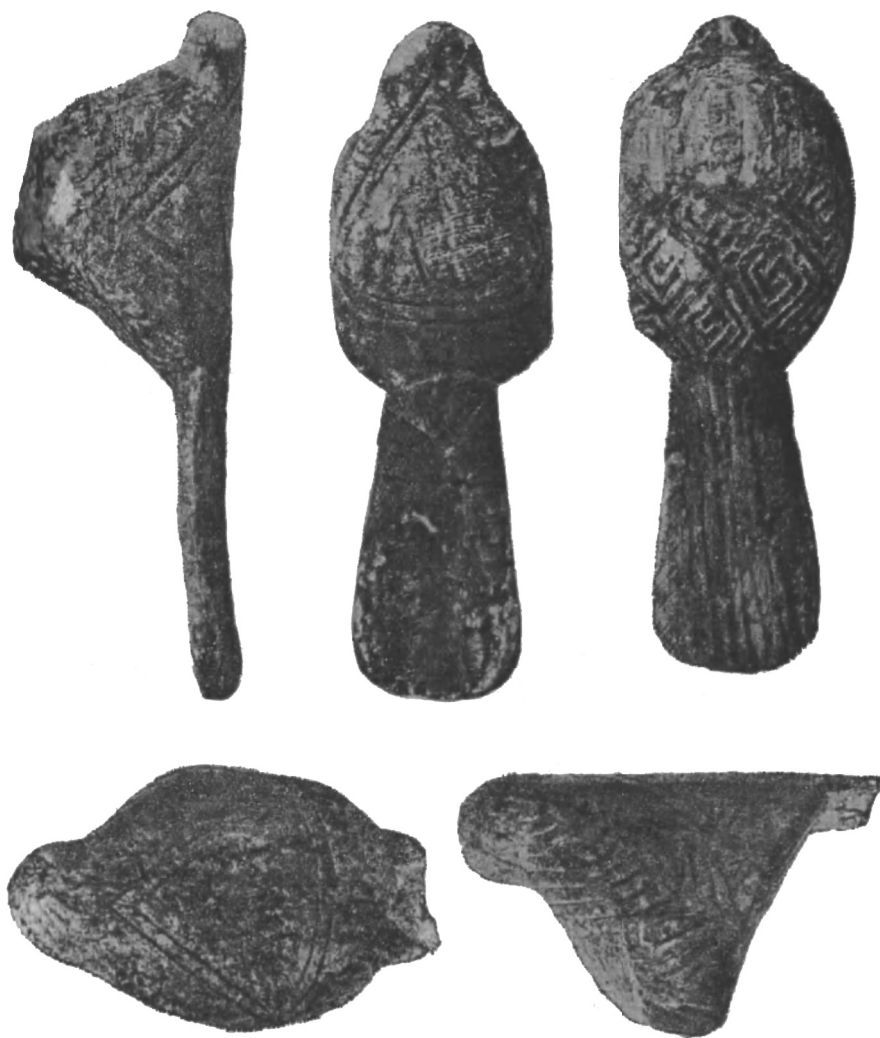

Таблиця IV

щодо повної докладності своїх описів і спостережень. Все ж таки його знайомість з мізинським матеріалом, що він його так часто мав в своїх руках, настільки ґрунтовна, що його завваження мають повну вартість.

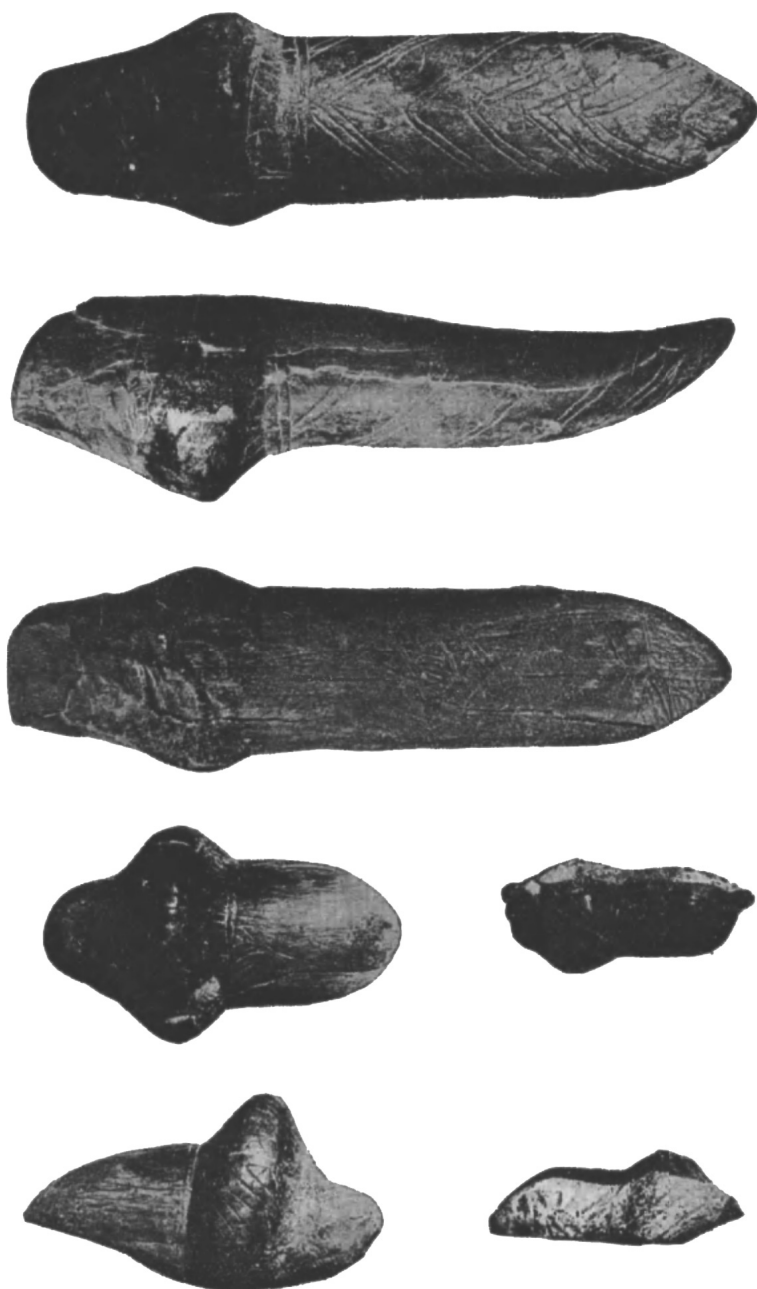
Насамперед, як учасник розкопок, він дає дуже цікаву пробу розмежувати старшу і новішу верству в знайдених досі мізинських виробах. Я наведу се місце з його статті:

“Ще розкопки 1909 року дали, між іншим, і декілька зразків мистецтва, декілька виробів з мамутової ікли. Більшість їх була мережана карбиками, сполученими в кроковки. Одні з цих виробів, подібні між собою загальними формами та й типом орнаментальної

Таблиця V

оздоби, були визначені проф. Вовком як “фалоси”; другі, що теж були помережані, — на жаль, всі вони були пошкоджені і уявляли собою тільки частини, правда більші, якихсь невідомого призначення предметів, — їх проф. Хв. Вовк ладен був вважати за головки шпильок до волосся. Ще інші вироби з розкопок того ж таки року уявляли собою фігурки чи якихсь звірят, так вже стилізовані, що не можна добрати їх змісту, чи просто якісь зразки певного роду костяного начиння, спосіб ужиття котрого зараз для нас незрозумілий. Розкопки пізніших років давали силу нових виробів з кості, як таких, що були відомі, так і таких, що були знайдені уперше. З’ясували, між іншим, пізніші розкопки й те, що фрагменти костяних виробів, що їх

Таблиця VI

проф. Вовк вважав за головки до шпильок, уявляють собою вироби, дуже подібні до так званих “фалосів”, але зі значно витонченими сплесканими формами. Ці вироби нагадували швидче формою своєю пташок зі складеними крилами і так під назвою “пташок” і згадують-

ся вони у відцитах проф. Вовка. Між новими речами треба у першу голову згадати великий браслет з мамутової ікли, що по частинам був, за три роки, знайдений цілий. Як орнамент браслета, так і орнамент “пташок” або цілком ідентичний, або остільки близький між собою, що цілком природно являється думка про одночасовість виробу цих зразків мистецтва; до того ж і знайдено їх було неподалеку одні від других. До речей з подібним орнаментом належить ще й невикінчений клинок з ікли мамута¹. Інші вироби, як то так звані “фалоси” та численні плиточки з мамутової кості, старанно помережані з одного тільки боку і з дірочкою з одного кінця — це речі очевидно старші, бо умови їх знаходження показують, що вони: одно — загублені були і попали між ріжний крем’яний та костяний дріб’язок уже в пошкодженому вигляді, уже старими, а друге — те, що знайдено було їх в тій частині розкопаного селища, яку з багатьох причин треба вважати місцем давнішого осідку, ніж ті місця, де були знайдені вироби першої групи з браслетом на чолі. На цих речах новішого виробу — браслеті та “пташках” — ми маємо найскладніші зразки геометричного орнаменту. Уявляють собою ці зразки трактування чи поодиноких, чи з’єднаних в низки та групи меандрових закрутів. На речах другої групи, старіших, находимо другий тип орнаментальних форм, тут маємо до діла з окремими кроковками або ж такими самими кроковками, тільки з’єднаними своїми ніжками так, що утворюється нова ще орнаментальна форма — зигзагові лінії. Деякі вироби, правда, не можуть бути залічені до тої чи іншої групи тому, що оздоблено їх зразками орнаменту обох типів. Вони наочно доводять, що на самій території Мізинського селища відбулася певна еволюція в формах геометричного орнаменту і що мізинський мистець палеолітичної доби цілком самостійно в своїх мережках дійшов до таких складних форм, як меандр. Сила речей, далеко не викінчених, сила дрібних шматочків кості — як то ребер, довгих дудчатих кісток та шматків ікол мамута — помережана тут ріжними карбиками та сполученнями карбиків. При абсолютній майже відсутності ідеографічного, натуралістичного рисунку ця геометрична орнаментика справляє особливе враження своєю суворою одноманітністю та надзвичайно широким її застосуванням чи вжитком, уміщенням мережки скрізь, де тільки є вільна поверхня, інколи навіть там, де її поява, здається, не могла бути викликана жадним міркуванням ні практичного, ні естетичного порядку” (с. 150–151).

Аналізуючи складніші геометричні форми новішого типу, автор приходить до таких спостережень:

“Тільки на одному клинкові, зробленому з шматка ікли мамута, маємо ми відокремлену низку з’єднаних між собою меандрових за-

¹ У нас табл. IV.

крутів¹. Досконало зроблений рисунок вражає зразу глядача тим незрозумілим положенням, яке надане тут напрямкові цієї низки. Де б ми не зустрічались з меандровими низками в класичному мистецтві: чи то на грецьких вазах, чи то на яких-небудь частинах архітектурних утворів — завжди ми бачимо його низки, що йдуть або як рамці, обгортаючи собою яку-небудь площу, чи як якась лиштва, рівнобіжно котрійсь яскраво визначеній лінії чи осі предмета. Чи це будуть вінця вази, чи карніз капітелі — скрізь ми зустрічаємо низку меандрових закрутів, орієнтовану відповідно якомусь визначному напрямкові в контурах оздобленої речі. Зовсім інше ми бачимо тут. На довгастому шматочкові мамутової ікли, добре виструганому на дощечку та вигладженому і з одного кінця заокругленому в лопатку, вирізьблено декілька меандрових закрутів, зв'язаних в одну суцільну низку. Іде ця низка похило з горішнього правого різка клинка ліворуч, додолу спускаючись. Видно добре, що мистець, вирізьблюючи візерунок, абсолютно не вважав свій твір за щось другорядне, за якісь рамці до чогось іншого; навпаки, єдиною його метою було вирізьбити оцю меандрову низку. Але чомусь її напрямок йде зовсім незрозуміло сучасному глядачеві, якось навкоси, з жадною з осей, з жадним з країв клинка не суголосо. Те саме спостерігаємо ми і на оздобі однієї з пташок, вирізьблених на увігнутому її черевці. Тут декілька низок меандрових закрутів ідуть з одного краю поля на другий, рівнобіжно одна одній, але зовсім незалежно від котрого-небудь визначного напрямку в контурах самої пташки. Ні з її довшою віссю, що йде від головки через тулубець до хвоста, ні з коротшою, перпендикулярною до попередньої, напрямком цих низок не суголосить. Перерізує він ці, довшу та коротшу, осі під кутом приблизно в 45° . Проте вже тут ми можемо помітити, що всі вершини кутів (ріжків) меандрових закрутів приходяться на певних прямих лініях, орієнтованих майже відповідно головним напрямкам, що спостерігаються в контурах пташки. Одні ідуть рівнобіжно продовжному промірові пташки, другі рівнобіжно поперечному.

Коли ми тепер перейдемо до орнаменту браслета, ми так само мимохідь звернемо увагу на ту сувору правильність, мовляв, сухість його, але коли почнемо і на цьому орнаменті простежувати низки меандрових закрутів, то зразу ж побачимо, що жадної правильності в цьому зразкові Мізинського мистецтва немає. Коли на попередніх зразках ми мали до діла з правильними низками меандрових закрутів, що йшли справа, згори — ліворуч, додолу (коли держати орнаментовані вироби довшою віссю прямовісно перед собою), то тут такої правильності зовсім немає. Ми добре можемо спостерігати окремі

¹ Мова про той же предмет табл. IV.

закрути, але прослідкувати їхнє сполучення не тільки важко, але й просто неможливо, хоч загальне вражіння залишається таке, наче і тут окремі меандрові закрути ідуть так само, як і на мережці пташки та клинка, з'єднуючись в напрямкові справа, згори — ліворуч, додолу. Цей напрямок низок на орнаменті браслета при уважнішому аналізі виказується ілюзорним; виникає навіть думка, чи не маємо ми до діла тут з якимсь зразком “лабіринту”, з якимсь нарочитим заплутуванням зв'язку одного закруту з другим. Ця показна правильність орнаменту пояснюється тим, що, як і в двох попередніх орнаментальних зразках, самі меандрові закрути укладаються в рядки такого напрямку, що творить з головними напрямками в мережаних речах кут в 45° (приблизно). Ріжки ж меандрових закрутів орієнтуються, як і в попередніх орнаментах, по головним осям оздоблених виробів. Думка, що ми маємо тут до діла з якогось роду “лабіринтом”, відпадає після того, коли ми спробуємо простежити на більшому просторі хід якої-будь лінії. Ми побачимо, що лінія ця інколи переривається, інколи упирається в якусь іншу лінію і тоді зовсім зупиняється, інколи вона творить два меандрових закрути одного похилого рядка, то переходить в закрут нижнього рядка, то знову вертається в горішній рядок і т. д. і т. д.

З аналізу орнаменту браслета, в зв'язку зі спостереженнями раніше орнаментами клинка та пташки, ми можемо зробити такі спостереження: 1. Рисунок на браслеті не складається з одної суцільної лінії, а є результатом заламування в той чи інший бік окремих відтинків прямої лінії. Ці відтинки, заламуючись певним закономірним чином то в один, то в другий бік, і творять собою меандрові закрути. 2. Здебільшого тут меандрові закрути не сполучаються між собою в низки по якомусь певному напрямкові (як то спостерігається в орнаментах клинка та пташки, де меандрові закрути були з'єднані в низки у напрямку справа, згори — ліворуч, додолу), а з'єднані вони між собою будь-як, без жадної системи. 3. Що й самі закрути не уявляють собою якоїсь досконалості і деякі з них уявляють собою якісь нові фігури, що мало подібні на інші закрути цього самого орнаменту та й на ті, що ми спостерігали на попередніх зразках. З цих спостережень з певністю можемо зробити тепер такі висновки. Майстер, що різьбив цей останній орнамент, не має поняття про похилу низку меандрових закрутів як про якусь певну цілість. Навіть окремі закрути він не досконалим уміє робити, чому доказом вище подані помилки. Показна ж правильність узору повстає через те, що, як і в попереднього трактованих зразках орнаменту, відтинки прямої лінії, що, заламуючись, творять меандровий закрут, при своїх заламах завжди роблять певні і ті самі кути і так, до того, що завжди декілька кутів приходяться вершинами на одну лінію” (с. 151—153).

Виходячи з зауваження істориків-фізіологів, що початок симетричного орнаменту залягає в ритмі праці, яка наносить паралельні лінії наслідком свого ритму, незалежно від яких-небудь орнаментацийних завдань, Л.Чикаленко в аналізі мізинської орнаментики виходить від таких неорнаментацийних карбувань — роблених в одностайнім темпі і з однаковими відступами або з певними інтервалами, що розділяють карби в відокремлені пари. Переходить до подвійного карбування, що дає в результаті зубці, або “крючки” (*chevrons*), як він їх зве. Нарешті до тих орнаментацийних вислідів, які дає при орнаментуванні обертання предмета противним кінцем (“на 180° ”, як він се означає). І кінець кінцем робить такі висновки:

“З огляду на це ми можемо зробити такий висновок з наших спостережень: мізинський майстер не має ще поняття лінії симетрії, він її не відчуває. Завдяки цьому тільки, мабуть, у нього з’являються такі фігури, як меандровий закрут. У мізинського майстра, як і взагалі у палеолітичного мистця, краще виходять лінії, скеровані зліва, згори — праворуч, додолу. Завдяки цьому, при застосуванні в своїй різьбярській техніці повертання в руках виробів на 180° , себто при застосуванні в орнаментиці осі симетрії другого порядку, майстер доходить до винайдення таких орнаментальних форм, як праворуч скручений паралелограм, правий меандровий закрут, а потім і до меандрової низки, що складається з правих закрутів і йде на площі згори, справа — ліворуч, додолу.

Роблячи ж загальний підсумок нашим спостереженням, ми тепер можемо вільно сказати про геометричний орнамент наступне:

Ця галузь пластичного мистецтва бере свій початок в давній давнині, на перших стадіях людського розвитку, в людській праці, що мала своїм завданням формування сирової матерії: чи то дерева, чи кістки, чи кремнію. Оббиваючи чи обшкрібаючи шматки матеріалу, над яким працювалося, людина виробила в собі певне почуття ритму, яке відзначилося в певній упорядкованості її рухів, а внаслідок того і в упорядкованості перших відомих нам, людською рукою накарбованих, рисок. Повставши таким чином, геометричний орнамент розвивається далі, скерований по своїх шляхах самою природою людини та її повільним викшталтуванням. Очевидно, першенство правої руки над лівою, що вже тоді зазначилось, і спричинилося до переваги в кількості та в якості карбиків, роблених зліва, згори — праворуч, додолу. Коли ж потреби самої справи покликали до існування карбики, поставлені на поверхні й інакше, ніж ті, які було найзручніше людині різьбити, то ці останні завжди слабше розвинені, ніж перші. На певній стадії свого розвитку людина застосовує в різьбярському мистецтві технічного засобу — повертання виробу на 180° відносно першого його положення. Це, практичними потребами ви-

кликане до життя, з'явище зазначається в орнаменті появленням осі симетрії другого порядку і, в зв'язку з попередньо набутими придбаннями в геометричному орнаменті, приводить нарешті до повстання нових, доти незнаних форм.

Площа симетрії в скульптурних виробах добре відома людині, але в орнаменті на площі вона ще не зазначається нігде, як добре вже усвідомлене з'явище — у вигляді лінії симетрії. На ньому й припиняються наші відомості про розвиток геометричного орнаменту при сучасному станові наших знань про початкові стадії людської культури. В мистецтві неолітичному в геометричному орнаменті керамічних виробів ми бачимо вже високо розвинене знайомство з багатьма іншими елементами симетрії. Неолітичний мистець знайомий досконало і з віссю симетрії другого порядку, і з лінією симетрії; він навіть знайомий з віссю симетрії четвертого порядку, що видно з чисто орнаментальної форми, на нашу думку, так званої “свастики”, яка до осі симетрії четвертого порядку стоїть у такому відношенні, як меандровий закрут до осі симетрії другого.

І от вельми цікаве питання встає перед нами в зв'язку зі зробленими нами щодо розвитку геометричного орнаменту висновками. Де саме і коли саме відбулася ця дальша еволюція геометричного орнаменту, бо вже в європейському неоліті в культурі так званої “паскової кераміки” зустрічаємо ми значно вище розвинений геометричний орнамент. Той факт, що найбагатші зразками геометричного орнаменту палеолітичні селища лежать на Сході Європи, спричинився до того, що більшість сучасних передісториків схиляється до думки Аb.Н. Breuil'a — вважати Східну Європу за окрему культурну провінцію. Наш погляд, що, нам здається, цілком опертий на зібраному нами матеріалі, веде до того, що і Західна Європа не відрізняється особливою убогістю геометричного орнаменту, і що всі елементи його в західноєвропейському молодшому палеоліті надзвичайно добре розвинені. Тільки в самому кінці другої половини молодшого палеоліту Східна Європа починає вести перед в геометричній орнаментиці. Що і у нас на Україні маємо ми певні селища з чудово представленою ідеопластичною гравюрою, в тому немає жадного сумніву. Тільки місцевість, де вони знаходяться, зовсім ще не досліджена. Чудова гравюра мамута на кості того ж звіря з м. Озаринець Могилівського повіту на Поділлі красномовно свідчить про це. Кирилівське селище у Києві та Мізинське дають теж зразки ідеопластичних гравюр, але до краю схематизованих. Очевидно, що вапнякові печери Наддніпрянщини зберегли зразки мистецтва тих часів, коли панувала в ньому ідеопластична гравюра і коли життя в тих ширинах, де містилось Кирилівське селище, а тим більше Мізинське, просто не було ще можливе. Тому й видається нам дуже мож-

ливим, — з огляду на те, що в Мізинському мистецтві ми маємо найбільші досягнення геометричного орнаменту в палеоліті і в той же час повне виродження ідеопластичного мистецтва, — разом з Хв. Вовком вбачати на Сході Європи в культурі Мізинського селища певне своєрідне виродження Мадленської культури, принесеної на територію України з Західної Європи тоді, коли там, може, вже запанувала культура Азильська. У всякому разі, треба в Східній Європі десь, здається нам, шукати тих осередків, де відбувся дальший розвиток геометричного орнаменту, що вже в зразках культури неолітичної так яскраво та широко представлений в Середній та Південно-Східній Європі.

Звичайно, це в тому разі, коли між палеолітом та неолітом на території Східної Європи удалося б простежити та довести цілковите переємство, — бо ж, як ми це показали, геометричний орнамент міг розвинутиись цілком самостійно скрізь, де людина взялася за різьбярство. І не якісь особливості інтелектуальні, чи які інші, спричинили повстання та розвиток цієї галузі мистецтва, а звичайна природа, яка доводить людину в певних подібних обставинах до певних подібних вчинків” (с. 181—183).

Спостереження і висновки безсумнівно інтересні і дають зрозуміти, яке важне значіння може здобути нахідка Мізинського селища в історії техніки й мистецтва не тільки в східноєвропейській, але й загальносвітовій перспективі при дальшій досліджуванні становища і докладнішим вивченні його матеріалу.

Але сі мистецькі аспекти не повинні ні трохи спихати на другий план того значіння, яке сей матеріал може мати для освітлення побуту й господарства тої старої людності України: обстанови його життя, засобів прожитку і господарської техніки. З сього побутового становища так само, як і з історично-мистецького, Мізинське селище, якнайкраще заховане з усіх дотеперішніх, має значіння незвичайне. Се наш український скарб, не менш важний, а, може, навіть важніший, ніж, скажем, Ольбія.

Те, що здобуто в ній, являється цінним задатком на будучі успіхи — і осторогою против повторення попередніх хиб.

Досі розвідка велась уривками, руками молодих адептів, що на сій розкопці вчились дослідчій техніці, а здобутки її розпорошувались по різних установах, звідки їх тепер навіть звести не можна разом, ані уставити одного методу і плану обслідування. На щастя, матеріал невичерпаний в цілості, і розвідка, зроблена в 1925 р., показала, як кажуть, що становище за сі роки не пограбоване, ані не попсоване. Воно повинно бути поставлене під сувору охорону, а до обслідування його наперед повинно бути вповні забезпечене всіма потрібними матеріалами і науковими засобами. Тільки тоді воно може бути поведене, коли буде всяка певність, що се дообслідування

буде переведене повно і бездоганно і з огляду палеонтологічного і палео-етнологічного, в аспекті історії побуту, господарства і техніки. Ні одна риса, ні одна подробиця не має бути пущена поміж пальці. Хто знає, коли ми вдруге дістанемо до рук такий другий дорогоцінний документ старого побуту України. Отже, треба, щоб його використання було честю української науки, а не виправдувало його дефектів її “молодістю”.

1926, листопад

ЧЕРНІГІВ І СІВЕРЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Кілька спостережень, здогадів і побажань

Серед темних лісів і зелених лук, помережана широкими смугами мочарів і повільних замулених річок, дрімає нинішня Чернігівщина, здалека прислухаючись до гомону нового життя. І серед неї її старий історичний осередок, наша українська Равенна — Чернігів — задумано мріє про колишнє життя серед своїх старинних церков, музеїв і архівів — облишений новішою динамікою українського життя... Життя пішло геть далеко на полудне, ближче до моря, до вугля, до заліза, — залишивши Півночі сі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища, останки співацьких цехів, фольклорні скарби й діалектичні пережитки — багатющі наукові й національні клейноти, — з собою понісши засоби нової економічної і соціалістичної активності й широкі перспективи нового будівництва.

Розуміється, кожне узагальнення має свої виїмки. Така велика територія не може бути абсолютно однотайною. На полудневім краю, по лінії Київсько-Брянської залізниці виростають рухливі комунікаційні центри — як Конотоп, торгові осередки, як Ніжин. Можливо, що таке саме явище викличе нова залізниця Чернігівсько-Гомельська. Можливо, що експлуатація сили тихих річок — що мала на меті перша Десенська електрична станція*, сотворить дешеву енергію, яка розвине промисловий рух і робітничі осередки. Можливо, що відродиться в новім розмаху колись славна продукція чернігівських скляних гут, блискуча глухівська кераміка ("Волокитино" Миклашевських)* і под. Нові винаходи, нові методи використання природних засобів можуть раптом утворити продукційні осередки, котрих ми навіть не передчуваймо тепер. А й незалежно від того — промисловий індустріальний рух полудня, дійшовши високого напруження, з часом неминуче почне шукати виладування своєї енергії і в північній запіллі. Але загальна схема останніх півтора-двох століть тим не порушиться. З моменту як українська колонізація й господарство остаточно опанували степову зону й стали певною ногою на морському побережжі, і ся певність усвідомилась і відчулася в українськім житті, воно стихійно і непереможно почало відливати з своїх північних резервуарів і сховків, укритих в затінку північних лісів і болот, — пішло за своїм одвічним потягом до моря, до сонця. Але паралельно з тим, як тікала жива економічна й соціальна енергія, прибираючи нові форми, рвучи старі традиції, — вирисовувалася вага і цінність тих північних територій для наукового дослідження минувшини і для конструкції національної культури.

В попередніх начерках сеї книги* уже дало себе відчутти незмірне значіння Північного Лівобережжя для пізнання передісторичного життя на нашій землі. Таке, напр., Мізинське селище кидає промінь світла — як ні одна інша археологічна нахідка! Археологічні розсліди, ведені обережно і

планово (досі їх північне Лівобережжя мало дуже обмаль!), без сумніву, дадуть з цього погляду незвичайно цікаві вказівки і для пізніших часів. Але я менш усього маю охоту отсими стрічками будити руїну гарячку копачів-добровольців! Не видобування сенсаційних находок, не викриття ефективних сховків, а дослідження мало яскравих в окремішності, але незвичайно важних в своїй цілості вказівок на старе розселення, його концентрацію, розвій комунікаційних зв'язків і акумуляцію засобів старої української людності в часах її розселення і по ній, — от що потрібне нам також! От що хотів би я викликати і розворушити отсими своїми замітками.

В основних, простих зарисах схема старого українського життя укладається в сих кількох головних моментах:

Колонізаційний похід до моря, пробоєм між старше тутешнє заселення, і змагання закріпити свої позиції в приморській зоні, на великих торговельних шляхах, в сусідстві культурних осередків або і в них самих, в безпосереднім зв'язку з світовим культурним оборотом.

Вільне і невільне обсадження сеї дороги фрагментами свого розселення — які або не мали тої рухової енергії, щоб проробити сю путь до краю, або знаходили по дорозі догідні місця й обставини для свого розселення й господарства на сім шляху і приростали до них.

Завірюхи в степовій зоні: колонізаційні, господарські і політичні (зміни в складі й розміщенні найбільш активних, війовничих орд, головно під впливами неустанного тиску зі Сходу) від часу до часу проганяють з полудня менші й більші маси людності, змушують їх шукати схоронища в безпечніших місцях передстепової зони, а коли тут трудніше знайти вільні місця — то і в північній, лісовій зоні: менш догідний для господарства й культури, але зате затишніший і слабше залюднений.

Сі пересування людності з Чорноморських країв на північ скріпляють тутешню північну людність не тільки чисельно (статистично), але й культурно: вони підносять її культурний рівень і життєві вимоги, узброюють досконалішим знаряддям і засобами хазяйства й продукції взагалі; запліднюють тутешнє життя організаційними формами політичними й соціально-економічними; впливають на піднесення міст, збільшують мережу торговельних зносин.

Ослаблення кочового наступу в степу і акумуляція економічної і популяційної сили в північних частинах території дають привід до все нових колонізаційних походів на полудне, до змагань наново опанувати втрачені займанщини і закріпитися в них.

Сі колонізаційні пересування з півночі на полудне і навпаки, в зв'язку з утворенням воєнних і торговельних організацій, приводять до фактичної зв'язлості цілої території українського розселення в меридіональнім напрямі: від крайнього запілля (тилу) на півночі до крайніх аванпостів на полудні. І в останнім висліді торговельні, воєнні, культурно-церковні, княжо-дина-

стичні зв'язки витворюють поняття єдиної території "Руської землі", котрої цілості почували обов'язок пильнувати відповідальні представники громадянства: княжа династія, церква, письменська верства (носії ідеології) — і громади провідних політичних центрів.

Такими центрами на Лівобережжі виступають передусім Чернігів і Переяслав. Перша звітка про них походить з початків X віку, з даної "Повістю временних літ" парафрази Олегового договору з Візантією. Не зовсім ясно, чи ймення Чернігова й Переяслава, як найбільших після Києва дружинних центрів, походять з автентичного тексту цього трактату, чи додані від літописця. Але в кождім разі ясно, що ці городи для X віку вважалися — чи в тім тексті, чи в пізнішій київській традиції — за визначні осідки українсько-варязької дружини, за найбільші після Києва воєнні залоги, що панували на великих прилеглих до них територіях.

Як до цього прийшло, се не ясно і вимагає історично-географічного й археологічного дослідження. Географічно беручи, маємо перед собою дві зони, зв'язані з одним і другим осередком: Черніговом і Переяславом, і політична ривалізація*, що кінець кінцем розірвала Сіверянську територію на дві державні території, дає зрозуміти, що коли Чернігів держав у своїх руках шляхи північно-східні, головно водні, Переяслав панував на сухопутних шляхах східно-полудневих. Держав у своїх руках зв'язки з долішнім Подніпров'ям і Подонням і східним Чорноморсько-Азовським побережжям і не хотів відмовитись від такої пануючої, суверенної ролі навіть тоді, коли від неї лишилася тільки тінь і нічого більше.

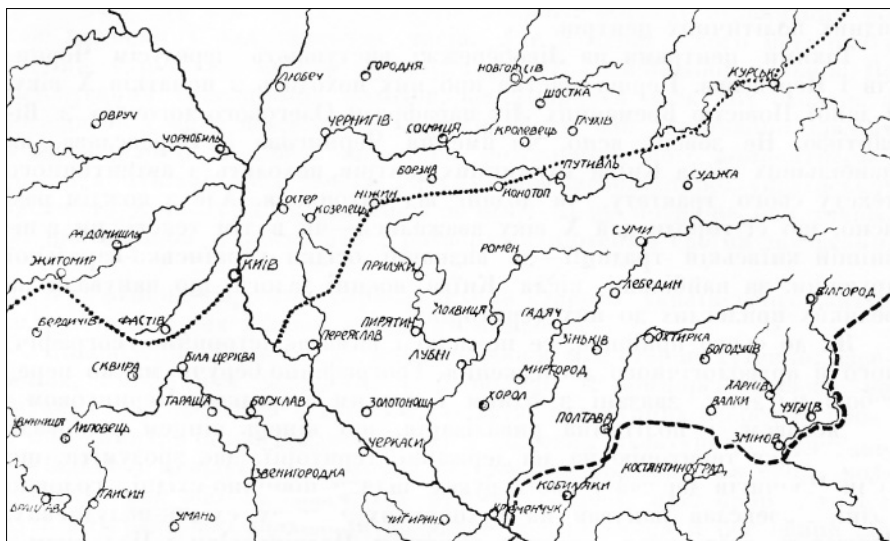
Як прийшло до сеї ривалізації, і хто в кого переймав славу: Переяслав не хотів знати гегемонії Чернігова чи, навпаки, Чернігів вибився з-під впливів Переяслава, що захирів, з тим як спустіли степи і утруднилися зв'язки з морським побережжям?

Джерела не лишили не тільки ясних звісток, але й виразніших натяків про сей процес. Річ характеристична, що в більш відомих часах: в XI—XII—XIII в. між Черніговом і Переяславом не бачимо одвертої боротьби. Тільки зрідка, епізодично виникають плани об'єднання Чернігово-Переяславських волостей в однім політичнім комплексі (напр., під час боротьби Всеволода з Олегом, і півстоліття пізніш у Святослава Всеволодовича).

Вся увага і енергія Чернігова звернена на Київ, і в залежності від сеї політики складається тактика переяславської громади. Безпосередні ж політичні відносини Чернігова — Переяслава застаються неясними: династичні відносини самим неприємним способом їх покривають і перехрещують.

Приходиться догадуватись. Можна думати, що в часах полудневого розселення і колонізаційних пересувань з полудня на північ і навпаки Переяслав був важнішим пунктом, ніж Чернігів, бо стояв у ближчій зв'язку з полудневими краями — де тоді була "вся жизнь"¹, і ся колишня роля: панування на полуднево-східних шляхах може дати розгадку пізнішої історії

¹ Вираз сей беру з автентичного тексту 1146 р. — див. нижче с. 342*.

Звичайно прийняті межі лісу:

..... полуднева межа лісової зони; ---- полуднева межа лісостепу.

В сусідстві Дніпра вони вимагають детальної перевірки

Переяслава — дуже ілюзійного епілогу його колишнього вповні реального великого значіння.

Його географічне положення при краю лісової зони має певні аналогії з Києвом і вимагає докладнішого розслідування. Воно може ближче вияснити, як в умовах степового розселення VII—VIII в. могло витворитися се значіння переяславського осередку — цілком не зрозуміле в відносинах X—XI в.

Можливо, що в IX—X в. був ще якийсь інший, далше на схід просто чи на полудневий схід висунений політичний осередок українського розселення. Але занепавши після того як степи опанували кочові орди, він не був відновлений, як Переяслав, і вийшов з овиду нашої історії, і се теж одна з проблем археологічного досліду — викриття сих колишніх східноукраїнських осередків. Але в кождім разі видно, що в X—XI в. вже таких більш східних центрів уже не пам'ятали, і відновлений Переяслав був останнім спадкоємцем сеї Східно-Полудневої Руси.

В VII—VIII в. Переяслав і Чернігів разом з усею лівобічною територією стояли під зверхністю хазарів, що держали в своїх руках всю східну торгівлю й зносини. В першій пол. IX віку воєнні сили Києва зросли настільки, що він цілком виполошив хазарські впливи з Лівобережної України і став наступати на сам хазарський осередок (укріплення Білої Вежі — Саркела в 840-х рр. може більше викликано було “руським” натиском, ніж печенізьким). Переяслав, Чернігів і різні інші лівобережні осередки перейшли тоді в тісну залежність від Києва. Але удари, задані з боку Київської Руси хазарській орді в IX—X в., приложилися до збільшення кочового

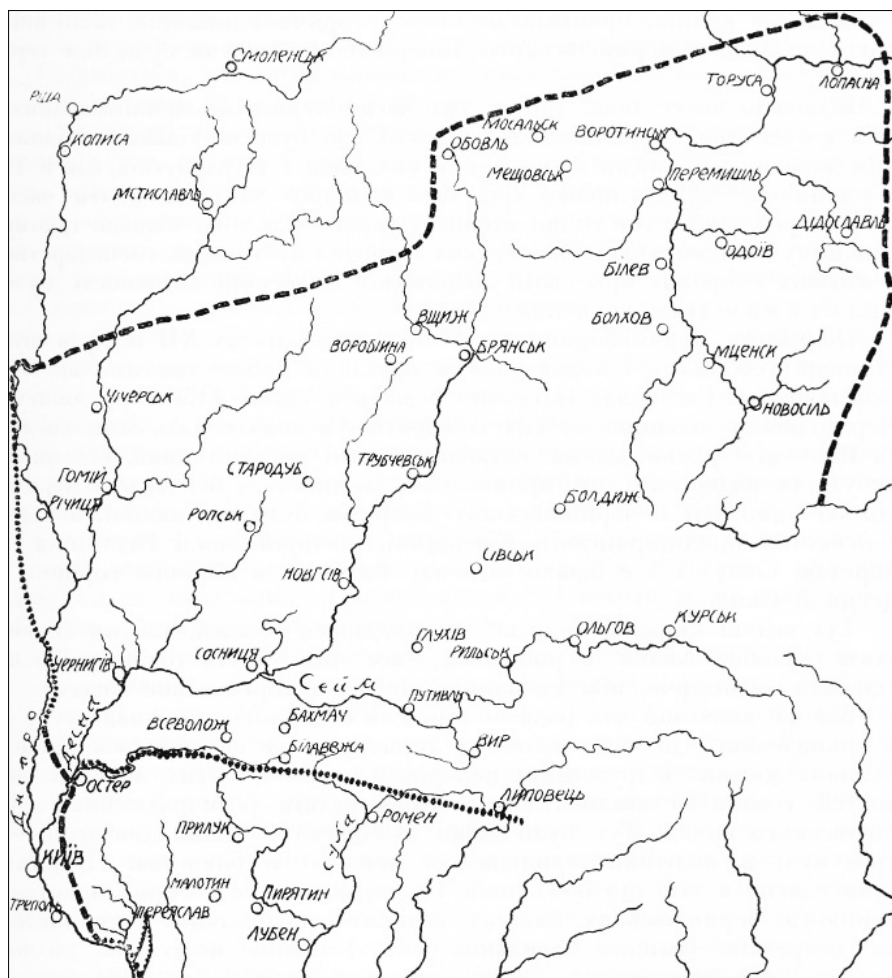
натиску на українське розселення, на український торг і на зв'язки в степовій і морській зоні, і протягом цих століть “вся жизнь” українська стала все більше відливати на північ. В X віці Переяслав, видко, цілком занепав, і під кінець цього століття, мабуть, був зовсім знищений, а між північними містами Лівобережжя вибився на перше місце Чернігів і став розпросторювати свої впливи не тільки в районі Десни, але й в районі Остра і Семи, та підбирати ті останки зв'язків з східно-полудневим степовим краєм, які в тих часах іще існували. В оповіданнях Порфирородного, в 940-х роках “Чернигога” се єдиний осередок української торговельної мережі, звісний його інформаторові на Лівобережжі. Мстислав Володимирович, що, відібравши від Ярослава всю задніпрянську Україну, свою столицю основує в Чернігові, закріплює сей стан речей: Чернігів — гегемон всього українського Лівобережжя.

Але за Володимира відновлюється Переяслав. Фундується тут митрополія (можливо, також з огляду на давні зв'язки Переяслава з Чорноморським побережжям — що, може, мали наслідком уже раніше перебування тут грецьких владиків-митрополитів!). Відокремлюється тут особня княжа волость, як одна з старших столів в “Руській” системі — очевидно, теж за старими традиціями колишньої визначної ролі: панування на Полудневім Лівобережжі. Можна думати, що в тих часах — zenіті свого державного будівництва, воєнної сили, широких політичних і династичних планів Володимир мав перед собою програму нового поширення на полудневий схід, опанування морського побережжя (Мстислав в Тмутаракані!), закріплення степових доріг новими чи відновленими укріпленнями (ставлення городів “на Десні, Трубежу, Острі й Сулі”, і виводження сюди нової колонізації з півночі, згадане літописцем, могло мати значіння не тільки оборонне, але й наступне — приготування такого колонізаційно-організаційного наступу на полудне). Переяслав би мав служити опорною базою такого поширення на Лівобережжі, і тим пояснялось би таке форсовне висування його.

Але ці плани порізались на чімсь і упали (може, під новим обгостреним натиском печенігів), і тоді се, що Мстислав осівсь не в Переяславі, а в Чернігові, було проречистим сконстатуванням цього провалу.

Починається трагедія Переяслава — котрому наявні засоби XI—XII в. абсолютно не вистачають на те, аби підтримувати свій престиж і грати ту роль, яку диктували йому традиції його колишнього значіння і нові плани його відродження¹. Заходи Володимира, Мстислава й Ярослава коло реставрації полудневого українського Лівобережжя в останнім рахунку не дали ні великих, ні тривких наслідків: в поріччях Трубежа, Удаю, горішньої Сули, під натиском степовиків ледве животіло кілька оновлених городів, а поріччя Остра та Семи загорнув Чернігів. Підняти Переяслав у таких обставинах було трудно.

¹ Я вважаю, що все-таки тільки давнішою ролю Переяслава можна пояснити таке значіння, яке пробувано йому надати в добу Володимира — Ярослава: в умовах кінця X і першої половини XI віку не бачу реальних індицій для таких планів.

Політичні межі Чернігівщини в XI — XIII в.:

..... межі, які уставляються джерелами більш детально;

---- що вказуються загально і гіпотетично

Але з другої сторони — викроєння цього переяславського сегмента з сфери чернігівських впливів було дуже неприємним ускладненням для чернігівської династії й чернігівського боярства. Як я вище підкреслював, вони обминали безпосередню боротьбу з Переяславом: не вели, так би сказати, фронтової атаки на його політичну окремішність, а підтинали боковим обходом — стараючись захопити Київ, та заривали пограничні території, на котрі претендував Переяслав (боротьба за Посем'я в другій чвертині XII в.). Але щодо щирого порозуміння між сими двома сіверянськими центрами теж ніколи не приходило, і переяславська громада шукала опертя у чернігівських противників: тих династій і політичних осередків, з якими чернігівські князі вели одверту боротьбу або стояли в політичній риваліза-

ції, — то се політичне роздвоєння Сіверщини було для Чернігова все-таки явищем дуже неприємним. Воно зв'язувало розмах чернігівської політики, ослабляло його силу, примушуючи при всяких військових операціях пам'ятати про охорону своєї південної границі, і т. д. Ся ж ривалізація двох політичних сіверянських центрів підтинала енергію боротьби з турецькими ордами за степову зону, за можливість торговельних зносин і колонізації, ослабляла рухову енергію поширення на південь: “Розьно им хоботы пашуть”, — як висловився співець “Слова о полку Ігоревім” устами старого чернігівського патріарха Святослава Всеволодича.

В світлі наших джерел можемо констатувати два періоди сильної політичної експансії Чернігова. Одна, слабше освітлена нашими джерелами, припадає на середні десятиліття XI в.; ближче їй треба, мабуть, означити роками: 1023 (запанування Мстислава в Чернігові) до 1076 (смерть Святослава Ярославовича). Потім наступають часи “Олега Гориславича”, зусилля Всеволода і його сина Мономаха, звернені на те, щоб позбавити Святославове потомство його батьківщини і звести Чернігів на лінію другорядних волостей; крах сих планів в 1090-х роках (з'їзд на Любчу 1097 р.), повільне відживання Чернігівщини під управою Давида і Олега і початки нової активності з смертю Мстислава Великого, зв'язані з іменем Всеволода Ольговича.

Діяльність сього Всеволода, його сина Святослава, внука Всеволода, правнука Михайла, праправнука Ростислава — позначають сей другий, приблизно столітній (трохи навіть довший), період чернігівської експансії, що становила властивий нерв всієї політичної історії України сих часів. Претензії Олегової династії на Київ, Переяслав, Галичину хвилями блискучо вдаються (1206 рік, наприклад, дає нам імпозантну, тільки дуже коротку картину панування Ольговичів, крім Чернігівщини, в Києві, Переяславі, Володимирі Волинським і в Галицьких волостях!). Але се не дає тривких політичних наслідків і кінець кінцем тільки розхитує, руйнує і нищить “руську” політичну систему.

Та зверхня історія сеї експансії — скільки служать нам джерела — досить добре досліджена¹, і я хочу тут підчеркнути тільки деякі питання її внутрішньої динаміки, так би сказати.

Передусім питання — як се Чернігівщина, така, здавалося, бідна і невидатна країна, прийшла до такої історичної динаміки, такої широкої експансії чернігівського імперіалізму, кажучи сучасним терміном?

Відповідь на се така, що в тих часах чернігівська княжа династія і очевидно — чернігівське боярство, що було не тільки найближчим дорадником князів і учасником сих воєн і їх здобутків, але й їх керманичем, — дуже глибоко врізалися в лісову зону. А в тім часі, коли передстєпова (не то що

¹ Див. “Історію України[-Руси]”, т. II, с. 320 [і] д[алі]*.

степова) українська зона підпала такому сильному знищенню від половецьких нападів і спустошень, господарство в лісових сторонах при своїй абсолютній невисокій видатності було релятивно дуже корисним.

Полуднева Чернігівщина в середніх десятиліттях XII в. була спустошена усьобицями і половецькими нападами майже так само, як Переяславщина. Святослав Ольгович в звітнім тексті 1150-х рр. описує Чернігівську околицю, як “пусті городи”, в яких сидять сами “псарі та половці”: різна княжа служба і воєнні пограничники, без якої-небудь господарської чи промислової людності¹. Всі засоби чернігівської династії й чернігівського боярства були на півночі: в задесенській і придніпрянській Сіверщині, в старій землі радимичів (в поріччі Сожу) і ще більше в землі в’ятичів, в поріччі горішньої Десни й Оки².

Тут великі княжі й боярські “села”, запаси збіжжя, табуни коней, стада худоби, пасіки і риболовлі, — все, чим стоїть тодішнє, більш сільсько-господарче, ніж місько-промислове і торговельне, життя³.

Велике значіння для розвою відносин в Чернігівщині мало се, що в приналежних до неї північних територіях не витворилося ніяких більших міських і дружинних центрів, а з тим і ніяких окремих волостей, і вони зоставалися все в безпосереднім розпорядженні чернігівського князя. Тут було дещо з “щастя” і дещо, очевидно, — з “розуму”: з політики чернігівської династії й боярства. “Щастя” було, власне, в тім, що об’єктивні умови, видно, не посприяли витворенню в чернігівських анексах великих торговельних і промислових осередків — великих і сильних міст. Умисною політикою, видно, було те, що чернігівські князі роздавали волості своїм молодшим родичам тільки на сіверянській території, ділили її на “уділи”, як потім се повелося називати, і тут витворюється та “ліствиця” волостей, котрою переходили молодші князата, поки діставались на головний, чернігівський стіл: Чернігів, Новгород-Сіверський, Курськ, Стародуб і дрібніші волості: Трубчевськ, Вщиж, Рильськ, Путивль. Північні ж чернігівські провінції чернігівські князі все стараються затримати безпосередньо в своїх руках як головне джерело фінансової, а з тим і військової сили, і такий фонд дійсно забезпечав їм визначне становище серед сучасного княжжя й давав змогу часами розвивати велику, як на ті часи, й імпозантну експансивну енергію.

Розуміється, ся експансивна політика чернігівської династії дорого коштувала її волостям і тяжким тягарем лягала на сю країну. Хоч і в країні від інших поставлена умови, вона все-таки, абсолютно беручи, була досить бідна і на збирання економічних лишків не дуже придатна! Всі ті далекі походи, утримання дружинних залог по чужих волостях, оплачування со-

¹ Іпат[іївська] літоп[ись] під р. 1159.

² Так говорить в 1146 р. Ізяслав Мстиславич: “поидем к Любечю, идеже их есть вся жизнь”. — Іпат[іївська] літоп[ись] під р. 1148.

³ Іпат[іївська] літоп[ись] під р. 1146 й ін.

юзників і помічних полків означали для місцевої чернігівської людності великі жертви крові і майна! Отже, коли не вважаючи на се, чернігівські князі мали змогу протягом довгого часу вести таку “імперіалістичну політику”, кажучи новішою термінологією, — то се свідчить (і се свідство дуже цінне при бідності безпосередніших історичних відомостей), що в Чернігівщині, і саме в її сіверських частинах, де купчилася дружинно-боярська верства і взагалі політично активніші елементи людності, — ся імперіалістична політика чернігівських князів находила певне спочуття, мала своїх прихильників. Де? Очевидно, не в робучих масах, що в кінцевім рахунку оплачували її кошти, а не мали голосу в її обговоренні, — а в тих вищих верствах: в дружині, в духовенстві, в міськім патриціаті, які ділили — чи сподівалися поділити з князями здобутки їх завоювань, а всякі витрати і шкоди мали змогу перекладати на невідповідальні робучі маси.

Загалом в наших історичних джерелах ми маємо мало фактів із взаємовідносин князів і громадянства. Найбільш яскравий характеристичний епізод 1138 р., коли чернігівський князь Всеволод Ольгович своїми претензіями накликав похід київського князя Ярополка, і той з великими силами обложив Всеволода в Чернігові. Всеволод, не можучи боротись, хотів тікати з міста; але чернігівська громада не пустила його і примусила покоритись Ярополкові та замиритися з ним. — “Людіє черниговци возопиша к Всеволоду: ты надеєши ся бежати в половци, а волость свою погубиши — то к чему ся опяť воротишь? лучше того остани ся высокоумья своего и проси си мира!” В сих словах чулась недвозначна погроза, що коли тепер князь лишить чернігівців на призволяще, то вертатись йому не буде чого: вони знайдуть собі іншого князя, а його не приймуть. І така погроза, без сумніву, висіла над чернігівською династією весь час. Людність — то значить провідні верстви сіверянських осередків, підтримували її постільки-поскілки, і сорозмірно спокійні династичні відносини в сій галузі Ярославичів — більш-менш правильний перехід чернігівських столів з рук до рук, від старших до молодших (так зване у пізніших книжників “лествичне восхождение”), ми мусимо приймати як свідство того, що князі Ольгової династії вміли вести свою політику згідно з інтересами сих владущих верств провідних сіверських осередків. Знаходили певні суголосні моменти або підпорядковували свою політику інтересам сих провідних верств, так що сі верстви не відчували потреби викликати конкуренцію між князями і протиставляти менш податним на їх бажання кандидатам кандидатів податливіших.

При бажанні се не було трудним ділом. Династія була досить розгалужена, князі її визначались неабиякою енергією та ініціативністю, та й поза сею династією можна було знайти скільки хоч претендентів — аби тільки чернігівська чи яка-небудь провідна громада кликнула клич по охочого засісти на її столі та пообіцяла серйозну підтримку. Коли ж сього не було, і чернігівська чи новгородська громада спокійно, з повним довір’ям

приймала по смерті свого князя його наступника, якому сей стіл припадав за генеалогічними княжими рахунками, то се свідчить, що громада була певна свого: знала, що наслідник, хто б він не був, против її волі не піде.

Се знов-таки свідчить про економічну силу і організаційні засоби сих осередків: що вони тримали в відповіднім респекті княжу династію і так само вміли затримати в послуху свої “пригороди” і волості, так що їм не кортіло доходити самостійності, висуваючи якого-небудь претендента в ролі свого “осібного князя” против того “старійшини”, що сидів в “городі”. А се знов-таки висовує як чергову проблему досліду досі мало освітлене і навіть мало досліджене питання: в чім лежав секрет сили головніших сіверянських центрів та їх впливу на периферії, особливо в північних анексах, прив’язаних до Сіверщини: землях радимичів і в’ятичів, які так і зісталися в залежності від неї, не здобувшись на автономію, на окремішність. Навіть по довгій занепаді сіверянських городів в другій половині XIII і першій пол[овині] XIV віку, коли Сіверянщина починає відроджуватися під володінням князів литовської династії в другій половині XIV віку, і далі, коли на місце старої боярської верстви Сіверщину обсаджує нова воєнна верства — козацька, і тоді колишні північні волості чернігівські знову відновляють свої зв’язки з Сіверщиною, не вважаючи на свою етнографічну окремішність, і входять в склад Чернігівщини в виді Стародубського полку — до котрого тягнуть і пограничні волості старої землі радимичів.

Се дуже інтересне питання, але як передумова його розслідування встає перед нами інше, також не розслідуване й не освітлене досі — що з себе уявляла територіально й популяційно та Сіверська земля? Як відбилися вищезазначені хвилювання українського розселення на її обсягу? Як далеко і як інтенсивно заходили відворотні хвилі сього розселення на північ? Як тривкі були наслідки сих відворотних розселень української людності на півночі між великоруським і білоруським: колишнім в’ятицьким і радимичьким розселенням?

Історично беручи й вважаючи на те, що в моментах обгострення кочовницького натиску людність йшла на північ з таких великих передстепових і степових просторів — не тільки тої історичної Переяславщини, якою її бачимо в XI—XIII в., але і з далеко дальших на полудне висунених колонізаційних теренів, не кажучи про своє Переддесення й Посем’я, ми мусимо уявляти собі ці поворотні хвилі дуже великими й сильними. Переселенці з сих просторів мусили становити багатолюдні контингенти, і в моментах обгострення степового натиску вони мусили приносити дуже значну популяційну домішку не тільки між людність сіверського заселення, але й дальших країв: радимичьких та в’ятицьких волостей. А хоч по якимсь часі — коли обставини життя в передстеповій зоні ставали знову спокійнішими і зноснішими для осілої, хліборобської людності, — значна, навіть переважна частина повертала, певно, назад на свої колишні оселі. Проте сліди й остан-

ки переселенської хвилі в її лісових пристановищах не зникали без останку: частина її зоставалася там надалі. Зоставались сліди спільного життя, мішання, побутової й словесної дифузії на великих просторах лісової Чернігівщини.

Але коли ми з такими історичними висновками звернемося до діалектичного матеріалу і попитаємо тут за слідами сих колонізаційних хвилювань: станемо шукати діалектичних наверстувань українських на білоруських говірках Північної Чернігівщини, а на більш архаїчних північно-українських говірках Сіверського Подесення — слідів більш полудневих діалектів, та будемо допитуватися за слідами періодичних стискань і розширень сіверського розселення, то дізнаємо певного розчарування. Наші українські діалектологи, так само білоруські й великоруські, на багато питань не дають скільки-небудь повної і твердої відповіді. А ті відповіді, що вони дають, не завжди задовольняють історика, що підходить до них з своїми спостереженнями: даними фактами політичного життя, історії колонізації тощо.

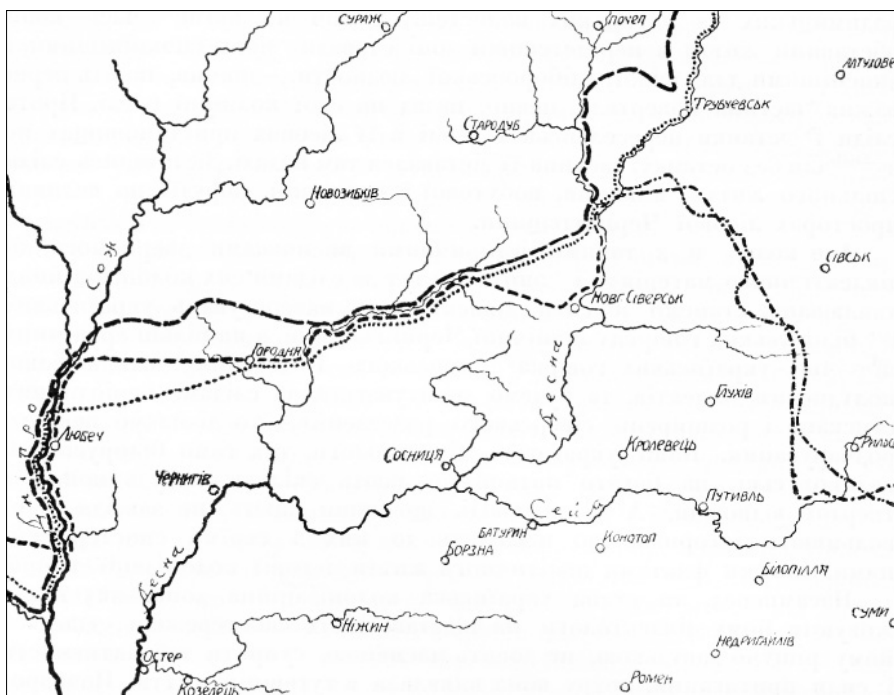
Насамперед, та стара українська колонізаційна зона, яку вимежовують йому діалектологи на підставі своїх спостережень, здається йому рішучо завузькою, не досить масивною, супроти тої активності і сили притягання, котру вона виявляла в тутешнім житті. Новгород-Сіверський, за ходячими діалектичними спостереженнями, лежить на самій межі, навіть і за межею українських говірок — не кажучи за Стародуб. А судячи з того, що в Стародубі був княжий стіл і досить активна громада — я, наприклад, теж сподівався б бачити її в сіверському діалектичному офарбленні!

По-друге: сліди старих флуктуацій поза сею зоною старого корінного українського розселення на діалектичних мапах виступають теж занадто скромно. Історик сподівався б слідів українських діалектичних хвиль далеко глибше в білоруській території, і на полудні від Десни елементи старих північно-українських говірок він думав би бачити далеко дальше на полудень.

Але тут годиться спинитись, хоч коротенько, на питанні, чи стару сіверянську колонізацію можна напевно вважати українською, або інакше сказати — зараховувати її до полудневої групи східнослов'янських племен? В філологічній літературі доводиться стрічатися з певними недоговореностями або сумнівами в сій справі — що стоять у генетичному зв'язку з звісною старою теорією великоросійства полян і взагалі старого заселення середнього Подніпров'я. Як відомо, була теорія (Погодіна-Соболевського)*, що людність сього краю за княжої доби належала до групи північної, великоруської, під час татарського спустошення вийшла до північних країв, а їх місце зайняли згодом переселенці з галицько-волинських країн, полудневої або української групи¹.

Останню редакцію сеї теорії дав Шахматов у своїй статті “К вопросу об образовании русских наречий” (1894)*. Правдоподібно, вона змусила

¹ Я дав перегляд сього питання востаннє в третім виданні (1913) “Історії України-Руси”, т. I, с. 553 [і] д[алі]*; тут виймаю деякі моменти, інтересні для поставленої справи.

Діалектологічні межі, дані дотеперішніми дослідниками (Михальчуком, Карським, Ушаковим): різні варіанти українсько-білоруської і українсько-великоруської мовної границі

пок[ійного] Ягіча виступити в ролі верховного арбітра в сім питанні, і він звернувся тоді до мене як до представника українського погляду на се питання (в котрім він справедливо відчував певний політичний, міжнаціональний підклад), а свій посередній, компромісний присуд виніс у статті “Einige Streitfragen” (Archiv für slav[ische] Philologie, XX, 1898)*. Навівши мою аргументацію про те, що поляни не могли бути іншого походження, ніж уся інша правобічна людність, він прилучився до цього погляду, але заважив: “За Дніпром, на широкому просторі до сходу і півночі могла мати свою арену вже інша, східна група племен або діалектів — се признаю я охоче; сіверяни найдавнішої літописі могли й язиком відрізнитись від осадників правого боку Дніпра”. Під впливом такого присуду і пок[ійний] Шахматов — що вважав себе учеником Ягіча — в новім виданні своєї статті (1899)* став на подібнім же становищі: признав приналежність правобічного заселення (древлян і полян) до полудневої групи, а сіверян зараховував до східної або, як він її назвав: середньоруської групи. — “Припустити, що сіверяни були одноплемениками полян та інших полудневоруських племен, не маємо підстави. Політична історія Чернігова, з одного боку, Переяслава — що став отчиною володимирських князів — з другого, думаю, виразно свідчить, що сіверяни й поляни ніколи не могли сотворити спільного племінного центру, а пізніш, коли Русь розпадалася на області, утворити одну спільну

область”. Ся дуже побіжна аргументація ясно вказувала, що як у Ягіча, так і в Шахматова великоросійство (чи східноруськість) сіверян було тільки уступкою старій теорії великоросійства цілого Подніпров’я. На се вказав я в своїй статті “Спiрні питання староруської етнографії”, випущеній в 1903 році (в “Статтях по славяноведенію” Петербур[зької] академії)*, піддаючи детальному розборові ті кілька гадок, що Шахматов висловив за окремішність сіверян від полудневої групи в своїх друкованих працях і в усних розмовах зо мною. Я вказав там, що всі вказівки на сю окремішність не витримують критики: нема ніяких таких реальних, конкретних фактів. Ані натяку нема на різноплеменність і етнографічний антагонізм між сіверянською й полянською людністю. Спільність культури очевидна. Похоронний тип один, з невеликими відмінами, йде від поріччя Стири до поріччя Сули й Десни; з другого боку, в’ятицькі похорони значно відрізняються від сіверянських. Архаїчні українські діалекти Подесення тяжко витолкувати інакше, ніж на підставі приналежності сіверян до полудневої групи. Шахматов, щоб погодити їх існування з своєю теорією, висловив був згодом про пізнішу колонізацію древлян і дреговичів з правобічного Полісся до лівобічного “під охороною литовських князів від XIV в. почавши”; але така гіпотеза дуже мало правдоподібна, не кажучи вже, що ніякі джерела нам про неї не говорять. Його уявлення сіверян як специфічного степового племені, що, мовляв, займало басейн Дону і Азовське побережжя, а Задесення не заселяло, я піддав у тій статті також докладнішому розборові. Шахматов ішов у сих гіпотезах за істориками Сіверщини: Багалієм та Голубовським, а ті знов пішли в сім за старим дослідником географії Київської літописі, пок[ійним] Барсовим. Але се була теорія, позбавлена реальних підстав, і її виразно суперечать ті факти, які я навів у своїй статті: що назва “Сіверського Донця”, звісна на старих мапах, ясно вказує, що верхній Донець як “Сіверський” протиставлявся іншим частинам Донецького басейну, — очевидно, до сіверян не приналежним. Далі — назва “сіверських уходів” у люстраціях середини XVI в. прикладається тільки до Посулля, не далі¹.

Сі аргументи Шахматов прийняв до відома. В своїй студії “Южные поселения вятичей” (1907)* він з дечим згодився виразно, з іншим погодився мовчки; на місце подонського розселення сіверян висунув нову гіпотезу — що Подоння займали в’ятичі, й признав — побіжно, щоправда, — що нема потреби підтримувати гіпотезу про “середньоруське” походження сіверян. В новішій праці “Введение в курс истории русского языка” (1916)* він написав ще виразніш: “До полудневої групи належать ще й сіверяни, що сиділи на полудне від Десни — на Семі й Сулі, і можна думати — в своїх крайніх осадах заходили далеко на полудневий схід” (с. 100). На північ же від Десни він у сій праці гіпотетично розселює древлян — уже не

¹ “Статті по славяноведенію”, [т.] I, с. 312—315; “Історія України-Руси”, т. I, вид. 3, с. 193—197 і 555—556.

як пізніших колоністів, XIV віку і наступних (як то він робив перед тим), а як осадників відначальних: мовляв, вони сиділи не тільки на правім березі Дніпра, але переходили й за Дніпро, займаючи правий беріг Десни¹.

Обидві ці гіпотези: і в'ятицьке заселення басейну Дону, і древлянське розселення на правім березі Десни мало правдоподібні. Вони не мають під собою ніяких вказівок джерел, не викликаються ніякими реальними фактами, а виходять з різних гіпотетичних толкувань², і тому на них не можна нічого будувати. Спеціально гіпотезу про деревську колонізацію в вилах Дніпра — Десни дуже трудно прилучити з огляду на літописне посвідчення, що сівера сиділа по Десні, очевидно — по обох сторонах її³. А в тім — ближче обслідування лівого берега Дніпра між Любечем і Переяславом може кинути ясніше світло на се саме по собі, незалежно від останньої гіпотези Шахматова, цікаве питання про те, чи переходило правобічне заселення з правого берега на лівий. Воно інтересне з становища історії колонізації, поширення полянської культури на Лівобережжі, впливу правобічних осередків — Києва, Вишгорода, може, й інших — на лівобережну людність⁴, тільки для нас тут воно менш цікаве. Поки що досить констатувати, що гіпотези про неприналежність сівери до полудневої групи східнослов'янських племен можна зважати відданими до архіву після появи згаданої книжки Шахматова. Так, як при кінці 1890-х рр. нове видання його "Обзору" означало повне відречення від теорії київських великоросіян, так сей курс 1916 року означав ліквідацію великоросів чернігівських. Приналежність сівери до української групи не стрічає нині вже ніяких серйозних

¹ "Трудно утверждать, чтобы древляне, которым соответствуют современные нам полещуки, не переходили на левый берег Днепра; по Десне, Семи и Суле, как увидим, сидели северяне, но возможно, что Правобережное Подесенье было занято древлянами. Некоторое указание на это дает, как будто, древнейший вид (правда, предположительно восстановленный) рассказа о мести Ольги древлянам. Покорив древлян, Ольга отправилась с дружиной по Деревской земле, "уставляючи уставы и уроки, и суть становища ея и ловища, и по Днепру перевесища и по Десне, и есть село ее Ольжичи и доселе": так приходится восстановить текст летописных статей 946 и 947 г., если допустить, что сообщение о поездке Ольги на север к Новгороду и Пскову позднейшая вставка из другого источника. Впрочем необходимо допустить, что древляне сидели и на левой стороне Днепра еще в виду летописной статьи 970 года. Здесь мать Владимира и сестра Добрыни Малуша названа дочерью Малка Любечанина; признавая вероятною догадку Прозоровского и Срезневского о том, что этот Малк тождествен с древлянским князем Малом, приходится заключить, что Любеч был древлянским городом (не исключена все же возможность порчи текста, вследствие которой первоначальное: "Мал Кольчанин", то есть происходящий из древлянского города Кольца, превратилось в "Малко Любечанин" (с. 100—101).

² Таке ототожнення Малка Любечанина з Малом, князем древлянськ[им], на котрім спирається древляństwo Любеча (завваження до сього здогаду в моїй "Історії", [т.] I, вид. 3, с. 469—470). Здогад, що "Ольжичи" по всякій імовірності треба вважати допискою, зробленою з огляду на ім'я Ольги, але в зв'язку з територією древлян і под.

³ Щодо другої гіпотези — про розселення в'ятичів в басейні Дону — я дав критичні заваження в своїй статті: "До питання про розселення в'ятичів". — "Львівські записки", т. 98*.

⁴ Такий здогад, що до Києва належала також невеличка прибережна задніпрянська зона, був давно висловлений Барсовим і підтриманий в моїй давній праці "История Киевской земли", с. 9—10*.

заперечень; полеміка 1900-х років поставила над ними хреста, і всякі теперішні сумніви являються запізненим відгомонам суперечки скінченої і похованої.

З тим від наших діалектологів та істориків мови історик української культури чекає вказівок для висвітлення вищезазначених питань: Як сильний був сей сіверянський український фонд? Як велика була основна первісна колонізаційна сіверська зона? В якій мірі вона засвоювала етнічно свої північні анекси? Як глибоко і як інтенсивно вона проникала в сі північні провінції? Чи можна вважати такі визначні північні осередки, як Любеч, Стародуб тощо, за сіверянські або асимільовані сіверянським розселенням радимицькі та в'ятицькі осади, — чи се корінна сіверянська територія? Як представляються пізніші колонізаційні українські наверствування, XVI, XVII, XVIII віків, на старших слідах української експансії? Як відомо, висловлювались відокремлені завваження про діалектичні відміни козацької людності новішого розселення — XVII—XVIII в. від селянського заселення старших часів і від іще новіших переселенців. Такі спорадичні і здебільшого голословні завваження треба б заступити більшим числом систематично переведених обслідувань. Та й взагалі така рухлива з колонізаційного погляду територія, як стара Чернігівщина, вимагає дуже густої сітки діалектичних спостережень, аби вона могла дати ясний і певний образ мовної і колонізаційної історії сього краю.

Проби та вибірки, котрими досі оперують діалектологи в вимежуванні діалектичних територій, не забезпечують від помилок, коли навіть число таких проб і збільшується. Доконче потрібне систематичне обслідування, а одночасно — й перевірка діалектологічних критеріїв. Коли дотеперішні розмежування, зроблені на діалектичних підставах, не сходяться з історичними даними, се може мати свою причину не тільки в бідності спостережень, а також і в тому, що сучасні діалектичні прикмети, які вважаються характеристичними для тих чи інших говорів, не трапляють в діалектичні відміни старих племінних чи територіальних угруповань. Очевидно, в сім напрямі діалектологи й історики мови мусять ще сильно попрацювати, щоб намацати мовні прикмети, характеристичні для старого діалектичного розподілу, та на підставі сучасного діалектичного матеріалу означити основну українську територію й процес інфільтрації українського елементу в сусідніх неукраїнських територіях, і навпаки: всякання не-української колонізації між українську. Мені не раз доводилось говорити з істориками мови на сі теми, від пок[ійного] Шахматова почавши і до нинішніх наших українських діалектологів включно. Нижче читачі знайдуть цікаву студію В.М.Ганцова*, ласкаво написану ним для сього збірника, як підсумок зробленого — і програму дальших потрібних дослідів на сім полі. Те, що наші діалектологи й історики дадуть на сім полі, буде незвичайно цінним матеріалом до історії української колонізації, соціальної, культурної й політичної історії.

Спеціально історія політичної й культурної експансії Української Сівері в сусідніх землях, великоруських та білоруських, набирає особливого інтересу як одна з найцінніших сторінок історії української культури: поширення і закріплення її впливів на територіях не-українських, та втягання їх у сферу українського політичного й громадського життя. Як я підкреснув вище — те, що діялося на сім полі в X—XII в., потім повторилося, ще яскравіш і для історичного досліду приступніш, у віках XVII—XVIII, коли стара Сіверщина стала лабораторією нового українського побуту, державності і культури козацької доби, що послужила підосновою нового українського відродження XIX віку і виявила чималу силу притягання не тільки для колишніх сіверянських волостей, але й для всього взагалі східнослов'янського світу (“мода” на український побут, творчість, мистецтво на Московщині XVIII в. і першої половини XIX віку — до її столиць включно).

Я не можу входити тут в докладніший розгляд сих явищ. Я зазначаю се як проблему українських дослідів: дослідження старої Чернігівщини як великого культурного резервуару українського життя на протязі цілого тисячоліття та джерела української культури, що посилало звідси свої проміння в різних напрямках: в українських і не-українських землях.

На протязі сього тисячоліття в житті сеї північної Сіверщини певними моментами брала перевагу активна сторона, і тоді вона ставала такою українською робітнею, де кувалися нові форми української культури, чи економіки, або соціально-політичного життя (для прикладу згадати хоч би ролю чернігівських князів в поширенні нових романських форм будівництва в XI—XII в., що відкриваються новішими дослідями проф. Моргілевського, котрих коротке резюме читачі знайдуть нижче*).

Іншими разами її роля більш консервативна: тоді вона зберігає і підтримує здобутки і досягнення української культури, не даючи перерватися золотій нитці української творчої традиції — до припливу нової хвилі активності.

В обох разях, щоб пізнати розвій українського життя — побуту, матеріальної і інтелектуальної культури, соціального укладу, моралі і права, в їх зв'язку і суцільності, неодмінно треба йти за сим сюди, до сих північних сховків, комор українського життя.

В них треба шукати посередніх огнів, моментів зв'язку для відокремлених, хоч, може, часами й яскравіших, пишніших проявів сього життя в привільніших полудневих просторах: сприятливіших буйнішому розвитку, але більш виставлених на всякого роду колонізаційні катастрофи, перерви й антракти.

І тимчасом як буйний похід сучасного економічного життя, індустріалізації, інтенсифікації і т. д. рветься в широкі простори Нової України, — дослідник історії українського життя, в якій-будь сфері, все з збільшеною енергією мусить звертатися до пережитків і останків сього життя, облишених в затишках лівобережного і правобережного Полісся.

Тут поховані секрети Старої України — і зародки Нової.

ОБ'ЄДНАННЯ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА ТА ПЛАНИ ЕКСПАНСІЇ НА БАЛКАНАХ У 1654–1655 РОКАХ

Об'єднання України з Московським царством, остаточно проголошене Московським собором восени 1653 року, дуже схвилювало східне слов'янство. З Московським царством возз'єднувалася Східна козацька Україна, але були сподівання і на приєднання Західної України, котра перебувала під польським пануванням. Проте головною проблемою в українських і московських колах було приєднання Білої Руси. В козацьких колах сподівалися, що вона буде приєднана до козацької України, московіти ж хотіли з неї зробити московську провінцію і повернути таким чином династії давні князівства: Смоленське та Полоцьке. Одночасно планувалося залучення до цього східнослов'янського глобального політичного руху і балканських земель: південних слов'ян, тобто болгар та сербів, і православних народів, поневолених турками, тобто волохів і греків.

В українських колах, незадоволених режимом Речі Посполитої, здавна існувало декілька варіантів політичних комбінацій щодо того, як Україна могла б протистояти польсько-литовській унії. З'єднати найтісніше Україну з Кримом з однієї сторони, з Молдовою з іншої і ввійти до складу васальних держав Порту, тобто утворити з України єдине васальне князівство на кшталт Молдови і Волощини.

Скласти федерацію з придунайськими князівствами за винятком Криму і Порту та звільнити християнські балканські народи з-під ярма Порту за допомогою християнської ліги — Польща, Венеція, Австрія.

Створити цю федерацію тільки православними силами, без Польщі, чи навіть проти неї, за допомогою Москви та під її протекторатом.

Спертися на сили православні та протестантські, головним чином скомбінувати, наскільки це було б можливо, допомогу Москви з допомогою Трансильванії, Швеції, Пруссії та ін.¹

Залежно від того, якою була політична констеляція, переважала та або інша ідея. Один план більше підтримували київські церковні кола, інші — козацькі, старшинські, козацько-шляхетські.

Хмельницький та його штаб коливалися між напрямом, що ми могли б назвати туркофільським та антитурецьким. У переговорах з Москвою вимальовувався взагалі третій напрям.

Під час переговорів з Москвою, коли її просили, щоб прийняла козацтво “під царську руку”, красномовно переконуючи, як привабливо вплине цей факт на православне балканське населення, вказували на широкі, далекосяжні можливості, які Москва та Україна спільними зусиллями зможуть зреалізувати, що це видалося московським політикам справою цілком досяжною і легкою. Коли ж зважилися приєднати Україну до Москви і

¹ Порів[няйте] мою “Історію України-Руси”, т. VIII, частина 3, с. 132–134; далі про те буде у т. IX, над яким нині працюю*.

реально виконали формальні аспекти цього об'єднання, здалося їм¹, що за цим саме собою відбудеться приєднання Молдови, Волощини і т. п. Після присяги козаків цар відправив свого посланця Гаврилу Самарина до молдавського господаря Стефана з відвертим “докором”, чому він досі не наслідував прикладу Хмельницького і не прийняв московського протекторату, як це належить православному володарю. Цар не став чекати на відповідь і з власної ініціативи почав грати роль його володаря: наказував, щоб більше не допомагав полякам, щоб про всі свої наміри доповідав новому московському воєводі, направленому до Києва, і т. п.²

Метою місії Самарина, вірогідно, було змусити воєводу молдавського, мунтянського, а можливо і Ракоція, як їх союзника, направити послів до царя і прийняти його протекторат. Московський двір, зрозуміло, вважав, що Хмельницький також мусить опікуватися цією справою і, вірогідно, він дійсно був змушений відправити з московським посольством свого посланця з листами воєводі молдавському і його союзникам і так підтримати бажання царя³.

Та московські політики не врахували того, що воєвода Стефан користувався польською прихильністю і в жодному разі не об'єднувався б із Москвою проти Польщі. Посольство та пропозицію Москви і Хмельницького він використав для того, щоб перед Портою та її васалами — Кримом, Ракоцієм, а також перед польськими колами викрити небезпечні наміри нового курсу козацької політики, щойно козаки об'єдналися з Москвою, і щоб довести, що Порті і Криму не можна підтримувати козаків, а краще виступити проти них. Через те що Хмельницький не покинув свого швагра, старійшого воєводу молдавського Лупула, якого Стефан вислав, Стефан вважав Хмельницького своїм особистим ворогом і робив все, щоб його дискредитувати, а разом і його союзника, а свого противника — Лупула. Він надіслав листи, які отримав від царя та Хмельницького, до Польщі, Порті, польському посланцеві у Царгороді Бегановському і лякав всіх православною небезпекою і так залякав волоцького воєводу Матвія Басарабу, що той Самарина не прийняв. Стефан затримав Самарина у себе і водночас направив до Москви свого посланця (у московських актах називався Іваном Григорієвим⁴), вірогідно, прагнучи надурити московський двір та примуси-

¹ Московським політикам. — *Пер.*

² Теки Нарушевича, подано у Кубалі, [Szkice Historyczne], [серія] III, с. 133*.

³ Кубалю у цитованому місці писав, що одночасно з посольством Самарина йшли і листи Хмельницького, де він радив обом князям Ракоціям підкоритися царю. Тому є дуже вірогідним, що одночасно з Самариним йшли такі написані під диктовку Москви листи од гетьмана, які не збереглися, і ми можемо говорити про них лише гіпотетично. Воєвода Стефан повідомив польського короля, що послав Порті *аутентичні листи* від московського царя і *інший (лист) Хмельницького* для того, щоб політика Хмельницького була Порті чітко зрозуміла (“Жерела до історії України”, [т.] XVI, Львів, 1911, с. 308). Ракоцій разом з повідомленням королю про місію Самарина сповіщає, що Хмельницький послав і йому, Ракоцію, свого листа і подібно спонукав до тіснішого союзу в ім'я спільної віри воєводу Стефана через свого посла до воєводи волоцького листом (там же, с. 306).

⁴ “Акты, [относящиеся к истории] Южной и Западной России”, [т.] X, ст. 577*.

ти його діяти у своїх інтересах. Оскільки в той же час військо Стефана брало участь у польському поході на Україну, Хмельницькому було не важко довести царю віроломство Стефана і розірвати зв'язки Москви з Молдавією, що вже налагоджувалися¹.

Хмельницький був зацікавлений в тому, щоб Стефан розійшовся з Польщею, або хоча б домогтися його нейтралітету, тому після цього інциденту швидко поновив з ним стосунки. Звичайно, він вважав просто неімовірним, щоб Стефан хотів піддатися Москві і стати її союзником в період, коли вона воювала з Польщею. Він не тільки не вірив у таку можливість, а навіть не розглядав її як бажану. Інша річ була б, якщо знову сів би на молдавський трон швагр Лупул, особисто пов'язаний з Хмельницьким долею. Якби ж Москва спробувала об'єднатися з дунайськими князівствами не через посередництво Хмельницького, України, козацтва, а через посередництво голови держави, то це б призвело до наслідків просто небажаних. Москва б затисла й защемила козацьку Україну між своїми та дунайськими землями. Методи, які Москва застосувала для реалізації бажання поставити Україну в залежність від московського центру, централістські та бюрократичні тенденції викликали недовіру і страх в українських владних колах, що не хотіли перебувати в оточенні московської знаті.

У присутності московських посланців Хмельницький та його писар, звичайно, не шкодували слів для натхненного звеличення перед послами молдавського і волоського господарів надзвичайної щедрості й великодушності царя, що він виявив Україні. Вони старанно вмовляли своїх дунайських сусідів, щоб наслідували їх приклад і взяли московський протекторат. Але московські політики вчасно помітили, що за допомогою Хмельницького та козацтва справа не просувається, і на схилі московських успіхів, у кінці 1654 року, виникає намір стати у рішуче протистояння з Україною і взяти балканські стосунки у свої руки. Було все ж питання, як на це відреагує гетьман та старшина. Москві на ту хвилину просто не було вигідно з ними сваритися. Вивідати їх настрої стосовно цього московського наміру цар довірів одному з найближчих своїх людей і довірених осіб, Артамону Матвееву. Він мав повідомити гетьмана про останні успіхи московського війська, про захоплення Вітебська, про наміри царя поновити свій похід на Білу Русь у новому році, домовитися про операції на Україні та вивідати думки гетьмана щодо планів царя. Оскільки те посольство Матвеева було досі невідоме, а інформацію про нього повідомила лише рік тому археографічна експедиція Української академії наук*, мені здалося доречним навести московські питання, передані гетьману у січні 1655 року:

“Цар доручив, щоб я тобі сказав*: цар задумав зробити Київ столицею на випадок свого приїзду, збудувати там царський двір та покої на всякі потреби. Хоче зробити Київ столицею та двір свій учинити на те, щоб по-

¹ Справа Томили Перфільєва, який був посланий до Молдавії, а Хмельницький його повернув. — “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, [т.] X, ст. 603.

молитися образів Пречистої Богоматері та святим мощам Антонія і Феодосія й інших святих¹, і тому, як тільки Київ стане престольним містом, як тільки там буде царський двір, буде царська поява грізною для неприятеля, польського короля”.

Гетьман відповів: “Се в волі його царської величності, яку йому Бог дасть гадку: не тільки Київ, але й все належить його царській величності. Що він постановив зробити Київ столицею та заснувати там свій двір, то йому Бог дав гадку, а ми такої його ласки дуже жадні”.

Матвеев спитав, що думає гетьман про задум турецького нападу “на запорізькі городи”, про який довідався цар: коли саме сподіватись того нападу і як від нього боронитись? Гетьман скептично поставився до цього питання:

“Турецький султан на Україну царську (московську) і запорізькі міста наступати ніяк не може: (по-перше), дорога дальня, не тільки взимку, а і влітку пройти їй неможливо, бо місця, якими треба йти, всі спустошені, а турки люди вибагливі, без провіанту ніколи не ходять; (по-друге), турецький султан розсварився з Венецією і з сербами, а серби допомагають Венеції, і Туреччина терпить від них великі шкоди”.

Артамон (Матвеев) сказав: “Великий государ велів тобі сказати: Стало йому відомо, що султан хоче вислати башів на волоського та мунтянського господаря, щоб відібрати владу і володарювати за допомогою башів, бо господарям не довіряє. Що якби їм послати в поміч десь вісім чи дев’ять тисяч людей? Цар має впевненість, що вони були б раді такій допомозі”.

Гетьман відповів: “Під сю хвилю цілком неможливо послати поміч мунтянському та волоському (господареві), бо наступає на нас неприятель (поляки) і орда. Султан на господарів своїх башів не пошле, бо боїться, щоб від нього не відступили. А про мунтянського господаря є відомість, що набрав десь двадцять тисяч війська, і воно стоїть на турецькій границі”.

Тоді Матвеев промовив таке: “Великий государ велів тобі сказати, що мунтянського господаря з волоським треба сварити², викликати між ними ворожнечу, відповідно до того, що ти писав його царській величності, що волоський та мунтянський господарі хочуть іти з кримськими людьми на запорізькі городи”.

Гетьман відповів: “Тепер посилати людей до волоського та мунтянського господарів і їх сварити ніяк не можливо через наступ неприятелів польських та кримських. Як вони вступляться або вдасться їх побити, то я зараз пішлю, згідно з указом царської величності, і думаю, що їх можна посварити, бо ж і так між ними згоди небагато. А що угорці, волохи та мунтяни польському королеві допомагати не будуть, єсть у мене певна відомість”.

У відповідь на це Матвеев переказав новий військовий проект московського уряду: “Великий государ велів тобі сказати, що для охорони від на-

¹ Думаю, що йдеться про залишки Києво-Печерської лаври.

² Тут в оригіналі якась помилка, але смисл приблизно такий, що тою сваркою можна буде від’єднати господарів від польського короля і кримського хана.

ступів польського короля і кримського хана в тих місцях, де гетьман їх сподівається, треба завести діючі солдацькі полки числом близько десяти тисяч, крім тих, що вписані в реєстрі. Для їх військового навчання цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів, урядників, офіцерів військової служби, а коли навчатися, обереш собі полковників та офіцерів з вже навчених військових. На прогодованне тих десяти тисяч треба давати стільки, скільки платять солдатам: по п'ять злотих польських на місяць з тих доходів, що збираються в запорізьких городах. І сі воїнські полки мають стояти у тих городах, де можна сподіватись нападу польських і кримських людей, доки Бог не дасть замирення”.

Гетьман сказав: “Завести солдацькі полки, окрім реєстрових козаків, нині ніяк не можна, тому що наступили неприятелі, коронний і польний гетьман, і кримські люди. А як дасть Бог, і неприятелі відступлять або буде над ними перемога, тоді гетьман дасть знати про се царській величності”.

Матвеев не об'єднав всіх цих питань разом і не коментував їх, але неважко зрозуміти головну ідею. Підбурити волоського господаря проти молдавського Стефана, розпалити повстання всіх опозиційних сторін¹ супроти Порти, організувати збір прикордонного війська на очах німецької піхоти і, під виглядом царського перебування, організувати у Києві операційний та організаційний центр московської південно-західної політики для всіх операцій, які важко було організовувати з Москви. Хмельницький, як бачимо, поставився до цієї ідеї дуже стримано. Не відкидав, не чинив спротив, але також і не підтримував. Розкрив перед Матвеевим свій власний план: навесні з козаками і московським військом рушити на Львів, дорогою спробувати заволодіти Кам'янцем: “Це не тільки наведе великий страх на поляків, але і сам турецький султан з того дуже б злякався”. Є очевидним, що козакам Кам'янець був потрібен, щоб тримати в страху Молдавію і мати уявлення про всі операції на Балканах, стосунки з Туреччиною і т. п. Однак, як довела пізніше історія походу на Львів, що був дійсно реалізований того року, тільки не весною, а ближче до осені, Хмельницький у Кам'янці не хотів мати Московії.

Поразка московської армії під Охматовим через два тижні після посольства Матвеева трохи охолодила Москву в її балканських планах. На першому місці тепер була татарська проблема, необхідність “почистити Крим”, як висловився цар Олексій у листі Хмельницькому у квітні. А літо принесло шведський наступ і перенесло всю політичну енергію Москви на північний захід.

Розходження між автократичною Московією та демократичною, республіканською Україною нейтралізували в самих зачатках рух східного слов'янства. Балканські плани залишилися нереалізованим, але від того не менш цікавим, епізодом, тому я і привернув до них увагу.

¹ Проявили себе, наприклад, посольством сербських капітанів мунтянської землі до Хмельницького. — “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, [т.] XIV, ст. 68–69*.

ВЕЛИКЕ ДІЛО

Двадцять літ тому, в травні 1908 року з'явилася перша книжка “Записок Українського наукового товариства в Києві”, формально затвердженого при кінці 1906, а уведеного в життя в 1907*. Революція 1905 року, діло пролетаріату і незаможного селянства, дала тоді українській інтелігенції змогу здійснити те, що вона даремно старалася різними дипломатичними ходами видобути з “мертвої хватки” російського імперіалізму — те, що її предки необережно положили “під кріпку і високу руку єдиного під сонцем православного государя” в 1650-х роках. Вхопившись за необережно зроблену пропозицію і відмахуючися від усяких вимог корективів і гарантій, котрих зажадали потім наші “по шкоді мудрі” носії української державності XVII віку, Москва скоро навчилася використовувати в своїх інтересах класову боротьбу України. Швидко перетворила її в свою колонію і почала експлуатувати на потребу своїх імперіалістичних планів не легше від бідних сибірських “інородців”. Українська пшениця, сало, горілка, згодом цукор, залізо і вугілля стало такою ж опорою Російської імперії, як футряний “ясак” самоедів та остяків. А після того, як виянилось, що ключем до сеї економічної експлуатації являється приборкання культурної самостійності України, Москва зараз же обложила культурні позиції України за всіма правилами політичної стратегії і протягом якого століття звела на ніщо. Коли в другій і третій четвертині XVII в. київські українці являлись учителями московських грамотіїв, посередниками в пересаджуванні на московський ґрунт європейської культури, — то в другій половині XVIII в. російський уряд уже в значній мірі встиг зробити Санкт-Петербург вікном до Європи не тільки для Великої Росії, але і для “Малоросії”, і дедалі все успішніш при звичає українців дивитись на великоруську казюну і літературну мову як на єдиний знаряд культури, літератури і науки!

Під натиском російської політики, що зручно використовувала всі слабкі місця нової малоросійської буржуазії в процесі її формування: її погоню за економічним збагаченням і за соціально-політичними привілеями, ся буржуазія, в ненаситній погоні “за чинами і жалуванням”, радо пішла сим шляхом, що обіцяв їй чини і посади за вчення в нових російських школах, за сприймання російської мови, культури і побуту. Робила се тим радніш, що ся мова і культура відмежовували її від національних верств, засуджених на її ж таки класову експлуатацію, сприяли перетворенню в привілейовану поміщицьку верству, відділену від “подлого народу” не тільки юридично, але й культурно і національно!

Почалося з цілком примусових заходів, як підпорядкування українських духовних осередків церковній цензурі патріарха в 1680–1690-х роках, від заборони вживання української книжної мови в українських друках в 1720-х роках, — а скінчилось “широю і непримушеною” працею на ниві російської літератури, шкільництва і науки всяких Рубанів, Туманських,

Богдановичів, Гнідичів, включно до Гоголя і Короленка. В результаті нову великоруську мову проголошено за спільний літературний орган “Великої” і “Малої Росії”, вироблений, мовляв, спільними силами великоросів і українців, а російську літературу за спільний їх доробок, що має задовольняти духові потреби одних і других, не лишаючи місця на якусь окрему “малоросійську” літературу. На сім становищі став не тільки уряд, не тільки заінтересовані російські підприємці, видавці і всі, хто промишляв російськими культурними вартостями, але і “більшинство малоросіян”. Рідкі і несміливі голоси українських патріотів, що підіймалися в оборону українського слова, стрічалися з несприятливими, зневажливими відносинами не тільки великоросів, але й своїх земляків, які вважали себе причасними до культури і цивілізації членами вищої категорії людства через те, що так-сяк засвоїли собі панську великоруську культуру і шкільно-літературну російську мову. Українську мову ще в початках XIX віку, коли російська мова і література, можна сказати, ще в лаптях ходила, уже проголошено “ни живым ни мертвым, отживающим наречием”, тому що її вигнано з казньонних шкіл, з казньонної церкви, з усяких канцелярій і панських салонів. А з тим капітулювалося взагалі перед централістичною політикою Росії супроти України, перед експлуатуванням її як колонії в інтересах російського капіталу, російської буржуазії і бюрократії. Коли буржуазні верстви України настільки підросли, що вважали можливим почати боротьбу за економічні інтереси України, вони не чіпали сього культурного питання, щоб не ускладняти своїх домагань боротьбою з національною політикою уряду, і старанно відмежовувалися від “українофільства”. Для “українофілів” було ясно, що питання національної української культури тут не обминути, і се була правда, хоч сі “українофіли” помилялися, думаючи, що якраз на культурнім полі буде легше змусити уряд до уступок, до уступлення з своїх імперіалістичних позицій. Вони тому особливо висували сі культурні питання, а в першу чергу права української мови на культурний вжиток: в красному письменстві, в театрі, в школі, в церкві, а особливо в науці, в науковім українознавчім досліді, — в тім переконанні, що тут уряд не посміє триматися непримиренно. Афоризм, що “науку ніхто не вдарить”, в відповідь на поклики до революційної роботи, проголошуваний київським українським гуртком, між іншим і Драгомановим, був дуже характеристичним гаслом — гаслом глибокого обходу позицій царського абсолютизму і буржуазного російського імперіалізму, гаслом безкровної революції, довгої — але безпрограної боротьби, замість безплідних, як здавалось, революційних виступів, що обезкровлювали інтелігентську опозицію своїми гекатомбами політичних в’язнів і засланих.

Але уряд не загаявся показати сим революціонерам-культурникам, що він дуже добре розуміє їх плани і надії і не дасть себе дурити фразами про свободу наукового досліді, про незайманне право кожного говорити і писати тою мовою, яка йому найзручніша, про святе право народу “чути Боже слово в народній мові”, “вживати в суді чи в уряді зрозумілу йому мову”,

“вчити своїх дітей матірною мовою” і т. д. Він безпardonно бив коли не по науці, то по тих учених, котрі хотіли сказати тут щось на обґрунтування українофільства. На відклики до громадської opinii Європи відповідав вигадками про польську, австрійську чи германську інтригу, про підкупність українських діячів, про штучне утворення української мови за німецькі марки і т. д. Він дискредитував таким чином і перелицьовував на політичних авантюристів-запроданців найкращих членів українського громадянства, що хотіли йти проломом против його політики заперечування українського життя. Він сів довір’я до української науки і українських учених в наукових кругах не тільки російських, але й закордонних: слов’янських, західно-європейських, американських — серед усіх, хто вірив у творчість, силу, культуру і науку російську.

Боротися з сим було тим тяжче, що в оборону оклеветаних не чути було майже ніяких голосів. Уряд в сім мав за собою не тільки явну підтримку російських імперіалістів, але й тихий акомпанімент різних наукових і літературних кругів російських і малоросійських. Ми так багато чули і чуємо про великі вартості передреволюційної російської культури, її високі гуманні настрої, її чутливість на вимоги справедливості і т. д., і се правда, що ім’я російським талантам легіон, і що було там немало героїчних борців за правду-справедливість. Але на пальцях можна порахувати людей з-поміж російського культурного Олімпу, які вважали потрібним піднести свій голос против огидного оклеветування українських діячів і всього українського руху. А за латинським афоризмом, “хто мовчить, той дає привід думати, що він погоджується”. Своім мовчанням в сім процесі удушвання українського народу наші рідні малороси і брати великоруські інтелігенти стільки ж підтримували і оправдували брудну роботу царського уряду своєю масою, своєю мовчазною присутністю, скільки й одверті оплески й улюлюкання різних Каткових, Пихнів, Шульгиних і Струвів.

Я позволив собі нагадати се все, щоб легше перенестися в ті умови, в яких зав’язувалося 20 літ тому Київське наукове товариство і приступало до видавання першого українського наукового органу в антракті між двома революціями — малою і великою. Без сього загального підходу не оцінимо відповідно сього факту, що з становища перспектив і домагань, висунених Великою революцією 10 років пізніше, може здаватися епізодом дрібним і перебільшеним в інтелігентській уяві.

Се правда, що не тільки українська інтелігенція, але й цілий культурний світ помилявся в оцінці соціально-економічної і політичної ситуації перед революцією, як се потім виявила світова війна і революція. Війна показала, що гранітний мур імперіалізму, супроти котрого затівалися такі глибокі й довгі обходи, при всій зовнішній імпозантності і непорушності, в дійсності стояв на підвалинах дуже крихких, і дні його вже були пораховані. Абази і

Безобразови, Гапони і Зубатови, Распутіні і Сухомлинови підточили його зсередини і зробили непотрібними не тільки глибокі обходи інтелігентів-культурників, але й лобові атаки провідників робітництва і селянства.

Але — з одної сторони се видно тепер нам з двадцятилітньої перспективи, але цілком не було ясно тоді. З другої сторони — ми ніяк не повинні забувати, що скромна, скажім навіть — занадто обережна і анемічна робота українських національних груп і гуртків все-таки дала великі наслідки. В загальнім результаті революції ся скромна в засобах і безпосередніх наслідках робота дала те, що Велика революція не обмежилася проблемою економічного розкріпачення мільйонів “Полудневої Росії”, а поставила на копу постулат визволення українського народу як цілості. Ув’язала сею метою різні соціальні елементи й надала революційному рухові потрібну йому зв’язність і повноту. З сього становища мусимо оцінювати скромну літературну продукцію передреволюційного десятиліття, організаційні інтелігентські заходи, політичну і національну пропаганду в масах і т. д. З сього становища мусимо розглядати і ці скромні факти заснування Київського наукового товариства і його видавництва, що ми сьогодні споминаємо. В сумі заходів і маніфестацій, що мали своєю метою усвідомлення громадянством постулату національного розкріпачення України як такої, ув’язку культурних постулатів з соціально-економічними, конкретизацію загальних політичних проблем в нерозривнім зв’язку з реально даними традиціями і умовами українського життя, ці факти мали своє значіння, зовсім не мале.

Десять літ перед тим культурні досягнення, зроблені силами обох Україн — Наддніпрянської і Наддністрянської — за межами досягання російського уряду, на галицькій ґрунті, піддали гадку українському культурному активові проманіфестувати перед культурним світом наявність української наукової роботи, використовуючи черговий археологічний з’їзд, що мав відбутися в серпні 1899 року в Києві. Перед тим з незвичайним піднесенням пройшли осінні свята 1898 р., організовані на галицькій ґрунті спільними силами України: 250-ліття Хмельниччини, століття “Енеїди”, 25-ліття львівського Товариства як спільного діла всього українського громадянства і 25-літній юбілей Франка* як найяскравішого представника українського письменства і громадської гадки. Громадянство Великої України, обставлене заборонами і репресіями і позбавлене можливості проманіфестувати свої національні постулати аналогічними способами на місці, бажало в сім помочі культурних робітників Галичини, щоб їх силами проробити таку маніфестацію. Покійний В.Б.Антонович, що стояв на чолі нової політичної організації української інтелігенції, яка тоді зав’язувалася, взяв на себе се завдання як впливовий учасник з’їздової організації: добитися, щоб до участі в Київському археологічному з’їзді запрошено також львівське Товариство імені Шевченка — аби поставити домагання, щоб його доповіді зачитувалися на конгресі по-українськи. Властиво, прихильники наймен-

шого ризику думали, що сього питання не треба висувати як домагання, а досить буде поставити бюро з'їзду перед фактом: приїхати на з'їзд з українськими рефератами і без усякого попередження зачитувати їх по-українськи — мовляв, голосу не відберуть і з катедри не скинуть! Але віра в те, що “науку ніхто не вдарить”, була вже настільки захитана досвідом останніх десятиліть, що львівське Товариство не рішилось ризкувати неприємним скандалом і рішило запитати наперед Московське археологічне товариство (що організувало з'їзд) — чи будуть допущені доповіді українською мовою? Коли бюро з'їзду в сім відмовило, Товариство вислало мотивовану відмову від участі в з'їзді, окремо видало приготовані для з'їзду реферати членів — два великі томи і розіслало їх установам і ученим, що виступали на з'їзді. Вийшла поважна маніфестація — але се було не те, чого хотілося. Було щось — але зовсім невелике в порівнянні з можливістю відкрити постійну наукову аудиторію, маніфестуючи наявність української наукової роботи, попиту й інтересу до неї серед місцевого громадянства.

Сю можливість в тодішніх обставинах могло дати зав'язання постійного наукового товариства в Києві і його оформлення в виразно українській, а не якій-небудь прикровенній російсько-малоросійській формі “местного изучения”, як бувало досі. Воно не тільки здавалось, але таки й було великим кроком в розгортанні українства. З порівняння домагань і досягнень найкраще пізнається динаміка руху, і я тому нагадав сей маленький епізод з кінця 1890-х років з київським археологічним з'їздом. Міг би нагадати — як дальший етап — звісний інцидент на відкритті пам'ятника Котляревського в Полтаві, коли на урочистім засіданні міської думи дозволено було зачитати тільки галицькі привітання, а українські привіти місцеві могли бути передані тільки без відчитання. Се сталося за чотири роки перед заснуванням Київського наукового товариства. Сі епізоди дають зрозуміти його значіння як української маніфестації. Її вагу зараз же одмітив присяжний “наблюдатель” українського руху, цензор Щоголев. В своїм знаменитім підручнику для “наблюдения” він докладно спинився на діяльності нового товариства, його учасниках і провідниках*. Се показувало, що значіння нової української позиції було в повній мірі оцінено в урядових кругах. Але вони не важилися підняти на неї руку. Не відважилися відібрати від української інтелігенції сього дарунку робітничо-селянської революції — тільки світова війна потім осмілила його.

В коротких словах нагадаю зовнішню історію Товариства. З проектом виступила восени 1906 р. ініціативна група з кругів “Старої громади”. Безпосереднім стимулом послужила криза її органу — “Київської старини”. Революційна хвиля явно полишала його на піску: ясно було, що роля його як органу української громадської думки, яким “Громада” хотіла його зробити в останніх передреволюційних роках, такий українофільський — хоч як за-

служений орган, як “К[иївська] старина”, вже бути не може. Закінчення 25-ліття давало почесну форму ліквідації. Вона й була проголошена восени 1906 року. Але ті, хто заходилися коло останньої формації цього органу: напівнаукового, напівпубліцистичного журналу, напівукраїнського, напівросійського, обрахованого на читача не тільки українського, але і “малоросійського”, не призвичаєного до ставлення української проблеми “на весь зріст”, — вони не мирилися з гадкою про ліквідацію. Бажали продовжити видавництво, пересунувши вагу на наукову сторону і перетворивши в загальнонауковий російсько-український журнал. Для цього й проектувалось Українське наукове товариство, яке мало об’єднати київських українців з українознавцями і українофілами, не дуже захопленими революційним рухом моменту. Але громадські збори, скликані ініціативною групою, що вже з кінцем 1906 року зареєструвала статут Товариства новим явочним порядком, даним “Тимчасовими правилами”, — дали справі зовсім інший оборот.

На сих пам’ятних зборах 29 квітня 1907 року, що мали ввести в життя се “Наукове товариство”, більшість становили не українознавці, а українці, і пок[иїний] Мик.Віт.Лисенко, що репрезентував на сих зборах старше покоління “Старої громади”, виразно пішов з ними против В.П.Науменка й Ів.В.Лучицького, що обстоювали лінію “Київської старини”. Се заманіфестовано було вибором тимчасового бюро, що мало перевести організацію Товариства. Вибрано було головою мене як тодішнього голову львівського Товариства, пок[иїного] Ів.М.Стешенка — секретарем, і се рішало напрям нового Товариства як чисто української організації. Те ж саме говорили такі ухвали цього першого організаційного зібрання, як те, що все діловодство мусить вестися українською мовою, так само всі засідання і прилюдні виступи Товариства і його видання — допускаючи інші мови тільки як виїмок. Наукову працю в Товаристві ухвалено повести в тіснім зв’язку з львівським Науковим товариством, використати його досвід і досягнення, здобуті спільними силами наукових робітників з Великої і Західної України, і взяти його за взір організації наукової праці в новім Товаристві.

Сі організаційні принципи були сконкретизовані на других організаційних зборах 25 травня. Для дослідчої роботи було постановлено утворити на взірець львівського Товариства три основні секції: історичну, філологічну і математично-природничу. Восени перші дві секції введено до життя, третю — з початком 1909 року. Поруч того рішено організувати прилюдні виклади — поодинокі лекції й цілі серії їх — українською мовою, особливо з українознавства, для популяризації наукових здобутків в ширших кругах громадянства, для призвичаєння їх до наукової української мови і до самого факту існування української науки. Такі виклади дійсно організовано восени — з культурної історії України. Нарешті питання видавництва Товариства було розв’язане на загальних зборах 14 листопада: з приводу проектів продовження Товариством видавництва “Старої громади”, більшість членів висловила за те, що видавництво Товариства мусить мати

чисто науковий, а не популярно-науковий характер, рішено вести їх на взірець “Записок” львівського Товариства, під такою ж назвою, виключно українською мовою. Покійний В.Ф.Симиренко, що протягом довгого ряду літ матеріально підтримував “Київську старину”, пообіцяв давати на видання Наукового товариства щороку 2 тисячі карб[ованців]. Се стало головним джерелом видавничих планів Товариства. Під літо 1908 року вийшов том “Записок”, що містив 5 розвідок з української історії й філології і одну медичну та кілька статей про діяльність і плани Товариства*.

Так сформувалося Товариство на протязі року, 1907—1908, як чисто українське і чисто наукове, маніфестуючи постулат повноти української культури, вінчаної науковими аспіраціями і науковими дослідженнями. Воно пересаджувало на великоукраїнський ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями скорше — на ґрунті галицьким, в очікуванні можливості здійснити план Української академії наук як символа сеї повноти національної культури, що маніфестувалася сею науковою роботою.

В широкі круги київської, тим більше загальноукраїнської людності винести сю роботу тоді було ще неможливо. Проба публічних відчитів, зроблена зимою 1907—1908 р., показала се виразно. З одної сторони, адміністраційні лещата окружали всякими обмеженнями і вибір тем, і саму можливість виступів. З другої сторони — не знаходилося широкої аудиторії для тем, пропущених через цензурне сито і позбавлених всяких бойових елементів. Так, як українська преса, як українська література того часу, — тим більше ся нова наукова робота мусила вдовольятися нешироким кругом так званого свідомого українства, що в атмосфері урядового розшуку і всяких репресій тільки поволі могло притягати до себе суголосні елементи. Вона служила дороговказом в будучу, визволену і самостійну Україну, за неможливістю реалізувати її ідеали безпосередньо. І дійсно, українське наукове слово — невважаючи на здержливий зміст і скромну обстанову, в якій воно лунало, лунало як революційний дзвін, нагадуючи, що під тяжкою намогильною плитою, котрою царський абсолютизм і московський імперіалізм привалили українське життя, се життя не вмерло, і прийде час — і “встане Україна”, як пророкував Кобзар.

За перше десятиліття існування Товариства, від заснування до революції, воно випустило 29 книг, коло 350 аркушів друку. Головно се припадає на роки 1908—1914, шість передвоєнних років, і для свого часу і обставин се немало. Щодва тижні або й щотижня відбувало воно прилюдні засідання з науковими доповідями в приміщенні Українського клубу*. Се було постійне маніфестування — поруч офіційних наукових установ і півофіційних наукових товариств Києва, що Україна мусить мати українські наукові установи, українську науку, українську культуру.

Маніфестувалася також і суцільність, соборність України. Київське товариство, заложене на взірець львівського Товариства Шевченка, користувалося його не тільки моральною, але й матеріальною підмогою. Воно

стояло в тіснім контакті з редакцією “Літературно-наукового вістника”, перенесеного в тім же часі до Києва, з “Книгарнею Літературно-наукового вістника”, що фактично була адміністраційною філією львівського Товариства в Києві. Се був міцніший ніж коли-небудь організаційний вузел, який зв’язував культурне життя половин — нероздільної, хоч і розділеної політичними кордонами, України. Львівське Товариство, здвигнене 35 літ перед тим силами і засобами не тільки Наддністрянської, але й Наддніпрянської України, помогало тепер підняти таке ж і ще більше огнище в Києві — віддавало Наддніпрянській Україні свій довг, і се також була важна в своїх наслідках маніфестація.

Проходило се не без інцидентів, не без репресій — доки виїмкові права війни не перервали всяких зверхніх проявів життя Товариства зовсім — аж до приходу Революції. Становище того активу, що на собі виносив роботу Товариства, не було приємне; не всі навіть і витримували тяготу урядових репресій. Супроти того варто нагадати під сю хвилю склад Товариства 1908 року. Було їх тоді 50 членів:

Антонович В.Б.
 Антонович К.М.
 Берло А.Л.
 Біляшевський М.Хв.
 Бондаренко Ів.М.
 Василенко М.П.
 Волков Хв.К.
 Грінченко Б.Д.
 Грушевський М.С.
 Грушевський Ол.С.
 Джиджора Ів.М.
 Доманицький В.М.
 Дурдуковський В.Хв.
 Житецький П.Г.
 Каманин Ів.М.
 Качаловський А.М.
 д[окто]р Квятковський Гр.Ів.
 Коमारов М.Хв.
 Корчак-Чепурковський О.В.
 Косач О.П.
 Колесса Ол.М.
 Кримський А.Ю.
 Левицький Ів.С.
 Левицький О.Ів.
 Леонтович Ол.В.

Лисенко М.В.
 Лобода А.М.
 Лучицький Ів.В.
 Лучицький В.Ів.
 Михальчук К.П.
 Модзалевський В.Л.
 Науменко В.П.
 Павлуцький Г.Г.
 Перетц В.М.
 Петров М.Ів.
 Петровський П.В.
 Русов Ол.Ол.
 Смаль-Стоцький Ст.
 Стешенко Ів.М.
 Страдомський М.Хв.
 Сумцов М.Хв.
 Тимченко Є.К.
 Томашівський Ст.
 Черняхівський Ол.Г.
 Черняхівська Л.М.
 Шульгин Я.М.
 Щербаківський Д.М.
 Щербина В.Ів.
 Щербина С.М.
 Яковлев А.Ів.

З них приблизно половина була дійсним активом. З нього нема вже багатьох. Не кажучи про В.Б.Антоновича, що був першим його почесним

членом, нема й першого секретаря Товариства І.М.Стешенка, одвічальних редакторів видань К.П.Михальчука і О.М.Шрамченка*, П.Г.Житецького, котрому була присвячена II книга “Записок”, М.Ф.Сумцова, їх діяльного співробітника, Ор.Ів.Левицького — одного з найбільш популярних доповідачів на прилюдних зборах, В.Ф.Симиренка — мецената Товариства...

Їм — будівничим українського життя, української науки належить вдячний спомин під нинішню хвилю!

ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 РОКУ

Відносно того, що відбувалося у Переяславі у січні 1654 р., коли оформлювався перехід України під протекторат царя, досі майже єдиним джерелом є статейний список царського посольства В.В.Бутурліна з товаришами*. Те, що додають до цього інші тогочасні відомості, — дуже мізерно і не завжди домовлено (хоч звичайно і статейний список, мабуть, також підігнали під отримані із Москви інструкції). Зрозумілою з огляду на це є цінність усіляких додатків — і надто тих, що походять від учасників переяславських актів або являють собою документальні довідки щодо тих чи тих подробиць цих актів. Саме такий характер мають списки осіб, приведених до присяги посольством у Переяславі у днях 8, 10 та 11 січня ст[арого] ст[ило]. Досі були відомі присяжні списки, складені розісланими по полкам стольниками і дворянами; цього року мої співробітники, які працювали за дорученням Української академії наук у московському архівосховищі, В.С.Євфимовський та В.Д.Юркевич*, відшукали списки осіб, приведених до присяги безпосередньо самим посольством у Переяславі, Києві та Ніжині (кінця Ніжини й Чернігова бракує). Списки ці у скорому, вірогідно, часі будуть видані Археографічною комісією української Академії*, а поки я хочу звернути увагу на ті подробиці, що їх вони дають для переяславських актів.

Як відомо, посольство прибуло до Переяслава в останній день 1653 р. (ст[арого] ст[ило]). Гетьман розраховував зустріти його тут, але льодохід на Дніпрі затримав його на кілька днів на правому березі, і лише ввечері 6 січня він приїхав до Переяслава; на другий день з'явився Виговський, і ввечері цього дня вони мали з Бутурліним неофіційну зустріч, на якій було встановлено порядок церемонії. 8 січня з ранку намічалася нарада гетьмана з полковниками (таємна рада), потому рада всенародна, офіційний прийом посольства “на съезде дворян”, нова нарада з полковниками, присяга в церкві та вручення гетьманові знаків влади від царя “на съезде дворян”. За такою програмою і пройшов потім цей історичний день. Політичне значення мали головним чином згадані наради — “таємні ради” гетьмана зі старшиною. На них були сформульовані умови підданства (у статейному списку, вірогідно, значною мірою “змазані”); на другій нараді, між іншим, вирішувалося також питання, чи наполягати до кінця на присязі послів, від імені царя, на висунуті умови. Наради старшини з цих питань продовжувалися, очевидно, наступними днями. 10 січня гетьман двічі був у Бутурліна, спочатку, певно, тільки з Виговським, другий раз у супроводі всіх найважливіших військових чинів, й розмова йшла про чимало важливих питань нових взаємин (статейний список, очевидно, відзначає лише певні моменти — які могли знадобитися для подальшого вжитку). Те, що говорилося на цих конференціях, стало предметом нових нарад старшини, і 12 січня Бутурліну було виставлено вимогу, аби послі видали декларацію, яка б підтверджувала найголовніші умови, на яких військо визнає владу

царя. Коли Бутурлін рішуче відмовився видати таку хартію, старшина радилася із гетьманом і погодилася відкласти оформлення цих питань до відправлення свого посольства до Москви.

Цікаво знати, хто були люди, які обговорювали та вирішували ці питання; небезінтересний також і склад ради, яка вотувала питання про підданство царю. Статейний список подає лише найзагальніші вказівки щодо цього. У більш детальних, мабуть, не було й великої потреби, якщо до нього докладався поіменний список осіб, які перебували у ті дні у Переяславі і склали присягу царю. Досі цього списку ми не мали, тепер він перед нами і дає хоча б приблизну відповідь на це питання.

Список цей — чернетка, складена з окремих записів, підклеєних у стовбець, доповнюваних, виправлених та приведених до певної системи. В окремих випадках були використані очевидно українські записи, судячи по формам імен та помилкам піддячих, що списували їх; в інших випадках записи були московські, що в них не завжди можна відгадати реальні імена. Взагалі записи подекуди дуже неповні (хресні імена без прозвищ або імена без зазначення посад). Наведу більш цікаве:

“В городе Переясловле генваря в 8 день гетман Зиновіи Хмельницкой, прозвище Богдан (зачеркнуто: Остафьев сын). Писар Иван Остафьев сын Выговской. Войсковой судья Самойло. Судья ж Федор. Обозной Федор. Ясаулы Михайло и Павел.

Полковники: Чигиринской Карп Трушенко¹. Черкаской Яков Пархаменко. Корсунской Иван Гуляницкой. Белоцерковской Семен Половец. Каневской Иван Стародуб. (Кропивенской Филон Желей)². Миргородской Григорей Сахнович. Полтавской Мартин Пушкар. Прилуцкой Яков Воронченко. Переяславской Павел Тетеря. Киевской Евтіхей Пешко. Черниговской Степан Пободайло. Нежинской Иван Никифоренко Золотаренко. Кальницкой бывшей наказной полковник Иван Федоренко.

Киевского полку: обозной полковой Осип Натальчич. Ясаул полковой Данило Шульга. Писар полковой же Филип Скороходенко да судебной писар Яков Григорьев. Сотники: киевской Богдан Молява. Броварской Михайло Пантелеев. Васильковской Офонасей Тредремирский. Выжегородской Яков Полулях. Обуховской Яков

¹ Це ім'я приписано поміж рядків; спочатку чигиринським полковником записаний Пархаменко, потім його титул виправлений і приписаний чигиринський Трушенко.

² Це ім'я вписане пізніше, запис про його присягу нижче під 10 січня; значить, був намір перетворити цей аркуш (3-й) на повний список полковників, які учинили присягу? У зв'язку з цим виникає питання, чи не був приписаний і Федоренко-Богун? І його ім'я з таким дивним титулом “бувшого наказного полковника” написано знизу аркуша більш дрібним почерком, за браком місця, але, схоже, одночасно з іншими іменами. Список полковників все-таки не повний, бракує паволоцького, уманського і брацлавського, хоч вони пізніше безперечно також принесли присягу. Значить, припускати бажання доповнити список іменем Федоренка-Богуна немає потреби.

Красольский. Мотовиловской Иван Пакгурский. Козельской Микифор Буката. Козельской же Иван Брезидкиі.

Чигиринского полку сотники: Матвей суботовской, Григорей Иванов Орловский, Миколай Савостьянов. Павел Дмитриев. Казак Софон Скорозубенко.

Корсунского полку сотники: Демьян Семенов. Михайло Иванов. Марко Баженов¹. Еремей Волошен. Трофим Кветка². Родион Бондаренко. Иван Дяченко. Иван Шенгир. Роман Каторжной. Максим Нестеров. Остафей Горкуша. Ясаулы: Мелентей Тироненко. Прокофей Черетченко. Писар Осип Степанов. Казаки: Козьма Иванов. Дементей Михайлов. Иван Крупченко. Федор Миколаев.

Белоцерковского полку сотники: Иван Кравченко. Тихан Деркач. Яков Судья³. Андрей Костата. Семен Гребенник. Макар Москаленко. Петр Котенко. Логин Гребенко. Иван Цеbronский. Григорей Ляховец. Семен Донец. Степан Жданов. Тимофей Толкач. Старшой ясаул Григорей Черня. Писар полковой Сава Иванов.

Брянского полку сотники: Демид Желобченко. Алексей сотник. Василей Кукуль. Андрей Клепченко. Ясаул полковой Григорей Гуляницкий.

Каневского полку сотники: Тимофей Коростель. Василей Титко. Устин Сотник. Анисим Щерпило. Михайло писар. Григорей Лесков. Яков Заблоцкий. Мартин Максимов. Григорей Васильев. Максим Золоторенко. Ясаул Андрей Бутенко. Писари судебные: Василей Лукошеев. Александр Григорьев. Казаки: Иван Самойлов. Юры Григорьев. Иван Иванов.

Нежинского полку сотники: Иван Борсук. Макарей. Михайло. Тихан. Яков. Михайло Мисчуренко. Осип Коропка. Филип. Ясаулы: Тимофей Аникеев. Левонтей Буд. Кондратей Волковский. Илья Волошин. Писар Роман Григорьев.

Полтавского полку: Сотник Иван Грицутенко. Ясаулы: Михайло Христопенко. Мирон Иванов. Писар Козьма Наумов.

Прилуцкого полку сотники: Иван Игнатьев. Григорей Иванов. Степан Григорьев. Ясаул Федор Терехов. Писар Дмитрий Филипов. Казак Емельян Прокофьев.

Черкаского полку сотники: Костянтин Федоров. Офонасей Созоненко. Андрей Костянтинов. Ясаулы: Иван Кравченко. Федор Волченко. Писар Мартин.

Миргородского полку сотником (!): Михайло Ратченко. Кирило Михайлов. Родион Логвинов. Яков Кондратьев. Кондрат Васи-

¹ Бажаненко у реєстрі 1649 р.

² Замість закресленого: Унетко.

³ Не зовсім ясно, це сотник і “судья” його прізвище? чи це полковий суддя, що потрапив поміж сотниками; при підрахунку я його вважаю суддею.

льєв. Андрей Тимофеев. Кирило Родионов. Осип Петров. Иван Лаврентьев. Ясаул Степан Михайлов. Писари: Иван Васильев. Семен Остафьев. Знаменщик Иван Агафонов.

Черниговского полку: обозной Григорей Иванов. Ясаулы Андрей Павлов. Емельян Гирманов. Сотники: Иван Иванов. Андрей Иванов. Иван Лаврентьев. Григорей Микифоров. Анофрей Иванов. Хорунжей Василей Семенов. Писар Аникей Лукьянов.

Того же числа приводил к вере в Переяславле ж в церкви Всемилостивого Спаса окольничей и наместник муромской Иван Васильевич Олферьев. Приведены к вере.

Переяславского полку: гетман Костырский Яков. Обозничей Остафей Стасеев. Ясаул Дмитрий Иванов. Хоружей Феофилакт Ондреев. Писар Василей Евтифеев. Сотники: Игнатей Созонов. Микита Остафьев. Остафей Дашков. Иван Яцкой. Остафей Иванов. Гаврило Романов. Еуфим Хворостиненок. Феодосей Береженской. Ефрем Быковской. Иван Воронковской. Семен Григорьев. Иван Дмитриев. Никифор Омелянов. Петр Бондаренко. Атаман городской Осип Пашков. Казаки: Федор Лобода. Степан Сулименок. Андрей Романов. Авдей Калинин. Петр Иванов. Степан Дашков. Григорей Кирилов. Яков Ильин. Тимофей Ермолаев. Иван Демьянов. Кирило Давыдов. Захар Сподпоринец. Самойло Иванов. Трофим Григорьев. Федосей Есипов. Офонасей Федоров. Кондратей Гаврилов. Федор Григорьев. Иван Дмитриев. Остафей Данилов. Корнило Павлов. Гаврило Федоров. Иван Калинин. Сидор Неванченской. Корнило Емельянов. Семен Нечаев. Иван Левонтьев. Лукьян Дорогоненко. Левонтей Дорогоненко. Иван Яковлев. Григорей Мохачев. Федор Евойков. Василей Костянтинов.

Войт Артемей Иванов. Бурмистр Иван Степанов. Мещане: Василей Усков. Михайло Иванов. Иван Ларионов. Кирило Петров. Исай Андреев. Григорей Семенов. Иван Семкин. Семен Козмин. Ерофей Лодыженец. Лазар Иванов. Лаврентей Онтощенко. Писар у мещан Микита Михайлов. Василей Артемьев. Миня Юрьев. Иван Павлов. Мартин Яковлев. Лаврентей Гаврилов. Яков Войтенко. Иван Давилов. Иван Богоносов. Степан Иванов.

Суботовской сотник Матвей Осипов.

Всего тех полков сотников 97 чел., ясаулов 18 чел., обозных 3 чел., писарей 13, казаков 44, знаменщиков 3 чел., мещан 22 чел., 1 члк гетман Костырский.

И всего сотников и ясаулов и обозных и писарей і казаков і знаменщиков и мещан 202 чел. да 1 чел., гетман Костырской¹.

Генваря в 10 [ень] окольничей и наместник муромской Иван Васильевич Олферьев привел к вере в Переяславле ж:

¹ Дяки, очевидно, не знали, як бути з людиною, яка носила такий гучний титул: Костирський.

Переяславського полку казаки: Іван Гладкой, Федор Іванов¹.

Нежінського полку казаки: Агей Семенов. Петр Матвеев. Федор Юхма. Фома Туроченко. Василей Чалой. Петр Седунов. Степан Ермошин. Сидор Запасной. Яков Блошко.

Кропивенського полку полковник Филон Жижелей².

Ясаулы Григорей Ігнатъев. Яков Григорьев. Писар Григорей Александров.

Черкаського полку ясаул Іван Васильев. Сотник Семен Ненартов.

Каневського полку сотники: Ігнат Чюганинської. Василей Решетин. Ілья Ретковської. Хоружей Матвей Тетеря. Казаки: Феодор Красовської. Семен Гаврилов. Іван Матвеев. Олексей Шаченко. Федор Поломеев.

Нежінського полку сотники: Гарасим Сорлененко. Василей Ермолаев. Корнило Федоров. Писар Карп Іванов.

Кропивенського полку казаки: Семен Еремеев. Василей Шихорченко. Марко Грудниченко. Семен Спасенко. Хоритон Кученко.

Гетманського полку сотник Яков Іванов, казаки Кирило Михайлов. Федор Моисеев.

Корсунського полку казаки: Андрей Андреев, Мануйло Корсунцов.

Генваря в 11 д[ень] окольничей и наместник муромской Іван Васильевич Олферьев привел к вере:

Шляхта: Остафей Ігнатов сын Выговской. Данило Остафьев сын Выговской. Іван Володимиров сын Бговленской³. Силуян Андреев сын Можеловской. Степан Михайлов сын Мозепа. Федор Іванов сын Снаревской. Михайло Ігнатъев сын Кунашевской. Семен Ермолов сын Коробан. Василей Гаврилов сын Ігнатовской. Костянтин Самойлов сын Новгородцкой. Федор Васильев сын Можеловской. Андрей Семенов сын Биримов. Іван Васильев сын Руколивский. Федор Іванов сын Роблев. Іван Михайлов сын Струтынской. Степан Остафьев сын Махновской. Семен Іванов сын Порхайло. Павел Мехновский. Павел Можаловский. Осип Можаловский. Михайло, Іванов сын Бутовский. Артемон Григорьев. Нестер Яковлев сын Всежецкой. Данило Гунковской”.

Як бачимо, старшина була представлена дуже нерівномірно і на загал досить слабо. Кидається у вічі, насамперед, як мало представників гетьманського двору, чигиринського штабу. Гетьман, писар, двоє суддів, обозний, два осавули, чигиринський полковник, четверо сотників і один козак, дехто зі шляхти (як-от канцелярист Гунашевич); відсутня ціла низка ви-

¹ Підклеєний аркуш.

² Ім'я полковника кілька разів виправлялось і нарешті викреслене — очевидно, разом з тим, як приписано до реєстру полковників вище.

³ Так у рукопису; очевидно: Боклевской.

датних та впливових, близьких до гетьмана людей, його радників та виконавців його доручень. Полковники представлені досить повно; кропивенський Джалалий спізнився і встиг тільки на другий чи третій день. Не було зовсім брацлавського (проте був осавул і четверо сотників його полку); не було ані полковника, ані будь-кого з Уманського і Паволоцького полку. Відсутність уманського і брацлавського полковників звернула на себе увагу, і в одному з тогочасних листів про стан справ на Україні повідомляється, що ці два полки відмовилися підкоритися Хмельницькому, не схотіли відрядити кого-небудь до Переяслава і скласти присягу, “и таким образом эта половина Украины откололась”¹.

Але ці чутки скоро вщухли, значно довше говорили про відмову від присяги Федоренка-Богуна: як чутку (“говорят”) повідомив про це знаний Макарій Криницький. На Богуна почали покладати сподівання як на можливого вождя легітимістського руху, на користь Польщі, і король шукав можливості увійти з ним у контакт, пропонував йому гетьманський титул і т. ін.² Московський уряд вважав фактом також, що Богун у Переяславі з іншими полковниками присяги не склав³, і донині ці відомості не викликали сумнівів, причому багато хто інтерпретував це як *відмову* Богуна від присяги. З огляду на це викликає подив його ім'я у списку приведених до присяги 8 січня. Чи було його ім'я дописане пізніше — чи чутка виявилася неправдивою? Треба мати на увазі, що Богун був командирований гетьманом для зв'язку з посольством Бутурліна ще раніше, ніж воно прибуло на Україну; він же проводжав потім Бутурліна з Путивля до Переяслава⁴ — але чи їхав він з ним до самого Переяслава, цього не видно, і потім в описі січневих подій його ім'я взагалі не згадується. Отже, ані заперечувати його присутність у Переяславі, ані підтверджувати ми зараз підстав не маємо. На момент, коли писалася царська грамота гетьману про Богуна (12 квітня ст[арого] ст[иліу]), присяжні списки, можливо, не були готові, а можливо, в “Іване Федоренке, бывшем наказном полковнике калыничком” (як чомусь він названий у присяжних списках), і не вгадували “Івана Богуна, полковника винничкого”, про якого говорила грамота 12 квітня, і бояри без подальших довідок визнали за факт, що він не присягав у Переяславі, коли так твердила польська сторона?

Повертаючись до переяславських нарад, ми маємо констатувати, що вирішальну роль у них повинна була відігравати ця колегія полковників, 12–13 осіб. Шість осіб генеральної старшини (якщо скористатися цим пізнішим терміном): писар Виговський, судді Богданов і Лобода (?),⁵ обозний Коробка, осавули Мисько і Павло Яненко (?)⁶ — разом із полков-

¹ Лист ротмістра Павши із Мозиря 2 лютого. — Теки Нарушевича, [т.] 149, с. 478.

² “Акты, [относящиеся к истории] Ю[жной и] З[ападной] Р[оссии]”, [т.] X, ст. 555, 570, 773 та ін.

³ Там само, ст. 570.

⁴ Там само, ст. 198.

⁵ Федір Лобода згадується з титулом судді пізніше.

⁶ Більш відповідного Павла не добуру; кілька місяців пізніше він отримав київське полковництво після Пішка.

никами 20 осіб (рахую круглими цифрами) — це, імовірно, і є основний склад старшинської, або таємної, ради. Звичайно, могли бути присутні дехто з полкової старшини і сотників, дехто зі “шляхти” (як Виговські — Остафій і Данило, Силуян Мужилівський, наприклад). Можливо, хтось із переяславського магістрату. Але “генеральна старшина” і полковники, ці 20 осіб — це ядро.

Сорок осіб полкової старшини і сотня сотників — це очевидно “маса”. Поряд з ними небагато козаків від полків — 8 січня їх було 8, 10 січня ще 23, не рахуючи переяславських. Якщо вважати, що всі переяславські козаки, які брали участь у раді 8 січня, були приведені до присяги (а ухилитися, очевидно, було важко), то доводиться визнати, що актив цієї знаменитої ради не перевищував 200 осіб, і якщо статейний список свідчить про “великое множество всяких чинов людей”, присутніх на раді, то їхні слова можна визнати або простою прикрасою (як і слова про “всенародное множество мужского и женского пола”, присутніх у церкві на присязі), або вважати за вказівку на присутню сторонню публіку — міщан та випадкових людей.

Відомості про склад рад взагалі зустрічаються рідко, тому варто прикинути, що дають нам присяжні списки з цього питання.

У раді 8 січня брало участь — враховуючи й тих, хто запізнився, всього 13 полків, вони були представлені таким чином:

Місцевий, Переяславський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, городовий отаман (очевидно, переяславський), 14 сотників, 38 козаків.

Київський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, 8 сотників.

Білоцерківський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 12 сотників.

Канівський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, 9 сотників, 3 козаків; 10 січня ще 1 полкової старшини, 3 сотників, 5 козаків.

Корсунський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 11 сотників, 4 козаків; 10 січня ще 2 козаків.

Черкаський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 3 сотників; 10 січня ще 1 полкової старшини й 1 сотник.

Чигиринський полк: полковник, 4 сотників, 1 козак.

Брацлавський полк: полковий осавул, 4 сотників.

Чернігівський полк: полковник, 5 осіб полкової старшини, 5 сотників.

Ніжинський полк: полковник, 5 осіб полкової старшини (4 осавули), 8 сотників; 10 січня ще 1 полкової старшини і 3 сотників і 9 козаків.

Прилуцький полк: полковник, 2 особи полкової старшини, 3 сотників, 1 козак.

Миргородський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, 9 сотників.

Полтавський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 1 сотник.

Кропивенський полк (ті, що запізнилися) — полковник, 3 особи полкової старшини, 5 козаків.

Гетьманський полк: 1 сотник і 2 козаків.

Звертає на себе увагу вкрай мізерний у кількісному та, мабуть, і в якісному відношенні шляхетський стан, що став до присяги. Представлені, власне, дві родини — Виговські, батько з сином, і четверо Мужилівських; Степан Мазепа — представник білоцерківської шляхти; канцелярист гетьманської канцелярії Гунашевський, решта ще менш помітні. Досить вірогідно, що більшість шляхти вважала за розумніше триматися осторонь такого ризикованого акту, наслідки якого було важко передбачити, і до Переяслава не приїхала. Тим дивніше, що така зовсім мізерна купка мала сміливість звернутися до царського посольства з проектом розподілу старих земських урядів: “приносили на письме имена свои, воеводства и уряды себе розписали”¹. Тепер, коли ми знаємо, скільки їх було, цих, хто розписувався, тим дивовижніше видається роль, на котру вони претендували.

У польських відомостях багато говорилося, що присягу приносили з примусу: після того, як принесла присягу старшина, міщан переяславських зганяли присягати, вони чинили упертий спротив; вїйт переяславський хворів — його звеліли принести до церкви Богородиці, він був змушений присягнути, і з прикrostі на третій день помер. “Оповістили весь київський магістрат і населення, щоб явилися до присяги, — ті посилено відмовлялися і не хотіли йти, але козаки згоняли їх як худобу”. “Багато було крику та сліз, коли гнали міщан до присяги” (у Чорнобилі)².

“Полк Кропивенський і Полтавський відложилися від Хмельницького і не хотіли присягати царю... Сам Хмельницький був сильно наляканий, коли йому сказали: Ми за котів³ душ своїх продавати не будемо, як ти продав і зрадив своєму государю”. “У Чорнобилі теж нечисленні лише принесли присягу, та й то під тиском, і тамтешні міщани, проти волі прийняв Москву, пороз’їжджалися і як Бога чекають війська (польського)”⁴.

Не підлягає сумніву, що гетьманський уряд чинив цілком певний тиск там, де проявлялася будь-яка опозиція московському протекторату (напр[иклад], у сутичках із київським духовенством). Тому треба думати, що і в Переяславі не було тих, хто ухилився, і хто був у місті з людей скільки-небудь помітних, уникнути присяги не міг. Тому дані присяжних списків дають досить повне уявлення про те, хто перебував у Переяславі у ці дні та брав участь у різноманітних нарадах.

¹ “Акты, [относящиеся к истории] Ю[жной и] З[ападной] Р[оссии]”, [т.] X, ст. 248.

² Лист чорнобильського протопопа у “Чтениях Моск[овского] общ[ества] истории”, 1861, [кн.] III*; Теки Нарушевича (р[у]к[о]п[иси]), т. 149, с. 173.

³ Іронія на адресу московської роздачі соболів.

⁴ Р[у]к[о]п[иси] бібліотеки Замойських, 1807, арк. 101.

СУЛИМИНЕ ВІЙСЬКО В 1654 РОЦІ

Війна за визволення Білорусі з польської неволі, проголошена московським урядом літом 1654 року, відрядження туди ж Сіверського козацького війська і т. д. розбудили великі надії серед різного воєнного українського люду, що нудився тяжкими і малодобичними операціями козацького уряду 1650-х років під суворою і вибагливою рукою Богдана. Піднялися сподіванки, що ся білоруська кампанія може бути широкою ареною війни і добичі для вільних козацьких дружин, подібно як було се за московської Смути початку століття. Тимчасом як різні місцеві підприємці, типу Костя Поклонського, заходилися організувати козацькі контингенти на взір Запорізького війська на місці, різні охочі люди на Україні і з української еміграції на московській території — що повиходили сюди з-під гетьманського режиму, також загорілися бажанням знайти на Білорусі арену для своїх подвигів. Маленький епізод, захований в тогочаснім московським приказнім листуванні, дає цікаву ілюстрацію сього руху і відкриває при тім пам'ять Сулиминого повстання 1635 року і традиції його війська.

Починається ся справа таким протоколом, списаним в канцелярії путивльського воеводи 3 (13) серпня:

“162 г. августа в 3 д[ень] пришли в Путивль три члвка черкас, а в роспросе боярину и воеводе Миките Алексеевичю Зузину да дяку Миките Наумову те черкасы сказались: “Города Черкас Васко Іванов сын Сулименок, а отец мой был запорожским гетманом, и ево убили поляки. Да товарищ мой Пронка Леонов да писар Стенка Авдеев. А пришли мы в Путивль для того: хотим государю царю и вел[ико]му кн[язю] Ал[ексею] Мих[айловичу], всея В[еликой] и М[огучей] России самодерждцу, служить, и чтоб нам в Путивле и в иных городех поволено было прибирать себе из гулящих людей черкас в волные. А как приберем, и нам бы с теми охочими людьми итти ко государю в полк под Смоленск. Да при нас в Севске и в Камарицкой волости прибирает в волные черкас же черкашенин Стенка Федоров сын Вороненка, а отец ево Стенкин был полковник при отце Васкове при Иване Сулиме. А прибрал он члвк со ста, и о том из Севска воевода писал ко государю. Да и кликали в Севску, чтоб и достолные гулящие люди не разходились. А у нас будет охочих людей в зборе тысячи з две и болши. А пошол я Васка из города Черкас тому года з два и жил в Севску, а с товарищи своими с Пронкою да Стенкою шолся в Севском уезде в селе Крупце. А про ту нашу мысль никто не ведает, задумали о том сами промеж себя”.

На звороті на склейці: “К сим распросным речам вместо Василя Сулименка и товарища его Прокопа и свое место я Степан Овдеев руку приложил”¹.

¹ “Польские дела” 1654 р. московського архівосховища № 11, л. 4—5. Виявлено сей епізод в процесі праці археографічної експедиції Історичної секції Укр[аїнської] академії — В.С.Євфимовського і товаришів*.

При тім Сулименко подав таку чолобитну:

“Царю государю и великому князю Ал[ексею] Мих[айловичу], всея В[еликой] и М[огучей] Росии самодержцу, бьет челом холоп твой черкашенин Васка Сулименак. Млсрды государь царь и вел[икий] князь Ал[ексей] Мих[айлович], всея (!) В[еликой] и М[огучей] Росии самодержец, пожалуй мене, холопа своего: вели, государь, мне охочих людей к себе прибрать, и прибравш (!) охочих людей вели, государь, мне с теми охочими людми итти на твою государеву службу. — Штоб холопа своего пожал (!) и велел дать грамоту черкашенину (!) Василю Сулименку охотника збирать на твое царское слова всуды (!) по городах и тебе, господар цар, пойти на службу. Змилуйся, господар цар, пожалуй”.

На звороті ніяких поміт. Чолобитну писано білоруським почерком на аркушику в ½ моск[овського] столбця.

Путивльський воєвода М.Зюзін поставився до справи дуже уважно і того ж дня відправив Сулименка з його товаришами до царської квартири з докладним звідомленням цареві, долучивши чолобитну Сулименка і його зізнання:

“В нынешнем¹ во 162-м году августа в 3 д[ень] пришли в Путивль три члвка черкас, а в распросе нам, хол[опам] тв[оим], сказались: Васка сын Сулименок, а отец де ево был запорожским гетманом и ево убили поляки, да товарищ ево Пронка Леонов да писар Стенка Авдеев; а пришли де они в Путивль и хотят тебе, государю, служить, а чтоб им в Путивле и в ыных городех повелено было прибирать себе из гулячих людей черкас в волные. И о том били челом тебе государю, а нам, хол[опам] тв[оим], подали своею рукою челобитную. И мы, хол[опы] тв[ои], ево Васку и товарищи, и их распросные речи за рукою, и челобитную послали к тебе, ко государю, в полки с приставом с путивльцом з Григорьем Федуриним и с провожатыми. А без твоего, государева, указу мы, хол[опы] тв[ои], ему Васке с товарищи в Путивле из гулячих людей из черкас в волные прибирать не велели, опасаяся от них всякого дурна. А умыслили они о том зборе собою, без ведома Богдана Хмельницкого”.

На звороті адреса: “В посолской шатер”. “162 г. августа в 15 д[ень] с путивльцом з Григорьем Федуриним”.

На се дано таку докірливу резолюцію:

“Государь слушав указал отписать: таких черкас принимать и роспрашивать было не довело(сь)²: бьют челом, чтоб им прибирать

¹ Титул поминаю.

² Не годилось.

волных, а волных окреме беглых холопей не живет¹, і вперед будет учнут такие приходить, и им отказывать”.

Її розвинено в такий наказ воєводі:

“От царя и вел[икого] кн[язя] (титул) в Путивль боярину нашему і воєводе Никите Олексеевичу Зузину да дяку нашему Миките Наумову. Августа в 15 д[ень] писали есте к нам, что августа ж в 3 д[ень] пришли в Путивль три члвка черкас: Васка Сулименок, Пронка Леонов, писарь Стенка Овдеев, і вы их спрашивали. А в роспросе сказали, что они пришли в Путивль и хотят служить нам, и били нам челом, чтоб им в Путивле і в иных городех поволить прибирать из гулящих людей черкас в волные. И вы тех черкас послали к нам в полки с приставом путивльцем з Григорьем Федуринным и с провожатыми, а без нашего указа из гулящих людей из черкас в волные прибирать им не велели, опасаяся от них всякого дурна. А умыслили они о том зборе собою без ведома Богдана Хмельницкого.

И вам было таких черкас принимать и спрашивать не довели(сь), потому — бьют они нам челом, чтоб им поволить прибирать волных людей, а волных окреме беглых холопей не живет. И как к вам ся наша грамота придет, а вперед будет такие ж (закреслено: “учнут зборщики”, надписано: “плуты”) учнут к вам в Путивль приходить, і вы б им в таких делех велели отказывать и отсылали их назад (приписано): в Черкаские городы не мотчав². Писан на нашем стану под Смоленском. Лета 7162 августа в 18 д[ень]”³.

Як бачимо, путивльська адміністрація злякалася сеї козацької вольниці, побоюючися від неї “всякого дурна” як за Смути, з другої сторони — мала на увазі, що самовільних емігрантів з козацького війська приймати не можна — се противиться бажанням гетьмана. Він справді дуже лихим оком дивився на утечу воєнного елементу з його війська за московську границю, на слободи і до пограничних городів та жадав їх примусового повернення. Маємо його листа з місяця вересня до того ж Зюзіна з проханням не приймати до московських городів козаків-утікачів, особливо тих, що нарobili в війську якого-небудь замішання: стинати, вішати, в неволю брати, майно конфіскувати, а тих, що збираються в степах, над Тором, — тих знищити і розігнати. Місяць пізніше через свого посла Ждановича переказав він таке ж прохання до царя: щоб він дав наказ воєводам, аби не приймали до царських городів і висилали назад тих козаків, що “забунтувавши” в війську, тікають туди. А весною 1656 р. навіть задумав карну експедицію за московську границю, щоб поруйнувати слободи і силоміць вивести відти емі-

¹ Не може бути.

² Негайно.

³ Чернетка, там же, л. 6—7.

грантів, учинивши для страху криваву баню: тисяч десять вирубати на місці, а других десять вивести на Україну¹.

В сусідній Сівській окрузі адміністрація не порахувалася з сими момен-тами, а злакомилася на козацьку силу, що могла б придатися Москві для війни з Польщею. Тимчасово до царського указу дозволила Вороненку збирати охочих і навіть веліла “кликати”, щоб сі вільні люди не розходилися — вони можуть бути потрібні. Але центральний уряд поставився до сього рішуче негативно, для нього сі сулимівці — не що як “плуты”, що самовільно виходять з війська, і він потверджує, щоб ніяких таких “вольних людей” з війська не приймати, а відсилати назад на Козацьку Україну.

Але цікаво, що таких людей, коли вірити Сулименкові, можна було назбирати в пограничних московських городах цілі тисячі. Така страшна була утеча з війська.

Щодо Сулиминої дружини — то Сулименко, мабуть, мріяв про гетьманську ролю — для того має при собі писаря, а Вороненко, мабуть, хотів бути полковником по батькові. Але московська адміністрація не дала ходу сим планам, і з них, очевидно, нічого не вийшло.

¹ Про се буде в моїй “Історії України-Руси”, т. IX, гл. VIII*.

ЕТНОГРАФІЧНЕ ДІЛО КОСТОМАРОВА

Етнографія, досліджування народного життя і творчості, особливо народної пісні, відіграло величезну роль в слов'янським відродженні, в формуванні слов'янських національностей, в наростанні їх національної свідомості, в їх ідеології — не тільки національній, але й соціальної і політичній.

У декотрих — властиво тільки у поляків — гасло народності не вийшло поза круг чисто літературних впливів. Але для полудневих слов'ян — сербів, болгарів, словен, для нас, українців, для білорусів — ці етнографічні інтереси, ці народницькі гасла стали підвалиною національного життя. На етнографічній базі воно сформувалось і виросло. Етнографія була тут многоважним імпульсом національного, соціального і політичного життя.

Наявність народної творчості давала право на існування національне й політичне. За впливовими “Ідеями” Гердера* народна пісня вводила її носіїв рівноправним членом в республіку народів. Парафразуючи звісну тезу Декарта, люде тих поколінь могли сказати про себе як нарід: Ми співаємо, значить ми існуємо, *canimus ergo sumus**, — наскільки ми володіємо живим словом і живою піснею, ми маємо незаперечне право на існування, на місце на землі між культурними народами.

Особливо поскільки мова йшла про народи слов'янські, за модною гегеліанською схемою покликані передусім проявляти себе в сфері слова. Який же вияв більш доказовий і незаперечний міг бути з сього погляду понад народну пісню¹?

Але даючи права, вона накладала й обов'язки. Нарід, уздіблений природою до співання, не може нидіти і коритись, як худоба. Він не може зіставатися парією на своїй землі. Та наука, що відкриває і усвідомлює словеснотворчі здібності народу, обов'язує його провідні верстви — свідомі сих високолюдських прикмет свого народу, будити свої маси до боротьби за визволення, на бій за людське існування на своїй землі.

В світлі етнографічних студій формувалися програми національного визволення, піднесення селянських мас, заведення народної мови до літератури, — програми демократичного ладу, соціальної перебудови і політичної революції. На етнографії виростали політичні і революційні імпульси. Вона давала їм гасла, традицію, героїчні фігури, до котрих треба було від-

¹ Покоління жили сими ідеями. Ще в 1880—1890-х рр. люде, виховані на костомаровських писаннях, вірили, що поневолення українського народу пояснюється тим, що культурний світ ще не усвідомлений як слід про творчі здібності українських мас. З глибокою вірою і переконанням про народну пісню як легітимізацію національних прав зверталися до мене, за моїх студентських і післястудентських часів, патріотично настроєні товариші з захопотою до написання інформативних статей про багатство української народної поезії — що от у “Трудах” Чубинського* міститься стільки й стільки тисяч українських народних пісень. Вони були певні, що коли такі статті провести в заграничні видання, се одкріє очі культурному світові і радикально вплине на поправу української національної ситуації.

кликатися, щоб зробити їх своїми попередниками в визвольних і революційних змаганнях!

Зокрема і в особливій мірі се треба сказати про наше українське відродження.

Розвій етнографічних інтересів припадає якраз на часи найглибшого упадку українського національного життя — часи найтяжшого соціального, економічного і політичного поневолення українських мас і визиску їх чужими феодалними і буржуазними верствами, чужоземним капіталом і чужорідною державністю. З становища вищезазначених історіографічних критеріїв, що в активності народної творчості добачали міру культурних і політичних можливостей даної національності, багатство народної поезії, котрим українська народність визначалася перед іншими слов'янськими і неслов'янськими народностями, — особливо різючо контрастувала з мізерним становищем української національності. Багатства народної скарбниці, що відкривалися дослідниками народного життя, — спеціально високі естетичні прикмети, різнородність і багатство народної пісенності — ставали свідощтвами величезної історичної несправедливості, заданої народові, призначеному до великих діл, для високих історичних завдань — як свідчили ці високі прикмети українського слова і словесності, заховані українським народом. Вони покликали всіх, хто мав одверті очі і уха для того, щоб пересвідчитися в високих прикметах українського народного життя, до активної праці над відродженням українського національного життя, над вирівнюванням історичної кривди, заданої українському народові. Ті, що збирали документи високої кваліфікації українського народу, мусили себе чути покликаними і зобов'язаними дати вказівки щодо способів направи його культурного, соціального і політичного занепаду, виробити програму піднесення і визволення. Так і зрозумів свій обов'язок гурток дослідників народного життя, цінителів народного слова і творчості, зібраний в Києві в 1840-х роках з дослідників, цінителів і культиваторів народного слова; вони ставали політичними діячами, революціонерами-бойовиками за долю сього народу.

Так от історія слов'янської етнографії взагалі, і спеціально української, являється не чисто літературною дисципліною, не історією народознавства, а одною з основних частин соціальної і політичної історії, історії національної й соціальної самосвідомості і визвольної боротьби. Незалежно від того, чи ті етнографічні твори, які відіграли величезну роль в історії сеї етнографічної свідомості, мають чи не мають інтерес для сучасного читача, чи значно чи зовсім перестаріли науково і являються тільки пройденими етапами в історії науки, вони заховують величезне і невмируще значіння для історика сеї соціальної і національної динаміки як її історичні ґаблі, а навіть епохи. До них раз у раз треба звертатися, шукаючи вияснення різних моментів в історії сеї динаміки.

До таких творів належать етнографічні писання Костомарова. Вони в його науковій творчості мали характер епізодичний. Він уважав себе тільки

істориком. Етнографічні матеріали і етнографічні досліді в його очах були підсобним засобом для пізнання історії народу. Він — видима річ — не високо цинив свої етнографічні писання і дуже мало з них включив до своїх “Історичних монографій”*, передруковуючи в них тільки те, що здавалось йому важнішим і тривкішим в своїй науковій вартості. Методично вони дійсно стояли не високо, і з сього погляду були скоро заступлені ґрунтовнішими працями; відчував, очевидно, се сам автор, брався до нових оброблень — і, мабуть, так само не був ними незадоволений. Дійсно, його пізніші перерібки старих тем ще виразніші відставали від сучасного стану етнографічного досліді і не робили вже такого вражіння, не здобували впливу.

Старі, первісні редакції, що мали для свого часу велике принципіальне — просто-таки провідне значіння, з сього погляду лишаються далеко інтереснішими для дослідника. Не так дослідника порушених в них питань, розуміється, як дослідника етнографічних імпульсів, етнографічних інтересів, в зв’язку з сучасними громадськими течіями. Але, кінець кінцем, супроти того значіння, яке мало в розвою наукових інтересів і громадського політичного руху етнографічне діло Костомарова¹, пильно потребує обліку, приступного видання і можливого освітлення все, в чім воно виявляється. Се одна з дуже важних сторінок нашої історії, в повнім значінні слова.

Вона пильно і невідкладно добивається свого висвітлення, і першим кроком до того мусить бути здійснення приступності сього матеріалу. Власне, сю мету і має нинішнє видання: зробити приступним широким кругам читачів все те з етнографічних писань Костомарова, що стало рідким і неприступним, не ввійшовши до його “Монографій”, а тимчасом може щось дати для висвітлення тих етнографічних концепцій його, що відіграли таку велику роль в революційній історії етнографії.

В своїх автобіографічних записках Костомаров представляє так, що до народознавства підійшов він від історії. Слухаючи по закінченні університетського курсу (в 1837 р.) виклади всесвітньої історії популярного тоді в Харкові професора Луніна і з запалом розчитуючися в історичній літературі, він став перед питанням: “Чому се в усіх історіях розправляють про визначних державних діячів, іноді про закони й установи, але так наче легковажать життя народної маси?”* Бідний селянин, хлібороб наче не існує для історії. Чому історія не говорить нам нічого про його побут, духове життя, його почуття, вияви його радощів й жалів? Скоро я прийшов до переконання, що історію треба студіювати не тільки в мертвих літописях і мемуарах, а і в живім народі. Не може того бути, аби століття минулого життя не відбилися в житті і споминах потомків; треба тільки пошукати — певно, знайдеться багато, досі переочуваного наукою. Але з чого почати?

¹ Я вживаю тут слово “діло” в розумінні суми всього зробленого на данім полі, як уживають французи слово *oeuvre*.

Розуміється, від вивчення свого руського народу; а що я жив тоді на Україні (“Малоросії”) — то почати від його української галузі. З сею гадкою я й звернувся до читання народних матеріалів. Вперше добув я українські пісні, видані в 1827 р. Максимовичем, великоросійські пісні Сахарова* і взявся до їх читання. Мене вразили і захопили незрівнянні чари української народної поезії; я не підозрівав, аби така краса, така глибина і щирість почуття існували в творах народу такого мені близького — а я, як побачив, нічого про нього не знав”¹.

Перестудіювавши всі тодішні збірники, перейшов К[остомаров] до самостійного збирання фольклорного матеріалу з народних уст, до вивчення тодішньої белетристики і до власних поетичних вправ². Завагався на якийсь час між історичною й історично-літературною кар’єрою: магістерським іспитом з “русской словесности” чи з “русской истории”? Але кінець кінцем рішив триматися історичної дороги, і тільки після того як його перша наукова дисертація про церковну унію* — написана в аспекті впливу цього факту на розбудження народної активності — була сконфіскована і знищена³, він, діставши дозвіл подати замість знищеної нову дисертацію, взяв для неї тему фольклорну. Очевидно, мав те переконання, що пануючи над матеріалом фольклорним, головню українським, а почасти й російським, і не заглубляючись в літературу загальних питань, він за кілька місяців упоратеться з сею темою. Дійсно, дисертація поспіла дуже скоро.

На жаль, Костомаров не лишив у своїх записках майже ніяких відомостей про свою роботу над нею. Він завважає тільки: “Ся тема вже давно була близька моєму серцю; вже кілька літ я записував народні пісні, і у мене їх назбиралося досить багато. Тепер я й задумав виложити мою улюблену гадку про вивчання історії на підставі народних пам’яток, знайомості з народом, його переказами, звичаями, способами вислову своїх гадок і почувань” ([с.] 164). З приміток до дисертації довідуємось, що К[остомаров] в тім часі рахував на 500 номерів власну збірку пісень, а крім того одержав від Срезневського привезену ним з закордонної подорожі невелику, але дуже цінну збірку галицьких пісень Бірецького*. Правдоподібно і з літературою питання Костомаров знайомився під проводом того ж Срезневського. Він загально згадує, що почавши з р. 1837–1838 “довший час був під сильним його впливом” ([с.] 149), і сю звістку в повній мірі треба прикласти до праці Костомарова над його новою дисертацією. Безсумнівно, за

¹ Вид. “Задруги”, с. 148.

² “За короткий час я перечитав все українське, що було надруковане, але цього мені було мало, я хотів зазнайомитися з самим народом — не з книг, а з безпосереднього обертання серед нього. Для цього я почав робити екскурсії з Харкова до сусідніх сіл, по коршмах, що в тих часах були справжніми народними клубами: слухав мову і розмови, записував слова і вирази, мішався до балачок, розпитував про народний побут, записував оповідання, казав співати пісні. Не жалувал на се грошей: коли не давав просто до рук, то годував і частував сих своїх компаніонів” ([с.] 150).

³ Див. мою передмову до попереднього тому: “Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова”*.

поміччю Срезневського зазнайомився він з слов'янськими фольклорними збірками, вичисленими в її передмові — Караджича, Коляра, Войцїцького. Від нього мав галицькі видання: “Русалку Дністрову”, “Руское Весіле”, збірки Залеського і Паулі*. В значній мірі, коли не виключно, йому ж завдячав він відомості про західноєвропейські праці, присвячені фольклорові і старій, середньовічній поезії.

Але студії його в сім напрямі, мабуть, не були ні глибокі, ні пильні; очевидно так, як і Срезневський в своїй рецензії його дисертації*, К[остомаров] стояв на становищі, що тут не Європа слов'янству, а слов'янство Європі має сказати своє важке слово, і спеціально українська народна поезія має бути одкровенням для культурного світу. Тільки тим можна пояснити, що епохальні праці Грімма тут згадано тільки побіжно* між іншою літературою — можливо, теж звісною Костомарову тільки з других рук. І лише ім'я Гердера світить тут як провідна зоря — як великий звіститель ваги і рішучого значіння народної творчості¹. В наведених вище мотивах заінтересування нею — описаних Костомаровим сорок літ пізніше — ми ще відчуваємо не пережиті вражіння від сього благовістя народництва², і впливи його

¹ “Перед усіма народами німці можуть похвалитися своїм безсмертним Гердером, що задав рішучого удару давнішим поглядам і на непохитній підставі поставив прапор народності” (с. 5 сеї книги)*. Порівняти відзвук московського історика “русской словесности” Шевирева, писані кілька літ перед тим — саме коли Костомаров брався до студювання народного життя: “На честь Германії треба сказати, що тільки в ній, многосторонній і об'єктивній, своєю гадкою звернений до всіх народів країни, могло виховатися се всевітнє, вселюдське, всеохоплююче почуття, що дає себе чути в першій гуманістичній Германії і Європі — Гердері. Сучасні німецькі критики говорять про нього, що він дивився на людство як на величезну арфу великого майстра: кожен нарід здавався йому настроєною струною сеї велетенської арфи, і Гердер обіймав космічну гармонію її різнородних тонів” (“Московский наблюдатель”, 1837, [кн.] X, с. 133). Гердерові “Ідеї” були видані в російським перекладі в 1829 р. під заголовком: “Мысли, относящиеся к философии истории человечества”.

² Порівняти з словами Костомарова (вище, с. XI)* слова Гердера з його статті про середньовічну поезію, включеної потім до його збірки писань: “Історик-прагматик і подорожник описує, малює, представляє* — але завсіди як сам бачить, з власної голови: будучи однобічно освіченим він фальшує, навіть коли менш усього хотів би фальшувати. Одинокій спосіб против сього легкий і ясний. Всі нецивілізовані народи співають і діють — те, що вони діють, те й оспівують. Їх пісні становлять їхній народний архів, скарбницю їх знання і релігії, їх теогонії й космогонії, діла їх батьків, події їх історії, відбиття їх серця, образ їх домашнього життя в radoшах і в смутку, при весільному ложі і могилі. Природа дала їм потіху за різні прикrostі, що їх пригнітають, взаміну різних так званих благ, котрими ми тішимося: свободу, танки, спів. В тім вони малюють себе і виступають такими. Нарід войовничий оспівує героїчні події. Нарід ніжний — кохання. Дотепний нарід складає загадки, нарід з живою уявою — алегорії, порівняння, живі образи. Нарід пристрасний малює тільки пристрасні, як такий, що живе в обставинах грізних, видумує страшних богів. Збірка таких пісень з уст кожного народу про головніші моменти і події його життя, на його власній мові, добре відчута, розтолкована, з додатком музики, навіть невелика — як би оживила ті розділи, до яких з найбільшою цікавістю звертається дослідник людського життя в описах подорожів: про поняття і звичаї народу, його знання, мову, гри і танки, музику і мітологію. Про се все ми дістали б звідки краще поняття, ніж з пап'янь подорожника або з перекладу на народну мову “Отче наш”. Як історія натуральна описує рослини і звірят, так описували б себе народи самі. Про все можна було б дістати тут ясне поняття, і з подібностей і ріжниць пісень, в мові, змісті, тонах, а особливо з ідей космогонії й історії їх батьків як багато і певно можна було б судити про походження, розвій і мешкання народів!

ясно відчувуються в вступних фразах його дисертації, що проголошували велике значіння народного слова і спеціально народної поезії як джерела пізнання народного життя, “народної душі”, як тоді говорилося — великого наукового засобу і могутнього рухового чинника громадського життя:

“Представити подію так, як вона сталася, не легко. Історик повинен збагнути, в чім її характеристичність. Він мусить вистудіювати те, що в людським кругу відрізняє індивіди — місце і час, нарід і добу. Звичайно звертаються до так званих історичних джерел, себто творів людей, що писали про сі події. Але розгорнувши сі оповідання про минулі віки, історик бачить недорічності, суперечності, сторонничість, явну неправду”¹.

“Сі дефекти історичних матеріалів примушують історика шукати інших джерел — які б зробили для нього живішим і зрозумілішим те, що лишається темним.

Кожний нарід має в собі щось характеристичне, що більше або менше відбивається на кожній людині, яка до того народу належить. Се народний характер, що дає змогу розглядати всю масу (народну) як одну особу. Кожна індивідуальність має свій характер, що пізнається в її вчинках і манерах, а найкраще тоді, коли вона виявляє себе ненавмисно — коли не силкується бути поміченою, дослідженою, пізнаною. Хто хоче пізнати людину, повинен спостерігати її в тих ментах, коли вона щось робить не думаючи, що за нею наглядають: інакше вона силкується показати себе такою, як би їй хотілось. Для пізнання народного характеру треба поступати також як із людиною, яку хочуть пізнати: шукати джерел, в яких нарід виявляє себе не-свідомо. До таких джерел належить література. Гадка, що всяка література се вияв суспільності, цілком справедлива. Коли в літературі нема творів оригінальних, самі наслідування, саме чуже, — се значить, що суспільність, яка виявляє себе в сій літературі, не любить

Тим часом у самій Європі цілий ряд народів не використано й не описано таким чином. Ести і литовці, венди і слов’яни, поляки і русини, фрізи і пруси — їх пісні не зібрані так, як пісні ісландців, данів і шведів, не кажучи вже про англійців, герців, бритів, а навіть і народи полудневі! Тим часом серед них єсть немало людей, що мають обов’язок вивчати мову, побут, погляди, забобони і звичаї своєї нації. Тим способом вони б дали до рук інших націй найживішу граматику, найкращий словник і натуральну історію свого народу. Тільки повинні були б дати все оригінальною мовою, з достатніми поясненнями, без лайки і глузування, але й без прикрас та ублагодження по можності — з мелодіями пісень і всім, що належить до народного життя. Коли б вони самі того не могли використати, могли б використати інші” (“Aehnlichkeit der mittleren englischen und deutschen Dichtkunst”, 1777 — включено до I тому писань; я мав під рукою видання 1815 року).

¹ С. 6 нинішньої збірки; я подаю виклад автора в скороченім і свободнім перекладі, бажаючи зробити гадки автора можливо приступними. Оригінальний текст автора читач має під рукою, але російський стиль Костомарова, особливо тих часів, не визначається позитивними прикметами. Далі я цитую його статті, уміщені в нинішній збірці, просто нумерами сторінок, без усякого пояснення.

своїй народності, живе чужим. Але яка б література не була слаба, удана, суха, хоч як би мало виявляла вона народний характер — все се буде виразом тільки певної верстви народу, може, цілком малої її частини. Всі ж інші частини народу мають власну літературу, не-фальшовану, щиру. Поезія се функція людини; без неї вона не буде дихати. В моменти поетичного настрою вона підіймається над життєвою буденщиною, виявляє себе без застережень.

Правдива поезія не терпить брехні і лицемірства. Хвилі ж поезії — се хвилі творчості. Переживаючи їх, нарід лишає їх пам'ятки. Він співає. Його пісні — витвори його почуття — не брешуть; вони родяться й складаються тоді, як нарід не носить маски. Він сам свідом сього: *Die Sache lebt im Gesang**, — каже німець; песня — былъ, — скаже росіянин” (с. 7).

“Дійсно, народна пісня має першинство перед всякими творами: вона віддає почуття не надумані, рухи душі не удані, поняття не запозичені. Нарід виступає в ній такий як єсть: пісня — правда (истина). Друга вартість народної пісні — її загальність. Ніхто не скаже, коли і хто зложив ту чи іншу пісню, її вилила вся маса. Хто її співає, вважає за власний твір. Ніде нарід не виступає такою єдиною особою, як у сих відгуках своєї душі, отже ніде не виявляє так свого характеру, як у пісні.

З погляду своєї ваги для історика, пісні можуть розглядатись:

1. Як літописи подій, джерела зовнішньої історії, з котрих історик пізнаватиме і пояснятиме події; але тут вартість пісень невелика, поперше тому, що сюди належать тільки т. зв. історичні пісні; по-друге — тому що квітки фантазії тут часто закривають дійсність.

2. Як образи побуту, джерела внутрішньої історії, з котрих історик може мати поняття про громадський устрій, родинне життя, звичаї, вдачу і т. д., — з сього погляду пісні мають більшу вартість, але виявляють і великі хиби, бо ті риси, яких шукатиме історик, виступають часто неясно, уривково, вимагають доповнень і критики.

3. З погляду філологічного — вони дорогоцінні, але головно для історії мови, а не історії народу взагалі.

4. Як пам'ятки народного світогляду: його поглядів на себе і на своє окруження — тут їх найбільша і безсумнівна вартість. Тут не треба навіть ніякої критики — аби тільки пісня була народного походження. Життя в усіх своїх проявах витікає з внутрішнього світогляду людини¹. В тім полягає те, що ми звемо характером: спеціальний погляд на речі; його має як кожда окрема людина, так і цілий нарід.

Вважаючи сю сторону народної пісні для історика найважливішою, ми з сього становища розглядатимемо й пісні руського народу: як нарід представив у своїх творах своє власне життя. Ми поділимо

¹ Крайне ідеалістичний погляд — майже загальний в тих часах.

її на три частини: життя духове, історичне і громадське. Перше — се погляди народу на відносини людини до вищого єства і до природи. Друге — погляд народу на минуле своє політичне життя: тут матимемо народну історію. Третє — погляд народу на життя минуле і сучасні *in status quo*: в однім моменті її існування; се образ життя, внутрішня історія, усно переказана самим народом.

При тім з огляду, що руська народність завсіди поділялася на дві половини — всупереч поглядам деяких етнографів: на южноруську і північну, або як їх звичайно звуть: малоруську і великоруську, то в своїм огляді народної руської поезії ми будемо брати під увагу творчість і одної і другої народності” ([с.] 8).

Сі кілька сторін передмови було найважливіше в цілій книжці. Вони надали невмируще значіння сій нашвидку написаній дисертації, в котрій тільки деякі пісенні тексти — вперше тут видані, заховують своє значіння перводруків. Щодо самого викладу, то народний світогляд на доохресний світ, не рахуючи кількох побіжних і зовсім маловажних зауважень про релігійний світогляд, фактично представлений поетичною символікою рослин і птахів в народній пісні; символіка ся досить поверхова, позбавлена порівняно-історичного аналізу, але в свій час ідея такого поетичного світогляду народу робила вражіння. Се перша половина книги (с. 15—49).

В другій подано вибірку з історичних пісень текстів про різні історичні події — тут переважне місце займає апокрифічний матеріал “Запорозької старини” Срезневського*, ілюструючи зовнішню політичну історію в народній уяві (с. 49—63).

Далі йде поетична характеристика різних соціальних верств: козака, чумака, бурлака, селянина-хлібороба, пана, єврея, цигана; систематика не дуже влучна, і не можна сказати, щоб добре була переведена, так розділ про козацтво присвячений головню Морозенкові і Нечаєві як ідеальним типам козака; в розділ про селянина включено характеристику родинних відносин взагалі, лірику, еротичу і навіть народну гумористику. Через се ідея соціального життя в народній уяві дещо зблідла, розпорошилась і розгубилась.

Але і в сім вигляді вона зробила сильне вражіння, і в тій програмі відтворення української історії так, як її уявляв і змалював український нарід в своїй пісенності, що 20 літ пізніше була прийнята Київською громадою і лягла підвалиною її праці над “Історичними піснями українського народу”*, ми живо відчуваємо впливи провідних ідей, і навіть окремих гадок молодечої дисертації Костомарова. “Матимемо поетичну історію соціальних явищ в Полудневій Русі”, “поетичну репродукцію реальних образів дійсності сих віків, що змінювалися послідовно”, — зазначають видавці мету сього корпусу в офіційній передмові до нього. А неофіційно, в закордоннім виданні, пояснено було соціально-революційну вагу сього діла. — Народна

творчість, а спеціально — народні пісні дають ключ до соціально-політичного світогляду мас. “З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим, хто хоче битися з неволею на їхній землі”. Проби революційної пропаганди показали, що до зміни соціально-політичного ладу нема іншої дороги, як через свідомість і активність народних мас, а народні пісні на соціально-історичні теми — найкраща підойма народної свідомості і активності: вони зафіксували найглибші вражіння соціальних фактів і переживань народу, вони відкривають народну пам’ять, народну свідомість і дають незрівнянні агітаційні засоби для піднесення його свідомості і активності¹.

Сі пояснення 1870—1880-х рр. виявляють нам той громадський підклад, що залягав під збирацькими і видавничими етнографічними працями 1840-х рр., під програмними заявами такими, як наведена передмова Костомарова, і під тими вражіннями і відгомонами, що вони викликали в громадянстві. Може, вони ще тоді були непродумані до кінця, були тільки півсвідомі. Але в міркуваннях київських братчиків 1845—1846 рр. вони вже дійшли до останнього пункту — революційної народницької програми, що виходячи від дослідження народного життя через завдання піднесення народної освіти і добробуту простим кроком ішла до політичної пропаганди і революції.

Ми не повинні спускати з ока ні на мент сеї історичної перспективи в оцінці революційного значіння етнографії, і зокрема етнографічного діла Костомарова, що зістався навіки центральною фігурою в сім процесі усупільнення етнографічної роботи. Попри об’єктивну оцінку його етнографічних праць з становища методологічного, наукового, ми повинні мати на увазі, як сприймалися вони сучасниками суб’єктивно, як ними оцінювалися, який вплив на них мали. Рецензія на дисертацію Костомарова, написана його учителем в етнографії Срезневським, дає нам поняття, як дивився харківський гурток на його працю:

“Тепер у нас уже не рідкість почути слово про народну поезію, не дивниця — присвячувати її вивченню місяці і роки, писати про неї статті й книги”, — писав Срезневський. — Се крок наперед, тим цінніший, що ми його зробили не на поводи наших західних учителів, а самі собою — ведені своєю власною свідомою волею. Не обходиться без того, щоб до слів знавців не прилучалися слова невігласів; зате серед знавців можемо вказати таких, яких в цілій Європі не багато. Доказом тому між іншим — і книга Костомарова, дорогоцінна не для самих тільки руських любителів народності, але для Грімів і Тальві стільки ж, як і для Сахарових та Снегирьових, Караджичів і Колларів. Погляди автора — новина у нас, — але ще більша новина для Заходу. У нас принаймні були деякі натяки на дещо таке, але там? По-

¹ Див. мою статтю “50 літ “Исторических песен малорусского народа””. — “Україна”, 1924, [кн.] 1, с. 98—99*.

гляньте на працю Тальві “Charakteristik der Volkslieder”^{*} — найкращу з усього, що досі було про се написано, і побачите різницю, принаймні стільки, скільки єсть різниці між тими, хто вивчає народність з книг, і тими, що віддає народові своє життя. Або між таким народом, що віддалився від свого народного, і тим, що не вважаючи на чужі впливи, зберігає свою народність як дорогоцінну спадщину предків. Костомаров не сказав у своїй книзі всього, що повинен був сказати, — багато лишив доробляти. Але і в тім вигляді, як ся книга вийшла, вона стає дорогоцінним дарунком для літератів і учених і займає визначне місце серед книг про народну поезію, які вийшли останнім часом”¹.

Харківляне, як бачимо, оцінювали працю Костомарова як нове слово [в] європейській науці, і навіть ширше — європейській культурі. На їх погляд, се був “дорогоцінний дарунок для літератів і учених”. Се мусимо пам’ятати. Якою б наївною і примітивною, на наш погляд, не була аналіза українського фольклорного матеріалу, подана Костомаровим², ми мусимо рахуватись з тим вражінням, яке вона робила на сучасників. Того самого року, коли писалась наведена рецензія Срезневського, почали виходити праці московського філолога Буслаєва^{*}, оперті на ґрунтовних студіях праць Грімів і їх школи; в порівнанні з ними етнографічна інтерпретація Костомарова мусила тьмуцим людям здаватися наївною, відсталою, з наукового погляду незадовільною. Але її викупали національні й революційні імпульси, і репутація Костомарова стояла високо, — принаймні щодо українських кругів се можемо сказати певно.

Тим пояснюється отсей факт, що молодий харківський громадянин Потебня, виходячи на наукову дорогу з початку 1850-х рр., за взірця і провідника бере собі етнографічне діло Костомарова і продовжує його — незвичайно поглиблюючи і спираючи на широкий порівняний слов’янській і індоєвропейській базі, котрої бракувало Костомарову. Його дисертація “О некоторых символах в славянской народной поэзии” (1860)^{*} являється безпосереднім продовженням праці Костомарова, і сам Потебня се підчеркує. З другого боку — як я вже сказав, проблема відтворення соціально-історичного світогляду українського народу за пам’ятками його пісенності прийнято було за колективне, громадське завдання кївськими громадянами і здійснене в славних “Истор[ических] песнях”, що вважались одним з найбільш блискучих і капітальних досягнень українознавства.

Без сумніву велике значіння мало в тодішніх обставинах і таке рішуче розмежування української і великоруської стихії, дане Костомаровим в передмові і доволі чітко переведене в його праці.

¹ “Москвитянин”, 1844, ч. II, № 3.

² З науково-етнографічного погляду значно цінніша була його невеличка студія про весільні і купальні пісні, написана того ж року і включена до нинішньої збірки^{*}. Гадки про Купала, напр., можна сказати — вражають своїм блиском, коли порівняти з блідою інтерпретацією дисертації.

Але найбільш глибокою і принципіальною заслугою Костомарова було обґрунтування наукової ваги етнографії і спеціально — вивчення народної творчості. Властиво не так обґрунтування, як проголошення — бо обґрунтування було слабше, се признає і Срезневський в цитованій рецензії. Але проголошення вивчення народної творчості, і зокрема — народної поезії, серйозним науковим ділом було рішуче, імпозантне і в наслідках своїх важне незвичайно, просто-таки необчислиме. В часах, коли збирання пам'яток народної творчості трактувалось як несерйозне дилетантство, і Белінський з приводу самої дисертації Костомарова зневажливо відізвався, що народна поезія являється об'єктом балачок людей, які не в стані зайнятись чимсь соліднішим¹, — проголошення етнографії серйозним помічником історії, а пам'яток народної поезії — дорогоцінним історичним матеріалом було дуже серйозною не тільки науковою, але й громадською заслугою. Етнографія в очах представників офіційної науки не тільки тоді, але й довго пізніш ще була несерйозним ділом. Тому провести її до наукового сонмища під полою такої високоповажної тоді науки, як історія — “учителька життя” (*historia magister vitae*), наставниця монархів і державних діячів, — було дуже важно, з огляду на соціально-революційне значіння народознавчого дослідю. Як помічник і співробітник історика етнограф дістав науковий авторитет, етнографія ставала наукою. А з тим і народницький підхід народознавства одержував певну санкцію.

Виступ Белінського против Костомарова в історичній перспективі являється конфліктом лібералізму з революційним народництвом. Прихильники великого критика старались оправдати його виступ тим, що тодішнє народництво входило в зв'язки з реакційними течіями; спеціально “Маяк”, де гастролювали українські письменники, і Костомаров умістив свою етнографічну студію 1843 року, самим неприємним способом поєднував національні українські симпатії з задушливою казьонщиною і обскурантизмом. Але звести антипатії великого російського критика до самого тільки сього моменту ледве чи можливо. Справа складніша і глибша. Се розходження західно-європейського “прогресу” і революційних шукань східнослов'янських.

Одержавши магістерську ступінь за свою етнографічну дисертацію, Костомаров вернувся до історичних студій. Постановив написати історію Хмельниччини, і щоб наблизитися до театру подій і архівних джерел, перенісся з Слобідщини до Правобічної України. Знайомився з тереном і побутом, і за проголошеною в дисертації рецептою громадив народнопоетичний матеріал до історії Хмельницького й Козаччини. Протягом одного року

¹ “В наше время если сочинитель не хочет или не умеет говорить о чем-нибудь дельном*, русская народная поэзия всегда представляет ему прекрасное средство выпутаться из беды. Что можно было сказать об этом предмете, уже было сказано. Но г[осподи]на Костомарова это не остановило, и он издал о народной русской поэзии целую книгу слов, из которых трудно было бы выжать какое-нибудь содержание”, “Отеч[ественные] записки”, 1844, кн. 4.

зібрав чималу збірку пісень — надруковану потім з поясненнями в саратівським збірнику; сю збірку включено до нинішньої збірки*, з огляду на тісний зв'язок сеї праці з етнографічними студіями сих років¹. Покликаний рік пізніше на катедру “русскої історії” Київського університету, К[остомаров] почав з досить широкого начерку передхристиянського світогляду слов'янських племен як вступу до історії Руси: в своїй автобіографії він розповів зміст пробної лекції своєї на тему, з чого треба починати “русску історію”, і свою відповідь: починати від слов'янського розселення. Очевидно, згідно з принципами, висловленими в дисертації, найкращий спосіб пізнати слов'янство часів розселення було дослідження його світогляду за поміччю історичних пам'яток і народної творчості. Слідом він обробив сю частину свого курсу до друку і випустив його в Києві під заголовком “Славянская мифология” кирилицею* — бажаючи тим надати можливо антикварний вигляд своїй праці. Після аналітичної роботи, якою була його дисертація, йому хотілось дати синтез народних поглядів “на вище єство і природу”, широко використовуючи для сього поруч народної поетичної творчості також історично-літературний матеріал. Але сим разом Костомаров не обмежується вже тим, що досліджує сеї матеріал сам в собі, він хоче ув'язати відомості про східне слов'янство (головно полуднево-східне, українське) з відомостями індоєвропейського кругу — маємо проби притягти матеріал античний, іранський (авести) й індійський. Все се з засобами більше ніж скромними: головним джерелом служить для нього стара праця Кройцера “Mythologie der alten Völker”*, відгомін його попередніх інтересів до поетичної символіки, поруч нього інші підручники мітології Rauschnick, Funke, Vollm.*, тільки зо два рази цитується Грімм; правда що цитатія в сій книзі взагалі дуже скупа. К[остомаров] не багато підіймається над науковим рівнем своєї дисертації, відстає від сучасного науково-дослідного руху не менше, ніж тоді. Але гадка його безсумнівно зріліша, і він дійсно дає конкретний взірєць ув'язки історичного матеріалу з фольклорним — чого не було в його дисертації (і се йому закидав в рецензії Срезневський).

Таким чином, в сих роках у Костомарова паралельно розвивались заняття історією і етнографією. Він взагалі відзначає сеї час — перший рік своєї університетської професури — як момент великого задоволення своєю діяльністю. Його наукова робота стала на університетські рейки; дослідча і педагогічна праця, культура, наука і практична політична праця для народу, заняття поезією і наукою, плани наукові і громадсько-політичні, історія і фольклор ув'язуються згідливо і гармонійно. Здавалось, сею дорогою мала спокійно і гладко котитися його праця в наступних роках — але налетіла кирило-методіївська справа і все перевернула шкереберть, вирвавши Костомарова з робочого кабінету і перенісши до петербурзького каземату, до саратовського заслання.

¹ Поміту збірки, що сі пісні зібрані в зах[ідній] частині Волинської губ[ернії] в 1844 р., мабуть, треба розуміти тільки про переважну більшість пісень; уже перші дві пісні не могли бути записані з народних уст.

Поволі очунявши від сеї катастрофи, Костомаров розпочинає на новім ґрунті, серед великоруської стихії, котру досі знав дуже мало, ті ж заняття історією, побутом й фольклором. В результаті ряд статей, збірка пісень, начерк історії московської торгівлі (1857—1858), класичний взірєць революційної історіографії — монографія про Стеньку Разіна, опублікована в р. 1858* (матеріали про Пугачівщину, зібрані Костомаровим, одержав від нього й обробив пізніше його приятель Мордовець). Поруч того відновляються також перервані українські студії. Костомаров виготовляє до друку свій давніший збірник українських (волинських) пісень. Одержавши відпустку для занять в петербурзьких бібліотеках, в 1855 р. викінчує свою Хмельниччину і ряд менших праць.

З переїздом до Петербурга на катедру руської історії тутешнього університету захоплює Костомарова історична робота, але інтереси етнографічні і історично-літературні не кидають його. Він лишається вірним своїм принципіальним тезам, видвиненим в працях юних днів. Відбиттям їх являються його рецензії на новини української історії, етнографії й літератури 1857—1858 рр. (з них в нинішній збірці подаються рецензії, а властиво статті з приводу “Записок о Южной Руси” Куліша*)¹. Для “Основи” пише він свої невмирущі “Две русские народности”*, блискучо розвиваючи і документуючи коротку тезу про окремішність двох народностей: української і великоруської, висловлену в передмові до дисертації 1843 року. В передмові, читаній на зібранні Російського географічного товариства 10 (22) березня 1863 р., наново формулює гадки, висловлені в тій же передмові двадцять літ перед тим, про многоважне значіння етнографічного матеріалу для історичного досліду і етнографічні аспекти в історії. Ся промова, надрукована під заголовком “Об отношении русской истории к географии и этнографии”*, стала, можна сказати, канонічним твором — настільки серйозно прийнято в наукових і взагалі в інтелігентських кругах висловлені

¹ Поняття тісного зв'язку етнографії з літературою, з громадським і науковим рухом взагалі характеристичні для сього часу. Куліш так підсумовував ці гадки в своїй програмовій статті 1857 р.:

“Тимчасом як абстрактна наука проробляла свою роботу* в сфері історично-етнографічного досліду Полудневої Руси, серед громадянства свідоміш, ніж доти, відчулося бажання послухати свого народу на його рідній мові. Перестали в нім шукати смішного, простодушного і навіть хитро-наївного. Погляд на простий люд став глибокий і симпатичний. Уважніш стали ми прислухатися до його пісень. Внутрішній образ українця (малороссиянина) відкрився нам в красі, ніжності і понурій енергії мови і музики сих пісень. З'явилися нові збірники епічних і ліричних творів народного розуму і почуття.

Етнографія з затверділого ґрунту літописів переступила на живий творчий ґрунт національної поезії. Історія з здивуванням побачила себе в квітчастій, осяйній шаті народної поезії. Ми захотіли вступити до хати тихомірних нащадків тої Козаччини, яка, за її власними словами, полем і морем слави у всього світу здобувала; ми забажали почути їх мови без перекладчика, яким в російськім письменстві став Гоголь; ми вже доросли до того, щоб зрозуміти в оригіналі всю ніжність її й гармонійність” (“Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к “Черной раде””). Куліш зв'язував сю зміну з творчістю Гоголя. В дійсності процес був складніший.

тут гадки Костомарова як авторитетний голос нових течій в науці. Він включив її, як і статтю про дві руські народності, до своїх “Монографій”, тому їх не повторено в нинішній збірці. Але мусимо тут навести кілька характеристичних уривків як нову формулу гадок, наведених вище в дисертації 1843 року:

“Історія, займаючись яким-небудь народом, ставить своїм завданням показати динаміку його життя (движеніє жизни). Значить, її предметом повинні бути способи й форми розвитку сил і діяльності сього народу в усіх сферах, в яких виявляє себе життєвий процес людської суспільності. Етнографія ж займається представленням життя народу, що дійшов до певного рівня історичного розвитку; при тім виходить вона з певного моменту сучасності. З сього сама собою ясна важливість сих двох розгалужень людського знання. Щоб зрозуміти і ясно представити розвій життя в минулому, треба уявити собі сей нарід в останній стадії його розвитку. Навпаки — етнографічне представлення нинішнього образу народу не буде мати свого пояснення, коли ми не будемо знати, як народне життя прийшло до сього нинішнього образу, що згуртувало в нім сі прикмети, що становлять його характеристичність: що він зложився так, а не інакше”¹.

Так історія — вивчення динаміки, і етнографія як статичний образ народного життя являються двома сторонами того самого дослід. Але відповідно до того історія мусить перенести центр ваги на історію громадянства, особливо народних мас, а етнографія має включити в сферу свого дослід усі верстви народу:

“Етнографією називали помічення або описи звичаїв даної місцевості, форм домашнього побуту, гри і забав, що вживаються в народі. Забувалося, що головний предмет етнографії — наука про нарід — се не речі народні, а сам нарід, не зовнішні прояви його життя, а саме життя. І межі етнографії визначалися дуже тісні: сюди включалось те лише, що належить до побуту простого народу, а все, що належало іншим класам народу, виключалось звідси. Танок сільських дівчат належить до етнографії, але ніхто не зважився б включити до етнографії опис балу чи маскараду. Тут етнографія опинялась цілком у протилежнім становищу до історії, коли ся займалась виключно вищими верствами. На наш же погляд, коли етнографія наука про нарід, то треба й круг її поширити на цілий нарід, і предметом її мусить бути життя всіх класів народу — і вищих, і нижчих. Як наука про життя вона не може обмежуватися тим, що кидається в очі на перший погляд, тим менше — звичаями і подробицями побуту самих нижчих верств. До етнографії повинні належати впливи на народне життя законів і права, формування правних понять і поглядів різних

¹ “Истор[ические] монографии”, т. III, — останнього вид., с. 719.

класів народу, адміністративна і юридична практика, засвоєння результатів виховання і науки, поняття і тенденції політичні, взаємовідносини явищ зовнішніх, подій політичних з народними поглядами. Етнограф повинен бути істориком сучасності, як історик своєю працею повинен представити етнографію минулого” ([с.] 721–722).

“Тепер чергове питання руської історії — се розходження (противоречие) державності і народності в історії. Стало ясно, що наша історія займається переважно державною стороною минулого руського життя: всім тим, що торкається уряду, дипломатії, воєн, законодавства, адміністрації. Але все се при всій своїй важності — тільки круг зовнішніх явищ, а на дні історії єсть іще інша сторона — життя народне, що проходило у нас, саме у нас, часто відмінно від державного життя, не рідко — всупереч йому. Історики наші мали на увазі державу та її розвиток, а не нарід: нарід лишався для них неначе бездушною масою, матеріалом для держави, що сама одна тільки уявлялась їм живою, в руху. Для повноти ж історичної науки неминуче потрібно, щоб і та друга сторона народного життя була представлена науково ясно. Тим більше, що нарід зовсім не механічна сила держави, а правдиво-жива стихія, зміст, а держава, навпаки, — тільки форма, сам собою мертвий механізм, що оживляється тільки народними імпульсами. Чи нарід активний, чи інертний — в кождім разі його державне життя не може бути чимсь іншим, як тільки результатом передумов, які містяться в народі. Навіть там, де нарід, загрузений в дрібних, розріжнених інтересах, являє з себе нерухому, безмисленну, покірну масу, — і там державні форми з усіма своїми розгалуженнями, з усіма ухилами від заложених в народі потреб все-таки мають свій корінь в народі: коли не в свідомості і активності його, то в відсутності мислі і сили” ([с.] 723).

Як бачимо, концепція ясна: обов’язковий союз історії з етнографією — співробітництво, від якого історик не сміє ухилитись, накладає на нього завдання вивчати нарід, досліджувати його переживання, його вимоги, що він ставить в сфері публічного і політичного життя. Етнографія, як співробітниця і помічниця, має улегшити історикові сю путь до народних переживань, настроїв, бажань і жалів. Вона — речниця народних потреб і вимог, що переказує їх історикові. Працюючи під протекторатом історії як її помічниця, вона повинна її зв’язувати з масами, їх потребами і домаганнями. На ній лежить революційне завдання історії.

Розвинувши в “Двух рус[ских] народностях” і “Отношении истории к этнографии” тези передмови 1843 року, Костомаров в 1871 р.¹ взявся

¹ Див. автобіографію, вид. “Задруги”, с. 398.

переробляти саму дисертацію. Але при тім він рішив обмежитися самою українською поезією: в його дисертації великоруська поезія дійсно грала підрядну роль, хоча він ставив своїм завданням дати аналіз одної й другої. Тепер він присвятив великоруській поезії особний начерк, розмірно невеликий — взявши за основу Шейнову збірку великоруської творчості*, в головній же праці рішив обмежитися творчістю українською. Перша частина — перерібка розділів дисертації, присвячених народним поглядам релігійним і космічним, з'явилася в 1872 р. під назвою “Период языческий. Отдаленная древность”. Релігійний світогляд, властиво, К[остомаров] тут обминув, обмежившись лише дуже загальними завваженнями на тему старої мітології; децю ширший начерк дав він окремо під назвою “Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией” — котрої не ввів до своїх “Монографій”, і тому вона включена до нинішньої збірки*. А під назвою “поезії поганської доби” дав у своїй головній праці поетичну символіку української народної творчості — метеоричних явищ, рослин, птахів та інших звірят, наново переробивши і розширивши відповідні розділи старої дисертації.

Хоча за сим полишено стару назву “Историческое значение народного песенного творчества”* (тільки замість “русского” тепер “южнорусского”), однак се “історичне значіння” народної поезії Костомаров в сім разі значно обмежив:

“Історичне значіння народних пісень залежатиме від того, чого ми вимагаємо від історії. Коли шукатимемо в піснях джерел для історії політичних змін, державного ладу, війн, розвою громадського побуту — пісні покажуться джерелом бідним. Не треба забувати, що пісня належить простому народові і може відбивати тільки його життя і погляди. Давніші пісні були спільним добром цілого народу однаково — але се було тоді, як увесь нарід стояв на тім же примітивнім (первобытном) ґрунті, на яким тепер лишився простолюдин. Але і в сій сфері (життя і поглядів простого люду) вони багато в деїм не дадуть потрібних нам відомостей. Напр., для пізнання матеріального побуту простого люду вони не вистачають, хоча подекуди дають вірні риси¹”.

“Пісні — важне, але (теж) ніяк не виключне джерело для знайомості з народними поняттями, поглядами, віруваннями, спогадами: для сього потрібні, часом більше ніж пісні, інші пам'ятки народного слова. Але нічим не можна заступити пісні, коли йде мова про почуття народу. Може, нам скажуть на се, що се належить тільки до одної частини пісень — пісень ліричних, а не до поезії епічної. Але ми тоді завважимо, що епічний елемент входить до пісні лише під умовою емоції (возбуждення чувства). Пісні про події і особи співа-

¹ “Монографии”, т. XXI, с. 433.

ються саме тому, що співець спочуває сим подіям і особам; тому ся поезія скоро забувається і зникає, як тільки її зміст перестає розчулювати серце.

Безперечно, поруч інших утворів народного слова пісні становлять дорогоцінне джерело для знайомості з усякими проявами духового життя, але першорядним і незрівнянним джерелом для історика пісні служать в сфері чуття. Чуття се основа всякого прояву духу, імпульс мислі і вчинків, корень морального буття. Пізнати почуття людини се значить пізнати її інтимну (сокровенну) природу. Річ зрозуміла, що при таких значінні пісень історик народу повинен вважати їх одним з найвизначніших джерел, так що без нього він ледве чи зможе збагнути той людський світ, який хоче представити.

Будучи виключним добром простого люду, пісні будуть корисні історикові для зрозуміння також і культурних верств громадянства, бо духовний стан простолюдина багато в деім близький станомі всього народу, з котрого вийшла освічена суспільність — затримавши основні народні прикмети, одідичені від предків. Та й духовний зв'язок освіченої суспільності з масою простого люду не розривається, коли тільки ся суспільність не засвоює чужої мови і народності, і не відриває себе цілком від свого кореня. У нас освічена суспільність, при всіх відріжненнях від народу, навіть і при уданім легковаженні народної мови, все-таки далеко більше брала від простого люду, ніж йому давала" (с. 434).

Тут уже нема того соціального, революційного нерва, що бринів так виразно в промові 1863 р. В таких же ослаблених тонах писав Костомаров про значення народної пісенності в згаданій статті про великоруську народну поезію, з нагоди збірника Шейна*:

“На побіжний погляд, народна поезія може здаватися однонамітною, але коли приглядатимемось їй глибше, її ріжнородність здаватиметься нам безмежною і дивною, а разом ми будемо переконутися, що ся ріжнородність пройнята одним духом, що характеризує індивідуальність народу. Тому важливість народних творів для уважливого дослідника визначається головню поширенням утвору між народом і характером сього поширення. Народна пісня тоді тільки дістає повне значіння, коли стає відомо: в яких місцях вона стрічається, в яких обставинах життя і побуту, як вона заховується, поширюється, міняється і зникає. Тоді тільки довідуємося з неї все, що вона виявляє. Без сього народний твір часто лишається незрозумілим, і ми вважатимемо за ясне те, що в дійсності неясно, тому робитимемо двозначні і фальшиві висновки.

При тім народна поезія, даючи історикові важливий матеріал для пізнання різних сторін народного життя і побуту, особливо важна і

дорогоцінна для нього тим, що вивчення в цілості її творів може дати йому змогу засвоїти народний дух, що проходить через усі ці твори. З тим він побачить у правдивім світлі поняття, почуття, погляди народу, а після того й події, повороти, перевороти і зупинки на всіх шляхах народної історії стануть історикові зрозумілими в такій мірі, якої він ніколи не дійде вивченням актів, мемуарів і т. д.

Зважаючи ці прикмети народної поезії, ми ще не бачимо в нашій науці засобів і матеріалів, які б могли дати історикові змогу дійти такого розуміння і засвоєння”¹.

За планом, поданим в передмові 1872 р. після огляду української поезії поганської доби, що друкувався в журналі “Беседа”, Костомаров мав дати огляд поезії “періоду княжого або передкозацького”. Але гадки його пішли в іншій напрямі, вони звернулись до фольклорних елементів княжої доби, включених до найстаршої київської літописі — останків поезії княжих часів, захованих під формою історичного джерела. К[остомаров] постановив їх зіставити з останками тих же тем, що полишилися в етнографічній традиції: в піснях, переказах і обрядах, і виготовив на сю тему чималу студію (9 арк. друку), включену потім до “Монографій” (т. XIII), в головній же праці обмежився короткими завваженнями на тему елементів княжого побуту в колядках, повторивши при тім свої гадки з рецензії на “Записки о Южной Руси” про пам’ятки, нібито зв’язані з княжою добою; сей період, таким чином, був представлений дуже слабо. Натомість дуже широко розгорнулась у нього частина, присвячена козацькій добі, над котрою він працював в другій половині 1870-х років². Вона дістала назву “Истории козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества”*. Автор поділив її на дві частини: боротьбу з Магометанським світом і боротьбу з Польщею, додавши до сеї другої частини ще огляд “внутрішніх явищ, що виникли з боротьби з Польщею”, — сюди попали пісні й про панщину, але загалом колишній розділ дисертації 1843 р. — огляд поглядів народу на соціальний устрій — сим разом розпорошивсь і розгубивсь, і старий автор, зломаний уже тяжкою хворобою 1875 року, вже не схотів детально розробити “періоду післякозацького”, заповідженого в плані 1872 року. Натомість вилучив він в окрему частину матеріал про родинний побут (“Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества”) — що в старій дисертації становило епізод в розділі, присвяченім селянству. Працював над сим, очевидно уривками, до самої смерті, і сей розділ надруковано уже в посмертнім збірнику його писань (“Литературное наследие”)*. Праця була останньою в ряді етнографічних робіт автора і лишилася недокінченою. Він, очевидно, мусив відчувати, що вона не притягає інтересу — неважаючи на новий, багатий матеріал, включений ним сюди. Ріжні інди-

¹ Великоорусская народная песенная поэзия, друк. в “Вестнике Европы”, 1872, потім в “Исторических монографиях”, т. XIII — останнього видання, с. 519—520.

² Друкуватись ця частина почала з початком 1880-го року.

денти в тім роді, що в редакції “Р[усской] мысли” загублено цілу частину — пісні про Хмельниччину, і відшукано та видрукувано три роки пізніше, — не могли теж добре настроювати фізично і морально зломаного автора. Він, очевидно, працював над сею темою принагідно, епізодично, і не встигши її викінчити, не включив за життя до своїх “Монографій”: з сеї останньої етнографічної праці зробили останній (XXI) том “Монографій” уже його спадкоємці, видаючи останнє видання їх в 1906 р.

З погляду наукового оброблення праця дійсно все більше відставала від свого часу. Поетична символіка Костомарова в новім обробленні виглядала поверхово і наївно поруч блискучих праць Потебні, розпочатих ним в 1880-х рр. Історичний коментар до дум Костомарова був відсунений на другий план працею Антоновича і Драгоманова. 1875 р. почав свою серію розвідок над староруськими легендами Веселовський, в 1880-х рр. перейшов до билин, з небувалим доти науковим апаратом аналізуючи поетичні відбиття старої доби. За сими новими працями лишалось без уваги навіть і те позитивне, що давав в своїм новім обробленні Костомаров. Громадянсько ж настроєним читачам бракувало в сім останнім обробленні того соціально-революційного нерва, що підіймав увагу до його раніших праць і робив їх могутнім імпульсом соціальної боротьби.

Поруч оброблення поетичного світогляду українського народу в сих роках з іменем Костомарова зв'язане видання монументального корпусу текстів, виконаного київською громадою під загальним керівництвом Чубинського. Видання виходило під фірмою Російського географічного товариства, котре вважало потрібним поставити його під охорону безпечніших імен, ніж політично скомпрометований Чубинський. Перші теми корпусу позначені були редакцією П.Гільтебрандта, дуже не визначного, але благонадійного урядника по науковим справам, а томи III, IV і V, що містили пісенний елемент, видані в рр. 1872—1877 з іменем Костомарова. Редакція Гільтебрандта була чисто технічною; наскільки реальна була участь Костомарова в складанні томів, позначених його іменем, се питання досі не вияснене. Він дав для корпусу дуже багато фольклорного матеріалу — записаного ним персонально і переданого в його розпорядження іншими людьми; але в якій мірі брав він участь в складенні “Трудів” і спеціально тих томів, що носять його ім'я, се неясно, — як і взагалі історія “Трудів” мало досліджена.

В протоколі “комісії експедиції” 4 жовтня 1871 р. читаємо: “М.І.Костомаров запропонував комісії свої послуги для надрукування під його редакцією пісень* Ю[го]-З[ападного] края, зібраних П.П.Чубинським, і він готов додати до сеї збірки також і пісні, записані ним самим в тих же місцях. Комісія з глибокою вдячністю прийняла пропозицію д[обродія] Костомарова і постановила: переслати йому для приготування до друку ті частини праці д[обродія] Чубинського, де містяться пісні”¹.

¹ Передмова до 1-го тому “Трудов”, с. VIII.

В передмові до III тому — що, за свідомством укладчиків бібліографічного покажчика писань Костомарова, була написана ним* (на жаль, не пояснено, чи се констатується на підставі усної традиції близьких людей, чи на підставі якихось документальних даних), читаємо такі пояснення:

“Сей том містить в собі звичаї і обряди*, що належать до певних сезонів і днів, а також і зв’язані з ними вірування. Ми включили сюди також пісні, що співаються тільки в певних порах року і становлять окремий і багатий відділ народної поезії. Такі пісні весняні” і т. д. “Всі ці пісні — більше, ніж які-небудь інші, заховують в собі останки глибокої примітивної (первобытной) старовини — хоч і з змінами, нагромадженими пізнішими віками. Ми звертаємо на них увагу учених етнографів і археологів, бо се дуже важний матеріал для розуміння життя і поезії наших предків.

Щодо обрядів, звичаїв і вірувань вважаємо потрібним сказати ось що. В нинішній часі — коли між нарід пішло багато нових форм життя і понять, ся старовина вже тратить свою обов’язкову, загальну і незмінну силу. Ріжні звичаї і обряди в одних місцях затрачуються зовсім. В інших хоч і заховуються, але нарід уже не вважає їх необхідними і вони для нього лишаються художньою обстановою життя. Багато вірувань хоч і передаються з уст до уст, але перестали бути предметом щирої віри, так що легко можна стрінати людей, що хоч і переказують ці вірування, але zarazом готові й поглузувати з них, коли їх спитати, чи вони дійсно тому вірять... Тому хоч усі ці риси народного життя в народі існують, але помилявся б той, хто б подумав, що вони зв’язують і сковують народне життя подібно до талмудичних правил євреїв. Всі ці риси можуть іще довго існувати, навіть при більшому розвитку народу, але як поетична обстановка його життя — дорогоцінність переданої від предків старовини, а ніяк не ригористичний закон, що забиває свободу думки і волі”.

Се досить підходить, як бачимо, до тодішніх поглядів Костомарова, що імперативність народної традиції заміняв на художні відтворення емоції.

На закінчення подам для перегляду коротку схему етнографічного діла Костомарова — зв’язуючи праці, видані в сій книзі, з тим що до сеї збірки не ввійшло.

Теза окремішності української і великоруської народностей в передмові дисертації 1843 р. — ширше розроблена в студії “Две русские народности” 1861 р. (в I т. “Монографий”); пізніші пояснення на сю тему 1875 р.: Мое украинофильство в “Кудеяре” (“Науково-публіцистичні писання”, с. 248)*.

Теза значіння етнографії для історії в дисертації 1843, повніш: “Об отношении русской истории к географии и этнографии”, 1863 р. (III т. “Мо-

нографій”), коротше в передмові до “Истор[ического] значения южнорусского творчества”, 1872*.

Погляди людини на Бога і природу, гл. I і II дисертації — ширше в I гл. “Истор[ического] значения” — “Период языческий”, 1872 (“Монографии”, т. XXI), дещо в рец[ензії] на “Малороссийские предания” Драгоманова, 1877 (легенди, демонологія) — в нинішній збірці*.

Синтез космічного світогляду слов’янського і українського — “Славянская мифология”, 1847 (в нинішній збірці), нове оброблення — “Несколько слов о славянскорусской мифологии”, 1872–1873 рр. (в нинішній збірці); кілька загальних заміток в “Истор[ическом] значении”, 1872*.

Про народні свята і нар[одний] календар — “О цикле весен[них] песен”, 1843 (в нинішній збірці), “Славян[ская] мифология”, 1847, гл. II, “Труды” т. III — матеріали нар[одного] календаря*.

Про релігійний культ — “Славян[ская] мифология”, гл. III*.

Про великоруську народну поезію — головню на теми історичні й історично-соціальні — в дисертації 1843 р., гл. IV і VI. Загальний перегляд мотивів великоруської народної поезії за збірником Шейна, 1872 — обрядові, побутові, ліричні (в XIII т. “Монографий”)*.

Загальний начерк литовської народ[ної] поезії (головню ліричної) — в статті: “Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории” 1860, звідти сей розділ під назвою “Литовская народная поэзия” перед[рукований] в т. III “Монографий”*.

Відбиття історичних подій в народній поезії доби княжої: про биліни в гл. IV дисертації (дуже коротко), про укр[аїнський] матеріал дещо в рецензії на “Записки о Юж[ной] России” Куліша (с. 249 і д[алі] нинішньої збірки), короткий розділ “Историч[еского] значения”, 1872, потім в рец[ензії] на “Истор[ические] песни” Антоновича і Драгоманова, 1874 (в нинішній збірці), і “Предания Первонач[альной] рус[ской] летописи”, 1873 (“Монографии”, т. XIII)*.

Відбиття козацької доби — гл. III і V дисертації, “Истор[ическое] значение”, рец[ензія] на “Истор[ические] песни”* (м[іж] ін[шим], критика пісень і дум-підрібок).

Соціальний лад післякозацьких часів в укр[аїнській] поезії — гл. V дисертації, “Истор[ическое] значение” — про панщину (“Моногр[афии]”, XXI, с. 600 і д[алі])*.

Родинні відносини й індивідуальна укр[аїнська] лірика — дисертація с. 84 і д[алі] нинішнього видання, “Семейный быт в произв[едениях] южнорусск[ого] пес[енного] творчества” (“Моногр[афии]”, XXI)*.

Індивідуальна лірика — там же.

Збірки пісенного матеріалу: збірка волинських пісень 1844–1845 рр., опублікована в “Малор[оссийском] литер[атурном] сборнике” 1859 р. і передрукована в нинішній збірці*.

Великоруські пісні, зібрані в Саратовській губернії А.Мордовцевою і Костомаровим — частинами друковані в “Саратовск[их] губ[ернских]

ведомостях”, і в цілості видані в “Летописях рус[ско́й] литературы” Тихонова, т. IV, 1862*.

Пісні обрядові, святочні, сезонів та ін. зібрані Костомаровим в III т. “Трудов экспедиции в Юго-Зап[адный] край”, 1872*.

“Пісні любовні, родинні, побутові і жартовливі” там же в т. V, 1874*.

“Пісні обрядові” там же в т. IV, 1877*.

В лютім 1930

ТРИ АКАДЕМІЇ

Ювілей Всеукраїнської академії наук* висунув, між іншим, як обов'язкову проблему — поглиблення дослідів культурної історії Києва як наукового і культурного центру на протязі його довгої історії: прослідження головних, так би сказати, вузлових моментів сього культурного процесу, їх внутрішнього зв'язку і змін, аж до останнього моменту — перетворення Києва в академічний осередок в буквальному значінні сього слова.

Постулат Української академії наук як маніфестації культурної і національної рівноправності українського народу з іншими культурними націями був виставлений з кінцем 1880 рр., після того як протягом 1860—1880-х років завели свої академії майже всі слов'янські народи.

До 1860-х років Академія наук в Петербурзі, тепер Ленінграді, заснована 1724 р. і востаннє реорганізована р. 1841 через сполучення з т. зв. Російською академією*, була єдиною слов'янською академією — найвищою і єдиною в сім роді репрезентанткою слов'янства.

Від 1860-х рр. різні слов'янські народи заходяться про заснування у себе академій з ширшою програмою — орієнтуючись не на взірць берлінсько-віденсько-петербурзький, з перевагою наук математично-природничих, а на взірць французько-бельгійський, з перевагою інтересів історично-мистецьких. Французький Інститут з його даною історично, але важкою структурою п'ятох “академій” (на першій місці — академія мови і красного письменства, далі дві академії наук історично-філологічних і соціальних і академія мистецтв), в спрощеній формі Бельгійської академії наук (з відділами наук математично-природничих, красного письменства, наук моральних і політичних і мистецтв) послужив прикладом для сих нових слов'янських академій, що ставили своїм завданням бути осередком і вінцем всього інтелектуального життя свого народу, маніфестувати всю повноту своєї національної культури і її найвищі досягнення, які мали б іти в рівень з досягненнями найкультурніших народів і свідчити про свою культурну дозрілість і рівноправність з світовими культурами. Так, 1866 р. заходом хорватського патріота єпископа Штросмайєра була заснована і затверджена урядом Югослов'янська академія наук і мистецтв з метою “розвивати й підтримувати науку і мистецтво на слов'янським півдні, серед хорватів, сербів і болгарів, в духу народності й універсальної освіти”. В 1871 р. перетворено в Польську академію наук краківське Наукове товариство. В 1886 р. закінчилось перетворення Сербської академії з Сербського наукового товариства. 1889 року фундовано Чеську академію наук і мистецтв поруч старого Чеського наукового товариства. Пізніше, 1911 р. перетворено на академію наук також і Болгарське наукове товариство. Тож уже в 1880-х роках приклад сербів, поляків і чехів поривав також і провідників українського національного руху — доходити заснування академії наук і для українського народу.

1889 р. в книжці за лютій відновленої “Правди”, яка, по гадці її ініціаторів, мала, власне, служити органом нового культурного і наукового руху, що повинен був вінчатися заснуванням сеї академії, з’явилася перша, здається, друкована директива: перетворити львівське Товариство ім.Шевченка в товариство наукове*, заложити при нім суто науковий орган і добитися від австрійського уряду перетворення його в Українську академію наук, так, як се сталося з Сербським науковим товариством. Директива виходила з київського українського гуртка Антоновича—Рильського—Михальчука—Кониського, що орієнтувались на австрійські конституційні перспективи. Переводили її на галицькім ґрунті Барвінський і Гладилевич, тодішній голова львівського Товариства ім.Шевченка.

Вони запевняли київських українців, що за австрійською конституцією уряд мусив би признати Наукове товариство Академією наук і надати щорічну дотацію, коли б протягом двох літ воно регулярно видавало наукове видавництво. Київські українці вважали се особливо цінним з того боку, що факт існування офіційної Української академії наук, хоч би й за кордоном, дав би остаточну санкцію українській мові як мові культурній, здатній не тільки для літературного й наукового вжитку. Се здавалось особливо цінним в тодішніх обставинах, коли в Росії українська мова і взагалі всякі прояви укр[аїнського] національного життя були заборонені майже без виїмків¹.

Але незадовго виявилось, як мало відповідав дійсності політичний оптимізм сих галицьких діячів. Невважаючи на те, що Наукове товариство ім.Шевченка дійсно перетворилося в поважну наукову установу і в початку ХХ століття придбало собі в науковім світі ролю і значіння фактичної, хоч і безтитульної, української академії, не передбачалось ніяких перспектив для перетворення її в офіційну академію в рамках австрійської конституції. Натомість революція 1905 р. відкрила широкі — як в першій хвилі здавалось — перспективи українського національного життя в рамках нової російської конституції. І таки справді безпосереднім попередником Всеукраїнської академії наук стало “Українське товариство в Києві”, засноване року 1907 на взірць львівського.

Воно було рідною дитиною революційних рухів 1905 року — перших вістунів великої східноєвропейської революції, і проречисто зазначило, що вже прийшов час передягти наукову роботу, розвинену на київському ґрунті протягом ХІХ століття, в національну українську одягу. Перетворити “українофільські” й “місцеві” ухили наукового досліду в українські, ув’язати їх в повній мірі з національним життям країни, з проблемами його культурного розгорнення, і на місце різних прикровених форм російсько-

¹ Про сі мотиви і настрої писав я в “Україні”, 1925, кн. І, с. 211–213; 1926, [кн.] ІV, с. 158–159; тодішню ситуацію змалював проф. Кордуба в “Україні”, 1928, [кн.] V, с. 67 [і] д[алі]; цінні відомості подав останніми часами ак[адемiк] Возняк в “Записках львівських”, т. 150, с. 339 [і] д[алі]. З приводу опублікованих ним матеріалів друкую кілька зауважень в “Україні”, 1930, за місяць березень*.

малоросійських “местных изучений” утворити чисто українську наукову установу, що в контакт з львівським Товариством ім.Шевченка мала б приготувати ґрунт, наукові кадри й організаційні форми широкого наукового українського руху.

Пам’ятні перші установчі збори сього товариства 29 квітня 1907 року твердо і ясно взяли сю українську лінію, против планів деяких представників старого українофільства, що бажали в новім товаристві утворити легалізовані статутарні форми для тої національно невиразної роботи, яка велась “Старою громадою” і гуртком “Киевской старины” під фірмою сього видання. Пізніші організаційні зібрання, в другій половині року, розвинули й сконкретизували основні принципи, прийняті першими зборами. Товариство мусило бути наскрізь українською установою — в своїм складі, змісті роботи й її зовнішніх формах: в мові діловодства, доповідів і видавництва.

З другого боку — воно організувалось за прикладом львівського Товариства, яке вже придбало собі в науковім світі ролю і значіння Української академії наук без академічного титулу; мало стати другою Українською академією наук в мініатюрі. Протягом року воно утворило три основні наукові секції — історичну, філологічну і природничо-лікарську, зазначило ряд спеціальніших комісій при них і в дальшій розгорнуло доволі широкий план видавництва, включно до наукової часописі (“Україна”, 1914).

Невважаючи на дуже несприятливі обставини, внутрішні й зовнішні, протягом десятиліття до великої революції київське Товариство встигло зробити дуже багато. Заложило справді міцні фундаменти Української академії — видавши до 30 книг своїх праць, згромадивши наоколо себе невеликі, але дуже цінні кадри дослідників в різних спеціальностях, призвичаївши громадянство до самого факту — української науки і наукової праці¹. Щоб належно оцінити значіння сих досягнень, треба пам’ятати, що се було зроблено за 6—7 довоєнних років, серед всякого роду адміністративних обмежень і репресій, при неймовірно малих матеріальних засобах; війна фактично звела діяльність Товариства до мінімуму. Тим не менше се Товариство разом з львівським дало змогу поставити зараз же з революцією на твердий ґрунт не тільки організацію Української академії наук — що була черговим постулатом українського громадянства протягом уже трьох десятиліть, але й українізацію наукових установ Києва і України, всього її наукового життя, що й було висунено як фактичне завдання революції вже в 1917 році, хоча потрапило здійснитися тільки в 1920-х роках радянською владою.

Загальнонауковою базою для сеї нової української науки служили університети, головно київський — поскільки мова йде про організацію київського академічного осередку. Формально заснований 1833 року, він мав тоді за собою вже довгу низку нездійснених проектів, зреалізованих цілком несподівано і більше ніж скромно в формі перенесення з Кременця

¹ Про се див. статті в “Україні”, 1924, [кн.] IV, с. 180; 1929, [кн.] I, с. 3 [і] д[алі]*.

до Києва тутешнього польського ліцею, призначеного на скасування після повстання 1831 року. До 1860-х років наукова і культурна роля нового університету була дуже і дуже скромна. Кілька дійсно цінних наукових сил, здебільшого тимчасових гостей сього маленького провінційального університету, хвилями надавали блиск і рух його сіренькому життю; кілька більше постійних заслужених наукових імен (як Іванішев, Караваєв, Кесслер, Траутфеттер тощо) яко-такі підтримували його науковий рівень. Але тільки від 1860-х років він дійсно починає виростати в поважну наукову установу, обсадившись цінними, вповні науковими силами власного виховання. До того часу стара Київська академія — котру хотіли, але так і не зуміли перетворити в академічну установу загального характеру, сходячи все більше на спеціальну, практичну школу для церковного вжитку, все ще не без успіху боролася за наукову гегемонію і своїм молодняком дуже значно підсилювала місцеве культурне життя. Тільки з 1870-х років університет виразно “перейав славу” київського наукового центру. Київський археологічний з’їзд 1874 року, що був виставою місцевих наукових сил, показав се виразно.

Але обидві київські офіційні вищі школи — стара академія і новий університет мали навчальні програми загальні, організовані були за загальними російськими уставами, що давали оден спільний шаблон для всіх духовних академій і всіх університетів імперії. А в приложенні до місцевих обставин мали спеціальні директиви обрусіння — офіційно звернені против польщини і католицизму, більш неофіційно, а фактично навіть іще конкретніше — против українства. Професорські, а почасти й студентські кадри умисно заповнялись елементом великоруським, інтереси професорів і студентів відтягались від досліджування місцевих соціальних і культурних фактів в бік великоруських. Відчувався цілковитий відрив сеї вищої школи від місцевого життя, від досліду краю і народу, їх минувшини й сучасності. Сьому пробували зарадити творенням різних наукових товариств, комісій і комітетів науково-дослідчого характеру, зв’язаних з сими вищими школами, а орієнтованих на дослід місцевого життя, його традицій і сучасного стану. Сі спроби починаються від церковно-археологічних завдань першої половини ХІХ в. і через різні посередні форми приводять до Українського наукового товариства 1907 року і Української академії 1918.

По кількох нездійснених проектах першим таким науковим товариством з місцевими дослідчими завданнями був “Комитет для изыскания древностей” 1836 року, що дуже мало себе проявив і 1843 р. був заступлений “Временною комиссиею для разбора древних актов” (археографічна комісія). Проект історичного товариства на взір московського, що підносився в 1830—1840-х роках, не прийшов тоді до здійснення, натомість з’явилася “Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа” 1851 року, що, між іншим, мала і етнографічно-статистичний відділ, правда досить мало діяльний. Потім як ціла комісія перестала існувати, нездійснені завдання сього етнографічного відділу взяла на себе організована 1869-го р.

під фірмою Російського географічного товариства “Экспедиция в Юго-Западный край”, що під керівництвом Чубинського розвинула дуже енергійну збирацьку роботу і приготувала ґрунт для Київського відділу Географічного товариства. Як “Експедиція”, так і Відділ фактично були здійснені українською Київською громадою, мали характер суто громадський — відмінний від тих старих “комісій”, але тому противукраїнська урядова хвиля і змела Відділ по трьох роках існування, в 1876 році, і його не могло заступити Історичне товариство ім.Нестора Літописця, затверджене 1874 року. Воно мало характер суто офіційний і підкреслено общеруський характер — тільки пізніш, коли на його чолі стояли Ол.Ол.Котляревський і В.Б.Антонович (1877–1887), воно позбулось сього офіційного характеру і стало досить нейтральною, навіть з українським ухилом ареною “місцевої історії”. Але як товариство “при університеті”, при загальнім більш ніж неприязнім для українства офіційним університетським напрямі, воно не могло витримати такого курсу, навіть в формах дуже академічних, пильно обтрушених з усякої “політики”¹.

Перехід історичного місячника “Киевская старина” в фактичне розпорядження Київської громади (з р. 1888) на 20 літ зробило його дійсним громадським центром українських наукових студій. Заходи коло заснування на місці закритого в 1876 р. Відділу Географ[ічного] товариства якогось товариства з більш широкою програмою і менш офіційним характером, ніж тодішнє Історичне товариство [ім.] Нестора [Літописця], не знаходили спочуття в урядових кругах, і гурткові “Киевской старины” волею-неволею доводилося виконувати завдання української наукової установи, науково-дослідчого осередку, аж до заснування Укр[аїнського] наукового товариства. Я відзначив свого часу, що ідея сього товариства була висунена його ініціаторами в 1906 р. для того, щоб на його плечі переложити з плечей “Старої громади” видання українознавчого органу (з “Киевской старины”, перехрещеної в р. 1907 на “Україну”). Але взяла гору та частина українського громадянства, яка в Укр[аїнському] товаристві бажала не продовження гуртка “Киев[ской] старины”, не популярного малоросійства для вжитку українців і малоросів зарівно, а справжньої науково-дослідчої роботи у властивім значінні — в змісті, і вповні української — в формі. І так громадянство знову вщерть підійшло до проблеми української академії наук, котру й осягнуло десять літ пізніше.

Начеркнувши, таким чином, в самих коротких і загальних рисах ті ступні, котрими українське громадянство наближалось до здійснення своєї академії наук, перейду до головніших моментів, зв’язаних з старою Київською академією, заснованою три століття перед тим.

¹ Про се в статтях В.І.Щербини, Ф.Я.Савченка, Г.П.Житецького в “Україні”, 1929, [кн.] І*.

За сі три століття вона пережила кілька різних стадій існування. Звичайно в ходячих уявленнях раніші стадії покриваються останньою — коли се була “духовна академія”: суто церковна, теологічна школа, обрахована головню на дітей церковників і призначена на те, щоб виготовляти освічених духовних, церковників-таки, на вищі церковні посади. Але такою вона стала тільки від 1819 року. Перед тим вона була школою — в своїх замірах принаймні — характеру загальноосвітнього. Перше ніж достати спеціально-церковний характер, вона протягом кількох десятиліть була предметом різних планів, проб і реформ, які мали метою перевести її з тої похилої площі, котрою вона котилась від загальноосвітніх вимог громадянства, в бік чисто церковного вжитку, на рейки цивільної, світської загальної освіти.

Після того як тодішня Росія зреалізувала кілька типів такої цивільної школи, від Петербурзької академічної гімназії і шляхетського кадетського корпусу почавши, Київська академія перестала задовольняти соціальні верхи України: вони потребували школи, більше приладженої до вимог сучасного життя, соціальної і службової кар'єри. В своїх наказах депутатам до Комісії уложенія 1767 р. українське шляхетство признає Київську академію “недостаточною к большему просвещению разума человеческого и к получению других нужных для службы государственной и к пользе всеобщей наук”. Перед тим, в першій половині XVIII в. було зовсім інакше. Академія вважалася великим огнищем освіти, що обслуговувала всю Російську імперію — Східну Європу і Північну Азію з одної сторони, українські й білоруські закордонні землі й православні краї Балканські з другої, — при тім освіти загальної. “Київська академія мала завсіді сю славу, що з неї, як з тих преславних Атен (Афин), вся Росія черпала як з джерела премудрости, і всі свої новозасновані шкільні колонії з неї напоїла й виростила”, — писав в 1739 р. оден з вихованців Академії, організатор смоленських шкіл Гedeон Вишневський київському митрополитові Рафаїлові Заборовському.

Писав духовний до духовного, в аспекті освіти теологічної, церковної. Але що ся освіта тоді мислилася zarazом як освіта загальна, свідоцтво тому дав кілька літ перед тим (1729 [р.]) гетьман Данило Апостол у своїм звіснім універсалі, потверджуючи маєтності братського монастиря “респектуючи на колегіум Кієво-Могилянскую Братскую, всему отечеству нашему благопотребную, где малороссійскіи сини и прочіи в науках свободных имеют наставленіе и оттоль подпору дерквы православной и отчизни належающую происходят”.

В реєстрах студентів сього часу — коли їх число переходило часто за тисячу, доходило до двох, справді сини старшинські, козачі, міщанські тоді навіть переважали числом дітей церковників і шукали в Академії не підготовки до церковної кар'єри, а освіти загальної, “в свободных науках”, як висловлюється Апостол. А щодо репутації Академії позволю собі ще навести звісне прохання “підданого Венеціанської республіки” Константина Секура, що в 1743 р. просив митрополита прийняти його до Академії, тому

що він з тим приїхав до Києва: він в своїх сторонах від мешканців о[строва] Занте дістав певні відомості (известился), що “Киевская академия благополучно разным учением процветает”. До середини XVIII в. се академічне “ученіє” твердо вважалось за достатнє для культурної людини, і ще в 1760-х роках, коли пішли перші серйозні балачки на тему приноворення Академії для нової системи освіти і заміни її на університет, патрони-керівники Академії пробували збути сі завваження покликаннями на те, що Академію зложено на взір європейських шкіл і було б шкода її калічити, потрапляючи хвилевим вимогам часу. “Если Киевской академии нарушить порядок, во всей Европе учрежденный, а учинить новоманерной, то академия Киевская в рассуждении порядка, во всех европейских училищах принятого, будет некоторое странное чучело, кое и в ведомостях вскорости написано будет” (до газет попаде)¹.

При самім заснуванні Братської школи — пізнішої Академії — мались на увазі не тільки церковні потреби, але й інтереси загальної освіти, інтереси суспільства. Організатори київської школи — вихованці львівської, тямали се гасло, під котрим організувалася нова українська школа: звільнити своє громадянство від необхідності посилати молодь до чужих шкіл, з небезпекою чужовірного впливу, — “ижбы пиючи в чужих студницах воды наук иноязыческих веры своей не отпадали, за чим праве и всенародное сгинение (повний упадок національного життя) барзо близко ходит”². Нова школа повинна була відповідати сучасним західним типам, в їх польських варіантах, щоб витримувати з ними конкуренцію і давати змогу своїй молоді отримувати у себе потрібну їм освіту, не звертаючись до сих “иноязыческих” шкіл, і перші начерки програми львівської школи досить ясно виявляють сю тенденцію: дати школу “свобідних наук”, де що змінено відповідно національним умовам українського життя, його культурним і церковним традиціям. Її програма приблизно відповідає схоластичному “тривіуму” з трохи спрощеним “квадривіумом”; се мала бути “гімназія” в тодішнім розумінні, яка мала дати повну літературну освіту з деякими фрагментами реального знання, мінімального і убогого з теперішнього становища, але достатнього для тодішнього погляду, що вимагав передусім літературного вишколення — втаємничення в секрети граматики, піітики, риторики і діалектики³.

Коли здійснення сього плану явно стало не під силу Львівському братству, його вихованці заходились організувати за сими ж принципами школу в Києві, під фірмою братства Київського. Так само, як і львівська, вона ставила своїм завданням бути школою “свобідних наук”, потрібних куль-

¹ Про се див. в працях Вишневського “Киевская академия в первой половине XVIII столетия”; Серебренникова “Киевская академия со второй половины XVIII в.”; Петрова вступні статті до збірки “Акты и документы к истории Киевск[ой] академии”; Титова “Стара вища освіта на Україні”*.

² Послание Львовского братства 1608 р. — “Архив Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]”, [ч.] I, XII т., ч. 12*.

³ Див. про се в VII т. “Історії України[-Руси]”, с. 584–588*.

турній людині. Коли противники старались загнати її в вузьку сферу чисто церковної, слов'янської і грецької писемності і відмовляли їй права вчити своїх “студентів” словесності польської і латинської, її оборонці мотивували потребу такої ширшої програми вимогами сучасного громадського життя. — “Вчися, кажуть, по-грецьки, а не по-латинськи!” Добра рада, але більше для Греції, ніж для Польщі, де найбільше латинська мова в уживанню”, — іронізував кол[ишній] ректор київської школи в своїй апології. — “Поїде неборак русин на трибунал, на сойм, на соймик, до суду гродського або земського — “без латини плати вини”. Грецька мова до справ церковних, але до справ публічних латинська. Кажуть: нехай русин вчиться у латинників! Добрий з тебе пташок, кажеш нам у чужих хліба просити, коли можемо його й у себе мати подостатком”¹.

А звісний “Літос”* київського академічного гурту десять літ пізніше так розвивав сю тезу: “Грецьку і слов'янську мову Русь мусить вивчати для справ віри, але для політики їх не досить, треба вміти мову польську і латинську. В польській державі латина наче природня мова, нею користуються не тільки в костелі, але і перед королем, в сенаті, в посольській палаті, в судах, трибуналах, взагалі в публічних справах. Тому русини, крім мови грецької, слов'янської й польської, мусять уміти й латину, аби бути людьми просвіченими, а не простаками — в справах громадських, так само як і відповідаючи в питаннях віри”.

Головним завданням київської школи — літературно вишколити молодь, навчити писати, говорити, дискутувати мовою українською, польською, латинською. Науки богословські довгий час навіть не входили в офіційну програму братської “колегії”, або “гімназії”: польський уряд відмовляв їй прав академії як вищої школи, офіційно вона не могла йти далі “наук філософічних” — діалектики і логіки. Тільки з тим як Київ вийшов цілком з меж Польської Речі Посполитої, братська колегія завела у себе богословський курс і стала претендувати на титул “академії” — формально признаний за нею царською грамотою 1701 року.

До того часу академія в Києві існувала без академічного титулу, і се треба сказати, що сама школа, навчальна установа, була тільки одною частиною, чи функцією, київського академічного осередку. Академія в розумінні згромадження найвище кваліфікованих наукових сил була деінде — в Печерському монастирі — найбагатіший, найгойніш обдарований українській установі того часу, що могла забезпечити науковим силам можливість безжурного заняття наукою, давала в їх розпорядження бібліотеку, друкарню, рисовників і граверів. Перший організатор київського наукового осередку — печерський ігумен Єлисей Плетенецький, котрому належить слава відродження Києва як культурного центру по довгій повній упадку і занедбанню, за словами його наступника, — прикладав усі зусилля, щоб по-

¹ Exegesis to iest danie sprawy o szkołach kiiowskich i winnickich, 1635.

стягати сюди з різних місць — передусім з Галичини, звідки сам походив, а також і з балканських країв “учених людей, науки любячих”, “іскусних дідаскалов і ієрокіріків, то єсть проповідників слова Божого церковного”, “приспособляв і затримував, виховання їх станові й повинності пристойное й довольное давав”, щоб забезпечити “познання різних діалектів і виразумлення письма Божого”. І дійсно, протягом другого і третього десятиліття XVII в. він зумів зібрати в Києві поважний гурт наукових і літературних сил, що зайняли різні церковні позиції, опираючись як о свій головний осередок о Печерський монастир. Київське братство, засноване в 1615 р., було експозитурою сього печерського гуртка, що під охороною козацтва, під фірмою шляхти — як єдиної політично-правомочної верстви, мала взяти на себе охорону церковних і національних інтересів Руси, і на нього положено функцію виховування і навчання молоді. Під проводом делегованих на се освічених печерських ченців, що утворили братський монастир, організовано братську школу — бо в мурах Печерського монастиря її фундувати, видно, було незручно. Могила на становищі печерського архимандрита попробував був протиставити братській школі окрему лаврську, але мусив зріктися свого плану і злити свою школу з братською, яка зісталась і далі в тіснім зв’язку з митрополією і Печерською лаврою.

Але в ширшій розумінні весь єрархічний Київ, і навіть його світська інтелігенція — переважно вихованці братської школи, її бувші професори, ректори і т. д. творили київську академію, або “Київський Атенеї”, як він себе називав. Ректор Братської колегії, пізніш Академії, вибирався всією отсею київською інтелігенцією і затверджувався митрополитом. Братська бурса утримувалася жертвами всієї київської людності, яка хоч і гірко нарікала на “несфорність” сеї братської громади, з другого боку, була дуже пишна з такого просвітнього огнища, котре їй доводилось утримувати. До половини XVIII в., як вище було сказано, сеї “Київський Атенеї” — учене духовенство, світське і чернецьке, що заповняло київські монастирі й парафії, заправляло “академією”-школою і лаврською друкарнею, вважало себе і вважалось справді культурним центром Європейського Сходу і пишалось як своїм ділом усею його шкільною і культурною мережею — колоніями “Київських Атен”.

Який би не був, на наш нинішній погляд, низький, відсталий науковий рівень сеї старої Київської академії в ширшій розумінні слова, вплив його на культурне життя тодішнє був великий, і як культурний осередок свого часу і культурна база пізнішого культурного життя вона варта всякої уваги і наукового досліду в зв’язку з соціальними і культурними течіями свого часу.

Сеї відновлений київський академічний осередок XVII віку був продуктом українського відродження, що піднялося в Зах[ідній] Україні в XVI в. Різні відгомони західних інтелектуальних і соціальних рухів XIV—XV в.

підготували його, але зійшло воно, кінець кінцем, на дріжджах реформації. Зріст західноукраїнських міст, викликаний першими успіхами торговельного капіталізму, утворив ту соціальну верству, котра могла сприяти і використати сі відродженчеські гасла. А коли непережитий іще феодалізм Польщі перетяв їй дороги розвитку в західноукраїнських містах, носії сих гасел в вигляді галицької інтелігенції, церковної переважно, на початку XVII в. перенесли їх до старого наддніпрянського культурного центру — Києва, і за помічню нових культурних засобів почали оживляти його культурні й історичні традиції, під протекторатом козацтва, що виступало в сей мент оборонцем українського міщанства від натисків польських магнатів.

В дальшій процесі силою історичної діалектики козацтво стало підґрунтям для української панської верстви, що вступила в сліди польського феодалізму, — але в періоді своєї формації, в першій половині XVII в., козаччина виступає виразно протектором українського міщанства, його національних і культурних інтересів, і віддаючи під її протекторат інтереси церкви, школи, книжності, провідники сього відродженчеського руху утворюють інтересну теорію козацтва як продовження чи відродження славної київської дружини, наступників Київського князівства в його релігійній і культурній місії. — “Се ж бо те плем’я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство Чорним морем і сухопуттю. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську приймали”, і тепер будують церкви і монастирі, боронять інтересів християнства, визволяють невольників, пильнують, щоб міщани і духовенство заховувало віру і обряд в чистоті.

Се було досить своєчасно тоді, коли до решти вимирали і польщились старі українські роди, що виводили себе від княжих і боярських династій Старої Руси і вважали своїм обов’язком підтримувати її традиції. Носії відродження відкликувались до сих традицій колишнього княжого і боярського меценатства над книгою і церквою, ставили їх в приклад сучасному громадянству і підіймали в нім повагу до своєї національності, віри і культури сими пригадками колишнього блиску і слави. Автор “Перестороги” нагадує*, що Русь колись ішла попереду Польщі в сій сфері: вона на чверть століття скорше, ніж Польща, запровадила у себе християнство, її князі наповнили її церквами і монастирями, творами мистецтва, “книг великое множество языком словенським нанесли”, і тільки недостача організованого шкільництва дала змогу розпорозитися сьому колишньому культурному багатству. Організацією школи треба виправити сей недогляд і відреставрувати се колишнє культурне процвітання. Копистенський в своїй “Паліноді”^{*} наводить літописну записку про Ярославове книголюбство, списування і перекладання книг¹. В своїй присвяті кн[язю] Четвертинському

¹ З “Животов святых месяца ноемврия 4 дня”, себто з Міней — де під 4 листопадом значилося “священне св. Софие Єфремом митрополитом”.

видання “Бесід Іоанна Златоустого”* він порівнює видання сеї книги з старих запасів староруської книжності з біблійним епізодом віднайдення в єрусалимському храмі Мойсеєвого закону за царя Йосії і його проголошення народіві.

Так в уяві тодішнього київського академічного гуртка зв’язувалася нова культурна праця: робота сеї безтитульної київської академії XVII віку з культурним рухом старшого київського осередку, що по аналогії з західною “Академією Карла Великого” з повним правом може назватися “Академією Ярослава” — старшою і першою в ряді академій Києва.

Нагадую сей текст найстаршої київської літописі — нагадуваний 300 літ тому Копистенським в науку тодішньому громадянству:

“Заложи Ярослав город (Кыев). У негоже града суть Златая врата. Заложи же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротех святыя Богородици Благовещенье. По семь святого Георгия монастырь и святыя Ирины. И при семь нача вера хрестыянська плодiti ся и расширяти ся, и черноризьци почаша множити ся, а монастыреве починаху быти. И бе Ярослав любя церковныя уставы, попы любяше повелику, излиха же черноризьце, и книгам прилежа и почитая я часто в нощи и во дне. И собра писце иногы и прекладаше (с ними) от грек на словенское писмо. И списаша книги многы, имиже поучающе ся вернии людье наслажають ся ученья божественнаго.

Якоже бо се некто землю разоретъ, другой же насеетъ, ини же пожинають и ядятъ пищу безскудну, тако и съ. Отець бо его Володимер землю взора и умягчи — рекше крещеньем просветив, съ же насяя книжными словесы сердца верных людей, а мы пожинаем ученье приемлюще книжное. Велика бо бываетъ полза от ученье книжного” (наступає похвала книгам — де автор між іншими дає поняття, які передусім книги він розуміє під тим книжним ученієм: “пророческіе беседы, евангельская ученья и апостолская, житья святых отецъ”).

“Ярослав же сей, якоже рекохом, любим бе книгам, и многы написав положи в святей Софьи, церкви, юже созда сам, украси ю златомъ и серебромъ и сосуды церковными, в нейже обычныя песни Богу vzdають в годы обычныя”.

Невважаючи на жалюгідний лаконізм сеї єдиної в своїм роді записі і незалежно від питання про літературні взірці, які міг її автор мати в пам’яті, пишучи се, — ми знаходимо в ній отсі категоричні і, з огляду на час написання, вповні достовірні вказівки:

що Ярослав, фундує нову київську катедру Св. Софії в 1030-х роках, заложив в ній також чималу бібліотеку;

що він згромадив в зв’язку з сим немало книжних людей, які не тільки переписували, але й перекладали з грецького на слов’янську мову;

що він сам брав участь в сій роботі, себто в виборі книг для перекладу, сам читав сі переклади, віддаючи сим заняттям багато часу.

На превеликий жаль, ні автор сеї записі, ні інші автори не дали нам імен з сього книжного гурту, ні одного з творів оригінальних і перекладних, що вийшов з нього, ні тої політичної й ідеологічної обстанови, в якій сей гурт формувався, жив і розвивався. В сім наше слабше становище супротив сеї академії Ярослава XI в. в порівнянні з академією Карла Вел[икого] VIII—IX століття.

При всій бідності фактичного змісту отсих десятиліть князювання Ярослава, в них відчувається велика змістовність — наявність певних ідеологічних і політичних течій, незвісних нам ближче. Що значило се утворення нової катедри в Києві на місці старої Володимирової? Чому тільки тепер з'являються в Києві митрополити? Що привело до фактичного напруження і політичного розриву з Візантією? Які причини утворили сей буйний розцвіт аскетизму, котрого огнищем став заснований в сім часі Печерський монастир? В чім виявилась освітня й літературна праця Ярославової академії?

За недостатчею ясних свідчень про неї наших джерел дослідники мусили звернутися до здогадів і гіпотез. Пок[ійний] Шахматов поставив дуже правдоподібну гіпотезу, що з заснуванням нової митрополитичої катедри при Св. Софії положено початок Київській літописі — найстаршій редакції того літописного корпусу, що ми тепер маємо. Ак[адемік] Істрін, постулюючи київське походження цілої низки перекладів на слов'янське — як хроніки Георгія Сінкела і Георгія Амартола, "Історія Юдейської війни" Йосифа Флавія, "Християнська топографія" Козьми Індикоплова, "Александрія", "Откровеніє Методія Патарського", "Повість про премудрого Акира" і т. ін., зв'язує ці переклади і перерібки з діяльністю Ярославового книжного гуртка. Ак[адемік] Нікольський, підчеркуючи відмінність більш оптимістичних, гуманних і ліберальних настроїв старшого християнства — Володимирової доби, від пізнішого понурого аскетизму, виплеканого Печерським монастирем, клав сей перелом на Ярославові часи, а проф. Присьолов, прилучаючися до сього погляду, поставив свою теорію, що Володимирове християнство було походження західноболгарського, охридського, і тільки в 1030-х роках ся єрархія охридського походження була заступлена царгородською, що дала новий напрям й ідеології, й життю. Проф. Сичов, аналізуючи останки старої катедри Богородиці Десятинної і порівнюючи їх з Софійською, з свого боку, в аспекті мистецтв приєднується до сеї теорії зв'язків Володимирової культури й мистецтва з Зах[ідною] Болгарією і Солунем як її культурним огнищем, тимчасом як Ярославова доба зв'язалася з Царгородом, і т. д.¹

¹ Дещо з сеї літератури: Шахматова "Разыскания о древнейших русских летописных сводах", 1908; Никольского "О древнерусском христианстве". — "Рус[ская] мысль", 1913, [кн.] VI; Приселкова "Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII в.", 1913, його ж "Борьба двух мировоззрений". — Зб[ірник] "Россия и Запад", 1923; Истрина "Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе", [т.] II, 1922, його ж "Очерк истории древнерусской литературы", 1922 і "Замечания о начале русского летописи".

Все се поки що більше здогади, але нема сумніву, що працюючи в сім напрямі, вдасться знайти багато і досить твердої і певної правди, що освітитиме нам зміст і значіння сеї доби, і спеціальніше — Ярославової академії.

Найприкріше, що ми так мало знаємо її людей. Одна тільки постать вирисовується перед нами скільки-небудь певно — се Іларіон пресвітер, пізніший митрополит. Більше якось не шукалось. Але можна б. В голові крутяться різні ймення.

Передусім з самої княжої родини. Не буду говорити про старших — але Святослав, що пізніш документально засвідчив своє книголюб'є? В останніх роках життя батька він був уже цілком сформованою людиною — родився в 1027 році, значить і в софійській “академії” міг себе проявляти.

Молодший від нього на 3 роки Всеволод, чоловік “цариці грекині”, що “изумеяше 5 язык”, — так само.

З ерархії — скажім, митрополит Феопемпт, котрого вважають тепер за першого митрополита-грека і припускають, що то він привіз з собою транспорт грецької літератури і грецьких учених богословів і книжників. Мусила се бути визначна постать в академії.

Чернець Яков, автор “Пам'яті і Похвали Володимиру” — розуміється, постать неясна, але дуже можливо, що в цім маємо людину з тої ж академії.

Остромир-Йосиф, фундатор звісної Євангелії 1057 р., був майже безсумнівно боярином київським (новгородським посадником, призначеним з Києва); “Остромирова Євангелія” була виготовлена правдоподібно в Києві, її писар діякон Григорій був правдоподібно одним з видатних каліграфів Ярославової академії, так само як і мініатюрист-ілюмінатор, що ілюстрував Євангелію.

Кодифікатори “Руської Правди” тисяцький Коснячко, Микифор Киянин й ін., що трудилися над сим ділом по смерті Ярослава, — може, й вони були чимсь більшим, ніж простими адміністраторами і суддями?

Я навів сих кілька осіб та ймень більше для прикладу. Напруживши увагу, я певен, удасться вияснити чимало людей, причасних до сеї академії, — назвати поіменно або як авторів того чи іншого діла. З тим і фізіономія сеї Ярославової академії, і діло, нею зроблене, стане ясніш, багато ясніш, ніж се ми тепер уявляємо: буде можна докладніш вказати, що внесла вона в тодішнє життя, яка була її роля в культурнім процесі приєднання Східної Європи до вогнищ Середземної цивілізації і об'єднання східноєвропейської людності: тутешніх етнічних груп і територій в культурно-національних формаціях. Одначе і тепер ми знаємо, розуміємо і оцінюємо, думаю, правильно значіння для східноєвропейської (і в дальших наслідках — для

сання”, 1923–1924. — “Изв[естия] отд[еления] рус[ского] языка [и словесности]”, т. 26 и 27; Сычева “Древнейший фрагмент русско-византийской живописи”, 1928. — “Seminarium Kondakovianum”, [т.] II). Дещо до сеї теми в нинішнім збірнику, в статтях проф. Макаренка і проф. Кудрявцева*.

євразійської) цивілізації цього століття, що розпочинається організаційними заходами Володимира і продовжується до усталення нового політичного ладу на княжих сходах кінця XI віку. В центрі його — Київська академія доби Ярослава з “Словом” Іларіона, “Руською Правдою”, Св. Софією і т. д. Явище всесвітнього порядку, варте глибокої уваги і всебічного дослідження.

Такі сі визначні, вузлові академічні пункти в історії українського життя і ширше — східноєвропейської й євразійської цивілізації, що висуває на екран дослідника і просто оглядача культурного процесу ювілей нашої Української академії наук, велячи спинитися з увагою над перипетіями цього процесу — його наростаннями і опаданнями, і над ролею Києва як великого історичного вогнища, що громадило економічні засоби, соціальні і культурні сили і, акумулюючи їх працю, стільки разів зарядало сею культурною і суспільною творчою енергією широкі простори і багатомільйонні маси України, Східної Європи і Євразії.

ЮВІЛЕЙ ЛЬВІВСЬКИХ “ЗАПИСОК” І ПОСТУЛАТУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Кілька тижнів тому, в місяці лютім сього року, вийшов нарешті довгожданий ювілейний том “Записок” львівського Товариства — “Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п’ятдесятип’ятиліття оснування, 1873—1928. — Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. CL. Праці філологічної та історично-філософічної секції під редакцією Кирила Студинського й Івана Крип’якевича”, у Львові, 1929, с. XVIII і 458.

Се властиво ювілейна книга “Записок” — 150-й том їх, але вихід її більше-менше сходиться з 40-літтям реформи Товариства ім. Шевченка на наукове і зв’язаного з тим плану чи постулату Української академії наук.

Гадка про потребу такої реформи висловлена була тодішнім київським академічним гуртком (позволю собі так назвати групу людей, що висунули постулат Української академії наук) — в книжці “Правди” за місяць март 1889 року*. Видання наукового органу, яким в результаті сього плану з’явилися “Записки” Товариства ім. Шевченка, було поставлене як одно з головніших складників сеї реформи. Воно мало принести реформованому Науковому товариству титул академії і урядову дотацію, а українській культурі, українській мові, українській народності — признання перед культурним світом їх існування і культурної вартості. Галицькі політики, буваючи в Києві в 1888—1889 рр., мовляв, запевняли, що коли Наукове товариство протягом 2—3 літ видаватиме науковий орган, австрійський уряд за конституцією обов’язаний буде признати за Товариством титул академії наук і визначити йому чималу щорічну дотацію. Сей момент нагадав в одній із ювілейних розвідок сього тому акад. М.Возняк*, за сучасною кореспонденцією. З свого боку можу потвердити, що, дійсно, таке мав переконання згаданий київський гурток. Одначе думаю, що се була свобідна інтерпретація того, що говорили в дійсності галицькі політики. Правдоподібно, вони в дійсності стилізували свої виводи дещо інакше: австрійська конституція говорила про культурну рівноправність народів Австрії, про право їх домагатися від уряду можливості одержувати на своїй мові освіту в усяких стадіях її; галицькі політики могли доказувати, що політична кон’юнктура сприяє таким національним українським вимогам. Відносини між Австрією і Росією були обгострені; сподівалися близької війни між ними. Австрійські політичні круги супроти того виявляли охоту підтримати національні українські течії против панрусських, тому припускалось, що всякі культурні домагання, подиктовані постулатом культурної самостійності української народності і її окремішності від великоруської, будуть прихильно прийняті і здійснені урядовими кругами: тут були українські гімназії, університетські катедри, дотації українським товариствам і нарешті — Українська академія наук.

Се останнє гасло тоді було дуже актуальне: саме пройшло перетворення в академію наук Сербського наукового товариства* в Белграді, переходила організація Чеської академії наук і мистецтв*. Академія наук ставала черговою формою культурної і національної рівноправності малих народів світу. Відповісти Українською академією наук на царські заборони українського слова і українського життя — се був такий нечувано ефектний реванш, що від нього аж дух захоплювало. Розуміється, про Українську академію в Росії не було чого й думати, але обіщувалась можливість такої академії в Україні закордонній, і се здавалось перспективою правдоподібною — і незвичайно привабною.

Українське громадянство в Росії було незвичайно роздражене і збентежене заборонною тактикою уряду. Минуло перше десятиліття Емського указу 1876 р., особливо тяжке — і на свіжі вражіння відчуте особливо гірко, невимовно гірко. Люди почували себе дійсно “ображеними в своїх найкращих почуттях”, в становищі ганебнім і образливим в найвищій мірі. Се була провокація, яка сама не здавала собі справи з наслідків того, що вона робила. В сих обставинах перспектива воєнного конфлікту з Австрією, поскільки обіцяла зробити кінець сій образі українського народу і порушити се пригноблення, се скостеніння українського життя, — стрічалася надійно і навіть пожадливо. Галичани у своїх споминах розповідають незвичайно характеристичні розмови на сі теми, які їм довелось чути в 1888—1889 рр. від дуже поважних українських громадян Росії. Навіть Драгоманов, хоч дуже мало схильний чекати якихось благодатів від австрійського уряду, припускав, що війна з Австрією могла б позитивно вплинути на внутрішні відносини Росії — привести до ліберального курсу, як свого часу Кримська війна.

В сих обставинах перспектива Української академії здавалась, кажу, і правдоподібною, і незвичайно привабною. Се був незрівнянний жест в бік ганебних заборон українського слова. Тому їй вірили, від себе прибільшуючи оптимістичні надії, які подавали галичани, а хто, може, й не до кінця вірив, то вважав дуже догідним гаслом, щоб зрушити українське громадянство з мертвої точки апатії і бездіяльності. Тим пояснюється така раптовна популярність і активність академічного гасла в сім моменті; його виносили й популяризували, ширили і поглибляли не стільки учені з академічними науковими інтересами, скільки люди з громадським нервом, для котрих академія наук, наукове видавництво, наукова реформа Товариства [імені] Шевченка були незвичайно цінним в даних обставинах агітаційним засобом.

Даремні були скептичні завваження Драгоманова, Франка й ін. Драгоманов, одержавши від Франка літом 1891 р. відомості про те, що говорилося і планувалося на сю тему в Києві в рр. 1889—1890, без церемонії назвав “брехнею” всі академічні перспективи, а київських adeptів сих перспектив — “непоправними коміками”*. Франко справедливо завважив, що співробітники з Росії здебільшого будуть до наукового видання давати статті псевдоніми, “а з колекції псевдонімів яка ж академія наук”?*

Київські ініціатори академії хотіли взяти видавництво в свої руки, не бажаючи дати його під керівництво Драгоманова і Франка — найбільше відповідних до того людей, тому що ідеологічно розходилися з ними і персональних непорозумінь набралось за той час дуже багато, а до інших закордонних сил в Києві не мали довір'я. Розуміється, Російська Україна могла дати більше кваліфікованих наукових сил, ніж Галичина, але біда була в тім, що сі наукові сили Рос[ійської] України дуже трудно, а властиво, навіть безнадійно було думати притягти до такого заграничного українського видання під австрофільською маркою. Для людей на урядових, офіціальних позиціях, залежних від всякого начальства, се була як не як, а все-таки авантюра. Та авантюрою заносило від сих планів навіть і для людей не дуже офіційних, як київська "Стара громада". Вона проголосила своє невмішування в галицькі справи, в галицьку партійну і гурткову боротьбу, а напруження між київським академічним гуртком з гуртком Драгоманова, що супроводило сі академічні плани, реформу Товариства ім.Шевченка і організацію його наукового видавництва, мало виразні прикмети такого гуртківства. Драгоманова не запрошували ні до видавництва, ні до Товариства, а Франка просто-таки не прийнято було в члени, коли він на підставі нового статуту* заявив бажання вписатися до Товариства і заплатив вкладку. Се, розуміється, віщувало мало доброго організації наукових сил.

На загальних зборах Товариства ім.Шевченка в початку **1890 р.** (от друга сорокалітня ювілейна дата!) згідно з бажанням київського гуртка принципіально ухвалено реформу Товариства: перетворити його в наукове, організувати секції по головних групах наук, заложити наукове видавництво, відкрити приступ до Товариства ширшим кругам наукових співробітників через заміну одноразової досить великої вступної оплати низькою щорічною вкладкою. Київський гурток його прихильників повів жваву агітацію підтримки сих планів, що мали дати Україні академію наук. Акад. Возняк наводить один з таких листів 1892 р., що може служити взірцем агітації попередніх років: "Певна річ, що ви відаєте, що Товариство ім.Шевченка звернуло на спасенний шлях*, переробило свої статuti і хоче стати товариством переважно науковим, на те щоб перегодом, за 3—5 років, на ґрунті його виросла українсько-руська академія. Се діло не так-то вельми трудне, аби була у нас хіть, аби ми не сиділи біля моря, ждучи доброї години, аби ми не сподівалися "доки мине лихоліття", а зараз таки бралися по спроможності до роботи, бралися не мляво, ішли не воловою ходою, а жваво, з вірою в свою ідею, з надією, що наше "сонце йде, і за собою день веде". Першим чином треба, щоб Товариство не менш трьох літ видавало наукові "Записки" своїх робітників-прихильників. Товариство прирадило видавати щороку 3 випуски "Записок", і т. д.

Спочатку покладалися на корифеїв української науки, як Антонович, Потебня, Житецький, Михальчук тощо. Обіцянок не бракувало; корифеї навіть виладили довгі реєстри тем, на котрі варто було б дістати розвідки

(“Житецький поставив 35 питань, Антонович 18, Михальчук 10”*, — розповідав Франкові П.А.Косач). Але минув рік, нічого не було. Тоді київський гурток звернувся до дії *minōres** — таких дилетантів, як Нечуй, Комаров, Кониський, Рильський, Дикарів, до молодих учнів Антоновича тощо, — але і тут діло йшло мляво. Громадянство відзивалося на ідею академії сприятливо, заявляло охоту складати гроші на наукове видавництво, збиралися довгі списи таких “охочих”. Але монета напливала слабше (виручали меценати, як Симиренко), а праці таки зовсім слабко, а час минав. Політичні напружування виглажувались, сприятлива для українства кон’юнктура в Австрії розлазилася; міродатні польські круги висловлялися против безоглядного підтримування української культури, клали своє *veto*, вважали кориснішою стару і випробовану тактику — рівноважити українців русофілами і навпаки.

Проїшов 1891 р., “Записок” не було. Тоді рішили не чекати корифеїв і пускати що єсть. Були дві статті старших авторів: Кониського — початок біографії Шевченка і Рильського — теоретичні міркування на економічні теми, виложені дуже тяжкою мовою і взагалі дилетантсько, і дві праці початкуючих — Ол. Колесси й моя; моя, псевдонімна, одкривала том, випущений нарешті при кінці 1892 р.* (з початком листопада). Книжка вийшла невеличка розміром і сіренька змістом. Франко мав підставу поіронізувати. Ініціатори були досить збентежені таким скромним і неакадемічним початком; потішали, що другий том буде кращий, з подвоєною енергією шукали нових співробітників, а на всяк випадок “робили з біди заслугу” — проголошували “Записки” органом молодих учених, з котрими вони не будуть мати потреби “в геніях”.

В дійсності другий том складався ще тяжче і випав ще слабше від першого, а вийшов знову з великим спізненням, за рік по першій. Завдання, поставлене київським академічним гуртком: протягом 2—3 років випустити серію “Записок”, по 3—4 книги щороку і на століття “відродження українського письменства” — 1898 року — мати Українську академію наук, стало виглядати дуже проблематично. Скептики мали добру нагоду поглузувати з таких легкодушних надій.

Але зайшли непередбачені зміни, які внесли нові моменти в організацію роботи і вирятували справу. З переїздом моїм до Львова, в серпні 1894 р. організація наукового видавництва пересунулася з Києва до Львова, і в процес праці втягнуто не то що молодих, а навіть наймолодших — членів львівських університетських семінарів. До праці пристав Франко — тому що вона велась на нейтральному ґрунті, і став найціннішим співробітником “Записок”. Організовано бібліографію і наукову хроніку, і саме сі відділи на довгі роки стали найсильнішою стороною видавництва “Записок”. Зимою 1894/95 р.* я поставив завдання — випустити протягом 1895 р. 4 книжки “Записок”, і воно було виконано; тоді з р. 1896 постановлено випускати їх шість разів до року як двомісячник, і се теж було здійснене. Заложе-

но було низку спеціальних видань: окремі збірники всіх трьох секцій (історичної, філологічної, математично-природничо-лікарської), видання археографічні ("Жерела до історії України-Руси", "Пам'ятки укр[аїнської] мови і літератури") і етнографічні ("Етнографічний збірник" та "Матеріали до українсько-руської етнології") й ін.

Коли прийшов рік 1898 — в котрім члени київського гуртка хотіли мати Українську академію наук, було ясно, що від австрійського уряду українці академії не одержать; провід українським рухом випав з рук людей, які тримали контакт з урядом, і на урядову підтримку українці рахувати не могли. Але фактичний зав'язок української академії в виді Наукового товариства ім. Шевченка уже був: безтитульний, але безсумнівний і загально-признаний. До кінця 1898 р. число наукових видань, випущених реформованим Товариством, перейшло за п'ятдесят (26 книжок "Записок" і приблизно стільки ж томів інших видань). В сім році Товариство виконало нову ревізію свого статуту, відділивши академічну свою діяльність від функцій адміністративних і просвітно-культурних, перевело вибір дійсних членів, з науковою кваліфікацією, що мали вести академічну роботу в академічних установах, і з великим розголосом і ентузіазмом відсвяткувало ювілей українського відродження як академічна установа. Українське громадянство могло сказати собі, що воно утворило свою Академію власними силами і обійшлося без урядової ласки.

Пройшло ще кілька літ, і революція дала їй місце і титул в його старім історичнім осередку — Києві*, де гурток "мрійників" кінця 1880-х років вимріяв сей екзотичний на той час план.

З ПРИВОДУ ЛИСТУВАННЯ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ОТОМАНСЬКОЮ ПОРТОЮ

Рік тому, обговорюючи коротко ювілейний збірник, присвячений проф. Я.Бідлові: “Z dějin východní Evropy a Slovanstva” (“Україна”, 1929, березень, с. 166 — 168), відложив я на пізніше те, що мав сказати з приводу вміщеної там статті проф. Я.Рипки*. Відкладав з місяця на місяць, і так пройшов цілий рік — тому що занадто багато того було, що треба було сказати з приводу сеї статті. Далі відкладати нікуди, і я хочу сказати тепер бодай дещо з того, що хотілося сказати, тим більше, що стаття взагалі лишилася непринотованою в українській пресі*, та, здається, і в Союзі — а вона, безсумнівно, варта того.

Стаття проф. Яна Рипки, чеського орієнталіста-тюрколога, зветься: “З листування Високої Порти з Б[огданом] Хмельницьким”. Властиво, се дві статті: коротка чеська, уміщена між статтями, — “Z korespondence Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym” (с. 346—350), і довша німецька, уміщена між резюме “Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki” (с. 482—498). З них чеська стаття — се попереднє резюме ширшої розвідки, даної в німецькій тексті, але й німецька розвідка — се тимчасове звітлення з розпочатої автором більшої праці. А саме — за порадою звісного німецького орієнталіста Георга Якоба зайнявся він обслідуванням інтересного турецького збірника університетської бібліотеки в Геттінгені, що містить чорновики або проекти офіціальних листів турецького уряду XVII в., і між ними — п’ять листів до Богдана Хмельницького з рр. 1650—1655, три листи до Дорошенка і різні листи до кримських ханів в укр[аїнських] справах. Дещо з того вже було звісно, як не в оригіналах, то в сучасних перекладах, дещо нове. В сих своїх статтях автор займається, власне, одним таким листом, досі незвісним, — від султана до Б.Хмельницького з 12 шабана 1060, себто 10 серпня 1650 року: подає його в оригіналі і в перекладі з коментарієм. Сам собою документ не можна сказати, щоб був дуже важний, се, властиво, проект листа — “копія височайшого листа, що має бути посланий від його цісарськ[ого] величества до теперішнього гетьмана козаків”, як перекладає його заголовок проф. Рипка. Правда, він вважає, що лист сей дійсно був посланий, бо інакше се, мабуть, було б зазначено на сім проекті, як то бачимо при деяких інших проектах сеї збірки, але, кінець кінцем, все-таки певності нема. А коли він був посланий, то не певно, чи з тою таки датою, якою датований сей проект. Сам проф. Рипка вважає дату 12 шабана сумнівною: думає, що в дійсності сього листа вислано раніше, а саме — що його принесло Хмельницькому те турецьке посольство, яке він приймав 30 липня 1650 року. Але подані ним аргументи мене не переконують; і коли сей лист був посланий, то міг він піти і після посольства 30 липня. З матеріалу, зібраного в IX томі моєї

“Історії України-Руси”, видно, що між турецьким посольством, що мало аудієнцію у Хмельницького 30 липня, і тим, що привезло звісну султанську грамоту з ребіу-ль-еввель (поч[аток] березня 1651), було султанське посольство, записане в Чигирині під 16 листопада н[ового] с[тилю], що привезло султанські дарунки й інсигнії гетьманові (с. 131)*. Проект листа 12 шабана — змістом своїм аналогічний з пізнішою грамотою з ребіу-ль-еввель, міг бути використаний для сеї посилки. Але могла бути посилка і в межичасі, в серпні-жовтні, з листом, начеркненим 12 шабана.

Та, кінець кінцем, я зняв мову не для того, щоб висловити якісь спеціальні гадки саме про сеї документ, — я хотів би звернути увагу на дещо загальніше.

Почну від того, що поскільки знаю, се перша стаття — перша орієнталістична студія з сфери історії української козаччини. Прошу хвилинку зістановитись і усвідомити собі сеї маленький факт. Українська історіографія — така стара і багата, з такою енергією і замилюванням культивована українським громадянством, в центрі її — історія козаччини як головна її сфера, що розроблялась особливо інтенсивно, — одержала першу орієнталістичну студію на тему українсько-турецьких зносин в р. 1928 з рук чеського орієнталіста.

Яке величезне значення мали політичні, культурні й економічні взаємовідносини України з Туреччиною і Кримом у сій добі, як сильно вони заважали на розвитку українського життя і культури! А тимчасом історикам українського політичного і культурного життя, історії, літератури і народної творчості приходиться збирати тільки випадком десь по дорозі лишені згадки і вказівки на факти, що мали значення в сій сфері. А коли до їх рук попадав жмут якого-небудь домашнього матеріалу — чи документального, чи літературного, — вони безрадно стоять перед ним, не вміючи належно зв'язати з історичними чи літературними фактами турецького життя. Скажім — історія Криму; її курси — Гаммера, Говорта, Смирнова* — написані без ув'язки з історією України і Польщі, та навіть і з Московщиною не дуже. Старі турецькі хроніки зістаються неприступними для людей, незнайомих з турецькою мовою. Навпаки, орієнталісти, надібуючи на який-небудь документ з відносин турецько-польських чи українських, часто не вміють його відповідно освітити за недостатчею спеціальних праць, які б ними ближче займались.

Проф. Рипка, дослідник, без сумніву, солідний і совісний, старанно познайомився з новішою українською літературою, вказаною йому радником нашого повпредставництва в Празі Н.М.Калюжним*, і не його вина, що в ній він не знайшов всього йому потрібного, — як і не вина українських істориків, що вони, не маючи за плечима праць українських тюркологів, не могли озброїти чеського тюрколога потрібними йому відомостями. Проф. Рипка мусив, кінець кінцем, взяти за вихідну базу статтю Костомарова про зносини Хмельницького з Портою*, писану 50 літ тому, — і то скорше як

політичний памфлет, а не історична розвідка. Султанський лист 1655 р. до гетьмана, що впав у руку нашому історикові (чи був показаний ким-небудь з архівістів кол[ишнього] архіву загр[аничних] справ), піддав йому ідею освітити зрадливу політику Хмельницького, а може, й саму сю ідею піддали йому в більш або менш імперативній формі ті, що звернули його увагу на сього листа. Ухопившись за неї, він не подбав про те, щоб науково обставити сі факти, і тому я й кажу, що се скорше історично-політичний памфлет, ніж наукова студія. На чолі статті лишилася безкритична посилка на договір про навігацію і торгівлю на Чорнім морі як найстарший факт в історії зносин Богдана з Портою. Друкуючи султанського листа з ребіу-ль-еввель 1061 р., Костомаров не показав докладно, звідки взяв його і інші царгородські листи сеї посилки. Пішовши за фальшивою датою старого польського перекладу, позначив сей султанський лист груднем 1650 р., замість кінця лютого — початку березня 1651 р. Наслідком того сей султанський лист відірвався у нього від решти листування з Царгорода сею посилкою і т. д. Проф. Рипка, опираючись на сії праці, тільки почасті міг виправити сі помилки і прогалини своїми засобами, і в значній мірі зіставсь під впливами сих недоглядів. Він на початку своєї розвідки (с. 482) повторює отсю тезу Костомарова, що текст українсько-турецького договору, виданий в “Собр[ании] госуд[арственных] грамот и договоров”, [т.] III (с. 444)*, являється найдавнішим слідом дипломатичних зносин Богдана з Портою, хоча сей документ, податований редакторами “Собрания” в більш обережній формі “около 1649 года”, по-перше — являється тільки проектом, як виразно зазначено в його оригінальнім заголовку, по-друге — належить в дійсності до часів по смерті Богдана (стоїть у зв’язку з проектами балтицько-чорноморського торговельного шляху, що були, здається, найбільше ділом Ю.Немирича). Не звернув уваги на інтересну записку, датовану 1649 р., про Богданові інтриги на царгородським дворі, опубліковану (властиво, переповіджену) Кубалею в його монографії про Ю.Оссолінського* і принотовану тажож у мене (ч. III тому VIII, с. 130)*. Далі — на звістку про посольство, вислане від Хмельницького до Царгорода восени 1649 р. (там же, с. 239–240; “Акты, [относящиеся к истории] Ю[жной] З[ападной] Р[оссии]”, [т.] VIII, с. 316)*. Як Костомаров не вказав, що лист з ребіу-ль-еввель був надрукований в “Памятниках Киевск[ой] комиссии”*, так се зісталось секретом і для проф. Рипки, і т. д.

Незнання сеї останньої публікації в орієнталістичних кругах взагалі являється курйозною, а в ґрунті речі дуже сумною ілюстрацією сього прикрого, я б позволив собі навіть сказати — трагічного розриву між українською історіографічною роботою і орієнталістикою в сфері зв’язків України з турецько-татарським світом — таких інтересних для одної і для другої. Я тому спинюсь в кількох словах над нею.

В 1852 році, в III т. “Памятников Киевск[ой] арх[еографической] комиссии” з’явився згаданий султанський лист до гетьмана місяця ребіу-ль-

еввеля 1061 р., котрим султан повідомляв гетьмана, що його бажання стати васалом Високої Порти прийняте до відома, і буде виготовлений формальний акт у сій справі, котрим нормуватимуться відносини України і турецького уряду, а тимчасом султан запевняє йому свою ласку і поміч. Комісія одержала сього листа від тодішнього директора московського архіву міністерства заграничних справ М.А.Оболенського, що, буди членом Комісії, робив для неї вибірки українського матеріалу в своїм архіві. Оригінал грамоти був посланий віденському орієнталістові Гаммерові фон-Пургшталь, і під його наглядом зроблено було у Відні літографічне факсиміле сього листа в натуральній великості; він же зладив французький переклад його, і все се разом з старим польським перекладом, спорядженим в 1789 р. старшим перекладником польської державної канцелярії, було випущене Київською комісією в III т. її “Пам’ятників”; але неважаючи на те, що такий корифей тюркології, як Гаммер, брав безпосередню участь у сій виданні, воно зісталось цілком невідомим в орієнталістичній літературі. Смирнов у згаданій історії Криму (1887) пояснює, що йому припадом довелось побачити се факсиміле, налітографоване “где-то и кем-то” (с. 550), і він скористався тільки сій окремих аркушем для своєї праці, а видання в “Памятниках” 1852 р. і нове (без факсиміле) 1898 р.* лишилось невідомим і йому, і новішому берлінському тюркологові Бабінгерові*, що, складаючи каталог турецьких грамот, виданих у факсиміле, грамоту 1060 знав теж тільки зі слів Смирнова¹, і нарешті тепер Рипці — що йде за Бабінгером і Смирновим, не підозрівачи київського видання.

От яка ілюстрація глибокого розриву між україністикою і орієнталістикою на ґрунті українсько-турецьких відносин!

Доки україністика зоставалася річчю приватної ініціативи, се могло вважатися фактом прикритим, але, кінець кінцем, ледве чи можливим для направи. Коли ж вона опинилась під протекторатом держави, мусили піднятись енергійні голоси за усунення такої аномалії — за утворення кадрів україністів-тюркологів, між іншим і істориків, щоб зробити кінець такому розривові і спільними силами організувати дослідження українсько-турецьких взаємин. Заснована з поч[атку] 1926 р. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС)* енергійно взялася до сеї справи. При кінці 1928 р. вона організувала наукову експедицію до Туреччини, яка привела до конвенції у справі розроблення турецьких архівів спільними силами, турецькими і українськими. Організувала курси східних мов, у тім і турецької. Поставила на чергу справу наукового дослідження українсько-турецьких взаємин XVII в.: в її органі “Східний світ” один із небагатьох поки що наших молодих істориків, що приступили до вивчення турецької мови і палеографії, В.В.Дубровський виступив з рядом цілком уґрунтованих постулатів (“Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині

¹ Franz Babinger. Ein Dutzend osmanischer Urkunden in Wiedergaben, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, Hrsg. von [F.]Kraelitz u[nd] [P.]Wittek, Wien, 1922.

XVII ст.”, “Сх[ідний] світ”, 1928, № 5)*. Але минає з того всього вже другий рік, а справа не далеко посунулася від побажань і планів до їх реалізації! Ні Харківський інститут сходознавства*, ні Київська академічна комісія тюркологічна* не мають досі засобів організувати наукову роботу в напрямі систематичного вивчення турецьких джерел і дослідження українсько-турецько-татарських відносин у минулому. Зрозуміло, що перші кроки української тюркології були орієнтовані на практичні завдання моменту, але час би вже перейти до підведення під них твердих історичних підстав і виконання тих наукових завдань, які лежать на Укр[аїнській] Рад[янській] Республіці. На черзі стоїть відновлення колишнього Константинопольського “Русского археологического института”* як відповідального осередка візантології і тюркології. Укр[аїнська] Рад[янська] Республіка повинна взяти визначну участь в його реконструкції й організації на нових підставах, а в зв’язку з сим мусить бути організована й тюркологічна праця і в українських наукових центрах. Сього чекають від Укр[аїнської] Рад[янської] Республіки і наукові круги цілого Радянського Союзу, а ще жадібніше виглядають українські наукові робітники — на Рад[янській] Україні і поза нею суцільно.

P.S. Стаття ся вже йшла до друку, коли я отримав від проф. Рипки відбитку його другої статті (з червня 1930)* — в справі листа з ребіу-льєвель, навіяну вже IX томом моєї “Історії України”. Не затримуючи друку нинішньої моєї замітки, я повернуся до нової статті проф. Рипки в одній з ближчих книжок “України”.

НЕЗВІСНИЙ ЕПІЗОД З ЖИТТЯ ДОРОШЕНКА

Історіографія і ще більше красне письменство XIX і поч[атку] XX в. присвятили багато уваги Петрові Дорошенкові — зробили з нього одну з найпопулярніших постатей української історії. Але вся увага зосереджується на трагічному десятилітті його гетьманства. Попередня ж діяльність відомо незвичайно мало — хоча було б дуже цікаво її знати. Тому все, що можна знайти з його попереднього життя, варте того, щоб його зібрати і висвітлити. В отсій замітці я хочу спинитися на однім досі невідомім епізоді його діяльності з часів Хмельниччини. Епізод сам по собі не яскравий і не влітає лаврів в його біографію, але, повторяю, все, що можна зібрати про діяльність Дорошенка перед гетьманством, варте уваги.

Діялося се літом 1655 р. серед комбінованого українсько-московського наступу на землі Польщі-Литви. Головна українська армія під проводом самого гетьмана наступала на Галичину. Північна армія під проводом “гетьмана сіверського” Івана Золотаренка вела операції в районі горішнього Дніпра і Березини; частина сього сіверського війська стояла під Старим Биховом (на Дніпрі, понижче Могилева), що завзято боронився й не піддавався козакам, розбиваючи їх плани прилучення до козацької території сих горішньодніпрянських країв. Царська армія заходила коло Більна. Між гетьманською кватирою і царською ставкою йшли часті пересилки. Відносини не визначалися щирістю. Позначалась уже цілком ясна глибока розбіжність між українською політикою, що ставила своїм завданням приєднання до козацької України західних українських земель і Білорусі та утворення з них одної українсько-білоруської держави під протекторатом Москви, Туреччини і, може, ще якихось держав, — і політикою московською, що ставила широкі плани експансії в землях Литви-Польщі, в краях балканських, і в землях білоруських і українських хотіла бачити прості провінції, такі самі, як старші надбання Московського царства. Але, власне, чим менш було щирості, тим більш і уряд український і уряд московський старалися тушувати сю розбіжність, що відбивалась дуже шкідливо і на воєнних операціях, і на дипломатії, і на внутрішній політиці обох держав, і надробляли брак щирості різними зверхніми етикетальними зносинами. Гетьман і цар сповіщали один другого через окремі посольства про свої операції і воєнні успіхи; гетьман посилав цареві визначніших полонеників і “язиків” — з котрих можна було щось довідатись; цар платив дарунками, соболями, “милостивими словами” і “похвалами” за вірну службу: щомісяця або й частіше були такі пересилки. З козацької сторони їздило звичайно десять і більше людей: кілька з старшини, кілька з заслуженіших і рядових козаків, що при сій нагоді одержували цінні дарунки, гроші, а при тім вели й різні торговельні та фінансові операції, тому охочих до таких подорожей було багато і визначення до них було виявом гетьманської ласки.

Так от на початку липня (в останніх днях червня старого стилю, як каже звідомлення) призначив гетьман на шефа такого посольства Петра Доро-

шенка. Мало воно відвезти цареві гетьманського листа і “вістові письма” — звідомлення про операції козацького війська і вісті, одержані в гетьманським штабі, та двох “німців” з польського війська, т. зв. “язиків”, для інформації московського штабу: один називається капітан Давид, а другий — Матус; взято їх у битві під Межибожем. В “товаришах” з Петром Дорошенком їхав його брат Федір, три сотники і сім рядових козаків — посольство було досить репрезентативне. В розпитах Петро Дорошенко назвав себе “наказним полковником” — на жаль, без пояснення, де саме він полковникував (взагалі відомості про посольство — як видно з нижче поданих документів, дуже скупі, а самі акти посольства пропали).

Дорошенко з товаришами поїхав на Старий Бихів, де стояв козацький табір, і відти козацький полковник Курбацький взявся відпровадити їх до московського війська, щоб дістатися до царської ставки. Але хоч Курбацький повів їх нібито доволі обережно, не зближаючися до неприятельського війська, що трималося в Старім Бихові, сталося нещастя — бихівська розвідка їх підстерегла, напала в дорозі і погромила сю експедицію: відбила бранців, що віз Дорошенко, забрала дипломатичну кореспонденцію і все, що було, тільки самі з душею втекли назад до козацького табору, де лишився старшим полковник Косинський (що сталося з Курбацьким, невідомо). Косинський відправив їх до найближчого московського табору, що стояв на Березині під проводом кн[язя] Олексія Трубецького, а той повідомив про сю неприємну пригоду царя. В ставці дано розпорядження — дати сим нещасливим послам жалування прикладом попередніх і відправити назад до гетьмана. Від царя виписано листа з повідомленням про все, що сталося. На великий жаль, в усій кореспонденції від самого Дорошенка нема нічого: все пишуть за нього інші. Але з огляду на його славне ім'я подаємо сю кореспонденцію (разом з актами інших українських посольств сих років вона збереглася в архіві московського сибірського приказу тому, що соболів послам видавано з його сибірської скарбниці: сибірські соболі, що збиралися від сибірської людності, служили замість монети в усяких дарунках тощо).

І. Одписка Ол.Трубецького, одержана в ставці 14 серпня с[тарого] с[тилю].

Августа в 4 день приехали к нам, холопом твоим, на стан на реку Березину на Слуцкую сторону Запорозского войска гетмана Богдана Хмельницкаго посланец Петр Дорофеев с товарищи. А сказали, государь, нам, холопом твоим, они Петр с товарищи: ехали де, государь, они к тебе, вел[икоу] гос[ударю], от гетмана от Богдана Хмельницкаго с вестовыми писмами; да с ними ж де, государь, послал к тебе, вел[икоу] гос[ударю], гетман Богдан же Хмельницкой взятых на бою в языцех немец дву человек: капитана с товарищем. И приехали де, государь, они к Старому Быхову в городок к черкаскому

полковнику к Самойлу Курбацкому. И Курбацкой-де повел их из городка своего блиско города неопасно; і быховцы-де, государь, вышел ис Старово Быхова их побили, и те вестовые письма и дву языков, которых послал было к тебе, великому государю, с ними гетман Богдан Хмельницкой, — у них взяли в Быхов. И они-де, государь, с того погрому прибежали в городок к черкасскому ж полковнику к Ивану Косицкому; и Косицкой-де отпустил их к нам, холопом твоим. Да того же числа прислал к нам ис-под Старово ж Быхова черкаской полковник Иван Косицкой листок о том же погроме. И мы, холопи твои, гетмана Богдана Хмельницкого посланца Петра Дорофеева с товарищи отпустили к тебе, государю...”

II. Лист полковника Івана Косинського до кн[язя] Ол.Трубецького. (“Список з белоруского писма”).

Мой многомилостивый пане гетмане Трубецкіи и добродей мой великий! Ведомо чиню твоей милости: ехали посланники от его милости пана гетмана Хмельницкого с вязнями до его царского величества, а приехали до полку пана Курбацкого и проводил до нашего полку. ТЕ неизбежные люди вышел из Быхова тех вязней отняли и листы гетманские взяли. А нам пан Курбацкий никаких ведомости не учинил наперед, чтоб мы вместе с ним провели тех посланников; дали нам ведомость с погрому помощи просячи. Мы вседши на лошади с полковником твоей милости, а с моим товарищем, как могли помочь чинили. Я прошу твоей милости, изволь твоя милость тем посланником письмо дати до его царского величества и хлеба им не возбранить, и верити им во всем. И прошу твоей милости, изволь до тех людей милостив быти. Посем твоей милости отдаюся. Дан с табору Варкалабовского лета 1655 г. июля 30 дня. Всего добра желательный Иван Косинский полковник гетманский.

III. Лист царя до Б[огдана] Хмельницкого (чорновик).

Повный царский титул — “нашего ц[арского] в[еличества] войска Запорожскаго гетману Богдану Хмельницкому и всему войску Запорожскому наше ц[арского] в[еличества] милостивое слово. В нынешнем во 163-м году августа в 14 день писали к нам, вел[икому] гос[ударю], нашего ц[арского] в[еличест]ва бояре и воеводы: ближней боярин и наместник казанской князь Алексей Никитич Трубецкой с товарищи: Августа-де в 4 день приехали к ним на реку Березну на Слуцкую сторону нашего ц[арского] в[еличества] твои, гетмана Богдана Хмельницкого, посланцы Петр Дорошенко с товарищи; а сказали им бояром нашим и воеводам, что послал их к нам, вел[икому] гос[ударю], к нашему ц[арскому] в[еличест]ву, с весто-

вими писмами и со взятими языки з двумя человеки немцы нашего ц[арского] в[еличест]ва ты, гетман Богдан Хмельницький. И как-де они приехали под Старой Быхов в городок нашего ц[арского] в[еличества] войска Запорожского к полковнику к Самойлу Курбацкому, а Курбацкой-де повел их из городка і не близко города. И быховцы вышед из Старово Быхова товарищев их, казаков, побили и те вестовые писма и дву языков у них взяли в Быхов. И они-де, Петр с товарищи, с того погрому прибежали в городок нашего ц[арского] в[еличества] войска Запорожского к полковнику к Йвану Косицкому. И Косицкой-де прислал их к нам нашего ц[арского] в[еличества] бояром и воеводам. И они, бояре наши и воеводы, прислали их, Петра с товарищи, к нам, вел[икоу] гос[ударю], к нашему ц[арскому] в[еличест]ву.

А Петр Дорошенко с товарищи в Посольском Приказе сказали: в нынешнем-де во 163-м году в ыюне месяце в последних числах послал их к нам, вел[икоу] гос[ударю], к нашему ц[арскому] в[еличест]ву с листом и с вестовыми писмами и со взятими языки з двумя человеки немцы ты, нашего ц[арского] в[еличест]ва гетман Богдан Хмельницький. А те-де языки взяты были на бою в Межибоже, а имяны те языки — капитан Давыд, а другой Матус. И как-де они приехали в Черкаской городок к полковнику к Самойлу Курбацкому, и полковник-де Курбацкой повел их, і не близко города Старово Быхова; и быховцы де выбежав из Старово Быхова скорым делом их побили, и лист твой, гетмана нашего, и вестовые писма у них взяли, и тех языков отбили. А они-де, Петр с товарищи, 17 человек, с того погрому ушли в Черкаской же городок к полковнику к Йвану Косицкому, а Косицкой отпустил их нашего ц[арского] в[еличест]ва к бояром и воеводам: к ближнему боярину и намеснику казанскому ко князю Алексею Никитичю Трубецкому с товарищи. А они, бояре наши и воеводы, отпустили их к нам, вел[икоу] государю. И мы, вел[икий] гос[ударь], наше ц[арское] в[еличест]во, пожаловав их, Петра с товарищи, нашим государским жалованьем, отпустили к тебе. Писан в нашем государском походе на стану нашего ц[арского] в[еличества] в городе Вильне. Лета 7163-го августа в 16 день.

IV. “Написано в доклад: В нынешнем во 163-м году августа в 14 день писали ко государю царю и в[еликому] кн[язю] Ал[ексею] Мих[айловичу], всеа В[еликой] и М[огучей] Росии самодержцу, боярин и воеводы князь Алексей Никитич Трубецкой с товарищи, и прислали войска Запорожского гетмана Богдановых посланцов Хмельницкого Петра Дорошенка с товарищи 12 человек. А ехали-де те посланцы к вел[икоу] государю от гетмана с вестовыми писмами и с языки к черкаскому полковнику к Курбацкому, и Курбацкой

повел их мимо города. И вышел из Быхова многие люди их, посланцов, побили и лист гетманской и вестовые писма и языков у них отбили; а языков де с ними было 2 человека немец.

А посланцы: Петр Дорошенко — сказался полковником наказным, да брат ево родной Федор, да 3 человека сотников, 7 человек казаков. А в роспросе сказали тож, что и в отписке бояр и воевод князя Алексея Никитича Трубецкого с товарищи написано.

Да с ними ж прислан в провожатых ис-под Быхова Курбацкого полку сотник Осип Максимов да 2 человека казаков.

А что тем посланцом и провожатым дати государева жалованья на отпуске, и о том государь-царь (титул) как укажет”.

Далі виписано попередні видачі гетьманським післанцям, а на окладках резолюція:

“163 [года] августа в 16 день государь пожаловал — велел дать своего государева жалованья на отпуск гетманским посланцам: Дорошенку две пары соболей — пара в 8 руб., пара в 7 руб.; брату ево пара соболей 5 руб.; сотникам трем человекам по паре соболей, по 4 рубли пара; казакам 2 чел. по паре по 2 рубли пара, одному пол — 2 рубли пара; трем человеком по паре на 4 алтын пара, одному человеку пара рубль; денег всем 12 рублей.

Курбацкого сотнику Анисиму Матвееву пара соболей 4 рубли; казакам двум человеком по паре соболей по рублю пара; денег всем три рубли”.

Додам, що сей інцидент не відбився на репутації Дорошенка і зимою 1656/1657 р. вислано його ще в важнішій місії — договорюватися з королем шведським. Але й сим разом він не мав щастя: дорогу заступило польське військо, і Дорошенко з товаришами вернулися назад¹. Можливо, що інцидент 1655 року зробив його обережним аж надто.

¹ “Акты, [относящиеся к истории] Южной и Западной России”, [т.] III, с. 572*.

КОМЕНТАРІ

П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 97–109. Підпис на початку статті: *Акад. М. Грушевський*. У кінці статті зазначена дата написання: “Квітень 1924 року” та позначено, що доповідь зачитана на “прилюднім засіданню Історичної секції 11 травня 1924 р.”.

Автограф (синіми чорнилами із правками олівцем) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб.17217. — 44 арк.). Спочатку підпис був “Ак. М.Грушевський”, потім виправлено на “Акад. М.Грушевський”.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п'ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 171–186.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди піввікового ювілею виходу в світ першого тому праці: *Исторические песни малорусского народа / С объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова*. — Т. 1. — К.: Типография М.П.Фрица, 1874. — XXIV + 336 с.; Т. 2. Вып. 1: *Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком*. — К.: Типография М.П.Фрица, 1875. — XI + 166 с.

с. 3 ...в грудневій книжці “Вестника Европы” за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу — йдеться про розлогу рецензію: *Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Вестник Европы: Журнал истории, политики, литературы*. — С.-Петербург, 1874. — Декабрь. — С. 573–629.

Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи “Запорозьку старину”... — йдеться про працю: *Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн.* — Ч. 1, кн. 1: [Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1833. — 132 с.; Ч. 1, кн. II: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория]. — Харьков, 1833. — 140 с.; Ч. 1, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Батория до Богдана Хмельницкого. Летопись и замечания]. — Харьков, 1834. — 168 с.; Ч. 2, кн. I: [Песни и думы о лицах и событиях от Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1834. — 82 с.; Ч. 2, кн. 2: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье во время Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1835. — 190 с.; Ч. 2, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1838. — 168 с.

...весь той гурток молодих українських романтиків... — йдеться про літературно-фольклористичний гурток поетів-романтиків, заснований І.Срезневським разом із І.Розковшенком, О.Шпигоцьким та братами Ф. і О.Євєдькими у Харкові наприкінці 1820-х рр. Ці дослідники, як й інші представники українського романтизму, зокрема

М.Цертелєв і М.Максимович, не розмежовували авторський, літературний твір від фольклорного, не дотримувались точності записів, редагували народно-пісенні зразки, контамінували їх з різними варіантами та авторськими творами, а також не розрізняли фальсифікати й підробки. Детальніше див.: Іваннікова Л. “Запорожская старина” Ізмаїла Срезневського: професійна поезія чи фальсифікація фольклору? (історіографія проблеми) // Матеріали до української етнології. — 2013. — Вип. 12. — С. 119–124.

Київська ж громада 1860-х рр. ... — Київська, або Стара громада — громадська культурно-просвітницька організація, що існувала в Києві у 1859–1876 рр. До її складу входили В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, М.Лисенко, К.Михальчук, Т.Рильський, М.Старицький, П.Чубинський та інші представники української інтелігенції.

“Треба звести тексти і варіанти пісень... затримав в пам’яті протягом віків” (с. II) — наведена цитата з передмови до видання “Исторические песни малорусского народа” (т. 1, с. II) перекладена з російської М.Грушевським.

...лист одного з молодих галицьких народовців з Станіслава... — далі М.Грушевський цитує лист М.Бучинського до М.Драгоманова від 15 серпня 1871 р., причому цитує досить довільно, вводячи до цитати як чистовий, так і чернетковий варіанти листа та не позначаючи пропущені слова й фрази. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсимилями кореспондентів / Упоряд. М.Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — С. 3–4, примітка 7 на с. 3.

с. 5 ...Сіницький, Штангей, Стоянів, Шиманів... — у виданні “Исторические песни малорусского народа” прізвища цих збирачів українського фольклору зазначені як Сеницький, Штангеев, Стоянов, Шиманов відповідно (т. 1, с. II).

...Зайкевич... — виправлена помилка М.Грушевського (у друкованому варіанті було зазначено Гайкевич).

“Проби показали, що так — простою зміною уряду — не можна скасувати стару неволю...” — тут Грушевський цитує (як завжди, із пропусками та власними поясненнями у тексті — в даному прикладі поясненням, що належить Грушевському, є фраза “простою зміною уряду”) працю: Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881. — С. 3.

Нові пісні про громадські справи, 1881, с. 3 — тут і далі М.Грушевський посилається на працю: Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881.

с. 5–6 “Хід роботи в виборі, об’єднанні і толкуванні пісень... заховані в пам’яті неписьменного сільського люду” — цитата з передмови до видання “Исторические песни малорусского народа” (т. 1, с. III–IV) перекладена з російської М.Грушевським.

с. 6 ...“наскільки пісні, заховані пам’яттю малоруського селянина... характер пісенної творчості малоруського народу” (с. XVI) — цитата з передмови до видання “Исторические песни малорусского народа” (т. 1, с. XVI) наведена із незначними пропусками тексту та перекладена з російської М.Грушевським.

...весільна танечна співанка про Чурила... — йдеться про вміщений у виданні “Исторические песни малорусского народа” твір під назвою “Журило” (т. 1, с. 54).

Cante-fable (також cante fable, chantefable) — з фр.: шантефаль — жанр середньовічної оповіді в прозі, що переривається ритмізованими віршами з важливою інформацією. Традиційно застосовується при означенні жанру давньофранцузької літератури.

...про Михайлика й Золоті ворота... — йдеться про вміщений у виданні “Исторические песни малорусского народа” запис під назвою “Легенда о Золотых воротах” (т. 1, с. 50–51).

с. 7 ...(редактори називають нові збірки Максимовича, Оп.Марковича, С.Носа, Манджури, Мацієвича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького) — М.Грушевський переказує подані упорядниками видання “Исторические песни малорусского народа” відомості про те, що у розпорядження видавців потрапила сила-силенна різних пісень з рукописів згаданих збирачів фольклору (т. 2, с. 1).

...уривки з віршів на смерть Сагайдачного, опубліковані свого часу Максимовичем... — у першому випуску 2-го тому “Исторических песен малорусского народа” на с. 127–133 у додатку “Современныя вирши о гетьмане Петре Каношевиче Сагайдачном” були передруковані три уривки з віршів із упорядкованого М.Максимовичем видання. Див.: Сказание о гетьмане Петре Сагайдачном // Киевлянин. — М., 1850. — Кн. 3. — С. 151, 172, 177–183.

...повний текст Петерб[урзької] публіч[ної] бібліотеки... видав Голубев... — М.Грушевський посилається на текст твору Касіяна Саковича “Вірші на жалосний погреб задного рщера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его королевской милости запорожского”, що був доповнений описом герба Запорозького війська, передмовою та зверненням “До чительника” і вийшов окремою книжкою 1622 р. у друкарні Києво-Печерської лаври. Йдеться про примірник цього видання із зібрання Імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі (нині — Російська національна бібліотека), що опублікував С.Голубев. Див.: Голубев С.Т. История Киевской духовной академии. — Вып. 1: Период до-Могилянский. — К.: Университетская типография, 1886. — Приложение. — С. 17–40.

с. 8 ...як їх потім характеризував Драгоманов... — М.Грушевський посилається на працю: Драгоманов М. Про видання списків українських пісень про громадські справи в XVIII і XIX ст. // Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881. — С. 127.

Драгоманов в передмові до одного з своїх пізніших видань... — тут М.Грушевський помиляється. Про вимушений виїзд за кордон М.Драгоманов пише у тій самій праці: Драгоманов М. Про видання списків українських пісень про громадські справи в XVIII і XIX ст. // Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881. — С. 127.

...літом же 1876 р. вийшов звісний заборонний указ — йдеться про так званий Емський указ, що був підписаний російським імператором Олександром II 18 травня 1876 р. Указ був спрямований на витіснення української мови з культурної сфери та вводив низку заборон, зокрема в Російській імперії заборонялось друкувати будь-які книги українською мовою, видавати українською оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, а також без спеціального дозволу ввозити з-за кордону написані українською мовою книги.

...безхосенність... — західноукр.: безкорисність, невідгідність.

...се зложилось на дві книжки “Політичних пісень українського народу”... — йдеться про видання: Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами М.Драгоманова. — Ч. 1, розділ 1. — Женева, 1883. — 136 с.; Ч. 1, розділ 2. — Женева, 1885. — 227 с.

с. 9 Приймаючи катедру історії українського народу у Всеукраїнській академії наук... — 31 грудня 1923 р. на засіданні Спільного зібрання ВУАН М.Грушевського було обрано дійсним академіком по кафедрі історії українського народу.

с. 10 Класична праця Френсіса Чайльда про пісенні теми... — йдеться про збірник із зібраних Ф.Дж.Чайльдом у ХІХ столітті 305 англійських і шотландських балад та їх американських варіантів, що був опублікований у 10 томах у 1882–1898: *The English and Scottish Popular Ballads* /Ed. by Francis James Child. — Boston, New York, Houghton, Mifflin and Company, 1882–1898.

с. 11 ...про "елегії, quos dumas Russi vocant"... — з лат.: про "елегії, що їх руські називають думами"... — цитата із праці С.Сарницького "Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituorum libri octo", що її наводить М.Грушевський за виданням Я.Длугоша "Historiae Polonicae libri" (XII. Т. 2. — Lipsk, 1712. — S. 1198). Більш широко Сарницького він цитує у 6-му томі "Історії України-Руси" (К.-Львів, 1907. — С. 615), там же детально обговорює питання про українські думи (с. 614–616).

В передмові до першого видання пісень ("Малороссийские песни", 1827), с. VI, Максимович пише... — М.Грушевський цитує з книги: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827. — С. VI–VII.

Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзінського... — див.: О народных песнях славян (из письма г-на Бродзинского к редактору варшавского журнала) // Вестник Европы. — 1826. — Т. 149. — № 13 (июль и август). — С. 52.

с. 12 ...Лукашевич вернувся був до вживання "думи" як терміна для кожної елегійної чи взагалі лірично-закрашеної української пісні... — див. упорядковане П.Я.Лукашевичем видання: Малороссийские и червонорусские народные думы и песни. — СПб.: В типографии Эдуарда Праца и К°, 1836. — 186 с.

"Пісні моралістичні, — каже він в передмові до своєї збірки..." — М.Грушевський у власному перекладі цитує передмову А.Метлинського до видання "Народные южно-русские песни". Див.: Метлинский А. Предисловие // Народные южнорусские песни. — К.: Киевского университета типография, 1854.

Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші... лучше слог думы — М.Грушевський наводить скорочену цитату з видання: Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Ч. 1, кн. 1. — С. 127–128.

с. 13 "Мысли о народных малорусских думах", первісно в "К[иївській] старині", 1892, [кн.] I, с. 26–29 — праця П.Житецького "Мысли о народных малорусских думах" вийшла окремою книжкою у 1893 р. Див.: Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. — К.: Изд. ред. журнала "Киевская старина": Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1893. — IV, 249 с. Їй передувала публікація у часопису "Киевская старина", але під дещо іншою назвою. Див.: Житецкий П. О языке и поэтическом стиле народных малорусских дум // Киевская старина. — 1892. — Кн. 1. — С. 23–60. М.Грушевський цитує журнальну статтю, подаючи цитату у власному перекладі.

Мелодії українських народних дум, [серія] I, с. XXXIII (1910) — М.Грушевський цитує передмову Ф.Колесси "Про музичну форму дум" до його праці, що вийшла як XIII том серії "Матеріали до української етнології" (видання Етнографічної комісії Наукового товариства ім.Шевченка у Львові). Див.: Мелодії українських народних дум: серія 1 / Списав по фонографу і зредагував Філярет Колесса. — Львів: З друкарні НТШ, 1910. — LXXXVIII, 178, 20 с.

с. 14 Опублікування першого корпусу українських голосінь, довершене недавно працею галицьких дослідників... — похоронні голосіння (загалом 300 текстів, з них 139 текстів друкувалися вперше) за редакцією І.Свенціцького були опубліковані у т. XXXI "Етнографічного збірника", що видавала Етнографічна комісія Наукового товариства ім.Шевченка. В цій же книзі побачив світ т. XXXII "Етнографічного збірника", присвячений похоронним звичаям та обрядам. Див.: Етнографічний збірник. — Т. XXXI–XXXII. Свенціцький І. Похоронні голосіння. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди. — Львів: З друкарні НТШ, 1912. — С. 1–129.

Філарет Колесса свою новішу працю про походження дум... — йдеться про працю: Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). — Львів, 1921. — 145 с. (Спочатку

ця студія була надрукована у “Записках НТШ”, тт. СXXX–СXXXII. — Львів, 1920–1922).

“В думках бачимо лише вищу стадію... поетичними образами та глибоким ліризмом” — М.Грушевський цитує працю: Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). — Львів, 1921.

...передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовського — йдеться про комплекс праць акад. Петербурзької АН О.М.Веселовського, присвячених розробці теоретичних питань історії літератури, зокрема історичній поетиці. Після смерті вченого у 1906 р. розпочалось видання зібрання його творів. Основні статті О.Веселовського з історичної поетики були оприлюднені у хронологічному порядку у двох томах серії “Поэтика” цього зібрання. Див.: Веселовский А.Н. Собрание сочинений. Серия I. Поэтика. Т. I (1870–1899). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1913. — 630 с.; Т. II. Вып. 1 (1897–1899). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1913. — 159 с.

...в звісній праці американського історика поетики Френсиса Гаміра (Gummere) про “Початки поезії”... — йдеться про працю: Gummere Francis Barton. The Beginnings of Poetry. — New York: The Macmillan Company; London: Macmillan & Co., ltd., 1901. — 508 р.

...словесну будову думи — під час друку статті в “Україні” у 1924 р. було не помічено друкарської помилки: замість “думи” було набрано “душу”. Виправлено під час упорядкування даного тому.

с. 16 quasi-історичні — квазі-історичні, подібні до історичних (з лат.).

с. 17 ...стала звісною з запису Ломиковського... — йдеться про працю В.Ломиковського “Запись в 1803–1805 годах малорусских дум” (текст не зберігся).

“ne varietur” — з лат.: зміні не підлягає.

с. 18 ...як се він потім розповів в “Житті і слові” 1895 р.? — йдеться про згадку М.Драгоманова про запис В.Ломиковського у статті: Драгоманов М. З записів Ломиковського 1805 р., О.Бодяньського і кн. Цертелєва // Житє і слово: Вістник літератури, історії і фольклору. — Львів, 1895. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 265–268.

Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 3–13. Підпис на початку статті: Акад. Михайло Грушевський. У кінці статті зазначена дата написання: “1924, вересень”.

Машинопис із численними правками М.Грушевського олівцем та синім чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — № 17162. — 14 арк.). Рукою Грушевського внесено виправлення до назви: із “Береженне і дослідженне побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання” на “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальні державні завдання”.

Передруковано: Народна творчість та етнографія. — К., 1996. — № 4 (Листопад—грудень). — С. 54–60.

Подається за першодруком.

с. 19 ...Укрголовнауки... — Укрголовнаука — скорочене означення Головного управління науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР.

с. 20 quasi-дослідниками — квазі-дослідниками, так званими дослідниками (зневажливо, з лат.).

с. 21 ...для Віденського музею народознавства, фундованого одним з австрійських принців і організованого німецьким етнографом Габерляндтом — йдеться про Австрійський етнографічний музей (Österreichisches Museum für Volkskunde), що був заснований у 1895 рр. австрійським лінгвістом, фольклористом, етнографом та сходознавцем В.Хейном (Wilhelm Hein, 1861–1903) та австрійським етнографом, фольклористом, індологом М.Габерляндтом.

с. 22 ...все, що так добре стало звісно завдяки розкопкам 1890-х рр. — йдеться, зокрема, про розкопки палеолітичних стоянок у Києві (в тому числі Кирилівської стоянки) та пам'яток трипільської культури на Київщині, що у 1890-х рр. були проведені В.Хвойкою.

Вони описані в доповіді К.Грушевської: Початки заселення і культури Америки, в збірці “З примітивної культури”, 1924 — йдеться про студію К.Грушевської “Початки заселення і культури Америки”, що на с. 17–74 була опублікована у збірці: *Грушевська К. З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передм. М.Грушевського.* — Б.м.: Держвидав України, 1924. — 224 с.

с. 23 В 1911 р. я мав нагоду оглядати в Римі історичну панораму Італії, споряджену під час світової вистави — у 1911 р. (11 вересня — 10 жовтня) М.Грушевський разом із сім'єю та художником В.Г.Кричевським мандрував Італією, під час подорожі відвідав Всесвітню виставку у Римі.

с. 24–25 ...поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастиря, Лаври, Братства, подільської старої катедрі, академії стануть моделі Чернігівського Спаса, П'ятниць, Іллі, канівського св. Юрія, овруцького св. Василя, галицького св. Пантелеймона; поруч реставрованої моделі Київських Золотих воріт — вежі Холма і Камінця на Лосні, луцькі і камінецькі фортифікації; коло ренесансових і барочних будов львівських — Богданова церква суботівська, чернігівський “Мазепин дім”... — йдеться про видатні архітектурні пам'ятки України — Софійський собор у Києві, Свято-Михайлівський Золотоверхий та Кирилівський монастирі, Києво-Печерську лавру, комплекс будівель Київського Братського Богоявленського монастиря на Подолі, де свого часу містились Київське Богоявленське братство та Києво-Могилянська академія; Спасо-Преображенський собор, П'ятницьку та Іллінську церкви у Чернігові; Успенський (Юріївський) собор у Каневі; Васиївську церкву в Овручі; церкву св. Пантелеймона у Галичі; Золоті ворота у Києві; вежі у Столп'є та Белавіно біля Холму (сучасна Польща); вежу у Кам'янці (сучасна Білорусь); Луцьку та Кам'янець-Подільську фортеці; комплекс шедеврів львівської ренесансної та барочної архітектури, а також про Іллінську церкву у Суботіві, де був похований Богдан Хмельницький, і будинок полкової канцелярії у Чернігові, що відомий як “Мазепин дім”.

с. 26 ...показчики, виготовлені Вовком для Львівської етнографічної комісії... — йдеться про видання Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові: *Вовк Хв. Програма до збирання відомостей дотичних народньої побутової техніки (Arts of life) // Матеріали до українсько-руської етнології.* — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 1–22 (окрема пагінація); [Його ж, без підпису] Спеціальні програми до науково-етнографічних розвідок // Там само. — Додатки. — С. I–II.

...вказівки, дані ним в огляді укр[аїнського] побуту в II т. видання “Украинский народ в прошлом и настоящем”... — див.: Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — Т. 2. — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 455–647.

с. 28 ...працю Леві-Брюля по історії примітивного мислення... — йдеться про працю: *Lévy-Bruhl Lucien. La mentalité primitive.* — Paris: Librairie Félix Alcan, 1922. — III, 537 р.

с. 30 *...старі інструкції й квестіонарі, відповідно перероблені і доповнені (як, напр., пок[ійного] М.Дикарева про організації молодезі)...* — програма, складена М.Дикаревим, була надрукована по його смерті. Див.: Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвідки і складки) // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 1—27. Програма складалася з 201 питання та ділилася на три складові частини: “Вулиця” (питання 1—73); “Вечерниці і досвідки” (питання 74—175); “Складки” (питання 176—201). У запитаннях передусім зверталась увага на пори року, з яких починалась чи то вулиця, чи то вечорниці, місця зібрань молоді (кутки, хата й ін.).

При науково-дослідчих катедрах історії, літератури і краєзнавства повинні бути заведені секції фольклору і матеріальної культури... — науково-дослідні кафедри — як спеціальні установи для проведення науково-дослідної роботи — були створені в Українській СРР відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 2 грудня 1921 р. Хоча кафедри існували як окремі наукові установи, вони завжди діяли при наукових інституціях, зокрема при Всеукраїнській академії наук, а також при вищих навчальних закладах (інститутах народної освіти (ІНО), політехнічних та сільськогосподарських інститутах тощо). На момент написання М.Грушевським статті (вересень 1924 р.) в Україні діяли такі інституції згаданого вченим профілю: Кафедра історії українського народу при Харківському ІНО під проводом акад. Д.Багалія, Науково-дослідна кафедра всесвітньої історії при Харківському ІНО під орудою акад. РАН В.Бузескула, Катеринославська науково-дослідна кафедра українознавства при Катеринославському ІНО під головуванням акад. Д.Яворницького, Науково-дослідна кафедра історії культури та мови при Ніжинському ІНО під керівництвом проф. В.Резанова, Науково-дослідна кафедра історії, сільського господарства та культури Поділля при Кам'янець-Подільському ІНО.

М.Грушевський після повернення з еміграції створив та очолив Науково-дослідну кафедру історії України при ВУАН (організаційно оформлена у травні 1924 р.) у складі секцій соціально-економічної історії України та методології і соціологічного обґрунтування історії. Наполегливо реалізуючи викладений у статті задум, вже у жовтні 1924 р. він домігся організації у складі кафедри додаткової секції історії культури з підсекціями історії духовної культури та історії матеріальної культури. Із жовтня 1925 р. при секції культури кафедри почав діяти Кабінет примітивної культури та її пережитків в побуті й фольклорі України, а у 1928 р. Кабінет став основною окремого Відділу примітивної культури та народної творчості. В інших науково-дослідних кафедрах подібних установ організовано не було.

...перенесений на Україну і відповідно дотований Український соціологічний інститут... — Український соціологічний інститут (УСІ) як наукова соціологічна установа був створений М.Грушевським під час його еміграції у 1919 р. і діяв до початку 1924 р. Після повернення з еміграції М.Грушевський неодноразово порушував питання про перенесення УСІ до України, однак всі його пропозиції радянськими урядовцями були відхилені.

Детальніше про УСІ див.: Ульяновський В. Проекти українського соціологічного інституту М.С.Грушевського // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 7. — С. 109—114; Трощинський В. Фрагменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. — 1992. — № 1. — С. 98—109; Матяш І. Український соціологічний інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Український історик. — 2000. — № 4. — С. 44—56; Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919—1924 рр. // Український історичний журнал. —

2002. — № 1. — С. 96–125; *Судин Д.Ю.* Женеvський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2012. — Вип. 6. — С. 37–50; *Судин Д.Ю.* Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 — січень 1921 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2013. — Вип. 7. — С. 230–244.

Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Без зазначення дати.

Стаття написана раніше 15 березня 1925 р., коли це число часопису було здано до друку. Згодом М.Грушевський виступив із однойменною доповіддю на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН спільно з Науково-дослідною кафедрою історії України при ВУАН та редакцією часопису “Україна” з нагоди 40-річчя з дня смерті М.Костомарова.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п’ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 148–170.

Подається за першодруком.

с. 32 19 квітня сього року скінчилося сорок літ з дня смерті Миколи Костомарова, що вмер 1885 року, 7 квітня тодішнього числення — Упорядником виправлена подвійна помилка М.Грушевського. Вчений написав, що М.І.Костомаров помер 20 травня (за юліанським календарем) і, відповідно, 7 травня за “тодішнім”, тобто григоріанським календарем.

...я сам, пишучи його характеристики з нагоди 25-ліття його смерті... — йдеться про працю: *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковин його смерті († 7/IV–1885) // Літературно-науковий вістник. — 1910. — Т. L. — Кн. V. — С. 209–225. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 397–411.

...се стало зовсім ясно аж з хвилиною опублікування “Книг биття українського народу”... — списки праці М.Костомарова “Книги биття українського народу”, написані у 1845–1846 рр., були вилучені під час слідства над кирило-мефодіївцями у 1847 р. і зберігались в архіві Третього відділення у Санкт-Петербурзі, пізніше — у рукописному відділі Російської академії наук. Після виявлення у 1917 р. упродовж кількох років текст був декілька разів опублікований: *Костомаров М.* Книги биття українського народу // Наше минуле. — К., 1918. — № 1. — С. 1–21; *Костомаров М.* Книги биття українського народу / Передм. М.Возняка. — Львів, Київ: З друкарні Ставропігійського інституту, 1921. — 24 с.; частково опубліковано у кн.: *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. Вип. 1: Період початкової акумуляції. — Харків: Держвидав України, 1924. — С. 354–355.

...з моменту появи його “Богдана Хмельницького” (1857)... — історична монографія М.Костомарова під назвою “Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России” була вперше опублікована в часопису “Отечественные записки” (СПб., 1857. — Т. 110. — Кн. 1. — С. 200–290; Кн. 2. — С. 515–575; Т. 111. — Кн. 3. — С. 207–264; Кн. 4. — С. 529–574; Т. 112. — Кн. 5. — С. 323–376; Кн. 6. — С. 377–424; Т. 113. — Кн. 7. — С. 1–50; Кн. 8. — С. 315–358).

...його “Задач украинофильства” (1882)... — йдеться про опубліковану у часопису “Вестник Европы” (1882. — № 2. — С. 886–900) рецензію М.Костомарова

“Задачи украинофильства. — Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881”, що була написана в стилі полемічної статті у зв’язку з появою в Києві українського альманаху “Луна”.

с. 33 ...його писання, як “Бунт Стеньки Разина”, “Начало единодержавия”, “Личность Ивана Грозного”... — йдеться про праці М.Костомарова (вказані перші видання): Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. — 1858. — Т. 121. — Кн. 11. — С. 289–346; Кн. 12. — С. 531–586; Начало единодержавия в древней Руси // Вестник Европы. — 1870. — Т. VI. — Кн. 11. — С. 5–54; Кн. 12. — С. 495–563; Личность царя Ивана Васильевича Грозного // Вестник Европы. — 1871. — Т. V. — Кн. 10. — С. 499–571.

...“Две русские народности”... — йдеться про статтю М.Костомарова: Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80.

с. 34 Два найдотепніші на світі народи — євреї і греки... — тут і далі М.Грушевський переказує близько до тексту та цитує “Книги битія українського народу”.

с. 37 Цитую з видання в “Голосі минулого”, 1918, кн. 1 — тут М.Грушевський помилився. Насправді йдеться про київський часопис “Наше минуле”. — 1918. — Кн. 1.

с. 39 Цитую в українськiм перекладі “Літературно-наукової бібліотеки” Львівської видавничої спілки (1902, ч. 33), місяцями децю справляючи його — йдеться про видання: Костомаров М. Письмо до видавця “Колокола” з передмовою М.Драгоманова. Переклав В.Гнатюк. — Львів: Друкарня НТШ, 1902. — Літературно-наукова бібліотека. — Ч. 33. — 40 с.

с. 41 В серії статей, друкованих в “Основі” 1861–1862 рр. (“Мысли о федеративном начале в древней Руси”, “Две русские народности”, “Черты народной южнорусской истории”)... — йдеться про статті М.Костомарова у першому в Російській імперії щомісячному українському літературно-мистецькому журналі, який виходив у Санкт-Петербурзі від січня 1861 р. до вересня 1862 р.: Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 121–158; Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80; Черты народной южнорусской истории // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 114–165; 1862. — Кн. 6. — Июнь. — С. 1–45.

с. 42 ...спомини Менчиця, що отсе друкуються... — у тій же книжці часопису “Україна”, де була опублікована ця стаття М.Грушевського, світ побачили й спогади В.Менчиця у викладі його близького приятеля лікаря Опанаса (Афанасія) Михалевича. Див.: Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчиця / Подав А.Михалевич // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 66–68.

“Прояви зовнішнього життя, що дають суму відмін... — тут і далі переклад праць М.Костомарова здійснений М.Грушевським. Окремі слова з оригіналу він наводить поруч свого перекладу у дужках та лапках. Так само у дужках М.Грушевський подекуди коротко своїми словами переказує зміст.

с. 44 ...інший Київ — Володимир; з усього видно гадку зробити з нього другий Київ, перенести старий Київ на нове місце. Там стала патрональна церква Богородиці Золотоверхої і Золоті ворота... — йдеться про місто Владімір (рос. — Владимир) на території Російської Федерації (інші назви — Владімір-на-Клязьмі, Владімір-Залеський) та пам’ятники давньоруської архітектури — Успенський собор і Золоті ворота.

с. 45 Две русские народности, с. 34–44, вид. 1903 — тут і далі М.Грушевський посилається на публікацію цієї праці у виданні: Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. — Кн. 1. — Т. 1. — С. 31–65.

Мысли о федер[ативном] начале [в древней Руси], с. 30 — М.Грушевський посилається на публікацію цієї праці у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. — Кн. 1. — Т. 1. — С. 3–30.

Черты нар[одной] южнорусской истории, с. 117 — М.Грушевський посилається на публікацію цієї праці у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. — Кн. 1. — Т. 1. — С. 67–158.

с. 47 ...він “нічого не накидає, а тільки викладає” (кажучи словами французького письменника)... — тут М.Грушевський відсилає до афоризму французького письменника та філософа-дієста Вольтера.

с. 50 Вид. 1903, с. 408–412 — М.Грушевський посилається на публікацію праці “Бунт Стеньки Разина” у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. — Кн. 1. — Т. 2. — С. 405–505.

с. 52 Начало единодержавия, вид. 1905 р., с. 25, 41, 42, 43, 85 — тут і далі М.Грушевський посилається на публікацію праці “Начало единодержавия” у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1905. — Кн. 5. — Т. 12. — С. 5–91.

с. 53 Личность царя Ивана Васильевича Грозного, там же, с. 412, 447, 448 — М.Грушевський посилається на публікацію праці “Личность царя Ивана Васильевича Грозного” у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1905. — Кн. 5. — Т. 13. — С. 393–448.

с. 54 Дещо про се в моїй ранішій статті про нього — див.: *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’ять роковини його смерті († 7/IV–1885) // Літературно-науковий вістник. — 1910. — Т. I. — Кн. V. — С. 209–225. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 397–411.

с. 55 Автобіографія в вид. “Задруги”, с. 263–264 — М.Грушевський посилається на видання: Автобіографія Н.И.Костомарова / Под ред. В.Котельникова. — М.: Задруга, 1922. — 440 с.

с. 56 Тому і в матеріалі, що ми публікуємо в сій книжці... — у третій книзі часопису “Україна” за 1925 р., де була опублікована ця стаття М.Грушевського, перша частина традиційного для часопису першого розділу “Розвідки й замітки” була присвячена М.Костомарову. Зокрема, крім цієї статті, були опубліковані студії: *Айзеншток І.* Перша дисертація Костомарова (Нові матеріали про спалення його дисертації в 1842 р.) (с. 21–28); *Міяковський В.* Костомаров у Рівному (с. 29–66); Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х рр. З споминів Вол. Менчиця / Подав А.Михалевич (с. 66–68). У підрозділі “З листування Костомарова” були опубліковані розвідки: *Житецький І.* Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок (с. 69–72); *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським (с. 72–77); *Єфремов С.* З листів Костомарова до Антоновича (с. 77–78). Завершувала розділ робота: *Гермайзе О. М.* Костомаров в світлі автобіографії (с. 79–87).

с. 56–57 ...допущених ним в листах до Сементовського... — чотири листи М.Костомарова до К.Сементовського за 1844–1845 рр. були оприлюднені у розвідці В.Міяковського. Див.: *Міяковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 42–66.

Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українському житті і творчості як проблема досліджу. Кілька заміток і дезидерат

Перша публікація: Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CXLI–CXLIII. Праці Фільологічної секції. — Львів, 1925. — С. 1–13 (окрема пагінація). Підпис у кінці статті: *Мих. Грушевський*. Без зазначення дати.

Подається за першодруком.

Цю статтю М.Грушевський підготував під час роботи над 5-м томом багатотомної “Історії української літератури” (Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. V: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.). — Кн. 1. — К.: Держвидав України, 1926. — 204 с.). В “Історії...” (с. 64) він зазначив, що витяг із розділу “Відгомони чеського релігійно-національного руху” (цей розділ займає с. 61–83) подав як статтю у 141-му томі “Записок НТШ”. Насправді положення статті у значно доповненому вигляді (у тому числі більш розлогі цитати мовою оригіналу) були викладені у майже всіх розділах цієї книги, зокрема на сторінках 182–183, 75–76, 124, 129–130, 112, 44–45, 64–65, 81, 135, 110, 119–120, 107, 209–215 (перераховано відповідно до логіки статті, дослівно текст статті та книги майже не збігається).

с. 58 ...ак[адемiк] Істрiн в своїм останнiм курсi iсторiї старої лiтератури (1922) висловився так... — йдеться про працю: *Истрин В.М.* Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (XI–XIII вв.). — Петроград: Наука и школа, 1922. — X, 248 с. М.Грушевський наводить цитати з даної книги у власному перекладі.

с. 59 Ак[адемiк] Карський в своїй iсторiї белоруського письменства (1922)... — йдеться про працю: *Карский Е.Ф.* Белорусы. Т. 3: Очерки словесности белорусского племени. Вып. 2: Старая западно-русская письменность. — Петроград, 1921. — VIII, 246 с. М.Грушевський сплутав рік видання: у 1922 р. вийшов 3-й випуск (“Художественная литература на родном языке”) цієї багатотомної праці.

Ив. Соколов. Отношение протестантизма к России в XVI–XVII в. — назва магістерської роботи І.І.Соколова виправлена. Під час друку статті М.Грушевського у 1925 р. була наведена помилкова назва “Отношение протестантства к России в XVI–XVII в.”.

...він посилається на Крasiньского і Лукашевича — йдеться про праці польських істориків В.Красінського та Ю.Лукашевича (у Соколова помилково названий Люкашевичем), якими користувався І.Соколов. Див.: *Krasinski Waleryan Skorobohaty.* Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland: In 2 vol. — London, 1838–1840; *Łukaszewicz Józef.* Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. 2 t. — Poznań, 1841–1843.

с. 60 ...М.Возняк в своїй останній праці... — тут М.Грушевський цитує працю: *Возняк М.* Історія української літератури: У 3 т. — Т. II: Віки XVI–XVIII. Перша частина. — Львів: Накладом товариства “Просвіта” з друкарні НТШ, 1921. — 416 с.

...міркуваннями і спостереженнями пок[ийного] Владiмiрова в його студії про Скорину... — М.Грушевський згадує про роботу: *Владимиров П.В.* Доктор Франциск Скорина: его переводы, печатные издания и язык. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1888. — 24, 351 с.

В своїй “Історії української літератури” ([т.] II, с. 47)... — наразі М.Грушевський відсилає до власної праці. Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. II. — К.; Львів, 1923. — С. 47–49.

...“миі Матки Божій”... — вірогідно, друкарська помилка. Мало б бути: “м[олит]-ви Матки Божій”.

с. 61 ...збірку їх текстів випустив проф. В.Розов перед самою революцією... — йдеться про працю: *Розов В.* Южнорусские грамоты. — Т. 1. — К.: Изд. отделения русского языка и словесности АН, 1917. — 176 + 75 + IX с.

...студій своїх над їх мовою не встиг опублікувати — передрук даної праці проф. В.Розова, що вийшла у 1917 р. у кількох примірниках без покажчиків, виравлень та навіть без вступної статті, за відсутності автора (Розов у 1920 р. емігрував до Югославії), був здійснений у 1928 р. заходом Постійної комісії історії української мови ВУАН під керуванням акад. А.Кримського. Робота опублікована як 63-й Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН та одночасно як 1-й випуск "Пам'яток і студій з історії української мови". Коротку передмову українською мовою написав А.Кримський. Див.: *Розов В.* Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. — К.: З друкарні Української академії наук, 1928. — 4 с. + 176 с. + 75 с. + IX с. Детальніше про історію цієї публікації див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. V: Культурні і літературні течії на Україні в XV—XVI вв. і перше відродження (1580—1610 рр.). — Кн. 1. — К.: Держвидав України, 1926. — С. 112.

с. 62 Я в своїм огляді побожних українських пісень і колядок ([т.] IV, с. 579)... — М.Грушевський посилається на свою працю: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. IV: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII—XVII. — К.: Держвидав України, 1925. — С. 579.

...т. зв. царинні обходи, свого часу опубліковані з Сяніччини Головацьким ([т.] II, с. 243)... — М.Грушевський відсилає до публікації Я.Головацьким десяти обхідних царинних пісень у тритомному виданні "Народные песни Галицкой и Угорской Руси". Див.: *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. — М.: Имп. Общество истории и древностей российских при Московском университете, 1878. — Ч. II: Обрядные песни. — С. 241—246.

Bobowski. Polskie pieśni katolickie... — йдеться про видання: *Bobowski M.* Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI wieku. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1893. — 475 s.

В рефераті, читанім торік ... — у 1924 р. К.Квітка на засіданні Етнографічної комісії ВУАН прочитав реферат "Вплив чехословацької народної музики на українську".

с. 63 Cod[ex] Vitoldi, с. 38 — Грушевський посилається на видання: *Prochaska A.* Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376—1430. — Cracoviae: Acad. Literarum, 1882.

Acta Cap., Gn. II, с. 15 — М.Грушевський посилається на *Acta Capitulorum, Gniezno.*

Новіша статейка Пальмова: Исторический образ Иеронима Пражского, 1916 (в тристолітню річницю смерті) — М.Грушевський помилився з описом та датуванням (у 1916 р. минуло не 300, а 500 років від смерті Ієроніма Празького). Йдеться про роботу: *Пальмов И.С.* Исторический образ Иеронима Пражского: По поводу 500-летия со времени мученической его кончины на констанцском костре 30 мая 1416 г. [Речь в торжественном собрании членов Петроградского Славянского благотворительного общества 11 мая 1916 г.] // Христианское чтение. — Петроград, 1916. — Кн. 5—6. — С. 483—498.

Palacký. Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges, [т.] I, с. 273; Codex epistolaris saeculi, XV, т. I, с. 56 — М.Грушевський посилається на видання: *Palacký František.* Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges vom Jahre 1419 an. — Band. 1. — Prag, B.F.Tempisky, 1873. — 680 s.; *Codex epistolaris saeculi decimi quinti.* — Т. 1, 1384—1492: ex antiquis libris formularum, corpore Naruszewiciano, autographis archivistique plurimis collectus opera Augusti Sokołowski, Josephi Szujski. Pars 1, Ab anno 1384 ad annum 1444. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1876. — LXX, 158 s.

с. 64 ...найстарша польська Біблія (т. зв. Шарошпотацький кодекс 1455 р.)... — найдавніший з відомих перекладів Старого Заповіту на польську мову був виконаний із більш раннього чеського перекладу за ініціативи Софії Гольшанської у 1453–1455 рр. Пам'ятка дістала назву “Біблія королеви Софії”, або “Шарошпотацька Біблія” (польською: “Biblia Szaroszpotacka”).

...нагадав про звісний текст (опублікований ще Костомаровим) “Пісні пісень”... — йдеться про публікацію: Костомаров Н.И. Старинный южно-русский перевод “Песни песней” с послесловиями о любви // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 11–12. — Ноябрь–Декабрь. — С. 49–64.

Материалы и исследования в области слав[янской] филологии, с. 197–198 — йдеться про видання: Соболевский А.И. Материалы и исследования в области славянской филологии. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1910. — 297 с.

с. 65 Антоновича “Монографии”, т. I, с. 263 — йдеться про видання: Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. 1. — К.: Типография Е.Я.Федорова, 1885. — 359 с.

Місія Драгоманова

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 3–28. Підпис у кінці статті: *Мих. Грушевський*. Без зазначення дати.

Стаття написана раніше 1 квітня 1926 р., коли це число часопису було здано до друку.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17205. — 50 арк.). На першому аркуші позначки чорнилом: у верхньому лівому кутку: Укр. 531, під цифрою 531 — цифра 461. У правому верхньому кутку позначка: 2–3 кн. Укр. 1926. Підпис на початку статті: Акад. М.Грушевський. Це, вірогідно, перший, неправлений варіант статті; надрукований був перероблений та доопрацьований варіант.

Подається за першодруком.

У 2014 р. статтю перекладено на російську мову російським істориком Андрієм Теслею. Опубліковано на електронному ресурсі з підзаголовком та вступною статтею перекладача. Див.: *Грушевский Михаил*. Миссия Драгоманова. “Украинофильство” и украинское национальное “освобождение”: версия Грушевского // [Електонний ресурс]. — Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/12962> (дата останнього звернення 04.07.2015). — Назва з екрана.

Стаття написана з нагоди тридцятиліття смерті визначного українського діяча М.П.Драгоманова (1841–1895) та п'ятдесятиліття його виїзду на еміграцію у березні 1876 р. Вона відкриває перший великий розділ книги 2–3 часопису “Україна” за 1926 рік, що замість традиційної назви “Розвідки й замітки” має заголовок “Памяти Михайла Петровича Драгоманова”. Крім статті М.Грушевського, були опубліковані студії: *Житецький І.* Останній виїзд М.П.Драгоманова за кордон (с. 26–37); *Олена Пчілка*. Спогади про Михайла Драгоманова (с. 28–64); *Бужинський М.* До гімназійних літ Драгоманова (Архівні доповнення до споминів О.Пчілки) (с. 65–69); *Студинський К.* Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами (с. 70–75); *Возняк М.* Доповнення М.П.Драгоманова до його “Австро-руських споминів у відповідь рецензентові “Діла” (с. 76–89); *Міяковський В.* Звільнення Драгоманова з Київського університету (с. 90–96); *Шамрай С.* Уривок споминів Ол.Ол.Русова про М.П.Драгоманова (с. 97–99), Дві недруковані статті П.Л.Тучапського про Драгоманова: 1. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України. 2. Національні погляди Драгоманова

(с. 100–124); *Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії* (с. 125–145). У розділі “Критика, звідомлення, обговорення” цієї ж книжки “України” М. Грушевський опублікував і свою рецензію на роботу Д. Заславського “Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк” (К.: Сорабкоп, 1924. — 172 с.) (с. 218–221).

Кілька підготовлених статей про М. П. Драгоманова не помістились у це число і були надруковані згодом. Див.: *Спомини Ірини Волод[имирівни] Антонович про М. П. Драгоманова* / Записав і до друку приладив С. Глушко // Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 120–134; *Критика М. Драгоманова на перше число львівської “Правди” за рік 1874* / Подав К. Студинський // Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 135–138; *Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші)* // Україна. — 1926. — Кн. 6. — С. 43–55; *Абрамович Д. З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним* // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 123–150.

Також у розділі були подані 13 світлин (8 вклейок), передані редакції часопису “Україна” сестрою М. П. Драгоманова О. П. Косач, його сином С. М. Драгомановим та істориком В. І. Щербиною, який був слухачем-студентом М. П. Драгоманова. Їх атрибуцію було зроблено на основі поміток на фотографіях та споминів рідних М. П. Драгоманова: (1) “Михайло Петрович Драгоманов у свій останній виїзд за кордон” (вклейка між с. 2 та с. 3); (2) “Микола Іванович Зібер, з фотографії, зробленої у Флоренції 1873 р., коли він приїздив до Драгоманова” (із зазначенням фотоательє Schemoche, Turin-Florence, вклейка між с. 8 та с. 9); (3) “хата Драгоманових у Гадячі, де родився Михайло Петрович”, і (4) “його кабінет-спальня в Софії, в котрій він помер” (вклейка між с. 40 та с. 41); (5) “батько М. П. Драгоманова Петро Якимович (з портрета, писаного 1837 р.)” і (6) “мати М. П. Драгоманова Єлизавета Іванівна (з фотографії кінця 1870-х рр.)” (вклейка між с. 48 та с. 49); (7) “М. П. Драгоманов студентом” (на звороті фото була дата “24 октября 1862 года”) і (8) “зараз по скінченню університету (1864)” (вклейка між с. 56 та с. 57); (9) “М. П. Драгоманов у 1870-х рр.” і (10) “його сестра Ольга Петрівна (Олена Пчілка), автор споминів (фотографія 1885 р.)” (вклейка між с. 64 та с. 65); (11) “М. П. Драгоманов перед останнім виїздом за кордон (Петербург, 1875)” і (12) “фотографія Драгоманова, роздана чинам київської поліції для стеження за ним (1873–1875)”, фото було подароване С. М. Драгоманову сином колишнього околочного у 1908 р. (вклейка між с. 96 та с. 97); (13) “М. П. Драгоманов з слухачами-студентами, фотографія знята перед виїздом за кордон у 1870 р.”. Стоять (зліва направо): Г. Донцов, В. Щербина, І. Волкобой, В. Туркевич, А. Малаховський, сидять: І. Ходевич, В. Лишин, М. П. Драгоманов, В. Петров, Я. М. Шульгин, І. Марков; внизу сидять: М. П. Дашкевич, В. Колодько (вклейка між с. 144 та с. 145). Тут подаємо лише фото М. П. Драгоманова, опубліковане на початку книжки перед статтею М. Грушевського.

с. 68 фото: Михайло Петрович Драгоманов у свій останній виїзд за кордон — як було зазначено у редакційній примітці, ця фотографія була наклеєна на картоні І. Ласоїх, Сеп'єве та мала помітку 1877 р., але О. П. Косач, з огляду на убрання М. П. Драгоманова, датувала її зимою 1875–1876 року і припускала, що у Женеві фото було лише презняте. Див.: *Ред[акція]. До ілюстрацій* // Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 124.

с. 69 ...українськими організаціями Києва й Одеси... — йдеться про Київську (“Стару”) та Одеську громади — громадські, культурно-просвітницькі організації української інтелігенції.

с. 70 ...публікуючи ювілейну книгу п[ід] з[аголовком] “З починів українського соціалізму. Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток”... — йдеться про видання: *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток* / Злагодив М. Грушевський. — Wien, 1922. — 212 с. У цій збірці М. Грушевський опублікував цінні першоджерельні матеріали, в тому числі вперше

подав українською мовою переклади статей М.Драгоманова із західноєвропейської (німецької та французької) преси, спогадів про нього Е.Бернштейна та С.Подолінського, ряд інших документів і матеріалів. Спеціально для збірки М.Грушевський написав розвідку “З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти”. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2009. — Т. 9. — С. 86–198. Матеріали названої праці були використані М.Грушевським для статті “Місія Драгоманова”.

с. 70–71 ...листи до Бучинського... — йдеться про публікацію: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсиміліями кореспондентів / Упоряд. М.Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — 353 с. Далі М.Грушевський цитує з цього видання.

с. 72 ...Мордовцева монографії... — йдеться про великий цикл історичних монографій письменника та історика Д.Мордовцева, зокрема: “Пугачевщина” (СПб., 1866), “Самозванцы и понизовая вольница” (1867), “Гайдамачина” (1870), “Политические движения русского народа” (в 2 т., СПб., 1871) та ін.

с. 73 ...була мною схарактеризована на іншій місці... — М.Грушевський посилається на свою статтю “Костомаров і Новітня Україна” (Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20). Передруковано у даному виданні на с. 32–57.

...його “Бунт Стеньки Разина” (1858)... — йдеться про працю: *Костомаров Н.И.* Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. — 1858. — Т. 121. — Кн. 11. — С. 289–346; Кн. 12. — С. 531–586.

...Рябінін-Скляревський в своїх цікавих студіях українського руху 1870-х років — у 1926–1927 рр. у часопису “Україна” була опублікована низка студій О.Рябініна-Скляревського з історії українського руху 1870-х рр. Див.: *Рябінін-Скляревський О.* З революційного українського руху 1870-х років. Одеська Громада 1870-х років // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 117–137; *Рябінін-Скляревський О.* Київська Громада 1870-х рр. // Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 144–162; *Рябінін-Скляревський О.* З революційного українського руху 1870–80 рр. Єлизаветградський гурток // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 112–123.

Листи Драгоманова до Франка, II, с. 122, з 14.IV.1888 — М.Грушевський цитує лист М.Драгоманова до І.Франка від 14 квітня 1888 р. та посилається на другу книжку листів М.Драгоманова до І.Франка (перша книга з листами за роки 1881–1886 була надрукована у 1906 р.). Див.: *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І.Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 121.

З листа до Кониського, писаного в тім самім часі... — М.Грушевський цитує лист М.Драгоманова до О.Кониського від 5 липня 1888 р. Див.: *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І.Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 130.

с. 75 ...уряд вихопив Чернишевського (1862)... — йдеться про арешт М.Чернишевського, що стався 12 червня 1862 р., півторарічне слідство у його справі та наступне перебування на каторзі й на засланні.

...“Исторические письма” Лаврова... — йдеться про публікацію П.Лавровим під псевдонімом “П.Миртов” праці у вигляді серії з 17 листів. Спочатку листи публікувались у щотижневій газеті “Неделя” (1868. — № 1–47 (з перервами); 1869. — № 6, 11, 14), а у 1870 р. вийшли окремим виданням. Див.: *Миртов П.Л.* Исторические письма. — СПб.: Типография А.Котомина, 1870. — IV, 265 с.

...Народники-пропагандисти, вид. 1925 р., с. 51... — М.Грушевський цитує видання: *Лавров П.Л.* Народники-пропагандисты. — 2-е изд., испр. — Ленинград: Колос, 1925. — 287 с.

с. 76 *Видавці листування Лаврова з цих років ("Былое", кн. 30, 1925, № 2, с. 19)* — М.Грушевський наводить цитату у власному перекладі.

с. 77 *Син багатого київського поміщика-службовця, маленького російського поета пушкінської плеяди...* — батьком С.А.Подолінського був заможний поміщик, урядовець, поет Андрій Іванович Подолінський. Його поема "Див і Пері", опублікована у 1827 р., була співчутливо зустрінута О.Пушкіним та його друзями.

От уривок з споминів Ольги Любатович... — М.Грушевський наводить у власному перекладі цитату зі спогадів: Любатович О. Далекое и недавнее // Былое. — 1906. — Кн. 6.

с. 80 *"Это не дело лица; это не дело кружка..."* — тут і далі М.Грушевський цитує передмову П.Лаврова "Вперед! — наша программа" до першого тому журналу "Вперед!" (Цюрих, 1873). Частину цитат наведено мовою оригіналу (російською), частину дано у власному перекладі М.Грушевського на українську.

с. 81 *...праці Бакуніна "Государственность и анархия"...* — йдеться про працю: Бакунин М.А. Государственность и анархия. Введение. Часть I: Борьба двух партий в Интернациональном обществе рабочих. — [Цюрих]: Издание социально-революционной партии, 1873. — 308, 24 с.

В своїй пізнішій автобіографії... — далі М.Грушевський цитує перекладену М.Павликом з російської на українську написану у березні 1883 р. у Женеві автобіографічну замітку М.Драгоманова з видання: Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895: Їго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. — Львів: З друкарні В.Манецького, 1896. — С. 359—360.

...Aliance Socialiste... — йдеться про створену у 1868 р. М.Бакуніним анархістську організацію "Alliance de la démocratie socialiste" ("Альянс соціалістичної демократії").

Див. його лист до Навроцького... — див.: Возняк М. З листування М.Драгоманова з В.Навроцьким // Літературно-науковий вістник. — 1923. — Кн. III. — С. 249—259.

Від Подолінського — див. "Спомини", с. 186 — М.Грушевський посилається на працю: Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 3—4. — Львів: Наклад І.Франка, 1890. — С. 186.

с. 82 *В недавно виданих споминах Кузьми Котова...* — див.: Котов К. Записки землевольца. — Харків: Госиздат України, 1925. — 148 с. М.Грушевський наводить цитату у власному перекладі.

с. 83 *...археологічним з'їзді, призначенім на серпень 1874 р.* — Третій археологічний з'їзд, на якому були присутні делегати з Російської імперії, а також Чехії, Словенії, Сербії, Моравії, Хорватії, Польщі та Франції, відбувся у Києві 2—21 серпня 1874 р.

"У Києві я застав чималий рух українців" — М.Грушевський цитує видання: Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895: Їго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. — Львів: З друкарні В.Манецького, 1896. — С. 361—364. За своїм звичаєм, під час цитування зробленого М.Павликом перекладу М.Грушевський вніс до тексту деякі мовностилістичні правки.

с. 84 *...фундаменті" (с. 362)* — сторінка посилання виправлена із хибно вказаної під час публікації с. 382.

...в своїх університетських лекціях... — М.Драгоманов у 1865—1875 рр. був приват-доцентом на кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві, читав лекції з історії Стародавнього Сходу, історії та історіографії Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, нової історії.

...рефератах і дебатах географічного товариства... — йдеться про Південно-західний відділ Російського географічного товариства, що існував у 1873—1876 рр.

...подав і в *"Истор[ических] песнях малор[усского] народа"*, котрих перший том разом із проф. Антоновичем випустив під археол[огічний] Конгрес 1874 р. — йдеться про підготовлене заходами Південно-західного відділу Російського географічного товариства та опубліковане напередодні III Археологічного з'їзду видання: *Исторические песни малорусского народа / С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова.* — Т. 1. — К.: Типография М.П.Фрица, 1874. — XXIV+336 с.; Т. 2. Вып. 1: *Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком.* — К.: Типография М.П.Фрица, 1875. — XI+166 с.

с. 86 *...я позволю собі навести з нього кілька уривків...* — М.Грушевський подає у власному перекладі опубліковані російською мовою спогади (*"Воспоминания"*) М.Ланганса з видання: *Лавров П.Л. Народники-пропагандисты.* — 2-е изд., испр. — Ленинград: Колос, 1925.

с. 87 *...брошура Волховського "Правдиве слово до земляків", видана потім за кордоном і новішими часами передрукована Франком...* — йдеться про брошуру Ф.Волховського *"Правдиве слово хлібороба до своїх земляків"*, що була опублікована у Відні у 1875 р. Пізніше передрукована І.Франком як один із додатків до збірки листів М.Драгоманова. Див.: *Волховський Ф. Правдиве слово хлібороба // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І.Франко.* — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 356–369.

...Квітчині "Листи до земляків"... — йдеться про роботу: *Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до любезних земляків.* — Харків, 1839. — 47 с.

...з стереотиповими міркуваннями: "Тяжко на світі жити..." — тут і далі М.Грушевський цитує та переказує брошуру Ф.Волховського за виданням І.Франка.

...Н.М. (товаришем Ланганса)... — очевидно, йдеться про Миколу Прохоровича Мак(к)авеева (рос. — Николай Прохорович Мак(к)авеев), найближчого товариша М.Ланганса. Див.: *Русова С. Мартын Ланганс (Из воспоминаний) // Былое.* — 1906. — Кн. 5. — С. 278.

с. 90 *...перероблено було на українські обставини "Хитру механіку" Кравчинського...* — йдеться про видання 40-сторінкової брошури під назвою *"Хитрая механика. Правдивый рассказ откуда и куда идут деньги"*, що була надрукована у 1874 р. під вигаданими ім'ям автора (*"Андрей Иванов"*), місцем видання та ім'ям видавця (*"Москва: Типография Г.М.Орлова"*). Щодо авторства брошури, то М.Грушевський помилився. Насправді її написав не С.Кравчинський, а В.Варзар, спільник П.Лаврова.

...автором сеї перерібки називають Нечуя-Левицького; вона була видана потім в Відні під заголовком "Правда" — тут також М.Грушевський помилився. Автором переробки *"Хитрої механіки"* на українську мову був С.Подолінський. Він вважав, що після переробки не має права видавати текст під оригінальною назвою та змінив заголовок. У 1875 р. брошура без зазначення імені автора побачила світ у Відні у заснованому С.Подолінським разом із О.Терлецьким першому українському видавництві, що публікувало соціалістичну літературу. Див.: *Правда. Оповідання. Переклад з великоруського.* — Відень: З болгарської печатні Янка С.Ковачева, 1875.

Літ.: Лист С.А.Подолінського до П.Л.Лаврова від 4 червня 1880 р. // *Лавров. Годы эмиграции: Архивные материалы: В 2 т.* — Т. 2: От *"Вперед"* к Группе старых народолюбцев / Сост. Б.Сапир. — Dordrecht; Boston, 1974. — С. 67–68.

...брошуру "Казка про чотирьох братів"... — йдеться про пропагандистську брошуру *"Где лучше: Сказка о четырех братьях"*, написану А.Тихомировим та опубліковану у 1875 р. також з вигаданими вихідними даними та під назвою *"Четыре странника, или Правда и кривда"*.

Першою в сій серії щодо змісту являється "Розмова про бідність"... — йдеться про опублікований анонімно твір С.Подолінського *"Про бідність: Розмова перва"* (Ві-

день: З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. — 20 с.). Наступного, 1876 р., вийшла його переробка, так само анонімно. Див.: Про багатство та бідність. Розмова перва. — Женева, 1876. — 30 с.

Розмову другу — про хліборобство... — див. анонімно надрукований перероблений М. Драгомановим твір С. Подолінського: Про хліборобство [Розмова друга]. Частина перва: Про те, як наша земля стала не наша. — Женева, 1877. — 88 с. (на обкладинці брошури з конспіративних причин як місто видання було позначено Ляйпціг).

...вийшла утопія “Парова машина”... — див.: [Анонімно] Парова машина. Казка. — Відень: З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. — 28 с. Далі М. Грушевський цитує (із власними правками) з даного видання.

с. 93 Його промова в “Львівських записках”, т. 116, с. 181 — йдеться про посмертну публікацію промови П. Г. Житецького 1887 (або 1888) року. Див.: З історії київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах. З його посмертних паперів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CXVI. — Львів, 1913. — Кн. IV. — С. 177–189.

Див. вище с. 6 і нижче с. 23 — М. Грушевський посилається на сторінки публікації даної статті в часопису “Україна”. В цьому виданні це с. 72–73 та с. 96.

...лист Терлецького до Бучинського з 17.IX, цитований Павликом в передмові до листування Драгоманова з Бучинським (с. XII), нарішті вдалось відшукати, і він буде присланий для надрукування в “Україні” — М. Грушевський говорить про згаданий М. Павликом лист О. Терлецького до М. Бучинського від 17 листопада 1874 р. Див.: Павлик М. Передмова // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсиміліями кореспондентів / Упоряд. М. Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — С. XII. Лист у копії, зроблений М. Павликом, був знайдений К. Студинським у Національному музеї у Львові та опублікований у журналі “Україна”. Див.: Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з’їзд в Києві // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 37–49.

с. 94 ...про віденську “Січ” як базу для закордонного українського видавництва... — йдеться про українську студентську організацію, що існувала у Відні від 1868 р. У середині 1870-х рр. О. Терлецький фактично очолював “Січ”.

...“славний комітет дванадцяти на Подолі”... — до складу комітету, за свідченням В. Науменка, входили В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, М. Ковалевський, О. Лоначевський-Петруняк, К. Михальчук, В. Науменко, Ю. Цвітковський, Я. Шультин. Див. Козирев О. С. Персональний склад “комітету 12-ти” київської “Старої громади” у 1875–1876 роках // Наукові праці Миколаївського ДГУ ім. Петра Могили. — 2006. — Т. 62. — Вип. 49. — С. 23–26.

...нецензурного II т. празького “Кобзаря” (Листи до Павлика, II, с. 100) — йдеться про двотомне видання “Кобзаря” Т. Шевченка, здійснене у Празі коштом київської “Старої громади”. Перший том містив твори, які вже проходили цензуру, другий том містив заборонені поезії. М. Грушевський посилається на видання: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). — Т. II: 1876–1878 / Здавив М. Павлик. — Чернівці: З друкарні “Руської Ради” в Чернівцях, 1910. — 317, I с.

Лист Драгоманова до Франка 26 вересня 1884 (I, с. 59) — М. Грушевський посилається на збірку: Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1881–1886 / Видав І. Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1906. — 260 с.

с. 95 ...так поінформували кияни Драгоманова по його повороті (Спомини, с. 454) — М. Грушевський посилається на видання: Австро-руські спомини М. Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 5. — Львів: Наклад І. Франка, 1892.

В згаданих вище споминах Котова... — М.Грушевський подає у власному перекладі цитату з видання: *Котов К. Записки землевольца*. — Харьков: Госиздат Украины, 1925. — С. 49–50.

Листи Тянячкєвича, с. 4 — М.Грушевський пише про користь популяризації Маркса і Енгельса та посилається на лист М.Павлика до М.Драгоманова від 2 січня 1877 р., між тим у листі йдеться про Маркса та Лассаля. Див.: *Павлик М. Передне слово // Листи Данила Тянячкєвича до Михайла Драгоманова (1876–1877) / Зладив і видав М.Павлик*. — Львів: З “Загальної друкарні”, 1906. — 35 с.

с. 96 ...москвофільське товариство ім.Качковського... — йдеться про засноване у 1874 р. “Общество имени Михаила Качковского”, галицьке культурно-просвітнє товариство москвофільського спрямування. Існувало до 1939 р.

“Між ними, — завважує він у своїх “Споминах”... — тут М.Грушевський цитує видання: *Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 2.* — Львів: Наклад І.Франка, 1889.

Австро-руські спомини, с. 358 і 441 — див.: *Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 5.* — Львів: Наклад І.Франка, 1892. — С. 358, 441.

с. 98 “in extremis” — з лат.: у крайньому разі.

III лист до киян. — Листи до Франка, II, с. 5, 40–41 — тут і далі М.Грушевський посилається на лист М.Драгоманова до киян від 3–12 лютого 1887 р. Див.: *Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І.Франко*. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908.

с. 100 В ранішій листі до Окуневського Драгоманов згадує... — тут і далі М.Грушевський цитує лист М.Драгоманова до Т.Окуневського від 12 листопада 1883 р. та посилається на видання: *Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / Зладив і видав М.Павлик*. — Львів: З “Народової друкарні” Манеїких, 1905. — С. 9.

с. 101 Воспоминания, 1923, с. 136 — М.Грушевський посилається на видання: *Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания*. — Петроград: Время, 1923. — 324 с.

Ганебний пам’яті

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 46–51. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Без зазначення дати.

Стаття написана не раніше 27 квітня 1926 р. (у статті М.Грушевський згадав виступи Ю.Ларіна та А.Єнукідзе на другій сесії ЦВК СРСР третього скликання, виклади цих виступів у центральній союзній пресі були опубліковані відповідно 17 та 27 квітня 1926 р.) та не пізніше 1 червня 1926 р., коли це число часопису було здано до друку.

Машинописна копія з авторськими правками чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17174. — 9 арк.). Підпис на початку статті: “Акад. Мих. Грушевський”. На першому аркуші машинопису позначки чорнилом вгорі: Укр. 489 IV 26.

Передруковано: *Грушевський М.С. Вибрані праці: Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / Упоряд. М.Галій, мовна редакція В.Дорошенка*. — Нью-Йорк: Голов. управа ОУРДП в США, 1960. — С. 133–141.

Подається за першодруком.

с. 104 ...була надрукована рівно двадцять років тому — в першій числі “Українського вестника”, що виходив в Петербурзі під час Першої Дури, моя статтейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова... — йдеться про пер-

ше видання статті російською мовою: Позорной памяти // Украинский вестник. — 1906. — № 1. — С. 39–41. Без змін її було передруковано у збірнику: Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. — СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1907. — С. 112–114. У 1906 р. вийшов варіант статті українською мовою: Ганебній пам’яті!.. // Літературно-науковий вістник. — Т. XXXIV. — Кн. VI. — С. 570–571 із приміткою “Зі статті, писаної для 1 книжки “Украинского вестника””. Варіант за останнім текстом та у мовній редакції О.Рибалка опублікований: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 441–443.

“Временные правила о неповременной печати”, видані тоді, весною 1906 р... — 26 квітня 1906 р. був виданий Іменний височайший указ, даний Сенату, “О временных правилах для неповременной печати”. Див.: Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате, 1906, мая 3, отдел первый, ст. 637.

...“временными правилами” 1906 р. ... — упорядником виправлена друкарська помилка, зроблена у 1926 р. (замість “1906” тоді було набрано “1905”).

с. 105 ...С.Щоголев в своїм підручнику противукраїнської інквізиції... — йдеться про видання: Щоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К.: Типография И.Н.Кушнерев и К^о, 1912. — 588 с., що в українських колах була кваліфікована як “підручник для жандармів”. М.Грушевський подає цитату з видання (зі с. 65, у першодруку помилково вказана с. 64) у власному перекладі.

с. 106 Проголошення війни... — йдеться про Першу світову війну.

с. 107 ...“вехисты”, Струве з компанією — йдеться про групу російських філософів, які у 1909 р. опублікували “Вехи” — збірник статей про російську інтелігенцію та її роль в історії Росії.

с. 109 ...“Чудацькі думки” Драгоманова... — йдеться про роботу М.Драгоманова “Чудацькі думки (Листи на увагу мудрим людям через редакцію “Народа”)”, що була вперше надрукована у двотижневику “Народ” у Коломиї у 1891 р., а у 1892 р. вийшла окремою книжкою під заголовком “Чудацькі думки про українську національну справу” і потім перевидавалася кілька разів.

...примара великоруського імперіалізму, що висунулася в виступах Ларіна—Єнукідзе й ін. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету... — М.Грушевський пише про другу сесію ЦВК СРСР третього скликання, що відбулась у Москві 12–25 квітня 1926 р. 16 квітня 1926 р., під час обговорення доповіді голови Раднаркому УСРР В.Чубаря про діяльність українського уряду, член ЦВК СРСР Ю.Ларін заявив про наявність в Україні так званого “російського питання” та навів приклади росіян, незадоволених українізацією як в офіційному, так і громадському житті. Це, на його думку, свідчило про “ненормальне ставлення до росіян на Україні”. (Коротко виклад промови Ю.Ларіна був опублікований у газеті “Правда”, більш повно — у газеті “Известия” 17 квітня 1926 р.). На заключному засіданні сесії 25 квітня секретар ЦВК СРСР А.Єнукідзе, оголошуючи про результати роботи комісії по доповіді українського уряду та вироблену нею резолюцію, підтримав точку зору Ю.Ларіна. Він, зокрема, зазначив, що “національна політика, мова і культура в значній мірі можуть розвиватись лише на основі культури та мови великоруської народності”. (Див.: Известия. — 1926. — 27 апреля. — С. 2). Детальніше див.: Вторая сессия ЦИК СССР Третьего созыва [12–25 апреля 1926 г.]: Стенографический отчет. — М.: Изд. ЦИК СССР, 1926.

Се правильно відчули відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши против яких-небудь обмежень українського національного розвитку — вже під час роботи другої сесії ЦВК СРСР проти великодержавних закидів Ларіна виступили голова Держплану УСРР Г.Гринько, голова ВУЦВК УСРР Г.Петровський, се-

кретар ЦК КП(б)У В.Затонський, нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР М.Скрипник, голова РНК УСРР В.Чубар. Див.: *Известия*. — 1926. — 17 апреля. — С. 2; 18 апреля. — С. 3.

Мик. Ол. Скрипник в своїй статті “До теорії боротьби двох культур”, що з’явилася в харківському “Комуністі”... — йдеться про статтю М.Скрипника у газеті “Комуніст”, що була органом ЦК та Харківського окружного комітету КП(б)У і виходила у тодішній столиці УСРР м. Харкові. Пізніше стаття була видана як однойменна брошура, а за два роки вийшло її доповнене видання. Див.: *Скрипник М. До теорії боротьби двох культур*. — Харків: Держвидав України, 1926. — 32 с.; *Скрипник М. До теорії боротьби двох культур*. — Харків: Держвидав України, 1928. — 71 с.

Апостолові праці

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 6. — С. 3–20. Підпис у кінці статті праворуч: *Акад. М. Грушевський*. Наприкінці статті ліворуч зазначена дата написання: “1926.1.XI”.

Машинопис із клеїнками рукописного тексту, правками та численними дописками чорнилом і олівцем рукою М.Грушевського та з друкарськими позначками простим і червоним олівцями (“петит”, “два стовпчики” та ін.) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17159. — 36 арк.). На арк. 1 ліворуч вгорі навскіс позначка чорнилом — “Укр. 588”. Підпис на арк. 1 вгорі “Акад. М.Грушевський”. Під назвою “Апостолові праці” підназва “Кілька згадок і завважень”, що потім закреслена. На арк. 36 у кінці статті олівцем дописано “акад. М.Грушевський”.

Передруковано без коментарів: *Народна творчість та етнографія*. — 2001. — № 5–6. — С. 57–74.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди десятиліття смерті І.Франка та опублікована у спеціально присвяченому І.Франку 6-му числі часопису “Україна” за 1926 рік у рубриці “В десятиліття смерті Франка”. Після статті М.Грушевського, що відкривала цю книжку, були надруковані студії: *Багалій Д.* Іван Франко як науковий діяч (загальний нарис) (с. 21–42), *Грушевський О.* Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) (с. 43–55), *Студинський К.* Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. (с. 56–114), *Возняк М.* Іван Франко в добу радикалізму (с. 115–163). В окремому підрозділі “До біографії Франка” побачили світ розвідки: *Коссак І.* Іван Франко та його брати. Уривок зі спогадів (с. 164–169), *Киричинський О.* Франко в Києві (с. 170–172), *Житецький Г.* Одруження І.Я.Франка (с. 172–175), *Лизанівський І.* Франко в роках 1911–12 (Уривки із споминів) (с. 175–179). Також у часопису були опубліковані різноманітні фотографії І.Франка у тексті та на клеїнках.

с. 111 Якби само велике страждання / Могло тебе, Вкраїно, відкупити... — М.Грушевський цитує франковий шостий вірш “Якби” із циклу “Поклони” (1897), що увійшов до збірки “Мій Ізмарагд” (1897).

У своїх “Великих роковинах” з нагоди чвертьтисячоліття Хмельниччини (1898)... — йдеться про поему І.Франка “Великі роковини”, що була написана до святкування Науковим товариством імені Шевченка 250-ліття початку Хмельниччини і вперше була опублікована в “Літературно-науковому вістнику” (Т. IV. — Кн. 2. — Львів, 1898. — С. 129–136).

с. 113 ...він казав у сих своїх перемиських відчитях 1901 р. — йдеться про цикл доповідей, що І.Франко читав у Перемишлі у 1901 р. Тексти доповідей під назвою “З останніх десятиліть ХІХ в.” були опубліковані спочатку у “Літературно-науковому вістнику” (див.: *Франко І. З останніх десятиліть ХІХ ст. // Літературно-науковий вістник.* — Львів, 1901. — Т. XV. — Кн. 7–9), а у 1910 р. разом із кількома додатками вийшли окремим виданням під назвою “Молода Україна”. Див.: *Франко І. Молода Україна. Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди.* — Львів, 1910. М.Грушевський наводить цитату з видання: *Франко І. Молода Україна. Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди.* — Львів, 1910. — С. 44.

с. 114 ...редакує першу жіночу збірку — маніфестацію жіночого руху... — йдеться про виданий у 1887 р. у Львові у друкарні Наукового товариства ім.Шевченка жіночий альманах “Перший вінок”.

...приймає на себе редакцію органу радикального студентства... — очевидно, М.Грушевський має на увазі заснований у 1888 р. групою львівських студентів літературно-науковий журнал “Товариш”. Вийшов один номер журналу, підготовлений І.Франком.

с. 115 Отут мій перехід до Галичини, заповіджений в 1893 р., здійснений в 1894... — йдеться про переїзд у 1894 р. М.Грушевського з Києва до Львова та зайняття ним посади ординарного професора Львівського університету по кафедрі “всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи”.

...проспект видання корпусу апокрифічної і легендарної літератури в Науковім товаристві імені Шевченка — цей проект був здійснений у 1896–1910 рр. У серії “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури” Археографічною комісією Наукового товариства ім.Шевченка було видано п’ять томів корпусу “Апокрифів і легенд з українських рукописів”, що були зібрані, упорядковані та пояснені І.Франком.

...висновки д-ра Щурата, зроблені ним на підставі Франкових занять Вишенським... — йдеться про аналіз В.Щуратом написаної у 1900 р. поеми І.Франка “Іван Вишенський”. Див. *Щурат В. Франків Іван Вишенський.* — Львів: З друкарні НТШ, 1925. — 19 с.

с. 116 ...ним розпочалася нова видавнича серія: “Пам’яток українсько-руського письменства” — усього було видано 8 томів, у тому числі 5 томів “Апокрифів і легенд з українських рукописів”.

...1895 р., почала друкуватись його перша велика праця порівняно-літературна про Варлаама й Йо[а]сафа... — йдеться про статтю: *Франко І. Варлаам і Йоасаф*, старохристиянський духовний роман і його літературна історія // *Записки НТШ.* — Львів, 1895. — Т. VIII. — С. 1–28.

Ославлені баденівські вибори 1897 року... — у 1897 р. під час виборів до австрійського парламенту у Галичині за наказом тодішнього прем’єр-міністра та міністра внутрішніх справ Австро-Угорщини К.Ф.Бадені військо та поліція силою розганяли мітинги й демонстрації проти реакційного виборчого закону, що позбавляв більшість трудящих виборчих прав. Унаслідок застосування владою зброї десять осіб було вбито, близько двох десятків поранено та понад сім з половиною сотень арештовано. Ці криваві вибори набули назви “баденівських”. І.Франко брав участь у виборах від Збаражчини, але обраний не був.

с. 117 ...статтю: “Як я став казенним радикалом”... — йдеться про роботу: *Франко І. Як я став “казенним радикалом” // Життє і слово.* — Львів, 1896. — Т. 5.

...наклеїв москвофілів у “Галичанині”... — йдеться про щоденну газету москвофільського напрямку “Галичанин”, що видавалась у Львові у 1893–1913 рр.

...до віденського тижневика “Die Zeit”... дав статтю, що з’явилася в травні т[ого] р[оку] під заголовком “Ein Dichter des Verrates”... — йдеться про статтю І.Франка: *Ein Dichter des Verrates // Die Zeit.* — Wien, 1897. — 8 May.

...ідеологію “Конрада Вал[л]енрода” Міцкевича... — йдеться про поему видатного польського поета А.Міцкевича “Конрад Валленрод” (1828), в якій автор зобразив Конрада фон Валленроде, великого магістра Тевтонського ордену кінця XIV ст., зрадником ордену, бо той був начебто литвином, який вступив до ордену, щоб помститись за розорення своєї батьківщини.

Ся стаття з’явилася сими днями, в перекладі М.Возняка, в книзі: “Іван Франко. Збірник під редакцією І.Лакизи, П.Филиповича, П.Кияниці” — йдеться про публікацію статті “Поет зради” у виданні: Іван Франко: Збірник / Ред. І.Лакиза, П.Филипович, П.Кияниця. — Харків: Книгоспілка, 1926. — С. 260–268.

с. 118 ...вибірка Франкових оповідань під заголовком “*Obrazki Galicyjskie*” ... — йдеться про видання: *Franko I. Obrazki galicyjskie*. — Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej, [1897]. — VII, 159 s. (Biblioteka Mrówki; № 287/289).

...“*Niesco o sobie samym*” ... — з пол.: “Дещо про самого себе”.

с. 119 *Wybory w Galicyi odbywał sie całkiem legalnie!* — з пол.: Вибори в Галичині відбулись цілком легально!

...*Давидівських селян*... — йдеться про селян із села Давидів, що на Львівщині.

с. 120 ...*nulla dies sine: huzia na Rusinów*... — з лат. та пол.: Жодного дня без ату на русинів.

...*bratniego ludu*... — з пол.: братнього народу.

...*wszystko, co mają Rusini, zawdzięczają naszej wspólnocie*! — з пол.: Всім, що русини мають, вони завдячують нашій щедрості!

...“*wszechpolakami*” — з пол.: великополяками.

...“*egoizmu narodowego*” ... — з пол.: національного егоїзму.

...*walki na noże z Rusinami* — з пол.: різанина з русинами.

с. 122 ...*царсько-королівській камері*... — йдеться про інституцію Австро-Угорщини, що відала державним майном.

...*бібліографічний опис моїх праць*... залишаю Естрайхерам 20 віку... — “Естрайхерами” І.Франко називає бібліографів. Узагальнення утворене ним від імені К.Естрайхера, відомого польського бібліографа XIX ст., упорядника багатотомного каталогу польських книг і книг про Польщу “*Bibliografia polska*”.

с. 124 ...*автор* — “*сідоглавий*” сеніор львівської Русі — був відомий всім — йдеться про Ю.Романчука, довголітнього політичного провідника галицьких українців.

...*Панько Куліш зафрантував Русь своєю “Крашанкою”*... — йдеться про брошуру: *Куліш П. Крашанка русинам и полякам на Великдень 1882 року*. — Львів: Друкарня НТШ, 1882. — 40 с.

Франтувати — вражати, зацікавлювати, вабити (галицизм).

с. 125 ...*angeborene Widerspruchslust*... — з нім.: уроджена суперечливість.

с. 126 ...*редактор “Kurjer-a” “з щирим жалем” повідомляв Франка, що він виключається з складу редакції*... — йдеться про головного редактора щоденника “*Kurjer Lwowski*” Г.Реваковича.

...*він відповів у черговім числі свого “Життя і слова” афоризмами в альбом “Ділу”*... — йдеться про публікацію: Декілька афоризмів у альбом “Ділу”, прочитавши його статтю “Смутна поява” в ч. 97 // Житє і слово. — 1897. — Кн. 3. — С. 263–264.

с. 127 *Важке ярмо твоє, мій рідний краю*... — М.Грушевський цитує франковий четвертий вірш “Рефлексія” із циклу “Поклони”, що увійшов до збірки “Мій Ізмарагд” (1897).

Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала... — М.Грушевський цитує франковий п’ятий вірш із циклу “Поклони”, що у збірці “Мій Ізмарагд” (1897) був надрукований без назви. У збірці “Давнє й нове” (1911) вірш був присвячений “Сідоглавному” (Ю.Романчуку).

с. 128 Протів “п’ятидесятиліття знесення панщини”... молодіж зробила демонстрацію... — у Східній Галичині заходами комітету, зложеного з членів львівських руських товариств разом з москвофілами, 17 травня 1898 р. були організовані повітові віча на честь святкування 50-літнього ювілею знесення панщини (1848–1898). 19 травня 1898 р. подібне велике віче було проведено на Високому Замку у Львові. Із протестом проти участі москвофілів у даному святкуванні виступила частина молоді, організована львівським студентським товариством “Академічна громада”.

...царепоклонному святові... — йдеться про святкування 50-ліття правління цівсаря Франца Йосифа та надсилання йому вітальної адреси “від руського народу”.

...пролог — “Великі роковини”, написаний Франком для парадної вистави... — у 1898 р. з нагоди 100-річчя виходу в світ поеми І.Котляревського “Енеїда” у Львові вперше було проведено урочистості, присвячені вшануванню творчості українського письменника. 31 жовтня 1898 р. у театрі Скарбека відбулась вистава “Наталка Полтавка” за п’єсою І.Котляревського. Перед виставою актор Л.Лопатинський виголосив пролог І.Франка. Див.: *Франко І.* Великі роковини: Пролог говорений перед ювілейною виставою “Наталки Полтавки” в пам’ять столітніх відродин українсько-руської народности. — Львів: З друкарні НТШ, 1898. — 15 с.

В промові моїй на ювілейній вечірці... — 1 листопада 1898 р. в Народному домі відбулася святкова Академія, на якій із промовами виступили М.Грушевський, С.Смаль-Стоцький та О.Колесса.

...в своїй ювілейній промові Франко зложив свою ісповідь життя... — святкуванню 100-ліття “Енеїди” у Львові передувало відзначення 25-ліття наукової і літературної діяльності І.Франка (відбулося 30 жовтня 1898 р.). Обидві виголошені І.Франком промови — під час офіційної частини святкування та на банкеті — були опубліковані у статті О.Маковея “Ювілей 25-літньої діяльності Івана Франка”. Див.: Літературно-науковий вістник. — Львів, 1898. — Т. IV. — Кн. II. — С. 128–130, 131–133.

...катастрофи, що його спіткала на початку 1908 року — йдеться про тяжку фізичну (параліч) та психічну хворобу І.Франка, що виразно дала себе знати в цей час.

с. 129 з “Літературно-науковим вістником”, коли його перестали пускати на Україну... — йдеться про цензурну заборону 1901 р. на надходження журналу “Літературно-науковий вістник” на підросійську Україну.

...ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували... — віли М.Грушевського та І.Франка у стилі неоренесансу були побудовані у Львові у 1902 р. за типовим проектом архітектора Мартіна Заходного на Софіївці (місцині поблизу церкви св. Софії) на сусідніх парцелах відповідно за адресами: вул. Понінського, 6 (нині вул. Франка, 154, Державний меморіальний музей Михайла Грушевського) та Понінського, 3 (нині вул. Франка, 152, Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка).

...18 жовтня 1905 р. ... він крикнув “Конституція в Росії”! — йдеться про виданий 17 жовтня 1905 р. російським царем Миколою II “Височайший маніфест про вдосконалення державного порядку”.

с. 131 Пріли над... слівницями по датки на видавництво — маються на увазі уклінні (слівні) листи-звертання про пожертви (датки) на видавничу справу, які писали М.Грушевський та І.Франко.

с. 132 Поминаючи півроку тому Драгоманова... — йдеться про написану весною 1926 р. статтю: *Грушевський М.* Місія Драгоманова // Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 3–28. У цій книзі опублікована на с. 69–103.

с. 133 ...“Вперед” Лаврова... — йдеться про заснований П.Лавровим журнал, що виходив у 1873–1877 рр.

...царські чорно-жовті стовпи — йдеться про прикордонні стовпи Австро-Угорської імперії, що, відповідно до династичних кольорів, мали чорні та жовті поперечні полоси.

...протест проти недопущення української мови на яким-небудь російським конгресі — як то було з приводу археологічного київського з'їзду 1899 р. ... — на XI Археологічний з'їзд, що мав відбутися у 1899 р. у Києві, члени Наукового товариства ім. Шевченка підготували низку доповідей. Однак через заборону друкувати їхні виступи українською мовою члени історично-філософської секції Товариства на своєму засіданні 16 червня 1899 р. постановили не брати участі в роботі з'їзду й видати підготовлені доповіді в “Записках НТШ”. Із цієї ж причини західноукраїнські вчені не брали участі у роботі XII Археологічного з'їзду в 1902 р. у Харкові, XIII Археологічного з'їзду в 1905 р. у Катеринославі та XIV Археологічного з'їзду в 1908 р. у Чернігові.

с. 134 Не пора, не пора, не пора... — М. Грушевський цитує вірш І. Франка, що був написаний у 1880 р. Опублікований у збірці “З вершин і низин” у 1887 р. та у другому, переробленому та доповненому, виданні 1893 р. У 1913 р. вірш у новій редакції був надрукований у збірці “Вірші на громадські теми”. В основу музики пісні лягла старовинна маршова німецька мелодія. Мелодію пісні опрацьовували різні композитори, зокрема Д. Січинський, музика якого стала дуже популярною. На початку XX століття музику до вірша написав М. Аркас. Детальніше див.: *Погребенник Ф.* Гімн національному відродженню України // Народна творчість та етнографія. — 1995. — № 4–6. — С. 3–8.

...процитувати сей лист в своїй книжці: “З починів українського соціалістичного руху” ... — йдеться про здійснене під час еміграції видання: *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток. — Wіen: [Вид-во] Укр. соціол. ін-ту, 1922. — 212 с. Вступна стаття М. Грушевського “З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти” була передрукована: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2009. — Т. 9. — С. 86–198.

“По якого чорта ви прислали мені статтю про гетьманів! — пише Франко Павликові в 1878 році — насправді М. Грушевський цитує лист І. Франка до М. Павлика від кінця червня 1879 р. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). — Т. III: 1879–1881 / Зладив М. Павлик. — Чернівці: З друкарні “Руської Ради” в Чернівцях, 1910. — С. 56. У листі йдеться про надіслану М. Павликом працю І. Нечуя-Левицького “Іван Виговський та Юрій Хмельницький”.

...його “Дрібній бібліотеці” ... — йдеться про видавничу серію І. Франка “Дрібна бібліотека” (1878–1880).

et comp[aniam] — з лат.: та компанія.

...надрукували Хмельн(ицького), котрий ось тут стовпів у мене... — йдеться про надруковану у Львові у 1878 р. брошуру І. Нечуя-Левицького “Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина”.

с. 135 Розвивайся ти, високий дубе, весна красна буде! — М. Грушевський помиляється з датуванням: вірш “Розвивайся ти, високий дубе...” був написаний І. Франком 17 березня 1883 р. і вперше опублікований у збірці “З вершин і низин” у циклі “Україна”.

Ії пізнавши чи ж я міг... — М. Грушевський цитує вірш І. Франка “Моя любов”, що відкривав цикл “Україна” у збірці “З вершин і низин”.

с. 136 Хоч в сусіда там пиха богацька... — М. Грушевський завершує виклад цитатою з вірша І. Франка “Антошкові П. (Азь Покой)”, що був написаний 15 листопада 1902 р. у відповідь на опубліковану у львівській щоденній газеті москвофільської орієнтації “Галичанин” статтю “Тщєтняя работа сепаратистов” (1902. — Ч. 222). В ній А. Петрушкевич, який заховався за псевдонімом “Азь Покой”, назвав українську мову

діалектом “общерусского языка”, а українських діячів — сепаратистами. Вірш І.Франка вперше був опублікований у журналі “Літературно-науковий вістник” (1902. — Кн. 12. — С. 179), а згодом увійшов до збірки “Semper tiro” (1906, цикл “На старі теми”).

Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленню. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 83–85. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 137 Про се в моїх книгах: “Початки громадянства” (генетична соціологія), с. 114 [і] д[алі] і “Історія укр[аїнської] літератури”, [т.] I, с. 218 і далі; Катерини Грушевської: “З примітивної культури”, с. 80–87, 184 [і] д[алі] — йдеться про праці: *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). — Відень: Український соціологічний інститут, 1921. — 328 с.; *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. 1. — К.; Львів, 1923. — 360 с.; *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передм. М.Грушевського. — Б.м.: Держвидав України, 1924. — 224 с. (в останній праці М.Грушевський покликається на розвідки К.Грушевської “Примітивне мислення і його відгомони в нашій фольклорі” та “Тотем і Мана, дві категорії примітивної мислі”).

с. 138 ...в праці К.Нікольського... — тут і далі йдеться про працю: *Нікольский К.* О службах русской церкви, бывших в прежних печатных богослужебных книгах. — СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1885. — 411 с.

...в праці Кравса... — йдеться про працю: *Krauss Fr.* Haarschurgodschaft bei den Südslaven // Internationales Archiv für Ethnographie. — 1894. — Bd. VII. — S. 161–198.

с. 139 ...професор Кароль Потканьський в студії “Postrzyżyny u Słowian i Germanów”... — йдеться про працю: *Potkański K.* Postrzyżyny u Słowian i Germanów. // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. — Kraków, 1895. — Т. 32. — S. 330–422.

Чубинський, [т.] V, с. 4 (“Холмищина”) — йдеться про працю: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. — СПб.: Типография Майкова, 1874. — 1209 с.

“В цьому часі (коло третього року) постригають дітей...” — тут і далі М.Грушевський цитує видання: Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. IX: Дитина у звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини / Зібр. і упоряд. Марко Грушевський. — Львів: Друкарня НТШ, 1907. — XXIII, 144 с.

В “Гуцульщині” Шухевича... — М.Грушевський цитує та пояснює видання: Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. V: *Шухевич В.* Гуцульщина: У 5 ч. — Ч. III. — Львів: Друкарня НТШ, 1902. — 257 с. Упорядником виправлена помилка М.Грушевського у позначенні частини (IV замість III).

с. 140 ...Боржковський на Поділлі записав сей обряд... — М.Грушевський перерахує з роботи: *Боржковский В.* “Парубоцтво” как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII. — Кн. VIII. — Август. — С. 765–776.

Відродження французької соціологічної школи

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 112–117. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія статті під заголовком “Відродження французької соціологічної школи (Дюркгем)” без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15206. — 11 арк.). Підпис “Мих. Грушевський” в кінці статті (арк. 11). На арк. 1 вгорі ліворуч дописано олівцем “М.Грушевський”, в центрі чорнилом навскіс — “Укр. 468”, олівцем вгорі праворуч — “Надрук. Первісне Громадянство, в. 1–2”.

Подається за першодруком.

М.Грушевський присвятив статтю огляду відновленого у Парижі “L’Année Sociologique” (“Соціологічного щорічника”), два томи якого він отримав. Див.: L’Année sociologique. — Nouvelle série. — Т. I (1923–1924). — Paris: Félix Alcan, 1925. — 1012 р.; L’Année sociologique. — Nouvelle série. — Т. II (1924–1925). — Paris: Félix Alcan, 1927. — 192 р.

с. 143 “L’Année Sociologique” — орган Дюркгейма і його школи... — “L’Année Sociologique” — соціологічний журнал, заснований у 1898 р. Е.Дюркгеймом. До 1913 р. під редакцією Е.Дюркгейма вийшли всі 12 номерів щорічника, через Першу світову війну видання журналу було перервано. У 1925 р. журнал було відновлено, його головним редактором став учень Е.Дюркгейма, його небіж М.Мосс. Після виходу двох томів у 1925 та 1927 рр. на зміну часопису прийшов журнал “d’Annales Sociologiques”, що нерегулярно видавався у 1934–1942 рр. З 1949 р. журнал “L’Année Sociologique” поновлений, його видання продовжується до цього часу.

Прізвище Е.Дюркгейма М.Грушевський писав без “й”: “Дюркгем”. У даному виданні написання виправлено відповідно до сучасних норм правопису.

...Марсель Мосс (Mauss), directeur d’études à l’École des Hautes Études... — йдеться про професорську посаду М.Мосса (“directeur d’études”, дослівно з фр. — “директор досліджень”) у паризькій Практичній школі вищих досліджень (l’École Pratique des Hautes Études).

Прізвище вченого М.Грушевський писав без подвоєного “с” на кінці — “Мос”. У даному виданні написання виправлено відповідно до сучасних норм правопису.

In Memoriam. L’oeuvre inédite de Durkheim et de ses collaborateurs, с. 7–29 — йдеться про статтю, яка була підписана “М.М.” (Marcel Mauss) і відкривала нову серію “L’Année sociologique”. Див.: L’Année sociologique. — Nouvelle série. — Т. I (1923–1924). — Paris: Félix Alcan, 1925. — Р. 7–29.

М.Грушевський помилився зі сторінками даної статті М.Мосса (поставив 7–40 замість 7–29), бо у тому ж розділі слідом за розділом “In Memoriam” на с. 30–40 була вміщена передмова до опублікованої у тій же книжці щорічника великої роботи М.Мосса. Див.: *Mauss M. Essai sur le don. Forme et raison de l’échange dans les sociétés archaïques* // L’Année sociologique. — Nouvelle série. — Т. I (1923–1924). — Paris: Félix Alcan, 1925. — Р. 30–189. У даному виданні помилка виправлена упорядником.

В протиставленні другій соціологічній організації Парижа, котрою кермував Рене Вормс... ..з... міжнародними конгресами, “анналами”, “Міжнародною соціологічною бібліотекою” і “Revue de Sociologie”... — йдеться про заснований Р.Вормсом у 1893 р. Міжнародний соціологічний інститут (фр.: Institut international de sociologie), який з того ж року почав проводити конгреси (лише у 1893–1903 рр. у Парижі відбулось

п'ять таких конгресів), а з 1895 р. видавати "Annales de L'Institut international de sociologie". Р.Вормс також заснував видавничу серію "Bibliothèque internationale de sociologie" та журнал "Revue Internationale de Sociologie".

...велася діяльність "Міжнародного соціологічного інституту"... — упорядником виправлено друкарську помилку (було "Міжнародного соціалістичного інституту").

с. 144 На фронті поліг син Дюркгейма, його найдорожчий ученик і сподіваний наступник в його роботі... — йдеться про Андре-Арманда Дюркгейма, який загинув 5 грудня 1915 р.

...нагородив Інститут Франції (Академія) їх спільну працю з історії релігій — йдеться про працю: Hubert H., Mauss M. *Mélanges d'histoire des religions*. — Paris, F.Alcan, 1909. — XLII, 236 р., що була відзначена Інститутом Франції (французькою державною академічною установою).

с. 146 ...курс сей видаватиме редакція "L'Année" цього року окремо... — задум був здійснений. Див.: Durkheim E. *L'Education Morale*. — Paris: Alcan, 1925. — III, 326 р.

... "Поділ соціальної праці" — перша велика наукова праця, що зробила йому ім'я, 1893 р., потім цінний соціологічний етюд про самовбивство, 1897 — йдеться про праці: Durkheim E. *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. — Paris: Alcan, 1893. — 504 р. та Durkheim E. *Le Suicide, étude de sociologie*. — Paris: Alcan, 1897. — XII, 462 р.

с. 147 ...вийшли потім студії про кровосумішку і про подружню організацію в австралійських громадах — йдеться про видання: Durkheim E. *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. — Paris: Alcan, 1912. — 647 р.

с. 148 Один давніший, 1890-х рр., — історії соціалізму; з нього був опублікований початок... — йдеться про статтю: Durkheim E. *Note sur la définition du socialisme* // *Revue philosophique de la France et de l'étranger*. — Paris: Alcan, 1893. — Vol. XXXVI. — Р. 506—512.

...новіший, з-перед війни, — про прагматизм... — цей курс лекцій Е.Дюркгейма був опублікований лише у 1955 р. Див.: Durkheim E. *Pragmatisme et sociologie*. Cours inédit prononcé à La Sorbonne en 1913—1914 et restitué par Armand Cuvillier d'après des notes d'étudiants. — Paris: Librairie philosophique J.Vrin, 1955. — 212 р.

...Бергсона... Дьюї... — українською прізвища цих філософів Bergson та Dewey М.Грушевський подає як *Бергсон* та *Діві*. У даному виданні упорядник зробила виправлення відповідно до чинного правопису.

Анрі Beuchat... автор підручника американської археології і "Морфології ескимосів", зробленої спільно з Моссом... — йдеться про Анрі Беша та його праці: Beuchat H. *Manuel d'archéologie américaine*. — Paris: Librairie Alphonse Picard et Fils, 1912. — 776 р.; Mauss M., avec la collaboration de Beuchat H. *Essai sur les variations saisonnières des sociétés Eskimos: Étude de morphologie sociale* // *L'Année sociologique*. — T. IX. — Paris: Félix Alcan, 1904—1905. — Р. 39—132.

...помер з голоду і холоду на о[строві] Врангеля під час етнографічної експедиції в 1914 р. — з 1913 р. А.Беша брав участь у Канадській арктичній експедиції, помер на острові Врангеля, що знаходиться на Тихому океані поблизу Аляски, США.

...Поля Huvelin, автора студії про "Магію й індивідуальне право"... — йдеться про студію Поля Ювелена: Huvelin P. *Les tablettes magiques et le droit romain: mémoire présenté au Congrès international d'histoire comparée*. — Paris: Macon, 1901. — 66 р.

с. 149 "Чим би було — коли б не було війни..." — М.Грушевський наводить цитату зі статті М.Мосса (с. 28) у власному перекладі з французької.

с. 150 Французький соціологічний інститут, зложений останніми часами... — йдеться про заснований у 1924 р. Французький інститут соціології (*Institut Français de Sociologie*). Його першим президентом став М.Мосс.

Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла

Перша публікація: Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М. Грушевського / Українська академія наук. Історична секція. — К.: Держвидав України, 1926. — С. 1–23. Стаття розташована за передмовою редактора збірника М. Грушевського та після змісту збірника (українською та французькою мовами), що були пагіновані римськими цифрами. Підпис Акад. Михайло Грушевський та назва на шмудтитолі. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

Збірник “Київ та його околиця в історії і пам'ятках”, де була надрукована дана стаття, був першим із низки запланованих М. Грушевським так званих територіальних або порайонних збірників. Їх мали готувати засновані М. Грушевським у 1924 р. у складі Історичної секції ВУАН чотири комісії порайонного розроблення історії України. Цей “Київський збірник”, як його називав М. Грушевський, був здійснений заходами Комісії історії Києва та Правобережжя. Начерно він був готовий вже зимою 1924/1925 рр., але через фінансові труднощі був надрукований лише у 1926 р. У збірнику опубліковано 17 статей 14 авторів.

с. 152 ...“Мысли о федеративном начале”, 1861... — йдеться про працю: Костомаров М. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 121–158.

с. 154 ...раніше людське життя, котрого умови в короткості начеркнені нижче ак[адеміком] Тутківським... — йдеться про публікацію статті: Тутковський П. Передісторична природа Києва (Геоологічне минуле території Києва за четвертинного періоду) // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 25–32.

с. 155 ...див. мою “Історію України-Руси”, [т.] I, [вид.] 3, с. 31–32 — тут і далі М. Грушевський посилається на третє, доповнене, видання 1-го тому “Історії України-Руси”, що вийшло у Києві 1913 р.

с. 156 *in situ* — з лат.: на місці.

...*Südrußland im Altertum*, 1921, с. 64... — М. Грушевський цитує (у власному перекладі) та посилається на роботу: Ebert M. *Südrußland im Altertum*. — Bonn, Leipzig: K. Schroeder, 1921. — XIII, 436 р.

с. 157 Головні праці: *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen*, 1905; *Neue Grundlagen der slawischen Altertumskunde*, 1910; *The expansion of the Slavs*, 1913; *Kdo byli naši předkové a co jsme po nich v sobě zdědili* (Хто були наші предки, і що ми по них дістали в спадщину), 1921; до них ще можна прилучити його ж: *Abkunft der Rumänen*, 1917. Моя стаття про сю теорію в 103 томі львівських “Записок”: “Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія”. Новіший перегляд ак[адемика] Нідерле: *Des théories de Jean Peisker sur les anciens Slaves в Revue des études slaves*, 1922 — йдеться про праці: Peisker J. *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung*. — Berlin: W. Kohlhammer. — 1905. — 271 р.; Peisker J. *Neue Grundlagen der slawischen Altertumskunde: ein Vorbericht*. — Stuttgart: W. Kohlhammer, 1910. — 8 р.; Peisker J. *The Expansion of the Slavs* // *Cambridge Medieval History*. — Vol. 2. — Cambridge, 1913. — P. 418–458; Peisker J. *Kdo byli naši předkové, co jsme po nich v sobě zdědili*. — Praha: J. Peisker vl. nákladem, 1921. — 62 s.; Peisker J. *Die Abkunft der Rumänen wirtschaftsgeschichtlich untersucht* // *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*. —

Jg. 15. — 1917. — Nos. 1–4. — P. 160–205; Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки: Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія // Записки НТШ. — Т. СІІІ. — Кн. ІІІ. — Львів, 1903. — С. 5–27 (передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 197–216); Niederle L. Des théories nouvelles de Jean Peisker sur les anciens Slaves // Revue des études slaves. — 1922. — Vol. 1. — P. 19–34.

с. 158 **Головні праці: Эллинство и иранство на юге России, 1918; Iranians and Greeks in South Russia, 1922; Les origines de la Russie kiévienne, 1922.** (Мій перегляд поглядів, висловлених в цих працях, і їх оцінка вже з'явилися на сторінках “України”, 1925, кн. IV) — йдеться про праці: Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России: Общий очерк. — Петроград: Огни, 1915. — 178 с.; Rostovtzeff M. Iranians and Greeks in South Russia. — Oxford: Clarendon Press, 1922. — XV, 260 p.; Rostovtzeff M. Les origines de la Russie kiévienne // Revue des études slaves. — 1922. — T. 2. — Fas. 1–2. — P. 5–18.

Грушевський М. Рец. на: М.И.Ростовцев, Эллинство и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, с. VII + 190; Iranians and Greeks in South Russia by M. Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Oxford, at the Clarendon Press, 1922, с. XVI + 160, 4°; Les origines de la Russie, par M. Rostovtzeff. “Revue des études slaves”, 1922, с. 5 — 18; М.И.Ростовцев, Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических (Российская Академия истории материальной культуры), 1925, с. VIII + 623 // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–158.

с. 159 **...Сумера...** — очевидно, М.Грушевський транскрибує назву однієї з найдавніших цивілізацій у Межіріччі (Месопотамії) так, як прийнято у західній традиції (англійською, німецькою, французькою та ін. буде “Sumer”). Сучасні українські (та російські) дослідники означають її як “Шумер”.

Дещо з літератури цього питання див. в “Записках львівських”, т. 87, с. 148–149 — йдеться про видання: “Записки Наукового товариства ім.Шевченка”. — Т. LXXXVII. — Львів, 1909.

с. 160 **...гінаїкократію...** — так М.Грушевський транскрибує з грецької слово Γυναικοκρατία, що дослівно означає “влада жінок”. У сучасному науковому вжитку транскрибується як “гінекократія”, у дискурсі є непоширеним.

Еберт в новітньому археологічному огляді наших країв... — М.Грушевський посилається і далі цитує (у власному перекладі, із зазначенням сторінок) роботу: Ebert M. Südrussland im Altertum. — Bonn, Leipzig: K. Schroeder, 1921. — XIII, 436 p. Упорядником виправлено друкарські помилки у зазначенні сторінок цієї книги (правильно “с. 37–38” замість “с. 378”; “с. 42 [i] д[алі]” замість “с. 42 дд.”).

...приймає гіпотезу пок[ійного] Гадачека... — йдеться про працю: Hadaczek K. Złote skarby Michałkowskie. — Kraków, Lwów: Staraniem i nakł. Muzeum imienia Dzieńduszycznych, 1904. — 30 s., 13 tabl.

...Iranians, с. 40 — тут і далі М.Грушевський посилається і цитує (у власному перекладі) працю: Rostovtzeff M. Iranians and Greeks in South Russia. — Oxford: Clarendon Press, 1922. — XV, 260 p.

“Slovanské Starožitnosti”, I, IV, Původ a počátky Slovanů východních, 1924, с. 216–217, 220–221 — тут і далі М.Грушевський цитує (у власному перекладі) та посилається на роботу: Niederle L. Slovanské starožitnosti. Původ a počátky Slovanů východních. Oddíl I. — Svazek IV. — V Praze: Nákladem Bursíka & Kohouta, 1924. — 286 s.

с. 162 Проф[есор] Фасмер в студії “Die Iranier in Südrussland” (Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, 1923)... — йдеться про роботу: Vasmer M. Unter-

suchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I: Die Iranier in Südrußland. — Leipzig: Markert & Petters, 1923. — 79 р.

с. 163 *hiatus* — з лат.: розрив, прірва.

Введение в курс истории русского языка, 1916, с. 33 [і] д[алі] — тут і далі М. Грушевський цитує у власному перекладі та в оригіналі, переказує та посилається на працю: *Шахматов А.А.* Введение в курс истории русского языка. — Ч. I: Исторический процесс образования русских племен и наречий. — Петроград: Типография “Научное дело”, 1916. — 151 с.

Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры, 1920 — йдеться про роботу: *Март Н.* Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры // Материалы по яфетическому языкознанию. — Вып. XI. — Лейпциг, 1920. — 54 с.

с. 166 **Звісню теорію Погодіна-Соболевського “роз’яснено” і збито спільними силами київських істориків, лінгвістів, дослідників літератури й мистецтва** — йдеться про теорію про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (зокрема, Києва і Київщини) за часів Київської Русі та неавтохтонність українського населення на цій території. Умовну назву дістала за прізвиськами двох найбільш відомих її авторів — М.Погодіна, який у середині XIX ст. уперше висловив ідею про неавтохтонність українського населення на його етнічній території, та О.Соболевського, який у 1880-х рр. підтримував та розвив її, намагаючись обґрунтувати фактами мови аналізованих ним пам’яток давньої писемності. З критикою тенденційних тверджень М.Погодіна і О.Соболевського та з їх спростуванням у різний час виступали М.Максимович, О.Котляревський, В.Антонович, М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, М.Дашкевич, П.Житецький, А.Кримський та інші.

с. 167 **...в своїй останній праці...** — йдеться про роботу: *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. — Петроград: Издание Русского исторического журнала, 1919. — 64 с.

...він каже: “Решительно не могу согласиться с этим положением...” — М.Грушевський наводить цитату зі згаданої праці із с. 12.

с. 168 **...висунув я в своїй студії 1898 р. ...** — йдеться про “Історію України-Руси”, перший том якої М.Грушевський опублікував у 1898 р.

...Валінана Масуді... — йдеться про політичне об’єднання Валінана, згадане у творах арабського історика Аль Масуді.

с. 169 **...на підставі згадок ольвійського декрету Протогена...** — йдеться про одну з найяскравіших лапідарних пам’яток — декрет на честь ольвійського багатія і громадського діяча Протогена (жив в останню чверть III ст. до н. е.), який дав у борг Ольвії велику суму грошей для закупки хліба у неврожайні роки, відбудови старих і будівництва нових укріплень, придбання подарунків вождям ворожих племен.

с. 171 **κοινή** — з грец.: койне (загальна народна мова, що виникла на ґрунті панівного діалекту).

Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 9–38. Підпис у кінці статті: *Акад. М. Грушевський*. Там же зазначена дата її завершення: “15 січня 1927 року”.

Машинопис з правками чорнилом й олівцем та друкарськими позначками, зробленими М.Грушевським, зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17167. — 59 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч навскіс напис “Укр. 774”. Над титулом “В ТРИДЦЯТИ РО-

КОВИНИ КУЛІША” — зроблена М.Грушевським позначка олівцем: “Вгорі, більшим шрифтом”. Нижче олівцем дописана назва: “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. Підпис — у кінці статті після дати.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди тридцяті річниці смерті визначного українського письменника, історика, етнографа, літературного критика і перекладача П.О.Куліша (1819—1897). Оpubлікована у спеціальному розділі часопису “Україна”, названому “В тридцяті роковини смерті Куліша”. Через те, що назва розділу стоїть над назвою статті та не відбита рискою, у бібліографії та в історіографії загалом назву цієї статті часто помилково подають із назвою розділу: “В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. Крім цієї статті М.Грушевського, у названому розділі були опубліковані студії: *Житецький І.* Куліш і Костомаров: Недруковане листування 1860—1870 рр. (с. 39—65), *Грушевський О.* Повісті Куліша з середини 1850-х років (с. 66—75), *Студинський К.* До історії зв’язків Куліша з галичанами в 1869—70 рр. (с. 76—93), Перша редакція “Іродової мороки” Куліша (с. 94—104) з передмовою М.Грушевського (с. 94—96). Передмова передрукована: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 11. — С. 233—236.

20 лютого 1927 р. відбулось урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене П.Кулішу. На ньому виголосили доповіді М.Грушевський (“Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”), К.Студинський (“Куліш і галичани”) та І.Житецький (“Куліш і Костомаров”).

с. 174 ...в Українській академії наук організується спеціальна комісія, яка займеться видаванням листування й іншої спадщини Куліша... — опрацювання спадщини П.Куліша та підготовка його творів і листування до видання складали завдання кількох академічних комісій. Створена наприкінці 1918 р. академічна Постійна комісія для видання пам’яток новітнього українського письменства під головуванням акад. С.Єфремова провадила працю над студіюванням творчості П.Куліша. З 1921 р. співробітники щойно створеної Комісії для дослідів над історією політично-громадських течій на Україні (згодом перейменованої на Комісію для вивчення революційних рухів на Україні) при ВУАН О.Дорошкевич та П.Рулін опрацьовували архівні матеріали П.Куліша під керівництвом голови Комісії того ж таки акад. С.Єфремова. На противагу їм у 1927 р. М.Грушевський створив Комісію для дослідження нової української історіографії, одним із завдань якої було вивчення творчості П.Куліша.

У 1927 р. був опублікований так званий “Кулішівський збірник” — під редакцією С.Єфремова та О.Дорошкевича побачило світ видання: Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видання пам’яток новітнього українського письменства / Українська академія наук. Збірник історично-філологічного відділу. — № 53. — К., 1927. — 200 с.

Також у 1920-х рр. у різних академічних виданнях (“Україна”, “Записки історично-філологічного відділу ВУАН” та ін.) публікувалося листування П.Куліша. Проте корпусне видання його листів стало можливим лише багато років потому, коли вже у незалежній Україні видавництво “Критика” розпочало амбітний проект з підготовки 35-томного Повного зібрання творів П.Куліша, частиною якого є серія “Листи”. Див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. — К.: Критика, 2005. — Т. 1: 1841—1850. — 648 с.; К., 2009. — Т. 2: 1850—1856. — 672 с.

...Археографічна комісія готувить видання його невиданої історичної праці — що мала становити другий том “Материалов до воссоединения Руси”, та не була ним

видана... — у 1874–1877 рр. П.Куліш опублікував тритомну монографію “История воссоединения Руси”, з її завершенням у 1877 р. почав публікувати зроблені ним для цієї капітальної студії документальні виписки, яких назбирав на декілька томів. Однак за життя П.Куліша вийшов лише один том під назвою “Материалы для истории воссоединения Руси”, в якому були представлені документи за 1578–1630 рр.

Археографічна комісія УАН одразу після свого створення з подачі І.Каманіна повернулася до ідеї Київської комісії для розбору древніх актів оприлюднити другий том запланованої П.Кулішем документальної збірки. Було вирішено друкувати її під заголовком “Материалы до истории українського козацтва 1626–1639 рр.”, однак здійснити видання не вдалося.

с. 175 ...навпаки, хотів бути “паном на всю губу” — фразеологізм “бути паном на всю губу” П.Куліш вживав неодноразово у кількох творах, зокрема в автобіографічному “Историчному оповіданні”, у романі “Чорна рада”, вертепній драмі “Іродова морока (Святочне представление на малорусском языке)” та ін. М.Грушевський тут і далі вживає цей питомий вираз П.Куліша.

с. 176 В автобіографічній “Жизни Кулиша” — писаний коли не ним самим, то за його оповіданнями якоюсь дуже близькою йому людиною... — автобіографія “Жизнь Кулиша” написана письменником від третьої особи у серпні 1867 р. Наступного, 1868 року, надрукована без зазначення прізвища автора у 8-ми числах львівського журналу “Правда”. Тут і далі М.Грушевський переказує та цитує з цього видання. Див.: Правда. — 1868. — № 2. — С. 19–21; № 3. — С. 32–34; № 4. — С. 45–46; № 24. — С. 283–286; № 25. — С. 296–300; № 26. — С. 311–312; № 27. — С. 322–324; № 28. — С. 335–336.

...се писала його дружина... — жінкою П.Куліша була Олександра Михайлівна Білозерська, українська письменниця, відома під псевдонімом Ганна Барвінок.

с. 177 ...змалював Куліш у своїй повісті: “Исторія Уляни Терентьевны” — йдеться про одну з повістей трилогії П.Куліша “Воспоминания детства”, що була вперше надрукована П.Кулішем у журналі “Современник” під псевдонімом. Див.: Николай М. История Уляны Терентьевны // Современник. — СПб., 1852. — Т. XXXIV. — № 8. — С. 139–252.

с. 178 ...Орест Ів. Левицький в невеличкім, але дуже змістовнім і влучнім начерку, надрукованім п’ятнадцять літ тому в VIII т. київских “Записок” як передмова до цікавого Кулішевого маніфесту 1862 року (“Украинофилам”)... — йдеться про начерк: Левицький О. Українофилам (Невідомий твір П.Куліша) // Записки Українського наукового товариства у Києві. — Кн. VIII. — К., 1911. — С. 62–68, що передував публікації: Куліш П. Українофилам // Там само. — С. 69–86. Далі М.Грушевський переказує та цитує (у власному перекладі) цей твір П.Куліша з посиланням на дане видання, для уточнення перекладу деякі слова наводить в оригіналі у дужках.

Зацитувавши звісний лист Куліша до Марка Вовчка... — йдеться про лист П.Куліша до Марка Вовчка від 15 березня 1862 р. Див.: Шенрок В. П.А.Кулиш. Биографический очерк // Киевская старина. — 1901. — Кн. 7–8. — Июль–Август. — С. 47–48.

с. 179 ...в своїх “Листах з хутора” 1861 р. ... — йдеться про художньо-публіцистичний цикл “Листи з хутора”, що П.Куліш опублікував у журналі “Основа” у січні–квітні 1861 р. під псевдонімом “Хуторянин”. Див.: Хуторянин. Листи з хутора. Лист І. Лист ІІ. Лист ІІІ. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний. Лист ІV. Про злодія в селі Гаківниці // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 310–318; Кн. 2 — Февраль. — С. 227–232; Кн. 3. — Март. — С. 25–324; Кн. 4. — Апрель. — С. 143–156.

Таким Куліш анонімно називає себе в своїм автобіографічному *“Історичному оповіданні”* ... — *“Твори Куліша” вид[ання] львівської “Просвіти”, [т.] VI, с. 387* — йдеться про нарис *“Історичне оповідання”*, що вперше було опубліковане як передмова до збірки П.Куліша *“Хуторна поезія”* (Львів, 1882). Тут і далі М.Грушевський наводить цитати за виданням: *Твори Пантелеймона Куліша. — Т. VI. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 6. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1910. — 700 с.*

...IX том “Записок іст[орико-]філ[ологічно го] відділу Укр[аїнської] академії” з цікавим матеріалом про хуторне будівництво Куліша з попереднього часу (В.Петров. Куліш-хуторянин, 1853–1854) — йдеться про публікацію: *Петров В. Куліш-хуторянин (теорія хуторянства і Баївцанський епізод 1853–1854) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. IX. — К.: ВУАН, 1926. — С. 156–184.*

с. 186 ἀριστος — з грец.: кращий.

с. 187 “Слава козацького батька не засліпила й тоді автора”, — споминає він в 1890-х роках. Він йому протиставив у цій поемі (“Великі проводи”, 1861)... — йдеться про написаний П.Кулішем у 1861 р. твір *“Великі проводи: поема 1648”*, що був вперше опублікований у журналі *“Основа”* (1862. — Кн. 1. — Январь. — С. 17–70; Кн. 2. — Февраль. — С. 30–81). М.Грушевський цитує написані у 1890-х рр. П.Кулішем коментарі до цієї поеми та сам твір за виданням: *Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с.*

с. 188 Куліш дає таке обґрунтування сьому козацькому аристократизмові... — далі М.Грушевський цитує (у власному перекладі) коментар П.Куліша до його ж поезії *“Дунайська дума”*. Див.: *Кулиш П. Дунайська дума, первая половина (1648–1654). Примечания к “Дунайской думе” // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 10. — Октябрь. — С. 25–43.*

с. 190 ...епілог до “Настусі” ... — М.Грушевський цитує заключні два рядки поеми П.Куліша *“Настуся”* (частина 6. *“Замість епілога до поеми (брату Тарасові на той світ)”*), написаної та опублікованої у 1861 р. у журналі *“Основа”*. Див.: *Кулиш П. Настуся (поэма, 1648), Ивану Пилиповичу Хильчевському. Примечания к поэме “Настуся” // Основа. — 1861. — Кн. 10. — Октябрь. — С. 1–30; Кулиш П. Настуся. Замість епілога до поеми: Брату Тарасові на той світ. Примечания к поэме “Настуся” // Основа. — 1861. — Кн. 11–12. — Ноябрь–Декабрь. — С. 1–16.*

...на царську службу до Варшави — у 1866–1868 рр. П.Куліш працював у Варшаві, де був директором відділення духовних справ у комісії внутрішніх справ у Царстві Польському та членом комісії для перекладу польських законів. Остання мала русифікаторський характер, участь в її роботі П.Куліша викликала невдоволення ним у колах польської та української інтелігенції.

...Лист до Хильчевського, 1866 р. ... — М.Грушевський у власному перекладі цитує лист П.Куліша до І.Хильчевського від 11/23 жовтня 1866 р. з Варшави. Див.: *Письма Кулиша к И.Ф.Хильчевскому. 1858–1875 // Киевская старина. — 1878. — Кн. I. — Январь. — С. 87. Упорядником виправлена друкарська помилка зазначеної у першодруці сторінки.*

с. 191 ...дали йому змогу зробити велику заграничну подорож ... — у 1869–1871 рр. П.Куліш подорожував Західною Європою, жив у Венеції, Відні, Празі, Львові.

...інтересні, але, може, перебільшені спомини пок[ійного] Кониського... — йдеться про спогади про П.Куліша у роботі: *Кониський О. Споминки. Дмитро Пильчиков // Зоря: Письмо літературно-наукове для руских родин. — Львів, — 1894. — № 4. — С. 92–93. Ці спогади потім були процитовані у студії: Шенрок В. П.А.Кулиш. Биографический очерк // Киевская старина. — 1901. — Кн. 7–8. — Июль–Август. — С. 52–56.*

с. 192 *...автентичні панеїрики Куліша його шефові кн[язю] Черкаському з сього часу...* — йдеться про висловлені П.Кулішем у цей час у листах до І.Хильчевського та П.Чуйкевича звеличення В.Черкаського як “незвичайної” та “наймудрішої людини, яку він лише зустрічав у житті”. Див.: Письма Кулиша к И.Ф.Хильчевскому. 1858—1875 // Киевская старина. — 1878. — Кн. I. — Январь. — С. 86; Федорук О. Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х років XIX ст.) // Україна модерна. — 2003. — Ч. 8. — С. 73—106.

...листи Куліша з Варшави 1865—1866 рр. до його приятеля Остапа Вересаю. Шан[овний] видавець сих листів... — йдеться про підготовлену Оленою Пчілкою публікацію: Письма к Остапу Вересаю П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова / Публ. Олени Пчилки // Киевская старина. — 1904. — Кн. II. — Февраль. — С. 211—228.

с. 194 *...в ранніх творах Куліша, приміром в “Чорній раді”* — історичний роман “Чорна рада” П.Куліш написав у 1845 р., тоді ж у Санкт-Петербурзькому журналі “Современник” були опубліковані п’ять його розділів.

...II т. “Истории воссоединения”... — М.Грушевський посилається на видання: Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году. — СПб.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1874. — 456 с.

с. 195 *...вже в 1867 р., в тодішній його автобіографії...* — йдеться про вже вище згадану автобіографію “Жизнь Кулиша”, надруковану у 1868 р. у львівській “Правді”.

с. 195—196 *...приявнюючись з Грабовськими й Свідзинськими...* — П.Куліш говорить про свої приятні стосунки з родинами поляків, які мешкали в Україні, — літератора, історика і громадського діяча М.Грабовського та бібліофіла, мецената, культурного діяча К.Свідзинського.

с. 196 *...“Іродова морока”. Новішими часами її передруковувано з пізнішої, цензуреної... редакції. Я тому вважав потрібним нагадати... сей перший варіант...* — йдеться про передрук “Іродової мороки” з цензурними правками у виданні: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. IV. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 4. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1909. — С. 407—501 (з коментарями). У тому ж числі часопису “Україні”, де була опублікована ця стаття М.Грушевського, побачила світ і публікація: Перша редакція “Іродової мороки” Куліша // Україна. — 1927. — Кн. 1—2. — С. 94—106, де на с. 94—96 була передмова М.Грушевського до безцензурної “Іродової мороки”. Передмова передрукована: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 11. — С. 233—236.

...в першій томі “Истории воссоединения”... — тут і далі М.Грушевський посилається, переказує та цитує у власному перекладі видання: Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. — СПб.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1874. — 363 с.

“Правда”, 1868, с. 285—286 — М.Грушевський цитує видання: Жизнь Кулиша // Правда. — Львів, 1868. — № 24. — С. 283—286.

Там же, с. 15 — М.Грушевський цитує працю П.Куліша, опубліковану без підпису: Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами // Правда. — Львів, 1868. — № 2. — С. 14—15 (робота повністю була опублікована у “Правді” у числах 1—17, 25—35).

с. 198 *...II том “Воссоединения”...* — далі М.Грушевський, помічаючи відповідні сторінки, кілька разів поспіль посилається, переказує та цитує у власному перекладі (із зазначенням у дужках поруч з перекладом деяких оригінальних виразів та пояснень

окремих висловів П.Куліша) вже згаданий другий том тритомної праці “История воссоединения Руси” видання 1874 р.

О козаках, 1878, перед[уковано] в XIV т. “Монографій” (Собр[ание] соч[инений], [кн.] V, с. 619) — М.Грушевський посилається на статтю М.Костомарова “О козаках (по поводу статьи П.А.Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях “Русского архива”, изд. 1877 года)”, що була вперше надрукована у журналі “Русская старина” (1878. — № 3), а згодом увійшла до XIV тому “Исторических монографий” (СПб., 1881). При цитуванні М.Грушевський послуговувався її перевиданням. Див.: Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1904. — Кн. 5. — Т. 14.

Див. Листи до Хильчевського, — “К[иевская] стар[ина]”, 1898, [кн.] I — тут і далі йдеться про публікацію: Письма Кулиша к И.Ф.Хильчевскому. 1858—1875 // Киевская старина. — 1878. — Кн. I. — Январь. — С. 84—149.

с. 203 ...на руського Іллю... — день пам’яті Іллі Руського, або Іллі Муромця, — 1 січня.

с. 206 ...пише він приятелеві своєю мішаниною українського і великоруського... — М.Грушевський цитує лист П.Куліша до І.Хильчевського від 28 листопада 1874 р.

Вона вийшла тільки в 1879 р., під назвою “Хуторская философия и уединенная от света поэзия” — йдеться про видання: Кулиш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. — СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1879. — 305 с. Її зміст був таким: I. Почему русская пресса мало содействует размножению в обществе умных и добродетельных людей. II. Просветительный элемент в глухом захолустье. III. Иродова морока. Святочное представление на малорусском языке. IV. Замена университетских лекций народоизучением. V. Поэтический протест одного древнего народа против другого. VI. Возможность поднять из упадка нравственные способности общества. VII. Беседа Старого Розума з Недомыслом, святочное философствование на малорусском языке. VIII. Хуторянка, святочная оперетта на малорусском языке”. Див.: Кирилюк Є. Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього // Українська бібліографія. — Вип. 2. — К.: Держвидав України, 1929. — С. 49—50.

Упорядником виправлена друкарська помилка дати виходу даної книги (1879 замість помилкового 1897 року).

...один її примірник — з Петерб[ургської] публічної бібліотеки — книга і далі зберігається у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург, РФ).

с. 209 Sic — з лат.: так, саме так. Підкреслює, що попередній вислів не є помилкою.

...“Останньому кобзареві козацькому” ... — вірш П.Куліша вперше надрукований у харківській газеті “Южный край” у 1885 р. під назвою “Кобзареві”.

с. 210 Передрукована в “Творах”, т. I, с. 323—324 — М.Грушевський цитує вірш за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с.

с. 211 ...одночасно з III томом “Воссоединения” ... — йдеться про видання: Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. — М.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1877. — IV, 374 с. Далі М.Грушевський цитує дану працю у власному перекладі.

...продовжувалося в “Отпадении” ... — йдеться про тритомну працю П.Куліша “Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)”, що вийшла у Москві як томи “Чтенный в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” у 1888—1889 рр.

...“Казакі по отношению к государству и обществу” — йдеться про видання: Кулиш П. Казаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — 1877. —

Кн. III. — С. 352–368; Кн. VI. — С. 113–135. М.Грушевський цитує дану працю у власному перекладі та посилається на відповідні сторінки (у дужках).

Його дальші історичні праці: “Отпадение Малороссии от Польши”... — назва праці П.Куліша виправлена упорядником. У М.Грушевського було “Отделение Малороссии от Польши”.

...“Украинские паны и казаки в двадцатилетие перед бунтом Хмельницкого”... — йдеться про працю: Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. — М., 1895. — Январь. — С. 298–322; Февраль. — С. 610–632; Март. — С. 92–136; Апрель. — С. 642–682; Май. — С. 179–205.

с. 214... “Вселись у нового Гомера, щоб у твої “живі” велично задзвонив!” — М.Грушевський цитує вірш П.Куліша “Молитва Боянові, “соловеві старого времени”” зі збірки “Дзвін” за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — С. 359.

“З Вишні Іоанна, що й богословством процувітав, і в житті був без обмана...” — тут і далі М.Грушевський цитує поему П.Куліша “Грицько Сковорода. Староруська поема” за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. 2. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 2. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1909. — 559 с.

“Серед бурі й напасті, в розхвилюваному життєвському морі... як пророчив серед бурі” — цитата з роботи П.Куліша наведена у перекладі М.Грушевського.

...Сковорода, прославлений окремою поемою... — П.Куліш писав поему “Грицько Сковорода. Староруська поема” у 1890-х рр. (написав дві пісні, третю не завершив).

Ист[ория] воссоединения, [т.] I, с. 318–319 — упорядником виправлена друкарська помилка у посиланні на том даної праці П.Куліша (у першодруку помилково був вказаний т. III).

с. 215 ...“То була спасенна сила — щирю правду проявила...” — М.Грушевський цитує вірш П.Куліша “На двадцяті роковини великого похорону”, що був опублікований у збірці “Хуторна поезія” (Львів, 1882).

с. 216 “До гурту ж, небожата, і великі й малі...” — М.Грушевський тут і далі цитує твір П.Куліша “Зазивний лист до української інтелігенції” зі збірки “Хуторна поезія” (Львів, 1882) за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. VI. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 6. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1910. — 700 с. (опублікована на с. 566–586).

Упорядником виправлені допущені у першодруку помилки у бібліографічних посиланнях (число тому “Творів” та сторінки).

с. 217 Досить було вже того, як він його почастував, “подаючи йому український переклад Шекспірових творів” звісною характеристикою: “Народе без пуття, без честі і поваги...” — М.Грушевський цитує вірш П.Куліша “До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів”, що був опублікований поруч із “Зазивним листом до української інтелігенції” у збірці “Хуторна поезія” (Львів, 1882).

**В двадцять п’яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського.
Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження**

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 3–17. Підпис у кінці статті: Акад. М. Грушевський. Дата не зазначена.

Машинопис у двох примірниках зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17164. — 44 арк.). Перший примірник (арк. 1–22) — з правками чорнилом та олівцем рукою М.Грушевського, а також з друкарськими помітками. На арк. 1 вгорі ліворуч навскіс помітка чорнилом “Укр. 789”. Червоним олівцем зверху дописано: *акад. Михайло Грушевський*. На арк. 22 внизу статті підпис: *Акад. М. Грушевський*. Другий примірник (арк. 23–44) — чистий.

Подається за першодруком. Упорядник не розшифровувала часто вживані М.Грушевським криптоніми “О.М.” та “Ол.М.” на позначення ім’я та по-батькові Олександра Матвійовича Лазаревського, однак були розкриті скорочення (замість “О.М-ча” подаємо “О.М[атвійови]ча” та под.).

У четвертій книзі часопису “Україна” за 1927 р., де опубліковано цю статтю М.Грушевського, перший розділ “Розвідки й замітки” був присвячений видатному українському історику, джерелознавцю, генеалогу, видавцю О.М.Лазаревському (1834–1902) та мав підзаголовок “Двадцять п’ять роковини смерті Ол.М.Лазаревського”. Таким чином, назва статті М.Грушевського, що відкривала розділ, склалась із двох частин — підзаголовку розділу та власне назви. Інколи у бібліографічних описах назва цієї статті подається без зазначення підзаголовку: “Кілька слів про його [Лазаревського О.М.] наукову спадщину та її дослідження”.

Крім статті М.Грушевського, були опубліковані студії: *Василенко М.* Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). Матеріали до його біографії (з малюнками) (с. 18–82); *Лазаревська К.* Лазаревський О.М. і старе українське мистецтво (с. 83–97); *Житецький І.* Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова (с. 98–104); *Осадчий Т.* Про діяльність О.М.Лазаревського в останні часи на Конотопщині (с. 105–106).

10 квітня 1927 р. відбулось урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене пам’яті О.М.Лазаревського. З науковими доповідями виступили М.Грушевський (“Наукова спадщина О.М.Лазаревського та її дослідження”), М.Василенко (“Головні моменти життя і діяльності О.М.Лазаревського”), К.Лазаревська (“О.М.Лазаревський та старе українське мистецтво”), О.Гермайзе (“Значіння праць Лазаревського для української історіографії”).

с. 219 ...монументальної праці Лазаревського “Описание старой Малороссии”... — йдеться про видання: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 1–3. — К.: Типография К.Н.Милевского, 1888–1902. Том перший був присвячений Стародубському полку, том другий — Ніжинському полку, а том третій — Прилуцькому полку.

...ак[адемiк] Багалій назвав його “Новим істориком Малороссии”... — йдеться про велику рецензію Д.Багалія: *Багалей Д.И.* Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского “Описание старой Малороссии”. Том первый. Стародубский полк / Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. Приложение к LXIX тому “Записок Императорской Академии наук”. — № 3. — СПб., 1891. — 148 с.

...студія про посполитих (1866)... — йдеться про видання: *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783): Историко-юридический очерк по архивным источникам // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — 1866. — Вып. 1. — С. 1–152 та окремою відбиткою.

...“Обозрение Румянцевской описи” (1866–1867)... — “Обозрение Румянцевской описи Малороссии” вийшло у чотирьох випусках, два перших (по Чернігівському та Київському і Ніжинському полкам) у 1866–1867 рр. підготував О.Лазаревський, два

останніх (по Стародубському полку та доповнення) у 1875 і 1885 рр. — Н.Константинович. М.Грушевський згадує видання: *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1: Полк Черниговский. — Чернигов: Губернская типография, 1866. — 138 с.; Вып. 2: Полки Киевский и Нежинский. — Чернигов: Губернская типография, 1867. — 139–390 с.

...*монографія про Полуботка (1880)*... — йдеться про видання: *Лазаревский А.* Павел Полуботок: Очерк из истории Малороссии XVIII ст. // Русский архив. — 1880. — Кн. I. — С. 137–209.

...*генеалогії “Людей старой Малороссии”*... — йдеться про цикл публікацій О.Лазаревського у часописах “Русский архив”, “Исторический вестник” та “Киевская старина” у 1875–1888 рр. Див.: Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках // Русский архив. — 1875. — Кн. 1. — С. 91–97; Кн. 3. — С. 311–323; Кн. 4. — С. 439–452; Кн. 7. — С. 248–264; Кн. 8. — С. 402–409; Кн. 11. — С. 297–308; 1876. — Кн. 12. — С. 437–455; Люди Старой Малороссии // Исторический вестник. — 1880. — Т. 2. — Август. — С. 710–730; Люди Старой Малороссии // Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 101–125; Кн. 3. — С. 479–498; Кн. 8. — С. 243–258; 1884. — Кн. 1. — С. 51–82; 1885. — Кн. 5. — С. 1–20; 1886. — Кн. 1. — С. 1–16; Кн. 7. — С. 443–455; 1887. — Кн. 6–7. — С. 379–395; Кн. 8. — С. 627–637; 1888. — Кн. 11. — С. 364–373.

...*двох офіційних рецензій на подані ним на академічну премію томи перший і другий “Описания”*... — йдеться про вже згадану рецензію Д.Багалія на перший том праці О.Лазаревського “Описание старой Малороссии” та рецензію В.Мякотіна на другий том. Див.: *Мякотин В.* К истории Нежинского полка в XVII–XVIII вв.: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского “Описание старой Малороссии, т. II: Полк Нежинский” / Отчет о тридцать седьмом присуждении наград графа Уварова. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1896. — 126 с.

...*неофіційної оцінки першого тому, зробленої пок[ійним] І.В.Лучицьким*... — йдеться про студію: *Лучицкий И.* [Рецензия] “Описание Старой Малороссии” А.Лазаревского. Том первый. Полк Стародубский // Университетские известия. — К., 1889. — Т. 12. — С. 283–297.

с. 221 ...серія начерків про “изыскателей малорусской старины” — М.Грушевський переповідає задум О.Лазаревського, що був викладений у вступі до праці історика “Прежние изыскатели малорусской старины”, вперше надрукованої у часопису “Киевская старина” (1894. — Кн. 12. — С. 349–351). О.Лазаревський встиг написати лише кілька начерків із задуманого: про Я.М.Марковича (1776–1804) (Киевская старина. — 1894. — Кн. 12. — С. 351–387), О.І.Мартоса (Киевская старина. — 1895. — Кн. 2. — С. 170–194) та О.М.Марковича (1790–1865) (Киевская старина. — 1897. — Кн. 1. — С. 92–111; Кн. 2. — С. 275–310). Перші два нариси — про Я.М.Марковича та О.І.Мартоса були передруковані разом із передмовою у виданні: *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины // *Лазаревский Ал.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии: В 5 т. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Г.Т.Корчак-Новицкого, 1895. — Т. II. — С. 78–140. Третій нарис — про О.М.Марковича — у четвертому томі цієї ж збірки статей. Див.: *Лазаревский А.* Александр Михайлович Маркович (р. 1790 — † 1865) // *Лазаревский Ал.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии: В 5 т. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1898. — Т. IV. — С. 78–94.

...*Олександр та Микола Маркевичі* — упорядником виправлено помилку М.Грушевського (було: “Андрій та Микола Маркевичі”): О.Лазаревський писав про Олек-

сандра Михайловича Марковича (1790—1865), а не про Андрія Івановича Маркевича (1781—1831), батька Миколи Андрійовича Маркевича (1804—1860).

...їх можна знайти в покажчику: тимчасом в покажчику Пономарева, в “К[иївській] старині”, 1902 р. кн[изі], а незадовго має вийти новий і повніший в “Укр[аїнському] археограф[ічному] збірнику”, т. II, присвяченому Ол. М[атвійови]чу — у 1902 р. після смерті О.Лазаревського був опублікований бібліографічний хронологічний покажчик та предметно-іменний ключ до нього. Див.: П[ономарев] С. Труды А.М.Лазаревского (Сообщения, исследования, рецензии): В хронологическом порядке // Киевская старина. — 1902. — Кн. 5. — С. XXXI—LII. Анонсований М.Грушевським покажчик також був опублікований. Див.: Ткаченко М. Праці О.М.Лазаревського та про О.М.Лазаревського (з передмовою та покажчиком) // Український археографічний збірник. — Т. II. — К., 1927. — С. LI—LXXX.

с. 221—222 ...як “первого по времени изыскателя малорусской старины с ясно выраженным намерением — дать тогдашнему читателю возможность познакомиться с историей родины” — М.Грушевський цитує роботу: Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. — 1894. — Кн. 12. — С. 350.

“Автор не сообщает нам никаких сведений... — М.Грушевський цитує, переказує та пояснює деякі місця (у дужках) із вищезгаданої рецензії І.Лучицького.

с. 223 ...передм[ова] [до] III т., с. IX... — М.Грушевський посилається на видання: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1902. — Т. III: Полк Прилуцкий. — XIV, 426, XXIII с.

с. 226 “В сій книзі, як і в спеціальних начерках, присвячених людям старої Малоросії... — М.Грушевський у власному перекладі цитує (із зазначенням відповідних сторінок) вже згадану рецензію Д.Багалія.

Його “Очерки”, надруков[ані] в 1871 р. ... — йдеться про студію: Лазаревский А. Очерк из быта Малороссии XVIII века. 1. Приходское духовенство. 2. Монахи // Русский архив. — 1871. — Кн. XI. — Ст. 1884—1905.

Упорядником виправлено друкарську помилку у позначенні часу виходу даної роботи (було “1874”).

с. 227 Висловлюючи жаль, що автор “поскупився на відомості про розміри рухомого майна старшини”... — тут і далі М.Грушевський цитує (у власному перекладі, із зазначенням відповідних сторінок) згадану рецензію І.Лучицького.

“Д[обродію] Л[азаревсько]му іноді робили докори за надмірно темні фарби... — М.Грушевський цитує у власному перекладі, із зазначенням сторінок названу рецензію В.Мякотіна.

с. 229 ... І гармонія, і сила — музика та й годі! — М.Грушевський цитує уривок з вірша Т.Шевченка “І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” (1845).

...написав для “Основи” свою першу статтю про Полуботка... — йдеться про роботу: Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 8. — Август. — С. 9—19.

...кільканадцять літ потім, представив постать героя української старшини Костомаров... — очевидно, йдеться про статтю: Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Русская старина. — 1876. — Март. — С. 500—525.

“Ми не бачимо зього з усієї діяльності чернігівського полковника... — М.Грушевський подає у власному перекладі цитату зі згаданої вище статті О.Лазаревського про П.Полуботка.

с. 230 *“Киев[ская] ст[арина]”, 1890, [кн.] XII, с. 538* — М.Грушевський посилається на роботу: *Шульгин Я.* Павел Полуботок, полковник черниговский (1705—1724) // Киевская старина. — 1890. — Кн. XII. — С.522—538.

“Україна”, 1925, кн. VI, с. 105 — М.Грушевський посилається на статтю: *Василенко М.* Павло Полуботок. З приводу двістолітньої річниці його смерті (29 XII — 1724) // Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 80—108.

с. 231 *...присвятив йому кілька важковихких уваг в статті про Кочубеїв (1876)...* — йдеться про нарис: *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках. 16. Кочубеи // Русский архив. — 1876. — Кн. 12. — С. 439—455.

...ближче взявся до нього під кінець свого життя (1898) в замітках на книгу Уманця... — далі М.Грушевський цитує та коментує нарис із позначенням відповідних сторінок у дужках: *Лазаревський А.* Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М.Уманца “Гетман Мазепа”) // Киевская старина. — 1898. — Кн. 3. — С. 457—485; Кн. 4. — С. 132—167; Кн. 6. — С. 395—411.

с. 235 *...розпочата ним в 1891 р. серія “Из истории сел и селян Левобережной Малороссии”* — йдеться про публікації: *Лазаревський А.* Из истории сел и селян Левобережной Малороссии. 1. Село Грицовка. 2. Село Озеряне. 3. Село Дегтяри // Киевская старина. — 1891. — Кн. I. — С. 1—18; *Лазаревський А.* Из истории сел и селян Левобережной Малороссии. 4. Полковник Галаган в приднепровских своих маестностях. 5. Земельные захваты Булюбашей // Киевская старина. — 1891. — Кн. XI. — С. 216—231.

с. 236 *...юбілейна поминка, організована Історичною секцією Академії спільно з Археографічною комісією й Науково-дослідною катедрою історії України та редакцією “України”...* — 10 квітня 1927 р. відбулось урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене пам’яті О.М.Лазаревського. Доповіді, зачитані на засіданні (в тому числі і доповідь М.Грушевського), були опубліковані в часопису “Україна” (1927. — Кн. 4).

с. 237 *...біографічні матеріали про родину Лазаревських, зібрані заходом Кат. Ол. Лазаревської, що мають вийти в “Археогр[афічному] збірнику”...* — з нагоди двадцятип’ятиліття з дня смерті О.М.Лазаревського Археографічна комісія ВУАН ухвалила присвятити II том “Українського археографічного збірника” матеріалам до біографії його самого і його родини. Редакцію цього тому було доручено його доньці, історику та археографу К.Лазаревській.

Том вийшов у 1927 р. та містив такі матеріали: *Грушевський М.* Передне слово (с. III—V); *Лазаревська К.* Поясіння (с. VI—VII); *Лазаревська К.* Господарство незаможного панка на Конотопщині в першій половині XIX в. (с. VIII—XXI); *Федоренко П.* О.М.Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини (с. XXII—L); *Ткаченко М.* Список праць О.М.Лазаревського і праць про нього (з іменним та географічним покажчиками, с. LI—LXXX); *Лазаревський О.* Сведения о старейших членах рода Лазаревских (с. 1—18); *Лазаревський М.* Памяти мои (с. 19—55); *Лазаревський О.* [Спогади про конотівців] (с. 56—66); *Лазаревський О.* [Короткі біографії братів Лазаревських] (с. 67—73); Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи (с. 74—235); Прибутково-видаткові та господарські записи Аф. Ол.Лазаревської (с. 236—263); Листи Олександра Лазаревського (с. 264—370); Покажчик імен (с. 371—381); Покажчик географічних назв (с. 382—385); Предметовий покажчик (с. 386—390); Зміст (с. 391—393). У томі також були вміщені фотографії з родинного архіву Лазаревських.

Весь намічений до друку матеріал до тому не увійшов, тому було вирішено продовжити видання. На 1931 р. було заплановано опублікувати другий том матеріалів про О.Лазаревського.

ревського і його братів (матеріали також готувала К.Лазаревська), однак через погром Історичних установ М.Грушевського цим планам не судилося здійснитись.

19 травня істор[ико]-філол[огічний] відділ Укр[аїнської] академії ухвалив, на внесення ак[адеміка] М.Грушевського, заснувати постійну “Комісію для вивчення історії української історіографії” — Комісія для дослідження нової української історіографії була створена у складі Історично-філологічного відділу ВУАН у травні 1927 р. У квітні 1930 р. перейменована на Комісію історії козащини й козацької доби, а у 1934 р. ліквідована.

Історіографічна комісія, завданням якої, за словами її голови акад. М.Грушевського, було “висвітлення української історіографічної праці в зв’язку з соціальним і політичним життям, з ідеологічними течіями, з національним і революційним рухом часу”, проводила комерсантивні заходи на пошану визначних українських істориків, публікувала матеріали про їх життя та діяльність, готувала до видання зібрання їх творів та бібліографічні покажчики. Див.: [Грушевський М.] Історичні установи Всеукраїнської академії наук в р. 1928/29. Комісія для дослідження нової української історіографії. Археографічна Комісія. Комісія новішої історії України // Україна. — 1929. — Жовтень—Листопад. — С. 160—162.

Історія слов’янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?

Перша публікація: Sveslavenski zbornik: spomenica o tisućugodišnjici Hrvatskoga kraljstva. — Zagreb: Zajednica Slavenskih Društava, 1930. — S. 90—97. Підпис на початку статті: *Михайло Грушевський (Київ)*. У кінці статті зазначена дата написання: “Київ, 1.V.1927”.

Публікується за першодруком.

На с. 90 “Sveslavenski zbornik” у примітках була дана біографічна довідка про автора. Наводимо її мовою оригіналу (хорватською) та у перекладі на українську.

MIHAJLO SERGIJEVIĆ HRUŠEVSKI (* 1866), ukrajinski historik i narodni buditelj. Smatraju ga jednim od tvoraca moderne ukrajinské nauke. Budući da za carské Rusije nije mogao djelovati u Rusiji, prešao je u Lavov, gdje je mnogo godina bio na čelu “Товариства імени Шевченка”. Poslije revolucije se vratio u Kijev, gdje je njegovim nastojanjem osnovana Ukrajinska akademija nauka. Pored odlične periodične publikacije “Ukrajina” izdaje Historiju ukrajinske književnosti i Historiju Ukrajine (od njega je njemačko djelo “Geschichte des Ukrainischen [Ruthenischen] Volkes”). U povodu četrdesete godišnjice njegova naučnog rada izdan mu je godine 1928 u počast veliki zbornik.

МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ (* 1866), український історик і національний будитель. Вважається одним із творців сучасної української науки. Не маючи змоги за царату працювати в Росії, він переїхав до Львова, де протягом багатьох років очолював “Товариство імени Шевченка”. Після революції вчений повернувся до Києва, де завдяки його зусиллям була заснована Українська академія наук. Разом зі зразковим періодичним виданням “Україна” видає “Історію української літератури” та “Історію України” (частину опубліковано німецькою мовою “Geschichte des Ukrainischen [Ruthenischen] Volkes”). З нагоди сорокової річниці наукової діяльності у 1928 р. на його пошану був виданий великий збірник.

с. 238 ...великої праці Пипіна і Спасовича... — йдеться про працю: *Пытин А.Н., Спасович В.Д. История славянских литератур*: В 2 т. — СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1879—1881.

...новішого курсу проф. Махаля... — мова йде про тритомне видання: *Máchal J. Slovanské literatury*: 3 sv. — Praha: Matice česká, 1922–1929. — 319, 605, 795 s. На момент написання статті М.Грушевським вийшло два томи — у 1922 та 1925 рр.

juxtaposition — з фр.: зіставлення.

synthèse — з фр.: синтез, узагальнення.

с. 239 *Odi profanum vulgus et arceo...* — з лат.: зневажаю та гоню геть неосвічену юрбу. Цитата із “Од” Горация.

juxtaposition seulement et pas de synthèse — з фр.: тільки зіставлення і жодних узагальнень.

mit dem Bade das Kind ausschütten — від німецького виразу: Das Kind mit dem Bade ausschütten — Виплескувати немовля разом із водою.

с. 240 ...“Історичних співів” *Немцевіча...* — йдеться про одну з найпопулярніших польських книжок XIX ст.: *Niemcewicz J.U. Śpiewy historyczne z muzyką i rycinami*. — Warszawa, 1816.

с. 241 ...принесений з Дубровницьких країв *Buovo d'Antona* досі зістається одним з найбільш популярних героїв народної великоруської літератури... — *Buovo d'Antona* (англ. Bevis of Hampton) — легендарний англійський герой, персонаж середньовічних пісень XIII ст. Як вважають дослідники, сюжети, пов'язані з ним, поширюються Східною Європою завдяки зробленому у Дубровнику хорватському перекладу з італійської (саме в італійському написанні подає це ім'я і М.Грушевський). У Росії героєм фольклору з XVI ст. стає хоробрий богатир Бова Королевич.

Przy nim serbin żalosny długi smyczek wlecze... — М.Грушевський цитує уривок із твору Є.Морштина (Hieronim Morsztyn) “Dostatek” (частина “Muzyka”). Цей уривок М.Грушевський вже цитував в “Історії України-Руси”. Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. VI. — К., Львів, 1907. — С. 616.

Текст вірша поданий упорядником відповідно до видання: *Morsztyn H. Światowa rozkosz z ochmistrem swoimi ze dwunastą swych służebnych panien* / Wydał Adam Karpiński, Instytut Badań Literackich PAN, Stowarzyszenie “Pro Cultura Litteraria”. — Warszawa, 1995.

с. 242 *études nationales* — з фр.: національні студії.

us Not eine Tugend — з нім.: з лиха (нужди) [робити] чесноту.

“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 6. — С. 1–13. Підпис у кінці статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Наприкінці статті зазначено: “Читано на урочистім засіданню 2 жовтня 1927 р”.

Машинописна копія без правок і підпису зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17203. — 19 арк.). На арк. 1 зліва вгорі навскіс чорнилом дописано “Укр. 842”.

Передруковано без коментарів: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п'ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 132–147.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди століття видання: *Малороссийские песни*, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827. — XXXVI, 234 с.

У шостій книзі часопису “Україна” за 1927 р., де опублікована ця стаття М.Грушевського, перший розділ “Розвідки й замітки” був присвячений столітньому ювілею появи

видання М.Максимовича “Малороссийские песни” та мав відповідний підзаголовок (“В століття “Малороссийских песен” 1827 року”). Крім статті М.Грушевського, були опубліковані студії: *Житецький І.* Життя М.О.Максимовича (с. 14–24); *Савченко Ф.* Перший збірник українських пісень Максимовича (1827–1927) (с. 25–79); *Клепацький П.* М.О.Максимович як історик (с. 80–84); *Данилов В. О.М.* Бодянский і його листування з М.О.Максимовичем (с. 85–100); *Гнатюк В.* Впливи Максимовича на польсько-українську школу (с. 101–106).

Урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене М.А.Максимовичу, відбулося 2 жовтня 1927 р. Тоді були зачитані доповіді М.Грушевським (“Століття “Малороссийских песен” і століття української наукової праці”), І.Житецьким (“Головні моменти біографії М.О.Максимовича”) та Ф.Савченком (“Перший збірник пісень М.О.Максимовича”).

с. 244 *Історична секція Української академії наук за ініціативою Комісії історичної пісенності ухвалила відсвяткувати з можливим пієтизмом століття появи “Малороссийских песен” Максимовича 1827 року* — крім проведення урочистого засідання із зачитуванням доповідей та публікації статей у часопису “Україна”, Комісія історичної пісенності Історичної секції ВУАН у вересні 1927 р. з нагоди столітнього ювілею збірки М.Максимовича видала популярну брошуру (без зазначення автора). Див.: Століття “Малоросійських пісень” М.О.Максимовича / Українська Академія наук. Історична секція. Комісія історичної пісенності. — К.: Київ-Друк, 1927. — 31 с.

Грамматика української мови Павловського... — йдеться про видання: *Павловський А.* Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. — СПб.: В типографии В.П.Павильщикова, 1818. — VI, 144 с.

...перша публікація дум Цертелева 1819... — йдеться про видання: *Цертелев Н.А.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб.: В Типографии Карла Крайя, 1819. — 64 с.

...“История Малой России” Бантыша-Каменского 1822... — М.Грушевський говорить про видання: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче: с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Типография Селивановского, 1822.

...словник української мови Войцеховича 1823... — йдеться про видання: *Войцехович И.* Собрание слов малороссийского наречия // Труды Общества любителей российской словесности при Императорском Московском университете. — 1823. — Ч. III. — С. 284–326.

“Краткая летопись Малой России с изъяснением настоящего образа тамошнего правления” Василя Рубана, його ж “Землеописание Малой России” — географія і статистика Гетьманщини на підставі перепису 1764 року... — йдеться про праці: *Рубан В.Г.* Краткая летопись Малой России с 1506–1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.; *Рубан В.Г.* Землеописание Малой России, изъясляющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей, и сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых, по ревизии 1764 года находилось; також дополнение о Полтавском полку, известие о почтах и трактах и алфавитная всем званиям роспись; как и дополнительная ведомость о церквях всех тамошних епархий. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 118 с.

...перша етнографічна праця — “Описание свадебных украинских простонародных обрядов” Калиновського — йдеться про видання: *Калиновский Г.* Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, также и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 25 с.

с. 245 ...Федір Туманський подає ... гр[афу] Рум'янцеву програму збирання історичних, географічних, етнологічних і етнографічних відомостей... і з того потім виходять різні географічно-статистичні й етнографічні монографії останньої чверті XVIII в. ... — у поданому президенту Малоросійської колегії графу П.Рум'янцеву проєкті Ф.Туманський просив, щоб Малоросійська колегія через магістрати, полкові та сотенні канцелярії наказала скласти докладні списки про кожне місто, село, слободу, хутір. Як вважають деякі історики, за програмою Ф.Туманського у 1784–1786 рр. було створене “Черниговского наместничества топографическое описание” Опанаса Шафонського.

с. 247 ...с москворецкой высоты Ивана Великого; здесь иные глядят на нее с запорожской, поэтической Савор-Могилы; а некоторых зывали и на Могилу Кракусову... — М.Максимович поетично описує висоти — дзвіницю Івана Великого у Москві, високий курган Савур-Могилу на Запоріжжі та Курган Костюшко у Кракові.

Переписка Драгоманова з Бучинським, с. 68–70 — М.Грушевський тут і далі цитує лист М.Драгоманова до М.Бучинського від 26 листопада 1871 р. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсиміліями кореспондентів / Упоряд. М.Павлик // Збірник філологічного секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — С. 68–70. Скорочення (розкриті упорядником у квадратних дужках) були зроблені М.Драгомановим.

...Костомаров у своїх “Двох народностях” и маленькій, та дуже цікавій річі “В[еликий] кн[язь] Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий” — йдеться про статті: *Костомаров Н.* Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80; *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Русский инвалид. — СПб., 1863. — № 86.

с. 248 Гоголь... висловив побажання, щоб Київ в заснуванні університету став “руськими Афинами”... — М.Грушевський цитує лист М.Гоголя до М.Максимовича від 7 січня 1834 р. Див.: *Николай М. [Кулиш П.]* Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем. — СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1854. — С. 63.

с. 249 ...висловився Драгоманов в своїм некрологу Максимовича.... — М.Грушевський цитує працю: *Драгоманов М. М.А.Максимович.* Его литературное и общественное значение: Некролог // Вестник Европы. — 1874. — Т. 3. — С. 453.

...київський Житній торг, сей найбільш живий народний центр Києва, перед київським магістратським “Самсоном”... — йдеться про розташований на Подолі, в історичній частині Києва, один з найбільших і популярних ринків міста та фонтан “Самсон”, до якого була звернена фасадом київська ратуша (магістрат). На відміну від фонтану, будинок ратуші не зберігся.

с. 250 ...коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова, протиставляючи ...— московсько-династичній — схему, подиктовану реальними взаємовідносинами східнослов'янських народностей... — М.Грушевський відсилає до своєї статті 1903 року: Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. — Вып. I. — СПб., 1904. — С. 298–304. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 75–82.

...називати Ярославів і Мономахів... — так М.Грушевський узагальнено називає князів київських. Конкретно йдеться про Ярославичів та Мономаховичів — нащадків великих князів київських Ярослава Мудрого та Володимира Всеволодовича Мономаха.

с. 251 ...не тільки “всі святі говорили по-руськи” — як сформулював сей московський погляд геніальний полтавський юморист словами московської “свахи”... — М.Грушевський відсилає до п'єси “Одруження” (рос.: “Женитьба”), написаної урожденцем Полтавщини М.Гоголем. Персонаж п'єси відставний офіцер Анучкін неодмінно хоче, аби його майбутня дружина вміла говорити французькою. На що сваха зауважує, що це зайве, адже “все святые говорили по-руськи”.

с. 252 ...Греч в своїй шкільній граматиці... — йдеться про працю: *Греч Н.* Практическая русская грамматика. — СПб.: Типография императорского Санкт-Петербургского воспитательного дома, 1827. — 579 с.; друге видання було у 1834 р.

...Максимович... в своїм університетськiм курсі, виданiм 1839 р. — мова йде про студію: *Максимович М.* История древней русской словесности. — Кн. 1. — К.: В Университетской типографии, 1839. — 227 с.

...короткий проспект: “Критико-историческое исследование в русском языке”... — йдеться про працю: *Максимович М.* Критико-историческое исследование о русском языке. — СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1838. — 33 с. (відбитка із “Журнала Министерства народного просвещения” (т. XVII. — 1838. — № 3).

с. 253 ...в “Філологічних листах”, адресованих Погодіну... — йдеться про цикл публікацій Максимовича: Филологические письма к М.П.Погодину // Русская беседа. — 1856. — Кн. III. — С. 78–139; Ответные письма М.П.Погодину // Там само. — 1857. — Кн. II. — С. 80–104; Новые письма к М.П.Погодину. О старобытности малороссийского наречия. — М.: Типография Бахметева, 1863. — 70 с.

с. 254 ...акад. Погодін, поставивши в своїм знаменитім листі до Срезневського в 1856 р. ... — йдеться про статтю М.Погодіна “О древнем языке русском (Письмо к И.И.Срезневскому)”, що була тричі опублікована у виданнях: “Известия Второго отделения Академии наук” (1856. — Т. 5. — Вып. 2. — С. 70–92), “Москвитянин: Учено-литературный журнал” (1856. — Т. I. — № 2. — С. 113–139) та “Исторические чтения о языке и словесности 1856 и 1857” (СПб., 1857. — С. 1–40).

...твір: “О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом” (1857)... — йдеться про статтю: *Максимович М.* О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом // Русская беседа. — 1857. — Кн. IV. — С. 22–35.

с. 255 Постаравшись сам перекласти “Слово” на нову українську мову... — М.Грушевський пише про зроблений М.Максимовичем поетичний переспів цієї пам'ятки українською мовою. Див.: Песнь о полку Игореве, переведенная на украинское наречие Михаилом Максимовичем. — К.: В Университетской типографии, 1857. — VIII, 47 с.

“Всякому, хто знає історію України (“Юго-Западной Руси”) та її становище... — М.Грушевський подає у власному перекладі цитату зі згаданого вище некролога М.Драгоманова (с. 451).

Його огляд устрою старої Гетьманщини... — йдеться про працю М.Максимовича “Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого”, що вперше була надрукована у журналі “Вестник Русского географического общества” (1856. — Ч. XVII. — Кн. 4. — Отд. 2), а потім передрукована (із правками та доповненнями): *Максимович М.А.* Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К.: Типография М.П. Фрица, 1876. — С. 654–746.

...“Описания старой Малороссии” Лазаревского... — мова йде про видання: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 1–3. — К.: Типография К.Н.Милевского, 1888–1902.

с. 257 Київські наукові установи взяли на себе видання збірника його наукових праць... — на загальному засіданні Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства 18 листопада 1873 р. після повідомлення про смерть М.Максимовича з промовами про його життя та діяльність виступили члени відділу М.Драгоманов, В.Антонович, Г.Житецький та М.Левченко. Присутні підтримали пропозицію Г.Житецького видати зібрання творів М.Максимовича та ідею П.Чубинського залучити до цієї роботи Київську археографічну комісію.

Вже через півроку всі праці М.Максимовича, в тому числі ненадруковані, були зібрані, дозвіл від родичів на друк отриманий. Видання взяла на себе Київська археографічна комісія. Безпосередньо упорядкуванням зібрання творів займалися В.Антонович, В.Беренштам, Н.Тумасов та Ю.Цвітківський. Проект був вдало завершений виданням тритомника. Див.: *Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 1: Отдел исторический. — К.: Типография М.П.Фрица, 1876. — VIII, 847 с.; Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. — К.: Типография М.П.Фрица, 1877. — VII, 524 с.; Т. 3: Языкознание. История словесности. — К.: Типография аренд. Е.Т.Керер, 1880. — 745 с.*

...з приводу звісних виступів акад. Соболевського... — дискусія 1856–1863 рр., викликана статтею М.Погодіна “О древнем языке русском (Письмо к И.И.Срезневскому)”, відновилась наприкінці 1883 р. У грудні 1883 р. О.Соболевський на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця зачитав реферат “Как говорили в Киеве в XIV и XV вв.?”, де зробив висновок про те, що у Києві у зазначений час розмовляли великоруською мовою і що сучасне населення Києва та Середньої Наддніпрянщини є зайшлим із Поділля, Волині та Галичини й від XV ст. асимілювало залишки старого київського населення. Ці його ідеї були викладені у докторській дисертації. Див.: *Соболевский А. Очерки из истории русского языка // Киевские университетские известия. — К., 1883–1884; Русский филологический вестник. — 1884. — № 3.*

Зі спростуванням ідей О.Соболевського виступили С.Голубев, П.Житецький, В.Антонович, О.Левицький, І.Лучицький, П.Голубовський, В.Науменко, Ф.Міщенко та інші вчені. Дискусія, що мала тоді місце у Товаристві Нестора-літописця, широко висвітлювалась у київській пресі, зокрема у газеті “Киевлянин”. Ґрунтовний критичний аналіз цієї теорії був даний у працях В.Ягіча, О.Шахматова, А.Кримського.

...стаття Антоновича “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие”... — йдеться про роботу: *Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 1–48.*

с. 258 ...процитовані Максимовичем на адресу Погодіна як резюме його полеміки: “Кланяюсь тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль” (с. 261)... — М.Грушевський переказує “Ответные письма М.П.Погодину” М.Максимовича 1857 р. за виданням: *Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 3: Языкознание. История словесности. — К.: Типография аренд. Е.Т.Керер, 1880. — С. 261.*

Сто літ українського народництва

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1927. — Вип. 1–3. — С. 4–8. Підпис на початку статті: *Акад. М. Грушевський. У кінці статті зазначена дата написання: “1927, жовтень”.*

Машинопис з авторськими правками чорнилом та редакційними позначками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15208. — 7 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч чор-

нилом навскіс напис "Укр. 936". Вгорі праворуч олівцем напис "Перв. гром.". Підпис на початку статті: Акад. Михайло Грушевський.

Подається за першодруком.

с. 260 ...молодий полтавець, вихованець Новгород-Сіверської гімназії й Московського університету... — так метафорично М.Грушевський вказує на М.Максимовича.

"Наступило, кажется, то время, когда познают истинную цену народности — М.Грушевський цитує працю: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827. — С. I.

...Осіановим циклом... — йдеться про корпус текстів кельтської міфології. Назва циклу походить від імені легендарного кельтського барда III ст. *Ойсіна* (правильне транскрибування ірландського імені *Oisín*, поширене також як *Ossian* від англ. *Ossian*). У статті транскрибування імені подано у редакції М.Грушевського.

Постать Ойсіна стала особливо популярною у середині XVIII ст. після публікації шотландським поетом Дж.Макферсоном начебто знайдених ним віршів та пісень Ойсіна. Вважається, що від імені Ойсіна їх написав сам Дж.Макферсон, здійснивши, таким чином, містифікацію.

...як писали вони в передмові до "Німецьких саг" 1816 року — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з видання: *Brüder Grimm. Deutsche Sagen. Band 1.* — Berlin, in der Nicolaischen Buchhandlung, 1816. — P. V.

"В сем отношении большое внимание заслуживают памятники... — тут і далі М.Грушевський цитує книгу М.Максимовича „Малороссийские песни“ (с. I–II).

с. 261 "Возникашая подобно комете Малороссия..." — цитата (з пропусками) із книги М.Максимовича "Малороссийские песни" (с. IV–VI).

с. 262 "К песням женским можно отнести песни праздничные и обрядовые..." — продовження цитати із зазначеного видання (с. IX–X) з коментарем М.Грушевського українською мовою у дужках.

с. 263 ...автор повернувся пізнім, у своїх "Днях і місяцях українського селянина" — йдеться про працю: Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина. I. Март. II. Апрель. III. Май // Русская беседа. — 1856. — Кн. I. — С. 61–83; Кн. III. — С. 73–108; Передруковано: Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 2. Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. — К.: Типография М.П.Фрица, 1877. — С. 463–524.

с. 264 ...тільки в 1880-х рр. з'явилися "Объяснения малорусских песен" Потебні... — мова йде про видання: Потебня А. Объяснения малорусских и сродных народных песен: В 2 ч. — Варшава: В типографии М.Земкевича и В.Ноаковского, 1883–1887. — Ч. 1. — 268 с.; Ч. 2: Колядки и щедровки. — 1887. — 809 с. (попередньо була опублікована у часопису "Русский филологический вестник" у 1882–1887 рр.).

...полеміка ... Сумцова й Житецького в 1890-х роках з приводу "Мыслей о малорусских думах", котру я й нагадав свого часу в моїй "Історії укр[аїнської] літератури" — йдеться про дискусію у московському часопису "Етнографическое обозрение", викликану книгою П.Житецького (див.: *Житецкий П.* Мысли о народных малорусских думах. — К.: Изд. ред. журнала "Киевская старина": Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1893. — IV, 249 с.). На книгу відгукнувся М.Сумцов (див.: *Сумцов Н.* Заметки о малорусских думах и духовных виршах // Этнографическое обозрение. — 1895. — № 1. — С. 79–107), із відповіддю виступив П.Житецький (див.: *Житецкий П.* Заметки о разных методах изучения народных малорусских дум // Этнографическое обозрение. — 1895. — № 4. — С. 108–121).

М.Грушевський докладно проаналізував висловлені в полеміці аргументи у виданому 1925 р. у Києві четвертому томі (“Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII—XVII”) своєї багатотомної “Історії української літератури”.

З соціально-національних концепцій Антоновича

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 3–16. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не указана. У примітці до назви зазначено, що текст читаний “в присвяченім пам’яті Антоновича засіданні Історичної секції і Комісії історіографії 25 березня [1928 р.]”.

Машинопис з авторськими правками (чорнилом та олівцем) і друкарськими позначками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17184. — 25 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч навкис напис чорнилом “Укр. 1220”. Вгорі над назвою М.Грушевським дописано: “Дорогий пам’яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті”. (Спочатку було написано “Пам’яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті”, потім дописано слово “Дорогий”, слово “Пам’яті” виправлено на “пам’яті”). Підпис у кінці статті: *Михайло Грушевський*.

Передруковано без коментарів: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п’ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 200–218; Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський. — Т. 1. — К.: Заповіт, 1997. — С. 118–128.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди двадцятиліття смерті визначного українського історика, археолога, етнографа, археографа, громадського діяча В.Б.Антоновича (1830 (1834?) — 1908) та опублікована у розділі часопису, що замість традиційної назви “Розвідки й замітки” мав заголовок “Дорогий пам’яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті”. У даному розділі, крім статті М.Грушевського, були опубліковані праці: *Гермайзе О.* В.Б.Антонович в українській історіографії (с. 17–32); *Кордуба М.* Зв’язки Антоновича з Галичиною (с. 33–78); *Синявський А.* З публіцистичної діяльності В.Б.Антоновича. Листування з М.Ф.Комаровим (1889–1891) (с. 79–87); *Ляскоронський В.* Володимир Боніфатійович Антонович як археолог (с. 88–93); *Єгуннова-Щербина С.* Пам’яті В.Б.Антоновича (Сторінка споминів) (с. 94–98); *Бухжінський М.* Листи В.Б.Антоновича до Б.С.Познанського (с. 99–108); *Бухбіндер Н.* Листи В.Б.Антоновича до А.Н.Піпіна (с. 109); *Гаєвський С.* “Разговоры души с телом” (один зі збірників бібліотеки В.Б.Антоновича) (с. 110–116).

На засіданні Історичної секції та зв’язаних з нею Історичних установ ВУАН, що відбулось 25 березня 1928 р. та було проведене з нагоди двадцятиліття смерті В.Б.Антоновича, доповіді були виголошені М.Грушевським (“З соціально-політичних концепцій Антоновича”), О.Гермайзе (“Антонович в українській історіографії”) та М.Кордубою (“Українська історіографія і Галичина”).

с. 267 ...о сій порі ховали ми Володимира Боніфатійовича Антоновича — похорон В.Б.Антоновича відбувся 11 (24) березня 1908 р.

...книжечку Андрія Белого — “Крещеный китаец” — йдеться про видання: *Белый Андрей.* Крещеный китаец. — М.: Никитинские субботники, 1927. — 236 с. Далі М.Грушевський цитує цей роман.

Моя промова над труною Антоновича в “Літ[ературно]-наук[ів] вістнику”, 1908, кн. IV — див.: Пам’яті Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. XLII. — Кн. IV. — С. 20–21. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 358–359.

с. 268 Валеріяном Калінкою, визначним польським істориком, містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монашої організації “Zmartwychwstania”... — про “Zmartwychwstania” (з пол.: “Воскресіння мертвих”) М.Грушевський писав у 1899 р. у “Листах з-над Полтви”: “Виховання руської інтелігенції, прихильної Польщі й римському католицизму, має на меті орден змертвихвстанців (Zmartwychwstania Pańskiego), заснований польськими патріотами в 30-х роках сього століття з польсько-месіаністичними цілями. У Львові сей орден має конвікт, куди приймає задурно хлопчиків-русинів для виховання в згаданім напрямі. Під проводом свого давнішого настоятеля Смоліковського і особливо кс[ондза] В.Калінки (звісного польського історика) орден сповняв сю свою задачу дуже зручно, але по смерті Калінки якось, здається, підупав”. Див.: Грушевський М. Листи з-над Полтви. Лист другий // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 151.

с. 269 tertius gaudens — з лат.: третій, який радіє; особа, яка виграє від чвари двох інших сторін.

Автобіографія Антоновича, розпочата ним перед смертю, зісталася недокінченою — кілька уривків з початку автобіографії В.Антоновича були надруковані М.Грушевським із переданого йому родиною покійного В.Антоновича рукопису у часопису “Літературно-науковий вістник”. Див.: Автобіографічні записки Володимира Антоновича (уривки у 3 ч.) // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. XLIII: Кн. VII. — С. 3–17; Кн. VIII. — С. 193–204; Кн. IX. — С. 387–407.

“Автобіографічні записки” складаються з двох частин. Перша з них — це власноручно написані В.Антоновичем у 1897 та 1900 рр. розділи “Антропологія”, “Дитячі спомини (1834–1840)”, “Дальші дитячі споминки. Наука домашня (1840–1844)”, що були надруковані у 7-й та 8-й книжках “Літературно-наукового вістника”. Друга частина утворена мемуарами, які перед смертю були надиктовані В.Антоновичем Д.Дорошенку. Вони побачили світ у 9-й книжці “Літературно-наукового вістника” також із розбивкою на розділи (“Польське суспільство України”, “Подорожі по Україні”, “Суд” (обривався на півслові), “Початок Старої громади”). У 1924 р. В.Міяковський у журналі “Україна” опублікував новознайдені сторінки “Автобіографічних записок”, уточнивши назви розділів “Суд” (стало “Дворянський суд на хлопоманами”) і “Початок Старої громади” (стало “Початок української громади”) та додавши ще один розділ, якого не було у публікації 1908 р. (“Політичні процеси й догляд поліції”). Див.: Нові сторінки з автобіографії В.Б.Антоновича / Публ. В.Міяковського // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 151–160.

На сю сторону я звернув увагу в своїй доповіді про основні ідеї творчості Антоновича в III книжці “Записок Укр[аїнського] наукового товариства в Києві”, 1909 — йдеться про роботу: Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства у Києві. — 1909. — Кн. III. — С. 5–14. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 185–191.

с. 270 ...його славною “Сповіддю”... — йдеться про роботу: Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке “Основы” “Что об этом думать?” и письма пана Падалицы в X книжке // Основа. — 1862. — № 1. — С. 83–96. Про історію появи “Сповіді” та її значення див. коментарі В.Ульяновського у виданні: Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори /

Упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В.Ульяновського. — К.: Либідь, 1995. — С. 753–754. Далі М.Грушевський цитує цю статтю у власному перекладі з російської.

“Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію... — М.Грушевський цитує згадану роботу В.Антоновича у власному перекладі з російської.

...з книжок Скальковського “История Новой Сечи”, “Наезды гайдамак” — йдеться про видання: 1) Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. — Одесса: Городская типография, 1841. — VIII, 439, IV с. У 1846 р. побачило світ друге, виправлене та доповнене, видання у 3 частинах; у 1885–1886 рр. — третє видання, також у 3 частинах. 2) Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. — Одесса: Городская типография, 1845. — 230, II с.

с. 272 Див. його “Три національні типи народні”, запись слухачів, підписана “Низенко”, в “Правді”, 1888, с. 162... — М.Грушевський цитує написану українською мовою статтю: Низенко [Антонович В.] Три національні типи народні // Правда. — Львів. — 1888. — Річн. XIV. — Вип. III. — С. 157–169. Вважається, що стаття є частиною конспекту лекцій В.Антоновича з української антропології та етнографії, які він читав упродовж 1880-х — у середині 1890-х рр. на приватних квартирах для окремих груп молоді. Даний уривок з’явився у “Правді” завдяки заходам О.Кониського.

с. 274 “Книга битія українського народу” — сей канон українського демократизму... — йдеться про написану М.Костомаровим “Книгу битія українського народу”. Докладніше див. коментар до статті “Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини” (с. 435 даного видання).

...розпочата монографією про початки козацтва 1863 р. ... — мова йде про: Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1500–1648). — Т. 1. — К.: Типография И. и А.Давиденко, 1863. — СХХ, 432 с. Том складався з передмови В.Антоновича “Содержание актов о козаках (1500–1648)” (с. I–СХХ) та збірки актів (с. 1–432).

Другий том опублікований у 1868 р. Див.: Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1679–1716). — Т. 2. — К.: Типография Е.Федорова, 1868. — IV, 197, 846 с. Том складався з передмови М.Юзефовича, вступної статті В.Антоновича “Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)” (с. 1–197) та збірки актів (с. 1–846). Окремо побачила світ відбитка передмови під назвою “Последние времена козачества на правой стороне Днепра (По актам с 1679 по 1716 г.)” (К., 1868. — 197 с.).

...продовжена студією про города 1868... — йдеться про видання, дозволене цензурою у жовтні 1868 р. та опубліковане у 1869 р.: Архив Юго-Западной России. — Ч. V: Акты о городах (1432–1798). — Т. I. — К.: Университетская типография, 1869. — 94, 636 с. Том складався з передмови В.Антоновича (с. 1–94) та збірки актів (с. 1–636).

...розвідку Іванішева про копні суди, або, як вона називалась, — “О древних сельских общинах в Юго-Западной России” — йдеться про роботу: Іванішев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К.: Типография Федорова и Мин, 1863. — IV, 72 с. Студії М.Іванішева передувала коротенька (на півтори сторінки) передмова В.Антоновича; М.Грушевський далі її цитує та переказує.

с. 275 “В добі так званої удільно-вічевої Руси, від кінця IX і до початку XIV віку... — тут і далі М.Грушевський у власному, досить довільному, як він сам нижче визначає, перекладі з російської (із позначенням відповідних сторінок та наводячи окремі терміни мовою оригіналу) цитує й переказує передмову В.Антоновича “Содержание

актов о козаках 1500—1648 год.” (Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1500—1648). — Т. 1.).

с. 280 ...своїй монографії про овруцьку шляхту, 1867 р. ... — йдеться про студію В. Антоновича “Содержание актов об околичной шляхте” (с. 1—62), що передувала збірці актів (с. 1—460) у виданні: Архив Юго-Западной России. — Ч. IV: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. — Т. 1. — К.: Типография Е. Федорова, 1867. — LV, 62, 460 с. Окремо дана праця була надрукована під титулом “О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России”.

Найбільш ... важливою... працею Лелевеля вважаються його “Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej”, 1844 р. — йдеться про працю, що вперше була опублікована у 1844 р. французькою мовою у другому томі “Історії Польщі” Й. Лелевеля. Див.: *Lelewel J. Considérations sur l'état politique de l'ancienne Pologne et sur l'histoire de son peuple // Lelewel J. Histoire de Pologne. T. 2: la Pologne sous le règne de Stanislaw-Auguste Poniatowski.* — Paris, Lille: Librairie Polonaise, 1844. — S. 1—71 (окрема пагінація).

М. Грушевський цитує цю працю Й. Лелевеля у власному перекладі (із зазначенням сторінок) з польського видання 1855 р. Див.: *Lelewel J. Polska, dzieje i rzeczy jej.* Т. III: *Uprzednia myśl czyli Słowa do poszukiwań wstępne; Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej; Historyczna parallela Hiszpanii z Polską w XVI, XVII, XVIII wieku.* — Poznań: Nakł. J. K. Żupańskiego, 1855. — 327 р.

Смоленський в своїй студії про “історичні школи в Польщі” ... — йдеться про працю: *Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce: główne kierunki poglądów na przeszłość.* — Warszawa: Gebethner i Wolff, 1898. — 86 s.

...Віельгорський, автор трактату “О przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw”, 1775... — М. Грушевський помилився із прізвищем та датою (виправлені упорядником; у першодруку помилково було зазначено: “Врублевський, автор трактату “О przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw”, 1774”). Йдеться про трактат: *Wielhorski M. O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw.* — [Amsterdam], 1775. — 464 s.

...тези Константина Аксакова (“О древнем быте у славян вообще и русских в особенности”, 1852)... — див.: *Аксаков К. О древнем быте у славян вообще и у русских в особенности: По поводу мнений о родовом быте.* — М.: Типография А. Семена, 1852. — 139 с.

с. 281 ...студії про Київ і Київську землю (1882)... — М. Грушевський говорить про роботу: *Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569) // Киевская старина.* — 1882. — Кн. 1. — С. 1—48. Стаття була передрукована у “Монографиях по истории Западной и Юго-Западной России” (К. — 1885. — С. 221—264). Цитату з даної студії (Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 35) М. Грушевський подає у власному перекладі з російської.

...в поезії “З колишнього”, надрукованій під псевдонімом В. Маринчука в львівській “Меті” в книжці за жовтень 1863 р. — див.: *Маринчук В. [Антонович В.] З колишнього: Вірш // Мета.* — Львів, 1863. — Зошит 3. — Жовтень. — С. 179; був передрукований у львівській газеті “Діло” (1908. — Ч. 65. — С. 3).

с. 283 В ювілейній промові 1898 р., в 250 літ повстання... — опубліковано: *Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.* — 1899. — Кн. XIII. — С. 100—104. М. Грушевський подає цитати з даної доповіді у власному перекладі. Упорядником виправлено номер книги (у першодруку помилково було зазначено кн. XII).

“Бесіди про козацькі часи”, 1897... — див.: *[Антонович В.] Бесіди про часи козацькі на Україні.* — Чернівці, 1897. — 159 с. Дана робота є записом лекцій В. Ан-

тоновича, які він читав приватно у 1895/1896 рр. українською мовою, на обкладинці автор не зазначений. Записи велись групою слухачів, головно В.Доманицьким (тоді був студентом першого курсу) та А.Кучинським, загальна стилістична редакція здійснена О.Кониським. Книга В.Антоновичем не редагувалась і була надрукована за його відсутності.

с. 285 ...його передсмертній записці про скасування заборон українського слова — “Записки Укр[аїнського] наук[ового] товариства в Києві”, кн. III — йдеться про написану у 1905 р. за офіційним дорученням історично-філологічного факультету Київського університету св. Володимира записку, що була надрукована мовою оригіналу (тобто російською) після смерті вченого. Назва записки дана українською мовою редакцією часопису. Див.: Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. III. — С. 33–39.

с. 287 Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. Історична секція Комісії української історіографії рішила скористати в нинішньої річниці, щоб про се нагадати — вшанування пам'яті В.Антоновича, згідно з планом М.Грушевського, йшло у кількох напрямках. 25 березня 1928 р. відбулося засідання Історичної секції ВУАН, на якому були зачитані доповіді М.Грушевського, О.Гермайзе та М.Кордуби про життя та громадську і наукову діяльність В.Антоновича. 10 травня 1928 р. було проведене прилюдне засідання Комісії української історіографії, на якому заслухали доповіді О.Малиновського (“Антонович як дослідник звичаєвого права”) та А.Синявського (“Антонович як краєзнавець”). Ці доповіді вкупі з іншими працями, також заслуханими та обговореними на засіданнях Історичної секції ВУАН, були надруковані у 5-му та 6-му числах часопису “Україна” за 1928 р.

Заходами Історичної секції ВУАН, зокрема Комісії для дослідження нової української історіографії та новішої історії України, було проведено виставку рукописів та меморіальних речей В.Антоновича (24 березня — 4 квітня 1928 р.), впорядковано бібліографію історика, а також здійснено розшук його невиданих творів і біографічних матеріалів. У 1928/1929 рр. був складений план підготовки Повного видання творів В.Антоновича у 9 томах (т. I — писання автобіографічні, публіцистичні й наукові широкого синтетичного характеру, коротка біографія і бібліографічний покажчик творів; т. II — історія козаччини; т. III — гайдамаччина і її відгомони; т. IV — праці, присвячені соціальним верствам України; т. V — історична географія, історія колонізації, економіки і побуту; т. VI — історія політична; т. VII — історіографія, критичні статті і рецензії; т. VIII — археологія; т. IX — листування і біографічні матеріали). Головним упорядником Повного видання стала удова В.Антоновича К.Мельник-Антонович, до роботи також були залучені наукові співробітники Історичних установ М.Ткаченко та В.Юркевич. У 1932 р. перший том був виданий (див.: *Антонович В. Твори. Повне видання.* — К., 1932. — III–XC, 3–310 с.), готувалися другий та третій томи, однак через погром Історичних установ М.Грушевського опубліковані вони не були, проект повного видання творів залишився незреалізованим.

З публіцистичних писань Костомарова

Перша публікація: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. III–XXI. Підпис у кінці статті: *М.Грушевський*. Наприкінці статті зазначено: “В сорок третю річницю смерті М.І.Костомарова”.

Публікується за першодруком.

Стаття М.Грушевського відкриває збірник “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова”, упорядкований Комісією української історіографії Історичної секції ВУАН. До збірника було включено 59 публікацій М.Костомарова, розділених упорядниками на розділи (позначені у змісті): “Сконфіскована дисертація” (с. 1–40), “Перший огляд українського письменства” (с. 41–52), “Полеміка про козаччину та її відносини до Польщі” (с. 53–84), “Про Шевченка” (с. 85–93), “Ще про українсько-польські відносини” (с. 94–101), “Полеміка з слов’янофілами” (с. 102–110), “Українсько-єврейські відносини” (с. 111–124), “З приводу «тисячоліття Росії»” (с. 125–130), “Інцидент на публічній лекції 8 березня 1862 р.” (с. 131–136), “Гадки Южноруса” (с. 137–148), “Народоправство і централізація” (с. 149–155), “Українська мова в школі й українські підручники” (с. 156–167), “Самостійність української мови” (с. 168–179), “Один з московських фетишів” (с. 180–192), “Про український сепаратизм” (с. 193–200), “Федералізм в Старій Русі” (с. 201–203), “Полеміка з Кояловичем” (с. 204–215), “Всеслов’янство і українство” (с. 216–222), “Малоросія і Росія” (с. 223–227), “Характер Хмельниччини” (с. 228–230), “Полеміка з г. Карповим” (с. 231–239), “Другий огляд українського письменства” (с. 240–247), “Ще про «дві руські народності»” (с. 248–251), “Проти «польської інтриги»” (с. 252–265), “Ліквідація фонду підручників (передача його на академічну премію)” (с. 266), “В обороні української мови” (с. 267–280), “Про сучасне українство” (с. 281–301), “Ще про федералізм в Старій Русі” (с. 302–312).

с. 289 ...як ся підчеркнув кілька літ тому в своїй статті про нього... — йдеться про роботу: *Грушевський М.* Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20. Передруковано у цьому томі на с. 32–57.

...в його молодечих “Книгах битія українського народу”... — див. коментар на с. 435.

...відомим інцидентом 8 березня 1862 р. ... — у 1861 р. унаслідок студентських заворушень Петербурзький університет був тимчасово закритий. На знак протесту кілька професорів університету, в тому числі і М.Костомаров, влаштували у Міській думі систематичні публічні лекції. Після однієї такої лекції, присвяченій тисячоліттю Росії, професор руської історії П.Павлов “за крамольні думки” був арештований та висланий із Санкт-Петербурга. Комітет із влаштування лекцій — на знак протесту проти висилки П.Павлова — вирішив лекції припинити. М.Костомаров деякий час протистояв цьому рішення, однак під час його виступу 8 березня 1862 р. публіка почала галасувати, і М.Костомаров змушений був лекцію перервати. Подальші лекції були заборонені.

У збірнику “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” М.Грушевський виділив спеціальний розділ “Інцидент на публічній лекції 8 березня 1862 р.” та опублікував три статті М.Костомарова — “Объяснение” (с. 131–132), “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132–134) та “Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта” (с. 134–136) (усі три — з газети “Санкт-Петербургские ведомости” за 1862 р.).

...петербурзький “Літературний фонд”... — йдеться про створену у 1859 р. громадську організацію “Товариство для сприяння нужденним літераторам і вченим”. Дружина М.Костомарова, А.Л.Костомарова, після смерті чоловіка заповіла право видання творів М.Костомарова “Літературному фонду”.

...в серії “Исторических монографий”, що розпочав в 1863 р. ... — йдеться про видання: *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб., 1863–1872.

...від р. 1873 Костомаров почав публікувати другу серію: “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”, котру довів до середини XVIII віку —

йдеться про працю: *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей: В 7 вып. — СПб., 1873–1876, 1888. Двічі перевидавалась у 1879–1880 та 1886 рр.

...збірки “Литературное наследие”... — див.: *Костомаров Н.* Литературное наследие. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. — 518 с.

с. 289–290 ...випустив тільки нове видання “Монографий”... — див.: *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — СПб.: Литературный фонд, 1903–1906. Праця М.Костомарова “Историческое значение южнорусского народного песенного творчества” складала 21-й том зібрання.

с. 290 Львівська “Просвіта” в колекції “Руська письменність” перевидала за редакцією Ю.Романчука поетичні твори Костомарова... — див.: Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. — Т. IV. Серія “Руська письменність”. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1906. — 493 с. (друге видання — 1914 р.).

...три прозаїчні студії публіцистичного характеру (одна з них, безсумнівно, Костомарову не належить... — у збірці Ю.Романчук опублікував дві, а не три статті — “Християнство і кріпацтво” (с. 349–353) та “Суд чехів над собою” (с. 353–359). Остання якраз і не належить перу М.Костомарова, як і зазначав Ю.Романчук. Див.: Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. — С. 409.

...повне видання “Книг бытия” (“Наше минуле”, 1918)... — див.: *Костомаров М.* Книги битія українського народу // Наше минуле. — К., 1918. — № 1. — С. 1–21.

...наведених в уривках вперше в статтях Семевського про кирило-методіївців... — уривки із “Книг буття українського народу” були наведені В.І.Семевським у статтях: Николай Иванович Гулак (1822–1899) // Галерея Шлиссельбургских узников. — Ч. 1. — СПб., 1907. — С. 37–55 та Кирило-Методиевское общество // Русское богатство. — 1911. — Кн. 5–6, однак третій та четвертий розділи останньої статті, де докладно викладався зміст “Книг буття українського народу”, були вилучені цензурою. Повністю студія була опублікована у 1918 р. Див.: *Семевский В.И.* Кирило-Методиевское общество. 1846–47 гг. — К.: Изд. журнала “Голос минувшего”, 1918. — 62 с.

...повний текст автобіографії... — див.: Автобіографія Н.И.Костомарова / Под ред. В.Котельникова. — М.: Задруга, 1922. — 440 с.

...дещо поменше (як № 31 нижче поданої збірки)... — під № 31 у виданні “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” вміщено статтю М.Костомарова “Украинский сепаратизм” (с. 193–196). Вперше була опублікована окремим виданням в Одесі у 1921 р. із вступною статтею та коментарями Ю.Оксмана. Див.: *Костомаров Н.* “Украинский сепаратизм” (Неизвестные запрещенные страницы) / Историко-революционная библиотека. — № 2. — Одесса: Всеукр. гос. изд-во, 1921.

Нижче цифрою значимо порядкові номери статей, сторінками — сторінки нинішньої збірки — йдеться про збірку “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова”.

с. 292 ...лист до Герцена — йдеться про статтю М.Костомарова “Украина (Письмо к издателю “Колокола””, що вперше була опублікована у газеті “Колокол” 15 січня 1860 р., а потім кілька разів передруковувалась, у тому числі і в перекладі українською мовою. Див., напр.: *Костомаров М.* Письмо до видавця “Колокола” / З передмовою М.Драгоманова; переклав В.Гнатюк. — Львів: Друкарня НТШ, 1902. — 40 с.

...включивши до сеї збірки статті Костомарова про українські підручники, я додав і його викази пожегтів на сі видання, що не раз фігурують в сій полеміці, відомості про хід видання і пізніше оголошення про передачу сього капіталу на видання академічного словника української мови — у розділі “Українська мова в школі й укра-

їнські підручники” збірника М.Грушевський опублікував статті М.Костомарова “О преподавании на народном языке в Южной Руси” (з газети “Голос” 1863 р.) (с. 156–159), “Ответ “Московским ведомостям”” (с. 159–160), “Письмо к редактору” (с. 160–162) (обидві — з газети “День” 1863 р.), “г. Публицисту “Московских ведомостей” и “Воскресных прибавлений” к этим “Ведомостям”” (с. 162–163), “Заметка” (с. 163–164) та численні “Викази жертв на популярні видання” (с. 164–167) (всі — з газети “Санкт-Петербургские ведомости” за 1863 р.).

...навів і деякі цілком дрібні “об’яснення” його (№ 37 а-б)... — під № 37а та 37б були надруковані два “Объяснения” (з газети “Голос” від 1865 р.), перше — на 14, друге — на 4 рядка (с. 215).

...статті з рр. 1859–1864: вони займають цілу половину книжки (№ 3–36, с. 53–210) — у збірнику були надруковані: № 3 — “Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого»” (с. 53–57), № 4 — “О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику»” (с. 57–68), № 5 — “Ответ г. Падалище” (с. 68–74), № 6 — “Ответ на выходы газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»” (с. 75–84), № 7 — “Слово над гробом Шевченка” (с. 85), № 8 — “Воспоминание о двух малярах” (с. 86–93), № 9 — “Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue Contemporaine»)” (с. 94–101), № 10 — “Правда москвичам о Руси” (с. 102–110), № 11 — “Иудеям” (с. 111–123), № 12 — “Еще заметка об иудеях” (с. 123–124), № 13 — “Тысячелетие” (с. 125–130), № 14 — [З приводу публічної лекції 8 березня 1862 року] “Объяснение” (с. 131–132), № 15 — “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132–134), № 16 — “Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта” (с. 134–136), № 17–19 — “Мысли Южнорусса” (I. “О преподавании на южнорусском языке”, II. “Христианство и крепачество”, IV. “Историческая неправда и западно-российский патриотизм”) (с. 137–148), № 20 — “Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий” (с. 149–155), № 21 — “О преподавании на народном языке в Южной Руси” (с. 156–159), № 22 — “Ответ «Московским ведомостям»” (с. 159–160), № 23 — “Письмо к редактору” (с. 160–162), № 24 — “г. Публицисту «Московских ведомостей» и «Воскресных прибавлений» к этим «Ведомостям»” (с. 162–163), № 25 — “Заметка” (с. 163–164), № 26 — “Викази жертв на популярні видання” (с. 164–167), № 27 — “О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским” (с. 168–179), № 28 — “М.П.Погодину. Ответ на замечание на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в № 4 «Дня»” (с. 180–183), № 29 — М.П.Погодину (с. 184–189), № 30 — “Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского” (с. 189–192), № 31 — “Украинский сепаратизм” (с. 193–196), № 32 — “Ответ г. Малоруссу-Волынцу” (с. 197–198), № 33 — “Ответ Малоруссу-Волынцу” (с. 198–200), № 34 — “Замечание г. Лохвицкому” (с. 201–203), № 35 — “Лекции г. Кояловича по истории Западной России” (с. 204–208), № 36 — “Ответ на ответ г. Кояловича” (с. 209–210).

Очевидно, М.Грушевський помилково не включив до цієї частини другу частину полеміки М.Костомарова з М.Кояловичем, тобто публікації № 37 — “Лекции по истории Западной России М.Кояловича, 1864” (с. 211–215) та № 37а-б — два “Объяснения” від 24 листопада та 9 грудня 1865 р. (с. 215).

...зніщена з наказу влади його перша дисертація про унію 1841 р. і перший огляд українського письменства, з харківського “Молодика” 1843 р. — йдеться про вміщену під № 1 дисертацію “О причинах и характере унии в Западной России” (с. 1–40) та під № 2 — підписану псевдонімом “Иеремия Галка” статтю “Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке” з харківського альманаху “Молодик” (с. 41–52).

Дисертація... звісна тільки в загальних, мало докладних звісток — головно ак[адеміка] Сухомлинова... — мова йде про статтю: Сухомлинов М. Уничтожение диссертации Н.И.Костомарова в 1842 году // Древняя и новая Россия. — 1877. — № 1. — С. 42–55.

...одержав примірник дисертації від батька, харківського професора 1840-х років... — батько М.І.Сухомлинова, Іван Іванович Сухомлинов (1792–1836), був професором хімії у Харківському університеті.

...в його очах ся робота була просто “дрянь”, справедливо забракована факультетом (див. с. 210) — М.Грушевський цитує статтю М.Костомарова “Ответ на ответ г. Кояловича” із зазначенням сторінок збірника 1928 р.

...науковими працями (Бантыша-Каменського “Истор[ические] изв[естия] об унии”, “История Малороссии” його сина, Євгенія [Болховитинова] “Описание Киево-Соф[ийского] собора”, “Histoire de la Pologne” Соліньяка і Сальванді і т. ін.)... — йдеться про праці: Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонении. — М.: В Синод. типографии, 1805. — 254 с.; Бантыш-Каменский Д. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче: с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Типография Селивановского, 1822; [Евгений (Болховитинов)]. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. С присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. — К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1825. — 391, 272 с.; Solignac P. J. de. Histoire générale de Pologne: T. 1–2. — Paris: Herissant, 1750 (Соліньяк П.Ж. История польская / Пер. с фр. Ф.Эмин: В 2 ч. — СПб., 1766); Salvandy N.-A. de. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobiesky. — Paris: A.Sautelet, 1829. — 515 р.

...“Запорозької старини” Срезневського — йдеться про видання: Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Харьков, 1833–1838.

Монографія на ту ж тему, написана Костомаровим в 1860-х рр. (“Южная Русь в конце XVI ст.”)... — студія М.Костомарова “Отрывки из истории южнорусского казачества до Богдана Хмельницкого” вперше була опублікована у журналі “Библиотека для чтения” у 1865 р. (№ 1–3). Пізніше з додатковими трьома розділами опублікована під назвою “Южная Русь в конце XVI века” у 3-му томі “Исторических монографий и исследований” (СПб., 1867).

с. 293 ...історію Острогозького полку, написану під час недовгої офіцерської служби і потім затрачену — після закінчення Харківського університету М.Костомаров вступив юнкером до Сьомого Кінбурнського драгунського полку, що дислокувався в м. Острогозьк Воронежської губернії. Під час служби М.Костомаров написав “Описание Острогожского слободского полка” з додатком багатьох цікавих віднайдених документів, проте опублікувати рукопис не вдалося, він пропав у 1847 р. після арешту М.Костомарова.

с. 297 В другому своєму огляді української літератури, 1871 р. ... — М.Грушевський далі цитує вміщену до збірника написану у 1871 р. студію М.Костомарова “Малорусская литература” (№ 44, с. 240–247).

...розвинув в своїх осягненнях “Задачах украинофильства”... — див. працю “Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881” (№ 54, с. 289–298).

Р[оку] 1861 він розпочинає публікацію “Актов Южной и Зап[адной] России”, випускає “Памятники старинной русской литературы”; в першій книжці “Основаи”

з'являється його *"Федеративне начало в старій Русі", в третій "Две русские народности", в шостій "Черты народной южнорусской истории"...* — йдеться про: серійне 15-томне видання *"Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею"* (томи I–IX, XI–XIII редагував М.Костомаров у 1861–1885 рр.); серійне видання *"Памятники старинной русской литературы"* (1860–1862, у 4 випусках, М.Костомаров відредагував та прокоментував перші два і повністю упорядкував четвертий); статті: *Мысли о федеративном начале в древней Руси* // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 121–158; *Две русские народности* (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80; *Черты народной южнорусской истории* // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 114–165; 1862. — Кн. 6. — Июнь. — С. 1–45.

...великої монографії про північні республіки: Новгород — Псков — В'ятку... — див.: Костомаров Н. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: [в 2 т.]. — СПб.: Д.Е.Кожанчиков, 1863. — Т. 1: Отношения Великого Новгорода к прочим землям русским и ко княжескому роду. Вятка. Отношения Пскова к Новгороду, землям и князьям русским. Борьба Новгорода и Пскова с тевтонским племенем. Инородцы. — X, II, 419 с.; Т. 2: Описание городов: Новгорода и Пскова. Общественная жизнь и нравы Великого Новгорода и Пскова. Торговля. Церковь. — III, 448 с.

с. 298 *Критичні статті про Сусаніна (1862) і Дмитра Донського (1864)...* — див.: Иван Сусанин. Историческое исследование // Отечественные записки. — 1862. — Т. 140. — Кн. 2. — С. 720–738; Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского // Голос. — 1864. — № 124.

...дуже інтересними завваженнями Костомарова з приводу статті Соловйова про козаччину — див. № 3 — *"Замечание на статью г. Соловьева "Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого"* (с. 53–57 збірки). Далі М.Грушевський цитує М.Костомарова у власному перекладі з російської із посиланням на відповідні сторінки та окремими завваженнями-поясненнями у дужках.

с. 301 *...в статті про поезію Шевченка (7 і 8)...* — йдеться про подані у збірнику під номерами 7 та 8 промову та студію: № 7 — *"Слово над гробом Шевченка"* (с. 85), № 8 — *"Воспоминание о двух малярах"* (с. 86–93). Далі упорядником виправлено зазначену М.Грушевським сторінку (замість помилкової с. 83 у першодруку).

"Правда москвичам о Руси"... — див. № 10 — *"Правда москвичам о Руси"* (с. 102–110).

с. 303 *...про Дмитра Донського і Сусаніна (сюди належать полемічні статті 28–30)...* — див.: № 28 — *"М.П.Погодину. Ответ на замечание на мою статью "Куликовская битва", напечатанное в № 4 "Дня"* (с. 180–183), № 29 — *М.П.Погодину (с. 184–189), № 30 — "Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского"* (с. 189–192).

...в пізнішій статті про початки московської автократії ("Начало единодержавия") в 1870 р. — йдеться про працю М.Костомарова, не включену у 1928 р. до збірника: *Начало единодержавия в древней Руси* // Вестник Европы. — 1870. — Т. VI. — Кн. 11. — С. 5–54; Кн. 12. — С. 495–563. У 1872 р. робота була надрукована у т. XII *"Исторических монографий и исследований"*.

...виросло тверде переконання про Костомарова як ворога Москви (див. с. 181)... — М.Грушевський посилається на статтю № 28 — *"М.П.Погодину. Ответ на замечание на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в № 4 «Дня»"* (с. 180–183).

"Д.Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів як на каналі..." — М.Грушевський у власному перекладі цитує № 36 — *"Ответ на ответ г. Кояловича"* (с. 209–210).

с. 304 *Куліш дав волю своєму роздратуванню, надрукувавши в відповідь статтю “Передовые жида”* — йдеться про роботу: Куліш П. Передовые жида // Основа. — 1861. — № 9. — С. 135–138.

...три роки тому разом із Шевченком, Костомаровим і Марком Вовчком він виступив з колективною декларацією в обороні євреїв... — йдеться про підписаний у листопаді 1858 р. Марком Вовчком, М.Костомаровим, П.Кулішем, Т.Шевченком та М.Номисом лист до редакції журналу “Русский вестник” із протестом проти антисемітських статей, надрукованих того року у журналі “Иллюстрация”. Українські підписанти приєдналися до низки протестів, з якими виступили російські та польські письменники у пресі, в тому числі у журналі “Русский вестник”. Див.: Русский вестник. — 1858. — № 18. — № 2. — С. 246–247.

...Костомаров дав йому вислів в своїй статті “Иудеям” — див. № 11 — “Иудеям” (с. 111–123 збірника).

с. 305 ...в статті Костомарова в приводу “Тысячелетия Руси”... — див. № 13 — “Тысячелетие” (с. 125–130).

с. 306 До збірника заведено статті його на сю тему (17, 21–26, 31–32)... — див.: № 17 — І. “О преподавании на южнорусском языке” (с. 137–140), № 21 — “О преподавании на народном языке в Южной Руси” (с. 156–159), № 22 — “Ответ «Московским ведомостям»” (с. 159–160), № 23 — “Письмо к редактору” (с. 160–162), № 24 — “г. Публицисту «Московских ведомостей» и «Воскресных прибавлений» к этим «Ведомостям»” (с. 162–163), № 25 — “Заметка” (с. 163–164), № 26 — “Викази жертв на популярні видання” (с. 164–167), № 31 — “Украинский сепаратизм” (с. 193–196), № 32 — “Ответ г. Малороссу-Вольнцу” (с. 197–198). Далі М.Грушевський цитує першу із зазначених праць у власному перекладі з російської.

с. 307 ...стаття про Володимира Мономаха і Б.Хмельницького... — див.: № 20 — “Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий” (с. 149–155). М.Грушевський цитує цю працю у власному перекладі з російської.

с. 308 ...інтересна відповідь на сю тему Лохвицькому, але крім того він дебатує на сю тему і в “Правді москвичам”, і в листі до редактора “Дня” (с. 161)... і в передсмертній полеміці з Кояловичем, та в відповіді на характеристику його теорії, зроблену Д.І.Багалієм... — див.: № 34 — “Замечание г. Лохвицькому” (с. 201–203); № 10 — “Правда москвичам о Руси” (с. 102–110); № 23 “Письмо к редактору” (с. 160–162); № 57 — “По поводу книги М.О.Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям», 1884 г.” (с. 304–312); № 56 — “Словечко по поводу замечания о федеративном начале в Древней Руси” (с. 302–303; ця замітка написана з приводу надрукованої Д.Багалієм у часопису “Киевская старина” (1883, кн. 2, с. 301–318) статті “Удельный период и его изучение”).

...огляд української літератури 1871 р. ... — М.Грушевський посилається і тут і далі цитує у власному перекладі роботу № 44 — “Малорусская литература” (с. 240–247).

с. 309 ...відкликався на різні явища сучасного життя — як-от “війна за визволення слов’ян”... — 25 (12 за ст.ст.) квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині, офіційно назвав її “війною за визволення слов’ян на Балканах”. М.Костомаров відгукнувся на війну статтею “Об участии России в освобождении христиан от турецкого ига” в газеті “Новое время” (1878, № 707).

...польські проби заграти з сеї нагоди на всеслов’янських струнах і собі — щоб в ім’я всеслов’янського гасла добитися скасування чи принаймні ослаблення урядових репресій против польської культури (46–48) — див.: № 46 — “Полякам-миротворцам” (с. 252–259), № 47 — “Письмо к А.Д.Градовскому” (с. 259–264), № 48 — “Последнее слово по вопросу о примирении поляков с русскими” (с. 265).

...Говорського... перед тим так суворо... картав... — йдеться про № 19 — “Мысли Южнорусса. IV. “Историческая неправда и западно-российский патриотизм” (с. 142—148), що була викликана виходом у 1862 р. першої книжки редагованого К.Говорським часопису “Вестник Западной й Юго-Западной России”.

с. 310 ...“Малорусское слово”, 1881... — див.: № 50 — “Малорусское слово” (с. 267—271).

Відповідаючи “Совр[еменным] известиям” (15)... — див.: № 15 — “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132—134).

...його статті 1882 р. — “Задачи украинофильства”, написаній з приводу появи в Києві українського альманаху “Луна” (54) — див.: № 54 — “Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881” (с. 289—298).

с. 312 ...“Листи до любезних земляків” Квітки... — йдеться про видання: Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до любезних земляків. — Харків, 1839. — 47 с.

Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища

Перша публікація: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 17—35. Підпис на початку статті: Акад. Михайло Грушевський. У кінці статті зазначена дата написання: “1926, листопад”.

У статті використані ілюстрації із праць Ф.Вовка (Вовк Хв. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. IV. — С. 90—99; Volkov T. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine (Ukraine) // Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte Rendu de la XIV Session Geneve 1912. — Geneve, 1913 — T. 1 — P. 414—428).

Неповна (не вистачає кількох останніх сторінок) машинописна копія (другий примірник) з незначними і нечисленними правками чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17232. — 13 арк.). Підпис на 1 арк. вгорі: “Акад. Мих. Грушевський”. Там же вгорі ліворуч навскіс напис чорнилом “Укр. 601”, вгорі праворуч напис олівцем: “Справлений примірник в ДВУ”.

Подається за першодруком.

с. 314 Чернігівський археологічний з'їзд 1908 року... — 1—12 серпня 1908 р. у Чернігові відбувся XIV Археологічний з'їзд, присвячений тисячоліттю літописного повідомлення про Чернігів.

...з своїм слухачем С.Руденком... — упорядником виправлена друкарська помилка у позначенні імені вченого (було “Є.Руденком”).

...з котрої походить і та цікава кістка, нижче описана П.І.Смолічевим... — йдеться про статтю: Смолічев П. “Скарб” палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 36—41.

in situ — з лат.: на своєму місці, у місці знаходження.

с. 315 Подані до широкого світового відома на паризьких ювілейних зборах Антропологічного товариства 1909 р., а потім на черговім конгресі антропологів і археологів в Женеві (1912 року)... — у 1909 р. під час святкування 50-річчя Антропологічного товариства у Парижі із двома науковими повідомленнями (одне з них — про Мізинську палеолітичну стоянку) виступив Ф.Вовк. Він же брав участь і у Міжнародному конгресі антропології та доісторичної археології у Женеві у 1912 р., де також зробив

доповідь про Мізинську стоянку. Див.: *Volkov T. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine (Ukraine) // Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte Rendu de la XIV Session Geneve 1912. — Geneve, 1913 — Т. 1 — Р. 414—428.* М.Грушевський у своїй статті з посиланням на сторінки цитував цю женеvську статтю Ф.Вовка у власному перекладі на українську.

Заголовки сих звідомлень... див. в попередній статті акад. Тутковського — див. бібліографію по темі у статті: *Тутковський П.* Передісторична природа Чернігівщини (Геологічне минуле території Чернігівщини за четвертинного періоду) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — С. 12.

с. 316 ...в антропологічному кабінеті ім.Вовка при Українській академії наук... — перевезена з Петрограда бібліотека та архів проф. Ф.К.Вовка стали основою фондів заснованого при ВУАН у 1921 р. Музею (з 1922 р. — Кабінету) антропології та етнології ім. Ф.К.Вовка. З деякими структурними реорганізаціями Кабінет проіснував до кінця 1933 р., коли увійшов до новоствореної Секції історії матеріальної культури ВУАН.

с. 317 Вовк зазначив в доповіді своїй, читаній у Київському науковому товаристві, що вони "дали поки що тільки спроможність констатувати належність до звичайного дуба" (с. 94)... — тут і далі М.Грушевський цитує (з позначенням сторінок у тексті у дужках) статтю: *Вовк Хв.* Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. IV. — С. 90—99 (з малюнками в тексті).

П.Єфименко до сього додав... (с. 79) — тут і далі М.Грушевський у власному перекладі з російської цитує статтю: *Ефименко П.* Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине Черниговской губ. // Ежегодник Русского антропологического общества при С.-Петербургском университете. — Т. IV. — СПб., 1913. — С. 67—102.

Л[евко] Чикаленко принагідно згадує... (с. 166) — тут і далі М.Грушевський із зазначенням відповідних сторінок цитує роботу: *Чикаленко Л.* Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби // Науковий збірник Українського університету в Празі. — Т. 1. — Прага, 1923. — С. 148—200.

с. 318 *Bos priscus* — доісторичний бик.

Див. нижче знімки статті П.І.Смолічева — М.Грушевський відсилає до ілюстративного матеріалу вищезгаданої статті П.Смолічева.

с. 324 ...Обговорення сеї праці [у] М.О.Макаренка, "Україна", 1926, кн. 2—3 — див.: *Макаренко М.* [Рец. на:] Чикаленко Л. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. У кн.: Науковий збірник Українського університету в Празі. — Т. 1. — Прага, 1923. — С. 148—200 // Україна. — 1926. — Кн. 2—3. — С. 197—198.

Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань

Перша публікація: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 101—117. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський.* Дата не зазначена.

Подается за першодруком.

с. 335 ...мала на меті перша десенська електрична станція... — наприкінці 1923 р. Київський губернський виконавчий комітет ухвалив збудувати Десенську гідроелектростанцію у гирлі Чорторию неподалік села Вигурівщина. Планувалося, що побудова

греблі та обвідного каналу додатково сприятиме регулюванню рівня води під час повені. У 1924 р. було закуплено обладнання, прокладена вузькоколіяка, побудовані гуртожитки для робітників, підготовлені креслення. Проте у 1925 р. проект будівництва гідроелектростанції визнали економічно необґрунтованим, від гідроелектростанції відмовились.

...блискуча глухівська кераміка (“Волокитино” Миклашевських)... — у 1839–1861 рр. у с. Волокитині Чернігівської губернії у маєтку поміщика А.Миклашевського діяла Волокитинська порцелянова мануфактура, де виробляли посуд, свічники, порцелянові люстри, малу порцелянову пластику.

В попередніх начерках сеї книги... — перед даною статтею М.Грушевського у збірнику “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали” були вміщені роботи: *Тутковський П.* Передісторична природа Чернігівщини (Геологічне минуле території Чернігівщини за четвертинного періоду) (с. 1–16); *Грушевський М.* Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища (с. 17–35, передруковано у даному томі на с. 314 — 334), *Смолічев П.* “Скарб” палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) (с. 36–41); *Козловська В.* Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині (с. 42–61); *Верзилів А.* Найдавніший побут Чернігівської околиці (с. 62–79); *Макаренко М.* Борзенські емалі й старі емалі України взагалі (с. 80–100).

с. 337 ривалізація — застаріле: конкуренція, суперництво.

Вираз сей беру з автентичного тексту 1146 р. — див. нижче с. 342 — тут дано посилання на відповідну сторінку даної книги. У першому друку М.Грушевський посилається на сторінку 108 збірнику “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали”.

с. 341 Див. “Історію України[-Руси]”, т. II, с. 320 [і] д[алі] — М.Грушевський посилається на свою працю: *Історія України-Руси.* — Т. II: XI–XIII вік. — Вид. 2-ге. — Львів: Друкарня НТШ, 1905.

с. 345 ...була теорія (Погодіна-Соболевського)... — див. коментар до статті М.Грушевського “Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла”, с. 458 даного тому.

...дав Шахматов у своїй статті “К вопросу об образовании русских наречий” (1894) — див.: *Шахматов А.* К вопросу об образовании русских наречий // *Русский филологический вестник.* — 1894. — Т. 32. — № 3. — С. 1–12.

Я дав перегляд сього питання востаннє в третім виданні (1913) “Історії України-Руси”, т. I, с. 553 [і] д[алі]... — див.: *Грушевський М.* *Історія України-Руси.* — Т. I: До початку XI віка. — Вид. третє, доповнене. — К: Друкарня першої спілки, 1913. — С. 551–556.

с. 346 ...у Stammi “Einige Streitfragen” (Archiv für slav[ische] Philologie, XX, 1898) — див. *Jagić V.* Einige Streitfragen // *Archiv für slavische Philologie.* — 1898. — Band XX. — P. 1–53. Далі М.Грушевський подає цитату з праці В.Ягіча у власному перекладі.

...Шахматов... в новім виданні своєї статті (1899)... — див.: *Шахматов А.* К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // *Журнал Министерства народного просвещения.* — СПб., 1899. — Апрель. — С. 324–384. Далі М.Грушевський цитує дану статтю у власному перекладі з російської.

с. 347 ...вказав я в своїй статті “Спірні питання староруської етнографії”, випущеній в 1903 році (в “Статтях по славяноведению” Петербур[зької] академії)... — див.: *Грушевський М.* Спірні питання староруської етнографії // *Статті по славяноведению.* — Вып. I. — СПб., 1904. — С. 305–321. Передруковано: *Грушевський М.* *Твори: У 50 т.* — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 83–99.

В... студії "Южные поселения вятичей" (1907)... — див.: Шахматов А. Южные поселения вятичей // Известия Императорской академии наук. — Сер. VI. — СПб., 1907. — № 16. — С. 715–729.

В новітній праці "Введение в курс истории русского языка" (1916)... — див.: Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. — Ч. I: Исторический процесс образования русских племен и наречий. — Петроград: Типография "Научное дело", 1916. — 151 с.

с. 348 ...в своїй статті: "До питання про розселення в'ятичів" — "Львівські записки", т. 98 — див.: Грушевський М. До питання про розселення в'ятичів: Кілька заміток з приводу новітніх праць // Записки НТШ. — Львів, 1910. — Т. ХCVIII. — Кн. VI. — С. 5–9. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 192–195.

...моєї давньої праці "История Киев[ской] земли", с. 9–10 — див.: Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1891. — XVI, 520 с.

с. 349 Нижче читачі знайдуть цікаву студію В.М.Ганцова... — для збірника "Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали" В.Ганцов подав статтю "Діалектичні межі на Чернігівщині" (с. 262–280).

с. 350 ...дослідами проф. Моргілевського, котрих коротке резюме читачі знайдуть нижче — див.: У збірнику "Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали" були надруковані дві розвідки І.Моргілевського: "Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідями" (с. 169–183) та "Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові" (с. 197–204).

Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках

Перша публікація чеською мовою у збірнику на пошану проф. Я.Бідла: Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlový University k šedesátým narozeninám / Uspořádali Miloš Weingart, Josef Dobiáš, Milada Paulová. — V Praze: Anna Bečková, 1928. — S. 340–345; Résumé: P. 481–482. Підпис на початку статті: *Mychajlo Hruševs'kyj (Kyjev)*. Підпис біля анотації французькою мовою: *Mychajlo Hruševs'kyj (Kiev)*. Дата написання не зазначена.

Стаття була підготовлена вченим під час роботи над IX-м томом „Історії України-Руси“ та перегукується (документально і текстуально) з восьмим та дев'ятим розділами тому. Очевидно, оригінальний текст М.Грушевського був українською мовою (рукопис або машинопис поки що не виявлений), а потім перекладений на чеську. У даному виданні стаття публікується у перекладі Олени Третякової з чеського першодруку; переклад зроблений з урахуванням вживаних М.Грушевським у IX томі „Історії України-Руси“ термінології та лексичних зворотів.

Першодрук статті чеською мовою та анотацію французькою мовою подаємо нижче.

Sjednocení východního slovanstva a expansivní plány na Balkáně v letech 1654–1655

Sjednocení Ukrajiny s moskevským carstvem, definitivně prohlášené moskevským sněmem na podzim r. 1653, silně rozrušilo východní Slovanstvo. S moskevským carstvím se slučovala východní kozácká Ukrajina — ale doufalo se i v připojení západní Ukrajiny, která byla pod polským panstvím. Proto hlavním problémem v kruzích ukrajinských i moskevských bylo při-

pojení Bílé Rusi. V kozáckých kruzích se doufalo, že bude připojena ke kozácké Ukrajině, moskevští chtěli z ní učiniti moskevskou provincii a vrátiti tak dynastii staré knížectví smolenské a polocké. Současně se pomýšlelo na to, pojmuti do okruhu tohoto východoslovanského politického obrozenského hnutí i země balkánské: Jižní Slované, to jest Bulhary a Srby, a pravoslavné národy, zotročené Turky, to jest Valachy a Řeky.

V ukrajinských kruzích, nespokojených s režimem Rzeczy Pospolite, bylo odedávna několik variantů při politických kombinacích, jak by se Ukrajina mohla postavit proti polsko-litevské Unii. Spojiti Ukrajinu co nejtěsněji s Krymem s jedné strany, s Moldavskem s druhé a vstoupiti v soustavu vasalských států Porty, t. j. vytvořiti z Ukrajiny jedno takové vasalské knížetství, jako bylo Moldavsko a Valašsko.

Utvořiti federaci s podunajskými knížetstvími s vyloučením Krymu a Porty a osvoboditi křesťanské balkánské národy z područí Porty pomocí křesťanské ligy — Polska, Benátek, Rakouska.

Utvořili tuto federaci jen silami pravoslavnými, bez Polsky, ba dokonce proti ní, za pomoci Moskvy a pod jejím protektorátem.

Opřiti se o síly pravoslavné a protestantské, zejména skombinovati, pokud by to bylo možno, pomoc Moskvy s pomocí Sedmihradska, Švédska, Pruska atd¹.

Podle toho, jaká byla politická konstelace, nabývala vrchu ta neb ona idea. Jeden plán podporovaly více církevní kruhy kyjevské, jiný kozácké, starešinské, kozácko-šlechtické.

Chmelnický a jeho štáb kolísali mezi směrem, který bychom mohli nazvati turkofilským a protitureckým. Ve vyjednávání s Moskvou zdůrazňovali ovšem i třetí směr.

Ve chvíli vyjednávání s Moskvou, kdy ji prosili, aby přijala Kozáky “pod carskou ruku”, výmluvně poukazovali na to, jak přitažlivě bude takový fakt působiti na balkánské pravoslavné obyvatelstvo; ukazovali na široké, dalekosáhlé možnosti, že tam Moskva i Ukrajina společnými silami budou moci zakotviti, což se zdálo moskevským politikům věci celkem blízkou a snadnou. Když se rozhodli připojiti Ukrajinu k Moskvě a skutečně provedli formální stránku tohoto spojení, zdálo se jim, že za tím půjde samo sebou i připojení Moldavska, Valašska atd. Po přísaze Kozáků car poslal svého vyslance Gavrilu Samarina k moldavskému knížeti Štěpánovi přímo s “výčtkou”, že dosud nenásledoval příkladu Chmelnického a nepřijal moskevského protektorátu, jak se slušelo na pravoslavného vladaře. Car nečekal na jeho výzvu a z vlastní iniciativy začal hráti úlohu jeho nadřízeného: rozkazoval, aby už nepomáhal Polákům, aby o všech jejich záměrech podával zprávy novému moskevskému vévodovi, poslanému do Kyjeva, atd².

Účelem posláni Samarina zřejmě bylo pohnouti vojvodu moldavského, multanského a snad i Rákoczya, jako jejich spojence, aby poslali své vyslance carovi a přijali jeho protektorát. Moskevský dvůr samozřejmě soudil, že Chmelnický rovněž se musí o tuto věc starati, a pravděpodobně byl opravdu nucen poslati s moskevským poselstvím své vyslance s listy vojvodovi moldavskému, snad i jeho spojencům a tak podporovati carské přání³.

Ale moskevští politikové při tom nepočítali s tím, že vévoda Štěpán požíval polské přízně a v žádném případě by se nespojil s Moskvou proti Polsku. Poselství a návrhů Moskvy a

¹ Srovn. mou Istoriju Ukrajiny-Rusy, VIII, č. 3, str. 132–134; dále o tom bude v IX. svazku, o němž nyní pracuji.

² Teki Naruszewicza, uvedeno u Kubaly, Szkice [Historyczne], [serya] III, str. 133.

³ Kubala v citovaném místě psal, že současně s poselstvím Samarinovým šly i listy Chmelnického, prý radil oběma knížatům Rákoczy poddati se caru. To jest dosti pravděpodobné, že současně se Samarinem šly takové listy od hetmana, napsané pod nátlakem Moskvy, ale nedochovaly se, a můžeme o nich mluvit pouze hypoteticky. Vévoda Štěpán uvědomil polského kancléře, že poslal Portě *autentické listy* od moskevského cara a *jiný (list) Chmelnického* proto, aby politika Chmelnického byla Portě *naprosto jasná* (Žerela do istorii Ukrajiny, XVI, L'viv, 1911, str. 308). Rákoczy při zprávě králi o misi Samarinově praví, že Chmelnický poslal i jemu, Rákoczemu, svůj list a *podobně lákal k užšímu spolku ve jménu stejné víry vojvodu Štěpána svým poslem a vojvodu valašského listem*. (Tamtéž, str. 306).

Chmelnického využil k tomu, aby před Portou a jejími vasaly, Krymem, Rákoczym, a rovněž před polskými kruhy odhalil celé nebezpečí nového kursu kozácké politiky, jakmile se Kozáci spojili s Moskvou, a aby dokázal, že Porta a Krym nesmějí podporovati Kozáků, nýbrž vystupovati proti nim. Protože dále Chmelnický neopustil dřívějšího vojvodu moldavského Lupula, svého švagra, jež Štěpán vypudil, pokládal Štěpán Chmelnického za svého osobního nepřítele a dělal vše, aby ho zdiskreditoval a s ním i jeho spojence a svého protivníka Lupula. Poslal listy, které dostal od cara a Chmelnického, Polsku, Portě, polskému vyslanci v Cařihradě Bieganowskému a strašil všechny pravoslavným nebezpečím a tak pohnul valašského vévodu Matyáše Basarabu, že Samarina nepřijal. Štěpán, zdržev Samarina u sebe a poslav současně do Moskvy svého vyslance (v moskevských aktech se nazývá Ivan Grigorev¹), měl zřejmě úmysl, ošáliti moskevský dvůr a přiměti jej k dalšímu jednání, jehož měl zapotřebí. Poněvadž v téže době se vojsko Štěpánovo účastnilo polského pochodu na Ukrajinu, Chmelnickému nebylo těžké dokázati carovi Štěpánovi věrolomnost a přetrhati styky Moskvy s Moldavskem, které se již navazovaly².

Chmelnický měl zájem na tom, aby Štěpána rozvedl s Polskem, nebo aspoň aby dosáhl jeho neutrality, a tak po tomto incidentu brzo obnovil s ním styky. Ovšem, považoval za naprosto víry nehodné, že by se Štěpán chtěl poddati Moskvě a státi se jejím spojencem v době, kdy bojovala s Polskem. Nejen že nevěřil v tuto možnost, nýbrž nepokládal ji ani za žádoucí. Jinak by tomu bylo, kdyby dosedl na moldavský trůn znovu švagr Lupul, kterého osud svedl s Chmelnickým osobně. Kdyby však se Moskva pokusila spojití se s dunajskými knížetstvími ne prostřednictvím Chmelnického, Ukrajiny, Kozáctva, nýbrž prostřednictvím hlavy státu, vedlo by to k výsledkům naprosto nežádoucím. Moskva by tiskla a sevřela kozáckou Ukrajinu mezi svými a dunajskými zeměmi. Metody, jichž Moskva užila při snaze, uvést Ukrajinu v závislost na moskevském centru, centralistické a byrokratické tendence, vyvolaly nedůvěru a strach v ukrajinských vůdčích kruzích, takže nechtěly býti obklopeny moskevským panstvím.

V přítomnosti moskevských vyslanců Chmelnický a jeho kancléř samozřejmě nenalezali ani dosti slov nadšené chvaly před vyslanci moldavského a valašského knížete o neobyčejné štedrosti a velkodušnosti carově, kterou projevil Ukrajině. Horlivě vybízeli své dunajské sousedy, aby následovali jejich příkladu a přijali moskevský protektorát. A však moskevští politikové záhy zpozorovali, že se pomocí Chmelnického a Kozáků ničeho nedomohu v této věci, a na sklonku moskevských úspěchů, na konci roku 1654, vzniká v nich úmysl pevně státi proti Ukrajině a vzíti balkánské záležitosti do svých rukou. Byla však otázka, jak se k tomu postaví hetman a staršinstvo. Moskvě v tom okamžiku naprosto se nehodilo, aby byla s nimi ve sporu. Výzkoumatí jejich náladu se zřením k těmto moskevským úmyslům svěřil car jednomu z nejbližších svých lidí a důvěrníků, Artamonu Matvěvu. Měl uvědomiti hetmana o posledních úspěších moskevského vojska, o dobytí Vitebska a o úmyslu carově obnoviti svou výpravu na Bílou Rus v novém roce, dohovoreti se o operacích na Ukrajině a vyzvěděti mínění hetmanovo o plánech carových. Poněvadž toto posláni Matvěvovo bylo dosud neznámé a zprávy o něm byly objeveny teprve před rokem archeologickou výpravou ukrajinské akademie věd, považují za vhodné uvést tyto moskevské otázky, určené hetmanu v lednu r. 1655:

“Car poručil, abych ti řekl: Car se rozhodl učiniti i z Kyjeva sídelní město pro případ svého příjezdu, zříditi tam carský dvůr a pokoje pro všechny potřeby. Chce učiniti Kyjev sídelním městem a zříditi tam dvůr, aby se pomodlil k obrazu Přechisté Panny a k svatým ostatkům Antonia a Teodosia a jiných svatých³, a proto, jakmile Kyjev bude sídelním městem a jakmile tam bude carský dvůr, bude carský příchod strašný nepříteli, polskému králi”.

¹ Akty Južnoj i Zapadnoj Rossii, X, str. 577.

² Zpráva Tomyly Perfyjeva, že byl poslán do Moldavska a že Chmelnický ho vrátil. Akty X, str. 603.

³ Myslí se zde ostatky kyjevské Pečerské lavry.

Hetman odpověděl: "Vše podle vůle jeho carského veličenstva, jak Bůh mu radí: nejen Kyjev, nýbrž i všechno jest jeho carského veličenstva. Že se rozhodl učiniti z Kyjeva sídelní město a zříditi tam svůj dvůr, to sám Bůh mu poradil a my jsme takové jeho milosti nesmírně žádoucí".

Matvěev se otázal, co soudí hetman o úmyslu tureckého náporu "na záporožská města", o němž car zvěděl: zda se můžeme nadíti takového náporu a jak se mu brániti? Hetman se stavěl skepticky k této otázce:

"Turecký sultán Ukrajinu carskou (moskevskou) a záporožská města napadnouti nijak nemůže: (předně) cesta jest daleká; nejen v zimě, ani v létě nelze jí projíti, neboť kraje, jimiž nutno jíti, všechny jsou zpustošeny a Turci jsou lidé choulostiví, bez zásob nikam se nevypraví; (za druhé) Turecký sultán jest ve sporu s Benátkami a se Srby a Srbové pomáhají Benátkám a Turecko trpí od nich značné škody".

Artamon (Matvěev) řekl: "Veliký car přikázal, abych ti řekl: Jest mu známo, že sultán chce poslati pašu na valašského a multanského vojvodu, aby jim odňal vládu a vládl pomoci pašů, neboť vojvodům nedůvěřuje. Nemělo by se jim poslati na pomoc asi osm až devět tisíc lidí? Car má určitou zprávu, že by byli rádi takové pomoci".

Hetman odpověděl: "Těto chvíle jest naprosto nemožno poslati pomoc multanskému a valašskému (knížeti), neboť napadá nás nepřítel (Poláci) a Horda. Sultán pašu proti knížatům nepošle, neboť se bojí, aby od něho neodpadli. A o multanském knížeti jest známo, že sebral asi dvacet tisíc vojska a stojí na tureckých hranicích".

Tehdy Matvěev vyřídil tento vzkaz: "Veliký car přikázal, abych ti řekl, že nutno multanského knížete s valašským znesvářiti¹, vyvolati mezi nimi nepřátelství, a to proto, že jsi psal carskému veličenstvu, že valašský a multanský kníže chce jíti s krymskými lidmi na záporožská města".

Hetman odpověděl: "Nyní posílají lidi k valašskému a multanskému knížeti a znesvářiti je jest naprosto nemožno pro postup nepřátel polských a krymských. Jakmile ustoupí, nebo podaří-li se je poraziti, ihned tam pošlu ve shodě s výnosem jeho carského veličenstva a myslím, že je lze znesvářiti, neboť i tak není mezi nimi veliké shody. A že Uhry, Valašsko a Multansko polskému králi pomáhati nebudou, o tom mám pevnou zprávu".

Nato Matvěev vyřídil nový vojenský rozkaz moskevské vlády: "Veliký car přikázal, abych ti řekl, že pro ochranu před vpády polského krále a krymského chána v těch místech, kde hetman je očekává, jest třeba zříditi vojenské pluky v síle asi deseti tisíc, kromě těch, kteří jsou zapsáni do register. K jejich vojenskému výcviku pošle car plukovníky, podplukovníky a majory, kapitány a všechny úředníky, důstojníky vojenské služby, a až budou vycvičeni, zvolí si plukovníky a úředníky z lidí vojensky vycvičených. Na vydržování těchto desíti tisíc vojáků jest nutno dávati tolik, kolik se platí vojákům: pět polských zlatých na měsíc z těch "pokladů" (důchodů), které se sbírají v záporožských městech. A tyto vojenské pluky mají státi v těch městech, kde se lze nadíti náporu polských a krymských lidí, dokud Bůh nedá mír".

Hetman řekl: "Zříditi vojenské pluky, kromě registrovaných kozáků, nyní nikterak nelze proto, že nepřátelé už vyrazili, korunni a polský hejtman a krymští lidé. Jakmile dá Bůh a nepřátelé ustoupí nebo budou přemoženi, hetman o tom podá zprávu velikému caru".

Matvěev nespojil všech těchto otázek dohromady a nekomentoval jich, ale není těžké nalézt hlavní ideu. Poštati valašského knížete proti moldavskému Štěpánovi, vznítiti povstání všech opozičních prvků² proti Portě, organisovati sbory pohraničního vojska podle vzorů německé pěchoty a pod formou carského přebývání v Kyjevě zorganizovati operační a organizační střed pro moskevskou jhozápadní politiku a pro všechny operace, jež bylo těžko řídit z Moskvy.

¹ Zde v originále něco chybí, ale smysl jest přibližně takový, že tímto svárem bude možno odpoutati vévody od polského krále a krymského chána.

² Projeví se na př. poselstvím *srbských kapitánů multanské země* k Chmelnickému. Akty XIV, str. 68–69.

Chmelnický, jak vidíme, choval se k tomu značně zdrženlivě. Neodmítal, nevzpíral se, ale také to nepodporoval. Rozvinul před Matvěevem svůj vlastní plán: na jaře s Kozáky a moskevským vojskem táhnouti na Lvov, cestou se pokusiti zmocniti se Kamence: "To by nejen nahnalo strachu Polákům, nýbrž i sám turecký sultán by se nad tím velmi poděsil". Jest zřejmé, že Kamence vlastně potřebovali Kozáci proto, aby drželi v šachu Moldavsko a měli základ pro všechny operace na Balkáně, styky s Tureckem atd. Jenomže, jak ukázala pak historie pochodu na Lvov, který se uskutečnil opravdu toho roku, ač ne na jaře, nýbrž na podzim, Chmelnický tam u Kamence nechtěl míti Moskevské.

Porážka moskevské armády pod Ochmatovem dva týdny po poselství Matvěevově, trochu schladila Moskvu v jejích balkánských plánech. Na prvním místě byl nyní problém tatarský, nutnost "potříti Krym", jak se vyjádřil car Aleksěj v listě Chmelnickému v měsíci květnu. A léto přineslo švédský útok a přeneslo všechnu politickou energii Moskvy na severozápad.

Rozchod mezi autokratickou Moskvou a demokratickou, republikánskou Ukrajinou zneutralisoval v samých začátcích hnutí východního Slovanstva. Balkánské plány zůstaly epizodou nezrealizovanou, ale proto ne méně zajímavou, a proto k nim obracím pozornost.

Анотація:

L'union des Slaves orientaux et l'expansion vers les Balkans en 1654–55

L'union de l'Ukraine Cosaque (orientale) avec le Moscovie, déclarée par l'assemblée générale (sobor) à l'automne de 1653, réveilla brusquement l'énergie du monde slave oriental.

De vastes projets d'expansion se forment. On se propose tout d'abord d'unir tout le monde slave oriental, la Russie Blanche y comprise, mais au delà de ce but immédiat on aspire à la réunion avec les peuples slaves des Balkans et même avec d'autres peuples de religion orthodoxe: Moldaves, Valaques, Grecs.

Aussi, une fois les formalités d'adhésion de l'Ukraine à l'Etat de Moscou accomplies, le tsar envoie-t-il immédiatement son ambassadeur G.Samarine, auprès du voïévode de Moldavie (et auprès de celui de Valaquie) pour le réprimander de n'avoir pas encore suivi l'exemple de s'Ukraine Cosaque et de n'avoir pas envoyé sa demande d'adhésion. Mais le voïévode Stéphane est fidèle à la Pologne et les cosaques eux-mêmes, bientôt désabusés par les tendances centralisatrices et autocratiques de Moscou, ne sympathisent plus avec les plans de l'expansion moscovite sur les Balkans qu'ils avaient encouragé auparavant.

Alors, Moscou forme un nouveau plan d'expansion vers les Balkans, ne comptant plus que sur ses forces propres. Comme le prouvent les documents récemment découverts (encore inédits) sur la mission de l'ambassadeur moscovite A.Matveev auprès du hetman Khmelnytsky au mois de janvier 1655, le tsar fit exposer au hetman le plan suivant: constituer à Kiev une deuxième capitale (parallèlement à Moscou) et préparer tout pour le séjour du tsar en Ukraine. Organiser en Ukraine, en plus de l'armée cosaque, plusieurs régiments à la manière allemande, sous le commandement des officiers du tsar (dix mille hommes au total). Ensuite provoquer une discorde qui mènerait à une guerre entre les voïévodes de Moldavie et de Valaquie et nourrir leur mécontentement contre la Porte Ottomane, pour soutenir, au besoin, avec les forces moscovites et cosaques leur révolte contre les Turcs. En un mot, créer à Kiev un nouveau foyer pour la politique d'expansion moscovite vers les Balkans. Mais le hetman resta froid à ces propositions et le tsar ne les renouvela plus.

Encore une fois, les divergences de Moscou autocratique et de l'Ukraine républicaine neutralisèrent ainsi l'énergie d'expansion et la force attractive du monde slave oriental.

с. 351 *Порів[няйте] мою "Історію України-Руси", т. VIII, частина 3, с. 132–134; далі про те буде у т. IX, над яким нині працюю* — див. видання: Грушевський М.

Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). — 2-ге вид. — К., Відень, 1922. — С. 132—134.

Виклад подій, про які йдеться у даній статті, див. також в “Історії України-Руси” у VIII (“Воєнні операції і дипломатичні переговори 1654 року”) та IX (“Панорама тогочасної України. Загибель Браславщини. Дрижипільська кампанія та її епілог (січень-червень 1655)”) розділах праці: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — К.: Пролетар, 1931. — С. 870—1630.

с. 352 *Теки Нарушевича, подано у Кубалі, [Szkice Historyczne], [серія] III, с. 133* — М.Грушевський посилається на роботу: *Kubala L.* Szkice Historyczne: Serya trzecia. Wojna moskiewska R. 1654—1655. — Warszawa: Gebethner i Wolff, 1910, де на с. 133 вміщений документ із джерельного зібрання А.-С.Нарушевича (так званих “Тек Нарушевича”).

“*Акты, [относящиеся к истории] Южной и Западной России*”, [т.] X, ст. 577 — див.: № 12. 1654, апреля 13 — июня 2. Бумаги посольства дьяка Томилы Перфирьева, ездившего к гетману Богдану Хмельницкому для переговоров, действительно ли молдавский владетель Стефан желает быть в подданстве у государя, а также и об отношениях войска запорожского к татарам // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. X (Дополнение к III тому): Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653—1654. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. — Ст. 577.

с. 353 *...інформацію про нього повідомила лише рік тому археографічна експедиція Української академії наук...* — у чеському тексті 1928 р. сталася помилка: замість “археографічної” експедиції було згадано “археологічну”. У даному виданні в українському перекладі помилка виправлена.

У 1926—1930 рр. діяла започаткована М.Грушевським так звана Археографічна експедиція ВУАН. Співробітники академічних Археографічної комісії та Науково-дослідної кафедри історії України планово опрацьовували архівозібрання Москви та Ленінграда. У 1926—1927 рр., тобто за рік до написання М.Грушевським цієї статті, науковці виявляли та копіювали архівні матеріали за 1650—1657 рр. у московському “Древле-хранилищі” (таку назву у 1920-ті роки мали об’єднані колишні архіви Міністерства юстиції та закордонних справ, нині — Російський державний архів давніх актів).

“*Цар доручив, щоб я тобі сказав ...*” — знайдений у московському архіві працівниками Археографічної експедиції ВУАН документ, що його тут частково переказує М.Грушевський, був пізніше повністю викладений вченим у IX томі “Історії України-Руси” (т. IX, ч. 2, с. 1028—1035). Оскільки дана стаття була двічі перекладена, вважаємо за потрібне подати відповідний уривок з “Історії України-Руси”. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1032—1033.

“Вел. гос. велів тобі сказати: його цар. в. зволив зробити Київ столицею, на випадок свого приходу збудувати царський двір і покої на всякі потреби. Хоче він зробити Київ столицею і двір свій учинити на те щоб помолитися образів пречистої і святим мощам Антонія і Теодосія й інших святих, і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір й. цар. вел., то прихід його цар. вел. буде грізний неприятелеві — польському королеві”.

Гетьман відповів здержливо і ухильчиво:

“Се в волі й. ц. в., яку йому Бог дасть гадку, не тільки Київ, але й все — його цар. величества. Що він постановив зробити Київ столицею і зробити там свій двір — се йому Бог дав гадку, а ми такої його ласки дуже жадні”¹.

¹ [Сибірський приказ архіву юстиції, стовб. 1471], л. 68—69.

Матвеев очевидно відчув сю здержливість і не став розвивати сеї теми, але ті питання, що він далі ставив гетьманові, очевидно увязуються логічно з нею, спитав, що думає гетьман про замір турецького нападу “на Запорізькі городи”, донесений цареві: де саме сподіватись того нападу і як від нього боронитись?

Гетьман поставився до сього скептично: “Турецький султан на Україну царську (Московську) і на Запорозькі городи наступати теж не може. (По-перше), дорога дальня, не то що зимою, але й літом пройти її не можна, бо ті краї, котрими йти, всі спустошені, а турки люди вибагливі (нежные), без провіянту ніколи не ходять. (По-друге) турецький султан розсварився з венеціянами і з сербами, і серби Венеції помагають, і Туреччина терпить від них великі шкоди”.

Артемон (Матвеев) сказав: “Вел. государ велів тобі сказати — “Стало йому відомо, що султан хоче вислати башів по волоського і мунтянського господаря, щоб відібрати у них володіння, а правити башами — бо недовіря тим господарям. Що як-би післати їм в поміч тисяч 8—9? Цар. вел. має певну відомість, що вони були б раді такий помочи”.

Гетьман відповів: “Під сю хвилю післати поміч мунтянському і волоському (господареві) цілком не можливо, бо наступає неприятель (поляки) і орди. Султан на господарів своїх башів не пошле — побоїться, щоб вони від нього не відступили. А про мунтянського господаря є така відомість, що він набрав війська тисяч 20, і воно стоїть на турецькій границі”.

Матвеев тоді переказав таку інструкцію: “Вел. государ велів тобі сказати, що мунтянського господаря з волоським треба сварити, викликати між ними ворожнечу, (і сею сваркою відвести їх від польського короля і хана) — відповідно до того що ти писав цар. вел. що волоський і мунтянський господар хочуть йти з кримськими людьми на Запорозькі городи”¹.

Гетьман відповів: “Тепер до волоського і мунтянського господаря посилати і їх сварити ніяк не можливо, через наступ неприятелів: польських і кримських людей. Як вони вступаються або вдається їх побити, то я зараз пішлю, згідно з указом й. цар. вел., і думаю що їх (господарів) можна посварити-бо й так між ними згоди небогато. А про се що венгри, волохи й мунтяни польському королеві помагати не будуть, єсть у мене певна відомість”.

Тоді Матвеев переказав новий військовий проєкт московського уряду: “Вел. государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести² на 10 тисяч салдатських полків — крім тих що вписані в реєстрі. Щоб навчити їх салдацькому строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів і всяких урядників — салдацького строю офіцерів, а коли навчатися, призначить полковників і урядників з людей салдацькому учению навичних. На прогодовання сих 10 тисяч салдатів треба давати як платять салдатам: по 5 золотих польських на місяць, із тих “скарбів” (доходів) що збираються в Запорозьких городах. І сі салдацькі полки мають стояти в тих городах, де можна сподіватись нападу польських і кримських людей — доки Бог не дасть замирення”.

Гетьман сказав: “Тепер завести салдацьких полків, окрім реєстрових козаків, не можна ніяк, тому що наступили неприятелі, коронний і польний гетьмани, і кримські люди. А як дасть Бог — неприятелі відступлять, або буде над ними перемога — тоді гетьман дасть знати про се цар. вел.”³.

¹ [Сибірський приказ архіву юстиції, стовб. 1471], л. 71—72, тут в оригіналі щось бракує, але зміст приблизно такий, як я його доповнив.

² “чтоб устроить” — сі слова за контекстом можна розуміти і так, що цар піддає сю гадку гетьманові на обмірковання, і так, що він категорично наказує гетьманові сей плян виконати: московська приказна стилістика була богата такими “еластичними” оборотами, котрі можна було розуміти більш м'яко чи більш твердо — в залежності від настроїв і обставин.

³ “Вѣдомо учинилось великому государю нашему, его царскому величеству, о Запорожскихъ городѣх и въ уѣздехъ жилацкимъ людям от приезжихъ людей чинитца налога и

с. 355 “Акты, [относящиеся к истории Южной и Западной России]”, [т.] XIV, ст. 68–69 — див.: № 2. 1654, августа 25 — декабря 14. Бумаги воеводы Андрея Васильевича Бутурлина, находившегося с государевыми ратными людьми в малороссийских городах, за Днепром, для совместного похода с Войском Запорожским на польские города // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. XIV (Дополнение к III тому): Присоединение Белоруссии. 1654–1655. — СПб.: Типография Ф.Елеонского и К^о, 1889. — Ст. 68–69.

Велике діло

Перша публікація: Україна. — 1929. — Кн. Січень—лютий. — С. 3–9. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Дві машинописні копії з авторськими та редакційними правками олівцем і чорнилом зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17168. — 25 арк.).

Перша копія (арк. 1–11) містить численні правки олівцем та чорнилом, зроблені М.Грушевським та І.Щітківським (видається, спочатку М.Грушевський робив правки олівцем, а потім все наводив чорнилом І.Щітківський). На арк. 1 — ліворуч вгорі чорнилом позначки “Укр. 1302”, “Україна, кн. 1, 1929”, праворуч позначка чорнилом — “І кн. Укр. за 1929 р.”. Назва “Велике діло” написана олівцем М.Грушевським. Над назвою статті дописано назву розділу часопису: “В двадцятиліття заснування “Українського наукового товариства в Києві” та його видавництва”. На арк. 11 внизу олівцем підпис — *М.Грушевський*.

На другій машинописній копії на арк. 12 вгорі позначки “КОПІЯ читав Ів.Щітківський” (олівцем) та “Укр. 1302” (чорнилом). Правки з першого примірника перенесені чорнилом до другого. В кінці статті підпису немає.

Передруковано у кн.: *Онопрієнко В.І., Щербань Т.О.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — К.: ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2008. — С. 158–167.

Подається за першодруком.

Стаття є текстом доповіді на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН з нагоди двадцятиліття заснування Українського наукового товариства у Києві (УНТ), що відбулось 25 листопада 1928 р. Тоді були зачитані доповіді М.Грушевським (“20-ліття Українського наукового товариства”), В.Щербиною (“Перші спроби організації наукової історичної роботи в Києві”), Ф.Савченком (“Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр.”), І.Житецьким (“Заходи коло організації Історичного товариства в Києві”), О.Гермайзе (“Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України”), О.Черняхівським (“Медична секція Наукового товариства”) та В.Різниченком (“Природнича секція Наукового товариства”).

обида великая, и чтоб въ Запорожскихъ городѣхъ быть царского величества воеводамъ. А какъ царского величества воеводы в Запорожскихъ городѣхъ будутъ, и онѣ жилецкихъ всякихъ людей приезжимъ людемъ никому в обиду не дадутъ, и ото всякого дурна станутъ ихъ оберегать.

“И гетьман Богдан Хмельницкій говорилъ: Топере-де в Запорожскихъ городѣхъ царского величества воеводамъ быти нельзе, потому что ныне царского величества на Запорожские города наступилъ неприятель, и Запорожскихъ городовъ ратные люди идутъ с нимъ гетманомъ противъ неприятелей, и расправы воеводамъ чинить ныне нѣчево. А какъ Богъ дастъ милость свою, уступятъ неприятели или каковъ поискъ учинять, и онъ в тѣ поры про то царскому величеству вѣдомо учинитъ”, [там само], л. 77.

Стаття була опублікована у розділі часопису “Розвідки та замітки” у рубриці “В двадцятиліття заснування Українського наукового товариства в Києві і його видавництва”. Крім доповіді М.Грушевського, що публікувалась першою, були надруковані студії: *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. (с. 10–14); *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. (с. 15–22); *Житецький І.* Заходи коло організації історичного товариства в Києві (с. 23–30); *Гермайзе О.* Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України (с. 31–37); *Різниченко В.* Природнича течія в Українському науковому товаристві в Києві (с. 38–41); *Черняхівський О.* Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Києві (с. 42–45).

Дана стаття немовби “перегукується” із працею вченого 1908 р., де ініціатор заснування Українського наукового товариства у Києві та його голова від першого засідання М.Грушевський у першому числі “Записок Українського наукового товариства в Києві” коротко подав історію створення Товариства та відзвітував про діяльність УНТ у 1907 р. Див.: *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* — 1908. — Кн. 1. — С. 3–15. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 177–184.

с. 356 ...в травні 1908 року з'явилася перша книжка “Записок Українського наукового товариства в Києві”, формально затвердженого при кінці 1906, а уведеного в життя в 1907 — після скасування весною 1906 р. заборон, що діяли з 1876 р. відповідно до так званого Емського указу, з ініціативи М.Грушевського група українських вчених розробила Статут “Українського наукового товариства”, який був затверджений наприкінці 1906 р. Перше засідання УНТ відбулось 29 квітня 1907 р. За зразком Наукового товариства ім.Шевченка у Львові у складі УНТ у Києві були організовані історична, філологічна і природничо-технічна секції, медична та статистична комісії.

УНТ видало 18 книжок “Записок Українського наукового товариства” (1908–1918, за редакцією М.Грушевського, В.Перетца та М.Василенка, деякі книги одночасно були і “Записками історичної і філологічної секції Українського наукового товариства”), 10 книжок журналу “Україна (1914, 1917–1918), 2 випуски “Українського наукового збірника” (1915–1916), 5 книжок “Збірника медичної секції Українського наукового товариства в Києві” (1910–1921), 3 книжки “Збірника природничо-технічної секції Українського наукового товариства” (1911–1915), “Збірник природничої секції Українського наукового товариства” (1918–1919), “Збірник технічної секції Українського наукового товариства” (1918), “Український етнографічний збірник” (1914), 4 томи “Вістей природничої секції Українського наукового товариства” (1918–1919), “Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства” (1921), “Вісник природознавства” (1921).

У 1921 р. було ухвалено рішення про ліквідацію УНТ, його секції приєднувались до складу ВУАН.

с. 359 ...використовуючи черговий археологічний з'їзд, що мав відбутися в серпні 1899 року в Києві. Перед тим з незвичайним піднесенням пройшли осінні свята 1898 р.... 250-ліття Хмельниччини, століття “Енеїди”, 25-ліття львівського Товариства як спільного діла всього українського громадянства і 25-літній ювілей Франка... — йдеться про XI Археологічний з'їзд, що відбувся у серпні 1899 р. у Києві, та низку ювілейних заходів у Львові наприкінці жовтня 1898 р. Детальніше див. статтю М.Грушевського “Апостолові праці” та коментарі до неї на с. 451.

с. 360 В своїм знаменитім підручнику для “наблюдения” він докладно спинився на діяльності нового товариства, його учасниках і провідниках — див.: *Щоголев С.Н.*

Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К.: Типография И.Н.Кушнерев и К^о, 1912. — С. 286–288.

с. 362 *Під літо 1908 року вийшов том “Записок”, що містив 5 розвідок з української історії й філології і одну медичну та кілька статей про діяльність і плани Товариства* — у першому числі “Записок Українського наукового товариства у Києві” у 1908 р. були опубліковані статті: “Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво” М.Грушевського (с. 3–15), “Найближчі завдання вивчення історії української літератури” В.Перетца (с. 16–24), “Господарство польського магната на Задніпров’ю перед Хмельниччиною” М.Грушевського (с. 25–43), “Після про Дорошенка й Сагайдачного” Б.Грінченка (с. 44–70), “Нові матеріали до біографії Костомарова” О.Грушевського (с. 71–81), “Причинки до української діалектології” Є.Тимченка (с. 82–93), “Історія української граматичної термінології” І.Огієнка (с. 94–129), “Про симуляції у хірургії” М.Галіна (с. 130–149), а також “Хроніку Українського наукового товариства у Києві” (с. 150–159).

...в приміщенні Українського клубу — у 1908 р. з ініціативи М.Лисенка у Києві була створена літературно-художня громадська організація “Український клуб”. У різні роки розміщувався на вул. Володимирській, 28, вул. Ярославів Вал, 36, вул. Десятинна, 9. “Український клуб” був закритий у 1912 р.

с. 364 ...і О.М.Шрамченка... — упорядником виправлено помилку у поданні імені редактора “України” Олександра Миколайовича Шрамченка (було: М.М.Шрамченка).

До історії Переяславської Ради 1654 року

Перша публікація російською мовою: Доклады Академии наук Союза Советских Социалистических Республик. Серия “В” / Ред. А.Самойлович. — Ленинград: Изд-во АН СССР, 1929. — № 16. — С. 299–305. Підпис та назва статті подані одним рядком: “М.С.ГРУШЕВСКИЙ. К истории Переяславской Рады 1654 года”. Другим рядком наведені переклад прізвища автора та назви статті на французьку (з помилкою у передачі географічної назви — замість Переяслава вказано Переславль-Залеський): “M.GRUSEVSKIJ. Contributions à l’histoire de la “Rada” de Perejaslavl Zalesski en 1654”. Після назви зазначено: “Доложено в ОГН 29 X 1929” (ОГН — Отделение гуманитарных наук Академии наук СРСР).

Передруковано у часопису: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Торонто, Париж. — Рік XXXIX. — 2002. — № 1–4 (152–155). — С. 17–35 із перекладом на українську мову, зробленим Л.Пріцак (с. 17–25), першодруком російською мовою (с. 25–34) та статтею-коментарем Л.Пріцак (с. 35–37).

Публікуємо статтю у вивіреному перекладі українською мовою з максимально можливим відтворенням лексичних зворотів М.Грушевського. Зважаючи на те, що М.Грушевський зазвичай цитував документи XVII ст. в оригіналі, наведений у статті документ подаємо згідно публікації 1929 р. (але без вживаних тоді літер “ять”, “єр” та “фіта”).

Першодрук наводимо нижче.

Стаття була підготовлена М.Грушевським під час роботи над IX томом “Історії України-Руси”. В ній історик докладно розглядає присяжні списки Олексію Михайловичу у Переяславі у січні 1654 р. Як зазначав вчений, документ зі списками був виявлений українськими істориками В.Євфимовським та В.Юркевичем у Московському Древлехранилищі (нині — Російський державний архів давніх актів) серед матеріалів

Посольського приказу (“Приказные дела старых лет”, в’язка 286 № 77: “7162/1653 окт. 9. Список именам запорожских казаков приведенных с их гетманом Б.Хмельницким на верность... в городе Переяславле”. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Перша половина: Хмельниччини роки 1650–1653. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 734). У статті М.Грушевський присяжні списки фрагментарно опублікував та проаналізував, натомість у першій половині IX тому навів висновки зробленого у статті аналізу (див. с. 734–736), зазначивши, що одночасно в “Известиях Академии [наук] СССР” друкує “тимчасову замітку з приводу сих реєстрів” під заголовком “К истории Переяславской Рады 1654 года”.

К истории Переяславской Рады 1654 года

Относительно того, что происходило в Переяславе в январе 1654 г., когда оформлялся переход Украины под протекторат царя, до сих пор почти единственным источником является статейный список царского посольства В.В.Бутурлина с товарищи. То, что прибавляют к этому другие современные известия, — очень скудно и не всегда договорено (хотя, конечно, и статейный список, вероятно, тоже подогнан под данные из Москвы инструкции). Понятна ввиду этого ценность всякого рода дополнений — и особенно тех, какие идут от участников переяславских актов или представляют документальные справки относительно тех или других подробностей этих актов. Такой именно характер имеют списки лиц, приведенных к присяге посольством в Переяславе в днях 8, 10 и 11 января ст[арого] ст[илия]. До сих пор были известны присяжные списки, составленные разосланными по полкам стольниками и дворянами; в этом году мои сотрудники, работающие по поручению Украинской академии наук в московском архивохранилище, В.С.Евфимовский и В.Д.Юркевич отыскиали списки лиц, приведенных к присяге непосредственно самим посольством в Переяславе, Киеве и Нежине (конца Нежина и Чернигова не достает). Списки эти в непродолжительном, вероятно, времени будут изданы Археографической комиссией украинской Академии, а пока я хочу обратить внимание на те подробности, какие дают они для переяславских актов.

Как известно, посольство прибыло в Переяслав в последний день 1653 г. (ст[арого] ст[илия]). Гетман рассчитывал встретить его здесь, но ледоход на Днепре задержал его на несколько дней на правом берегу, и только вечером 6 января он приехал в Переяслав; на другой день явился Выговский, и вечером этого дня они имели с Бутурлиным неофициальное свидание, на котором был установлен порядок церемонии. 8 января с утра намечалось совещание гетмана с полковниками (тайная рада), затем рада всенародная, официальный прием посольства “на съезде двора”, новое совещание с полковниками, присяга в церкви и вручение гетману знаков власти от царя на “съезде двора”. По такой программе и прошел потом этот исторический день. Политическое значение имели главным образом упомянутые совещания — “тайные рады” гетмана со старшиной. На них были формулированы условия подданства, поставленные гетманом посольству (в статейном списке, вероятно, в значительной степени “смазанные”); на втором совещании, между прочим, решался также вопрос, настаивать ли до конца на присяге послов, от имени царя, на поставленные условия. Совещания старшины по этим вопросам продолжались, очевидно, в следующие дни. 10 января гетман два раза был у Бутурлина, сначала, по-видимому, только с Выговским, во второй раз в сопровождении всех важнейших войсковых чинов, и разговор шел о многих важных вопросах новых взаимоотношений (статейный список, очевидно, отмечает только некоторые моменты — какие могли пригодиться для дальнейшего употребления). То, что говорилось на этих конференциях, послужило предметом новых совещаний старшины, и 12 января Бутурлину было поставлено требование, чтобы послы выдали декларацию, подтверждающую главнейшие

условия, на которых войско признает власть царя. Когда Бутурлин решительно отказался выдать такую хартию, старшина совещалась с гетманом и согласилась отложить оформление этих вопросов до посылки своего посольства в Москву.

Интересно знать, кто были люди, обсуждавшие и решавшие эти вопросы; небезинтересен и состав рады, вотировавшей вопрос о подданстве царю. Статейный список дает только самые общие указания в этом отношении. В более подробных, пожалуй, не было и большей нужды, раз к нему прилагался поименный список лиц, находившихся в эти дни в Переяславе и принесших присягу царю. До сих пор этого списка мы не имели, теперь он перед нами и дает хотя бы приблизительный ответ на этот вопрос.

Список этот — черновик, составленный из отдельных записей, подклеенных в столбец, дополнявшихся, исправлявшихся и приводившихся в некоторую систему. В некоторых случаях были использованы очевидно украинские записи, судя по формам имен и ошибкам списавших их подьячих, в других случаях записи были московские, в которых не всегда можно угадать реальные имена. Вообще записи иногда очень неполны (крестные имена без прозвищ или имена без обозначения должностей). Приведу более интересное:

“В городе Переясловле генваря в 8 день гетман Зиновіи Хмельницкой, прозвище Богдан (зачеркнуто: Остафьев сын). Писар Иван Остафьев сын Выговской. Войсковой судья Самойло. Судья ж Федор. Обозной Федор. Ясаулы Михайло и Павел.

Полковники: Чигиринской Карп Трушенко¹. Черкаской Яков Пархаменко. Корсунской Иван Гуляницкой. Белоцерковской Семен Половец. Каневской Иван Стародуб. (Кропивенской Филон Жежелей)². Миргородцкой Григорей Сахнович. Полтавской Мартин Пушкар. Прилуцкой Яков Воронченко. Переяславской Павел Тетеря. Киевской Евтіхей Пешко. Черниговской Степан Пободайло. Нежинской Иван Никифоренко Золотаренко. Кальницкой бывшей наказной полковник Иван Федоренко.

Киевского полку: обозной полковой Осип Натальчич. Ясаул полковой Данило Шульга. Писар полковой же Филип Скороходенко да судебной писар Яков Григорьев. Сотники: киевской Богдан Молява. Броварской Михайло Пантелеев. Васильковской Офонасей Тредремирский. Выжегородцкой Яков Полулях. Обуховской Яков Красольский. Мотовиловской Иван Пакгурский. Козельской Микифор Буката. Козельской же Иван Брезички.

Чигиринского полку сотники: Матвей суботовской, Григорей Иванов Орловский, Миколай Савостьянов. Павел Дмитриев. Казак Софон Скороzubенко.

Корсунского полку сотники: Демьян Семенов. Михайло Иванов. Марко Баженов³. Еремей Волошен. Трофим Кветка⁴. Родион Бондаренко. Иван Дя-

¹ Это имя приписано между строками; сначала чигиринским полковником записан Пархаменко, затем его титул исправлен и приписан чигиринский Трушенко.

² Это имя вписано позже, запись о его присяге ниже под 10 янв.; значит, было намерение превратить этот листок (3-й) в полный список присягавших полковников? В связи с этим возникает вопрос, не приписан ли и Федоренко-Богун? Его имя с таким странным титулом «бывшего наказного полковника» написано внизу листка более мелким почерком, по недостатку места, но по-видимому одновременно с остальными именами. Список полковников все-таки не полный, не хватает паволоцкого, уманского и брацлавского, хотя они позже несомненно тоже принесли присягу. Значит, допускать желание укомплектовать список именем Федоренка-Богуна нет необходимости.

³ Бажаненко в реестре 1649 г.

⁴ Вместо зачеркнутого: Унетко.

ченко. Іван Шенгир. Роман Каторжної. Максим Нестеров. Остафей Горкуша. Ясаулы: Мелентей Тируненко. Прокофей Черетченко. Писар Осип Степанов. Казаки: Козьма Іванов. Дементей Михайлов. Іван Крупченко. Федор Миколаєв.

Белоцерківського полку сотники: Іван Кравченко. Тихан Деркач. Яков Судья¹. Андрей Костата. Семен Гребенник. Макар Москаленко. Петр Котенко. Логин Гребенко. Іван Цебронський. Григорей Ляховець. Семен Донец. Степан Жданов. Тимофей Толкач. Старшій ясаул Григорей Черня. Писар полкової Сава Іванов.

Брянського полку сотники: Демід Желобченко. Алексей сотник. Василей Кукуль. Андрей Клепченко. Ясаул полкової Григорей Гуляницький.

Каневського полку сотники: Тимофей Коростель. Василей Титко. Устин Сотник. Анисим Щерпило. Михайло писар. Григорей Лесков. Яков Заблоцький. Мартин Максимов. Григорей Васильєв. Максим Золоторенко. Ясаул Андрей Бутенко. Писари судєбніє: Василей Лукошєєв. Александр Григорьєв. Казаки: Іван Самойлов. Юрі Григорьєв. Іван Іванов.

Нежинського полку сотники: Іван Борсук. Макарей. Михайло. Тихан. Яков. Михайло Мисчуренко. Осип Коропка. Филип. Ясаулы: Тимофей Аникєєв. Левонтей Буд. Кондратей Волковський. Ілья Волошин. Писар Роман Григорьєв.

Полтавського полку: Сотник Іван Грицутенко. Ясаулы: Михайло Христенко. МIRON Іванов. Писар Козьма Наумов.

Прилуцького полку сотники: Іван Ігнатьєв. Григорей Іванов. Степан Григорьєв. Ясаул Федор Терехов. Писар Дмитрей Филипов. Казак Емельян Прокофьєв.

Черкаського полку сотники: Костянтин Федоров. Офонасей Созоненко. Андрей Костянтинов. Ясаулы: Іван Кравченко. Федор Волченко. Писар Мартин.

Миргородського полку сотником (!): Михайло Ратченко. Кирило Михайлов. Родион Логвинов. Яков Кондратьєв. Кондрат Васильєв. Андрей Тимофєєв. Кирило Родионов. Осип Петров. Іван Лаврентьєв. Ясаул Степан Михайлов. Писари: Іван Васильєв. Семен Остафьєв. Знаменщик Іван Агафонов.

Чернігівського полку: обозної Григорей Іванов. Ясаулы Андрей Павлов. Емельян Гирманов. Сотники: Іван Іванов. Андрей Іванов. Іван Лаврентьєв. Григорей Микифоров. Анофрей Іванов. Хорунжей Василей Семенов. Писар Аникей Лукьянов.

Того жє числа приводил к вере в Переяславле ж в цєркве Всемилоствитого Спаса окольничей и наместник муромской Іван Васильєвич Олфєрьєв. Приведєны к вере.

Переяславського полку: гетман Костырський Яков. Обозничей Остафей Стасєєв. Ясаул Дмитрей Іванов. Хоружей Феофилахт Ондрєєв. Писар Василей Евтифєєв. Сотники: Ігнатей Созонов. Микита Остафьєв. Остафей Дашков. Іван Яцкой. Остафей Іванов. Гаврило Романов. Еуфим Хворостинєнок. Феодосей Береженської. Ефрем Быковської. Іван Воронковської. Семен Григорьєв. Іван Дмитрєєв. Никифор Омєльянов. Петр Бондарєнко. Атаман городової Осип Пашков. Казаки: Федор Лобода. Степан Сулименок. Андрей Романов. Авдей Калинин. Петр Іванов. Степан Дашков. Григорей Кирилов.

¹ Не совсем ясно, это сотник и «судья» его фамилия? или это полковой судья, замешавшийся между сотниками; при подсчете я его считаю судей.

Яков Ильин. Тимофей Ермолаев. Иван Демьянов. Кирило Давыдов. Захар Сподпориннец. Самойло Иванов. Трофим Григорьев. Федосей Есипов. Офонасей Федоров. Кондратей Гаврилов. Федор Григорьев. Иван Дмитриев. Остафей Данилов. Корнило Павлов. Гаврило Федоров. Иван Калинин. Сидор Неванченской. Корнило Емельянов. Семен Нечаев. Иван Левонтьев. Лукьян Дорогоненко. Левонтей Дорогоненко. Иван Яковлев. Григорей Мохачев. Федор Евойков. Василий Костянтинов.

Войт Артемей Иванов. Бурмистр Иван Степанов. Мещане: Василий Усков. Михайло Иванов. Иван Ларионов. Кирило Петров. Исай Андреев. Григорей Семенов. Иван Семкин. Семен Козмин. Ерофей Лодыженец. Лазар Иванов. Лаврентей Онтощенко. Писар у мещан Микита Михайлов. Василий Артемьев. Миня Юрьев. Иван Павлов. Мартин Яковлев. Лаврентей Гаврилов. Яков Войтенко. Иван Давилов. Иван Богоносков. Степан Иванов.

Суботовской сотник Матвей Осипов.

Всего тех полков сотников 97 чел., ясаулов 18 чел., обозных 3 чел., писарей 13, казаков 44, знаменщиков 3 чел., мещан 22 чел., 1 члк гетман Костырский.

И всего сотников и ясаулов и обозных и писарей і казаков і знаменщиков и мещан 202 чел. да 1 чел., гетман Костырской¹.

Генваря в 10 д[ень] окольничей и наместник муромской Иван Васильевич Олферьев привел к вере в Переяславле ж:

Переяславского полку казаки: Иван Гладкой, Федор Иванов².

Нежинского полку казаки: Агей Семенов. Петр Матвеев. Федор Юхма. Фома Туроченко. Василий Чалой. Петр Седунов. Степан Ермошин. Сидор Запасной. Яков Блошко.

Кропивенского полку полковник Филон Жижелей³.

Ясаулы Григорей Игнатьев. Яков Григорьев. Писар Григорей Александров.

Черкасского полку ясаул Иван Васильев. Сотник Семен Ненартов.

Каневского полку сотники: Игнат Чюганинской. Василий Решетин. Илья Ретковской. Хоружей Матвей Тетеря. Казаки: Феодор Красовской. Семен Гаврилов. Иван Матвеев. Алексей Шаченко. Федор Поломеев.

Нежинского полку сотники: Гарасим Сорлененко. Василий Ермолаев. Корнило Федоров. Писар Карп Иванов.

Кропивенского полку казаки: Семен Еремеев. Василий Шихорченко. Марко Грудниченко. Семен Спасенко. Хоритон Кученко.

Гетманского полку сотник Яков Иванов, казаки Кирило Михайлов. Федор Моисеев.

Корсунского полку казаки: Андрей Андреев, Мануйло Корсунцов.

Генваря в 11 д[ень] окольничей и наместник муромской Иван Васильевич Олферьев привел к вере:

Шляхта: Остафей Игнатов сын Выговской. Данило Остафьев сын Выговской. Иван Володимиров сын Бговленской⁴. Силуян Андреев сын Мо-

¹ Дьяки, очевидно, не знали, как быть с человеком, носившим такой громкий титул: Костырский.

² Подклеенный листочек.

³ Имя полковника несколько раз исправлялось и наконец вычеркнуто — вероятно, вместе с тем, как приписано к реестру полковников выше.

⁴ Так в рукописи; вероятно: Боклевской.

желовской. Степан Михайлов сын Мозепа. Федор Иванов сын Снаревской. Михайло Игнатьев сын Кунашевской. Семен Ермолов сын Коробан. Василий Гаврилов сын Игнатовской. Костянтин Самойлов сын Новгородской. Федор Васильев сын Можеловской. Андрей Семенов сын Биримов. Иван Васильев сын Руколивский. Федор Иванов сын Роблев. Иван Михайлов сын Струтынской. Степан Остафьев сын Махновской. Семен Иванов сын Порхайло. Павел Мехновский. Павел Можаловский. Осип Можаловский. Михайло Иванов сын Бутковский. Артемон Григорьев. Нестер Яковлев сын Всежецкой. Данило Гунковской”.

Как видим, старшина была представлена очень неравномерно и в общем довольно слабо. Бросается в глаза прежде всего, как мало представителей гетманского двора, чигиринского штаба. Гетман, писарь, двое судей, обозный, два есаула, чигиринский полковник, четыре сотника и один козак, кое-кто среди шляхты (как канцелярист Гунашевич); отсутствует целый ряд видных и влиятельных, близких гетману людей, его советников и исполнителей его поручений. Полковники представлены довольно полно; кропивенский Джалалый опоздал и поспел только на другой или на третий день. Не было вовсе брацлавского (но был есаул и четыре сотника его полка); не было ни полковника, ни кого-либо из Уманского и Паволоцкого полка. Отсутствие уманского и брацлавского полковника обратило на себя внимание, и в одном из современных писем о положении дел на Украине сообщается, что эти два полка отказали в повиновении Хмельницкому, не захотели послать кого-либо в Переяслав и приносить присягу, “и таким образом эта половина Украины откололась”¹.

Но эти слухи скоро затихли, гораздо дольше говорили об отказе от присяги Федоренка-Богуну: в качестве слуха (“говорят”) сообщил об этом известный Макарий Криницкий. На Богуну стали возлагать надежды как на возможного вождя легитимистского движения, в пользу Польши, и король искал возможности войти с ним в сношения, предлагал ему гетманский титул и т. д.² Московское правительство считало это также фактом, что Богун в Переяславе с другими полковниками присяги не принес³, и по настоящее время это известие не возбуждало сомнения, причем многими интерпретировалось как отказ Богуну от присяги. Ввиду этого возбуждает недоумение его имя в списке приведенных к присяге 8 января. Приписано ли его имя позже — или слух был ложный? Нужно иметь в виду, что Богун был командирован гетманом для связи с посольством Бутурлина еще раньше, чем оно прибыло на Украину; он же провожал потом Бутурлина из Путивля в Переяслав⁴ — но ехал ли он с ним до самого Переяслава, этого не видно, и потом в описании январских событий его имя вообще не упоминается. Так что ни отрицать его присутствия в Переяславе, ни утверждать мы сейчас оснований не имеем. В момент, когда писалась царская грамота гетману о Богуне (12 апреля ст[арого] ст[и-ля]), присяжные списки, может быть, не были готовы, а может быть, в “Иване Федоренке, бывшем наказном полковнике калыницком” (как почему-то назван он в присяжных списках), и не угадывали “Ивана Богуну, полковника винницкого”, о котором говорила грамота 12 апреля, и бояре без дальнейших справок приняли за факт, что он не присягал в Переяславе, раз так утверждала польская сторона?

¹ Письмо ротмистра Павши из Мозыря 2 февраля. — Теки Нарушевича, [т.] 149, с. 478.

² “Акты, [относящиеся к истории] Ю[жной] и З[ападной] Р[оссии]”, [т.] X, ст. 555, 570, 773 и др.

³ Там же, ст. 570.

⁴ Там же, ст. 198.

Возвращаясь к переяславским советам, мы должны констатировать, что решающую роль в них должна была играть эта коллегия полковников, 12—13 человек. Шесть человек генеральной старшины (пользуясь этим позднейшим термином): писарь Выговский, судьи Богданов и Лобода (?)¹, обозный Коробка, есаулы Мисько и Павел Яненко (?)² — вместе с полковниками 20 человек (считаю круглыми цифрами) — это, вероятно, и есть основной состав старшинской, или тайной, рады. Конечно, могли присутствовать кое-кто из полковой старшины и сотников, кое-кто из “шляхты” (как Выговские — Остафий и Данило, Силуан Мужиловский например). Может быть, кто-нибудь из переяславского магистрата. Но “генеральная старшина” и полковники, эти 20 человек — это ядро.

Сорок человек полковой старшины и сотня сотников — это очевидно “масса”. Рядом с ними немного козаков от полков — 8 января было их 8, 10 января еще 23, не считая переяславских. Если считать, что все переяславские козаки, участвовавшие в раде 8 января, были приведены к присяге (а уклоняться, вероятно, было трудно), то приходится признать, что актив этой знаменитой рады не превышал 200 человек, и если статейный список говорит о “великом множестве всяких чинов людей”, присутствовавших на раде, то их слова можно принять или за простое украшение (как и слова о “всенародном множестве мужского и женского пола”, присутствовавшем в церкви при присяге), или счесть за указание на присутствовавшую постороннюю публику — мещан и случайных людей.

Сведения о составе рад вообще встречаются редко, поэтому стоит прикинуть, что дают нам присяжные списки по этому вопросу.

В раде 8 января принимало участие — принимая во внимание и опоздавших, всего 13 полков, они были представлены следующим образом:

Местный, Переяславский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, городской атаман (очевидно переяславский), 14 сотников, 38 козаков.

Киевский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 8 сотников.

Белоцерковский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 12 сотников.

Каневский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 9 сотников, 3 козака; 10 января еще 1 полковой старшины, 3 сотника, 5 козаков.

Корсунский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 11 сотников, 4 козака; 10 января еще 2 козака.

Черкасский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 3 сотника; 10 января еще 1 полковой старшины и 1 сотник.

Чигиринский полк: полковник, 4 сотника, 1 козак.

Брацлавский полк: полковой есаул, 4 сотника.

Черниговский полк: полковник, 5 человек полковой старшины, 5 сотников.

Нежинский полк: полковник, 5 человек полковой старшины (4 есаула), 8 сотников; 10 января еще 1 полковой старшины и 3 сотника и 9 козаков.

Прилуцкий полк: полковник, 2 человека полковой старшины, 3 сотника, 1 козак.

Миргородский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 9 сотников.

Полтавский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 1 сотник.

Кропивенский полк (опоздавшие) — полковник, 3 человека полковой старшины, 5 козаков.

Гетманский полк: 1 сотник и 2 козака.

Обращает на себя внимание крайне ничтожное в количественном да, пожалуй, и в качественном отношении шляхетское сословие, являющееся к присяге. Представлены

¹ Федор Лобода упоминается с титулом судьи позже.

² Более подходящего Павла не соображу; несколько месяцев позже он получил киевское полковничество после Пешка.

собственно две фамилии — Выговские отец с сыном и четверо Мужилловских; Степан Мазепа — представитель белоцерковской шляхты; канцелярист гетманской канцелярии Гунашевский, остальные еще менее заметные. Весьма вероятно, что большинство шляхты считало более разумнее держаться в стороне от такого рискованного акта, последствия которого трудно было предугадать, и в Переяслав не приехало. Тем удивительнее, что такая совершенно ничтожная кучка имела смелость обратиться к царскому посольству с проектом распределения старых земских урядов: “приносили на письме имена свои, воеводства и уряды себе розписали”¹. Теперь, когда мы знаем, сколько и[х] было, этих расписывавших, тем удивительнее роль, на которую они претендовали.

В польских известиях много говорилось, что присягу приносили по принуждению: после того, как принесла присягу старшина, мещан переяславских сгоняли к присяге, они сопротивлялись упорно; войт переяславский был болен — его велели принести в церковь Богородицы, он был принужден принести присягу, и от огорчения на третий день умер. “Оповестили весь киевский магистрат и население, чтобы явились к присяге, — те усиленно отказывались и не хотели итти, но козаки сгоняли их как скотину”. “Много было крику и слез, когда гнали мещан к присяге” (в Чернобыле)².

“Полк Кропивенский и Полтавский отложились от Хмельницкого и не хотели присягать царю... Сам Хмельницкий был сильно испуган, когда ему сказали: Мы за ко-тов³ душ своих продавать не будем, как ты продал и изменил своему государю”. “В Чернобыле тоже многие лишь принесли присягу, и то под принуждением, и тамошние мещане против воли приняв Москву, поразъезжались и как Бога ожидают войска (польского)”⁴.

Не подлежит сомнению, что гетманское правительство оказывало очень определенное давление там, где проявлялась какая-либо оппозиция московскому протекторату (напр[имер], в столкновениях с киевским духовенством). Поэтому нужно думать, что и в Переяславе уклонившихся не было, и кто был в городе из людей сколько-нибудь заметных, от присяги устранился не мог. Поэтому данные присяжных списков дают довольно точное понятие о том, кто был в Переяславе в эти дни и принимал участие во всякого рода совещаниях.

с. 365 ...статейный список царского посольства В.В.Бутурлина в товаришами — див.: № 4. 1653, октябрь — 1654, май. Бумаги посольства ближнего боярина Василия Васильевича Бутурлина, окольного Ивана Васильевича Алферьева и думного дьяка Лариона Дмитриевича Лопухина, ездивших в Малороссию для приведения к присяге гетмана Богдана Хмельницкого, войска запорожского и всех жителей малороссийских городов на подданство царю Алексею Михайловичу. II. Статейный список послов 1653, октября 9 — 1654, февраля 5 // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. X (Дополнение к III тому): Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. — Ст. 141–276.

...мої співробітники, які працювали за дорученням Української академії наук у московському архівосховищі, В.С.Євфимовський та В.Д.Юркевич... — В.С.Євфимовський та В.Д.Юркевич були співробітниками Археографічної експедиції ВУАН до Московського Древлехранилища. Докладніше про експедицію див. коментарі до статті

¹ “Акты, [относящиеся к истории] Ю[жной] и [Западной] Р[оссии]”, [т.] X, ст. 248.

² Письмо черныбыльского протопопа в “Чтениях Моск[овского] общ[ества] истории”, 1861, [кн.] III; Теки Нарушевича (р[у]к[о]п[иси]), т. 149, с. 173.

³ Ирония по адресу московской раздачи соболей.

⁴ Р[у]к[о]п[иси] библиотеки Замойских, 1807, л. 101.

М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” на с. 495.

Списки ці у скорому, вірогідно, часі будуть видані Археографічною комісією української Академії... — на жаль, запланованої тоді публікації не відбулося, копія документа була втрачена. Дані присяжні списки були повторно виявлені у Російському державному архіві давніх актів (Ф. 141. — 1653. — Оп. 1. — Спр. 77. — 181 арк.) та повністю опубліковані лише у 2012 р. Див.: Присяга у Переяславі 1654 р. // Переяслав. 1654 рік / Упоряд.: В.В.Кривошея, С.М.Горобець, Б.О.Вакка. — К.: Пріоритети, 2012. — С. 31–147.

с. 366 У зв’язку з цим виникає питання, чи не був приписаний і Федоренко-Богун? — на час написання статті М.Грушевський — слідом за В.Липинським — ото-тожнював згаданого в реєстрі колишнього кальницького наказного полковника Івана Федоренка з Іваном Богунем. Натомість у IX томі питання про те, чи “Федоренко” і “Богун” — одна особа чи ні, М.Грушевський залишає відкритим. Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. IX. — Перша половина: Хмельниччини роки 1650–1653. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 735.

с. 372 Лист чорнобильського протопопа у “Чтениях Моск[овского] общ[ества] истории”, 1861, [кн.] III... — йдеться про документ: Копія с письма его милости, отца протопопа Черновильского от 22 января 1654 г. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1861. — Кн. III. — Смесь. — С. 1–4 (окрема пагінація).

Сулиминє військo в 1654 році

Перша публікація: Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XXIV: Праці історичної секції. — К., 1929. — С. 105–107. Підпис на початку статті: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з правками олівцем і чорнилом та допискою чорнилом рукою М.Грушевського, а також друкарськими позначками синім олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 14801. — 4 арк.). На арк. 1 на початку статті підпис: *Михайло Грушевський*, вгорі праворуч написи “Укр. 1508” (чорнилом) та “До Записок” (олівцем).

Подається за першодруком.

с. 373 Виявлено сей епізод в процесі праці археографічної експедиції Історичної секції Укр[аїнської] академії — В.С.Євфимовського і товаришів — детальніше про діяльність Археографічної експедиції ВУАН див. коментарі до статей М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” на с. 495 та “До історії Переяславської Ради 1654 року” на с. 499–500.

с. 376 Про се буде в моїй “Історії України-Руси”, т. IX, гл. VIII — у М.Грушевського це вийшов X розділ. Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. IX. — Друга половина: Хмельниччини роки 1654–1657. — К.: Пролетар, 1931. — С. 1201–1206.

Етнографічне діло Костомарова

Перша публікація у книзі: Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М.Грушевського. — К.: Держви-

дав України, 1930. — С. VII–XXIV. На шмуцтитулi (с. VII) — назва та підпис: *Михайло Грушевський*. У кінці статті зазначена дата написання: “В лютім 1930”.

Машинописні копії вміщених до збірника творів М.Костомарова, перша (з правками) та друга коректи збірника, машинопис статті М.Грушевського (у теці “Костомаров т. II”, з авторськими правками чорнилом та друкарськими позначками червоним та простим олівцями) і коректа цієї статті (з коректорськими правками олівцем та чорнилом) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 31446. — 562 арк.; усього 15 тек та додаток із коректами змісту збірника й статті М.Грушевського). На звороті третьої сторінки коректи змісту рукою М.Грушевського зроблено дописку: “Підготовкою до друку писань Костомарова, вміщених в сім і в попереднім томі, займався секретар Історіографічної Комісії ВУАН В.Д.Юркевич під керівництвом голови Комісії акад. М.Грушевського. Він же доглядав друку і вів коректуру видання”.

Подається за першодруком.

с. 377 За впливовими “Ідеями” Гердера... — йдеться про монументальний курс “Ідеї до філософії історії людства” німецького філософа й фольклориста Й.-Г.Гердера. Див.: *Herder J.G. von. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. — Riga, 1784–1791; скорочений переклад російською: Мысли, относящиеся к философической истории человечества, по разумению и начертанию Гердера (кн. 1–5). — СПб., 1829.

canimus ergo sumus — з лат.: ми співаємо, отже ми існуємо; від вислову Р.Декарта *cogito ergo sum* (я мислю, отже я існую).

...у “Трудах” Чубинського... — йдеться про працю: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — СПб., 1872–1878.

с. 379 ...до своїх “Історичних монографій”... — йдеться про видання: *Костомаров Н. Исторические монографии и исследования*: В 12 т. — СПб., 1863–1872.

...він став перед питанням: “Чому се в усіх історіях розправляють про визначних державних діячів, іноді про закони й установи, але так наче легкова жать життя народної маси?” — М.Грушевський у власному перекладі з російської мови тут і далі цитує з видання: Автобіографія Н.И.Костомарова / Под ред. В.Котельникова. — М.: Задруга, 1922. — 440 с.

с. 380 ...добув я українські пісні, видані в 1827 р. Максимовичем, великоросійські пісні Сахарова... — йдеться про видання: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827 та *Сахаров И.П. Песни русского народа*: В 5 ч. — Ч. 1: Русские святочные песни; Ч. 2: Русские хоровые песни; Ч. 3: Русские свадебные песни; Ч. 4: Русские семейные песни; Ч. 5: Былины русского народа. — СПб.: Типография Сахарова, 1838–1839.

...перша наукова дисертація про церковну унію... — перша дисертація М.Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” була опублікована М.Грушевським у збірнику: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 1–40.

...дуже цінну збірку галицьких пісень Бірецького — йдеться про зібрану І.Бірецьким рукописну збірку із 33 пісень. Нині зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської академії наук в особовому фонді І.І.Срезневського (ф. 216, оп. 3, спр. 170: Пісні колядні, збирав Іван Бірецький).

Див. мою передмову до попереднього тому: “Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова” — передмова М.Грушевського “З публіцистичних писань Костомарова” опублікована у збірнику: Науково-публіцистичні і полемічні писання Кос-

томарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. III—XXI та передрукована у даному томі на с. 288—313.

с. 381 ...вчисленими в її передмові — Караджича, Коляра, Войцїцького... збірки Залеського і Паулі — йдеться, зокрема, про збірки, що були вказані самим М.Костомаровим у переліку джерел: Klechdy: starożytnie podania i powieści ludu polskiego i Rusi. Zebrał i spisał K.Wł.Wojcicki: 2 Tomy. — W Warszawie, 1837; *Wójcicki K.W. Zarysy domowe*: 4 tomy. — W Warszawie, 1842; *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*. Zebrał i wydał Wacław z Oleska. — We Lwowie, 1833. — 605 s.; *Pieśni ludu ruskiego w Galicyi*. Zebrał Żegota Pauli: 2 Tomy. — Lwów, 1839—1840.

...Срезневський в своїй рецензії його дисертації... — йдеться про працю: *Срезневский И.* [Рец. на кн.] Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. — 214 с. // Москвитянин. — 1844. — Ч. II. — № 3. — С. 141—154. Далі М.Грушевський цитує її у власному перекладі.

...епохальні праці Грімма тут згадано тільки побіжно... — очевидно, йдеться про працю Якоба Грімма “Німецька міфологія” (1835), в якій висвітлена міфологія різних народів, а також німецький фольклор. Див.: *Grimm J. von. Deutsche Mythologie*. — Göttingen, 1835.

...поставив прапор народності” (с. 5 сеї книги) — тут і далі М.Грушевський, цитуючи та переказуючи студії М.Костомарова, дає посилання на сторінки збірника “Етнографічні писання Костомарова” (К., 1930).

Порівняти з словами Костомарова (вище, с. XI)... — див. с. 379—380 цього видання.

“Історик-прагматик і подорожник описує, малює, представляє... — М.Грушевський у власному перекладі з німецької цитує працю Й.-Г.Гердера “Von Ähnlichkeit der mittleren englischen und deutschen Dichtkunst” (1777) з видання 1815 р.

с. 383 Die Sache lebt im Gesang — з нім.: справа живе в піснях.

с. 384 ...матеріал “Запорозької старини” Срезневського... — див.: Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Харьков, 1833—1838.

...лягла підвалиною її праці над “Історичними піснями українського народу” ... — йдеться про видання: *Исторические песни малорусского народа / С объяснениями Вл. Антоновича и М.Драгоманова*. — Т. 1. — К.: Типография М.П.Фрица, 1874. — XXIV+336 с.; Т. 2. Вып. 1: Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. — К.: Типография М.П.Фрица, 1875. — XI+166 с.

с. 385 Див. мою статтю “50 літ “Історических песен малорусского народа””. — “Україна”, 1924, [кн.] I, с. 98—99 — стаття М.Грушевського “П’ятдесят літ “Історических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова” опублікована у цьому томі. Див. с. 3—18.

с. 386 ...працю Тальві “Charakteristik der Volkslieder” ... — див.: *Talvj. Versuch einer geschichtlichen Charakteristik der Volkslieder germanischer Nationen : mit einer Uebersicht der Lieder aussereuropäischer Völkerschaften*. — Leipzig, 1840. — 615 s.

...почали виходити праці московського філолога Буслаєва... — див.: *Буслаев Ф.* О преподавании отечественного языка: В 2 ч. — М.: В Университетской типографии, 1844.

Його дисертація “О некоторых символах в славянской народной поэзии” (1860)... — див.: *Потебня А.А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Х.: В Университетской типографии, 1860. — 155 с.

З науково-етнографічного погляду значно цінніша була його невеличка студія про весільні і купальні пісні, написана того ж року і включена до нинішньої збірки — йдеться про роботу М.Костомарова “О цикле весенних песен в народной южнорусской

поэзии”, що була опублікована у журналі “Маяк” (1843. — Т. XI. — Кн. 21. — С. 58–71). Студія була передрукована у збірнику “Етнографічні писання Костомарова” (с. 118–126).

с. 387 “В наше время если сочинитель не хочет или не умеет говорить о чем-нибудь дельном...” — М.Грушевський цитує відгук: [Белинский В.] “Об историческом значении русской народной поэзии” Николая Костомарова. Писано для получения степени магистра исторических наук. Харьков, 1843 // Отечественные записки. — 1844. — Т. XXXIII. — Т. 4. — Отд. V. — С. 111–112.

с. 388 ...надруковану потім з поясненнями в саратівському збірнику; сю збірку включено до нинішньої збірки... — йдеться про роботу “Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году Николаем Костомаровым”, що була опублікована у виданні Д.Мордовцева “Малорусский литературный сборник” (Саратов, 1859. — С. 179–353). У збірнику “Етнографічні писання Костомарова” подана на с. 127–202.

...випустив його в Києві під заголовком “Славянская мифология” кирилицею... — див.: Костомаров Н. Славянская мифология: Извлечение из лекций, читанных в Университете св. Владимира во второй половине 1846 года. — К.: В типографии И.Вальнера, 1847. — 113 с. У збірнику “Етнографічні писання Костомарова” подана на с. 203–240.

...стара праця Кройцера “Mythologie der alten Völker”... — йдеться про працю: Creuzer G.F. Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen: 4 Bände. — Leipzig, 1810–1812.

...підручники мітології Rauschnick, Funke, Vollm. ... — йдеться, зокрема, про праці: Rauschnick G.P. Handbuch der klassischen, germanischen und damit verwandten Mythologien: für höhere Lehranstalten, für Studierende und Künstler. — Leipzig, 1832; Funke C.P. Mythologie für Schulen und Liebhaber dieser Wissenschaft. — Hannover, 1808. Особу Vollm. та відповідну працю встановити не вдалось.

с. 389 ...збірка пісень, начерк історії московської торгівлі (1857–1858), класичний взірць революційної історіографії — монографія про Стеньку Разіна, опублікована в р. 1858... — йдеться про праці М.Костомарова “Великорусские народные песни, собранные в Саратовской губернии” в газеті “Саратовские губернские ведомости” (1854, № 12, 15–22, 29–31, 33–35, 37–38), “Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях” в журналі “Современник” (1857. — Кн. 9, 11, 12. — 1858. — Кн. 6, 7), “Бунт Стеньки Разина” (Отечественные записки. — 1858. — Кн. 11, 12).

...з них в нинішній збірці подаються рецензії, а властиво статті з приводу “Записок о Южной Руси” Куліша — у збірнику “Етнографічні писання Костомарова” на с. 241–281 вміщені дві рецензії М.Костомарова на 1-й та 2-й томи праці П.Куліша “Записки о Южной Руси” (опубліковані в журналі “Отечественные записки”, 1857, кн. 6 та 9).

...свої невмирущі “Две русские народности”... — див.: Костомаров Н. Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80.

Ся промова, надрукована під заголовком “Об отношении русской истории к географии и этнографии”... — див.: Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии: Лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г. // Записки императорского Русского географического общества. — 1863. — Т. XII. — Кн. 2. — С. 92–113. Далі М.Грушевський цитує цю працю у власному перекладі на українську мову та позначає сторінки за виданням: Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 1. — Т. III. — СПб.: Литературный фонд, 1903. — 755 с.

“Тимчасом як абстрактна наука проробляла свою роботу...” — М.Грушевський у власному перекладі на українську цитує роботу: Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской: Эпиграф к “Черной Раде” // Русская беседа. — 1857. — № 7. — С. 123–145.

с. 392 ...Шейнову збірку великоруської творчості... — йдеться про видання: Русские народные песни, собранные П.В.Шейном: Ч. 1. — М.: Издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1870. — 725 с.

...начерк дав він окремо під назвою “Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией”... включена до нинішньої збірки — див.: Костомаров Н. Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией // Русские древности / Под ред. В.Прохорова. — Кн. 1. — СПб., 1872. — С. 1–24. У збірнику “Етнографічні писання Костомарова” ця робота надрукована на с. 283–298.

...поширено стару назву “Историческое значение народного песенного творчества”... — див.: Костомаров Н. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Беседа. — 1872. — Т. IV. — С. 5–68; Т. V. — С. 75–123; Т. VI. — С. 5–55; Т. VIII. — С. 5–76; Т. X. — С. 5–55; Т. XI. — С. 5–54; Т. XII. — С. 28–49. Далі М.Грушевський цитує цю працю у власному перекладі на українську мову за виданням: Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1906. — С. 427–1081.

с. 393 ...статті про великоруську народну поезію, з нагоди збірника Шейна... — йдеться про працю: Костомаров Н. Великорусская народная песенная поэзия. Русские народные песни, собранные Шейном // Вестник Европы. — 1872. — Т. III. — Кн. 6. — С. 535–587. Тут М.Грушевський цитує роботу за виданням: Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 7. — Т. XII–XIII. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1905. — 714 с.

с. 394 ...дістала назву “Истории козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества” — див.: Костомаров Н. История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества // Русская мысль. — 1880. — Кн. I. — С. 1–39; Кн. II. — С. 1–60; Кн. V. — С. 33–54; Кн. VI. — С. 35–71; Кн. VII. — С. 37–67; Кн. VIII. — С. 1–33. Пропущено з вини редакції частину надруковано у журналі у 1883 р. (Кн. VII. — С. 269–307, Кн. VIII. — С. 107–143).

...цей розділ надруковано уже в посмертнім збірнику його писань (“Литературное наследие”) — див.: Костомаров Н. Семейный быт в произведениях народного песенного творчества // Костомаров Н. Литературное наследие. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. — С. 287–477.

с. 395 “М.І.Костомаров запропонував комісії свої послуги для надрукування під його редакцією пісень...” — М.Грушевський у власному перекладі на українську подає цитату з передмови “От Комиссии по снаряжению этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” видання: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 1. — Вып. 1: Веражения и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство / Под наблюдением П.А.Гильтебрандта. — СПб.: Типография Майкова, 1872. — XXX, 224 с.

с. 396 В передмові до III тому — що, за свідоцтвом укладчиків бібліографічного покажчика писань Костомарова, була написана ним... — М.Грушевський посила-

ється на хронологічний "Библиографический указатель сочинений Н.И.Костомарова", що був вміщений до видання: *Костомаров Н.* Литературное наследие. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. — С. 493—521. У покажчику під номером 200 було зазначено, що під наглядом М.Костомарова надруковані III, IV і V томи "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом" (відповідно у 1872, 1877 та 1874 рр.) та що передмова до III тому написана М.Костомаровим (див. с. 512).

"Сей том містить в собі звичаї і обряди..." — М.Грушевський практично повністю цитує згадану передмову у власному перекладі на українську мову. Див.: Предисловие // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 3: Народный дневник / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб.: Типография Майкова, 1872. — С. I—II.

...в передмові дисертації 1843 р. — ширше розроблена в студії "Две русские народности" 1861 р. (в I т. "Монографий"); пізніші пояснення на сю тему 1875 р.: Мое украинофильство в "Кудеяре" ("Науково-публіцистичні писання", с. 248) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 5—8; Две русские народности // *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — СПб., 1903. — Кн. 1. — Т. I. — С. 31—65; Мое украинофильство в "Кудеяре" // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 248—251.

с. 396—397 ...в дисертації 1843, повніш: "Об отношении русской истории к географии и этнографии", 1863 р. (III т. "Монографий"), коротше в передмові до "Истор[ического] значения южнорусского творчества", 1872 — див.: Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 3—114; Об отношении русской истории к географии и этнографии: Лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г. // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 1. — Т. III. — СПб., 1903. — С. 717—731; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427—1081.

с. 397 ...гл. I і II дисертації — ширше в I гл. "Истор[ического] значения" — "Период языческий", 1872 ("Монографий", т. XXI), дещо в реу[ензії] на "Малороссийские предания" Драгоманова, 1877 (легенди, демонологія) — в нинішній збірці — див.: Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 9—49; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 439—676; "Малорусские народные предания и рассказы". Свод М.Драгоманова. Издание Юго-Западного отдела Русского географического общества // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 335—348.

... "Славянская мифология", 1847 (в нинішній збірці), нове оброблення — "Несколько слов о славянкорусской мифологии", 1872—1873 рр. (в нинішній збірці); кілька загальних заміток в "Истор[ическом] значении", 1872 — див.: Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 203—240; Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 283—298; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества //

Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081.

“О цикле весен[них] песен”, 1843 (в нинішній збірці), “Славян[ская] мифология”, 1847, гл. II, “Труды” т. III — матеріали нар[одного] календаря — див.: О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 118–126; Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 203–240 (глава II “Праздники языческих славян” на с. 226–238); Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 3: Народный дневник / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1872. — VII, 488 с.

...“Славян[ская] мифология”, гл. III — див.: Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 238–240 (глава III “Замечания о языческом славянском богослужении вообще, а в особенности в России”).

...в дисертації 1843 р., гл. IV і VI. Загальний перегляд мотивів великоруської народної поезії за збірником Шейна, 1872 — обрядові, побутові, ліричні (в XIII т. “Монографий”) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава IV: Историческая жизнь русского народа; Глава VI: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 60–63; 101–113; Великорусская народная песенная поэзия: По вновь изданным материалам // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 5. — Т. XIII. — СПб., 1905. — С. 517–562.

“Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории” 1860, звідти сей розділ під назвою “Литовская народная поэзия” перед[рукований] в т. III “Монографий” — див.: Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории: Из лекций русской истории, читанных в Императорском С.-Петербургском университете в 1860 году // Русское слово. — 1860. — № 5. — Отд. I. — С. 1–100; Литовская народная поэзия // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 1. — Т. III. — СПб., 1903. — С. 699–715.

...про билини в гл. IV дисертації (дуже коротко), про укр[аїнський] матеріал дещо в рецензії на “Записки о Юж[ной] России” Куліша (с. 249 і д[алі] нинішньої збірки), короткий розділ “Историч[еского] значения”, 1872, потім в реу[ензії] на “Истор[ические] песни” Антоновича і Драгоманова, 1874 (в нинішній збірці), і “Предания Первонач[альной] рус[ской] летописи”, 1873 (“Монографии”, т. XIII) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава IV: Историческая жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 60–63; “Записки о Южной Руси”. Издал П.Кулиш. Том I-й. 1856 года // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 249–260; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081; “Исторические песни малорусского народа”, с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 299–334; Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 5. — Т. XIII. — СПб., 1905. — С. 287–392.

...гл. III і V дисертації, “Истор[ическое] значение”, реу[ензії] на “Истор[ические] песни”... — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава III:

Историческая жизнь русского народа. Глава V: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 49–60, 63–101; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081; “Исторические песни малорусского народа”, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 299–334.

...гл. V дисертації, “Истор[ическое] значение” — про панцину (“Моногр[афии]”, [т.] XXI, с. 600 і далі)... — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава V: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 63–101; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 600 і далі.

...дисертація с. 84 і далі нинішнього видання, “Семейный быт в произв[еде-ниях] южнорусск[ого] пес[енного] творчества” (“Моногр[афии]”, [т.] XXI) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава V: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 84 і далі; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906.

...збірка волинських пісень 1844–1845 рр., опублікована в “Малор[оссийском] литер[атурном] сборнике” 1859 р. і передрукована в нинішній збірці — див.: Народные песни, собранные в западной части Вольнской губернии в 1844 году Николаем Костомаровым // Малорусский литературный сборник. — Саратов, 1859. — С. 179–353; Те саме // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 127–202.

с. 397–398 *Великоруські пісні, зібрані в Саратовській губернії А. Мордовцевою і Костомаровим* — частинами друковані в “Саратовск[их] губ[ернских] ведомостях”, і в цілості видані в “Летописях рус[ской] литературы” Тихонравова, т. IV, 1862 — див.: Народные песни, собранные в Саратовской губернии // Саратовские губернские ведомости. — 1851. — № 22; Народные песни. I. “Лукоян Берендеевич” и еще две, записанные в гор. Саратове // Саратовские губернские ведомости. — 1853. — № 1; Великорусские народные песни, собранные в Саратовской губернии // Саратовские губернские ведомости. — 1854. — № 12, 15–22, 29–31, 33–35, 37–38; Русские народные песни, собранные в Саратовской губернии А. Н. Мордовцевой и Н. И. Костомаровым // Летописи русской литературы и древности, издаваемые Николаем Тихонравовым. — М.: В типографии Грачева и К°, 1862. — Т. IV. — Отд. II. — С. 3–111.

с. 398 ...зібрані Костомаровим в III т. “Трудов экспедиции в Юго-Зап[адный] край”, 1872 — див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским: В 7 т. — Т. 3: Народный дневник / Под наблюдением Н. И. Костомарова. — СПб., 1872. — VII, 488 с.

...там же в т. V, 1874 — див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским: В 7 т. — Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / Под наблюдением Н. И. Костомарова. — СПб., 1874. — XXV, 1209 с.

...там же в т. IV, 1877 — див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обще-

ством. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 4: Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1877. — XXX, 715, 45 с.

Три академії

Перша публікація: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — Зб. 1. — К.:Держвидав України, 1930 (1931). — С. 2–14. На шмуцтитулі — назва статті і підпис: *Академік Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Два машинописні примірники на лінованому папері зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 14854. — 38 арк.). Надруковані через відпрацьовану друкарську стрічку перший машинописний примірник читається гірше за другий примірник, надрукований через копіювальний папір. На перших сторінках обох примірників (арк. 1 та 20) підпис чорнилом вгорі ліворуч — *Михайло Грушевський*, вгорі праворуч чорнилом позначка “Укр. 1817”, на другому примірнику додаткова позначка вгорі праворуч олівцем “О.Камиш[ан] 25/IV.30 р.”. Обидва примірники з правками й дописками рукою М.Грушевського чорнилом та олівцем, а також друкарськими позначками червоним і простим олівцями.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1983. — № 2–4 (78–80). — С. 135–148; Вісник Академії наук України. — 1991. — № 11. — С. 89–99; Хроніка—2000: Український культурологічний альманах. — Вип. 72. — К., 2007. — С. 73–89.

Подається за першодруком.

с. 399 Ювілей Всеукраїнської академії наук... — у 1928 р. виповнилось 10 років з часу створення Української академії наук (УАН, перейменована на ВУАН — Всеукраїнську академію наук у 1921 р.) гетьманом П.Скоропадським. 14 листопада 1918 р. він підписав “Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві”, а також затвердив Статут УАН, штати УАН та її установ і наказ по Міністерству народної освіти та мистецтва про призначення перших дванадцяти дійсних членів (академіків) УАН. Наприкінці 1928 р. більшовицькими очільниками УСРР була створена Ювілейна комісія зі святкування ювілею ВУАН, однак дата відзначання весь час відтерміновувалась. Кінець-кінцем, офіційного святкування так і не відбулося.

..Академія наук в Петербурзі, тепер Ленінграді, заснована 1724 р. і востаннє реорганізована р. 1841 через сполучення з т. зв. Російською академією... — у 1724 р. відповідно до указу імператора Петра I була заснована Академія наук та мистецтв, з 1836 р. вона перебрала назву Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук. У 1841 р. на правах 2-го (гуманітарного) відділення до неї була прилучена Російська академія, створена у 1783 р. імператрицею Катериною II та княгинею К.Р.Дашковою.

с. 400 1889 р. в книжці за лютий відновленої “Правди”... з’явилася перша, здається, друкована директива: перетворити львівське Товариство ім.Шевченка в товариство наукове... — український літературно-науковий часопис “Правда” виходив у Львові у 1867–1870 і 1872–1880 роках. Поновлений у 1888 р. з ініціативи О.Кониського (виходив до 1898 р.). Про потребу перетворити Товариство ім.Шевченка на наукове йшлося у статті: [Кониський О. Про потребу реформи Літературного товариства ім.Шевченка на Наукове] // Правда: Місячник політики, науки і письменства. — Львів, 1889. — Т. II. — Вип. V. — Лютий. — С. 305–308.

...писав я в “Україні”, 1925, кн. I, с. 211–213; 1926, [кн.] IV, с. 158–159; тодішню ситуацію змалював проф. Кордуба в “Україні”, 1928, [кн.] V, с. 67 [і] д[алі];

цінні відомості подав останніми часами ак[адемiк] Возняк в “Записках львівських”, т. 150, с. 339 [i] д[алі]. З приводу опублікованих ним матеріалів друкую кілька зауважень в “Україні”, 1930, за місяць березень — йдеться про хронікальну замітку *М.Грушевського* (без підпису) “Всеукраїнська академія наук (ВУАН)” (Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 211–221), його ж рецензійну статтю на низку видань НТШ: *Записки НТШ*. — Т. СXXXVIII–СXL: Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п’ятдесятиліття основання, 1873–1923. Праці історично-філософичної секції / Під ред. І.Крип’якевича. — Львів, 1925. — IV, 335 с.; *Записки НТШ*. — Т. СXLI–СXLIII: Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п’ятдесятиліття основання, 1873–1923. Праці філологічної секції / Під ред. К.Студинського. — Львів, 1925. — IV, 275 с.; *Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925*: Ч. 67–68. — Львів, 1926. — 176 с. (Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 155–159); роботу *М.Кордуби* “Зв’язки Антоновича з Галичиною” (Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 33–78); статтю *М.Возняка* “Ол.Кониський і перші томи “Записок”. З додатком його листів до Митр. Дикарева (*Записки НТШ*. — Т. CL: Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п’ятдесяти-п’ятиліття основання, 1873–1928. Праці Філологічної та Історично-філософичної секцій / Під ред. К.Студинського й І.Крип’якевича. — Львів, 1929. — С. 339–390), а також статтю *М.Грушевського* “Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук” (Україна. — 1930. — Березень–Квітень. — С. 4–8). У даному томі публікується на с. 413–417.

с. 401 ...статті в “Україні”, 1924, [кн.] IV, с. 180; 1929, [кн.] I, с. 3 [i] д[алі] — див.: *Грушевський О.* “Українське наукове товариство в Києві” та “Історична секція при Всеукраїнській академії наук” в рр. 1914–1923 // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 180–188; *Грушевський М.* Велике діло // Україна. — 1929. — Кн. Січень–Лютий. — С. 3–9 (опубліковано в даному томі на с. 356–364); *Житецький І.* Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Там само. — С. 23–30; *Гермайзе О.* Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Там само. — С. 31–37; *Різниченко В.* Природничка течія в Українському науковому товаристві в Києві // Там само. — С. 38–41; *Черняхівський О.* Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Києві // Там само. — С. 42–45.

с. 403 ...в статтях В.І.Щербини, Ф.Я.Савченка, Г.П.Житецького в “Україні”, 1929, [кн.] I — див.: *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна. — 1929. — Кн. Січень–Лютий. — С. 10–14; *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Там само. — С. 15–22; *Житецький І.* Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Там само. — С. 23–30.

с. 405 ...в працях Вишневського “Киевская академия в первой половине XVIII столетия”; Серебренникова “Киевская академия со второй половины XVIII в.”; Петрова вступні статті до збірки “Акты и документы к истории Киевск[их] академий”; Титова “Стара вища освіта на Україні” — див.: *Вишневський Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). — К.: Типография И.И.Горбунова, 1903. — 371 с.; *Серебренников В.* Киевская Академия с половины XVIII века до преобразования её в 1819 году. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1897. — 223 с.; *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721–1795 гг.)* / Авт. введ., примеч. Н.И.Петров. — В 5 т., 6 кн. — К.: Типография И.И.Чоколова, 1904–1908; *Титов Ф.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX ст. — К.: Друкарня Української академії наук, 1924. — 434 с.

Послание Львовского братства 1608 р. — “Архив Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]”, [ч.] I, XII т., ч. 12 — див.: 12. 1608 г. Окружное послание Львовского Ставропигиального братства ко всем православным людям с извещением о претерпеваемых гонениях от поляков и с просьбою о материальной помощи // Архив Юго-Западной России. — Ч. I. — Т. 12: Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства (продолжение). — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1904. — С. 526–529.

...в VII т. “Історії України[-Руси]”, с. 584–588 — див.: “Примітки. 8. Київське культурне і церковне життя перших десятиліть XVII в. і відновлення православної єрархії” у кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до р. 1625. — К., Львів, 1909.

с. 406 “Вчися, кажуть, по-грецьки, а не по-латинськи!” — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з надрукованої 1635 р. у Києві у друкарні Києво-Печерської лаври праці Сильвестра Косова (Kossow Sylwestr. Exegesis, to iest danie sprawy o szkołach kirowskich i winnickich...), що була опублікована у виданні: Архив Юго-Западной России. — Ч. I. — Т. VIII. — Вып. I: Памятники литературной полемики православных южноруссов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII стол. — К.: Типография Н.Т.Корчак-Новицкого, 1914. — С. 422–447.

Азвісний “Літос”... — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з опублікованого у 1644 р. видання: “Lithos abo kamien z procy prawdy Cerkwie swietej prawoslawnej ruskiej...”. Див.: Архив Юго-Западной России. — Ч. I. — Т. IX: Литос, полемическое сочинение, вышедшее из Киево-Печерской типографии в 1644 году. — К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1893. — 400 с.

с. 408 Автор “Перестороги” нагадує... — йдеться про православний антиуніатський публіцистичний анонімний трактат, написаний близько 1605 р., в якому викладається історія боротьби православних проти католицизму та унії. Твір зберігся у списку, знайденому в архівних матеріалах Львівського братства. Вперше був опублікований Д.Зубрицьким у 1851 р. Див.: № 149: Историко-полемическое исследование о начале в распространении Унии в Литве и Западной Руси и о действиях ее поборников, сочиненное некоторым львовским священником, бывшем на Брестском соборе, в предостережение православным // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 5 т. — Т. 4: 1588–1632. — СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1851. — С. 203–236. У 1926 р. М.Грушевський пропонував перевидати “Пересторогу” у серії “Історично-літературні пам’ятки” Археографічної комісії ВУАН. Цей проект зреалізований не був.

Копистенський в своїй “Палінодії”... — полемічний трактат “Палінодія” написаний Захарією Копистенським у 1621–1622 рр. Опублікований: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией: В 39 т. — Т. IV: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Кн. 1. — СПб., 1878. — Ст. 313–1200.

с. 408–409 В своїй присвяті кн[язю] Четвертинському видання “Бесід Іоанна Златоустого”... — йдеться про твір Захарії Копистенського “Присвята князю Степану Яковичу Святополк-Четвертинському”, що став передмовою до видання друкарні Києво-Печерської лаври “Бесіди св. Іоанна Златоустого на 14 послань Св. Ап. Павла”, що вийшло у 1623 р. М.Грушевський далі цитує та коментує цю присвяту.

с. 410–411 Дещо з сеї літератури: Шахматова “Разыскания о древнейших русских летописных сводах”, 1908; Никольского “О древнерусском христианстве”. — “Русская мысль”, 1913, [кн.] VI; Приселкова “Очерки по церковно-политической

истории Киевской Руси X—XII в.", 1913, його ж "Борьба двух мировоззрений". — Зб[ірник] "Россия и Запад", 1923; Истрина "Хроника Георгия Амартола в древнем славянонорусском переводе", [т.] II, 1922, його ж "Очерк истории древнерусской литературы", 1922 і "Замечания о начале русского летописания", 1923—1924. — "Изв[ествия] отд[еления] рус[ского] языка [и словесности]", т. 26 и 27; Сычева "Древнейший фрагмент русско-византийской живописи", 1928. — "Seminarium Kondakovianum", [т.] II). Дещо до сеї теми в нинішнім збірнику, в статтях проф. Макаренка і проф. Кудрявцева — див.: Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб.: Типография М.А.Александрова, 1908. — XX, 687 с.; Никольский Н.К. О древнерусском христианстве // Русская мысль. — 1913. — Кн. VI. — С. 1—23; Присёлков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1913. — XV, 414 с.; Його ж. Борьба двух мировоззрений // Россия и Запад: Исторические очерки под. ред. А.И.Заозерского. — Т. 1. — Петроград, 1923. — С. 36—56; Истрин В.М. Книги временные и образованные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянонорусском переводе. Том II: а) Греческий текст "Продолжение Амартола": б) Исследование. — Петроград: Российская государственная академическая типография, 1922. — XXXI, 454 с.; Його ж. Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода (XI—XIII вв.). — Петроград: Наука и школа, 1922; Його ж. Замечания о начале русского летописания: По поводу исследований А.А.Шахматова в области древнерусской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. — Кн. XXVI—XXVII. — Петроград, 1923—1924 (окремо надрукована під тим самим заголовком: Ленинград: Российская государственная академическая типография, 1924. — 105 с.); Сычев Н.П. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи // Seminarium Kondakovianum. — Т. II. — Prague, 1928. — С. 91—104; Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — Зб. 1. — К.: Держвидав України, 1930 (1931). — С. 97—110; Кудрявцев П. Декілька сторінок із культурної історії давнього Києва // Там само. — С. 113—124.

Ювілей львівських "Записок" і постулату Української академії наук

Перша публікація: Україна. — 1930. — Кн. Березень-квітень. — С. 3—8. Підпис на початку статті: Акад. Михайло Грушевський. Дата не зазначена.

Машинопис без підпису та правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17239. — 7 арк.). На арк. 1 вгорі праворуч червоним чорнилом напис "Укр. 1805".

Подається за першодруком.

с. 413 Гадка про потребу такої реформи висловлена була тодішнім київським академічним гуртком... в книжці "Правди" за місяць март 1889 року — М.Грушевський помилився з бібліографічним посиланням. Насправді йдеться про публікацію у виданні: Правда: Місячник політики, науки і письменства. — Львів, 1889. — Т. II. — Вип. V. — Лютий. — С. 305—308.

Сей момент нагадав в одній із ювілейних розвідок сього тому акад. М.Возняк... — йдеться про статтю: Возняк М. Ол.Кониський і перші томи "Записок". З додатком його листів до Митр. Дикарева // Записки НТШ. — Т. CL: Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесяти-п'ятнадцятиліття основання, 1873—1928. Праці Філологічної та Історично-філософської секцій. — Львів, 1929. — С. 339—390.

с. 414 ...саме пройшло перетворення в академію наук Сербського наукового товариства... — Сербську королівську академію наук було створено у 1886 р. на основі Сербського наукового товариства.

...переходила організація Чеської академії наук і мистецтв — Чеська академія наук, словесності і мистецтв імператора Франца Йосифа розпочала свою діяльність у Празі 1891 р. після того, як імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I у 1890 р. дозволив її діяльність. Саме ж рішення Чеського земського сейму про заснування Чеської академії наук було ухвалено двома роками раніше, ще у 1888 р.

Драгоманов, одержавши від Франка літом 1891 р. відомості про те, що говорилося і планувалося на сю тему в Києві в рр. 1889—1890, без церемонії назвав “брехнею” всі академічні перспективи, а київських адептів сих перспектив — “непоправними коміками” — М.Грушевський цитує лист М.Драгоманова до І.Франка від 23 червня 1891 р. // *Драгоманов М.* Листи до Ів.Франка і інших, 1887—1895 / Видав І.Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 189.

Франко справедливо завважив, що співробітники з Росії здебільшого будуть до наукового видання давати статті псевдоніми, “а з колекції псевдонімів яка ж академія наук”? — М.Грушевський наводить слова І.Франка з листа до М.Драгоманова від 8 червня 1891 р. Лист уперше був надрукований у виданні Комісії історії Західної України: Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1: Листування І.Франка і М.Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові. — К.: ВУАН, 1928. — С. 345—349.

с. 415 ...на підставі нового статуту... — новий статут Товариства імені Шевченка був ухвалений на зборах у Львові 13 березня 1892 р. Згідно з ним Товариство було перетворене на Наукове. Намісництво затвердило цей статут Наукового товариства імені Шевченка 16 листопада 1892 р.

“Певна річ, що ви відаєте, що Товариство ім.Шевченка звернуло на спасенний шлях... — М.Грушевський цитує лист О.Кониського до М.Дикарева від 19 червня 1892 р. Див.: *Возняк М.* Ол.Кониський і перші томи “Записок”. З додатком його листів до Митр. Дикарева // *Записки НТШ.* — Т. CL. — С. 363.

с. 416 ...“Житєцький поставив 35 питань, Антонович 18, Михальчук 10” ... — М.Грушевський цитує згаданий вище лист І.Франка до М.Драгоманова від 8 червня 1891 р.

diī minōres — з лат. дослівно: менші боги.

Були дві статті старіших авторів: Кониського... і Рильського... і дві праці початкуючих — Ол. Колесси й моя; моя, псевдонімна, одкривала том, випущений нарешті при кінці 1892 р. — у першій частині першого тому видання “Записки Наукового товариства імені Шевченка. Видавництво, присвячене науці і письменству українсько-руського народу” у 1892 р. були опубліковані статті *М.Сергієнка* [псевдонім *М.Грушевського*] “Громадський рух на Вкраїні-Русі в XIII віці” (с. 1—28; Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 216—242); *Т.Рильського* “Студії над основами розкладу багатства: Часть I. Теоретичні прелімінарії” (с. 29—86); *О.Кониського* “Дитинний вік Т.Г.Шевченка: Критично-біографічний нарис” (с. 87—123); *О.Колесси* “Українські народні пісні в поезіях Богд[ана] Залеського” (с. 124—208) та інформаційне повідомлення *О.Барвінського* “Про заснованне і дотеперішній розвиток товариства ім.Шевченка у Львові” (с. 209—212).

Зимю 1894/95 р. — дата виправлена упорядником. У першодруку була помилка (“Зимю 1924/25 р.”).

с. 417 ...і революція дала їй місце і титул в його старім історичнім осередку — Києві... — йдеться про створення Українського наукового товариства у Києві у 1907 р.

Див. статті М.Грушевського у цьому томі: “Велике діло” (с. 356–364) та “Три академії” (с. 399–412).

З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою

Перша публікація: Україна. — 1930. — Кн. Липень—Серпень. — С. 3–7. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом та гранки статті зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17183. — 7+2 арк.). Підпис на початку статті: Михайло Грушевський. На арк. 1 вгорі посередині позначка “Укр. 1924”. Гранки — з численними редакційними правками. Титул гранок — “2273 Украина — 6 кусок — РОГАЧ”.

Подається за першодруком.

с. 418 *Рік тому, обговорюючи коротко ювілейний збірник, присвячений проф. Я.Бідлові: “Z dějin východní Evropy a Slovanstva” (“Україна”, 1929, березень, с. 166–168), відложив я на пізніше те, що мав сказати з приводу вміщеної там статті проф. Я.Рипки* — йдеться про рецензію М.Грушевського на книгу: *Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám.* — V Praze: Anna Bečková, 1928, що була надрукована у журналі “Україна” у числі за березень-квітень 1929 р. У рецензії М.Грушевський коротко описує вміщені до збірника статті і, зокрема, вказує на статтю Яна Рипки “З листування Високої Порти з Богданом Хмельницьким” (“Z korespondence Výsoké Porty s Bohdanem Chmelnickým”). Вона, як відзначив вчений, мала “особливий інтерес” і до неї М.Грушевський “хотів би повернутися іншим разом” (Див.: Україна. — 1929. — Кн. Березень-квітень. — С. 167).

...стаття взагалі лишилася неприготованою в українській пресі... — на статтю Я.Рипки 1928 р. був підготовлений відгук Є.Загоровського, але він залишився неопублікованим. Див.: *Загоровский Е.А.* Новые данные об украинско-турецких отношениях при Богдане Хмельницком // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 22868.

с. 418–419 *З матеріалу, зібраного в IX томі моєї “Історії України-Руси”, видно, що... було султанське посольство, записане в Чигирині під 16 листопада н[о-вого] с[тилю], що привезло султанські дарунки й інсигнії гетьманові (с. 131)* — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Перша половина: Хмельниччини роки 1650–1653. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 131.

с. 419 *...історія Криму; її курси — Гаммера, Говорта, Смирнова...* — йдеться про праці: *Hammer-Purgstall J. von.* Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. — Wien, 1856 — 258 s.; *Howorth H.H.* History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia. Division 1: Qubilai Qan. — London, 1880; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — СПб.: Университетская типография, 1887. — 824 с.; *Його ж.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии до присоединения его к России. — Одесса: Типография А.Шульце, 1889. — 252 с.

...вказаною йому радником нашого повпредставництва в Празі Н.М.Калюжним... — Н.М.Калюжний (1886–1937) з 1920 р. працював у різних дипломатичних місцях УСРР та СРСР у Польщі, Німеччині, Австрії, Чехословаччині. У 1926–1929 рр. він був радником Повноваженого представництва СРСР у Чехословаччині. Про допомогу Н.Калюжного вказав у статті сам Я.Рипка. Див.: *Рупка J.* Z korespondence Výsoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // *Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám.* — S. 498.

...*статтю Костомарова про зносини Хмельницького в Портою...* — див.: Костомаров Н. Богдан Хмельницький — данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. — 1878. — Т. VI. — Декабрь. — С. 806–817. Передруковано: Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 5. — Т. XIV. — СПб., 1904. — С. 603–613.

с. 420 ...*текст українсько-турецького договору, виданий в “Собр[ании] госуд[арственных] грамот и договоров”, [т.] III (с. 444)...* — див.: Договор (в списку), заключенный турецким султаном с Войском Запорожским и народом руским, касательно торговли на Черном море. Около 1649 года // Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной Коллегии иностранных дел. — Ч. 3. — М.: В типографии Селивановского, 1822. — С. 444–449.

...*Кубалею в його монографії про Ю.Оссолінського...* — йдеться про книгу: Kubala L. Jerzy Ossoliński. — Т. 1–2. — Lwów, 1884; друге видання: Kubala L. Jerzy Ossoliński. — Warszawa, 1924.

...*приготовану тажож у мене (ч. III тому VIII, с. 130).* — Див. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). — 2-ге вид. — К.; Відень, 1922. — С. 130.

...*“Акты, [относящиеся к истории] Ю[жной и] З[ападной] Р[оссии]”, [т.] VIII, с. 316)...* — див.: Прибавления. № 32. — 1649, октября — декабря. Статейный список Григория Неронова и подъячего Григория Богданова, посланных из Москвы к гетману Богдану Хмельницкому // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. VIII. 1668–1669, 1648–1657. — СПб.: Типография В.В.Печатн., 1875. — С. 303–318.

...*лист з ребіу-ль-еввель був надрукований в “Памятниках Киевск[ой] комисси”...* — див.: Грамота султана турецького, Мохаммеда IV, Богдану Хмельницкому и всему войску Запорожскому. В декабрь 1650. 1. Французский перевод Гаммера фон-Пургшталя. 2. Польский перевод той же грамоты, исправленный главным королевским переводчиком восточных языков, Антонием Крутою // Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 3. — К.: В Университетской типографии, 1852. — С. 436–440. Літографія з оригіналу цього документа турецькою мовою була долучена до тому окремою вклейкою.

с. 421 ...*і нове (без факсиміле) 1898 р.* — у 1898 р. був перевиданий доповнень 3-й том “Памятников”. Див.: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — 2-е изд., доп. — Т. 3. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1898. — XVII, 601 с.

...*лишилось невідомим і... новішому берлінському тюркологові Бабінгерові...* — М.Грушевський посилається на статтю: Babinger F. Ein Dutzend osmanischer Urkunden in Wiedergaben // Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte. — Band I. — Wien, 1921/1922.

Заснована з поч[атку] 1926 р. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС)... — Установчі збори Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) відбулись у столиці УСРР Харкові 10 січня 1926 р. Асоціація об'єднувала близько 200 науковців, мала дві філії — у Києві та Одесі, видавала наукову сходознавчу літературу, в тому числі журнал “Східний світ” (усього у 1927–1931 рр. було опубліковано 17 чисел, останні числа у 1930–1931 рр. вийшли під назвою “Червоний схід”), та провела два сходознавчі з'їзди у Харкові (у 1927 і 1929 рр.). У 1930 р. ВУНАС була реорганізована в Асоціацію марксистів-сходознавців, проте остання невдовзі припинила існування.

Детальніше про ВУНАС та інші сходознавчі інституції УСРР див.: Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). — К.: Критика, 2007. — 291 с.

с. 421–422 ...*В.В.Дубровський ... ("Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.", "Східний світ", 1928, № 5)* — упорядником виправлено рік видання (у першодруку було зазначено 1929 р.).

с. 422 ...*Харківський інститут сходознавства...* — Український науково-дослідний інститут сходознавства (з вересня 1931 р. — Український науково-дослідний інститут Близького Сходу) — науково-дослідна та навчальна установа в системі Наркомату освіти УСРР, а з 1932 р. — в системі Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських установ (ВУАМЛІН), діяв у Харкові у 1930–1933 рр.

...*Київська академічна комісія тюркологічна...* — Тюркологічна комісія як окрема структурна установа у складі ВУАН була створена згідно з постановою президії ВУАН 1 грудня 1929 р. Хоча у штаті Тюркологічної комісії був лише один науковий співробітник, що не дозволяло розгорнути повноцінну наукову роботу, ця інституція здійснила два значні видання — "Тюрки, їхні мови та літератури. I. Тюркські мови. Вип. 2" ("Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН", № 105) та "Студії з Криму" ("Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН", № 89). В обох випадках у грифі видань присутня вказівка "Тюркологічна комісія № 2" для уникнення плутанини з Комісією для вивчення україно-турецьких історичних взаємин, що діяла у складі ВУНАС. Академічна Тюркологічна комісія була розформована під час структурної реформи ВУАН на початку 1930-х рр.

...*колишнього Константинопольського "Русского археологического института"*... — Російський археологічний інститут у Константинополі (РАІК) був урочисто відкритий 26 лютого 1895 р. після затвердження у 1894 р. російським імператором Олександром III Статуту Інституту та його штату. Діяльність РАІК була припинена у грудні 1914 р. у зв'язку з початком Першої світової війни, коли турецький уряд конфіскував невивезене майно Інституту та його музею. У 1920 рр. Інститут був офіційно закритий.

...*отримав від проф. Рипки відбитку його другої статті (з червня 1930)*... — йдеться про статтю: *Rypka J. Weitere Beitrage zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel' nyc'kyj // Archiv Orientalni. — Prague, 1930. — Vol. 2. — S. 262–283.* На цю статтю М.Грушевським була підготовлена рецензійна замітка, проте надрукована за життя вченого вона не була. Див.: Рецензія М.С.Грушевського для часопису "Україна" на публікацію Я.Рипки документів з історії українсько-турецьких відносин. *Weitere Beitrage zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel' nyc'kyj, von J.Rypka (Archiv Orientalni — Journal of the Czechoslovak Oriental Institute, Prague, vol. II, № 2, June 1930, s. 262–283) // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Інститут української археографії, 1993. — С. 314–316.*

Детальніше про згадані М.Грушевським документи та статті Я.Рипки див.: *Федорук Я.* Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років. Коментарі [до статті І.Крип'якевича "Турецкая политика Богдана Хмельницкого"] // Український археографічний щорічник. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 187.

Незвісний епізод з життя Дорошенка

Перша публікація: Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. С: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч. II: Праці історичні. — Львів, 1930. — С. 273–241. Підпис на початку статті: *Михайло Грушевський (Київ)*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 427 *“Акты, [относящиеся к истории] Южной и Западной России”, [т.] III, с. 572* — М.Грушевський посилається на документ: Статейный список окольничего Федора Бутурлина и дьяка Василия Михайлова, посланных к гетману Богдану Хмельницкому для разведывания о дружбе гетмана с шведским королем и с венгерским князем Ракоцием и о посылке к последнему козацкого войска с полковником Антоном Ждановичем для разорения польских городов и для доставления ему польской короны, и проч. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. 1638–1657. — СПб.: В типографии П.А.Кулиша, 1861. — С. 554–589.

ПОКАЖЧИК ІМЕН*

А

- Абаза Олексій Михайлович** (1853–1915), російський військовий та державний діяч, контр-адмірал, керуючий Особливого комітету у справах Далекого Сходу (1903–1905). Брат у перших О.М.Безобразова. Входив до так званої “безобразівської кліки” (див. Безобразов Олександр Михайлович) 359
- Абрамович Дмитро Іванович** (1873–1955), український літературознавець і мовознавець 441
- Авдеев Стенка, Овдеев Степан**, козак, писар (1654) 373–375
- Аверкіев Дмитрій Васильевич** — див. Аверкієв Дмитро Васильович
- Аверкієв Дмитро Васильович** (рос.: Аверкіев Дмитрій Васильевич, 1836–1905), російський публіцист, драматург, перекладач 483, 485
- Авраам**, біблійна особа, родоначальник багатьох народів 138
- Агафонов Іван**, хорунжий Миргородського полку (1654) 368, 502
- Адам**, біблійна особа, перша людина, батько роду людського 206
- Азъ Покой** — див. Петрушкевич Антоній (Антін) Степанович
- Айзеншток Ієремія Якович** (1900–1980), український і російський літературознавець 437
- Акир**, радник царя, персонаж перекладного літературного пам'ятника “Повісті про премудрого Акира”, що походить від асирійської повісті VII–V ст. до н.е. 410
- Аксаков Костянтин Сергійович** (рос.: Аксаков Константин Сергеевич, 1817–1860), російський письменник, критик, мовознавець 280, 479
- Александров Григорей**, писар Кропивнянського полку (1654) 369, 503
- Александров М.А.**, петербурзький видавець початку XX ст. 518
- Алексей Михайлович** — див. Олексій Михайлович
- Алексей**, сотник Брацлавського полку (1654) 367
- Алферьев Иван Васильевич, Олферьев Иван Васильевич** (?–1700), московський військовий і державний діяч, окольничий, намісник муромський (з 1653) 368, 369, 502, 503, 506
- Аль Масуді** (бл. 896–бл. 956), арабський історик і мандрівник 168, 458
- Алькан Фелікс** (фр.: Alcan Félix, 1841–1925), французький видавець, вчений 144, 433, 454
- Амфіон**, персонаж давньогрецької міфології, син Зевса, один із давньогрецьких музик 214
- Андерсен-Нексе Мартін** (1869–1954), данський письменник 311
- Андибер Ганжа** — див. Ганжа Андибер
- Андреев Андрей**, козак Корсунського полку (1654) 369, 503
- Андреев Исай**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Андрей Первозванный** — див. Андрій Первозванний
- Андрієвський Митрофан Олександрович** (1842–1887) — український філолог-медієвіст, педагог, фольклорист, культурно-освітній діяч, член київської Старої громади з початку її заснування 5
- Андрій Первозванний** (рос.: Андрей Первозванный, I ст.), один із Христових апостолів, перший з учнів Ісуса Христа, святий-покровитель України 247, 249
- Андрій, Андрій Запорожець**, герой твору С.Подолінського “Парова машина”, робітник, який був покалічений молотаркою на панській роботі, брат Остапа Запорожця 91, 92
- Аникеев Тимофей**, осавул Ніжинського полку (1654) 367, 502

* Показчик включає анотований перелік імен, що згадуються у статтях М.Грушевського. До них додано також імена з передмови та коментарів (сторінки до них позначені курсивом). Імена з назв статей, що подані у верхніх колонтитулах, до показчика не внесені.

Антоній Печерський (чес.: Antonín Pečerský, бл. 982–1073), святий Православної Церкви, церковний діяч Київської Русі 354, 492, 495

Антонович Володимир Боніфатійович (псевдоніми: Маринчук В., Низенко, 1830 (1834?)–1908), визначний український історик, археолог, етнограф, археограф, громадський діяч. Один із організаторів та ідеологів київської Старої громади. Засновник наукової школи істориків-документалістів, до якої належав М. Грушевський XVI, XVII, XX, 3, 4, 7, 8, 10, 65, 77, 84, 102, 152, 154, 209, 219, 237, 249, 250, 256, 257, 266–276, 279–281, 283–287, 305, 359, 363, 395, 397, 400, 403, 415, 416, 428, 429, 437, 440, 444, 445, 458, 474, 476–480, 509, 513, 514, 516, 519

Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945), український громадсько-політичний і державний діяч, історик. Син В.Б. Антоновича VI

Антонович Ірина Володимирівна, донька українського історика В.Б. Антоновича 441

Антонович Марко Дмитрович (1916–2005), український історик та публіцист. Син Д.В. Антоновича, онук В.Б. Антоновича VI

Антоновський Михайло Іванович (1759–1816), російський і український історик, публіцист, перекладач 221

Антошка П. — див. Петрушкевич Антоній (Антін) Степанович

Анучкін, персонаж п'єси М. Гоголя "Одруження" 473

Апостол Данило (1654–1734), український політичний, державний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького Лівобережної України (1727–1734) 233, 404

Аристотель (384 до н.е. — 322 до н.е.), давньогрецький філософ 206

Аркас Микола Миколайович (старший) (1853–1909), український культурно-освітній діяч, письменник, історик, композитор 452

Армашевський Петро Якович (1851–1919), український геолог-петрограф, громадський діяч, діяч російського монархічного руху 155

Арсеньєв Костянтин Костянтинович (1837–1919), російський письменник, громадський та земський діяч, адвокат 100, 101

Артемов Василей, переяславський міщанин (1654) 368, 503

Аскоченський Віктор Іпатійович (рос.: Аскоченский Виктор Ипатьевич, 1813–1879), російський публіцист, журналіст, історик 483, 485

Б

Бабінгер Франц (нім.: Babinger Franz, 1891–1967), німецький історик-схознавець 421, 521

Багалай Дмитрій Іванович — див. Багалій Дмитро Іванович

Багалій Дмитро Іванович (рос.: Багалай Дмитрий Иванович, 1857–1932), український історик, громадський діяч 219, 226, 308, 347, 434, 448, 465–467, 486

Бадені Казимір Фелікс (1846–1909), австрійський державний діяч, польський поміщик, у 1888–1895 — намісник Галичини, у 1895–1897 — прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ Австро-Угорщини 119, 449

Бажаненко — див. Баженов Марко

Баженов Марко, Бажаненко, сотник Корсунського полку (1649, 1654) 367, 501

Байрон Джордж Гордон (1788–1824), англійський поет 311

Бакунін Михайло Олександрович (рос.: Бакунин Михаил Александрович, 1814–1876), російський політичний діяч, ідеолог анархізму 73, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 443

Бандтке Єжи Самуель (1768–1835), польський історик, мовознавець, бібліограф, видавець, антиквар 245

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (рос.: Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич, 1788–1850), російський державний діяч, російський та український історик і археограф 244, 246, 273, 295, 471, 484

Бантиш-Каменський Микола Миколайович (рос.: Бантыш-Каменский Николай Николаевич, 1737–1814), український та російський історик, археограф, бібліограф 292, 484

- Барвінський Володимир Григорович** (1850–1883), український громадський діяч, видавець, історик, соціолог, письменник, перекладач. Брат О. Барвінського 115, 134
- Барвінський Олександр Григорович** (1847–1926), український громадсько-політичний діяч, історик, голова Наукового товариства ім. Шевченка (1893–1897). Брат В. Барвінського 115, 117, 400, 519
- Барсов Микола Павлович** (1839–1889), російський історик 347, 348
- Басараб Матвій** (чес.: Basarab Matyáš, 1588–1654), господар Волощини (1632–1654) 352, 492
- Батий** (рос.: Батый, 1201–1255), монгольський хан і полководець 6, 254, 473
- Баторій Стефан, король Степан** (рос.: Баторий Стефан, 1508–1586), польський король, великий князь литовський та руський (з 1576) 193, 194, 212, 279, 428
- Бахметев**, російський видавець середини ХІХ ст. 473
- Бговленской Іван Володимиров сын** — див. Боклевской Іван Володимиров сын
- Безобразов Олександр Михайлович** (1853–1931), російський державний діяч, статс-секретар (1903–1905). Лідер названого його ім'ям придворного угруповання (так звана “безобразівська кліка”), що на початку ХХ ст. впливало на зовнішню політику Російської імперії 359
- Безрідний Федір** — див. Федір Безрідний
- Белебень Павло**, козак-хуторянин, дійова особа циклу П. Куліша “Листи з хутора” (1861) 180
- Белебні**, рід, герої циклу П. Куліша “Листи з хутора” (1861) 180
- Белинский Виссарион Григорьевич** — див. Белінський Віссаріон Григорович
- Бергсон Анрі** (фр.: Bergson Henri, 1859–1941), французький філософ 148, 455
- Береженской Феодосей**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502
- Беренштам Вільям Людвігович** (1839–1904), український громадський діяч, педагог, археолог. Член київської “Старої громади” 445, 474
- Берлінський Максим Федорович** (1764–1848), український педагог, історик, археолог 221
- Берло Ганна (Анна) Львівна** (1859–1942), українська громадська діячка, педагог, історик, філолог 363
- Бернштейн Едуард** (1850–1932), німецький публіцист, політичний діяч 442
- Беша Анрі** (фр.: Beuchat Henri, 1878–1914), французький соціолог, антрополог, представник соціологічної школи Е. Дюркгейма. Загинув під час Канадської арктичної експедиції 148, 455
- Бегановський Миколай** (пол.: Bieganski Mikołaj, 1601–1674), польський шляхтич, військовий діяч, дипломат 352, 492
- Белій Андрій** (рос.: Белый Андрей, псевдонім Бугайова Бориса Миколайовича, 1880–1934), російський поет та письменник. Син математика М. В. Бугайова 267, 272, 476
- Белінський Віссаріон Григорович** (рос.: Белинский Виссарион Григорьевич, 1811–1848), російський літературний критик, публіцист, філософ 387, 510
- Биримов Андрій Семенов сын**, шляхтич (1654) 369, 504
- Бідло Ярослав** (чес.: Bidlo Jaroslav, 1868–1937), чеський історик, професор Карлового університету у Празі ХІІІ, ХІV, 418, 490, 520
- Білозерська Олександра Михайлівна** (псевдонім: Ганна Барвінок, 1828–1911), українська письменниця, дружина П. О. Куліша, сестра М. М. Білозерського 460
- Білозерський Василь Михайлович** (1825–1899), український громадсько-політичний і культурний діяч. Брат М. М. та О. М. Білозерської, швагр П. О. Куліша 178
- Білозерський Микола Михайлович** (1833–1896), український фольклорист та етнограф. Брат В. М. та О. М. Білозерської, швагр П. О. Куліша 4
- Білозерські**, родина українських громадсько-політичних та культурних діячів (див. Білозерський В. М., Білозерська О. М., Білозерський М. М.) 191
- Білокінь Сергій Іванович** (1948), український історик, джерелознавець ХІІ
- Біляшівський Микола Федотович (Хведорович)** (1867–1926), український археолог, етнограф, мистецтвознавець, музезнавець, громадський діяч 154, 363

- Бірецький Іван** (1815–1883), український громадський і церковний діяч, греко-католицький священник, перший збирач лемківського фольклору 380, 508
- Бісмарк Отто** (1815–1898), видатний німецький державний і політичний діяч 199
- Блан Луї** (1811–1882), французький історик, соціаліст-утопіст 73
- Блошко Яков**, козак Ніжинського полку (1654) 369, 503
- Бова Королевич**, богатир, герой російського фольклору 470
- Богданов Григорій**, московський посол, піддядий (1649) 521
- Богданов, суддя** — див. Богданович-Зарудний Самійло
- Богданович Іполит Федорович** (1743–1803), поет, видавець, перекладач, філософ Російської імперії українського походження 357
- Богданович-Зарудний Самійло, Самойло, войскової судья, Богданов, судья** (? — після 1664), український військовий і державний діяч 366, 370, 501, 505
- Богоносів Іван**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Богородиця** — див. Марія, Богородиця
- Богун Іван, Федоренко-Богун, Федоренко Іван** (рос.: Богун Иван, ?–1664), український військовий і державний діяч доби Хмельниччини, полковник подільський (1648–1649), кальницький (1650, 1651, 1653–1657) і паволоцький (1658–1660, 1663–1664) 366, 370, 501, 504, 507
- Богуславець Іван** — див. Іван Богуславець
- Богуславка Маруся** — див. Маруся Богуславка
- Бодуен Петр-Гавриїл, о.** (1689–1768), католицький священник, місіонер. Побудував у Варшаві притулок для сиріт та лікарню для дітей 122
- Бодянський Осип Максимович** (1808–1877), український і російський філолог-славіст, історик, фольклорист, видавець, письменник 221, 432, 471
- Бож** (IV ст.), король антів, легендарний правитель давніх часів 168
- Боклевской (очевидно, помилково: Бговленской) Іван Володимиров сын, шляхтич** (1654) 369, 503
- Болеслав Великий, Болеслав I Хоробрий** (966/967–1025), польський князь і король (з 1025), король Богемії (1003–1004) 280
- Болховитинов Євгеній** — див. Євгеній (Болховитинов)
- Бондаренко Іван Михайлович** (1873–1911), український громадський діяч, педагог, історик 363
- Бондаренко Петр**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502
- Бондаренко Родион**, сотник Корсунського полку (1654) 367, 501
- Борецький Йов** — див. Борецький Іван Матвійович
- Борецький Іван Матвійович** (у чернецтві Йов, 1560–1631), український церковний, політичний і освітній діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1620–1631) 213, 214, 463
- Боржковський Валеріан Васильович** (рос.: Боржковский Валериан Васильевич, 1864–1919), український фольклорист, етнограф, історик, статистик, археолог, земський діяч 140, 453
- Боровський Михайло Петрович**, агроном, секретар Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, громадський діяч. Член Одеської громади 100
- Борсук Іван**, сотник Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Боян**, поет-співець в Київській Русі, відомий за згадкою у давньоруській поемі “Слово о полку Ігоревім” 214, 251, 464
- Брати Ґрім** (нім.: Brüder Grimm) — Ґрімм Якоб (1785–1863) та Ґрімм Вільгельм (1786–1859), німецькі вчені та письменники. М.Грушевський транскрибував їх прізвище як “Ґрім” 260, 385, 386, 475
- Брезицький Іван**, сотник Козельської сотні Київського полку (1654) 367, 501
- Бродзинський Казимир** — див. Бродзінський Казімеж
- Бродзінський Казімеж** (рос.: Бродзинский Казимир, 1791–1835), польський поет, літературознавець, публіцист, перекладач 11, 12, 240, 245, 431
- Брут Марк Юній** (85 до н.е. — 42 до н.е.), римський політичний діяч, сенатор 229
- Брюховецький Іван** (рос.: Брюховецкий Иван, 1623–1668), український вій-

- ськовий, політичний і державний діяч, гетьман Лівобережної України (1663—1668) 134, 232
- Бугайов Микола Васильович** (1837—1903), російський математик і філософ. Батько поета Андрія Белого 267
- Бугле Селестен** (1870—1940), французький соціолог, представник соціологічної школи Е.Дюркгейма 150
- Буд Левонтей**, осавул Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Бужинський Михайло Михайлович** (1879—1937), військовий за фахом, український історик, архівіст, археограф, літературознавець 440, 476
- Бузескул Владислав Петрович** (1858—1931), історик античності 434
- Буката Микифор**, сотник Козельської сотні Київського полку (1654) 367, 501
- Букреєв Борис Якович** (рос.: Букреев Борис Яковлевич, 1859—1962), український математик 268
- Булюбаші**, український козацько-старшинський рід XVIII—XIX ст. 468
- Буслаєв Федір Іванович** (рос.: Буслаев Федор Иванович, 1818—1897), російський мовознавець, фольклорист, історик літератури та мистецтва 386, 509
- Бут Павло Михнович** (прізвисько: Павлюк, ?—1638), гетьман Війська Запорозького Низового (1637), керівник козацького повстання 1637 р. 210, 299
- Бутенко Андрей**, осавул Канівського полку (1654) 367, 502
- Бутовські Михайло Іванов сын**, шляхтич (1654) 369, 504
- Бутурлін Андрей Васильєвич** (? — після 1672), російський державний і військовий діяч 497
- Бутурлін Василь Васильович** (рос.: Бутурлин Василий Васильевич, ?—1656), московський військовий і державний діяч, дипломат, очільник московського посольства в Україні 1654 р. 365, 366, 370, 500, 501, 504, 506
- Бутурлін Федір Васильович** (рос.: Бутурлин Фёдор Васильевич, ?—1673), російський військовий та державний діяч 523
- Бухбіндер Наум Абрамович** (1895 — після 1940), український, російський та єврейський історик єврейського походження, археограф 476
- Бучинський Мелітон Осипович** (1847—1903), український галицький громадський та освітній діяч, фольклорист, етнограф 4, 71, 93, 96, 247, 429, 442, 445, 472
- Быковской Ефрем**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502
- Бянкони (Бьянкони) Антуан** (фр.: Bianconi Antoine, 1882—1915), французький соціолог, представник соціологічної школи Е.Дюркгейма. Загинув на фронті під час Першої світової війни 148, 149

В

- Вакка Борис Олександрович**, сучасний російський архівіст XV, 507
- Валленрод(е) Конрад фон** — великий магістр Тевтонського ордену (1391—1393), герой однойменної поеми А.Міцкевича 117, 450
- Вальнер Йосиф**, київський видавець середини XIX ст. 510
- Варзар Василь Єгорович** (псевдонім Андрей Іванов, 1851—1940), російський економіст, статистик, учасник народницького руху, автор пропагандистських брошур 444
- Варлаам**, християнин-пустельник, герой середньовічного роману індійського походження “Повість про Варлаама і Йоасафа”, що відомий у численних переказах та переробках, в тому числі давньослов’янських 116, 449
- Василевський Феофан Олександрович** (1855—1912), український письменник, громадський діяч 102
- Василенко Микола Прокопович** (1866—1935), український історик, історик права, політичний, громадський та державний діяч 230, 269, 363, 465, 468, 498
- Василь Великий** (IV ст.), святий, визначний церковний діяч, один із Отців Церкви та найшановніших християнських святих 24, 433
- Васильєв Григорей**, сотник Канівського полку (1654) 367, 502
- Васильєв Іван**, осавул Черкаського полку (1654) 369, 503
- Васильєв Іван**, писар Миргородського полку (1654) 368, 502
- Васильєв Кондрат**, сотник Миргородського полку (1654) 367—368, 502

- Вахнянин Анатоль Климович** (1841–1908), український громадсько-політичний діяч, композитор, педагог, директор Історично-філософської секції Наукового товариства ім.Шевченка (1893–1894) 116, 117
- Ващенко-Захарченко Віра Миколаївна** (1840–1895), український педагог, засновниця приватної жіночої гімназії у Києві. Дружина математика Михайла Ващенка-Захарченка 268
- Величко Самійло** (1670–1728), український козацько-старшинський літописець 221, 273
- Вельямінов Степан Лукич** (1670–1737), російський державний і військовий діяч, президент Малоросійської колегії у Глухові (1722–1726) 230
- Вересай Остап Микитович** (1803–1890), кобзар, приятель П.О.Куліша 192, 193, 462
- Верзилів (Верзилов) Аркадій Васильович** (1867–1931), український громадсько-політичний діяч, педагог, архівіст, краєзнавець 489
- Вернадський Володимир Іванович** (1863–1945), вчений-природознавець, філософ. Перший президент Української академії наук (1918–1919) XXIII
- Веселовський Олександр Миколайович** (рос.: Веселовский Александр Николаевич, 1838–1906), російський філолог, літературознавець, фольклорист 10, 14, 395, 432
- Вешняк Федір** (?–1650), український політичний, військовий і державний діяч, полковник чигиринський (1648–1650) 213
- Вельовецький Генрик** (1860–1924), польський біолог, політичний діяч, посол Райхсрату у Відні (1891–1907) 126
- Виговський Данило Остапович, Выговский Данило, Выговской Данило Остафьев сын** (?–1659), биховський полковник, брат І.О.Виговського 369, 371, 503, 505
- Виговський Іван Остапович** (рос.: Выговский, Выговской Іван Остафьев сын, бл. 1608–1664), український військовий, політичний і державний діяч, гетьман України (1657–1659) 232, 365, 366, 370, 452, 500, 501, 505
- Виговський Остафій Гнатович, Выговский Остафий, Выговской Остафей Игнатов сын** (?–1663), шляхтич, батько І.О.Виговського 369, 371, 503, 505
- Виговські** (рос.: Выговские), український шляхетський рід 371, 372, 506
- Винар Любомир-Роман Іванович** (1932), американський історик українського походження, засновник грушевськознавства V
- Витовт** (1350–1430), великий князь литовський, король гуситів у 1422–1427 рр. 64
- Вишенський Іван, Іоанн з Вишні** (бл. 1550–1621), православний монах, визначний український письменник-полеміст 115, 117, 213–215, 267, 449, 464
- Вишневецькі**, український князівський рід XIV–XVII ст. (у XVII ст. сполонізований), до роду належали відомі державні та військові діячі 39, 195
- Вишневецький Дімітрій Кузьмич** (рос.: Вишневецкий Димитрий Кузьмич, 1871–?), письменник, історик 405, 516
- Вишневецький, чернече ім'я Гедеон** (1678–1761), український церковний діяч, вихованець та викладач Києво-Могилянської академії, ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії 404
- Віельгорський Міхал** (пол.: Wielhorski Michał, бл. 1730–1794 (1814?)), польський державний діяч, автор трактату “O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw” (1775) 280, 479
- Вінітар** (друга пол. IV ст.), король остготів, що мешкали на теренах сучасної України 169
- Владимир Мономах** — див. Володимир Всеволодович Мономах
- Владимир Святославич** — див. Володимир Святославич
- Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович** (1838–1916), український історик, історик права, археограф 458
- Владиміров Петро Володимирович** (рос.: Владимиров Петр Владимирович, 1854–1902), російський історик літератури 60, 438
- Владислав IV Ваза, Володислав** (1595–1648), король польський, великий князь

- литовський, цар московський обраний (1610–1613) 48
- Владислав II Ягайло** (1362–1434), великий князь литовський, польський король (1386–1434) 63
- Вовк Федір (Хведір) Кіндратович** (рос.: Волков Федор Кондратьевич, фр.: Volkov T., 1847–1918), видатний український антрополог, етнограф, археолог, археограф, музеєзнавець, літературознавець 21, 26, 97, 101, 102, 314–317, 319–321, 326–328, 333, 363, 433, 445, 487, 488
- Возняк Михайло Степанович** (1881–1954), український літературознавець та фольклорист 60, 117, 121, 400, 413, 415, 435, 437, 438, 440, 443, 448, 450, 516, 518, 519
- Войтенко Яков**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Войцехович Іван** (рос.: Войцехович Иван, бл. 1801– після 1830), український і російський філолог, письменник, лексикограф 244, 471
- Войціцький Казимир** (пол.: Wójcicki Kazimierz Władysław, 1807–1879), польський письменник, історик, видавець 381, 509
- Волкобой Іван**, студент Університету св. Володимира у Києві, слухач М.П. Драгоманова у 1870 р. 441
- Волков Федор Кондратьевич** — див. Вовк Федір (Хведір) Кіндратович
- Волковинський Валерій Миколайович** (1948–2006), український історик 523
- Волковскіі Кондратей**, осавул Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Володимер** — див. Володимир Святославич
- Володимир Всеволодович Мономах** (рос.: Владимир Всеволодович Мономах, 1053–1125), князь смоленський (1073–1078), чернігівський (1078–1094), переяславський (1094–1113), великий князь київський (1113–1125) 247, 307, 341, 472, 473, 483, 486
- Володимир Святославич, Володимер, св. Володимир** (рос.: Владимир Святославич, св. Владимир, бл. 956–1015), державний та військовий діяч Київської Русі, великий князь київський (980–1015), князь новгородський (969–977, 980–988). Канонізований католицькою та православною церквами як рівноапостольний святий 216, 339, 348, 408–412, 443, 466, 480, 490, 516, 517, 521
- Володислав** — див. Владислав IV Ваза
- Волошен Еремей**, сотник Корсунського полку (1654) 367, 501
- Волошин Ілля**, осавул Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Волховський Фелікс Вадимович** (1846–1914), український діяч російського і міжнародного революційного руху, журналіст, письменник, у 1870-х рр. — учасник народницького руху 74, 86, 87, 444
- Волченко Федор**, осавул Черкаського полку (1654) 367, 502
- Вольтер** (1694–1778), французький письменник та філософ-деїст 270
- Вормс Рене** (1869–1926), французький соціолог і політичний діяч 143, 454, 455
- Вороненко Стенка Федоров сын**, козак, син полковника (1654) 373, 376
- Воронковской Іван**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502
- Воронченко Яков (Яків)** (?–1679), український військовий і державний діяч, полковник черкаський (1648–1652) і прилуцький (1652–1657, 1658) 366, 501
- Врангель Фердинанд Петрович** (1796–1870), російський військовий і державний діяч, мореплавець, полярний дослідник. Його ім'ям названі два острови — у Північному Льодовитому та Тихому океанах 148, 455
- Врублевський**, помилково наведене М. Грушевським ім'я. Див. Віельгорський Міхал
- Всеволод Ольгович** (?–1146), князь сіверський (1115–1127), чернігівський (1127–1139), великий князь київський (1139–1146) 341, 343
- Всеволод Святославич** (р.н. невід. — 1196), молодший брат Ігоря Святославича, князь курський і трубчевський, герой давньоруської поеми “Слово о полку Ігоревім” 15, 341
- Всеволод Ярославич** (1030–1093), князь переяславський (1054–1073), чернігівський (1073–1078), великий князь київський (1078–1093) 337, 341, 411
- Всежецкой Нестер Яковлев сын**, шляхтич (1654) 369, 504

Выговские — див. Виговські
Выговский Иван — див. Виговський Іван
Выговский Данило — див. Виговський Данило
Выговский Остафий — див. Виговський Остафій Гнатович
Выговской Данило Остафьев сын — див. Виговський Данило
Выговской Иван Остафьев сын — див. Виговський Іван
Выговской Остафей Игнатов сын — див. Виговський Остафій Гнатович

Г

Габерляндт Мікаель (1860–1940), австрійський етнограф, фольклорист, індолог, один із засновників Австрійського етнографічного музею (Österreichisches Museum für Volkskunde) 21, 433
Гаврилов Кондратей, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
Гаврилов Лаврентей, переяславський міщанин (1654) 368, 503
Гаврилов Семен, козак Канівського полку (1654) 369, 503
Гадачек Кароль (пол.: Nadacek Karol, 1873–1914), польський археолог чеського походження. Професор Львівського університету, дослідник Михалківського скарбу 160, 457
Гаєвський Степан Юхимович (чернече ім'я Сильвестр, 1876–1975), український літературознавець, педагог, церковний діяч 476
Гайкевич (помилково) — див. Зайкевич
Галаган, полковник — див. Галаган Гнат Іванович
Галій Микола (1892–1971), український громадський діяч, педагог, журналіст 446
Галін Мартирій Андроникович (1856–1943), клініцист, доктор медицини. Один із засновників Українського наукового товариства у Києві, голова його медичної секції 499
Гаммер-Пургшталь Йозеф фон (нім.: Hammer-Purgstall Joseph von, 1774–1856), австрійський історик-орієнталіст, перекладач 419, 421, 520, 521
Ганенко, збирач етнографічного матеріалу (XIX ст.) 5
Ганжа Андибер, богатыр, легендарний герой української народної думи 16
Ганицький Михайло Антонович (1842–1886), священник, український етнограф, історик Церкви 7, 430
Ганна Барвінок — див. Білозерська Олександра Михайлівна
Ганцов Всеволод Михайлович (1892–1979), український мовознавець 349, 490
Гапон Георгій Аполлонович (1870–1906), священник Російської православної церкви, громадський і політичний діяч, проповідник 359
Гвєраці (Гвєрацці) Франческо Домініко (1804–1873), італійський політичний діяч, письменник 39
Гедеон Вишневський — див. Вишневський, чернече ім'я Гедеон
Гедимінів род — див. Гедиміновичі
Гедимінова династія — див. Гедиміновичі
Гедиміновичі, Гедимінів род, Гедимінова династія, династія великих князів литовських у 1341–1572 рр. та королів польських у 1385–1572 рр., нащадки великого князя литовського Гедиміна (бл. 1275–1341) 278, 279
Георгій (кінець III — поч. IV ст.), християнський святий, великомученик 409
Георгій Мних — див. Георгій Амартол
Георгій (в миру Кониський (рос.: Конисский) Григорій Йосипович, 1717–1795), архієпископ Могилівський, Мстиславський і Оршанський, церковний та громадський діяч, український філософ, письменник 467
Георгій Амартол, Георгій Мних (IX ст.), візантійський хроніст, монах, автор “Хроніки” 410, 518
Георгій Сінкел (VIII–IX ст.), візантійський історик, автор “Хроніки” 410
Гердер Йоганн-Готфрід (нім.: Herder Johann Gottfried von, 1744–1803), німецький філософ, фольклорист, письменник 377, 381, 508, 509
Гермайзе Осип (Йосип) Юрійович (1892 — після 1958), український історик 437, 441, 465, 476, 480, 497, 498, 516
Гернет Олександр Христофорович (1835–1893), секретар Одеської міської управи, журналіст, публіцист, громадський діяч. Член Одеської громади 100
Геродот Галікарнаський (між 490 і 480 до н.е. — бл. 425 до н.е.), давньогрецький історик, географ, мандрівник 156, 163–166

- Герострат**, мешканець міста Ефеса, який у 356 р. до н.е. спалив храм Артеміди у рідному місті для того, щоб його ім'я запам'ятали нащадки 125
- Герц Роберт** (фр.: Hertz Robert, 1881–1915), французький соціолог, представник соціологічної школи Е.Дюркгейма. Загинув на фронті під час Першої світової війни 148, 149
- Герцен Олександр Іванович** (1812–1870), російський письменник, публіцист, літературний критик, філософ. Засновник Вільної російської друкарні, де в 1857–1867 рр. видавав щотижневик “Колокол” 39, 73, 75, 292, 482
- Гильєбрандт Петр Андреевич** — див. Гильєбрандт Петро Андрійович
- Гирич Ігор Борисович** (1962), український історик, архівознавець, археограф XXIII, 523
- Гирманов Емельян**, осавул Чернігівського полку (1654) 368, 502
- Гильєбрандт Петро Андрійович** (рос.: Гильєбрандт Петр Андреевич, 1840–1905), російський історик, археограф, фольклорист, палеограф, літератор 395, 511
- Гладилович Дем'ян** (1846–1892), галицький громадський і політичний діяч, голова Наукового товариства ім.Шевченка у Львові (1887–1889, 1891–1892) 400
- Гладкий Матвій Іванович** (бл. 1610–1652), полковник міргородський, дипломат, керівник антипольського повстання на Лівобережжі, претендент на гетьманство. Страчений за наказом Б.Хмельницького 176
- Гладкой Іван**, козак Переяславського полку (1654) 369, 503
- Глинський Михайло Левович** (1467–1534), український магнат, воєначальник та державний діяч Великого князівства Литовського і Великого князівства Московського 283
- Глушко Сильвестр Васильович** (1896–1964), український історик, учень М.С.Грушевського 441
- Гнатюк Володимир Михайлович** (1871–1926), український етнограф, фольклорист, мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, перекладач, громадський діяч 10, 116, 431, 436, 471, 482
- Гнідич (Гнедич) Микола Іванович** (1784–1833), письменник, учений, чиновник Російської імперії українського походження 357
- Говорський Ксенофонт Антонович** (1811–1871), російський історик, журналіст, видавець 309, 487
- Говорт Генрі** (англ.: Howorth Henry Hoyle, 1842–1923), британський політичний діяч, адвокат, історик-аматор, геолог 419, 520
- Гоголь Микола Васильович** (1809–1852), російськомовний прозаїк, драматург, публіцист українського походження 246, 248, 268, 296, 357, 389, 472, 473
- Гогоцький Сильвестр Сильвестрович** (1813–1889), філософ, історик філософії, професор Київської духовної академії та Київського університету 178
- Годунов Борис** (1551–1605), боярин, московський цар (1598–1605) 48
- Голка**, позитивний персонаж твору П.Куліша “Великі проводи: поема 1648”. На думку М.Грушевського, прототипом Голки був Юрій Немирич 188, 190
- Головацький Яків Федорович** (рос.: Головацкый Яков Федорович, 1814–1888), український лінгвіст, етнограф, фольклорист, історик, греко-католицький священник, громадський діяч 62, 439
- Голубев Степан Тимофійович** (рос.: Голубев Степан Тимофеевич, 1848–1920), історик, професор Київської духовної академії та Київського університету 7, 430, 474
- Голубовський Петро Васильович** (1857–1907), український та російський історик 347, 474
- Гольшанська, княжна** — див. Софія Гольшанська
- Гомер**, легендарний давньогрецький поет 199, 205, 209, 214
- Гонта Іван** (1740–1768), керівник українського гайдамацького руху, один із керівників селянсько-козацького повстання, відомого під назвою Коліївщина (1768–1769) 189
- Горацій** (65 до н.е. — 8 до н.е.), видатний давньоримський поет 470
- Горбунов І.І.**, київський видавець кінця XIX — початку XX ст. 516
- Горкуша Остафій**, сотник Корсунського полку (1654) 367, 502

- Горленки**, український козацько-старшинський, згодом дворянський рід XVII—XVIII ст. 233
- Горленко Дмитро Лазаревич** (1660—1731), український державний діяч, полковник Прилуцького полку (1692—1708), один із найближчих соратників гетьмана І.Мазепи 233, 234
- Горобець Сергій Михайлович**, сучасний український історик XV, 507
- Грабовський Міхал** (1804—1863), польський письменник, літературний критик, історик, представник “української школи” в польській літературі. З середини 1820-х рр. проживав в Україні. Приятель П.О.Куліша 462
- Грабовські**, родина М.Грабовського. *Див.* Грабовський Міхал 195
- Грабянка Григорій Іванович** (?—1738), український державний і військовий діяч, козацький літописець 222, 273
- Градовський Олександр Дмитрович** (рос.: Градовский Александр Дмитриевич, 1841—1889), російський правник, публіцист 486
- Грачев В.**, московський видавець середини XIX ст. 514
- Гребенко Логин**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Гребенник Семен**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Гребінка Євген Павлович** (1812—1848), український письменник, байкар, педагог, видавець 259
- Греч Микола Іванович** (рос.: Греч Николай Иванович, 1787—1867), російський видавець, редактор, журналіст, філолог, перекладач 252, 473
- Григорієв Іван** (чес.: Grigorev Ivan), посланець молдовського господаря Георгія Стефана до Москви (1654) 352, 492
- Григорій** (XI ст.), дяк, який писав “Остромирове Євангеліє” 411
- Григорій Великий** (бл. 540—604), папа Римський, теолог 60
- Григорій І Цамблак (Цамбляк)** (бл. 1364—1419 (або 1420 або 1450)), церковний і освітній діяч, митрополит Київський і Литовський (1414—1419), не затверджений Константинопольським патріархом 66
- Григор'єв Олександр**, судовий писар Канівського полку (1654) 367, 502
- Григор'єв Артемон**, шляхтич (1654) 369, 504
- Григор'єв Роман**, писар Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Григор'єв Семен**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502
- Григор'єв Степан**, сотник Прилуцького полку (1654) 367, 502
- Григор'єв Трофим**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Григор'єв Федор**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Григор'єв Юр'ї**, козак Канівського полку (1654) 367, 502
- Григор'єв Яков**, осавул Кропивнянського полку (1654) 369, 503
- Григор'єв Яков**, судовий писар Київського полку (1654) 366, 501
- Гринько Григорій Федорович** (1890—1938), радянський політичний і державний діяч, голова Держплану УСРР (1922—1923, 1925—1926) 447
- Грицутенко Іван**, сотник Полтавського полку (1654) 367, 502
- Грінченко Борис Дмитрович** (1863—1910), український громадський діяч, письменник, педагог, лексикограф, літературознавець, історик, етнограф 363, 499
- Грозний** — *див.* Іван IV Грозний
- Грудниченко Марко**, козак Кропивнянського полку (1654) 369, 503
- Грушевська Катерина Михайлівна** (1900—1942), донька М.С.Грушевського, етнолог, соціолог VIII, X, 22, 137, 433, 453
- Грушевський Марко Федорович** (1865—1938), церковний діяч, педагог, етнограф 139, 453
- Грушевський Михайло Сергійович** (рос.: Грушевский Михаил Сергеевич, хорват.: Hruševski Mihajlo Sergijevič, чес.: Hruševs'kyj Mychajlo, фр.: Gruševskij M., псевдонім: Сергієнко М., криптонім М.Г., 1866—1934), визначний український історик та політичний, громадський і культурний діяч V—XX, XXIII, XXIV, 129, 168, 185, 237, 268, 306, 363, 428—481, 483—490, 494, 495, 497—500, 507—512, 515—523
- Грушевський Олександр Сергійович** (1877—1942), український історик, літературознавець, етнограф, журналіст.

- Брат М.С.Грушевського XI, 363, 441, 448, 459, 499, 516
- Грушевські**, родина 434
- Гулак Микола Іванович** (рос.: Гулак Николай Иванович, 1821–1899), український вчений, громадський і політичний діяч 482
- Гуляницькі Григорей**, осавул Брацлавського полку (1654) 367, 502
- Гуляницькой Іван** — див. Гуляницький (Гуляницкой) Іван
- Гуляницький (Гуляницкой) Іван**, український військовий і державний діяч доби Хмельниччини, полковник ніжинський і корсунський (1654–1657), стародубський наказний полковник (1657) 366, 501
- Гумбольдт Александер фон** (1769–1859), німецький вчений-енциклопедист, фізик, географ, мандрівник, автор багатомної праці “Космос” (у 1845–1857 рр. вийшли 1–4 томи, 5 том залишився незавершеним) 306
- Гумілевський Філарет** — див. Філарет (Гумілевський)
- Гунашевич** — див. Гунашевський Михайло
- Гунашевський** — див. Гунашевський Михайло
- Гунашевський Михайло, Гунашевич, Кунашевской Михайло Ігнат'єв сын** (? — після 1672), український літописець, дипломат, церковний діяч 369, 372, 504, 506
- Гунковской Данило**, шляхтич (1654) 369, 504
- Гуня Дмитро** (перша пол. XVII ст.), військово-політичний діяч, керівник селянсько-козацьких повстань 1630-х рр., гетьман (1637, 1638) 188, 189
- Гус Ян** (1368–1415), чеський релігійний мислитель, філософ, реформатор. Послідовники Гуса відомі як гусити 63
- Г**
- Галаган Гнат Іванович** (рос.: Галаган Игнат Иванович, ?–1748), український військовий і політичний діяч, полковник чигиринський (1709–1714) і прилуцький (1714–1739) 468
- Галагани**, український козацько-старшинський рід, до роду належали відомі поміщики, землевласники, меценати (XVIII–XIX ст.) 179
- Гамір Френсіс** (англ.: Gummere Francis Barton, 1855–1919), американський фольклорист та мовознавець 14, 432
- Гете Йоганн Вольфганг фон** (1749–1832), визначний німецький поет, мислитель, натураліст 122
- Грімм Якоб** (нім.: Grimm Jacob von, 1785–1863), німецький філолог, фольклорист, письменник. Див. також Брати Грімм 381, 388, 509
- Д**
- Давид Максим** (фр.: David Maxime, ?–1914), французький соціолог, антрополог, представник соціологічної школи Е.Дюркгейма. Загинув на фронті під час Першої світової війни 148, 149
- Давид Святославич** (бл. 1050–1123), князь переяславський (1073–1076), муромський (1076–1093), смоленський (1093–1095, 1096–1097), новгородський (1094–1095), чернігівський (1097–1123) 341
- Давид**, капітан, німець-полонений з польського війська (1655) 424, 426
- Давиденко І. та А.**, київські видавці середини XIX ст. 478
- Давилов Іван**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Давид, капітан** — див. Давид, капітан
- Давыдов Кирило**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Данило** (друга пол. XI — поч. XII ст.), ігумен одного із чернігівських монастирів, який на початку XII ст. відвідав Палестину і описав свою подорож 138
- Данило Галицький, Данило Романович** (1201–1264), державний і військовий діяч, правитель Галицько-Волинського князівства. Князь волинський (з 1211), галицький (з 1211), київський (1240). Король Русі (з 1253/1254) 283
- Данилов Володимир Валеріанович** (1881–1970), російський літературознавець, фольклорист, шевченкознавець 471
- Данилов Остафій**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Дашкевич Микола Павлович** (1852–1908), український літературознавець, історик, фольклорист 10, 441, 458
- Дашков Остафій**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502

- Дашков Степан**, козак Переяславського полку (1654) 368, 502
- Дашкова Катерина Романівна** (1743–1810), княгиня, російська письменниця, вчена, директорка Імператорської Російської академії, створеної у 1783 р. 515
- Декарт Рене** (1596–1650), французький філософ, математик, фізик, фізіолог 377, 508
- Дем'янов Іван**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Деркач Тихан**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Джалалій Филон Прокопович, Джалалій, Джалалій, Жежелей Филон, Жижелей Филон** (?–1659), український військовий діяч доби Хмельниччини, полковник прилуцький (1649), черкаський (1657–1659, 1663–1666), кропивницький (1649–1658), наказний гетьман Війська Запорозького (1651–1655) 366, 369, 370, 501, 503, 504
- Джеймс (Джеймс) Вільям** (1842–1910), американський філософ, психолог 148
- Джигир Охрім**, кум, вигадана особа, згаданий у брошурі Ф.Волховського “Правдиве слово хлібороба” 87
- Джиджора Іван Миколайович** (1880–1919), український громадський діяч, історик, публіцист. Учень М.Грушевського XI, 230, 363
- Дзедушицький (Дідушицький) Володимир Ксаверій Тадеуш** (1825–1899), граф, меценат, колекціонер, галицький політичний діяч 21
- Дзедушицькі** (Дідушицькі, пол.: Dzieduszycki), старовинний спольщений боярський український рід (XVII–XIX ст.) 21, 457
- Дикарев (Дикарів) Митрофан Олексійович** (1854–1899), український і російський фольклорист, етнограф, мовознавець 30, 416, 434, 516, 518, 519
- Димитрій Донской** — див. Дмитро Донський
- Дідель**, педагог, гімназійний учитель В.Антоновича 270
- Дідушицькі** — див. Дзедушицькі
- Длугош (Длугош) Ян** (1415–1480), польський історик та дипломат 61, 62, 431
- Дмитреев Іван**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502
- Дмитреев Іван**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Дмитреев Павел**, сотник Чигиринського полку (1654) 367, 501
- Дмитро Донський** (рос.: Димитрій Донской, 1350–1389), великий князь московський (з 1359 р.) 298, 303, 483, 485
- Добриня** (рос.: Добрыня), воєвода Володимира Святославича, брат Малуші, син Малка Любечанина 348
- Добролюбов Микола Олександрович** (1836–1861), російський літературний критик, публіцист 75, 289
- Доленга-Ходаковський (Ходаковський) Зоріан** (рос.: Ходаковский Зориан, справжнє прізвище Чарнецький Адам, 1784–1825), польський, білоруський і український етнограф, фольклорист, археолог 240, 262
- Доманицький Василь Миколайович** (1877–1910), український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч. Учень В.Антоновича 283, 363, 480
- Донец Семен**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Донцов Григорій**, студент Університету св. Володимира у Києві, слухач М.П.Драгоманова у 1870 р. 441
- Дорогоненко Левонтей**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Дорогоненко Лукьян**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Дорофеев Петр** — див. Дорошенко Петро Дорофійович
- Дорошенко Володимир Вікторович** (1879–1963), український бібліограф, літературознавець, історик, перекладач 446
- Дорошенко Дмитро Іванович** (1882–1951), український політичний діяч, дипломат, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф 477
- Дорошенко Петро Дорофійович, Дорофеев Петр, Дорошенко Петр** (1627–1698), український політичний, державний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького Правобережної України (1665–1676) 232, 418, 423–427, 499
- Дорошенко Федір (Федор) Дорофійович** (XVII ст.), брат П.Д.Дорошенка 424, 427

Дорошенко Петр — див. Дорошенко Петро Дорофійович

Дорошкевич Олександр Костянтинович (1896 (1889 ?)—1946), український літературознавець, літературний критик, педагог. У 1920-х рр. опрацьовував архівні матеріали П.Куліша 459

Драгоманов (Драгоманів) Михайло Петрович (рос.: Драгоманов Михаил Петрович, 1841—1895), визначний український громадський діяч, філософ, публіцист, історик, фольклорист, літературознавець, економіст XVI, XVII, 3—5, 7, 8, 10, 17, 18, 32, 68, 69, 70—74, 76, 77, 80—85, 90, 93—98, 100, 101—103, 105, 109, 110, 114, 116, 132—134, 219, 237, 246, 247, 249, 250, 255—257, 263, 264, 273, 274, 307, 309, 357, 395, 397, 414, 415, 428—430, 432, 436, 440—448, 451, 452, 472—474, 482, 509, 512—514, 519, 523

Драгоманов Петро Якимович (1802—1860), чиновник, правник, літератор. Батько М.П.Драгоманова та О.П.Косач (Олени Пчілки) 441

Драгоманов Світозар Михайлович (1884—1958), український економіст, кооператор, перекладач, публіцист. Син М.П.Драгоманова 441

Драгоманова (уродж. Цяцька) Єлизавета Іванівна (1821—1895), мати М.П.Драгоманова та О.П.Косач (Олени Пчілки) 441

Драгоманови, родина 83, 441

Дубровіна Любов Андріївна (1950), український історик, джерелознавець, книгознавець XXIII

Дубровський Василь Васильович (1897—1966), український історик-архівіст, музеєзнавець, сходознавець (тюрколог), громадський і релігійний діяч 421, 522

Дурдуківський Володимир Федорович (Хведорович) (1874—1937), український громадський діяч, педагог, літературознавець, мовознавець 363

Дьюї Джон (англ.: Dewey John, 1859—1952), американський філософ (прагматик), психолог, освітній діяч 148, 455

Дюркгейм Андре-Арман (1892—1915), французький лінгвіст та соціолог, син Е.Дюркгейма. Загинув на фронті під час Першої світової війни 149, 455

Дюркгейм Еміль (фр.: Durkheim Émile, 1858—1917), французький соціолог, етнолог 28, 143—150, 454, 455

Дяченко Іван, сотник Корсунського полку (1654) 367, 501—502

Е

Еберт Макс (нім.: Ebert Max, 1879—1929), німецький археолог 160, 456, 457

Евгеній — див. Євгеній (Болховитинов)

Евойков Федор, козак Переяславського полку (1654) 368, 503

Евтифеев Василей, писар Переяславського полку (1654) 368, 502

Евфимовський Володимир Степанович — див. Євфимовський Володимир Степанович

Елеонський Федор Герасимович (1836—1906), російський історик-біблієїст, видавець 497

Емельянов Корнило, козак Переяславського полку (1654) 368, 503

Емін Федір Олександрович (рос.: Эмин Федор Александрович, 1735—1770), російський письменник, перекладач 484

Енгельс Фрідріх (1820—1895), німецький підприємець, політичний діяч, філософ, історик, публіцист, один із основоположників марксизму 77, 95, 446

Еразм Роттердамський (рос.: Эразм Роттердамский, 1466—1536), вчений-гуманіст, визначний мислитель епохи Відродження 268

Еремеев Семен, козак Кропивнянського полку (1654) 369, 503

Ермолаев Василей, сотник Ніжинського полку (1654) 369, 503

Ермолаев Тимофей, козак Переяславського полку (1654) 368, 503

Ермошин Степан, козак Ніжинського полку (1654) 369, 503

Есипов Федосей, козак Переяславського полку (1654) 368, 503

Естир — див. Есфір

Естрайхер Кароль (1827—1908), польський бібліограф, критик, історик літератури і театру, публіцист, упорядник багатотомного каталогу польських книг і книг про Польщу "Bibliografia polska" 122, 450

Есфір (Естир), одна із найвідоміших біблійних жінок, головна дійова особа одноїменної книги Старого Завіту 60

Ефименко Петро Петрович — див. Єфименко Петро Петрович

Є

Євгеній (рос.: Евгений, в миру Болховитинов Євфимій Олексійович, 1767–1837), митрополит київський (з 1822), історик, бібліограф, археолог 221, 292, 484

Євещкий Орест Степанович, український письменник, фольклорист, етнограф XIX ст., учасник гуртка поетів-романтиків 428

Євещкий Федір Степанович (бл. 1800–після 1843), український славіст, фольклорист, етнограф, учасник гуртка поетів-романтиків 428

Євфимовський Володимир Степанович (рос.: Евфимовский Владимир Степанович, 1899–1942), український історик, археограф, архівіст. Учень М.Грушевського 365, 373, 499, 500, 506, 507

Єгунова-Щербина Софія Мартіївна, громадська діячка, член Одеської громади 100, 363, 476

Єзуз — див. Христос

Єлисей Плетенецький — див. Плетенецький Олександр Михайлович, чернець ім'я Єлисей

Єнуکیدзе Авель Сафронович (1877–1937), діяч революційного руху в Російській імперії, радянський державний та політичний діяч XVII, XVIII, 109, 446, 447

Єрмак Тимофійович (1532/1534 (1542?)–1585), отаман донських козаків, розбійник, ватажок походу на Сибірське ханство, що поклав початок завоюванню сибірських земель Московським царством 48

Єронім Празький (рос.: Иероним Празский, бл. 1380–1416), чеський реформатор, учений, сподвижник Яна Гуса 63, 439

Єрофеїв Іван Федорович (1882–1953), український письменник, історик, літературознавець, етнограф і фольклорист 10

Єфименко Олександра Яківна (1848–1918), російський та український історик, етнограф 26

Єфименко Петро Петрович (рос.: Ефименко Петр Петрович, 1884–1969),

український і російський археолог, етнограф, учень Ф.К.Вовка 315, 317, 488

Єфрем, митрополит київський (1054/1055–1065) 408

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939), український громадсько-політичний і державний діяч, літературознавець, публіцист, журналіст 437, 459

Ж

Жданов Степан, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502

Жданович Антін (?–1660), український військовий діяч доби Хмельниччини, дипломат, полковник київський (1650–1653, 1655–1656), наказний гетьман, генеральний суддя (1656) 375, 523

Жежелей Филон — див. Джалалій Филон Прокопович

Желі Джордж (фр.: Gelly Georges), французький соціолог, представник соціологічної школи Е.Дюркгейма. Загинув на фронті під час Першої світової війни 149

Желобченко Демід, сотник Брацлавського полку (1654) 367, 502

Желябов Андрій Іванович (рос.: Желябов Андрей Иванович, 1851–1881), революціонер-народник. Страчений 3 (15) квітня 1881 р. за замах на імператора Олександра II 100, 101

Жемчужников Лев Михайлович (1828–1912), український і російський художник. Син Єлисавети Олексіївни Перовської та Михайла Миколайовича Жемчужникова, брат Олексія Михайловича Жемчужникова. Приятель П.О.Куліша 462

Жигимонт (Сигізмунд) Корибутович (бл. 1395–1435), литовсько-руський князь, намісник Чеського королівства. Герой Гуситських війн 63, 298

Жижелей Филон — див. Джалалій Филон Прокопович

Житецький Ігнат (Гнат) Павлович (1866–1929), український історик, літературознавець, публіцист 403, 437, 440, 448, 459, 465, 471, 497, 498, 516

Житецький Павло Гнатович (рос.: Житецкий Павел Игнатьевич, 1837–1911), філолог, перший історик української літературної мови, педагог, публіцист.

Один із основоположників київської Старої громади 10, 11, 12, 93, 102, 247, 256, 257, 264, 363, 364, 415, 416, 429, 431, 445, 458, 474, 475, 519

Жовківський — див. Жолкевський Станіслав

Жолкевський (Жовківський) Станіслав (1547–1620), польський шляхтич, військовий та державний діяч Речі Посполитої 204

Жоравка Лук'ян Іванович (?–1719), український державний і військовий діяч, полковник Стародубського полку (з 1709) 226

Жуковський Аркадій Іларіонович (1922–2014), український історик, громадський і політичний діяч 434

З

Заблоцкий Яков, сотник Канівського полку (1654) 367, 502

Заборовський Михайло (чернече ім'я Рафаїл, 1676–1747), український церковний, громадський та освітній діяч, митрополит Київський, Галицький та всієї Малої Росії (1743–1747) 404

Загоровський Євген Олександрович (рос.: Загоровский Евгений Александрович, 1885–1938), український історик 520

Зайкевич Анастасій Єгорович (1842–1931), агроном, професор Харківського університету. Допомігав Полтавському земству в описі гончарних виробів, у деяких газетних статтях із бджільництва торкався етнографічних сторінок народного життя. (Прізвище помилково надруковано *Гайкевич*) 5, 429

Заклинський Леонід Гнатович (1850–1890), український історик, громадсько-політичний діяч 96

Залеський Богдан (1802–1886), польський поет і громадський діяч 519

Залеський Вацлав Міхал (псевдонім пол.: Wacław z Oleska, 1799–1849), польський етнограф, поет, політичний діяч 381, 509

Залізняк Максим Ієвлевич (бл. 1740 — 1768), січовий козак, один з керівників селянсько-козацького повстання, відомого під назвою Коліївщина (1768–1769) 90, 189

Залізо (Зелізо, Желізо) Іван (чернече ім'я Йов, Йов Почаївський, 1550–

1651), церковний діяч, письменник. Преподобний (канонізований Російською православною церквою) 214

Залюбовський Григорій Антонович (1836–1898), український етнограф, фольклорист, письменник, громадський діяч 5

Замойські (рос.: Замойские), польський графський рід 372, 506

Заозерський Олександр Іванович (рос.: Заозерский Александр Иванович, 1874–1941), російський історик 518

Запасной Сидор, козак Ніжинського полку (1654) 369, 503

Запорожець-невмирака, очільник козацтва-гайдамацтва, головний герой вертепної драми П.Куліша “Іродова морозка (Святочне представление на малорусском языке)” 196

Заруба Віктор Миколайович (1957), український історик *XII*

Заславський Давид Йосифович (рос.: Заславский Давид Иосифович, 1880–1965), російський публіцист, літературний критик, партійний діяч 441

Затонський Володимир Петрович (1888–1938), радянський партійний і державний діяч, з 1924 — секретар ЦК КП(б)У, у 1927–1933 — нарком Робітниче-селянської інспекції та голова Центральної контрольної комісії ЦК КП(б)У 448

Захарченко-Ващенко — див. Ващенко-Захарченко

Заходний Мартин (1869–1910), львівський архітектор, будівничий вілл І.Франка та М.Грушевського у Львові 451

Зборовський Самуїл (Самійло) (?–1584), військовий і політичний діяч Речі Посполитої, гетьман Війська Запорозького (1581–1584) 212

Зелізо Іов — див. Зелізо Іван

Земкевич Михайло, варшавський видавець останньої третини XIX ст. 475

Зібер Микола Іванович (1844–1888), український економіст, соціолог, філософ, громадський діяч, популяризатор марксизму в Україні 26, 72, 77, 80, 97, 441, 445

Золотаренко Іван Никифорович, Іван Никифороенко Золотаренко (?–1655), український військовий діяч доби

Хмельниччини, полковник корсунський (1652) і ніжинський (1652–1655), наказний гетьман Сіверський (1654–1655) 366, 423, 501

Золоторенко Максим, сотник Канівського полку (1654) 367, 502

Зубатов Сергій Васильович (1864–1917), російський чиновник, організатор системи політичного розшуку у Російській імперії на початку ХХ ст. 359

Зубрицький Денис Іванович (1777–1862), український історик, етнограф, архівіст 517

Зубрицький Михайло Іванович (1856–1919), український етнограф, фольклорист, історик 21

Зузин Никита Олексеевич, Зузин Микита Алексеевич — див. Зюзін Микита Олексійович

Зюзін Микита Олексійович, Зузин Микита Алексеевич, Зузин Никита Олексеевич, боярин, путивльський воєвода 373–375

І–Й

Іван Васильевич Грозний — див. Іван IV Грозний

Іван Великий — див. Іван III Васильович

Іван Грозний — див. Іван IV Грозний

Игнатовской Василей Гаврилов сын, шляхтич (1654) 369, 504

Игнатъев Григорей, осавул Кропивнянського полку (1654) 369, 503

Игорь — див. Ігор Святославич

Иеремия Галка — див. Костомаров Микола Іванович

Иероним Пражский — див. Єронім Празький

Ильин Яков, козак Переяславського полку (1654) 368, 503

Илья Муромец — див. Ілля Руський

Иордан — див. Іордан

Ирина (I ст.), християнська свята, великомучениця 409

Истрин Василий Михайлович — див. Істрін Василь Михайлович

Йоасаф, син індійського царя, який стає християнином, герой середньовічного роману індійського походження “Повість про Варлаама і Йоасафа”, що відомий у численних переказах та переробках, в тому числі давньослов'янських 116, 449

Йов, старозавітний праведник, про якого оповідає Книга Йова в Біблії 206, 311

Йона Глезна (пом. 1494), митрополит Київський, Галицький та всієї Русі 66

Йосиф Флавій (I ст.), єврейський історик 410

Йосія (VII ст. до н.е.), цар Юдейського царства 409

I

Іван IV Грозний (Іван Васильович, рос.: Іван Грозный, Іван Васильевич Грозный, 1530–1584), великий князь московський (1533–1547), перший російський цар (від 1547) 33, 36, 47, 48, 52, 53, 436, 437

Іван Богуславець, легендарний герой однойменної козацької думи 7, 16

Іван Васильович — див. Іван IV Грозний

Іван Великий — див. Іван III Васильович

Іван III Васильович, Іван Великий (рос.: Іван Великий, 1440–1505), великий князь московський (з 1462) 247, 249, 295, 472

Іван Канівченко, Івась Коновченко, легендарний козак, герой однойменної української думи 16

Іван, узагальнене ім'я українського парубка 140

Іван, цар — див. Іван IV Грозний

Іванішев Микола Дмитрович (рос.: Иванішев Николай Дмитриевич, 1811–1874), український і російський юрист, історик 274, 275, 402, 478

Іваннікова Людмила Володимирівна, сучасна українська дослідниця історії науки, етнолог 429

Іванов Андрей, сотник Чернігівського полку (1654) 368, 502

Іванов Анофрей, сотник Чернігівського полку (1654) 368, 502

Іванов Артемей, вїт переяславський (1654) 368, 503

Іванов Григорей, обозний Чернігівського полку (1654) 368, 502

Іванов Григорей, сотник Прилуцького полку (1654) 367, 502

Іванов Дмитрей, осавул Переяславського полку (1654) 368, 502

Іванов Іван, козак Канівського полку (1654) 367, 502

Іванов Іван, сотник Чернігівського полку (1654) 368, 502

- Іванов Карп**, писар Ніжинського полку (1654) 369, 503
- Іванов Козьма**, козак Корсунського полку (1654) 367, 502
- Іванов Лазар**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Іванов Мирон**, осавул Полтавського полку (1654) 367, 502
- Іванов Михайло**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Іванов Михайло**, сотник Корсунського полку (1654) 367, 501
- Іванов Остафей**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502
- Іванов Петр**, козак Переяславського полку (1654) 368, 502
- Іванов Сава**, писар Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Іванов Самойло**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Іванов Степан**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Іванов Федор**, козак Переяславського полку (1654) 369, 503
- Іванов Яков**, сотник гетьманського полку (1654) 369, 503
- Ігнат'єв Іван**, сотник Прилуцького полку (1654) 367, 502
- Ігор Святославич** (рос.: Игорь Святославич, 1151–1202), новгород-сіверський (з 1178) та чернігівський князь (1198), герой давньоруської поеми “Слово о полку Ігоревім” 15, 203, 251, 254, 341, 473
- Ізяслав Мстиславич** (бл. 1097–1154), великий князь київський (1146–1154) 258, 342
- Іларіон** (990–1088), митрополит київський та всієї Русі, письменник, правдоподібно, автор “Слова про закон і благодать” 251, 411, 412
- Ілля Руський, Ілля Муромець**, легендарний богатир часів Київської Русі, герой руського епосу 203, 247, 463
- Ілля**, біблійний пророк, святий 24, 433
- Ільницький Лука Васильович** (1844 — ?), український громадський діяч, архівіст, видавець, збирач українського етнографічного матеріалу, член київської Старої громади 5
- Інокентій** (в миру Борисов Іван Олексійович, 1800–1857), проповідник, письменник та релігійний діяч, архієпископ 295
- Іоанн з Вишні** — див. Вишенський Іван
- Іоанн Златоустий** (347–407), святий, один із засновників Константинопольського патріархату, вселенський учитель, оратор, релігійний полеміст 409, 517
- Іоанни московські**, узагальнююча назва великого князя московського Івана III Великого та великого князя московського, царя Івана IV Грозного, у період правління яких територія Московського князівства (з 1547 — Московського царства) значно розширилась 304
- Іордан** (рос.: Иордан, VI ст.), готський історик 167
- Ірод**, цар, персонаж вертепної драми П.Куліша “Іродова морока (Святочне przedstawienie на малорусском языке)”, символ антидуховності 196, 459, 460, 462
- Істрін Василь Михайлович** (рос.: Истрин Василий Михайлович, 1865–1937), російський літературознавець 58, 410, 438, 518
- Ісус Христос** — див. Христос

К

- Кабе Етьєн** (1788–1856), французький філософ-соціаліст, публіцист 73
- Калинин Авдей**, козак Переяславського полку (1654) 368, 502
- Калинин Іван**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Калиновський Григорій Іванович** (рос.: Калиновский Григорий, 1758 — після 1799), військовик, етнограф 244, 472
- Калінка Валеріян** (1826–1886), польський політичний та громадський діяч, історик, священик 268, 477
- Калюжний Наум Михайлович** (справжнє прізвище Шейтельман, 1886–1937), український партійний та державний діяч, дипломат, журналіст 419, 520
- Каманін Іван Михайлович** (рос.: Каманин Иван Михайлович, 1850–1921), український історик, архівіст, археограф, палеограф 363, 460
- Камишан Олександр Михайлович** (1898–?), український історик-марксист, керівник Науково-дослідної кафедри марксизму при ВУАН (1926–1930), вчений секретар Соціально-економічного відділу ВУАН (1930–1932). Репресований 515

- Канівченко Іван** — див. Іван Канівченко
- Каннер Генріх** (1864–1930), австрійський письменник, журналіст, редактор, засновник віденського тижневика “Die Zeit” 117
- Каношевич Сагайдачний Петро** — див. Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович
- Капнисти (Капністи)**, український шляхетський рід XVIII–XX ст. 228
- Караваєв Володимир Опанасович** (1811–1892), лікар, один із організаторів медичного факультету Університету св. Володимира у Києві, його перший декан (1843–1847) 402
- Караджич Вук Стефанович** (1787–1864), сербський діяч національного відродження, письменник, філолог, історик, фольклорист 381, 385, 509
- Карл I Великий** (747–814), король франків (з 768), король лангобардів (з 774), імператор Заходу (з 800) 167, 168, 409, 410
- Карлович Ян** (1836–1903), видатний польський філолог та етнолог 123
- Кармелюк Устим Якимович** (1787–1835), український селянин, керівник повстанського руху на Поділлі проти соціального і національного гніту у 1813–1835 рр 299
- Карпов Геннадій Федорович** (1839–1890), російський історик 481
- Карський Юхим (Єфимій) Федорович** (рос.: Карский Евфимий Федорович, 1860–1931), білоруський та російський філолог-славіст, мовознавець, палеограф, етнограф 59, 346, 438
- Катерина Друга** — див. Катерина II Велика
- Катерина II Велика, Катерина Друга** (1729–1796), російська імператриця (1762–1796) 41, 176, 194, 195, 207, 208, 212, 515
- Катков Михайло Никифорович** (1818–1887), російський публіцист, літературний критик. Один з ініціаторів Емського указу та обмежень на вживання української мови в Російській імперії 358
- Каторжної Роман**, сотник Корсунського полку (1654) 367, 502
- Качаловський А.М.**, український громадський діяч, хімік, член Українського наукового товариства 363
- Качковський Жигмонт (Сигізмунд)** (1825–1896), польський письменник, поет, публіцист, діяч національно-визвольного руху, згодом провокатор, австрійський шпигун 125
- Качковський Михайло** (рос.: Качковский Михаил, 1802–1872), український громадський діяч, письменник, меценат, публіцист, народовець-австрофіл 96, 446
- Кветка Трофим, Унетко**, сотник Корсунського полку (1654) 367, 501
- Квітка** — див. Квітка-Оснoв'яненко Григорій Федорович
- Квітка Климент Васильович** (1880–1953), український музикознавець, фольклорист 62, 439
- Квітка-Оснoв'яненко Григорій Федорович, Квітка** (1778–1843), український прозаїк, драматург, літературний критик, культурно-громадський діяч 87, 189, 312, 444, 487
- Квятковський Григорій Іванович** (1858–1932), доктор медицини, колекціонер творів мистецтва, український громадський діяч 363
- Керер Е.Т.**, київський видавець останньої третини XIX ст. 474
- Кесслер Карл Федорович** (1815–1881), російський зоолог німецького походження, професор Університету св. Володимира у Києві (1844–1863) 402
- Кий**, легендарний полянський князь, засновник Києва, брат Щека, Хорива та Либеді 163
- Кирило і Мефодій** (IX ст.), брати, слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської азбуки 239
- Кирилов Григорей**, козак Переяславського полку (1654) 368, 502
- Кирилюк Євген Прохорович** (1902–1989), український літературознавець 463
- Киричинський Омелян**, боярин та дружка на весіллі І.Франка, автор спогадів про нього 448
- Кияниця Петро Антонович** (1899–після 1953), український партійний діяч, журналіст, історик, літературознавець 117, 450
- Кіржаєв Сергій Миколайович** (1958), український історик, архівознавець, археограф V, VI, 522, 523

- Кістяківські** (рос.: Кистьяковские; у романі Андрія Белого “Крещений китаец” — Костяковские), відома київська родина українських громадських діячів і вчених 268
- Кішка Самійло** (р.н. невід. — 1602), козацький отаман, гетьман реєстрових козаків (1600—1602). Герой однойменної української думи 16
- Клен Х.Ф.**, петербурзький видавець другої половини XVIII ст. 471, 472
- Клепацький Павло Григорович** (1885—1938), український історик, літературознавець 471
- Клепченко Андрей**, сотник Брацлавського полку (1654) 367, 502
- Кобзар** — див. Шевченко Тарас Григорович
- Ковалевський Максим Максимович** (1851—1916), український громадський і політичний діяч, правник, соціолог, історик. Член київської “Старої громади” 445
- Ковачев Янко С.**, болгарський друкар, у друкарні якого у 1870-х роках публікувалися пропагандистські брошури народників 444, 445
- Кожанчиков Дмитро Юхимович** (рос.: Кожанчиков Дмитрий Ефимович, 1819—1877), російський видавець, власник книгарні у Санкт-Петербурзі 289, 485
- Козирев Олег Сергійович** (1959), український історик 445
- Козловська Валерія Євгенівна** (1889—1956), український археолог, музеєзнавець 489
- Козмин Семен**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Козьма Індикоплов** (VI ст.), візантійський купець, що здійснив кілька подорожей, які описав у книзі “Християнська топографія” 410
- Коклес Горацій** (VI ст. до н.е.), напівлегендарний давньоримський герой 204, 229
- Колар** — див. Коллар Ян
- Колесса Олександр Михайлович** (1867—1945), український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч. Брат Ф.М.Колесси 363, 416, 451, 519
- Колесса Філарет (Філярет) Михайлович** (1871—1947), український етнограф, фольклорист, композитор, музикознавець, літературознавець. Брат О.М.Колесси 10, 11, 13, 14, 431, 432
- Коллар Ян, Коляр, Колар** (1793—1852), словацький політичний та церковний діяч, філософ, етнограф 381, 385, 509
- Колодько В.**, студент Університету св.Володимира у Києві, слухач М.П.Драгоманова у 1870 р. 441
- Коляр** — див. Коллар Ян
- Комаров Михайло Федорович (Хведорович)** (1844—1913), український письменник, перекладач, бібліограф, фольклорист 363, 416, 476
- Кондратьєв Яков**, сотник Миргородського полку (1654) 367, 502
- Конечний Фелікс-Кароль** (1862—1949), польський історик, бібліотекар, архівіст, редактор 118
- Конисский** — див. Георгій (Кониський)
- Кониський Олександр Якович** (1836—1900), український письменник, перекладач, педагог, громадський діяч, видавець 73, 191, 400, 416, 437, 442, 461, 478, 480, 515, 516, 518, 519
- Конопницька Марія** (1842—1910), польська письменниця, публіцистка, поетка 123
- Константинович Н.**, історик, разом із О.М.Лазаревським склав “Обозрение Румянцевской описи” (вип. 3 та 4) 466
- Копинський, чернече ім'я Ісайя** (?—1640), український церковний діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1631—1640) 213
- Копистенський Захарія** (?—1627), український церковний і культурний діяч, письменник-полеміст 408, 409, 517
- Кордуба Мирон Михайлович** (1876—1947), український історик, письменник, публіцист. Учень М.Грушевського 400, 476, 480, 515, 516
- Коробан Семен Ермолов сын**, шляхтич (1654) 369, 504
- Коробка Федір, обозной Федор** (?—?), український військовий і державний діяч доби Хмельниччини, генеральний обозний (1650—1654, 1669) 366, 370, 501, 505
- Короленко Володимир Галактіонович** (1853—1921), російський і український письменник, публіцист, громадський діяч 357

- Коропка Осип**, сотник Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Коростель Тимофей**, сотник Канівського полку (1654) 367, 502
- Короткий Віктор Андрійович** (1959), український історик 476
- Корсунцов Мануйло**, козак Корсунського полку (1654) 369, 503
- Корчак-Новицький Георгій Трохимович** (рос.: Корчак-Новицкий Георгий Трофимович, ? — після 1900), київський видавець 431, 466, 475, 517
- Корчак-Новицький Микола Трофимович** (рос.: Корчак-Новицкий Николай Трофимович, 1862–1937), київський видавець 466, 517, 521
- Корчак-Чепурковский (Корчак-Чепурківський) Овксентій Васильович** (1857–1947), вчений-гігієніст, епідеміолог, український громадський діяч 363
- Косач (Косачева) Ольга Петрівна** (псевдонім Олена Пчілка, рос.: Олена Пчилка, 1849–1930), українська письменниця, перекладачка, етнограф, громадська діячка. Сестра М.П.Драгоманова, мати поетеси Лесі Українки 5, 363, 440, 441, 462
- Косач Петро Антонович** (1841–1909), український юрист, громадський та культурний діяч. Чоловік О.П.Косач (Олени Пчілки), батько Лесі Українки 416
- Косицький Іван, Косицький (Косицькой) Іван**, черкаський полковник (1655) 424–426
- Косинський Криштоф** (1545–1593), український військовий діяч, організатор козацького повстання 1591–1593 рр. 198, 199
- Косицький (Косицькой) Йван (Іван)** — див. Косинський Іван
- Коснячко** (XI ст.), київський воєвода-тисяцький, кодифікатор “Руської правди” 411
- Косов Сильвестр** (пол.: Kossow Sylwestr, ?–1657), український церковний діяч, митрополит Київський, Галицький та всієї Русі (1647–1657), письменник 517
- Коссак Іван Йосипович** (1876–1927), військовий, український громадський діяч, автор спогадів про І.Франка 448
- Костата Андрей**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Костирський, Костырской, Костырский, Костырский Яков**, наказний гетьман (1654) 368, 502, 503
- Костомаров Микола Іванович** (рос.: Костомаров Николай Иванович, псевдоніми: Йеремія Галка, Южнорусс, 1817–1885), видатний український історик, поет-романтик, публіцист, етнограф, громадський діяч. Засновник народницького напрямку в українській історіографії XI, XIII, XV, XVI, XVII, 3, 4, 7, 32–34, 36, 38, 39, 41–43, 45, 47, 52, 54–56, 64, 71, 73, 104, 152, 173–174, 194, 198, 207, 212, 219, 229, 237, 247, 250, 253, 257, 269, 275, 280, 288–294, 296–299, 302–312, 377–382, 384–398, 419, 420, 428, 435–437, 440, 442, 456, 459, 463, 465, 467, 472, 478, 480–487, 499, 507–515, 521
- Костомарова Аліна Леонтіївна** (уродж. Крагельська, за першим чоловіком Кисіль, 1830–1908), дружина М.І.Костомарова 38, 481
- Костомарова Тетяна Петрівна** (1798 (1800?) — 1875), мати М.І.Костомарова 38
- Костырский Яков** — див. Костирський
- Костырский, гетман** — див. Костирський
- Костырской** — див. Костирський
- Костюшко Анджей Тадеуш Бонавентура** (1746–1817), білоруський, польський і американський військовий і політичний діяч, національний герой Польщі і США 472
- Костяковские** — див. Кістяківські
- Костянтин VII Порфирородний** (905–959), візантійський імператор, вчений, письменник 165, 339
- Костянтинов Андрей**, сотник Черкаського полку (1654) 367, 502
- Костянтинов Василь**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Котельников Василь Григорович** (1850–після 1934), державний службовець, агроном, популяризатор імені і творчої спадщини М.Костомарова 437, 482, 508
- Котенко Петр**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Котляревський Іван Петрович** (1769–1838), український письменник, поет,

- драматург, зачинатель сучасної української літератури, громадський діяч 296, 360, 451
- Котляревський Олександр Олександрович** (1837–1881), український етнограф, філолог, славіст 403, 458
- Котов Кузьма Єрмолайович** (1855–1938), катеринославський землевласник, присяжний повірений, редактор і видавець, учасник народницького руху 82, 95, 443, 446
- Котович**, учасник Коліївщини, селянсько-козацького повстання, про якого згадує П.Куліш 189
- Котомин Антон Михайлович** (?–1906), російський громадський та культурний діяч, видавець 442
- Кочубеї** (рос.: Кочубеи), козацько-старшинський, згодом дворянський рід XVII–XIX ст. 231, 468
- Кошель Сисой**, козак, мешканець с. Мізин Кролевецького повіту, у садібі якого влітку 1908 р. були знайдені мамутові кістки та кремінні відщепки 314
- Коялович Михайло Осипович** (1828–1891), російський історик, політичний публіцист, видавець 292, 303, 308, 309, 481, 483–486
- Кравс Фрідріх** — див. Краус (Кравс) Фрідріх Саломон
- Кравченко Іван**, осавул Черкаського полку (1654) 367, 502
- Кравченко Іван**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Кравчинський Сергій Михайлович** (псевдонім Степняк, 1851–1895), український і російський революціонер-народник, письменник 78, 90, 444
- Край Карл** (1773–1832), російський видавець, засновник друкарні у Санкт-Петербурзі 471
- Красінський Валеріан** (пол.: Krasinski Walerjan Skorobohaty, 1795–1855), польський політичний діяч, історик 59, 438
- Красінські**, родина польських колекціонерів-бібліофілів, засновники Бібліотеки ординації Красінських у Варшаві. М.Грушевський неодноразово посилається на Збірник Варшавської бібліотеки Красінських 65
- Красовской Феодор**, козак Канівського полку (1654) 369, 503
- Красольський Яков**, сотник Обуховської сотні Київського полку (1654) 366–367, 501
- Краус (Кравс) Фрідріх Саломон** (нім.: Krauss Friedrich S., 1859–1938), австрійський етнограф, фольклорист, славіст 138, 453
- Крашевський Юзеф-Ігнацій** (1812–1887), польський письменник, публіцист, історик, видавець, польський та український громадський і політичний діяч 121–122
- Кривошея Володимир Володимирович** (1958–2015), український історик XV, 507
- Кримський Агатангел Юхимович** (1871–1942), український історик, сходознавець, письменник, перекладач X, 363, 439, 458, 474
- Криницький Макарій**, чернець Києво-Печерського монастиря (сер. XVII ст.) 370, 504
- Крип'якевич Іван Петрович** (1886–1967), український історик, учень М.Грушевського XII, 413, 516, 522
- Кричевський Василь Григорович** (1872–1952), український художник, архітектор, графік 433
- Кройцер Георг Фрідріх** (нім.: Creuzer Georg Friedrich, 1771–1858), німецький філолог та археолог 388, 510
- Кропивницький Марко Лукич** (1840–1910), видатний український письменник, драматург, театральний актор, режисер, співак, музикант, композитор, етнограф та фольклорист 5
- Крузо Робінзон**, герой романів англійського письменника Д.Дефо 71
- Крупченко Іван**, козак Корсунського полку (1654) 367, 502
- Крутта Антоній** (XIX ст.), перекладач 521
- Кубаля Людвик** (пол.: Kubala, 1838–1918), польський історик 352, 420, 491, 495, 521
- Кудрявцев Петро Павлович** (1868–1940), український історик, літературознавець, теолог, філософ 411, 518
- Кузеля Зенон Францискович** (1882–1952), український мовознавець, етнограф, фольклорист, бібліограф, історик, видавець, громадський діяч 10
- Кузів Василь Іванович** (1887–1958), український церковний діяч, з 1905 на еміграції у США VI

Кукуль Василей, сотник Брацлавського полку (1654) 367, 502

Кулиш П.А. — див. Куліш Пантелеймон Олександрович

Куліш Андрій Іванович (бл. 1759–1781), заможний землевласник, із козацько-старшинського роду, дід П.О.Куліша, батько О.А.Куліша та Р.А.Куліша 176

Куліш Катерина Іванівна (уродж. Гладка, ?–1839 або 1840), друга дружина О.А.Куліша, мати П.О.Куліша 176, 177

Куліш Леся Романівна, сестра у перших П.О.Куліша, донька Р.А.Куліша 178

Куліш Олександр Андрійович (1781–1847), заможний хлібороб, із козацько-старшинського роду, батько П.О.Куліша 176

Куліш Пантелеймон Олександрович, Куліш Панько (рос.: Кулиш Пантелеймон Александрович, псевдоніми — Николай М., Хуторянин, Павло Белебень, 1819–1897), український письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач XVI, XVII, 4, 124, 125, 173–179, 181, 184–188, 190–196, 198, 199, 203–207, 209, 211–215, 217, 219, 237, 259, 298, 304, 389, 397, 450, 458–464, 472, 486, 510, 511, 513, 523

Куліш Роман Андрійович (1783–1819), заможний землевласник, із козацько-старшинського роду, дядько П.О.Куліша, брат О.А.Куліша 176

Куліші, козацько-старшинський рід (XVIII–XIX ст.), до якого належали А.І.Куліш, О.А.Куліш, Р.А.Куліш та П.О.Куліш 176, 177

Кульчицький Станіслав Владиславович (1937), український історик X

Кунашевской Михайло Игнатьев сын — див. Гунашевський Михайло

Купало, слов'янський міфологічний персонаж, пов'язаний із святкуванням літнього сонцестояння 386

Курбацький Самійло (рос.: Курбацкий Самойло), козацький полковник (1655) 424–427

Кученко Хоритон, козак Кропивнянського полку (1654) 369, 503

Кучинський Андрій, київський гімназійний вчитель, слухач лекцій В.Антоновича 480

Кушнерьов Іван Миколайович (рос.: Кушнерёв Иван Николаевич, 1827–1896), російський письменник, видавець 447, 499

Л

Лаврентьев Іван, сотник Миргородського полку (1654) 368, 502

Лаврентьев Іван, сотник Чернігівського полку (1654) 368, 502

Лавров Петро Лаврович (псевдонім П.Миртов, 1823–1900), російський соціолог, філософ, публіцист, ідеолог народництва 75–77, 79, 80, 82, 97, 133, 305, 442–444, 451

Лазаревська (уродж. Лашинська) Опанасія Олексіївна (рос.: Лазаревская Афанасия Алексеевна, 1798–1879), дружина М.І.Лазаревського, мати О.М.Лазаревського, бабця К.О.Лазаревської 468

Лазаревська Аф.Ол. — див. Лазаревська (уродж. Лашинська) Опанасія Олексіївна

Лазаревська Катерина Олександрівна (1879–1939), український історик, археограф. Донька О.М.Лазаревського 237, 465, 468, 469

Лазаревський Матвій Іллч (1778–1856), цивільний чиновник, титулярний радник. Батько О.М.Лазаревського, автор мемуарів про Чернігівщину першої половини XIX ст. “Пам'яті мій” 468

Лазаревський Олександр Матвійович (рос.: Лазаревский Александр Матвеевич, криптоніми О.М., Ол.М., 1834–1902), видатний український історик, джерелознавець, генеалог, видавець XIII, XVI, XVII, 218–231, 234–237, 255, 256, 269, 280, 464–469, 473

Лазаревські, український козацько-старшинський, пізніше дворянський рід XVIII–XX ст. До роду належав О.М.Лазаревський 237, 468

Лакиза Іван Никифорович (1895–1938), український літературознавець, критик, публіцист, журналіст 117, 450

Ламенне Фелісіте Робер де, Лямене (1782–1854), французький католицький священик, письменник, філософ і політичний діяч 39

Ланганс Мартин Рудольфович (рос.: Ланганс Мартын Рудольфович, 1852–

- 1883), російський політичний діяч німецького походження, народоволець. У 1873 р. брав участь у народницькому гуртку Ф.Волховського в Одесі 86, 87, 444
- Ларионов Іван**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Ларін Юрій** (справжнє ім'я Михайл Олександрович (Іехіель-Міхаель Залманович) Лур'є, 1882–1932), діяч революційного руху в Російській імперії, економіст, радянський державний та політичний діяч XVII, XVIII, 109, 446, 447
- Ласаль** — див. Лассаль Фердинанд
- Лассаль (Ласаль) Фердинанд** (1825–1864), німецький філософ, економіст, політичний діяч 84, 90, 446
- Левицький Іван Семенович** — див. Нечуй-Левицький Іван Семенович
- Левицький Орест Іванович** (1848–1922), український історик, етнограф, письменник 66, 178, 184, 363, 364, 460, 474
- Леві-Брюль Люсьєн** (фр.: Lévy-Bruhl Lucien, 1857–1939), французький філософ, антрополог, етнолог 28, 150, 433
- Левонів Прокоп (Пронка)**, козак 373–375
- Левонтєв Іван**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Левченко Михайло Михайлович** (1830–1891), український лексикограф, етнограф 474
- Ледницький Венцеслав** (польс.: Lednicki Venceslav (Wacław), 1891–1967), польський літературознавець XVIII, 238–243
- Лелевель Йоахим** (пол. та фр.: Lelewel Joachim, 1786–1861), польський історик та політичний діяч 275, 280, 479
- Леночка** — див. Смоленська Олена Самійлівна
- Леонід** (V ст. до н.е.), цар Спарти, який обезсмертив своє ім'я героїчною обороною Фермопільського гірського проходу під час греко-персидської війни 480–479 рр. до н.е 204
- Леонтович Олександр Васильович** (1869–1943), вчений-фізіолог і гістолог, український громадський діяч 363
- Леруа-Больє Анатоль** (1842–1912), французький історик, публіцист 242
- Лесков Григорей**, сотник Канівського полку (1654) 367, 502
- Лесницький Григорій, Сахнович Григорей** (?–1664), український військовий і державний діяч доби Хмельниччини, миргородський полковник (1648–1659, з перервами), генеральний суддя (1657, 1661–1662) 366, 501
- Леся** — див. Куліш Леся Романівна
- Летаєв Михайло** — персонаж роману Андрія Белого “Крещений китаец”, його прототипом був М.В.Бугайов 267
- Ленартович (Ленартович) Теофіл** (1822–1893), польський поет, етнограф 123
- Либідь**, персонаж літописної легенди про заснування м. Києва, сестра Кия, Щека та Хорива 44, 163
- Лизанівський Іван Миколайович** (1892–1934), український громадсько-політичний діяч, у 1910–1912 — особистий секретар І.Франка, автор спогадів про нього 448
- Липинський В'ячеслав Казимирович** (1882–1931), видатний український політичний діяч, історик, соціолог 507
- Лисенко Микола Віталійович** (1842–1912), видатний український композитор, громадський діяч 4, 361, 363, 429, 499
- Лишин В.**, студент Університету св.Володимира у Києві, слухач М.П.Драгоманова у 1870 р. 441
- Ліндфорс С.Ф.** — див. Русова С.Ф
- Лобода Андрій Митрофанович** (1871–1931), український фольклорист, літературознавець, етнограф 363
- Лобода Григорій** (?–1596), козацький гетьман (1593–1596, з перервами) 279
- Лобода Федір, Лобода Федор, суддя Федор** (?–1666), український військовий і державний діяч доби Хмельниччини, полковник переяславський (1648–1653), генеральний суддя (1654–1655, 1658–1659) 366, 370, 501, 505
- Лобода Федор**, козак Переяславського полку (1654) 368, 502
- Лободовський Михайло Федотович** (1874–1913), український письменник, видавець, громадський діяч, збирач етнографічного матеріалу 5

- Логвинов Родион**, сотник Миргородського полку (1654) 367, 502
- Лодыженец Ерофей**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Ломиковские** — див. Ломиковські
- Ломиковский, обозный** — див. Ломиковський Іван Васильович
- Ломиковський Василь Якович** (1777/1778–1845), український історик, етнограф, агроном, лісовод 17, 18, 432
- Ломиковський Іван Васильович** (рос.: Ломиковский, 1646–1714), український державний та військовий діяч, генеральний осавул (1696–1707), генеральний обозний (1707–1709) в уряді гетьмана І.Мазепи 233
- Ломиковські** (рос.: Ломиковские), український козацько-старшинський рід XVII–XVIII ст. 233
- Ломоносов Михайло Васильович** (1711–1765), визначний російський учений, енциклопедист 249
- Лоначевський Олександр Іванович** — див. Лоначевський-Петруняк Олександр Іванович
- Лоначевський-Петруняк (Лоначевський) Олександр Іванович** (1841 — р.с. невідомий), український письменник, публіцист, фольклорист, культурно-освітній діяч. Очолював комісію київської Старої громади по укладанню словника. У 1875 уклав (за програмою М.Драгоманова) “Сборник песен буковинского народа” (пісні були зібрані Г.Купчанком), написав до збірника передмову 5, 445
- Лопатинський Лев Васильович** (1868–1914), український актор, драматург, публіцист 451
- Лопатін Герман Олександрович** (1845–1918), російський політичний діяч, революціонер, народник, народоволець 75
- Лопухин Ларион (Иларион) Дмитриевич** (?–1671), московський державний діяч 506
- Лоріс** — див. Лоріс-Меліков Михайл Тарієлович
- Лоріс-Меліков Михайл Тарієлович** (1825–1888), російський державний і військовий діяч, автор нереалізованого проекту політичної реформи щодо конституційного обмеження самодержавства (1881) 102
- Лохвицький Олександр Володимирович** (рос.: Лохвицкий Александр Владимирович, 1830–1884), російський юрист, адвокат 308, 483, 486
- Лукашевич Платон Якимович** (1809–1888), український етнограф і фольклорист 12, 431
- Лукашевич Юзеф** (пол.: Łukasiewicz Józef, 1799–1873), польський історик, бібліограф 59, 438
- Лукомський Степан Васильович** (1701–бл. 1779), український історик, письменник, перекладач 222
- Лукошєєв Василей**, судовий писар Канівського полку (1654) 367, 502
- Лукьянов Аникей**, писар Чернігівського полку (1654) 368, 502
- Лунін Михайло Михайлович** (1809–1844), історик, професор Харківського університету 293, 379
- Лупул Василе** (чес.: Lupul, 1595–1661), молдовський господар (1634–1654) 352, 353, 492
- Лучицький Володимир Іванович** (1877–1949), український геолог, петрограф, громадський діяч, син І.В.Лучицького 363
- Лучицький Іван Васильович** (рос.: Лучицкий Иван Васильевич, 1845–1918), український та російський історик-медієвіст 219, 222, 227, 361, 363, 466, 467, 474
- Любатович Ольга Спиридонівна** (1853–1917), російська революціонерка-народниця 77, 443
- Людівік Великий, Людівік IV** (1638–1715), французький король (1643–1715) 145
- Лютер Мартін** (1488–1546), християнський богослов, ініціатор церковного руху, що пізніше дістав назву Реформації 36
- Лямене** — див. Ламенне Фелісіте Робер де
- Лянцкоронський (Лянцкоронський) Прецлав** (до 1489–1531), польський військовий діяч 7
- Лянцкоронські**, стародавній польський рід, до роду належали відомі державні та військові діячі (XIV–XX ст.) 195
- Ляскоронський Василь Григорович** (1859–1928), український історик, археолог, етнограф. Учень В.Антоновича 476
- Ляховец Григорей**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502

М

М.Вовчок — див. Марко Вовчок

М.Г., криптонім — див. Грушевський Михайло Сергійович

Маджак, правитель політичного об'єднання Валінана, згадка про нього є у творах арабського історика Аль Масуді 168

Мазепа Іван Степанович (1639–1709), гетьман України (1687–1709) 8, 25, 187, 189, 207, 229, 231–234, 283, 285, 286, 428, 433, 468

Мазепа Степан-Адам Михайлович, Мазепа Степан, Мозепа Степан Михайлов сын (?–1665), шляхтич, батько І.С.Мазепа 369, 372, 504, 506

Майер (Меєр) Едуард (нім. Меуєр, 1855–1930), німецький історик 160

Майков, російський видавець другої половини ХІХ ст. 453, 511, 512

Мак(к)авєєв Микола Прохорович (рос.: Мак(к)авєєв Николай Прохорович, Н.М., бл. 1851 — після 1887), учасник народницького руху, товариш М.Ланганса 87, 444

Макарей, сотник Ніжинського полку (1654) 367, 502

Макаренко Микола Омелянович (1877–1938), український археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець 324, 411, 488, 489, 518

Маковей Осип Степанович (1867–1925), український літературознавець, поет, публіцист, перекладач, редактор, громадсько-політичний діяч 451

Максимов Мартин, сотник Канівського полку (1654) 367, 502

Максимов Осип, сотник (1655) 427

Максимович Михайло Олексійович (1804–1873), визначний український вчений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник ХVІ, ХVІІ, 4, 7, 11, 12, 207, 221, 237, 244–250, 252–264, 273, 295, 310, 380, 429–431, 458, 470–475, 508

Максимовичі (рос.: Максимовичи), український козацько-старшинський, згодом дворянський рід ХVІІ–ХІХ ст. 233

Макферсон Джеймс (1736–1796), шотландський поет, містифікатор 475

Мал (бл. 888–946), древлянський князь 348

Мал Кольчанин, припущення про імовірне первісне написання імені Малка Любечанина 348

Малаховський А., студент Університету св. Володимира у Києві, слухач М.П.Драгоманова у 1870 р. 441

Малиновський Оникій (Іоанникій) Олексійович (1868–1932), український історик, правник, громадський діяч 480

Малк Любечанин — батько Малуші та Добрині, О.Шахматов услід за Д.Прозоровським та І.Срезневським ототожнював його із Малом, древлянським князем. Див. також Мал Кольчанин 348

Малуша (бл. 934–1000), мати Володимира Святославича, донька Малка Любечанина, сестра Добрині 348

Манджура (Манжура) Іван Іванович (1851–1893), український поет, історик, фольклорист, етнограф, журналіст, перекладач 7, 430

Манєцький Войцех, директор друкарні Оссолінських у Львові наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. 443

Маринчук В. — див. Антонович Володимир Боніфатійович

Марія, Богородиця, Пречиста, Матка Божя, Пречиста Богоматір, мати Ісуса Христа 60, 62, 138, 141, 354, 409, 410, 438, 492

Маркевич Андрій Іванович (1781–1831), дипломат, громадський діяч. Батько М.А.Маркевича 466, 467

Маркевич Микола Андрійович — див. Маркович (Маркевич) Микола Андрійович

Маркевич Олександр Михайлович — див. Маркович (Маркевич) Олександр Михайлович

Марко Вовчок (псевдонім Вілінської Марії Олександрівни, 1833–1907), українська письменниця 73, 178, 184, 304, 460, 486

Марков Іван, студент Університету св. Володимира у Києві, слухач М.П.Драгоманова у 1870 р. 441

Маркович (Маркевич) Микола Андрійович (1804–1860), український історик, етнограф, фольклорист, поет, композитор 221, 273, 466, 467

Маркович (Маркевич) Олександр Михайлович (рос.: Маркович Александр Михайлович, 1790–1865), український історик, етнограф 221, 466, 467

- Маркович Опанас Васильович** (1822–1867), український етнограф і фольклорист, громадський діяч 4, 7, 430
- Маркович Яків (Яков) Михайлович** (1776–1804), український політичний діяч, історик, етнограф, фольклорист 221, 466
- Маркович Светозар** (1846–1875), сербський політичний діяч, революціонер-соціаліст, публіцист, філософ 83
- Маркс Карл** (нім.: Marx Karl, 1818–1883), німецький філософ-матеріаліст, політеконом, публіцист, громадський діяч, один із основоположників марксизму 73, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 93, 95, 446
- Марр Микола Якович** (рос.: Марр Николай Яковлевич, 1864–1934), російський лінгвіст-сходознавець, історик, етнограф, археолог, автор так званої “яфетичної теорії” 163, 164, 458
- Мартин**, писар Черкаського полку (1654) 367, 502
- Мартинів**, збирач українського фольклору (XIX ст.) 4
- Мартос Олексій Іванович** (1790–1842), російський державний та військовий діяч, історик, письменник 221, 466
- Маруся Богуславка**, легендарна українська героїня XVI–XVII ст., героїня однойменної козацької думи 16
- Маслов (Маслов-Стокоз) Василь Павлович** (1860 (1866?)–1918), письменник, публіцист, поет, громадський діяч 18
- Масуді** — див. Аль Масуді
- Матвеев Анисим**, сотник (1655) 427
- Матвеев Артемон** — див. Матвеев Артамон Сергійович
- Матвеев Іван**, козак Канівського полку (1654) 369, 503
- Матвеев Петр**, козак Ніжинського полку (1654) 369, 503
- Матвей, суботовской сотник** — див. Осипов Матвей
- Матвеев Артамон Сергійович** (рос.: Матвеев Артемон, чes.: Matvěev Artamon, фр.: Matveev A., 1625–1682), московський державний діяч, дипломат 353–355, 492–494, 496
- Матка Божа** — див. Марія, Богородиця
- Матус**, німець-полонений з польського війська (1655) 424, 426
- Матяш Ірина Борисівна** (1961), український історик X, 434
- Махал Ян** (чes.: Máchal Jan 1855–1939), чеський історик літератури 238, 470
- Махновской Степан Остафьев сын**, шляхтич (1654) 369, 504
- Мацієвич Лев Степанович** (1843–1915), український історик, літературознавець, фольклорист, бібліофіл 7, 430
- Мезамір**, представник знаті антів, згаданий візантійським істориком Менандром Протектором 168
- Мейє Антуан** (1866–1936), французький мовознавець, соціолог. Іноземний член ВУАН з 1924 р 150
- Мельник-Антонович Катерина Миколаївна** (1859–1942), український історик, археолог, громадська діячка. Друга дружина В.Б.Антоновича 363, 480
- Мельхіседек**, біблійна особа, цар Саліма, Первосвященик 138
- Менандр Протектор** (VI ст.), візантійський дипломат, історик 168
- Менглі-Герай** (1445–1515), кримськотарський державний і військовий діяч, кримський хан з династії Гераїв 15
- Менчиць Володимир Амвросійович** (1837–1916), український фольклорист, етнограф, громадський діяч 42, 57, 436, 437
- Меншиков Олександр Данилович** (1673–1729), російський державний і військовий діяч 233
- Мерзляков Олексій Федорович** (1778–1830), російський поет, критик, перекладач, професор Московського університету 258
- Метлинський Амвросій Лук'янович** (рос.: Метлинский Амвросий Лукьянович, 1814–1870), український поет, етнограф, фольклорист, перекладач, видавець 12, 273, 293, 431, 482
- Методій Патарський** (III — поч. IV ст.), святий, християнський богослов, автор повчань та тлумачень Біблії 410
- Мехмед IV** (1642–1692), турецький султан (1648–1687) 521
- Мехновский Павел**, шляхтич (1654) 369, 504
- Микифор Киянин** (XI ст.), кодифікатор “Руської правди” 411
- Микифоров Григорей**, сотник Чернігівського полку (1654) 368, 502

- Миклашевський Андрій Михайлович** (1801–1895), український поміщик, засновник Волокитинської порцелянової мануфактури 489
- Миклашевські**, український козацько-старшинський рід другої половини XVII — початку XX ст. 335, 489
- Микола I, цар Миколай** (1796–1855), російський імператор з 1825 р., з династії Романових 176, 212, 248, 288
- Микола II** (1868–1918), останній російський імператор (1896–1917), з династії Романових 451
- Миколаєв Федор**, козак Корсунського полку (1654) 367, 502
- Миколай, цар** — див. Микола I
- Милевський К.Н.**, київський видавець другої половини XIX ст. 465, 473
- Миртов П.** — див. Лавров Петро Лаврович
- Мисаїл Пструч**, митрополит Київський, Галицький та всієї Русі (1474–1480), не затверджений Константинопольським патріархом 66
- Мисчуренко Михайло**, сотник Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Михайлик**, київський юний лицар, герой української народної “Легенди про Золоті Ворота” 6, 429
- Михайло Всеволодович** (1179–1246), князь переяславський (1206), новгородський (1224, 1229), чернігівський (1224–1226, 1243–1246), галицький (1235–1236), великий князь київський (1238–1239, 1241–1246) 341
- Михайло Федорович** (1596–1645), перший московський цар (з 1613 р.) з династії Романових 49
- Михайло, князь Михайло**, герой однойменної української балади 6
- Михайло, осавул** (1654) — див. Яненко Мисько
- Михайло**, писар Канівського полку (1654) 367, 502
- Михайло**, сотник Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Михайлов Василь** (сер. XVII ст.), дяк 523
- Михайлов Дементей**, козак Корсунського полку (1654) 367, 502
- Михайлов Кирило**, козак гетьманського полку (1654) 369, 503
- Михайлов Кирило**, сотник Миргородського полку (1654) 367, 502
- Михайлов Микита**, писар у переяславських міщан (1654) 368, 503
- Михайлов Степан**, осавул Миргородського полку (1654) 368, 502
- Михайловський Микола Костянтинович** (1842–1904), російський публіцист, соціолог, літературний критик, теоретик народництва 100
- Михалевич Опанас (Афанасій) Іванович** (1848–1925), лікар, член київської Старої громади з 1873 р., у 1876 р. засланий. Після заслання працював на Чернігівщині, Полтавщині, згодом у Єлисаветграді 436, 437
- Михальчук Кость (Костянтин Петрович)** (1841–1914), український мовознавець, етнограф, член київської Старої громади 94, 102, 268, 346, 363, 364, 400, 415, 416, 429, 445, 519
- Міль Джон Стюарт, Міль** (1806–1873), британський філософ, політеконом, політичний діяч 84
- Міль** — див. Міль Джон Стюарт
- Міцкевич Адам Бернард** (1798–1855), видатний польський поет, діяч національно-визвольного руху 117, 118, 121, 125, 238, 450
- Мищенко Федір Герасимович** (1848–1906), російський історик, філолог 474
- Міяковський Володимир Варламович** (1888–1972), український літературознавець, історик, архівіст 437, 440, 477
- Многогрешний** — див. Многогіршний Дем’ян Гнатович
- Многогіршний Дем’ян Гнатович** (рос.: Многогрешный Демьян Игнатьевич, 1631–1703), український політичний, державний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького Лівобережної України (1669–1672) 232
- Могила Петро** (1596/1597–1647), визначний український політичний, церковний і освітній діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1633–1647) 407, 445
- Модзалевський Вадим Львович** (1882–1920), український історик, археограф, архівіст, генеалог 363
- Можаловскі Осип**, шляхтич (1654) 369, 504
- Можаловскі Павел**, шляхтич (1654) 369, 504

- Можеловской Силуян Андреев сын** — див. Мужилівський Силуян Андрійович
- Можеловской Федор Васильев сын**, шляхтич (1654) 369, 504
- Мозепа Степан Михайлов сын** — див. Мазепа Степан-Адам Михайлович
- Моисеев Федор**, козак гетьманського полку (1654) 369, 503
- Мойсей**, біблійна особа, пророк, перший священний автор 60, 167, 409
- Молява Богдан**, сотник Київської сотні (1654), полковий осавул (1659–1660) Київського полку, наказний київський полковник (1660–1661) 366, 501
- Моммзен Теодор** (1817–1903), німецький історик, філолог, політичний діяч, автор багатотомної “Римської історії” (у 1854–1856, 1885 рр. вийшли 1–3 та 5 томи) 306
- Мономахи** — див. Мономаховичі
- Мономаховичі** (у М.Грушевського скорочено: Мономахи), князівський рід, нащадки великого князя київського Володимира Всеволодовича Мономаха 250, 473
- Монтеск’є Шарль Луї де** (1689–1755), французький письменник, мислитель, правник 270, 289
- Моргілевський Іполит Владиславович** (1889–1942), український інженер, історик архітектури, мистецтвознавець 350, 490
- Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич** (1830–1905), український і російський письменник, історик 72, 389, 442, 510
- Мордовцев Данило Лукич** — див. Мордовець Данило Лукич
- Мордовцева Анна Никанорівна, уродж. Пасхалова** (1823–1885), дружина Д.Мордовця, разом із М.Костомаровим збирала пам’ятки усної народної творчості 397, 514
- Мороз** — див. Морозенко
- Морозенко, Мороз**, легендарний козак, герой однойменної української історичної народної пісні. Його прототипом був Мрозовицький Станіслав-Нестор, Морозенко (?–1649), український військово-політичний діяч доби Хмельниччини 4, 188, 189, 384
- Мортільє Луї Лоран Габріель де** (1821–1898), французький антрополог і археолог, автор хронологічної схеми етапів розвитку палеолітичних культур 315
- Морштин Єронім (Ієронім)** (пол.: Morsztyn Hieronim, 1581–1623), польський поет, письменник 241, 470
- Москаленко Макар**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Мосс Марсель** (фр.: Mauss Marcel, 1872–1950), французький соціолог, антрополог, етнолог, учень Е.Дюркгейма, його небіж 143–148, 150, 454, 455
- Мохаммед IV** — див. Мехмед IV
- Мохачев Григорей**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Мстислав Великий, Мстислав-Гаральд Володимирович** (1076–1132), князь новгородський (1088–1094, 1095–1117), ростовський (1094–1095), білгородський (1117–1125), великий князь київський (1125–1132) 341
- Мстислав Володимирович** (бл. 983–1036), князь тмутараканський (990/1010–1036) і чернігівський (1024–1036), брат Ярослава Володимировича 339, 341
- Мужилівська** — див. Мужилівська (Мужилівська) Уляна Терентіївна
- Мужилівська (Мужилівська) Уляна Терентіївна** (рос.: Мужилівская Уляна Терентьевна), поміщиця, сусідка родини П.О.Куліша 177, 460
- Мужилівський Силуян Андрійович, Мужилівський Силуан, Можеловской Силуян Андреев сын** (?–1655), український військовий діяч, дипломат доби Хмельниччини 369, 371, 503–504, 505
- Мужилівські** (рос.: Мужилівские), родина 372, 506
- Мякотін Венедикт Олександрович** (рос.: Мякотин Венедикт Александрович, 1864–1937), російський історик, письменник, політичний діяч 227, 466, 467
- Мяковський Войцех** (?–1650), польський дипломат, у 1649 р. у складі польської урядової комісії у Переяславі вів переговори з Б.Хмельницьким і козацькою старшиною, залишив щоденник з описом цих переговорів 213

Н

Н.М., криптонім — див. Мак(к)авеев
Микола Прохорович

Навроцький Володимир Михайлович (1847–1882), український економіст, статистик, публіцист 81, 82, 96, 443

Наливайко Северин (?–1597), український військовий діяч, козацький ватажок. Один із керівників козацького повстання 1594–1596 рр. у Речі Посполитій 204, 207, 299

Наливайко, кушнір, батько Северина Наливайка. Був вбитий польським шляхтичем, який привласнив Наливайківську землю 204

Нарушевич Адам-Станіслав (пол.: Naruszewicz, 1733–1796), польський історик, політичний діяч, збирач величезної кількості джерельних матеріалів, що склали 231 том (відомі як “Теки Нарушевича”) 352, 370, 372, 439, 491, 495, 504, 506

Настуся, дівчина-українка, персонаж однойменного твору П.Куліша “Настуся” 190, 461

Наталія (Наталя) Кирилівна — див. Загряжська (Розумовська) Наталія (Наталя) Кирилівна

Натака Полтавка, героїня одноіменної п’єси І.П.Котляревського 451

Натальчич Осип, полковий обозний Київського полку (1654) 366, 501

Науменко Володимир Павлович (1852–1919), український громадський діяч, журналіст, філолог, педагог. Член київської “Старої громади” 257, 361, 363, 445, 474

Наумов Козьма, писар Полтавського полку (1654) 367, 502

Наумов Микита, путивальський дяк 373, 375

Неванченской Сидор, козак Переяславського полку (1654) 368, 503

Немезида, богиня людської долі, уособлення кари богів у давньогрецькій міфології 207

Немирич Юрій (1612–1659), український магнат, державний і військовий діяч доби Хмельниччини 188, 190, 420

Немирович Андрій Якубович (бл. 1462–1541), державний діяч Великого князівства Литовського, польний гетьман

литовський, воєвода київський (1514–1541) 199

Ненартов Семен, сотник Черкаського полку (1654) 369, 503

Неронов Григорій, московський посол (1649) 521

Нестеров Максим, сотник Корсунського полку (1654) 367, 502

Нестор (бл. 1056 — бл. 1114), чернець, київський літописець, письменник-агіограф 403, 479

Нечаев Семен, козак Переяславського полку (1654) 368, 503

Нечаев Сергій Геннадійович (1847–1882), російський політичний діяч, терорист, нігіліст 73, 79

Нечай, ідеальний козак, герой української народної пісні, його прототипом був український військовий діяч, полковник брацлавський Данило Нечай (1612 (?)-1651) 3, 384

Нечуй — див. Нечуй-Левицький Іван Семенович

Нечуй-Левицький Іван Семенович (справжнє прізвище — Левицький, 1838–1918), український письменник, перекладач, культурний діяч 90, 311, 363, 416, 444, 452

Немцевіч Юліан Урсин (пол.: Niemcewicz Julian Ursyn, 1757–1841), польський драматург, письменник, поет, мемуарист 240, 470

Низенко — див. Антонович Володимир Боніфатійович

Никифоренко Золотаренко Іван — див. Золотаренко Іван Никифорович

Николай М. — див. Куліш Пантелеймон Олександрович

Никольский Константин Тимофеевич — див. Нікольський Костянтин Тимофійович

Никольський Николай Константинович — див. Нікольський Микола Костянтинович

Ніговський Михайло, випускник медичного факультету Харківського університету (навчався у 1850-х рр.), лікар, активний збирач українського фольклору 4

Нідерле Любор (чес.: Niederle Lubor, 1865–1944), видатний чеський історик-славіст, археолог, етнолог, етнограф 157, 160, 164, 165, 167, 168, 456, 457

Нікольський Костянтин Тимофійович (рос.: Никольский Константин Тимофеевич, 1824–1910), православний священник, вчений-літургіст, церковний історик 138, 140, 453

Нікольський Микола Костянтинович (рос.: Никольский Николай Константинович, 1863–1936), російський історик церкви, літературознавець, бібліограф 410, 517, 518

Ніконова Іванна, сучасний український історик 523

Ніс Степан Данилович (рос.: Нос, 1829–1900), український фольклорист, етнограф, лікар за фахом, громадсько-політичний діяч 4, 7, 430

Ноаковский В., варшавський видавець останньої третини ХІХ ст. 475

Новгородцкой Костянтин Самойлов сын, шляхтич (1654) 369, 504

Новицький Іван Петрович (1844–1890), київський журналіст, фольклорист, член Старої громади 4

Новицький Олексій Петрович (1862–1934), російський та український історик мистецтва, шевченкознавець 38

Новицький Яків Павлович (1847–1925), український історик, археолог, етнограф, фольклорист 7, 430

Номис Матвій (справжнє прізвище — Симонов Матвій Терентійович, 1823–1901), український етнограф, фольклорист, письменник, педагог 486

Нос Степан Данилович — див. Ніс Степан Данилович

О

О.М., криптонім — див. Лазаревський Олександр Матвійович

Оболенський Михайло Андрійович (1806–1873), російський історик-архівіст, археограф, директор Московського головного архіву Міністерства іноземних справ (1840–1873) 421

Обух, козак, позитивний персонаж твору П.Куліша “Великі проводи: поема 1648” 189

Обухи, козацька родина, персонажі твору П.Куліша “Великі проводи: поема 1648” 188, 190

Обушиха, жінка Обуха, позитивний персонаж твору П.Куліша “Великі проводи: поема 1648” 188, 189

Овдеев Степан — див. Авдеев Стенка

Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович (рос.: Овсянико-Куликовский Дмитрий Николаевич, 1853–1920), український мовознавець, літературознавець, громадський діяч. Член Одеської громади 100, 101, 446

Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон, 1882–1972), вчений-мовознавець, лексикограф, історик церкви, український політичний, громадський і церковний діяч (митрополит УАПЦ з 1944 р.) 499

Ойсін (від ірланд. Oisín), Оссіан (від англ. Ossian), Осіан, легендарний кельтський бард ІІІ ст., персонаж численних ірландських легенд, міфів, історичних переказів так званого оссіанського (або феніанського) циклу ірландських саг 260, 475

Оксман Юліан Григорович (1895–1970), український та російський історик, літературознавець єврейського походження 482

Окуневський Теофіл (1858–1937), український юрист, адвокат, дипломат, громадсько-політичний діяч 100, 103, 446

Олег (бл. 855–912/922), легендарний київський князь 216, 302, 337

Олег Гориславович — див. Олег Святославич

Олег Святославич (бл. 1053–1115), князь володимирський (1074/1077–1077), тмутараканський (1083–1094), чернігівський (1094–1096), сіверський (1097–1115). У “Слові о полку Ігоревім” прозваний Гориславичем 337, 341

Олегова династія — див. Ольговичі

Олександр Великий, Олександр Македонський (рос.: Александр Македонский, 356 до н.е. — 323 до н.е.), цар Македонії, геніальний полководець, видатний адміністратор і політик 125, 208

Олександр І (1777–1825), російський імператор (1801–1825), з династії Романових 37

Олександр II (1818–1881), російський імператор (1855–1881), з династії Романових 8, 430, 523

Олександр III (1845–1894), російський імператор (1881–1894), з династії Романових 522

Олександр Македонський — див. Олександр Великий

- Олексій Михайлович**, цар Олексій (рос.: Алексей Михайлович, чес.: saġ Aleksěj, 1629–1676), другий московський цар із династії Романових XIV, 40, 355, 373, 374, 426, 471, 484, 494, 499, 506
- Олексій Попович**, легендарний герой од-
ноійменної української думи 16
- Олексій, цар** — див. Олексій Михайлович
- Олексій, чоловік Божий** (V століття), ран-
ньохристиянський святий з Риму 65
- Омельковичі** — литовсько-український
князівський рід XV–XVI ст., нащадки
князя київського Омелька Володими-
ровича (?–1454/1455) 283
- Олена Пчілка (Пчилка)** — див. Косач
(Косачева) Ольга Петрівна
- Олесницький Збігнєв** (1389–1455), епи-
скоп краківський, польський держав-
ний діяч та дипломат 64
- Ол.М., криптонім** — див. Лазаревський
Олександр Матвійович
- Олферьев Іван Васильєвич** — див. Ал-
ферьев Іван Васильєвич
- Ольга** (889–969), дружина князя Ігоря
Рюриковича, київська княгиня 348
- Ольгова династія** — див. Ольговичі
- Ольговичі**, князівський рід XII–XVI ст.
династії Рюриковичів, нащадки Олега
Святославича. М.Грушевський також
називає Ольговичів “Ольговою династ-
цією” та “Олеговою династією” 341,
343
- Омельянов Никифор**, сотник Переяслав-
ського полку (1654) 368, 502
- Ондреев Феофілакт**, хорунжий Перея-
славського полку (1654) 368, 502
- Онопрієнко Валентин Іванович** (1939),
український вчений, філософ, історик
науки 497
- Онтощенко Лаврентей**, переяславський
міщанин (1654) 368, 503
- Оржешкова (Ожешко) Еліза** (1841–
1910), польська письменниця білорусь-
кого походження, польська громадська
діячка 123
- Орлик Пилип Степанович** (1672–1742),
український політичний, державний і
військовий діяч, гетьман Війська За-
порозького у вигнанні (1710–1742)
231, 233
- Орлов Г.М.**, вигаданий російський вида-
вець для публікації народовської літе-
ратури 444
- Орлов Олексій Федорович** (1787–1862),
російський державний діяч, у 1845–
1856 рр. — шеф корпусу жандармів
274
- Орловський Григорей Іванов**, сотник Чиги-
ринського полку (1654) 367, 501
- Осадчий Тихон Іванович** (1866–1945),
український економіст, земський ста-
тистик, громадський та кооперативний
діяч. Його дружиною була сестра
О.М.Лазаревського Ганна Олександр-
івна Лазаревська (1868–1948)
465
- Осипов Матвей, Матвей, суботовской
сотник**, сотник Суботівської сотні Чи-
гиринського полку (1654) 367, 501,
503
- Осіян** — див. Ойсін
- Оссолінський Юрій** (пол.: Ossoliński Jerzy,
1595–1650), польський шляхтич, дер-
жавний діяч Речі Посполитої 420, 521
- Остап, Остап Запорожець** — герой твору
С.Подолінського “Парова машина”,
брат Андрія Запорожця 91, 92, 93
- Остафьев Микита**, сотник Переяславсько-
го полку (1654) 368, 502
- Остафьев Семен**, писар Миргородського
полку (1654) 368, 502
- Остоя** (псевдонім Юзефи Савицької, 1859–
1920), польська письменниця 123
- Островський Данило (Даніель)**, розпо-
всюджувач книг М.Грушевського у
США у 1920-х рр., кореспондент
М.Грушевського VI
- Остромир-Іосиф** (XI ст.), військовий і
державний діяч Київської Русі, замов-
ник так званого “Остромирова Єванге-
лія” 411
- Остророг Миколай** (1593–1651), поль-
ський шляхтич, польський політичний
діяч та воєначальник 65
- Отреп'єв Григорій** (кінець XVI — поч.
XVII ст.), монах, за поширеною вер-
сією — самозванець, який видавав себе
за царевича Дмитрія (Лжедмитрій I) 207

П

- Павел** (I ст. н.е.), апостол, святий, найви-
значніший ранньохристиянський місію-
нер, один з перших богословів христия-
нства 517
- Павел, осавул** (1654) — див. Яненко-Хмель-
ницький Павло

- Павлик Михайло Іванович** (1853–1915), український письменник, публіцист, громадський і політичний діяч 93–95, 116, 126, 128, 134, 429, 442, 443, 445, 446, 452, 472
- Павлов Андрей**, осавул Чернігівського полку (1654) 368, 502
- Павлов Іван**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Павлов Корнило**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Павлов Платон Васильович** (1823–1895), російський історик, громадський діяч 305, 481
- Павловський Олексій Павлович** (рос.: Павловский Алексей Павлович, 1773–після 1822), український мовознавець 244, 471
- Павлуцький Григорій Григорович** (1861–1924), український історик мистецтва 363
- Павлюк** — див. Бут Павло
- Павша**, ротмістр (1654) 370, 504
- Падалиця (Падалица) Тадеуш** — див. Фіш Зенон
- Пайскер Ян** (нім.: Peisker Jean (Jan), 1851–1933), чеський історик 157, 158, 456, 457
- Пакгурський Іван**, сотник Мотовилівської сотні Київського полку (1654) 367, 501
- Палій Семен** (1640–1710), український військовий діяч, полковник Фастівського полку 8, 283
- Пальмов Іван Савич** (рос.: Пальмов Иван Саввич, 1855–1920), російський вчений-славіст, історик Церкви 63, 439
- Пантелеєв Михайло**, сотник Броварської сотні Київського полку (1654) 366, 501
- Пантелеєвы, брати** (рос.: Пантелеєв Григорій Фомич, 1847–? та Пантелеєв Петр Фомич, 1853–1905), російські купці, домовласники, видавці 495, 506
- Пантелеймон** (кінець III — поч. IV ст.), святий, ранньохристиянський великомученик, цілитель 24, 433
- Панькова Світлана Михайлівна** (1957), український історик, завідувачка Історико-меморіального музею М.С.Грушевського у Києві XXIII
- Парменіон** (IV ст. до н.е.), видатний македонський полководець, соратник Філіппа II Македонського та Олександра Македонського 204
- Пархаменко (Пархоменко) Яков**, український військовий діяч доби Хмельниччини, полковник чигиринський (1651–1653) 366, 501
- Паулі Жегота Ігнацій** (пол.: Pauli Żegota, 1814–1895), польський фольклорист, етнограф, історіограф 381, 509
- Пахомій Льоготет (Логофет)**, або Пахомій Серб (? — бл. 1484), ієромонах, агіограф, письменник, працював у Новгороді та у Троїце-Сергіївській лаврі у Великому князівстві Московському 241
- Пашков Осип**, городовий отаман Переяславського полку (1654) 368, 502
- П-в**, єврейський інтелігент, автор листа до редакції журналу “Основи” у 1861 р 303
- Пенько Ян Петрович**, староста черкаський та канівський (1512–1515) 199
- Перетц Володимир Миколайович** (1870–1935), український і російський філолог 363, 498, 499
- Перикл** (495 до н.е. — 429 до н.е.), грецький державний та військовий діяч у стародавніх Афінах. Період його правління називають “золотим століттям Афін” 177
- Перфільєв Томила** (рос.: Перфирьев Томила, чes.: Perfyljev Tomyla), дяк, брав участь у московському посольстві до Богдана Хмельницького у 1654 р. 353, 492, 495
- Петро Великий** — див. Петро I Олексійович
- Петро I Олексійович, Петро Великий, Петро Перший** (1672–1725), останній московський цар, з 1721 — перший імператор Всеросійський, з династії Романових 106, 176, 194, 195, 207, 208, 212, 229, 467, 515
- Петро Перший** — див. Петро I Олексійович
- Петров В.**, студент Університету св.Володимира у Києві, слухач М.П.Драгоманова у 1870 р. 441
- Петров Віктор Платонович** (1894–1969), український письменник, філософ, літературознавець, археолог, історик 179, 461
- Петров Кирило**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Петров Микола Іванович** (рос.: Петров Николай Иванович, 1840–1921), історик, етнограф 363, 405, 516

- Петров Осип**, сотник Миргородського полку (1654) 368, 502
- Петровський Григорій Іванович** (1878–1958), український радянський державний і політичний діяч, у 1919–1938 рр. — голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) 447
- Петровський Петро Васильович**, лікар, член Українського наукового товариства 363
- Петрушкевич Антоній (Антін) Степанович** (псевдонім Азъ Покой, 1821–1913), греко-католицький священник, історик, філолог, дослідник історії Галичини, представник москвофільського напрямку. Зневажливо названий І.Франком “Антошкою П.” 452
- Пешко Евтіхей** — див. Пішко Євтихій
- Пильчиков Дмитро Павлович** (1821–1893), український громадський і культурний діяч, педагог. Член Кирило-Мефодіївського братства 461
- Піпін Олександр Миколайович** (рос.: Пыпин Александр Николаевич, 1833–1904), російський літературознавець, етнограф 100, 238, 469, 476
- Пиріг Руслан Якович** (1941), український історик, джерелознавець V
- Пихно Дмитрій Іванович** — див. Піхно Дмитро Іванович
- Підкова Іван** (1533–1578), козацький гетьман, молдовський господар (1577–1578) 279
- Піскун Валентина Миколаївна** (1957), український історик, джерелознавець V
- Піхно Дмитро Іванович** (рос.: Пихно Дмитрий Иванович, 1853–1913), економіст, журналіст, один із лідерів чорносотенного “Союза русского народа” 358
- Пішко Євтихій, Пешко Евтіхей**, український військовий діяч доби Хмельниччини, київський полковник (1654) 366, 370, 501, 505
- Плавильщиков Василь Олексійович** (1768–1823), російський видавець, бібліотекар, торговець книжками 471
- Плетенецький Олександр Михайлович** (чернече ім’я Єлисей, між 1550 і 1554–1624), український і польський церковний, культурний і громадський діяч, письменник, засновник Лаврської Києво-Печерської друкарні 406
- Пободайло Степан Данилович** (бл. 1600–1654), український військовий діяч доби Хмельниччини, чернігівський полковник (1651–1654), наказний гетьман Лівобережної України (1652) 366, 501
- Погодін Михайло Петрович** (рос.: Погодин Михаил Петрович, 1800–1875), російський історик, письменник, журналіст 166, 246, 247, 253, 254, 258, 295, 297, 345, 458, 473, 474, 483, 485, 489
- Погорецький Іполит Йосипович** (1859–1934), друг юності І.Я.Франка, священник 130
- Погребенник Федір Петрович** (1929–2001), український літературознавець, бібліограф 452
- Подолінський Андрій Іванович** (1806–1886), київський поміщик-службовець, поет. Батько С.А.Подолінського 443
- Подолінський Сергій Андрійович** (рос.: Подолинский Сергей Андреевич, 1850–1891), український громадський і політичний діяч, економіст, соціолог, публіцист 72, 75–83, 90, 93–98, 101, 102, 133, 442–445
- Познанський Борис Станіславович** (1841–1906), український етнограф, історик, письменник, громадський діяч 476
- Поклонський Кость**, білоруський шляхтич 373
- Полетика Григорій Андрійович** (1725–1784), український громадський діяч, історик, лексикограф, перекладач, бібліофіл 221
- Полівка Іржі** (1858–1933), чеський філолог-славіст, один з основоположників слов’янської порівняльної фольклористики 10
- Половець Семен** (рос.: Половец Семен, до 1613 — після 1671), український військовий і державний діяч доби Хмельниччини, полковник білоцерківський (1654) 366, 501
- Поломеев Федор**, козак Канівського полку (1654) 369, 503
- Полуботок Павло** (бл. 1660–1724), український військовий та політичний діяч, наказний гетьман Війська Запорозь-

- кого Лівобережної України (1722—1724) 219, 229, 230, 231, 234, 466—468
- Полулях Яков**, сотник Вишгородської сотні Київського полку (1654) 366, 501
- Понінський Вінцент**, львівський доброчинець XIX ст., ім'ям якого була названа вулиця, де на початку XX ст. побудували вілли М.Грушевський та І.Франко 451
- Пономарьов Степан Іванович** (рос.: Пономарев Степан Иванович, 1828—1913), український і російський філолог, бібліограф, упорядник першого бібліографічного покажчика праць О.М.Лазаревського (1902) 221, 467
- Попель** (IX ст.), князь із легендарної династії Попелідів, один із засновників польської державності 139
- Попович Олексій** — див. Олексій Попович
- Порохня Кирило**, чумац, дійова особа циклу П.Куліша “Листи з хутора” (1861) 180
- Порфирородний** — див. Костянтин VII Порфирородний
- Порхайло Семен Іванов сын**, шляхтич (1654) 369, 504
- Потебня Олександр Опанасович** (рос.: Потебня Александр Афанасьевич, 1835—1891), видатний український мовознавець, фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч 74, 264, 386, 415, 475, 509
- Потканський Кароль** (пол.: Potkański Karol, 1861—1907), польський історик, етнограф 139, 453
- Починок Тимотей** (1885—1962), український політичний діяч, видавець, з початку XX ст. — на еміграції у США VI
- Правда**, персонаж вертепної драми П.Куліша “Гродова морока (Святочне przedstawienie на малорусском языке)” 196
- Пратц В.В.**, Санкт-Петербурзький видавець останньої третини XIX ст. 521
- Прац Едуард**, Санкт-Петербурзький видавець першої половини XIX ст. 431, 472, 517
- Претвичі**, стародавній німецько-польський рід, до якого належали відомі державні та військові діячі (XVI—XVII ст.) 195
- Пречиста** — див. Марія, Богородиця
- Пречиста Богоматір** — див. Марія, Богородиця
- Присёлков Михаил Дмитриевич** — див. Присьолков Михайло Дмитрович
- Пристайко Володимир Ілліч** (1941—2008), український державний діяч V
- Присьолков Михайло Дмитрович** (рос.: Присёлков Михаил Дмитриевич, 1881—1941), російський історик 410, 517, 518
- Пріам** (XII ст. до н.е.), останній володар малоазійського міста Трої, за його володарювання почалась Троянська війна 199
- Пріцак Лариса Дмитрівна**, сучасний український історик 499
- Прозоровський Дмитро Іванович** (рос.: Прозоровский Дмитрий Иванович, 1820—1894), російський історик, палеограф, нумізмат 348
- Прокопий** — див. Прокопій Кесарійський
- Прокопій Кесарійський** (рос.: Прокопий Кесарийский, між 490 і 507 — після 562), візантійський історик 36, 167, 170
- Прокофьев Емельян**, козак Прилуцького полку (1654) 367, 502
- Протоген** (остання чверть III ст. до н.е.), громадянин грецької колонії Ольвії у Нижньому Побужжі, на честь якого був виданий декрет 169, 458
- Прохоров Василь Олександрович** (1818—1882), російський археолог, видавець, редактор 511
- Прус Болеслав** (псевдонім Александера Гловацького, 1847—1912), видатний польський письменник 123
- Пугачов Омелян Іванович** (1742—1775), отаман донських козаків, один з керівників селянської війни 1773—1775 рр. в Російській імперії 50, 207
- Пушкар Мартин Іванович** (1598—1658), український військовий доби Хмельниччини, полтавський полковник (1649—1658) 366, 501
- Пушкін Олександр Сергійович** (рос.: Пушкин Александр Сергеевич, 1799—1837), видатний російський поет, драматург та прозаїк 189, 249, 443
- Пыпин А.Н.** — див. Пипін Олександр Миколайович
- Пяст**, селянин, легендарний предок династії Пястів, першої польської князівської та королівської династії 139

Р

- Разін Степан Тимофійович** (відомий як Стенька Разін, рос.: Стенька Разин, бл. 1630–1671), ватажок селянської війни 1670–1671 рр. у Московському царстві 33, 47, 49, 50, 72, 73, 207, 389, 436, 437, 442, 510
- Разумовские** — див. Розумовські
- Ракоці** — див. Ракоцій Юрій II
- Ракоцій (Ракоці) Юрій II** (чес.: Jiří II. Rákóczi, 1621–1660), князь семигородський (з 1648) 352, 491, 523
- Распутін Григорій Юхимович** (1869–1916), фаворит російського імператора Миколи II 359
- Ратченко Михайло**, сотник Миргородського полку (1654) 367, 502
- Рафаїл Заборовський** — див. Заборовський Михайло (чернече ім'я Рафаїл)
- Ревакович Генрик** (1837–1907), польський журналіст, політичний діяч, головний редактор щоденника “Kurjer Lwowski” (1884–1907) 450
- Реньє Жан** (фр.: Reynier Jean, 1882–1915), французький соціолог, представник соціологічної школи Е.Дюркгейма. Загинув на фронті під час Першої світової війни 149
- Ретковской Ілья**, сотник Канівського полку (1654) 369, 503
- Решетин Василей**, сотник Канівського полку (1654) 369, 503
- Резанов Володимир Іванович** (1867–1936), історик літератури 434
- Рибалко Олександр Леонідович** (1950–2009), український джерелознавець, історик, мовознавець, редактор, перекладач ХХ, 447
- Ригельман (Рігельман) Олександр Іванович** (1720–1789), військовий діяч, історик України 222, 273
- Рилєєв Кіндрат Федорович** (1795–1826), російський поет, декабрист 240
- Рильський Тадей Розеславович** (1841–1902), український громадський і культурний діяч польського походження, етнограф, економіст 268, 400, 416, 429, 519
- Рипка Ян** (чес.: Rypka Jan, 1886–1968), чеський філолог та історик-сходознавець, перекладач 418–422, 520, 522
- Різниченко Володимир Васильович** (1870–1932), вчений-геолог, український громадський діяч 497, 498, 516
- Роблев Федор Іванов сын**, шляхтич (1654) 369, 504
- Род**, давньоруське язичеське божество, захисник роду 138
- Родионов Кирило**, сотник Миргородського полку (1654) 368, 502
- Рожаниці**, давньоруські першобогині родючості, покровительки роду 138
- Роздольський Осип Іванович** (1872–1945), український філолог, перекладач, теолог 116
- Розковшенко Іван Васильович** (1809–1889), український поет, письменник, перекладач, фольклорист, учасник гуртка поетів-романтиків 428
- Розов Володимир Олексійович** (1876–1940), український мовознавець 61, 439
- Розумовські** (рос.: Разумовские, фр.: Les Razoumowski), український козацький, дворянський, графський і князівський рід (XVII–XIX ст.), до роду належали відомі державні та військові діячі 39
- Роман**, князь Роман, герой веснянки “Князь Роман (Игра в Воротаря или в Володаря)”. Прототипом персонажа був князь Роман Мстиславич Великий (бл. 1152–1205) 6
- Романов Андрей**, козак Переяславського полку (1654) 368, 502
- Романов Гаврило**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502
- Романчук Юліан** (1842–1932), визначний громадський та культурно-освітній діяч, педагог, письменник, журналіст, видавець, довголітній політичний провідник галицьких українців 290, 450, 482
- Ростислав Михайлович** (бл. 1219–1262), князь новгородський (1230–1231), галицький (1236–1238), луцький (1240), бан Славонії (1247–1248) та Мачви (1248–1262) 341
- Ростовцев Михайло Іванович** (англ.: Rostovtzeff Michael, рос.: Ростовцев Михаил Иванович, 1870–1952), російський історик, археолог 158–160, 162, 165, 169, 457
- Рошкевич Ярослав Михайлович** (1858–1904), друг юності І.Я.Франка 130

Рубан Василь Григорович (1742–1795), російський державний діяч українського походження, письменник, перекладач, видавець, історик України 222, 244, 246, 356, 471

Рубець Федір Якович, представник козацької старшини, згадується О.Лазаревським при цитуванні акту 1714 р. по с. Чубковичі 226

Рубльов Олександр Сергійович (1957), український історик VIII

Руданський Степан Васильович (1833–1873), український поет, сатирик, перекладач, етнограф, фольклорист. Професійний лікар 4

Руденко Є., помилкове написання імені. Див. Руденко Сергій Іванович

Руденко Сергій Іванович (1885–1969), український та російський антрополог, археолог, етнограф, учень Ф.К.Вовка 314, 487

Рудченко Іван Якович (псевдонім Іван Білик, 1845–1905), український етнограф, фольклорист, письменник, перекладач, літературний критик 4

Руколивський Іван Васильєв сын, шляхтич (1654) 369, 504

Рулін Петро Іванович (1892–1941), український театрознавець, літературознавець, педагог. У 1920-х рр. опрацьовував архівні матеріали П.Куліша 459

Рум'янцев, граф — див. Рум'янцев-Задунайський Петро Олександрович

Рум'янцев-Задунайський Петро Олександрович (1725–1796), російський державний та військовий діяч 245, 472

Русов Олександр Олександрович (1847–1915), український громадський діяч, земський статистик, етнограф, фольклорист 5, 26, 77, 363, 440

Русова (уродж. Ліндфорс) Софія Федорівна (1856–1940), українська громадська діячка, педагог, літературознавець, дружина О.О.Русова 5, 444

Руссо Жан-Жак (1712–1778), французький філософ, письменник, композитор 270, 280, 289

Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович (1878–1942), український військовий діяч, історик-архівіст, співробітник Історичної секції ВУАН 73, 442

С

Савілла (рос.: Савилла), легендарна пророчиця, яку згадують античні автори 65

Савостьянов Миколай, сотник Чигиринського полку (1654) 367, 501

Савченко Федір Якович (1892–1938), український історик, літературознавець. У 1920-х рр. — секретар М.Грушевського XI, 403, 471, 497, 498, 516

Савчук Інна Іванівна, сучасний український історик X

Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (рос.: Каношевич Сагайдачный Петр, бл. 1582–1622), український політичний та військовий діяч, гетьман реєстрового козацтва, кошовий отаман Запорозької Січі 7, 430, 499

Сакович Касіян (1578–1678), руський шляхтич, церковний діяч, письменник-полеміст, ректор Київської братської школи 430

Сальванді Нарцис-Ахілл де (фр.: Salvandy Narcisse-Achille de, 1795–1856), французький державний діяч та письменник 292, 484

Самарин Гаврило Федорович (чес.: Samarin Gavrilо, фр.: Samarine G.), московський посол 352, 491, 492, 494

Самовидець, представник української козацької старшини XVII ст., автор літопису, відомого як “Літопис Самовидця” 188, 213, 217, 273

Самойло, войсковий судья — див. Богданович-Зарудний Самійло

Самойлов Іван, козак Канівського полку (1654) 367, 502

Самойлович Олександр Миколайович (рос.: Самойлович Александр Николаевич, 1880–1938), російський сходознавець-тюрколог 499

Самсон, біблійний персонаж, суддя із величезною фізичною силою, яку використовував для звершення подвигів 249, 472

Сапір Борис Мойсейович (рос.: Сапир Борис Мойсейович, 1902–1988), російський історик, з 1925 р. — на еміграції 444

Сарницький Станіслав (бл. 1532–1597), польський історик 11, 431

Сахаров Володимир, археолог, учень Ф.К.Вовка. Брав участь в археологічних розкопках Мізинської стоянки 315

- Сахаров Іван Петрович** (рос.: Сахаров Иван Петрович, 1807–1863), російський етнограф, фольклорист, археолог, палеограф 380, 385, 508
- Сахнович Григорей** — див. Лесницький Григорій
- Сверчовський (Свирговський) Іван** (р.н. невід. — бл. 1575), козацький низовий гетьман, генеральний обозний у першій половині 1570-х рр. 7
- Свентоховський Александер** (1849–1938), польський письменник, філософ, історик, громадсько-політичний діяч, засновник і редактор політичного, громадського та літературного тижневика “Prawda” (Варшава) 125
- Свенціцький Іларіон Семенович** (1876–1956), український філолог, етнограф, музеєзнавець 431
- Свідзинський Константин** (1793–1855), польський колекціонер, бібліофіл, меценат, культурний діяч, з середини 1830-х рр. проживав в Україні. Приятель П.О.Куліша 195, 462
- Святополк Володимирович Окаянний** (бл. 980–1019), великий князь київський (1015–1016, 1018–1019) 251
- Святополк-Четвертинський Степан Якович, Четвертинський, князь** (бл. 1575–1655), магнат, військовий і державний діяч Речі Посполитої 408, 517
- Святослав Всеволодич** (бл. 1116–1194), князь новгородський (1140), турівський (1142, 1154–1155), волинський (1141–1146), сіверський (1157–1164), чернігівський (1164–1177). Згадується у “Слові о полку Ігоревім” 337, 341
- Святослав Ігорович** (930–972), державний та військовий діяч Київської Русі, великий князь київський (945–972) 216
- Святослав Ольгович** (?–1164), князь новгородський (1136–1144, з перервами), курський (1138–1139), стародубський і білгородський (1141–1146), новгород-сіверський (1146–1157), туровський (1149–1151), чернігівський (1157–1164) 342
- Святослав Ярославович** (1027–1076), князь володимиро-волинський (до 1054), чернігівський (1054–1073), київський (1073–1076) 341, 411
- Седунов Петр**, козак Ніжинського полку (1654) 369, 503
- Секур Константин**, підданий Венеціанської республіки, який у 1743–1744 рр. навчався в Києво-Могилянській академії 404
- Селивановський Семён Иоанникиевич** (1772–1835), російський видавець та продавець книжок 471, 484, 521
- Семевський Василь Іванович** (рос.: Семевский Василий Иванович, 1848/1849–1916), російський історик, громадський діяч 290, 482
- Семен Август** (бл. 1781–1862), друкар, видавець, жив та працював у Москві 431, 470, 475, 479, 508
- Семен**, Симеон Стовпник, преподобний. За церковним православним календарем день пам’яті Семена (так званий Семенів день) припадає на 1 вересня (за ст. ст.) 138
- Семенов Агей**, козак Ніжинського полку (1654) 369, 503
- Семенов Василей**, хорунжий Чернігівського полку (1654) 368, 502
- Семенов Григорей**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Семенов Дем’ян**, сотник Корсунського полку (1654) 367, 501
- Сементовський Костянтин Максимович** (1823–1902), український етнограф, фольклорист, публіцист 57, 437
- Семкин Іван**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Сеницький** — див. Сіницький (Синицький) Данило Олександрович
- Сенкевич Генрик** (1846–1916), визначний польський письменник 125
- Сен-Сімон Клод Анрі де Рувруа** (1760–1825), французький мислитель, соціолог, економіст 148
- Сергієнко М.** — див. Грушевський Михайло Сергійович
- Сергій** (в миру Симеон, ?–1495), архієпископ Новгородський та Псковський (1483–1484), обраний у Москві великим князем московським Іваном III Васильовичем без згоди новгородців 302
- Серебrenников В.**, історик, автор праці про Києво-Могилянську академію (1897) 405, 516
- Сигізмунд I Люксембург** (1368–1437), імператор Священної Римської імперії (з 1433 р.) 64

- Симашкевич Митрофан Васильович** (митрополит Митрофан, 1845 — бл. 1930), священник, письменник, автор історико-археологічних і історико-етнографічних розвідок із життя Поділля 5
- Симеон Богоприємець**, християнський святий, єврейський праведник 138
- Смиренко Василь Федорович** (1835—1915), український промисловець, видавець, меценат української культури 362, 364, 416
- Симоновський Петро Іванович** (бл. 1717—1809), український державний діяч, історик, правник 222
- Син** — див. Христос
- Синявський Антін Степанович** (1866—1951), український політичний і громадський діяч, економ-географ, історик 476, 480
- Сичов Микола Петрович** (рос.: Сычѳв Николай Петрович, 1883—1964), російський мистецтвознавець, музейник, художник 410, 411, 518
- Сіміян Франсуа** (1873—1935), французький соціолог, економіст, представник соціологічної школи Е.Дюркгейма 150
- Сіницький (Синицький) Данило Олександрович** (рос.: Сеницкий Даниил Александрович, 1835—1907), вчитель-філолог, церковний історик, письменник, збирач українського фольклору 5, 429
- Сірко Іван** (1605 (1610?) — 1680), подільський шляхтич, легендарний кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового. Герой багатьох українських пісень та казок 180
- Сірченки**, сини Івана Сірка та Сірчихи, герої української народної думи 17
- Сірчиха**, удова Івана Сірка, героїня української народної думи 17
- Сісмонді Жан Шарль Леонар Сімонд де** (1773—1842), швейцарський економіст, історик, політеконом 148
- Січинський Денис Володимирович** (1865—1909), український композитор і диригент, громадський діяч 452
- Скальковський Аполлон Олександрович** (рос.: Скальковский Аполлон Александрович, 1808—1899), український та російський історик, архівіст, статистик 270, 273, 478
- Скарбек Станіслав Марцін** (1780—1848), польський землевласник, меценат, засновник театру свого імені у Львові 451
- Сковорода Григорій Савич** (1722—1794), видатний український просвітитель, філософ, поет 214, 215, 464
- Скорина Франциск** (бл. 1490 — не пізніше 1551), білоруський першодрукар, просвітитель, культурний і громадський діяч 60, 64, 65, 438
- Скорозубенко Софон**, козак Чигиринського полку (1654) 367, 501
- Скоропадський Іван Ілліч** (бл. 1646—1722), український державний і військовий діяч, гетьман Лівобережної України (1708—1722) 11
- Скоропадський Павло Петрович** (1873—1945), український державний, політичний та військовий діяч, гетьман Української Держави (1918) 515
- Скороходенко Филип**, писар Київського полку (1654) 366, 501
- Скрипник Микола Олексійович** (1872—1933), діяч революційного руху в Російській імперії, український державний та політичний діяч, народний комісар юстиції та генеральний прокурор УСРР (1922—1927), народний комісар освіти УСРР (1927—1933) 109, 448
- Словацький Юліуш** (1809—1849), визначний польський поет і драматург 126
- Смаль-Стоцький Степан Йосипович** (1859—1938), український мовознавець, педагог, громадсько-політичний діяч 363, 451
- Смерть**, персонаж вертепної драми П.Куліша “Іродова морока (Святочне представление на малорусском языке)” 196
- Смєлов Павло Олександрович** (1874—після 1941), художник-реставратор, брав участь в археологічних розкопках Мізинської стоянки 315
- Смирнов Василь Дмитрович** (1846—1922), російський історик-сходознавець, тюрколог 419, 421, 520
- Смоленська Олена Самійлівна (Леночка)**, дружина Л.А.Смоленського 100, 101
- Смоленський Леонід Анастасійович** (1844—1905), український педагог, громадський діяч. Один з керівників Одеської громади 100, 305

- Смоленський Владислав** (пол.: Smoleński Władysław, 1851–1926), польський історик, представник так званої варшавської школи 479
- Смолій Валерій Андрійович** (1950), український історик IX
- Смоліковський Павел, о.** (XIX ст.), греко-католицький священник у Львові 477
- Смолічев Петро Іванович** (1891 — поч. 1950-х рр.), український археолог 314, 318, 487–489
- Снаревской Федор Іванов сын, шляхтич** (1654) 369, 504
- Снегирьов Іван Михайлович** (1793–1868), російський історик, етнограф, фольклорист, археолог 385
- Соболевський Олексій Іванович** (рос.: Соболевский Алексей Иванович, 1857–1929), російський філолог-славіст, літературознавець, фольклорист 60, 64, 166, 257, 345, 440, 458, 474, 489
- Созоненко Офонасей**, сотник Черкаського полку (1654) 367, 502
- Созонов Ігнатей**, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502
- Соколов Іван Іванович** (рос.: Соколов Иван Иванович, 1844–1893), російський письменник, церковний діяч (відомий як Сергій, єпископ Чернігівський та Ніжинський) 59, 438
- Соляняк Пьер Жозеф де** (фр.: Solignac Pierre Joseph de, рос.: Соляняк Пьер Жозеф де, 1687–1773), французький письменник 292, 484
- Соловійов Сергій Михайлович** (рос.: Соловьев Сергей Михайлович, 1820–1879), російський історик 298, 299, 483, 485
- Сомко Яким Семенович** (бл. 1619–1663), український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Лівобережної України (1663) 134
- Сонька** — див. Софія Гольшанська
- Сорлененко Гарасим**, сотник Ніжинського полку (1654) 369, 503
- Софія Гольшанська, Сонька** (бл. 1405–1461), русинсько-литовська княжна з роду Гольшанських, королева польська, остання дружина короля польського Владислава II Ягайла 64, 440
- Софія, Софья** (II ст.), християнська свята, мучениця, мати Віри, Надії та Любові 408–410, 451
- Софокл** (496/495 до н.е. — 406 до н.е.), давньогрецький драматург 206
- Сохань Павло Степанович** (1926–2013), український історик-славіст V, VI, 522
- Спасенко Семен**, козак Кропивнянського полку (1654) 369, 503
- Спаситель** — див. Христос
- Спасович Володимир Данилович** (1829–1906), російський правник, адвокат, польський публіцист, критик, історик літератури, громадський діяч 238, 469
- Сподпориннец Захар**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Срезневський Ізмаїл Іванович** (рос.: Срезневский Измаил Иванович, 1812–1880), визначний російський філолог-славіст, історик, палеограф, видавець фольклорних та історичних матеріалів 3, 12, 254, 273, 292, 293, 348, 380, 381, 385–388, 428, 429, 431, 473, 474, 484, 508, 509
- Станіслав-Август Понятовський** (фр.: Stanislaw-Auguste Poniatowski, 1732–1798), державний діяч Речі Посполитої, король польський і великий князь литовський (1764–1795) 479
- Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна** (1868–1941), українська письменниця, громадська діячка 363
- Старицький Михайло Петрович** (1840–1904), український письменник, перекладач, театральний і культурний діяч 311, 429
- Стародуб Іван**, український військовий діяч доби Хмельниччини, полковник канівський (1653–1654) 366, 501
- Стасеев Остафій**, обозний Переяславського полку (1654) 368, 502
- Стасюлевич Михайло Матвійович** (1826–1911), російський історик та публіцист, редактор журналу “Вестник Европы” (1866–1908) 100, 101, 436, 437, 463, 469, 482, 511, 512, 518
- Стахів Матвій** (1895–1978), український правник, історик і суспільно-політичний діяч, з 1939 на еміграції у Німеччині, з 1949 — у США V
- Стеблій Феодосій Іванович** (1931), український історик XII
- Степан, король** — див. Баторій Стефан
- Степанов Іван**, переяславський бурмістр (1654) 368, 503

- Степанов Осип**, писар Корсунського полку (1654) 367, 502
- Стефан Георгій** (чес.: Štěpán, фр.: Stéphane, ?–1668), логофет, молдовський господар (воєвода) (1653–1658, з перервою) 352, 353, 355, 491–495
- Стешенко Іван Матвійович** (1873–1918), український громадський і політичний діяч, літературознавець, письменник 361, 363, 364
- Стояннів Олександр** (рос.: Стоянов Александр), український етнограф другої половини XIX ст. Діяльний член київської Старої громади, у 1860-х рр. збирав українські етнографічні матеріали 5, 429
- Страдомський Микола Федорович (Хведорович)** (1867–?), лікар, доктор медицини, український громадський діяч 363
- Стрільбицький (Стрельбицкий) Ст.**, збирач етнографічного матеріалу 7, 430
- Струве Петро Бернгардович** (1870–1944), російський громадський та політичний діяч, економіст, публіцист, історик, філософ 107, 358, 447
- Стругинской Іван Михайлов сын**, шляхтич (1654) 369, 504
- Студинський Кирило Йосипович** (1868–1941), український філолог-славіст, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч 413, 440, 441, 445, 448, 459, 516, 522
- Суворін Олексій Сергійович** (1834–1912), російський журналіст, видавець, письменник 441
- Судин Данило Юрійович**, сучасний український соціолог та історик 435
- Судовщиків (Судовщиков) Євген Васильович** (1830–1869), український культурно-освітній діяч, філолог, фольклорист, збирач українського етнографічного матеріалу 5
- Сулима Іван Михайлович** (?–1635), дрібний шляхтич, гетьман нерестрованих запорозьких козаків (1628–1635, з перервою) 373
- Сулимена Васка** — див. Сулименко Василь
- Сулименко Василь, Сулимена Васка, Сулименок Васко Іванов сын**, переяславський полковник, син І.М.Сулими XIV, 373–376
- Сулименок Васко Іванов сын** — див. Сулименко Василь
- Сулименок Степан**, козак Переяславського полку (1654) 368, 502
- Сумцов Микола Федорович (Хведорович)** (рос.: Сумцов Николай Федорович, 1854–1922), видатний український фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч 10, 264, 363, 364, 475
- Сусанін Іван Осипович** (рос.: Сусанин Иван Осипович, ?–1613), російський селянин, офіційний герой визвольної війни російського народу початку XVII ст. 298, 303, 485
- Сухомлинов Володимир Олександрович** (1848–1926), російський військовий та державний діяч, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор (1905–1908), військовий міністр (1909–1915) 359
- Сухомлинов Іван Іванович** (1792–1836), професор хімії у Харківському університеті. Батько М.І.Сухомлинова 484
- Сухомлинов Михайло Іванович** (1828–1901), російський філолог, літературознавець 292, 484
- Сцевола Муцій**, легендарний давньоримський герой 204
- Сычѳв Николай Петрович** — див. Сичов Микола Петрович

Т

- Тальві** — див. Якоб-Робінсон Тереза Альбертіна Луїза фон
- Танячкевич Данило Іванович** (1842–1906), галицький громадсько-політичний діяч, публіцист. Кореспондент М.Драгоманова 95, 446
- Тараненко**, учасник українського повстанського руху першої третини XIX ст. 299
- Тарас, батько** — див. Шевченко Тарас Григорович
- Тарнавські**, український козацько-старшинський рід (XVIII–XIX ст.), представники роду були поміщиками, землевласниками, меценатами 179
- Таудал**, лицар, герой ірландської повісті XII ст. Його душа побувала на тому світі й розповідає про це сучасникам 65

- Тацит** (бл. 56 — бл. 117), давньоримський історик 204
- Тельвак Віталій Васильович** (1974), український історик XXIV
- Теодосій Печерський** — див. Феодосій Печерський
- Теплов Григорій Миколайович** (1711—1779), російський державний і культурний діяч 255
- Терехов Федор**, осавул Прилуцького полку (1654) 367, 502
- Терлецький Остап Степанович** (1850—1902), галицький громадсько-політичний діяч, публіцист, літературознавець 78, 82, 83, 90, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 128, 444, 445
- Тесля Андрій Олександрович** (1981), російський філософ та історик 440
- Тетеря Матвей**, хорунжий Канівського полку (1654) 369, 503
- Тетеря Павло, Тетеря Павел** (1620/1622—1671), український військовий, політичний і державний діяч, переяславський полковник (1653—1658), гетьман Війська Запорозького Правобережної України (1663—1665) 366, 501
- Тимофеев Андрей**, сотник Миргородського полку (1654) 368, 502
- Тимченко Євген Костянтинович** (1866—1948), український мовознавець, перекладач, громадський діяч XI, 363, 499
- Тироненко Мелентей**, осавул Корсунського полку (1654) 367, 502
- Титко Василей**, сотник Канівського полку (1654) 367, 502
- Титов Федір Іванович** (1864—1935), український та російський історик Церкви, церковний та культурний діяч 405, 516
- Тихан**, сотник Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Тихомиров Лев Олександрович** (1852—1923), російський громадський та політичний діяч, учасник народницького руху, автор пропагандистської брошури “Где лучше: Сказка о четырех братьях” та брошури про А.Желябова 444
- Тихонравов Микола Савич** (рос.: Тихонравов Николай Саввич, 1832—1893), російський філолог, археограф, видавець 398, 514
- Ткаченко Микола Михайлович** (1892/1893—1965), український історик, археограф, архівіст, джерелознавець, літературознавець. Учень М.Грушевського 467, 468, 480
- Ткаченко-Петренко Євген Арсентійович**, історик-архівіст, дослідник українського фольклору (поч. XX ст.) 10
- Тодійчук Ольга Веніамінівна** (1954), український історик, джерелознавець 478
- Толкач Тимофей**, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Томашівський Степан** (1875—1930), український історик, публіцист, політичний і громадський діяч 363
- Траутфеттер Ернст Рудольф** (1809—1889), російський ботанік німецького походження, ректор Університету св. Володимира у Києві (1847—1859) 402
- Тредремирський Офонасей**, сотник Васильківської сотні Київського полку (1654) 366, 501
- Третьякова Олена Василівна** (1959), український музейник, філолог, перекладачка XXIV, 490
- Трощинський Володимир Павлович** (1951), український історик 434
- Трубецькой Олексій Микитович** (рос.: Трубецкой Алексей Никитич, у чернетці Афанасій, бл. 1600—1680), російський політичний та військовий діяч, дипломат 424—427
- Трушенко Карп**, український військовий діяч доби Хмельниччини, полковник чигиринський (1653—1654) 366, 501
- Туманський Федір Йосипович** (1757—1810), український історик, етнограф, видавець, громадський діяч 221, 245, 246, 356, 472
- Тумасов Ничипор Степанович** (1835—1887), український громадський діяч, історик, викладач 474
- Тургенєв Іван Сергійович** (1818—1883), російський письменник 73
- Туркевич В.**, студент Університету св. Володимира у Києві, слухач М.П. Драгоманова у 1870 р. 441
- Туроченко Фома**, козак Ніжинського полку (1654) 369, 503
- Тутківський (Тутковський) Павло Аполлонович** (1858—1930), український геолог та географ 154, 315, 316, 456, 488, 489

Тучапський Павло Лукич (1869–1922), український політичний діяч, публіцист, перекладач, у молодості — гарячий прихильник М. Драгоманова 440

У

Уваров Сергій Семенович (1786–1855), російський державний діяч, президент Російської академії наук (з 1818). У 1856 р. у пам'ять про С.С.Уварова була заснована так звана Уварівська премія, що надавалась здебільшого за праці з історії 465, 466

Уляна Терентівна — див. Мужилівська (Мужилівська) Уляна Терентівна

Ульяновський Василь Іринархович (1958), український історик V, VI, 434, 476–478, 522

Уманець Федір Михайлович (1841–1908), український письменник, історик, громадський діяч 231–233, 468

Унетко — див. Кветка Трофим

Ус Василь (?–1671), донський козак, один з керівників селянської війни під проводом Степана Разіна 73

Усков Василией, переяславський міщанин (1654) 368, 503

Успенський Гліб Іванович (1843–1902), видатний російський письменник 133

Устин, сотник Канівського полку (1654) 367, 502

Ушаков Дмитро Миколайович (1873–1942), російський філолог 346

Ф

Ф.К., криптонім — див. Вовк (Волков) Федір Кіндратович

Фасмер Макс (нім.: Vasmer Max, 1886–1962), видатний російський та німецький мовознавець, славіст 162, 457

Федір Безридний, легендарний герой української народної думи, збірне прізвисько козака-сироти, самовідданого патріота 15, 16

Федор, обозний — див. Коробка Федір

Федор, суддя — див. Лобода Федір

Федоренко Іван, калницький наказний полковник — див. Богун Іван

Федоренко Павло Костянтинович (1880–1962), український історик, археограф, архівіст 468

Федоренко-Богун — див. Богун Іван

Федоров Гаврило, козак Переяславського полку (1654) 368, 503

Федоров Е.Я., київський видавець другої половини XIX ст. 440, 478, 479

Федоров Корнило, сотник Ніжинського полку (1654) 369, 503

Федоров Костянтин, сотник Черкаського полку (1654) 367, 502

Федоров Офонасей, козак Переяславського полку (1654) 368, 503

Федорук Олесь (Олександр Олександрович) (1966), український літературознавець 462

Федорук Ярослав Олександрович (1969), український історик, археограф 522

Федурин Григорей, путивльський пристав 374, 375

Феодосій (Теодосій) Печерський (чес.: Teodosius Pečerský, ?–1074), святий Православної церкви, церковний діяч Київської Русі 354, 492, 495

Феофемпт (пом. 1049), митрополит Київський 411

Филип, сотник Ніжинського полку (1654) 367, 502

Филипов Дмитрей, писар Прилуцького полку (1654) 367, 502

Филипович Павло Петрович (1891–1937), український поет, літературознавець, перекладач 117, 450

Філарет (в миру Гумілевський Дмитро Григорович, 1805–1866), архієпископ Чернігівський і Ніжинський, український церковний історик, громадський діяч 221

Фіш Зенон (псевдонім: Тадеуш Падалиця, рос.: Тадеуш Падалица, 1820–1870), польський письменник і публіцист. Особливу увагу приділяв польсько-українським взаєминам у минулому та сучасних йому, обстоював культуртрегерську роль польської шляхи в Україні 298, 299, 300, 477, 483

Фокинне Поль (1874–1938), французький соціолог, представник соціологічної школи Е. Дюркгейма 147, 150

Франджолі (Франжолі) Андрій Опанасович (1848–1883), фармацевт, у 1870-х рр. — учасник народницького руху, організатор народницького гуртка в Херсоні 74

Франко Іван Якович (пол.: Franko I., 1856–1916), визначний український письменник, вчений, громадський діяч XVI, XVII, XXIV, 9, 21, 73, 87, 94,

98, 100, 110–118, 121, 123–134, 219, 237, 359, 414–416, 442–446, 448–453, 498, 519

Франц Йосиф I (1830–1916), імператор (цар) Австрійської імперії (з 1848) 451, 519

Фриц М.П., київський видавець останньої чверті XIX ст. 428, 444, 473–475, 509

Фукидід (бл. 460 до н.е. — бл. 396 до н.е.), давньогрецький історик 204

Фуріє (Фур'є) Шарль (1772–1837), французький філософ, соціаліст-утопіст 73

Х

Хвойка Вікентій В'ячеславович (1850–1914), археолог чеського походження, проводив розкопки у Києві та на Наддніпрянщині. Відкривач пам'яток трипільської культури 154, 155, 433

Хворостиненко Еуфим, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502

Хейн Вільгельм (нім.: Wilhelm Hein, 1861–1903), австрійський лінгвіст, фольклорист, етнограф, сходознавець 433

Хильчевський Іван Пилипович (рос.: Хильчевский Иван Филиппович, 1809–1899), вчитель історії, завідувач бібліотеки Луцького губернського дворянського училища, приятель П.О.Куліша 190, 198, 206, 461–463

Хмельницької Зиновії, прозвище Богдан — див. Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович

Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович, Хмельницький Богдан, Хмельницький Богдан, Хмель-Хмельницький, Chmelnicky, Khmelnitsky, Хмельницької Зиновії, прозвище Богдан, 1595–1657), український державний і військовий діяч, гетьман України (1648–1657) XIV, 6, 7, 8, 25, 32, 111, 134, 176, 187, 189, 194, 200, 206–208, 211, 231, 232, 247, 253, 256, 261, 283, 285, 294, 295, 299, 300, 307, 351–353, 355, 366, 370, 372–375, 387, 418–420, 424–426, 428, 433, 435, 444, 452, 464, 472, 473, 479, 483–486, 491–495, 497, 500, 501, 504, 506, 509, 520–523

Хмельницький Юрій (бл. 1641–1685), український військовий, політичний і державний діяч, гетьман України

(1659–1663). Син Богдана Хмельницького 452

Хмель-Хмельницький — див. Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович

Ходаковський Зоріан — див. Доленга-Ходаковський Зоріан

Ходаковський — див. Доленга-Ходаковський Зоріан

Хорив, персонаж літописної легенди про заснування м. Києва, брат Кия, Щека та Либеді 163

Хоцевич Іван, студент Університету св. Володимира у Києві, слухач М.П.Драгоманова у 1870 р. 441

Христопенко Михайло, осавул Полтавського полку (1654) 367, 502

Христос, Ісус Христос, Син, Єзус, Спаситель — центральна фігура у християнстві, згідно із християнським вченням, месія, спаситель 35–37, 62, 125, 138, 155, 156, 182, 196, 202, 203, 214–216

Хуторянин — див. Куліш Пантелеймон Олександрович

Ц

Цамбляк — див. Григорій I Цамблак (Цамбляк)

Цвітківський Юрій Юрійович (1843–1913), український громадський діяч, педагог. Член київської “Старої громади” 445, 474

Цебронський Іван, сотник Білоцерківського полку (1654) 367, 502

Цертелєв Микола Андрійович (рос.: Цертелєв Николай Андреевич, 1790–1869), фольклорист, один із перших дослідників і видавців української народної поезії 11, 244, 429, 432, 471

Циганкова Елла Григорівна (1934), український історик 521

Ч

Чайковський Микола Васильович (1850–1926), російський політичний діяч, у 1870-х рр. — учасник народницького руху 74

Чайльд Френсіс Джеймс (англ.: Child Francis James, 1825–1896), американський вчений, педагог, фольклорист 10, 14, 430

Чалой Василей, козак Ніжинського полку (1654) 369, 503

Чепа Андріян Іванович (1760–1822), канцелярист Малоросійської колегії, український колекціонер, історіограф, фольклорист 221

Черетченко Прокофій, осавул Корсунського полку (1654) 367, 502

Черкаський Володимир Олександрович (1824–1878), князь, російський державний і громадський діяч. У 1864–1866 рр. — директор комісії внутрішніх і духовних справ у Царстві Польському 192, 462

Чернишевський Микола Гаврилович (1828–1889), російський філософ-утопіст, публіцист, літературний критик, письменник 72, 73, 75, 289, 442

Черня Григорей, старший осавул Білоцерківського полку (1654) 367, 502

Черняхівська Людмила Михайлівна — див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна

Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939), український громадський діяч, лікар-гістолог 363, 497, 498, 516

Четвертинський, князь — див. Святополк-Четвертинський Степан Якович

Чикаленко Левко Євгенович (1888–1965), український громадсько-політичний діяч, археолог, учень Ф.К.Вовка 315, 317, 324, 331, 488

Чоколов Іван Іванович, київський видавець кінця XIX — поч. XX ст. 516

Чубар Влас Якович (1891–1939), радянський державний і партійний діяч, у 1923–1932 — голова Ради народних комісарів УСРР XVII, 447, 448

Чубинський Василь Платонович, брат П.П.Чубинського 94

Чубинський Павло Платонович (рос.: Чубинский Павел Платонович, 1839–1884), український етнограф, фольклорист, поет, громадський діяч 4, 26, 94, 139, 256, 377, 395, 403, 429, 453, 474, 508, 511–515

Чуйкевич Петро Омелянович (1818–1874), український педагог, етнограф, приятель П.О.Куліша 176, 462

Чуйкевичі (рос.: Чуйкевичи), український козацько-старшинський, згодом дворянський рід XVII–XIX ст. 233

Чурило, герой весільної танечної співанки 6, 429

Чюганинской Ігнат, сотник Канівського полку (1654) 369, 503

Ш

Шамрай Сергій Вікторович (1900–1939), український історик. Племінник М.С.Грушевського 440

Шاپовал Юрій Іванович (1953), український історик V

Шафонський Опанас Филімонович (1740–1811), український лікар, історик, громадський діяч 472

Шахматов Олексій Олександрович (рос.: Шахматов Алексей Александрович, 1864–1920), визначний російський славіст-філолог, історик 162–164, 166, 168, 169, 171, 345–349, 410, 458, 474, 489, 490, 517, 518

Шаченко Олексій, козак Канівського полку (1654) 369, 503

Шашкевич Маркіян Семенович (1811–1843), визначний галицький письменник, поет, релігійний та культурно-громадський діяч 120

Шевирьов Степан Петрович (рос.: Шевирёв Степан Петрович, 1806–1864), російський історик літератури, поет, літературний критик 381

Шевченко Тарас Григорович, батько Тарас, Кобзар (1814–1861), визначний український поет, письменник, художник, громадський і політичний діяч V, XIII, XVIII, 4, 7, 22, 71, 86, 87, 93, 96, 99, 110, 115, 128, 133, 173, 174, 184, 190, 194, 195, 207–209, 211, 212, 215, 228, 229, 251, 268, 270, 273, 301, 304, 306, 309, 312, 359, 362, 400, 401, 413–417, 430, 431, 438, 445, 448–453, 457, 460, 461, 463, 467, 469, 481, 483, 485, 486, 489, 498, 515, 516, 518, 519, 522

Шевченко Федір Павлович (1914–1995), український історик V

Шейн Павло Васильович (1826–1900), російський етнограф, лінгвіст, фольклорист 392, 393, 397, 511, 513

Шекспір Вільям (?–1616), визначний англійський драматург 16, 217, 311, 464

Шенгир Іван, сотник Корсунського полку (1654) 367, 502

Шенрок Володимир Іванович (1853—1910), російський письменник, історик літератури 460, 461

Шиманів Андрій (рос.: Шиманов Андрей, 1836—1901), український громадський діяч, педагог, збирач українських етнографічних матеріалів 5, 429

Шихорченко Василей, козак Кропивнянського полку (1654) 369, 503

Шпигоцький Опанас Григорович (1809—1889), український поет, письменник, фольклорист, учасник гуртка поетів-романтиків 428

Шрамченко Олександр Миколайович (1859—1921), український громадський і культурний діяч, етнограф, перекладач, відповідальний редактор журналу “Україна” 364, 499

Штангей (рос.: Штангеев), збирач українського фольклору, його записи народних пісень у 1870-х рр. публікувалися в “Киевских губернских ведомостях” 5, 429

Штротмайєр Йосип Юрай (1815—1905), хорватський політичний, церковний і громадський діяч, засновник Югославської академії наук і мистецтв 399

Шульга Данило, осавул Київського полку (1654) 366, 501

Шульгин Василь Віталійович (1878—1976), російський політичний діяч, правник, публіцист. Відомий своїми монархічними, антисемітськими та українофобськими поглядами 358

Шульгин Яків Миколайович (1851—1911), український історик, педагог, громадський діяч 97, 102, 230, 363, 441, 445, 468

Шульце А., одеський видавець кінця XIX — поч. XX ст. 520

Шухевич Володимир Осипович (1849—1915), український громадський діяч, етнограф, педагог, публіцист 21, 139, 453

Щ

Щеголев (Щеголев) Сергей Никифорович — див. Щоголев Сергій Никифорович

Щек, персонаж літописної легенди про заснування м. Києва, брат Кия, Хорива та Либеді 163

Щербаківський Данило Михайлович (1877—1927), український етнограф, археолог, музейник діяч 363

Щербань Тетяна Олександрівна, український історик 497

Щербатов Михайло Михайлович (1733—1790), князь, російський історик, публіцист, філософ 54

Щербина Володимир Іванович (1850—1938), український історик, педагог, громадський діяч 363, 403, 441, 497, 498, 516

Щербина Софія Мартіївна — див. Єгунова-Щербина Софія Мартіївна

Щерпило Анисим, сотник Канівського полку (1654) 367, 502

Щітківський Іван Іванович (1866—1942), український громадський і культурний діяч 497

Щоголев Сергій Никифорович (рос.: Щеголев (Щеголев) Сергей Никифорович, бл. 1862—1919), державний чиновник V класу (дійсний статський радник), цензор, письменник, публіцист, лікар за освітою 105, 109, 360, 447, 498

Щурат Василь Григорович (1871—1948), український літературознавець, поет, перекладач 115, 117, 121, 449

Э

Эмин Федор — див. Емін Федір Олександрович

Эразм — див. Еразм Роттердамський

Ю

Юбер Анрі (фр.: Hubert Henri, 1872—1927), французький соціолог, археолог, представник соціологічної школи Е.Дюркгейма 144, 150, 455

Ювелен Поль (фр.: Huvelin Paul, 1873—1924), французький письменник, соціолог, представник соціологічної школи Е.Дюркгейма 148, 455

Южнорусс — див. Костомаров Микола Іванович

Юзефович Володимир Михайлович (1841—1893), чиновник при київському генерал-губернаторі, член київської Старої громади. Син М.В.Юзефовича 184

Юзефович Михайло Володимирович (1802—1889), російський державний діяч, полтавський поміщик. Один з

- ініціаторів видання Емського указу 1876 р 77, 104, 106, 184, 478
- Юрій** (III ст.), святий, мученик та воїн, патрон візантійських імператорів, пізніше — руських князів 24, 433
- Юрій Володимирович Долгорукий** (1090—1157), великий князь київський (1149—1151, 1155—1157), князь суздальський (1108—1155, з перервами) 258
- Юркевич Віктор Дмитрович** (1898—1939), український історик. Учень М.Грушевського 365, 480, 499, 500, 506, 508
- Юркова Оксана Віталіївна** (1967), український історик VII, IX, X, XXIV
- Юрєв Миня**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Юстиніан I** (482/483—565), візантійський імператор (з 527) 199
- Юхма Федор**, козак Ніжинського полку (1654) 369, 503
- Я**
- Яворницький Дмитро Іванович** (1856—1940), український історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник 434
- Яворський Матвій Іванович** (1885—1937), український історик 435
- Яворський Юліан Андрійович** (1873—1937), славіст, літературознавець, дослідник давньоукраїнської літератури та фольклору 10
- Ягайло** — див. Владислав II Ягайло
- Ягіч Ватрослав** (хорват.: Jagić Vatroslav, 1838—1923), хорватський славіст, лінгвіст, палеограф, археограф, літературознавець, історик 346, 347, 474, 489
- Ядвіга** (бл. 1374—1399), королева Польщі від 1384 р 60, 61
- Язиков Микола Михайлович** (1803—1847), російський поет, приятель М.Максимовича 258
- Яким, Яким Сліпий** — дяк, якого поважала, за спогадами П.Куліша, його мати, Катерина Іванівна Куліш 206
- Якоб Георг** (нім.: Jacob Georg, 1862—1937), німецький вчений-сходознавець, тюрколог 418
- Якоб-Робінсон Тереза Альбертіна Луїза фон** (псевдонім: Talvj, Тальві, 1797—1870), німецько-американська літературознавець, фольклорист, письменниця, перекладачка (в тому числі українських народних пісень) 385, 386, 509
- Яков Мніх** (XI ст.), чернець, імовірний автор давньоруського твору “Память і похвала князю рускому Володимиру” 411
- Яков**, сотник Ніжинського полку (1654) 367, 502
- Яков**, суддя (Судья Яков?) Білоцерківського полку (1654) 367, 502
- Яковлев** — див. Яковлів Андрій Іванович
- Яковлев Іван**, козак Переяславського полку (1654) 368, 503
- Яковлев Мартин**, переяславський міщанин (1654) 368, 503
- Яковлів (Яковлев) Андрій Іванович** (1872—1955), український історик, правник, громадський і політичний діяч 363
- Якуб**, чеський священик початку XV ст. 63
- Ян III Собеський** (фр.: Jean Sobiesky, 1629—1696), король Речі Посполитої (1674—1696), до обрання королем — великий маршалок коронний (1665—1674), гетьман польний коронний (1666—1668), гетьман великий коронний (1668—1674) 484
- Яненко Мисько, Михайло**, осавул (1654) 366, 370, 501, 505
- Яненко Павло** — див. Яненко-Хмельницький Павло
- Яненко-Хмельницький Павло, Яненко Павло, Яненко Павел, Павел, осавул** (? — після 1678), український військовий діяч, дипломат доби Хмельниччини, осавул (1654) 366, 370, 501, 505
- Янчук Микола Андрійович** (1859—1921), український і білоруський славіст, мовознавець, фольклорист, етнограф, педагог 22
- Ярополк Володимирович** (1082—1139), князь переяславський (1113—1132), великий князь київський (1132—1139) 343
- Ярослав Володимирович Мудрий** (982—1054), князь ростовський (989—1010), новгородський (1010—1034), великий князь київський (1015—1018, 1019—1054) 339, 408—412, 473, 484, 490
- Ярослави** — див. Ярославичі
- Ярославичі** (у М.Грушевського іноді скорочено: Ярославі), князівський рід, нащадки великого князя київського

Ярослава Володимировича Мудрого 250, 343, 473

Яфет, біблійний персонаж, син Ноя. За легендою, від Яфета пішли європейські та частина азійських народів 408

Яцкой Іван, сотник Переяславського полку (1654) 368, 502

А

Alcan Félix — див. Аљкан Фелікс

Aleksěj, car — див. Олексій Михайлович

Antonín Pečerský — див. Антоній Печерський

В

Babinger Franz — див. Бабінгер Франц

Basarab Matyáš — див. Басараб Матвій

Bečková Anna (1897–1975), чеський видавець 490, 520

Bergson Henri — див. Бергсон Анрі

Beuchat Henri — див. Беша Анрі

Bianconi Antoine — див. Бянконі Антуан

Bidlo Jaroslav — див. Бідло Ярослав

Bieganski Mikolaj — див. Бегановський Миколай

Bobowski Mikolaj (1856–1922), польський етнограф, фольклорист 62, 439

Breuil Abbé Henri (1877–1961), французький археолог 332

Brüder Grimm — див. Брати Ґрімм

Buovo d'Antona (англ.: Bevis of Hampton, укр.: Бово з Антона), лицар, легендарний англійський герой, персонаж середньовічних пісень XIII ст. 241, 470

Bursík & Kohout, чеські видавці першої третини XX ст. 457

С

Child Francis James — див. Чайльд Френсіс Джеймс

Chmelnický — див. Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович

Creuzer Georg Friedrich — див. Кройцер Георг Фрідріх

Cuvillier Armand (1887–1973), французький філософ, журналіст 455

Д

David Maxime — див. Давид Максим

Dewey John — див. Дьюї Джон

Dobiáš Josef (1888–1972), чеський історик та філолог, один із упорядників збірника “Z dějin východní Evropy a Slovanst-

va” (1928) на пошану проф. Я.Бідла, де була надрукована стаття М.Грушевського “Об єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” 490

Durkheim Émile — див. Дюркгейм Еміль
Dzieduszycki — див. Дзедушицькі

Е

Ebert Max — див. Еберт Макс

Ф

Franko I. — див. Франко Іван Якович

Funke Carl Philipp (1752–1807), німецький педагог, філолог, публіцист 388, 510

Г

Gebethner Gustaw Adolf (1831–1901), польський видавець 479, 495

Grigorev Ivan — див. Григорієв Іван

Gruševskij M. — див. Грушевський Михайло Сергійович

Gummere Francis Barton — див. Ґамір Френсіс

Н

Hadaczek Karol — див. Гадачек Кароль

Hammer-Purgstall Joseph von — див. Гаммер-Пургшталь Йозеф фон

Hertz Robert — див. Герц Роберт

Howorth Henry Hoyle — див. Говорт Генрі

Hruševs'kyj Mychajlo — див. Грушевський Михайло Сергійович

Hruševski Mihajlo Sergijevič — див. Грушевський Михайло Сергійович

Hubert Henri — див. Юбер Анрі

Huvelin Paul — див. Ювелен Поль

Ј

Jagić Vatroslav — див. Ягіч Ватрослав

Jean Sobiesky — див. Ян III Собеський

К

Karpiński Adam (1952–2011), польський історик літератури 470

Khmelnitsky — див. Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович

Kohlhammer W., німецький видавець кінця XIX — поч. XX ст. 456

Kossow Sylwestr — див. Косов Сильвестр

Kraelitz Friedrich Johann von Greifenhorst (1876–1932), німецький сходознавець, тюрколог 421

Krasinski Waleryan Skorobohaty — див. Красінський Валеріан
Krauss Friedrich S. — див. Краус (Кравс) Фрідріх Саломон
Kubala Ludwik — див. Кубаля Людвик

L

Lednicki Venceslav — див. Ледніцький Венцеслав
Lelewel Joachim — див. Лелевель Йоахим
Les Razoumowski — див. Розумовські
Lévy-Bruhl Lucien — див. Леві-Брюль Люсьєн
Łukaszewicz Józef — див. Лукашевич Юзеф
Lupul — див. Лупул Васіле

M

Máchal Jan — див. Махал Ян
Markert & Petters, німецькі видавці першої третини XX ст. 458
Matveev A. — див. Матвеев Артамон Сергійович
Matvěev Artamon — див. Матвеев Артамон Сергійович
Mauss Marcel — див. Мосс Марсель
Morsztyn Hieronim — див. Морштин Єронім

N

Naruszewicz — див. Нарушевич Адам-Станіслав
Niederle Lubor — див. Нідерле Любор
Niemcewicz Julian Ursyn — див. Немцевіч Юліан Урсин

O

Ossoliński Jerzy — див. Оссолінський Юрій

P

Palacký František (1798–1878), визначний чеський історик, політичний діяч 63, 439
Pauli Žegota — див. Паулі Жегота Ігнацій
Paulová Milada (1891–1970), чеський історик, одна з упорядників збірника “Z dějin východní Evropy a Slovanstva” (1928) на пошану проф. Я.Бідла, де була надрукована стаття М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” 490
Peisker Jean (Jan) — див. Пайскер Ян
Perfyljev Tomya — див. Перфільєв Томила
Picard Alphonse, французький видавець кінця XIX — поч. XX ст. 455

Potkański Karol — див. Потканський Кароль
Prochaska Antoni (1852–1930), польський історик та архівіст чеського походження 439

R

Rákóczi — див. Ракоцій Юрій II
Rauschnick Gottfried Peter (1778–1835), німецький лікар, письменник, фольклорист 388, 510
Rostovtzeff Michael — див. Ростовцев Михайло Іванович
Rypka Jan — див. Рипка Ян

S

Salvandy Narcisse-Achille de — див. Сальванді Нарцис-Ахіл де
Samarin (Samarine) Gavriilo — див. Самарин Гаврило Федорович
Sautelet A., французький видавець першої половини XIX ст. 484
Schroeder K., німецький видавець першої третини XX ст. 456, 457
Smoleński Władysław — див. Смоленський Владислав
Sokolowski August (1846–1921), польський історик 439
Solignac Pierre Joseph de — див. Соліньяк П'єр Жозеф де
Stanislav-Auguste Poniatowski — див. Станіслав-Август Понятовський
Štěpán — див. Стефан Георгій
Stéphane — див. Стефан Георгій
Szujski Joseph (1835–1883), польський історик, поет, перекладач 439

T

Talvj — див. Якоб-Робінсон Тереза Альбертіна Луїза фон
Tempsky B.F., чеський видавець останньої чверті XIX ст. 439
Teodosius Pečerský — див. Феодосій Печерський

V

Vasmer Max — див. Фасмер Макс
Volkov T. — див. Вовк (Волков) Федір (Хведір) Кіндратович
Vollm., дослідник міфології, повне ім'я встановити не вдалося 388, 510

W

Wacław z Oleska — див. Залеський Вацлав Міхал

Wassiltchikow A. — див. Васильчиков
Олександр Олексійович

Weingart Miloš (1890–1939), чеський мовознавець, один з упорядників збірника “Z dějin východní Evropy a Slovanstva” (1928) на пошану проф. Я.Бідла, де була надрукована стаття М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” 490

Wielhorski Michał — див. Віельгорський
Міхал

Wittek Paul (1894–1978), австрійський
сходознавець, історик 421

Wójcicki Kazimierz Władysław — див.
Войціцький Казимир

Wolff August Robert (1833–1910), польський видавець 479, 495

Ż

Żupański Jan Konstantyn (1804 (1806?)–
1883), польський видавець 479

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П’ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV—XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезидерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебний пам’яті	104	446
Апостоли праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками.	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п’яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов’янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища.	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654—1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулиминє військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук . . .	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою . . .	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ	428	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	524	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга І

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Грушевський М.С.**
 Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
 Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
 ISBN 978-966-603-223-5
 ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
 ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)